

A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE

ÍRTA
BALLA ANTAL

HARMADIK BŐVÍTETT KIADÁS

/

BUDAPEST, MCMXXXVII
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

BEVEZETÉS*

AZOK az eszmék, célok, nézetek, melyek a XIX. század történéseit mozgatják, legnagyobbbrészt a XVIII. század gazdag szellemi hagyatékából valók. Igen nehéz és e könyv keretét messze túlhaladó feladat volna aprólékos pontossággal megrajzolni a századforduló lelki alkatát. Sok mindenféle tan, politikai, gazdasági, kulturális áramlat kóvályog a napóleoni idők zavaros atmoszférájában, sok ellentétes, egymással harcoló nézet, meggyőződés, hiedelem alkotja a század első évtizedeinek szellemi felépítését. A felvilágosodás! iskola és a francia forradalom tanításainak ellenhatásaként igen erős konzervatív áramlat keletkezik. A nagy forradalom borzalmas jelenetei világszerte iszonyatot keltettek és a bárdolatlan tömegek betódulása a politikai életbe sokakat eltántorított a szabadságeszméktől és sokan kívánták inkább vissza a középkort ósdi kiváltságaival, megkötöttségeivel s idejükemult intézményeivel. A magántulajdon, a gazdasági szabadverseny ellen, ami a nagy forradalom kátéjának, az Emberi jogok deklarációjának egyik alapvető követelése, tiltakoztak a kollektivisták. De a kor legerősebb ható tényezője mégis a szabadelvűség, amelyet az 1812-i spanyol forradalom szókincséből vett szóval Európaszerte liberalizmusnak neveznek. Ez lesz a század diadalmas nagy gondolata — Humboldt Vilmos és Ranke kifejezésével élve —, tendenciája.

A szabadelvűség nem egyéb, mint az egyéni jogok, szabadságok, autonómia, egyszóval az individualizmus követelményeinek megvalósulása a politikai és a gazdasági élet területén. Mint gondolat régi és az európai kultúrának sajátos terméke. Nem hirtelen, nem robbanásszerűen s előzmények nélkül tört elő, mint a világháború utáni szabadságellenes és kollektivista áramlatok. Forrása elsősorban a renaissance, a reformáció, és két legfőbb forrása az angol puritanizmus és az újkori természetjogi iskola; megtaláljuk Rousseau és Kant politikai tanításaiban. Ezen épült fel a mai Anglia korszakos nagy jogforrása, a Jogtörvény és az Északamerikai Egyesült

Államok alkotmánya; ez robbant ki iszonyú erővel a nagy francia forradalomban. A szabadelvűség lényegét és általános politikai követelményeit klasszikusan megfogalmazva Humboldt Vilmosnak az állami beavatkozás hatáiról szóló művében találjuk, legközvetlenebb, legnagyobb hatású szöszólója az ékeztollú Benjámín Constant, a restaurációs kor egyik legnépszerűbb politikai írója. Humboldtban rendíthetetlen hit élt a szabadság boldogító és erkölcs javító hatásáról. Ezért a lehető legszűkebbre akarta szorítani az állami beavatkozás körét; az államhatalom, szerinte, csak a polgárok negatív jólétéről gondoskodhatik, ami abban nyilvánul, hogy a közhatalom semmit sem törődjék azzal, hogy a polgárok milyen eszközökkel gondoskodnak saját javukról, azt az esetet kivéve, amikor ezek az eszközök másokat akadályoznak saját boldogságuk elérésében. Benjámín Constantnak, a francia szabadelvűek legnagyobb közírójának tanításai nagyjából azonosak Humboldtéval. A szabadság nála is szentség, az életnek legfőbb, egyetlen java és az egyes egyének közakarata minden hatalom forrása. Tőle származik az alkotmányos monarchia sokat idézett tétele, a „le roi régne, il ne gouverne pas” — a király uralkodik, nem kormányoz. Megadni az államnak a teljhatalmat annyit jelent, hogy az összesség erejét alkalmazzuk minden egyes ember energiájának elfojtására és tönkretesszük azokat, akiket fel akarunk emeini.

A szabadelvűek tisztán, világosan látják az egyén és az állam kapcsolatait és a kettőt élesen elkülönítik egymástól. Az egyén öncél náluk; az államhatalom az egyes ember érdekeit, nyugalmát, jólétét szolgálja; a társadalom szabad emberek közössége, az állam a társadalom hatalmi szerve. A szabadelvűség egyik terméke a XIX. század alkotmányos monarchiája, a régi tekintélyelvnek és a népszuverenitásnak ez a kitűnően sikerült összeegyeztetése, melynek elméletét Montesquieu írta meg az angol minta alapján.

Az egyéni szabadságjogok követelésével egyidőben jelentkezik a történelemben a nemzetek szabadságának, önállóságának s felszabadításának követelése, ami nem véletlen. Nem volt egyéb, mint az egyéni szabadság kiszélesítése a nemzeti individuumok szabadságává. De úgy is magyarázhatjuk, hogy ez is az egyéni jogok elismerése; az egyes embernek megvan az a joga is, hogy mint nemzettel is érvényesülhessen, s más nemzet önkényének ne legyen alárendelve. De következménye volt ugyanakkor a demokráciának is, — ami szintén szabadelvű követelés: a nemzet mint összesség is szabad és önmagával szabadon rendelkezhetik. A világháborúnak sokat hangozt

tátott, de rosszul alkalmazott elve, a nemzetek önrendelkezési joga, a XIX. század szabadelvűségének találmánya. A nemzetfogalom a szabadelvűeknél mint magasabb: fajok, felekezetek, társadalmi csoportok felett álló szintézis szerepei. A nemzeti szuverenitás elvének hatása rendkívül nagy. Ez az elv teremtett meg a XIX. század folyamán két új nagy nemzeti államot: az egységes Németországot és az egységes Olaszországot. A nemzeti állam gondolata nem volt új a XIX. század elején; visszanyúlik egészen a reformáció koráig, amikor a nagy vallási egység felbomlott s megkezdődött egészen a legújabb idő-kig tartó nagy differenciálódási folyamat. De a nemzetfogalom a középkorban még homályos és a nemzeti öntudat meglehetősen halvány. A nemzet fogalma, úgy mint a szabadelvűek értelmezték, a fajjal korántsem azonos. Fajlilag tiszta nemzetek különben sincsenek. A nagy nemzeti közösségeket a közös lakóhely, az azonos életkörülmények, a múlt és tradíciók teremtették meg, s még a közös nemzeti nyelv sem elengedhetetlen feltételük. A nemzeti államok kialakulásában az uralkodói abszolutizmusnak is része van; ez kovácsolta össze Spanyolországot, Franciaországot, Poroszországot, igazi megteremtője azonban a francia forradalomnak a nemzeti szuverenitásról szóló alapvető követelése.

A szabadságelv a század első felében áthatotta az egész életet, átformált minden intézményt, a közoktatást, a jogrendszert és eltüntette a középkori feudalizmus utolsó maradványait.

A XIX. század első felében új világrend támadt a régi helyén. Uralomra jutott a harmadik rend, a polgárság. Poroszországban Stein báró kezdeményezésére eltörölték a jobbágy-ságot és a kilencévszázados hűbériségnek utolsó kiváltságai is eltűntek néhány évtized alatt. A céhrendszert eltemették, s elfoglalta helyét lassankint a gyáripari tömegtermelés. Az összevisszaság, az ellentmondások és zűrzavar dacára egységes képet alkothatunk a XIX. század elejéről, amelyet ezekkel a szavakkal jellemezhetünk: aktivitás, lázas munka, teremtő lendület. Ez nyilvánul meg a korszak filozófiai koncepcióiban is. Az emberi szellem mintha nem ismert volna határt és mértéket. A hideg és józan Kant filozófiájából kisarjadt a német bölcséleti idealizmus, amely az észet imádó mámorában az Énen kívüleső világot is a szellem teremtményének tekintette. A haladás és a reakció emberei egyformán nagyok. A forradalmat és annak vívmányait például Franciaországban a restauráció után ugyanolyan kiváló elmék védik, mint a katolikus reakciót.

A szabadelvűség volt-e az egyetlen mozgatóerő, amely a korszak nagy reformjait létrehozta? Ezt elfogultság nélkül nem állíthatjuk. Valamennyi mozgatóerő között kétségkívül ez volt a legfontosabb, a XIX. század átalakulásainak, reformjainak, újításainak ez adott színt, karaktert. Hatása mindenütt más és más, eredményei országok szerint változnak. Az új világ közel félévszázadon keresztül harcolt a régivel s a múlt sokkal erősebbnek bizonyult, semhogy azt egykönnyen le lehetett volna dönteni. A francia forradalom jakobinusai megpróbálták tabula rasa-t csinálni a múltból, de az 1814-ben újból feltámadt. Látjuk, hogy a régi rend konzervativizmus formájában a XIX. század első évtizedeiben mindenütt megszerveződik és a rohamos vagy túlmerész újításoknak ellenáll. 1815-ben a bécsi kongresszuson, ahol utoljára jelent meg a régi rendszer teljes pompájában, a politikában a reakció diadal-maskodott; és hogy a tömegek mennyire nem voltak érettek a szabadelvű reformok befogadására, legjobban az bizonyítja, hogy a Szent Szövetség kész eszközökre talált bennük. A XIX. század kialakításában a szabadelvűségen kívül annak ellenhatásai is résztvettek. Az új alkotmányos monarchia például a régi konzervatív és arisztokratikus rend és szabadelvűség által követelt demokrácia kompromisszumának az eredménye. S amint nem sikerült megvalósítani a politikában a tiszta népakaratot, ugyanúgy nem sikerült betű szerint átültetni az életbe a gazdasági liberalizmus követelményeit sem: a korlátlan szabadversenyt és a vámmentes szabadkereskedelmet.

A BÉCSI KONGRESSZUS ÉS A SZENT SZÖVETSÉG.

Európa politikai történetében korszakot jelöl az 1814—15-i bécsi kongresszus, amely azért ült össze, hogy a napóleoni harcokban megbolygatott rendet tartós alapokra építse. A Napóleon ellen küzdő európai koalíció Európa szabadságát írta zászlóira, az uralkodók szabadsággal kecsegtették népeiket arra az esetre, ha a nagy zsarnoktól, Napóleontól Európát megszabadítják. A kongresszus azonban Európát a régi, elavult nézetek szerint rendezte és a legitimitásra való hivatkozással úgy osztotta szét a népeket az uralkodók érdekei szerint, mint valami embernyáját. A kor előbb említett tendenciái: a nemzeti szuverenitás elismerése, a polgári szabadságjogok továbbterjesztése, a régi kiváltságok teljes megszüntetése; a bécsi kongresszus minderről hallani sem akart, az egész szellemében, céljaiban a legridegebb tagadása a francia forradalomnak. Az uralkodók és politikusaik azért gyűltek itt össze, hogy visszaállítsák a forradalom előtti barokk-időt,

lehetőleg minden kiváltságával, s visszahozták a felvilágosodott abszolutizmust, azt a hierarchizált világot, amely legelősebben elkülönítette az emberiséget kormányzókra és kormányzottakra. A romantikus-katolikus színezetű despotizmus, a közvéleményt, a népakaratot teljesen kizáró kabinetpolitika jellemzik a bécsi kongresszust. A szabadság eszméi ebben az időben még valóban nem értek meg, a régi világ túlerős. Az idők jele az is, hogy VII. Pius pápa 1814 augusztus 7-én a „sollicitudo omnium ecclesiarum” című bullájával helyreállította a felvilágosodási korban eltörölt jezsuita rendet.

Kilencven szuverén uralkodó, ötvenhárom kis állam és köztársaság képviselői gyűltek össze a léha, kedélyes, mulató Bécsben, amely ebben az időben már Európa egyik legszebb városa. Három közepszerű képességű uralkodó: Ferenc császár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Sándor orosz cár a kongresszus legkimagaslóbb alakjai, de mellettük kiváló, eszes diplomaták s jeles államférfiak dolgoznak. Az egész kongresszusnak vezető szelleme Metternich Kelemen kancellár, a korszak megszemélyesítője, aki korántsem volt olyan korlátolt, türelmetlen, rosszakaratú zsarnok, mint amilyennek őt a liberális történetírás rajzolta. Tudomány- és művészetkedvelő nagy úr volt Ferenc császár nagyhatalmú kancellárja és nem volt ellensége a mérsékelt haladásnak, de a népjogokat gyűlölte, a francia forradalom vívmányaitól és az angol alkotmányosságtól megvetéssel fordult el. Mellette mint tanácsadó és bizalmas munkatárs a könnyelmű, de kitűnő eszű és nagy tanultságú Gentz Frigyes működött.

Fényes estélyekkel, fogadásokkal rengeteg idő telt el, s a kongresszus csak 1814 október 2-án kezdte meg tanácskozásait. A program: az európai egyensúly helyreállítása, a kárt-szenvedettek kártalanítása a legitimitás elve alapján. A kongresszus fontosabb területi rendelkezései a következők: Angolország megkapta új szerzeményeit, Máltát, az Ion-szigeteket, Helgolandot, a Fokföldet, Ceylont, az Ile de France-t. Ausztriának adták az illír tartományokat, Milánót, Velencét, a piemonti király megkapta Genovát. Belgiumot Németalföld néven Hollandiával egyesítették, Svédországnak Norvégiát adományozták. Poroszország dús zsákmányt kapott: neki juttatták Lengyelország egy részét, a Posen tartományt, megkapta a Rajna balpartján Vesztfáliai, kapott egy darabot Szászországból, úgyhogy népessége 3,400.000 lélekkel szaporodott. Oroszországnak adták Besszarábiát, Finnországot és Lengyelország egy részét. Rengeteg sok apró-cseprő fejedelemséget meg-

semmisítették; az egyházi fejedelemségeket mind eltörölték, a pápai állam kivételével.

Mialatt a tanácskozások lassan, vontatottan haladtak, megmeggzakítva a bécsi társasélet mulatságaival, Napóleon visszatért Elbáról. A kongresszus később fejezette be tanácskozásait, amikor a nagy rendbontót Waterloonál legyűrték. Az új Európa, amely a bécsi kongresszus tanácsstermeiben kialakult, elsősorban öt nagyhatalomból tevődik össze, amelyeknek összes igényeit lehetőleg kielégítették, hogy ilymódon biztosítsák a békét, vagy mint a kongresszus bölcsei mondták: az európai egyensúlyt. Ez az öt nagyhatalom: Franciaország, Angolország, Poroszország, Oroszország és Ausztria. Lengyelország megsemmisítését a kongresszus jóváhagyta, Olaszország a régi állapotban maradt szétdarabolva és ugyanígy szétmorzsolva hagyták a Németbirodalmat is.

Napóleon leveretése után a szövetségesek bevonultak ismét Párizsba és a pietista Sándor cár indítványára megalakították a konzervatív világrendet képviselő uralkodók szövetségét, az úgynevezett Szent Szövetséget, melynek okmányát a cár, III. Frigyes Vilmos porosz király és Ferenc császár 1815 szeptember 26-án írták alá. A szövetség legfőbb célja az volt, hogy az uralkodók kölcsönösen megvédjék egymást az új világrendet esetleg fenyegető alattvalóik ellen. A prédikációs stílusban megfogalmazott szerződésnek inkább kiáltvány jellege van. „A Szentírás szavai szerint — mondja a szerződés —, amely minden embernek azt parancsolja, hogy egymást testvérnek tekintse, a szövetségre lépő három uralkodó az igaz és feloldhatatlan testvériség kötelékében marad és mivel úgy gondolják, hogy közös hazájuk van, minden alkalommal és minden helyen támaszt, segítséget, oltalmat nyújtanak egymásnak.” A szentszövetségi szerződés a romantikus kornak egyik jelensége. A szabadelvűeket világszerte felháborította. Byron, a nagy költő, aki a haladás lelkes híve volt, gúnyverset írt az új földi szentháromságról. S valóban nem bizonyult hosszúéletűnek a mesterkéltn, erőszakolt alkotás, amely egy igen szubjektív, ingadozó tényre, a testvériségre volt építve.

A FORRADALMAK.

A francia forradalom eszméi úgy átítatták Európát, hogy nem lehetett tartósan eltorlaszolni a fejlődést. Legelsősorban Franciaországban látjuk, hogy a diadalmas világi és egyházi reakció hogyan birkózik a forradalommal másfél évtizeden keresztül. 1830-ig a visszatért régi rendszer még aranykorát éli. A francia király szuronyai 1823-ban vérbefojtották a spa-

nyol szabadelvűek forradalmát, visszatért az elűzött VII. Ferdinánd király; Ausztria kegyetlenül megrendszabályozta a forradalmi Olaszországot. De mialatt Nyugat-Európában a reakciós kormányok egymás után tartották kongresszusaikat (Laibach, Troppau) s azokról a módszerekről tanácskoztak, hogy miképen lehetne a bécsi kongresszus eredményeit állandósítani, a Balkánt feldúlta a nacionalizmus vihara és rettentő véres harcok után felszabadultak a török uralom alól a szerbek és a görögök. 1830-ban új forradalmi éra kezdődött; a spanyol, portugál, meg az olasz forradalmi megmozdulás csak előjátéka volt annak a nagy forradalomnak, amely 1830-tól 1850-ig lezajlott és a Szent Szövetség egész építményét rombadöntötte. Legelőször Franciaország szabadult meg a Bourbonoktól, akikről találóan jegyezték meg, hogy semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek. A népszuverenitás elve győzött; 1830 július utolsó napjaiban összeomlott a Bourbonok trónja, X. Károly menekült s a mozgalom vezetői az Orleansi házból való Lajos Fülöpöt hívták meg királynak, akit úgy ismertek, mint a polgárság barátját. (Polgárkirályság.)

A párizsi júliusi forradalom hatása legelőször Belgiumban mutatkozott, amelyet a bécsi kongresszus Hollandiával házasított össze és most kivívta függetlenségét. A bécsi kongresszus alkotásán a belgák ütötték az első rést. Ennek az esztendőnek végén a lengyelek lázadtak fel az orosz uralom ellen s forradalmi lázban hánykódott 1830-tól 48-ig a Németbirodalom is. A hambachi népünnepély köztársasági szellemű, forradalmi megmozdulás volt és határozatai között az összes fejedelmek detronizálása is szerepelt. Még ennél is fontosabb és reális lépés is történt a német egység felé: 1833-ban megalakult a német hazafiak tántoríthatatlan buzgalmából a Zollverein, a német nemzeti egység első fundamentuma. Az olaszok is megmozdultak; Modenában, Pármában, az egyházi államban a tömeg mindenütt polgári egyenlőséget és szabadságjogokat követelt.

1848-ban Nyugat-Európa népei ismét hatalmas erőfeszítéssel próbálták lerázni a bilincseket, amelyeket a Szent Szövetség reájuk rakott. Most is Franciaország kezdte, ez hintette szerteszét Európában a forradalom bacillusait. Lajos Fülöp és Guizot rendszere 1848 februárjában ugyanarra a sorsra jutott, mint tizenhét esztendővel azelőtt a Bourbonok monarchiája. A februári forradalomban támadt fel először az akkor már öntudatra ébredt negyedik rend, a munkásság. A polgárságot ez rendítette meg. Visszaemlékezve a nagy forradalom rémségeire, megrémült a polgárság attól a gondo-

lattól, hogy a tömegek ismét felülkerekedjenek, s ennek tulajdonítható, hogy a diadalmas forradalom első hónapjaiban visszahátrált a diktatúrához. Hogy a közrend fel ne boruljon, december 10-én Napóleon Lajost, a császár egyik obskúrus unokaöccsét választották meg elnöknek, akit a következő esztendőben örökös elnökké kiáltottak ki, 1852 decemberében pedig megválasztották Franciaország császárává. Megbukott tehát a második köztársaság is Franciaországban. Ahhoz, hogy a forradalom megszilárduljon, s végleg győzzön, a franciáknak még nagy okulásokra, nagy megpróbáltatásokra és egy ellenséges invázióra volt szükségük.

Az 1848-i mozgalmakba Magyarország is bekapcsolódott. Magyarország 1848-i mozgalma a francia, a német vagy az olasz hasonló mozgalmakkal sok azonos vonást tüntet fel, de sokban el is tér tőlük. Magyarországon ugyanis azok a reformok, amelyekért az olaszok vagy a németek vért ontottak, az evolúciónak természetes eredményeképpen valósultak meg, s maga a reformirányzat az 1790—91-i országgyűlésig nyúlik vissza. A francia forradalom ugyanúgy felzaklatta a kedélyeket nálunk is, mint az egész művelt Nyugaton, Ferenc császár alatt azonban lelket zsidbasztó némaság állt be, így a nagy reformtervekből, amelyek a nevezetes országgyűlésen felmerültek, egy betű sem valósulhatott meg. A reformkorszakot az 1825-i országgyűléstől gróf Széchenyi István fellépésétől szoktuk számítani. Ebben a dicső, vértelen forradalomban a magyar nemzet vezető osztálya kényszer nélkül, a nyugat-európai eszmék követelményeinek engedve, teremtette meg a modern Magyarországot, s ezeket a forradalmi eszközök nélkül kivívott jogokat védelmezte meg a nemzet abban a heroikus küzdelemben, amelyet Kossuth Lajos vezetése alatt az ellene fellázadt reakció ellen folytatott.

A magyar függetlenségi mozgalmat az orosz cár csordahadai taposták le, Olaszországban, amelynek szabadelvű tömegei Magyarországgal egyidőben mozdultak meg, Ausztria, a régi rend öre végzett a forradalommal és Ausztria maradt az úr Észak-Itáliában egészen 1859-ig. A német szabadelvűek mozgalma szintén 1848 tavaszán lángolt fel olyan erővel, hogy IV. Frigyes Vilmos porosz király jónak látta alkotmányt adni népének. A népek elnyomóik ellen való harcukban látszólag ismét alul maradtak, de valóban győztek. Az európai koncert, a Metternich-szisztéma alapjaiban megrendült, s bebizonyult, hogy lehetetlenség tovább fenntartani a szuronyok hegyére épített korlátlan uralkodói hatalmat.

A XIX. század első évtizedeire esik a délamerikai spanyol gyarmatok felszabadulása. Az anyaország a gyarmatok népességét másodrendű polgárokként kezelte és a legvégsőig kiszákmányolta. Az 1812-i forradalom óriási lelki hatást gyakorolt a gyarmatoknak amúgy is elkeseredett népességére s először Caracas állam kelt fel. A felkelőknek kiváló, nagystílű, európai szabású vezére akadt Bolívar Simon személyében, akinek vezérlete alatt a Caracából kiinduló mozgalom csakhamar átharapózott Venezuelára, Perura, Chilére, Bolíviára s a század második évtizedében az egész spanyol Dél-Amerika lángban állt. A gyarmatok ügye szóba került az 1822-i veronai kongresszuson, ahol a régi rend hívei beavatkozást sürgettek. Canning, a nagy liberális angol államférfi, a felszabadult délamerikaiaknak fogta pártjukat s innét kezdve számíthatjuk a Spanyol-Amerika függetlenségét. A legnagyobb délamerikai gyarmat, Brazília, ugyanebben az esztendőben szakadt el Portugáliától és Dom Pedro alatt önálló császársággá alakult.

A szabadságjogoknak, s a nagy forradalom egyéb jelzavainak III. Napóleon uralma sem nagyon kedvezett. Európa mégis átalakult; 1871-ig megvalósult a szabadelvű mozgalomnak csaknem minden követelménye; kialakultak az alkotmányos monarchiák egész Európában, minden művelt állam áttért az angol mintájú parlamentre, amelyet az emberiség a legjobb intézménynek tekint a demokrácia biztosítására egészen máig. Kimondták mindenütt a törvény előtti egyenlőség elvét, megalakultak az esküdtszékek. A választójog az 1815-től 1871-ig terjedő időszakban igen szűkkörű, csaknem minden országban magas cenzushoz van kötve, mert a polgárság nem akarta beengedni a munkások iskolázatlan tömegeit az alkotmány sáncai közé. Ugyanebben az időben alakultak ki Európa politikai pártjai is, az azonos kormányzati nézeteket valló polgárság szabad társulásai. A pártok a modern demokratikus átalakulásnak voltak természetes fejlődési formái, s a viszonyok kényszerítő hatása alatt jöttek létre, mert az újkorban, a nagy tömegek korában a polgárság közvetlen beleszólása a közügyekbe, úgy, mint az ókorban Görögországban s Rómában történt, technikai lehetetlenség volt. Az államélet súlypontja a diadalmas harmadik rendre, a polgárságra nehezedik már ebben a korszakban, s megkezdődött a nagy nivellálási folyamat. Az arisztokrácia elvesztette régi kiváltságait, csak néhány országban, az erősen arisztokratikus és militarista Németbirodalomban és a Habsburg-monarchiában maradt meg továbbra is a vezető diplomáciai, politikai és katonai állásokban a régi történelmi arisztokrácia és nemesség. Az első pár-

tok természetesen a szabadelvű pártok voltak és ezeknek ellensúlyozására és a túlgyors haladás kerekének megkötésére szervezkedtek meg a kontinens konzervatív és klerikális pártjai. Nálunk Magyarországon két pártra: szabadelvűekre és konzervatívokra már a régi rendi diéta szétszakadt. A szocialista pártok csak későbbben szerveződnek meg Európában, 1871 után. A sajtó, a közvélemény orgánuma, a forradalmak alatt rettentő hatalom. Csak későbbben, 1871 után üzletesegett el és vált lassankint a közvéleménynek tükrévé; ebben az időben a napilapoknak a publicisztikai része a fontos s a vezércikkek gyűjtő hatást gyakoroltak a lelkekre: tömegindulatokat, nagy tömegmegmozdulásokat támasztottak fel és csillapítottak le. A politikai életet röviden ezzel jellemezhetjük 1815 után: a feudalizmus megdőltével a gazdagok lettek az urak Európában; a szegénység, a proletariátus, a negyedik rend csak lassankint, szívós munkával az 1871-ben kezdődő időszakban verekedte ki a politikai jogokat. A liberálisok által követelt demokráciától az 1815-től 1871-ig terjedő korszak igen messze van.

A NÉMET ÉS OLASZ EGYSÉG.

A német nemzet a XIX. század küszöbén szinte leküzdhetetlennek látszó szétagoltság állapotában van. Egységes német nép egyáltalában nincs; vannak osztrákok, bajorok, szászok, poroszok, svábok s a reformáció kora óta már csak szimbolikus jelentőségű német-római császárság, mely a német egységet képviselte, 1806-ban megszűnt. Ugyanakkor azonban a francia forradalom hatásaként életre kelt egy hatalmas arányú egységesítő mozgalom s ettől fogva a német hazafiak egyetlen reménye az, hogy feltámasszák a régi, középkori, nagy német birodalmat az akkori partikularizmus helyén. A felszabadítási mozgalom, mely a napóleoni háborúk alatt életrekelt, kettős irányú: nemzeti és szabadelvű. Arndt, akiváló politikus és író, Stein bárónak, a jobbágyfelszabadítónak híve és barátja, 1815-ben a bécsi kongresszus idején ezeket írja: „A történet nem fordíthatja többé vissza útját és az ember nem lesz az, ami volt; azok az államok, melyek még nem demokratikusak, évszázadról évszázadra mindinkább azokká lesznek.” Németország 1815-től kezdve nagy alkotmányos küzdelmek színhelye. A kisebb-nagyobb zsarnokokat, akik a Szent Szövetség szellemében akartak kormányozni, terrorizálják népeik s kicsikarják tőlük az alkotmányt. Bajorország 1815 május 25 óta alkotmányos ország, s ugyanebben az évben kapott alkotmányt a bádai nagyhercegség és Hessen-Darm-

stadt is. A német közszellem nem egységesen szabadelvű. Nagy hatása van az értelmiség gondolkodására a romantikus Schlegel Frigyesnek, aki fel akarta támasztani a régi középkori német-római szent birodalmat s összekapcsolni Itáliával és a pápával. Felvilágosodás, romantizmus, liberalizmus, szélső konzervativizmus végletei és ellentétei jellemzik ebben az időben a német közgondolkodást.

A német társadalom a bécsi kongresszus korában erősen feudális szellemű, a polgárság gyenge, az egyes német tagállamokat az arisztokrácia és a hivatalnok-nemesség kormányozzák. Az értelmiség azonban túlnyomóan szabadelvű. Rotteck és Weicker professzorok szerkesztésében megjelent tizenkötöttes Staatslexicon nagy hatással volt a közgondolkodásra. Ez a mű nálunk, Magyarországon is el volt terjedve s a reformkor szónokai és publicistái buzgón forgatták.

Az egység megvalósulásához első reálpolitikainak nevezhető lépést a Deutscher Bund megalakulása jelenti (1815 június 10). Ennek tanácskozó szerve a frankfurti szövetséggyűlés. A szövetséggyűlés azonban tökéletlen intézmény volt, nem jelentette a nemzeti szuverenitást, határozatait nem tudta végrehajtani. 1830 után ismét a szabadelvű mozgalom a túlnyomó. Hívei főleg a szabadelvű érzelmű professzorok s a diákság soraiból kerülnek ki, akik többek között a francia intézmények rögtöni életbeléptetését, az alkotmányt, a parlamentet vagy az egész birodalmat magában foglaló nemzetgyűlést követelték. A mozgalom nem ért el célt, a reakciós kormányok megrendszabályozták a sajtót, elbocsátották az egyetemek szabadelvű gondolkozású tanárait s a birodalom híres egyetemein, Heidelbergben, Göttingában, Lipcsében csak a szentszövetségi eszmék hívei kaptak tanszéket.

A mozgalomnak új fázisa kezdődik 1848-ban a frankfurti parlament tanácskozásaival. Gagern Henriknek, az egység egyik legnagyobb s legbuzgóbb harcosának indítványára János osztrák főherceget birodalmi helytartóvá választották, de rögtön előtörték az ellentétek; az osztrákok, a birodalmi németek, a republikánusok nem tudtak összefogni egymással. 1849-ben Góthában, 1850-ben Erfurtban folytatták a tanácskozásokat, de kézzelfogható eredmény nélkül. 1851-ben újból megalakult a Deutscher Bund s ugyanakkor Ausztria Oroszország segítségével megakadályozta, hogy Poroszország hegemoniája alatt az összes német államok egyesüljenek.

1848 után egy darabig úgy látszott, hogy a német egység elvész a nagy politikai vitákban s örökre lehetetlen megvalósítani a két nagytekintélyű szuverén: a Habsburg-birodalom

és Poroszország ellentétei miatt. A nagy eszmének még erős akaratra volt szüksége s ezt az erős akaratot megtalálta Bismarck Ottóban, a német konzervatívok vezérében, aki 1862-től fogva I. Vilmos porosz király miniszterelnöke. A birodalom egységének két nagy akadály állott útjába, az egyik Ausztria volt, amely tagja a német Bundnak, s folyton beavatkozik a birodalom ügyeibe, a másik a féltékeny francia császárság. Bismarck a schleswig-holsteini kérdéssel ügyesen léprecsalta Ausztriát (1864) s az ellentétek a két birodalom között 1866-ig annyira kiélesedtek, hogy elkerülhetetlennek látszott a háború. Ausztria königgrätzi veresége (1866 július 3) eldöntötte a viszályt; a Habsburg-birodalmat kizárták a német Bundból és a prágai béke után már a megvalósulás küszöbén állott a német filozófusok, költők, államférfiak hétévtizedes vágya és reménye, a birodalom egysége. Még 1866-ban megalakul az északnémet szövetség, melynek kancellárja Bismarck lett, 1868-ban megalakítják a német vámparlamentet és Bismarck egy évtizedes, fáradhatatlan, kitartó, céltudatos munkáját megkoronázta 1870/71-ben a Franciaországon aratott győzelem.

A Németbirodalom egységét két tényező teremtette meg; az egyik a XIX. századi liberális-nemzeti áramlat, a másik a porosz katonai hatalom. Német egység soha sincs három porosz uralkodó nélkül, kik ekkor már régen kriptáikban pihentek, ez a három a következő: Frigyes Vilmos, a brandenburgi nagyválasztó, I. Frigyes Vilmos, a káplárkirály, a porosz militarizmus megteremtője, végül Nagy Frigyes, aki alatt Poroszország felemelkedett Európa nagyhatalmai közé.

A francia forradalom lelki infekciója és Napóleon despotizmusa Olaszországban ugyanazt eredményezték, mint ugyanabban az időben a hasonló módon szétdarabolt Németországban. Az Itália Unita gondolatát nem lehetett többé kiirtani a lelkekből. Sok mindenféle terv merült fel a nagy gondolat megvalósítására. Az olasz nemzet egyes vezető szellemei kezdetben az Egyesült Államokéra emlékeztető államszövetségre gondoltak, egyesek egységes olasz köztársaságot akartak, mások viszont a pápaság fennhatósága alatt óhajtották tető alá hozni a nemzeti egységet.

Napóleon leveretése után egész Olaszországra a legbrutálisabb zsarnokság nehezedett. Piemontban I. Viktor Emánuel király kérlelhetetlenül üldözte a francia forradalom híveit, Nápolyban a Bourbon I. Ferdinánd, a híres „Re Bomba” nyomta el alattvalóit s nem igen voltak különbek az állapotok Pármában és Modenában sem. Ausztria sokat tett a birtokában

levő Velence és Lombardia gazdasági fellendítéséért, de uralmát az olaszok leírhatatlanul gyűlölték. Az egész országban titkos társaságok keletkeztek, amelyek közül legnagyobb jelentőségre a carbonarik szektája tett szert, amely 1820 körül alakult meg Nápolyban. A bécsi kongresszustól kezdve egész Itália forradalmi lázban ég. Az olasz hazafiak egységesítő tervei meglehetősen zavarosak és kiforratlanok. Az 1831-i megmozdulások után lépett fel egy kiváló olasz államférfi s nemzeti apostol, Mazzini, aki az egységes gondolat nélküli szabadságtörekvéseknek végre formát és keretet adott. Ő alapította meg az „Itália Giovine” című titkos társaságot, s az ő fellépése nyomán kezdődött meg a „Risorgimento” néven ismert mozgalom, melynek főleg írók, tudósok voltak a tagjai.

A négy évtized óta küzködő és csaknem reménytelen egységmozgalom végre a piemonti királyságban talált menedéket, melynek új uralkodója, II. Viktor Emánuel, 1848-ban alkotmányt adott népének. Piemont lett ezután az összes carbonárok menedékhelye, ide sereglettek az olasz politikai üldözöttek, itt készítették el az egységesítést. Olaszország azonban nemzeti egységének megvalósítására egymagában gyenge volt. Ezt az igazságot Olaszország legnagyobb politikusa, Cavour Camiilo, II. Viktor Emánuel minisztere ismerte fel, aki az olasz nemzeti mozgalomban 1847 óta szerepel. Cavour 1847-ben Turinban „Risorgimento” címen lapot alapított s ettől fogva ő is, Bismarckéhoz hasonló céltudatossággal s reálpolitikai érzékkel készítette elő az Itália Unitát. Ő keverte háborúba 1859-ben III. Napóleont Ausztriával és szerezte meg Piemontnak Lombardiát a zürichi békében; ő támogatta 1859-től kezdve Garibaldit, a nápolyi és a pápai állam ellen irányuló hősiess vállalkozásaiban.

Az olasz egység megvalósulásában szintén a liberális nemzeti mozgalom játszott vezető szerepet, ugyanúgy, mint a németben, Poroszország szerepét pedig Piemont tölti be.

A GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS.

A politikai átalakulásokkal együtt ment végbe Európában a gazdasági átalakulás is, hiszen a kettő rokon, egymásba szorosan belekapcsolódó életjelenség. A történelmi materializmus magyarázata szerint az emberiség gondolkodását, érzelmi világát a termelőeszközök s a termelőmódszerek irányítják, ami más szóval azt jelentené, hogy a kapitalizmus gondolatát az újkori nagy találmányok, a termelés szolgálatába befogott technikai újítások születték. A tapasztalat ennek az ellenkezőjét mutatja: a kapitalizmus elgondolása jóval több, mint egy szá-

zaddal megelőzte az újkori racionális nagyüzemek megszervezését. A reformáció utáni kor eszméinek fejlődésében azt látjuk, hogy a gazdasági szabadság, amely a mai nagyipart megteremtette, mint gondolat a politikai szabadság követelésével egyidős és szülőföldje ennek is Anglia. Mielőtt a gépek s a technikai újítások megjelentek volna a gazdasági életben, a kapitalizmus rendszere elméletben már ki volt dolgozva.

A gazdasági liberalizmus elmélete Quesnay-vel és Turgot-vel kezdődik Franciaországban, Smith Ádámmal és Ricardóval folytatódik Angolországban. Még a XVIII. századi fiziokraták elmékedéseiből való a híres „laissez faire” elmélet. Smith Ádám nagy műve a XVIII. század végén jelenik meg, de benne már megtaláljuk a XIX. század kapitalista rendszerének összes fontos tanait. A vagyonosság forrása Smith szerint az egyes egyénnek a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája; helyre kell tehát állítani a minden egyest megillető természetes szabadságot, mert a normális árak kialakulásának, a haladásnak, a gazdagodásnak ez az egyetlen módja. Ebből is látjuk, a gazdasági liberalizmus a politikai liberalizmusnak kiegészítője; s valóban, a XIX. század első felében a két irány egymással párhuzamosan halad. Smith iskoláját Ricardo, a földjáradék elvének feltalálója folytatta tovább egy sereg francia és angol epigonnal együtt.

A szabadkereskedelem elméletét, a Smith Ádám-féle közgazdasági dogmákat Cobden Richárd gyáros, az úgynevezett manchesteri iskola megalapítója dobta be a XIX. század harmincas éveiben a napi politika hullámaiba. A Cobden-féle manchesterizmust, melyről ellenfelei azt híresztelték, hogy embertelen, kizsákmányoló rendszer és rideg materializmus, eszmei és pacifista motívumok hatották át. Cobden pacifista és humanitárius okokból volt híve a gazdasági szabadversenynek. Szerinte „a szabadkereskedelem tökéletesítve az összeköttetéseket, biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, teljes bizonyossággal megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háborúba rántsák népeiket”. A manchesterizmus tisztára angol jelenség, ott is maradt szülőföldjén; a kontinensen is akadtak nagy számmal hívei, de a gazdasági életben azonban egyetlen országban sem tudott diadalmaskodni. Angliának nem kellett félnie a szabadkereskedelemtől; már a XIX. század első évtizedében túlszárnyalta a világkereskedelemben egykori versenytársát, Hollandiát és a napóleoni harcokban mint a világ első ipari és kereskedelmi országa szerepelt. Hegel a világtörténelem bölcséletében azt írja Angolországról, hogy annak az ipari és kereskedelmi civilizáció terjesztése gondviselésszerű

hivatása. Cobden kezdeményezésére 1843-ban Manchesterben megalakították a gabonavámellenes ligát. A liga abból az alapfeltevésből kiindulva, hogy Angolország akkori nyomorúságának egyetlen oka az angol nagybirtokosság érdekeit védő vámpolitika, a gabonavámok ellen agitált és propagandamunkája 1846-ban azzal az eredménnyel járt, hogy eltörölték a gabonavámokat. Anglia a vámmentes szabadkereskedelemhez még sokáig hű maradt, sőt kitartott a manchesteri tanítások mellett, legalább elvben, egészen a legújabb időkig.

A kontinensen feltámadt nacionalizmus a nemzeti érdeket nem tudta összeegyeztetni a korlátlan gazdasági liberalizmusnak meglehetősen kozmopolita ízű tanításaival. A gazdasági szabadság és a nemzeti szempontok összeegyeztetése a német gondolkodónak, Friedrich Listnek műve volt, aki azt tanította, hogy az európai népeknek, ha nem akarnak Anglia gazdasági egyeduralma alatt maradni, le kell mondaniuk a korlátlan forgalom szépen hangzó, de veszedelmes elvéről. List a Cobden-féle tanokkal ellentétben, racionális védővámrendszert ajánlott, melyet fenn kell tartani mindaddig, amíg valamely ország ipara meg nem állja helyét a világversenyben. Az európai kontinensen List nézetei győztek: minden állam a többé-kevésbé védő vámos rendszerre tért át, majd később, 1871 után a nemzeti imperializmus szolgálatába állította az egész közgazdaságot.

A század elejétől kezdve azt láthatjuk, hogy az elméletek, a tanok pontosan összevágznak a tényekkel. A szabadkereskedelmi iskola egyidőben lép fel az első nagy technikai újításokkal. Már a XVIII. század második felében elkészült az első történelmi jelentőségű gép, a szövőgép s ezt sorra követték a többi találmányok. A kísérleti fizika és a kémia bevilágították az anyagi világ titkaiba, s a felfedezések egymást érik. Igen nagy jelentőségű James Watt gőzgépe, a XIX. század legnagyobb korszakos találmánya azonban a vasút és az első gőzmozdony, melyet Stephenson készített el 1819-ben. A vasabroncsok, amelyek egy évszázad óta behálózták a szárazföldeket, átalakították földünk egész életét, azóta alakultak ki a nagy ipari és kereskedelmi központok és csak azóta lehet szó világkereskedelemről. A gazdasági életnek azt az átalakulását, amelyet a szabadverseny és a gépek nagyipari alkalmazása idézett elő, ipari forradalomnak szokták nevezni.

Az ipari forradalom nem maradhatott hatástalanul. Azt a visszahatást, amely részben egyes gondolkodóknak a kapitalista rendszer elleni támadásaiban és kritikáiban, részben a munkások megszervezkedésében nyilvánul, szocializmusnak szokták

nevezni. A szocializmus, amely alatt általában a társadalmi viszonyok megjavítására irányuló törekvést szokták érteni, ősrégi gondolat — már az ókor népeinél megtaláljuk —, mai formájában azonban teljesen a XIX. század szellemi terméke. Több mint 50 válfaja és iránya van, ezért szabatos meghatározása is rendkívül nehéz. Maguk a szocialista történétírók a légi jabbkori szocializmust Owen Róbertnek, a nemeslelkű angol emberbarátnak fellépésétől kezdve számítják. Owen dúsgazdag gyáros volt és saját vállalatánál tapasztalta a munkásság mérhetetlen nyomorúságát. A városi proletariátust az ipari forradalom valóban fehér rabszolgává süllyesztette: rengeteget dolgozott csekély munkabérért s nemcsak maguk, hanem asszonyaik és gyermekeik is ki voltak téve a vállalkozók kényekedvének. Owen még nem volt szocialista a szónak mai értelmében; ő a munkásságot munkaközösségekben akarta megszervezni, ami nem jelenti még a mai szocializmus végcélját, a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Owen után léptek fel a francia centralista szocialisták: Saint Simon és Fourier, a falanszter-rendszer feltalálója. A mai szocializmust azonban a Kommunista kiáltvány megjelenésétől számítjuk (1848 május 1), amelyet a németországi szocialista mozgalom két megalapítója, Marx és Engels szerkesztett. Ez a klasszikus írásmű értelmesen, világosan, észhez, fantáziához szólóan összegezi az öntudatra ébredt negyedik rend törekvéseit. Az időszak romantikus irányának egyik klasszikus terméke s röviden összefoglalva tartalmazza már mindazt, amit később Marx az 1867-ben megjelent *Capital* című nagy művében rendszerbe foglalt. A szocialista pártok, a különböző országok szocialista csoportjainak megszervezése s a szocialista pártoknak a közéletben való aktív szereplése a következő korszakban kezdődik.

III. NAPÓLEON KORA.

Ha az 1815-től 1871-ig terjedő jó félszázad szellemi áramlatait megfigyeljük, azt látjuk, hogy a művelt világ lelki élete mind erősebben differenciálódik. A francia forradalom eszméi győztek, a szabadságjogokat és ezzel együtt e nemzeti jogokat az európai emberiség kivívta, az eredmény azonban egészen más lett, mint amire a XIX. század első évtizedében számítani lehetett, új irányok, ellenhatások keletkeztek. A restauráció alatt a konzervatívok, mint Chateaubriand és De Maistre, megpróbálták visszahozni a középkort. Ez a szélső romantikus, csapongó képzeletű, dagályos korszak azonban nem tartott sokáig. Utána egy józanabb, egy hideg, számító időszak következik s az eszmék harcai, az egetvívó szenvedelmek lassankint

megszűnnek. A romantikus katholicizmus több irodalmi remekművet hagyott hátra, de nem volt komoly reális tartalma, s elenyészett a Bourbon-monarchiával együtt. A német filozófiai romanticizmust, Fichte, Schelling szertelenségeit az 50-es esztendőkből kiszorítja a filozófiának új, józan, mérsékelt, hideg iránya, az Auguste Comte-féle pozitívizmus. A pozitívizmus nem feszegette a Fichte- és Schelling-féle nagy problémákat, nem kutatta az Én és a nem-Én viszonyát, hanem megelégedett az emberi tapasztalat körébe eső adottságokkal s azoknak tudományos magyarázatával. Európa vezetése ismét a franciáké III. Napóleon alatt, aki a diplomáciát az üzletemberek ügyességével intézte. De neki is az a nagy hibája volt, ami nagybátyjának; azt hitte, hogy az emberi erő mindenható, elegendő az ő egyéni ereje, furfangja, s megvetette a kollektív erőket. Ambíciói és képességei nem állottak arányban. „A császárnak végtelen vágyai és korlátolt képességei vannak — írja róla egyik minisztere —, szeretne rendkívüli dolgokat, de csak rendkívül furcsa dolgokat visz véghez.”

1850-től 1871-ig Franciaországban és Európában új, igazi, fénykorát élő burzsoá-világ következett. A század első felének jelszavai, amelyek évtizedeken keresztül indulatba hozták az embereket, már elkoptak. A hit helyébe a divatos materializmus jött. Külső siker, gazdagodás, ez az egyetlen jelszó. Napóleon leromboltatta a régi Párizst és újjáépíttette. 1869-ben megnyílt az újkori technikának egyik legsodálatosabb alkotása, a Szezei csatorna. A művelt rétegek közgondolkodása pozitívista, metafizika- és vallásellenes: az van, ami tapasztalatunk körébe esik, a többivel ne törődjünk, ez volt a jelszó. Tipikus polgári világ ez; materializmus, a pénzeszsákok uralma jellemzi III. Napóleon korát. Az irodalomból is eltűnnek a nagy témák, köznapi férfiak és nők lesznek a regények hősei. Nemcsak Franciaország közgondolkodása volt ilyen, ilyen volt többé-kevésbé egész Európáé.

A francia-német összecsapásnak szinte végzetszerűséggel be kellett következnie. A két nemzet ellentétei igen távoli, majdnem ezereztendős múltba nyúlnak vissza, amikor Nagy Károly egységes, univerzális birodalma szétszakadt, s Franciaország és Németország elkülönültek egymástól. Franciaország és a Németbirodalom harcai töltik meg a világtörténelmi újkor kezdetét; a francia-német ellentét I. Ferenc, Richelieu, XIV. Lajos óta egészen máig Európa egyik megoldatlan, legnagyobb, legaggasztóbb kérdése. Kié legyen a Rajna? Rengeteg vér folyt ennek a kérdésnek eldöntéséért. A XIX. században a Rajna birtoka nyitott kérdés; mindkét nemzet szívósan ragaszkodik

az elválasztó vonalhoz. Quinet Edgár mondta, hogy a Rajna a németiség múltja, a Duna a jövője, de nem így volt; egyik versengő fél sem mondott le róla, az egyik terjeszkedni akart a folyótól jobbra, a másik balra. Ezek néhány szóval a távoli előzményei az 1870—71-i francia-poroszháborúnak, amely Franciaország vereségével, a francia császárság bukásával, az új német császárság megszületésével végződött. Az összeütközés régóta elkerülhetetlennek látszott, de azért igen nagy része volt Napóleon elbizakodottságának, tájékoztatlanságának, a francia diplomácia balkezességének. III. Napóleon a németek azzal vádolják, hogy át akarta lépni a határfolyót, s meg akart szerezni a fontos határvonal biztosítására nagyobb területet Németországból. Igaz-e vagy nem, nem tudhatjuk, de ennek eldöntése nem tartozik tárgyunkhoz, csak annyi biztos, hogy Napóleon teljes joggal gondolhatott a védekezésre, amikor Hohenzollern-Sigmaringen Lipót hercegnek följánlották a spanyol koronát, mert Franciaország körülzárásáról volt szó. Csakhogy Poroszország sokkal erősebb volt, mint Napóleon gondolta, s legyőzéséhez egy nagy szövetségre lett volna szükség. Franciaországot azonban Itália cserbenhagyta, Ausztria, — miután Andrassy Gyula álláspontja győzött, aki Ferenc Józsefet a benemavatkozásra rábírta, — nem támogatta, Oroszország jóakarátú semlegességet tanúsított Poroszország iránt, így a katasztrófa bekövetkezett.

A Sedan melletti nagy csatavesztés után (1870 szeptember) III. Napóleonot letették. 1871 január 18-án a német fejedelmek a versaillesi kastélyban I. Vilmost német császárrá kiáltották ki; az 1871 május 10-én Frankfurtban megkötött békében Franciaország elvesztette Elzászt és Lotharingiát és 5 milliárd frank hadisarc fizetésére kényszerítették.

1815-től 1871-ig, a frankfurti békéig kialakult a háború előtti Európa. A francia forradalom eszméinek és a reakciónak a küzdelme, a forradalmak, a szabadságjogok kivívása, az ipari forradalom, annak ellenhatása: a szocializmus — ezek ez időszak legfontosabb jelenségei. Az eredmény: 1871-ig kialakulnak a modern nemzeti államok. Új korszak következik: a politikai és gazdasági imperializmus kora; most már nem a nagy célok, fenkölt eszmék, hanem az anyagi érdek, a közvetlen haszon, a gazdagodási vágy, a leplezetlen, nyers hatalmi törekvések töltik el az életet és mozgatják a világot.

ELSŐ RÉSZ
AZ IMPERIALIZMUS KORA. 1871-1914.

I.

ANGOLORSZÁG*

ANGOLORSZÁG a forradalmakat, amelyek az európai szárazföld nyugodt fejlődését félszázadon keresztül zavarták, szerencsésén, nagyobb megrázkódtatások nélkül élte át. A nagy gazdasági átalakulás — az ipari forradalom —, hosszú idő, vagy fél évszázad alatt zajlott le, a nyomában támadt munkásmozgalom, az úgynevezett chartismus, közvetlen 1848 előtt, nagyobb bajok nélkül elsimult. Közben a szigetország erősen elpolgáriasodott. A közgondolkodást azok az elvek hatották át, melyeket az utilitarista bölcselek, Smith Ádám és Bentham hirdettek, amelyek ebben a két szóban fejezhetők ki: haszon és hatalom.

Az egyéni szabadság a gazdasági élet területén a lehető legnagyobb volt Nagy-Britanniában, itt is Smith Ádám nézetei valósultak meg, amelyeket Cobden ültetett át a gyakorlati életbe: mennél nagyobb szabadságot adni az egyes embernek, ledönteni a forgalom összes akadályait, mert az állami befolyástól lehetőleg mentes egyéni iniciativa a nemzeti vagyonosodásnak egyetlen forrása. Az ország 1815-től 1871-ig eliparosodott, a nagyipar a földkerekség jelentékeny részének szállítója, a földművelés közben teljesen aláhanyatlott. A politikai hatalom, a régi nagybirtokos osztály, a landlordok kezéből kihullott, a politikai életben is vezető réteggé emelkedett a gazdasági termelés új lehetőségeit kihasználó, megvagyonosodott polgárság. A birodalom, amely az anyaország megnagyobbodása, 1871-ben már a földgömb minden részére kiterjedt. A napóleoni háborúban Nagy-Britannia leszámolt legveszedelmesebb ellenfelével, Franciaországgal és a bécsi kongresszuson új, jelentékeny területekkel gyarapította birtokállományait, bőségesen kárpótolva magát az előbbi században függetlenné lett gyarmatbirodalmának, az Egyesült Államoknak elvesztéséért. A korszerű politikai reformok már a harmincas esztendőkből megkezdődtek, ez együtt járt a helyi önkormányzat kifejlesztésével, amiben Anglia az Egyesült Államok mellett az egész világon a legnagyobbat és legtökéletesebbet alkotta.

VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ.

Az egész korszaknak Viktória királynő adott nevet s ez a korszak volt az angol nemzet igazi „grand siècle”-je. Az angol nemzet csodásan ragyogtatta nemzeti jellemének minden fényes tulajdonságát, szívós, ellenállhatatlan akaraterejét, a nagy tervek véghezvitelében tanúsított kitartását, céltudatosságát, nyugalalmát. Viktória királynő ugyanúgy nevet adott az angol történelemben a saját korának, mint a másik nagy angol uralkodónő, Erzsébet, ámbár közöttük igen kevés rokonvonás van. Viktória, mint IV. Vilmos utóda, 1837-ben, tizennyolc éves korában lépett az angol trónra. A kenti hercegnek, III. György negyedik fiának volt egyetlen leánya. Mint uralkodó, józanul és női tapintatossággal tudott mindig alkalmazkodni a viszonyokhoz és a politikai élet parancsoló szükségleteihez. Ő maga sohasem kezdeményezett semmit, sohasem parancsolt, de viszont azt sem lehet állítani róla, hogy passzív báb lett volna minisztereinek kezében. Uralkodói jelleme igen sokban unokájára, az 1936-ban elhunyt V. György királyéra emlékeztet. Szorgalmas volt, rendkívül pontos, ritka kötelességtudó, egyéni érzelmeit és meggyőződéseit alárendelte az államérdeknek. Nemrég nyilvánosságra került dokumentumok mutatják, hogy Gladstonet, a nagy liberális vezérférfiút nem szerette, Disraelit ellenben kedvelte. De egyetlen megjegyzés és szó vétek nélkül kinevezte Gladstonet miniszterelnökkévé, valahányszor elnyerte a választásokon a többséget. Férjével, Albert Szász-Koburg herceggel polgáriasan, szinte mintaszerű családi életet éltek.

Ebben az időben már végleg kialakult s megszilárdult a kettős pártrendszer. A régi whigek és toryk (haladók és maradiak) a XIX. század elejétől kezdve mint liberálisok és konzervatívok vívják a parlamentben harcaikat, amelyek mindig elviek, ritkán fajulnak el személyes torzsalkodássá. A kormányon felváltva szinte szabályszerűen követték egymást: egyszer liberális, utána rendszerint konzervatív kabinet. Célkitűzéseikben alig különböznek egymástól. Csak a tempójuk más; a liberálisok a bátor, a merész újítók, a reformok megpendítői; a konzervatívok a meggondolt, a fontolva haladók. Az angol királyság 1690 óta személytelen intézmény, s a parlament, amely az angol közjog szerint mindent megtehet, ami kivételre nézve nem képtelenség vagy nem nyilvánvaló módon esztelen, a nemzetet reprezentáló legfőbb szuverén. Ebben az időben a választójog meglehetősen széleskörű volt. A konzervatív Disraeli-kormány 1867-ben a radikálisok nyomásának engedve kiszélesítette a választójogot annyira, hogy szavazhattak az ipari köz-

pontok munkásai is. A munkások nagyrészt a liberális párt jelöltjeire adták szavazatukat, mert pártjuk még ebben az időben nem volt megszervezve, s a munkásképviselek a liberális párt balszárnyát alkották. Az 1868-i választáson a liberális párt 387 mandátumot kapott, a konzervatívok 271 mandátumával szemben, mire Disraeli, a konzervatív miniszterelnök lemondott és utóda a liberálisok vezére, Gladstone lett.

William Ewart Gladstone, az angol liberalizmus legnagyobb képviselője Canning halála óta és a Viktória-korszaknak Disraeli mellett legkiválóbb s általában típusnak tartott angol államférfia, Liverpoolban született 1809-ben, gazdag kereskedő családból. Tanulmányait az oxfordi egyetemen végezte és már egész fiatalon, 1832-ben beválasztották az alsóházba, ahol mint Peel híve, a konzervatívok padsoraiban foglalt helyet. Tagja volt egész fiatalon annak a parlamentnek, amelyben Macaulay, a nagy történetíró politikai pályafutását megkezdte és tanuja volt annak a hatalmas agitációnak, melyet Cobden Richárd a szabadkereskedelem apostola a gabonavámok eltörléséért folytatott. Gladstone szinte egyesítette magában az angol faj minden nagyszerű tulajdonságát. Vallásos volt, buzgó protestáns, de szabadgondolkodó a vallásnak és egyháznak bizonyos kérdéseiben. Roppant sokat tudott, munkabírását pedig szinte határtalannak mondják életírói. Mint a vallásos angolok általában, hitt a saját isteni küldetésében, úgy tekintve önmagát, mint az isteni hatalomnak pusztá eszközét. A gyakorlatiasság mellett idealista volt, amellet pacifista érzületű, aki a háborút olyan elkerülhetetlen rossznak tartotta, amelyhez az államhatalom csak mint legvégső eszközhöz nyúlhat. Az angol liberalizmus dogmái már rendszerezve voltak ebben az időben. A gazdasági politikát Cobden Richárd tanításai irányították, a politikai elveket Mill Stuart, a nagy filozófus összegezte. Szóval minden részletében kidolgozott, szinte dogmatikusan rendszerezett, világos pártprogrammjuk volt, melyet így lehet összefoglalni: demokratikus haladás lépésről-lépésre. Ez volt Gladstone programja.

Bright, Cobden barátja és munkatársa, mindjárt az új ülészek kezdetén felvetette a földreform kérdését, melyet Anglia máig sem oldott meg. De a legkeményebb feladat mégis az ír kérdés volt, amely az angol politikát több mint egy évszázadon keresztül foglalkoztatta. Ez a kérdés Cromwell óta kísértett, de a XIX. század elején, a nemzeti ébredés korában lángolt fel s azóta rengeteg bajt és fejtörést okozott minden angol kormánynak. Az írek 1870-ben megalakították a Home government egyesületet s ezzel egyidőben megkezdődött a Home rule

mozgalom, az írek önállósági küzdelme, amely most ért véget az ír szabad állam megalakulásával, a világháború után. Gladstone az ír kérdést először a földreformmal akarta megoldani. Az ipari munkásoknak megadta a sztrájkjogot, de az új törvény szigorúan büntette azokat, akik a sztrájkterroret terrorizálni akarták. A népoktatás reformja is szóba került Gladstone hatesztendő kormány alatt. A liberálisok azonban az ír kérdésben tanúsított engedékenyséjük miatt néhány év alatt minden népszerűségüket elvesztették és az 1874-i választásokon Gladstone súlyos vereséget szenvedett. Utóda Disraeli lett, a konzervatív párt élén.

Disraeli (Beaconsfield lordja) Gladstone mellett a Viktória-korszak másik legkimagaslóbb angol államférfia. Az olasz zsidó származású Disraeli teljesen azonosította magát az angol világhatalmi célokkal és külpolitikájának ez volt a mottója: integrális angol birodalom. Ő is roppant energiájú, mint nagy versenytársa Gladstone, de belletrista, amellet romantikus hajlamú és könnyedebb ember; Gladstonénál minden harc, erőfeszítés, Disraelinál játék. Az új torizmus, melynek Disraeli több mint három évtizeden keresztül a parlamenti vezére, igyekezett épségben fenntartani a királyság sokszázados tekintélyét, megőrizni a lordok házának integritását s az angiikán egyház régi fölényét; korántsem volt az új torizmus népellenes. A tory-demokrácia sokszor több jóindulatot mutatott a munkástömegek sorsa iránt, mint a liberálisok, akik még mindig a szabad versenynek és az erők korlátlan mérkőzésének voltak fanatikusai és a munkásvédelmet mellékesnek tartották. A toryk féltékenyen őrizték elsősorban a királyi tekintélyt.

Az angol birodalom, melynek integritását a konzervatívok minden módon fenn akartak tartani, sajátos, minden eddig ismert impériumtól eltérő képződmény. Legkitűnőbb jellemrajzát Seeley angol professzornak az angol expanzióról szóló művében találjuk meg, s röviden úgy jellemezhetjük, hogy a brit nagyhatalom nem az államnak, hanem a nemzetnek az expanziója. Magántársaságok, vállalkozó, kalandos szellemű emberek műve a földkerekség minden részére kiterjedő angol impérium. Indiát, a legnagyobb kiterjedésű és legértékesebb gyarmatot magántársaság szerezte meg a birodalom számára, saját kezéből. Ez a magyarázata annak, hogy az angol népességű, önálló gyarmatokat, az úgynevezett domíniumokat, ma nem az államhatalom, hanem tisztán a nemzeti szolidaritás tartja össze, s ha az anyaország megpróbálna erőszakot alkalmazni velük szemben, azonnal elszakadnának. A brit nagy-

hatalom úgy jött létre, s úgy fejlődött, mint valami nagy érdekszövetség. Az angol gyarmatok kormányzásának módszerei is egészen sajátosak. A gyarmatosított területek kormányzása nem egy séma, nem egy mindenütt alkalmazott szabály szerint történik, hanem aszerint, hogy a sajátos helyi viszonyok a kormányzásnak melyik módját teszik kívánatossá. A nem angol népességű gyarmatokon, mint Indiában, az állam uralkodik teljhatalommal és ha kell, minden lázadást irgalmatlanul vérbefojt; a fehér fajú gyarmatok azonban az Északamerikai Egyesült Államok elszakadása óta több és több szabadságot élveztek. A domíniumok a XIX. század eleje óta kiváltságokkal dicsekedhetnek: az anyaország védi őket egész haderejével, de nem viselik annak terheit. Egészen önálló, saját érdekeiknek megfelelő gazdasági politikát folytatnak; Kanada már 1859-ben önálló vámterületnek nyilvánította magát.

Angolország gyarmatai a XIX. század eleje óta kezdtek benépesedni. Dél-Afrikában, amely kezdetben hollandus volt, angolok vándoroltak ki nagyobb tömegekben, ugyancsak angol a betelepülők többsége Újzélandban és Ausztráliában. Kanada lakossága egészen 1840-ig francia többségű, de azóta a tömeges angol kivándorlás folytán teljesen elangolosodott. Ausztráliában, ahová az angolok kezdetben fegyenceket küldtek (akik büntetésük eltelte után kinnmaradtak), 1850-ben felfedezték az első aranybányát, ami nagy tömegeket csalt ki az anyaországból az addig nem túlságosan kedvelt világrészbe. A társadalom azóta igen egészségesen fejlődött és berendezkedéseit tekintve, erősen szocialista jellegű. Megszüntették a vagyoni aránytalanságot, majd megtiltották a vagyontalan munkások kivándorlását, megszabták a létminimumot és a vagyonmaximumot, s ilyen módon létrejött egyesek megállapítása szerint a földkerekség legjobbmódú társadalma. Az angol gyarmatosításnak az volt nyilvánvaló tendenciája, hogy a földkerekséget, amennyire lehetséges, angollá változtassa. Az angolok a legkitűnőbb gyarmatosítóknak bizonyultak a világtörténelemben. Alattvalóik uralmuk alatt általában jól érzik magukat, mert igyekeznek még idegenfajú alattvalóikban is felébreszteni az önkormányzás és önállóság szellemét. Bevitték mindenüvé az európai civilizációt, vasutakat építettek, meghonosították az európai ipar termékeit s elsősorban az angol népnek köszönhető, hogy Európa meghódította a világot.

Disraeli főleg a külpolitikai kérdésekre fordította figyelmét, sokkal inkább, mint liberális elődje, ki el volt telve pacifizmus-sal, azonkívül a belpolitikai reformokra, főleg az ír kérdésre pazarolta idejét. Viktória királynővel 1876-ban felvettette az

India császára címet. Az angol politikára igen nagy hatása volt a Németbirodalom megalakulásának is. Kialakult a kontinens legnagyobb hatalma, a későbbi versenytárs, közben az Oroszbirodalom, amely a XIX. század elején Ázsia jelentékeny részére rátette a kezét, veszedelmesen terjeszkedett Ázsiában India felé. Disraeli egyik legnagyobb sikere volt a Szezei csatorna megszerzése. 1869-ben fejezte be Lesseps Ferdinánd a csatornát, az emberi értelemnek és munkának ezt a csodás művét. Angliára rendkívül fontos volt, hogy kinek a birtokában van a csatorna, mert itt vitt keresztül a legrövidebb víziút indiai birtokaira. Egyiptomban 1806 óta alkirályok uralkodtak, igaz, hogy a török szultán fennhatósága alatt, de ez a fennhatóság csak névleges uralmat jelentett. Amióta a csatorna elkészült, a tartományra a franciák is szemet vetettek, de az angolok sokkal ügyesebbek és szerencsésebbek voltak. Ismail helytartó súlyos anyagi zavarokba keveredett. Költséges életmódja, pazarlásai, sok kiadással járó építkezései rengeteg pénzbe kerültek, úgyhogy kénytelen volt megvételre fölajánlani a birtokában levő Szezei csatorna-részvények többségét. Ez kapóra jött Disraelinek, aki egyik Rotschild segítségével százmillióért megvett 176.000 darab Szezei részvényt, s ezzel az ügyes üzleti fogással Anglia lett a csatornavállalat fő részvényese.

Beaconsfield hatesztendő kormányza alatt a konzervatívok ismét elkoptak. A liberálisok, kiknek éppen elegendő idejük volt a megszervezkedésre, új erőre kaptak, amit főleg Chamberlain nagygyárosnak, Birmingham város kiváló polgármesterének köszönhetnek, aki megalapította a liberális szövetséget, amelynek mintájára újjászervezkedett az egész párt Anglia összes városaiban. Az angol közvélemény, amely az ázsiai és afrikai bonyadalmak miatt Disraeli külpolitikáját már megelégette, az új szervezkedést nagy megelégedéssel fogadta. 1880 márciusában választott Anglia, a szabadelvűek fényes diadalt arattak, mire ismét Gladstone került kormányra, immár harmadszor.

GLADSTONE HARMADSZOR ÉS NEGYEDSZER.

Gladstone harmadik miniszterelnökségének egész ideje alatt az írekkel vesződött. Megpróbálta először földreformmal lecsillapítani az elégedetlenséget a zöld szigeten, de hasztalan volt minden erőfeszítése. A passzív rezisztencia, az angol birtokosok ellen irányuló bojkottmozgalom (amely innét kapta nevét), s az egymásután következő merényletek arra kényszerítették Gladstonet, hogy Írországból három esztendőre kivételes állapotokat léptessen életbe. Ezután a lordok tiltako-

zása ellenére sikerült törvényerőre emelnie az 1867-i választói törvénynek alapos reformját. Közben a politikai pártok életében is nagyobb átalakulások mentek végbe. A konzervatívok Disraeli halála után két pártra szakadtak; kiváltak közülük a haladók, Churchill lord vezetése alatt és megalakították a tory-demokraták csoportját. A liberálisok radikális szárnya általános választójogot és progresszív jövedelmi adót követelt s annyira élére állította a helyzetet, hogy Gladstonet 1885 júniusában saját pártja leszavazta az alsóházban. A királynő örült Gladstone bukásának és Salisbury-ra bízta a kormányt, aki novemberben választatott, pártja azonban vereséget szenvedett. Gladstone negyedik kormánya alatt ismét az ír Home rule úgyszólván az egyetlen kérdés. Parnell nevű kiváló, semmitől nem rettenő vezérüknek majdnem sikerült már akkor kivívnia az írek önállóságát. Gladstone az engedékenységekben odáig ment, hogy a kétkamarás ír parlament felállításába is beleegyezett, engedékenységgel azonban nemcsak a konzervatív köröket háborította fel, hanem maga ellen zúdította saját pártját is. Gladstone ír politikája ellen új párt alakult: a radikális Chamberlain az arisztokrata liberálisokkal szövetségbe megalakította az úgynevezett unionista csoportot, melynek az volt a főprogramja, hogy az ír elszakadási törekvésekkel szemben minden eszközzel megvédi Nagy-Britannia egységét (unióját). Gladstone tervét leszavazták, mire Anglia 1886 júniusában ismét választott. Gladstone politikájának oly nagy volt a visszahatása, hogy a konzervatív és unionista koalíció a mandátumuk jelentékeny részét elnyerte. A kormányt Salisbury vette át, ami az ír Horné rule végét jelentette. A kormány szigorú rendszabályokkal, kivételes állapotok életbeléptetésével, a vezérek bebörtönzésével csendet és rendet teremtett a lázongó szigeten. Gladstone hívei meg akarták obstruálni a kormány törvényjavaslatait, de Salisbury a klotür behozatalával felelt.

A MUNKÁSPÁRT.

Ezalatt az idő alatt szervezkedtek meg politikailag Angliában a munkások, akiknek már rég volt parlamenti képviselőjük, de nem alkottak önálló pártot. Az angol munkásmozgalom az európai kontinens hasonló mozgalmaitól számos eltérő jellemvonást mutat. Ez is különleges angol alakulat, az angol politikai géniusznek olyan sajátos és önálló terméke, akár csak az angol parlament vagy az angol közigazgatási autonómia. A munkásszervezkedésben a szigetország minden más nemzetet megelőzött. Már 1823-ban megalakult Londonban az első szakszervezet (Trade Union), de a szakszervezetek sokáig politi-

kától mentes gazdasági társulások maradtak. A munkások politikai csoportosulása, a munkáspárt és annak különböző árnyalatai csak a német szociáldemokrata párt megalakulása után jónéhány évtized múlva, a nyolcvanas évek közepén kezdtek kialakulni.

Marx tanításai átjutottak a csatornán; 1880-ban Marxnak egyik tanítványa szociáldemokrata szövetséget alapított, de alig akad pár ezer híve. A marxizmus negatív programjával az angol munkások is egyetértettek; rossznak, tarthatatlannak, reformokra szorulónak nyilvánították a liberális társadalmi és gazdasági rendszert; a marxizmus pozitív programját: az összes termelőeszközök kisajátítását a köz céljaira, a munkás-ság osztályuralmát, a vallás- és családelles tanokat az angol munkásvezérek elutasították, később is, midőn önálló párttá megszervezkedtek. Ennek a jelenségnek egyik magyarázata az, hogy az angol nép individualista hajlamú: az angol nemzeti jellemmel nem fér össze a megvalósult szocializmus minden egyéniséget megsemmisítő korlátlan hatalmú állama. Ezenkívül Nagy-Britannia a kontinens országaitól eltérően évszázadok során nyugodtan, harmonikusan fejlődött s ez az izoláltság az etikai és társadalmi nézeteket is befolyásolta. Az angolokat megvédte a forradalmi szocializmustól az, hogy kételkedtek a kontinensről átszivárgó tanok értékében. A nyolcvanas évek végén írókból, újságírókból, tudósokból nagy társaság alakult, az úgynevezett Fábían-társaság (Fabian Society); ez a tudományos társaság a marxizmus és a francia szindikalizmus összes tanításait a legapróbb részletekig szétboncolta és kiszedte belőle azt, amit jónak, amit a társadalmi élet szempontjából hasznosnak ítélt és elvetette a salakját.

A munkások mint párt, csak a kilencvenes évek első esztendeiben szervezkedtek meg, először Skócia gyárvárosaiban és az 1892-i választásokon két mandátumra tettek szert. Ebben az időtájban szervezkedtek meg újból a liberálisok is a newcastlei programra alapján, és az 1893-i választásokon néhány főnyi többséget értek el. Ismét Gladstone jött nagy reformprogrammal és ígérekkel, amelyek között az volt a legfontosabb, hogy Írország helyi parlamentet kap. Minthogy azonban a konzervatív lordok háza az ír kérdésben minden radikális újítást megghiúsított, s a liberálisok csekély többsége miatt az egyensúly felborult, Gladstone 1894-ben lemondott és a királynő Rosebery lordot, a gazdag, elegáns úrlovast nevezte ki utódává. A parlamenttel ő sem boldogult; 1895-ben el kellett rendelni a választást, amelyen az unionista párt győzött. A kormányra

pedig ismét Salisbury lord került azzal a programmal, hogy Nagy-Britannia minden gazdasági, fizikai, erkölcsi erejével fejlesztse tovább a világbirodalmat addig a határig, ameddig lehet.

ANGOLORSZÁG TERJESZKEDÉSE AFRIKÁBAN.

Az 1878-tól 1884-ig terjedő időszakban az angol gyarmatpolitika két legnagyobb sikere: az Egyiptom feletti fennhatóság megszerzése és a szudáni gyarmatbirodalom megszervezése. Tunist Anglia csak azért engedte át Franciaországnak, hogy annál busásabban kárpótolja majd magát Egyiptom megszerzésével. A Szuezi csatorna megnyitása óta Egyiptom életkérdéssé vált Angliára nézve. 1878-ban Ciprust szedték el a szultántól, hogy minél előbb kiépítsék félelmetes flottabázissá; ez volt az első lépés Egyiptom megszerzésére. Ebben a nagymultú tartományban 1808 óta a szultán képviselőjében egy alkirály uralkodott, de csaknem teljhatalmú szuverén módjára, akit nem terhelt egyéb kötelezettség, mint az évi adó megfizetése. Az angolok előzőleg Szudánt, a Felső-Nílus körül elterülő, hatalmas kiterjedésű tartományt kezdték gyarmatosítani. Ez a mű egy Charles Gordon nevű skót mérnök nevéhez fűződik, aki 1874-től 80-ig nem mindennapi szervező tehetséggel és ügyességgel, fáradtságot nem ismerő munkakedvvel, sőt hősiességgel végezte feladatát. A Nílus mellett fekvő Chartum város az ő kormányzósága alatt szép, virágzó központtá fejlődött. Gordon Dél-Szudán kormányzóságát egy Schnitzler Eduárd nevű német orvosra bízta, aki Emin pasa néven szervezte meg ezt a tartományt. Mialatt Szudán Gordon helytartósága alatt virágzásnak indult, Egyiptomban kirobbant az első nagy nacionalista mozgalom. A tékozló, s adósságban úszó alkirályt, Ismailt a nagyhatalmak 1879 júniusában letették és fiát, Tewfik pasát nevezték ki utódává, aki szigorú takarékosággal próbálta megtölteni az államkasszát, amely atyja pazarlásai miatt kiürült. Leszállította a katonaság létszámát, csökkentette a tisztek zsoldját, ami aztán a hadsereg körében elkeseredést keltett. A dús zsoldhoz szokott tisztek összeesküvést szőttek és 1882 februárjában az alkirályt arra kényszerítették, hogy Arabi nevű vezérüket nevezze ki hadügyminiszterré. De ezzel nem csillapult le a mozgalom. Midőn az angol-francia hajóraj 11-én Alexandria előtt megjelent, a városban kitört a felkelés, s vagy ötven külföldit megöltek. Angliában ekkor már a liberális Gladstone volt kormányon és a magát pacifistának valló miniszterelnök megragadta az alkalmat Egyiptom meghódítására. Ennél jobb alkalom nem kínálkozhatott volna: Franciaország-

ban a Freycinet-kormányt megbénították a belső viszonyok és Németországtól való rettegés. Anglia szinte szabad kezet kapott Egyiptomban. Az angol flotta Seymour lord vezetése alatt 1882 június 11—13-án tönkrelőtte Alexandriát; a francia miniszterelnököt, aki Granville lord angol külügyminiszterrel megegyezett az egyiptomi kondomínium kérdésében, cserbenhagyta a kamara: az angolok most már tehettek, amit akartak. 1882 augusztusában Wolseley angol tábornok nagyobb csapattal megszállta Port-Said-ot és a franciák tiltakozásai közben elfoglalta a Szuezi csatornát, végül szétverte a lázadó Arabi pasa hadait. Egyiptom most már angol fennhatóság alá került. Névleg Törökország tartománya maradt továbbra is, de a valóságban a közigazgatás, a hadsereg, a közgazdasági élet irányítása angol lett; az angolok vezettek, szabályoztak mindent, s az ő érdekük, hogy a török uralom alatt elszegényedett ország gyors virágzásnak induljon.

Szudánban az angolok kevésbé voltak szerencsések. Mialatt Egyiptomban a nacionalista felkelést vérbefojtották, Szudánban álpróféta támadt egy Mohamed Achmed („Mahdi”) nevű tömegvezető személyében, aki a vallásalapító utódának adta ki magát, s a bennszülött arab lakosságot sikerült az angolok ellen feltüzelnie. Először 1885 novemberében semmisítették meg a mohamedánok Kasgil mellett egy nagyobb angol-egyiptomi sereget, azután körülvárták Chartumot. Vagy tízezer angol szorult a városba, Gordonnal, az egykori kormányzóval együtt, akiket a felkelők egytől-egyig lemészároltak; maga a város a lángok martaléka lett. De az angolok nem hagyták félbe az Egyiptomban megkezdett akciót. Kitchener, a későbbi hadügyminiszter ebben az időben az egyiptomi hadsereg főparancsnoka, a Salisbury-kormánytól parancsot kapott a tartomány pacifikálására; Stanley, a híres afrikai utazó bejárta az Egyenlítő tájékát és felkutatta Emin pasát. Most már a Nílus egész felső folyásának vidéke, a középfrikai nagy tavak tája, a gazdag Uganda tartomány mind angol fennhatóság alá kerültek. Ebben az időben lett a „Greater Britain” (nagyobb Britannia) az angol politika jelszava, melyet Sir Charles Dilke röpített világgá.

A Salisbury-kormány alatt az indiai ügyek vezetését Churchill lord vette át, a tory-demokraták kiváló vezére, aki igen gyorsan, alig néhány esztendő alatt védhető állapotba hozta Indiát. Kiepítette az északi vasutakat, amelyek lehetővé tették az angol erők gyors átszállítását Afganisztán felé esetleges orosz támadás esetén. Ugyanebben az esztendőben Salisbury és Churchill az angol birodalomhoz kapcsolták Hátsó-Indiában Birmát, megerősítették a singapoori flottabázist, ki-

terjesztették Anglia protektorátusát a Maláji-szigetekre, végül megszállták a Borneo-sziget északi részét. Franciaország Hátsó-Indiába szorult, a mostani Indokínába.

AZ ANGOL-BÚR HÁBORÚ.

Nagy-Britannia külpolitikája 1894-től 1900-ig szélső imperialista irányú. A XIX. század utolsó évtizedében az angol közgondolkodásban nagy átalakulás ment végbe. A manchesteri liberalizmus a kilencvenes évek elején már elvesztette régi varázsát, a hatalmi politika annyira átment a köztudatba, hogy az „imperializmus” választási jelszó lett. Az angol imperializmus legmarkánsabb megszemélyesítője Cecil Rhodes, Randolphe Churchill és főleg az idősebb Chamberlain, aki kezdetben szélső radikális volt, élete végén azonban a konzervatív és imperialista politika vizeire evezett. Egy emlékezetes beszédében azt hangoztatta, hogy az angol nemzet a világnak úgy fizikailag, mint lelkileg legerősebb nemzete, s a földkerekség összes népei közt egyedül méltó arra, hogy uralma alá kényszerítse az emberiséget.

Gladstone idejében az angol belpolitikában főleg belső kérdések vannak napirenden; ezek Salisbury alatti csaknem teljesen háttérbe szorultak. Anglia elől járt a nagy világhatalmi és világ-gazdasági versengésben, melyben rajta kívül Franciaország, a német, az orosz birodalom és Olaszország vettek részt. Az Osztrák-magyar monarchiát tétlenségre kárhoztatták központi fekvése és belső bajai. Anglia, Franciaország, Németország a frankfurti béke után a gazdátlan afrikai kontinensen megosztozkodtak. Anglia terjeszkedése Afrikában megkezdődött már a XIX. század elején, midőn a bécsi kongresszus neki ítélte a Jóreménység-fokától északra elterülő, hollandok által gyarmatosított tartományt. A nagy, több mint félmillió négyszögkilométernyi területen holland telepések, az úgynevezett búrok (boérok) laktak, akik azonban nem akarván túrni az angol uralmat, lassanként elkezdtek északi irányban felfelé szivárogni, az Egyenlítő felé, ahol az Oranje és Natal államokat alapították. Az angolok azonban itt sem hagytak békét nekik, s miután 1843-ban innét is kiszorították őket, a Vaal-folyótól északra költöztek és itt négy kis köztársaságot alapítottak. A kálvinista hitű, szorgalmas, kitartó hollandusok nagy anyagi jólétre tettek szert, főleg fejlett állattenyésztésük révén. Az anyaországból magukkal hoztak bizonyos demokratikus szellemet és szabadságukat féltékenyen őrizték. De végzetes szerencsétlenség volt rájuk a gyémántbányák felfedezése Kimberley községben. Az angolok potom áron megvették a köz-

séget, amely azután gyorsan jelentékeny várossá fejlődött. Nemsokára aranyat is találtak és az angol üzleti érdekek össze-
 ütközésbe kerültek a búrok állami önállóságával. Már 1881-ben
 kiszorították a búrok egy nagyobb angol különítményt hazájuk
 földjéről, a liberális Gladstone-kormány alatt azonban nem
 volt sok bántódásuk. Salisbury kormányrajutásával megválto-
 zott az angol politika iránya és az összeütközés elkerülhetet-
 lenné vált. A háborút a brit birodalom és a kis búr demokráciák
 között mégsem a kormányok készítették elő, hanem egy nagy
 angol szervező talentum, a XIX. századnak egyik legnagyobb
 angol államférfia: Cecil Rhodes.

Cecil Rhodes igazi angol típus, az angol vállalkozó és szer-
 vező géniusznak megtestesülése, abból az emberfajtából való,
 amely Walther Raleigh-t, Warren Hastings-t adta Angliának,
 minden idők legnagyobb szervezőit, a nagy birodalomalapító-
 kat. Valamennyien saját spontán elhatározásukból, nem állami
 megbízatással vagy támogatással, hanem saját kezdeménye-
 zésükkel szereztek roppant területeket az anyaországnak. Cecil
 Rhodes 1853-ban született; egy szegénysorsú papnak a fia volt.
 Alig tizenhétéves korában betegségének gyógyítása végett
 ment le Dél-Afrikába, épp abban az időben, amidőn Kimberley
 városban megtalálták az első gyémántot. Hébe-korba vissza-
 tért Angliába, hogy az oxfordi egyetemen pótolja hiányos is-
 mereteit, közben lent fáradhatatlanul dolgozott. Megszervezte
 a gyémántbányatársaságot, amely rövidesen hatalmas vállalatá
 növekedett, majd aranybányavállalatot alapított és szervezte a
 délafrikai angol gyarmatot. Hogy megnyerje a bennszülöttek
 barátságát, megtanulta a néger nyelvet is. Az angol Afrika, a
 Tanganyika-tóig terjedő óriási angol birodalom volt az ő ve-
 zérlő csillaga, nagy álma pedig egy hatalmas angol birodalom-
 kolosszus, amely körülöleli az Indiai-óceánt és vasúton lehet
 rajta eljutni Kalkuttából Kairón keresztül a Fokföldre. Az
 angolok rohamos terjeszkedése a hetvenes évek végén kezdő-
 dött, a zulukkal folytatott harcokkal; a harcias feketéket
 1897-ig tartó csetepatéban végre legyőzték és a napali tarto-
 mányt bekebelezték. Jameson orvos, a másik szintén igen bátor
 szellemű vállalkozó, 1891-ben alapított nagy gyarmatot, melyet
 Cecil Rhodes tiszteletére Rhodesiának keresztelt el. A búrok-
 kal most már elkerülhetetlen volt az összeütközés. Chamber-
 lain, aki 1895-ben gyarmatügyi miniszter lett, elhatározta, hogy
 a kis búr köztársasággal végleg leszámol. Hiszen ürügy bőven
 volt a beavatkozásra. Johannesburg búr város a gyémánt- és
 aranybányák föllendülése révén gyorsan százezer lakosságú
 várossá fejlődött. A városban — állítólag Cecil Rhodes támo-

gatásával — a polgárjogot nem élvező idegenekből (uitlanderekből) nagy egyesület, úgynevezett nemzeti egyesület alakult, amely az idegenek számára a búr államtól polgárjogot követelt. Így kezdődött az angolokkal való összeütközés. A búr köztársaság a polgárjogok megadásáról hallani sem akart; Angliában az imperialisták felháborodtak a búrok vakmerőségén és a jingók (a szélső imperialisták) rögtöni beavatkozást követeltek. Az említett Jameson doktor 1895 december 30-án meg is kísérelt egy betörést a búr állam területére, de Piet Cronje búr tábornok a vakmerő csapatot teljesen szétverte. (1895 december 30.) A következő két esztendő tárgyalásokkal és súrlódásokkal telt el. A búrok bátorságát nem kis mértékben fokozta Vilmos császárnak Krüger Pál búr elnökhöz intézett sürgönye (1896 január), amelyben a császár nem csinál titkot a búrokkal való rokonszenvéből és leghatározottabban kijelentette, hogy Németország az angolokkal való harcukban velük van. 1899-ben Millner lord, az egyiptomi kormány angol tanácsadója ment le Krüger elnökkel tárgyalni, de az elnök nemcsak Millner követeléseit utasította vissza, hanem egy bátorhangú ultimátumban azt követelte, hogy Anglia és a búr köztársaságok a vitás ügyeket döntőbíróságokra bizzák, s a Fokföldön partraszállott angol csapatok rögtön hagyják el Afrika területét. Anglia az ultimátumot visszautasította, mire a búrok hadat üzentek. Ilyen előzmények után kezdődött meg Angliának, a világ legnagyobb demokráciájának és a két kis holland parasztdemokráciának tragikus küzdelme.

A küzdelem valóban aránytalan volt. A két búr szabad állam: az Oranje szabad állam, amely közvetlenül a háború előtt egyesült Transvaallal, körülbelül egymillió fekete s mindössze 280.000 fehér lakost számlált, s a hadsereg nem tett ki többet 40.000 főnél. Miért mentek bele a háborúba a búrok az akkor már 400 millió lakost számláló angol birodalommal? Valószínűleg azért, mert nem hitték, hogy Anglia teljes erejével megy ellenük és bíztak a külföld segítségében. A búrok október 11-én betörték Natalba, ahol Joubert búr tábornok megverte White angol tábornokot és körülzárta Ladysmith városát. November 28-án Pie Cronje Methuen angol tábornokot verte meg, Botha december 15-én Buller angol tábornok seregét tette tönkre. Az angolok minden vonalon vereséget szenvedtek, pedig december 1-én már 80.000 emberük állott a kis búr hadsereggel szemben. Mindenki azt hitte, hogy az angolok szegyenletes első vereségük után egyezkedni kezdenek a búrokkal, az angol nép azonban roppant kitartó és makacs, s ha egyszer feltesz magában valamit, abból nem enged. 1899

december 19-én Roberts lord vette át a főparancsnokságot és a következő év márciusáig 220 ezer önkéntest küldtek le a dél-afrikai harctérre.

A búrokat az első nagy vereség Paardebergnél érte, ahol Cronje megadta magát, azután elesett Ladysmith, miközben az angolok májusban az egész Oranje-államot bekebelezték. Miután Roberts a búr földet minden összeköttetésétől elzárta, 1900 szeptemberében végetértek a komoly hadműveletek. A búrokat az aránytalan túlerő leteperzte, a kis guerillaharcok azonban még tovább tartottak. Krüger elnök októberben Európába utazott, hogy a hatalmakat beavatkozásra rábírja, de csakhamar tapasztalnia kellett, hogy a gyengéknek Európában nincsen igaz barátjuk; maga Vilmos császár, aki a búrokat annakidején, négy évvel azelőtt biztatta, még azt sem engedte meg, hogy a búrok száműzött elnöke Németország határát átlépje.

A közbejött események siettettkék a búr háború befejezését. Viktória királynő 1901 január 22-én meghalt, s utódja fia lett: VII. Edward. A harcias és engesztelhetetlen Salisbury 1901 július 11-én öregsége miatt visszalépett és a jóakarátú, békülékeny Balfour vette át a kormány vezetését. 1902 május 31-én Pretoriában létrejött a béke, melynek az volt az első pontja, hogy a búrok királyuknak ismerik el VII. Edwardot; kölcsönt kapnak Angliától, s Anglia elismerte azt a jogukat, hogy a holland nyelvet szabadon használhatják az iskolákban és a hivatalokban. Később (1906) a búr tartományok alkotmányt és teljes önkormányzatot kaptak és annyira megbékültek az angol uralommal, hogy a világháborúban jelentékeny számú önkéntessel vettek részt az anyaország oldalán.

VII. EDWARD.

VII. Edward, aki anyját, Viktória királynőt 1901 januárjában követte az uralkodásban, Nagy-Britannia külpolitikáját új utakra terelte, s ez teszi uralkodását emlékezetessé, sőt korszakossá a nemzetközi politika történetében. Mint walesi herceg mulató, vidám életet élt és leendő alattvalói nem sok jót vártak tőle, mint uralkodótól, de Edward nagyon jó királynak és kitűnő diplomatának bizonyult. 1900-ban a háborús választásokon az imperialista konzervatív párt győzött, de Edward elhatározta, hogy békét köt, mert a búrok ellen viselt háború Angolországot világszerte gyűlöletessé tette. Óvakodott attól, hogy a belpolitikába beavatkozzék; nem foglalt állást egyik politikai párt mellett sem; őt csak a nagypolitika kérdései érdekelték és az angol birodalomnak pártok felett álló hatalmi cél-

jai. A „splendid isolation” százados elvét, amely abban nyilvánult, hogy Anglia nem lépett be egyik szövetségbe sem és lehetőleg nem avatkozott be a kontinens ügyeibe, csak akkor, ha azt fontos érdekei elodázhatatlanul kívánták, VII. Edward feladta. Anglia szövetségesei és barátok után nézett és maga VII. Edward ragadta meg a kezdeményezést. Óvatosan, hosszas puhatolózások után, nagyszabású diplomáciai akcióba fogott, mellyel szemben Németország kezdettől fogva tehetetlennek bizonyult. A világpolitikában új irányító szellem jelent meg: Bismarck uralma alatt azt láttuk, hogy Németország a kezdeményező, mostantól kezdve azonban Anglia. Miután a Németországgal való megegyezési tervek egymásután dugába dőltek, az angol diplomáciának sikerült 1914-ig egy új szövetségi rendszert megalapozni, amely kívülről lazának mutatkozott, de a kritikus órákban szilárdabbnak bizonyult, mint amilyennek látszott. Két hatalmi csoport: Franciaország-Oroszország vagy Németország és Ausztria-Magyarország között kellett választania; Edward és kormányai az elsőt választották.

Angolországban már a XIX. század utolsó esztendeiben feltámadt a germanofob áramlat, de ebben az időben az angol konzervatív körök még rokonszenveztek Németországgal és vele szerettek volna inkább megegyezni, mint Franciaországgal, a liberálisok azonban, akik 1906-ban hatalmas többségtől támogatva kormányra kerültek, nyíltan közeledtek Franciaország felé. Az angol tradíciónak is a németellenesség felelt meg. A történelmi példák azt mutatják, hogy Anglia túlerős kontinentális nagyhatalmat sohasem tűrt meg; ezért harcolt a végsőkig Napóleon ellen annakidején.

A közhangulat a német flotta-novella óta erősen németellenesre változott. Jacques Bardoux francia szociológus, az angol nép pszichológiájának egyik legalaposabb ismerője, az angol népről szóló nagy művében kifejti, hogy 1900 óta a szigetországban valóságos germanofob áramlat kezdődött, melyet az a meggyőződés támogatott, hogy Németország világuralmi aspirációi s a német kereskedelem térhódítása a világpiacon az angol gyarmatbirodalmat végveszélybe sodorják. A franciák, kiket az angolok a századokig tartó harcok keserű emlékei miatt gyűlöltek, lassanként rokonszenvessekké váltak. Vilmos császár 1902-i londoni látogatása az elmérgesedett angol-német viszonyon már semmit sem enyhített.

AZ ANGOL-NÉMET GAZDASÁGI VERSENY.

Angolország 1871-ben az egységes Németbirodalom megalakulásakor a világ legnagyobb ipari és kereskedő országa;

Franciaországot és Hollandiát régen túlszárnyalta s verhetetlenül állt a világpiacra. A nagy gazdasági fellendülés 1815 után kezdődött, miután a manchesterizmus a gazdasági életben teljes diadalt aratott. Az ország kivitele 1816-tól 1834-ig 31 millió fontról 41 millió fontra emelkedett, de 1854-ben már 97 millió, 1872-ben 256 millió font. A bevétel az 1854—1872 közötti időszakban 152 millió fontról 355 millióra szökött fel. Szénbányászata, gyapotipara, vas- és acélgégyártása hatalmas arányokban emelkedett. 1880-ban Angolország 27,000.000 font értékű vas- és acélárut termelt; Franciaország 900.000 font értékűt, Németország vas- és acéltermelésének értéke ugyanebben az évben 9,700.000 font. A gépek értékét, amelyeket Angolország nagyipara állított elő, 1880-ban 9,200.000 fontra becsülték; Franciaország termelését 1,000.000 fontra, Németországot 2,100.000-re. Ugyancsak 1880-ban 62,900.000 fontra becsülték Angolország gyapotáruinak az értékét. Franciaország ezzel szemben 3,600.000; Németország 3,400.000 font értékűt termelt.

A nyolcvanas esztendő elejétől kezdve Angolország egyszerre csak érezni kezdte a német versenyt. Németország egyes iparágakban, mint a kémiai iparban, az elektrotechnikai iparban rövidesen első helyre került s az angol messze lemaradt mögötte. Azokban az államokban, amelyek Németországgal szomszédosak voltak, mint Hollandia, Oroszország, az Osztrák-magyar monarchia, mindenütt esett az angol kivétel és rohamosan emelkedett a német. Ugyanebben az időben kezdte meg építeni Németország kereskedelmi flottáját is, amely alig egy évtized leforgása alatt veszedelmes versenytársa lett az angolnak. Angolország nem maradt hátra, az angol ipari termelés évről-évre nőtt, ámde a német sokkal gyorsabb tempóban haladt előre. Lassanként az angol alapítások száma is kevesbedett, a németek ellenben megsokszorozódtak. 1890-ben már Németországnak volt a legnagyobb kivitele a következő országokba: Oroszországba, Svédországba, Dániába, Svájcba, Ausztria-Magyarországba és Romániába. Az úgynevezett Caprivi-szerződések 1892-től kezdve nagy előnyökhöz juttatták a német kereskedelmet az egész európai kontinensen. Az említett állami akban a német kivétel olyan előnyöket ért el, hogy ezt az állapotot a *Fortnightly Review* című angol folyóirat a napóleoni idők kontinentális zárjához hasonlította.

1885-től 1914-ig világszerte mindenütt emelkedést mutat a német kereskedelem, még lassanként az angol anyaországban, sőt a gyarmatokon is. 1913-ban Angolország 2,167.797 font értékű géparut vásárolt Németországban; azoknak az áruknak az értéke viszont, melyeket a németek vásároltak Angliában,

csak 1,887.397 fontot tett ki. Szóval Angolország sokkal jobb vevője volt Németországnak, mint megfordítva. Angolország német bevitele 1890-től 1902-ig 20%-kal növekedett. Hollandia valósággal belekapcsolódott a Németbirodalom gazdasági közösségébe, Olaszország az 1887-től 1896-ig tartó vámháború alatt utat nyitott a német áruknak. A kilencvenes esztendőktől kezdve Oroszországban a Németországból származó bevétel már sokszorosa az angolnak, noha a francia és az angol tőkebefektetések óriási összegeket tettek ki. Oroszország után Törökország kapcsolódott bele legerősebben a német kereskedelembe, pedig ennek az országnak szintén elsősorban Angolországgal, utána pedig Franciaországgal voltak legerősebb gazdasági kapcsolatai. De a 90-es esztendőktől kezdve minden megváltozott, a bagdadi vasút koncesszióját már Németországnak adták, s ekkor kaptak legelőször észbe az angolok. Törökország után következett Perzsia, azután a Távol Kelet, Kína és Japán. Kínát Angolország még a XIX. század első felében meghódította saját áruinak számára és Nagy-Britannia fölénye megmaradt ugyan, de a német kereskedelem mind nagyobb és nagyobb tért hódított. Erős volt a német behatolás az angol gyarmatokon is. Az angol sajtó és a gazdasági szakirodalom 1890-től kezdve rengeteget foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy Angolország mi módon nyerhetné vissza a világpiacon egykori hatalmát. Az angolok félték, ami érthető, hiszen Nagy-Britannia hatalmas gazdasági erején nyugodott; az angol terjeszkedés gazdasági volt elsősorban, kereskedelmi és nem katonai eszközökkel ment végbe.

Az imént említett germanofob áramlat felkeltésében bizonyára nem kis része volt annak, hogy Németország szinte legyűrhetetlen versenytársnak mutatkozott az összes tengerentúli piacokon. A németek a világháború oknyomozásában azt állítják, hogy Angolországot a féltékenység vitte bele a háborúba Franciaország és Oroszország oldalán. De az angolok maguk ezt a vádat tagadják. Grey és Churchill, akik a világháború okait angol szempontból kifejtették, nem akarnak tudni sem arról, hogy a hadüzenetben az angol gazdasági féltékenységnek legkisebb része lett volna; ellenkezőleg, azt mondják, hogy a lancashirei nagyipari és kereskedelmi körök a leghatározottabban elleneztek a háborút. Igaz az is, hogy azokban a diplomáciai levelezésekben, amelyek a világháború okaira fényt derítenek, gazdasági kérdések nem szerepelnek. Az angolok attól rettegetek, hogy a németek tengeri uralomra törnek, a flottaépítőprogram végrehajtásával meg akarják dönteni Nagy-Britanniának csaknem korlátlan tengeri uralmát. Az angolok általában egy fő

indítóokra hivatkoznak, mely őket a beavatkozásra bírta, ez a hatalmi egyensúly, amelynek megdőlését biztosra vették a Németbirodalom győzelme esetén. Mégis egészen biztos az, hogy a német kereskedelem roppant arányú terjeszkedése az angol közvélemény átalakításában nagy szerepet játszott; felkeltette az angolok féltékenységét és a brit közhangulatot németellenesre változtatta. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy az angol sajtó már 1900 előtt kiadta a „Gerinanium esse delendam” jelszót.

A német kereskedelem nem a német áruk jobb minőségének, hanem olcsóságának köszönhető világsikerét, amit a német ipar az angolországinál alacsonyabb munkabéreivel és haladóbb szellemű, tökéletesebb gyártási módszereivel ért el. Nagy szerepe volt még a német áruk elterjesztésében a németek üzleti élelmességének, energiájának és közismert szerveztségének.

ANGOLCRSZÁG KILÉP AZ ELSZIGETELTSÉGBŐL.

Az angol-francia közeledés legnagyobb előharcosai voltak Delcassé, 1898 óta külügyminiszter, Paul Cambon 1898 óta Franciaország londoni nagykövete, Balfour, aki Salisbury lemondása után miniszterelnök lett, Charles Hardinge, Arthur Nicholson, Balfour segítő társai. Delcassé és Cambon főképpen arra törekedtek, hogy¹ mennél előbb elfelejtessék a fashodai affér kellemetlen emlékét és egy afrikai angol-francia megegyezés számára a talajt előkészítsék. Mialatt a német külpolitika nem tudva, mitévő legyen, London és Szentpétervár között lebegett, Cambon és Balfour előkészítették a francia-angol entente-cordiale-t. Vilmos közben (1902-ben) Révaiban összetalálkozott Miklós cárral, de itt csak felköszöntők hangzottak el, minden konkrét eredmény nélkül. Anglia a német flotta-novellára sem maradt adós a válasszal. A parlament 1903 júliusában megszavazta az új flottatörvényt, amely nemcsak a hadihajók számát szaporította, hanem ugyanakkor megengedte, hogy a tengerészeti hadvezetés tengeri erődöt építsen a Firth of Forth-folyó torkolatánál, a hajóhad parancsnoka pedig ugyanakkor a németgyűlölő Fisher lord admirális lett. A németeknek nem került sok fejtörésbe kitalálniuk, hogy az angol tengerészeti javaslat éle ellenük irányul.

Az angol politika ismerte el először a nyugati hatalmak közül Japán jelentőségét. Lansdowne külügyi államtitkár 1902 január 30-án Hayashi japán nagykövettel együtt egy hat paragrafusból álló szerződést írt alá, amelyben kimondják, hogy Anglia és Japán közös erővel igyekeznek fenntartani a területi

status quo-t a Távolságon. Elismerik ezenkívül Kína és Korea függetlenségét, és megállapodnak abban, hogy ha közös érdekeik akár ottani lázadás folytán, akár valamely támadó szándékú nagyhatalom részéről veszélyben forognának, együttes erővel lépnek fel. Ha Kína vagy Korea miatt a szerződők valamelyike egy másik hatalommal háborúba keverednék, a szerződők kötelezik magukat a semlegesség megőrzésére. Kimondja még a szerződés, hogy ha a szövetségesek ellen közösen intézne egy másik állam támadást a szerződésből kifolyólag, a szerződők egymás segítségére sietnek, a békekötésnél pedig együtt járnak el. Kimondják végül azt, hogy szerződéseket egymás tudta nélkül nem kötnek. Az angol-japán szerződés rendkívül fontos azért, mert ebben a szerződésben lépett Anglia formális koalícióra egy másik nagyhatalommal és mondott le a fényes elszigeteltség elvéről. A szerződés természetesen nem irányulhatott más hatalom, mint Oroszország ellen, amely a Távolságon gyakran keresztezte Anglia útjait.

Angolország gyarmatbirtokai az angol liberális kormányzati elvnek megfelelően az önállóság felé fejlődtek. Ausztrália 1902-ben kapott autonómiát és államszövetséggé (Commonwealth) alakult, ami élénk cáfolata volt a Chamberlain-féle programnak. Chamberlain ugyanebben az időben igen heves agitációt kezdett a védővamos politika mellett, de a nagy ipari központok, mint Manchester és Birmingham, a szabadkereskedelmi mozgalom központjai, kitartottak a régi szabadkereskedelmi elv mellett és Chamberlain propagandájával az ellenkezőjét érte el: a liberális párt hatalmas tömegekre tett szert ismét az 1906-i választásokon. Közben Salisbury a betegségtől és a sok munkától kimerülve lemondott s utódává Balfour nevezték ki 1902 júliusában. Balfour a régivágású, nagyműveltségű scholar politician-nek volt a típusa s a konzervatív párt mérsékelt árnyalatához tartozott. Az angol belpolitika vizeit azonban, mialatt az angol kormányok a birodalom kiterjesztésével voltak elfoglalva, alig hozta hullámszámba nagyobb esemény. A Salisbury- és Balfour-kormányok pénzbajokkal küzdöttek, mert a búr háború és a távoli keleti vállalkozások rengeteg pénzt emésztettek fel; 1903-ban 45 millió font sterlingre rúgott az államháztartás hiánya. A kormány nagynehezen a jövedelmi adó felemelésével tüntette el a költségvetési hiányt. Nagy fordulat állott be az ír kérdésben. Az íreket nem elégtették ki a fél rendszabályok, sem a földreform, amely enyhített valamelyest a parasztság sorsán; mint önálló nemzet akartak megszervezkedni. Feltámasztották és irodalmi nyelvvé emelték a gael nyelvet, melyet hajdan őseik beszéltek, s amely meg-

maradt Írország egyes vidékein, mint tájnyelv. 1905-ben egy Griffith nevű újságíró propagálta az Angliától való elszakadást és lapjában passzív ellenállásra buzdította az íreket. Ekkor alakult meg a szeparatista párt, melynek hívei gael nyelven a Sinn Fein (Mi Magunk) jelszót írták zászlójukra, majd elszántsággal és fanatizmussal hozzáfogtak a teljes önállóság kivívásához.

Nemsokára magában a hatalmon levő unionista pártban is mély ellentétek támadtak. Chamberlain és hívei, arra hivatkozva, hogy az egész világ védővamos, ezért Nagy-Britannia sem lehet kivétel, védővámokat követeltek az anyaország terményei védelmére, úgyhogy a gyarmatok kedvezményes elbánásban részesültek volna. A párt egy része, az élén Balfour miniszterelnökkel, ragaszkodott a szabadkereskedelmi elvekhez, s nem volt más hátra, mint a parlament feloszlatása. A kormány 1905 december 10-én lemondott és a nemsokára lezajlott választásokon (január 1) a liberálisok a skót Campbell-Bannerman-nel az élükön olyan fölényes többséggel vonultak be a themzeparti palotába, amelyhez hasonlóra még nem volt példa az angol választások történetében. Sok feltűnést keltő kiváló, gyorsan nagyra nőtt ember jelent meg Campbell-Bannerman parlamentjében. Itt tűnt fel először Lloyd George, Anglia megmentője a világháborúban, az élesesű walesi prókátor, aki szónoki temperamentumával gyorsan elragadta a hallgatóságot. A kormány tagjai között megjelent Burns, az egykori munkás, az angol kormány első szocialista tagja. A munkáspárt padsoraiban megjelent MacDonald, akkor még mint alig ismert nevű fiatalember, a párt egyik legnagyobb theoretikusa, a későbbi miniszterelnök. A Campbell-Bannerman-kabinet tevékeny tagja volt az akkor még fiatal Winston Churchill, az admirális polgári lordja, Asquith, Campbell-Bannerman utóda a miniszterelnöki székben, Sir Edward Grey külügyminiszter és Haldane lord. A liberális párt ebben az időben már erősen radikális jellegű. A párt a történelmi nevezetességű választásokon a radikálisokkal együtt 400 mandátumot szerzett meg; a konzervatívoknak 158 maradt, a munkásoknak 29, az írek 88 mandátumot kaptak. A radikális és erősen dissenter-színezetű új kormány törvényalkotása szociális jellegű volt, ami ellentétben állott a liberálisok régi, manchesteri hagyományaival, Cobden és Bright elveivel, akik azt követelték, hogy az állam ne avatkozzék be közvetlenül népjóléti és munkásügyekbe, mert ezek az ügyek az állam hatáskörén kívül állanak. Az új kormány a szociális törvények gazdag sorát alkotta: elismerték és szabályozták többek között a sztrájkjogot, nyolc órára korlátozták a bányamunkát; eltiltották a nők éjjeli munkáját; végül német mintára megalkották

a betegség és rokkantság esetére való biztosítást. A Campbell Bannerman-kormány kezdte meg ezenkívül Angolországban a földreform első szerény kísérleteit.

A külpolitikában a liberálisok, ámbár a szélső imperialista politikában nem követték elődeiket, Németország iránt a legcsekélyebb jóindulatot sem mutatták. A konzervatív párt lordjai, míg hatalmon voltak, mint már az előzőkben rámutattunk, inkább Németországgal rokonszenveztek, mint Franciaországgal vagy Oroszországgal, annyira, hogy hajlandók voltak vele még szövetségre is lépni. Sir Edward Grey, aki ezidőtől fogva Anglia külügyeit irányította, bizalmasával és helyettesével, Charles Hardinge-gal együtt nyíltan németellenes és külpolitikájának az volt a vezető gondolata, hogy befejezze a központi hatalmak körülzárását annak a nagy koalíciónak segítségével, amelynek létrehozását Delcassé és Balfour 1904-ben megkezdték. De ez nem Grey egyéni politikája volt, hanem Angliáé, a hatalmas angol közvéleményé, melynek különböző orgánumai ebben az időben gyakran ütnek meg németellenes hangokat. A Contemporary Review-ban például 1905 novemberében cikk jelent meg, mely Németország körülzárását, oly módon, mint ezt VII. Edward tervezte, mint feltétlen sikert biztosító harci eszközt ajánlja.

A BELPOLITIKAI VISZONYOK AZ ASQUITH-KORMÁNY ALATT.

Campbell-Bannerman 1908-ban betegsége miatt lemondott, s nemsokára meghalt, utóda Asquith Herbert lett, a világháborút közvetlenül megelőző időszak egyik legkiválóbb, legnagyobb készülségű angol államférfia. Pénzügyminiszterséget Lloyd George vállalta. Az Asquith-kormány folytatta a szociális természetű reformokat, amelyek terén Anglia el volt egy kissé maradva, ami elkerülhetlenné tette az összeütközést a hagyományok őrizőjével, a konzervatív lordok házával. Megvalósították az arányos adózást, olyan mértékben, hogy lehetlenné vált a mammutvagyonok egy kézben való koncentrálódása; a kormány szinte hadat üzent a nagyvagyonoknak, amelyek eddig az adózás szempontjából meglehetősen kíméletes élveztek. A lordok elégedetlenkedtek. Rosebery lord a költségvetésre azt jegyezte meg, hogy az nem költségvetés, hanem politikai és társadalmi forradalom.

A lordok az 1909. évi költségvetést visszavetették; erre ki-tört a harc az angol törvényhozás két háza között. Arról volt szó, ki erősebb, a demokratikus népképviselő-e, vagy az ősi történelmi maradvány, a hagyományokban megcsontosodott felsőház? A kormány feloszlatta a parlamentet és a nemzetre

bízta a döntést. A küzdelemből a két nagy történelmi párt csaknem egyenlő erővel került ki — a liberálisok 274, az unionisták 273 mandátumot kaptak —, némi többségre a kormány csak a liberálisokat támogató munkáspártiakkal tett szert. Közben elhunyt VII. Edward (1910 május 7) és fia, V. György követte az uralkodásban. VII. Edward évtizedes uralkodása nagy eredményekkel, gazdag sikerekkel zárult. Felemelte a királyság jelentőségét és tekintélyét, gyarapította hatalmát, anélkül, hogy ő maga a nagy nyilvánosság előtt bármikor is szerepelt volna. Nagy részben az ő személyes műve volt az, hogy a németellenes és franciabarát külpolitika végleges diadalt aratott.

A népképviselő és a felsőház nagyurainak küzdelme tovább tartott; a lordok minden reformkísérletnek ellenszegültek. A kormány újból megkérdezte a népet és az 1910 decemberében lezajlott választásokon az unionista pártnak 272, a liberális pártnak 271, a munkáspártnak 43 mandátum jutott, s így a kormány a munkáspártiak támogatásával elnyerte a reformok végrehajtásához szükséges többséget. Most már állást kellett foglalnia az uralkodónak is. V. György királyt huszonöt éves uralkodása alatt a bölcs alkalmazkodás jellemezte; sohasem szállt szembe a népakarattal, illetve az azt képviselő alsóházzal. A kormány tanácsára élt egy régi angol királyi joggal, — melyet az uralkodók 1832 óta nem gyakoroltak — és annyi új lordot nevezett ki, hogy a kormány reformjavaslata a lordok házában is megkapta a többséget. A törvény alaposan megnyirbálta a lordok házában jogait. Kimondja, hogy a költségvetés a lordok házában beleegyezése nélkül is törvény lesz; megszorítja a vétőjogot, kimondván, hogy minden javaslat törvényerőre emelkedik, ha az alsóház három egymást követő ülésen elfogadta.

A törvény a demokratikus gondolat győzelme volt, de viszont megszüntette a törvényhozás két háza közötti egyensúlyt. A valóság az, hogy a községek háza a törvényhozó hatalmat egyedül gyakorolja, a lordok háza pedig nem egyéb, mint régi időknek díszes és nagy becsben tartott maradványa, különösebb hatalom nélkül.

Mialatt az alsóház legyőzte a felsőházat, tetőfokát érte el Angolországban a feministák küzdelme. Az angol nők harca a választójogért újabbkeletű; 1906-ban kezdődött, de rendkívül heves volt, zajos utcai tüntetésekből nyilvánult, úgyhogy igen sokszor a rendőrségnek kellett beavatkoznia. A kormány eleinte elzárkózott, ami a suffragetteket annyira feldühösítette, hogy 1908-ban egy alkalommal a miniszterelnököt is bántal-

mázták. A mozgalom, Pankhurst asszonnyal az élén, 1911 óta még nagyobb hullámokat vert, s végre a törvényhozás megpuhult: 1911-ben az első két olvasásban elfogadott egy törvényjavaslatot, amely a nőknek bizonyos megszorításokkal a választójogot megadta. A közvélemény a politikai jogoknak a nőkre való kiterjesztésétől ebben az időben még idegenkedett és csak a világháború után volt hajlandó elfogadni a radikális újítást.

Az Asquith-kormány a Homerule-kérdés rendezését is megkísérelte. 1914 májusában az alsóház elfogadta az új ír törvényt, amely kimondotta, hogy Írország helyi önkormányzatot kap, saját kétkamarás országgyűlése lesz, a nemzetvédelem és a külügyek azonban közösek maradnak Angolországgal. A törvény végrehajtására a világháború miatt nem került a sor, az írek tovább lázongtak, s az írkérdést a békekötés után újból kellett rendezni.

Az 1871-től 1914-ig terjedő időszak eredményei Nagy-Britannia élettörténetében rendkívüli nagyok. A Britbirodalom négyszázmilliós népességű hatalmas földrészé növekedett, a nemzet elérte hatalmának, vagyonosodásának, nemzetközi tekintélyének csúcspontját. Századok óta fejlődő demokratikus intézményei kifogástalanul működtek. A Britbirodalomról 1914-ben eltérők voltak a vélemények; sokan azt hitték, hogy minden csak látszat, az óriási felépítmény belső eresztékei gyengék; erre a feltevésre azonban rácafolt az államok és nemzetek nagy teherpróbája: a világháború. Nagy-Britannia 1914 előtt nem tudta megoldani minden kérdését; a társadalmi békét sztrájkok zavarták, az írek lázongtak, a demokratikus fejlődés nem fejeződött be. Bizonyos nagy nemzeti feladatok a háború utáni időszakra hárultak.

II.

NÉMETORSZÁG.

AFRANKFURTI béke után a most már egységes Németbirodalom egyszerre felemelkedett az európai államok társadalmában a legelső helyre és a német politika köre csoportosulnak néhány évtizeden keresztül a világpolitika eseményei.

Az elmúlt évszázad második felében ez volt a legnagyobb esemény mind politikai, mind gazdasági tekintetben: hatalmas politikai és gazdasági közösség, szilárd alakulat támadt az eddigi szétagoltság és zűrzavar helyén.

Az újdonsült német császárságnak a középkorihoz, az Ottók, Henrikek és Barbarossák császárságához semmi köze sincs. A Hohenzollernek császársága nem történeti fejlődés eredménye volt, nem biológiai, hanem mechanisztikus képződmény, talán azért volt olyan rövidéletű. A középkori német birodalom laza egységét szétrobbantotta az újkor elején a nagy vallási szakadás, s abban az időben, amikor a központosító monarchia Franciaországban a nemzeti és állami egységet megteremtette, a németiség a legszétdúltabb állapotban volt. Az egységes Németbirodalom gondolata megvillant már II. József császár lelki szemei előtt. A megvalósítás, mint előbb láttuk, nehéz volt: a német partikularizmus, a felekezeti, kulturális ellentétek, a fejedelmi és dinasztikus érdekek voltak a kerékkötői. Bismarck a 60-as években szinte emberfeletti küzdelmet folytatott. Nemcsak a fejedelmeket, hanem még saját uralkodóját, a későbbi I. Vilmos császárt is meg kellett győznie arról, hogy az ő császársága a német egység megvalósításához elengedhetetlenül szükséges. Végre meghozta a birodalmat a porosz fegyverek két döntő sikere: Ausztria königgrázi veresége és Franciaország leveretése.

A Németbirodalom alkotmányos császárság lett, de nem az alkotmányos monarchiának XIX. századi formája, amelyben az uralkodó csak uralkodik, de nem kormányoz. Közgazda-

sági és kulturális intézmények tekintetében a leghaladottabb országa volt a világnak, politikai berendezkedéseit tekintve éppenséggel nem volt modernnek vagy demokratikusnak mondható. Mi volt a Németbirodalom? Egységes, parlamentáris állam nem volt, demokratikus államszövetség sem, mint az Északamerikai Egyesült Államok; szinte nehéz állambölcséletileg meghatározni. Szövetségi állam volt, bizonyos föderatív jelleggel. A demokratikus vonások nem hiányoztak; a birodalmi gyűlés és tagállamok tartománygyűléseinek képviselőit az általános titkos választójog alapján választották meg, de a birodalmi gyűlés csak negatív jogokkal élhetett, megszavazta az adókat, megszavazta vagy elvetette az eléje terjesztett törvényjavaslatokat, a kezdeményezéstől, a kormány felelősségrevonásának jogától azonban meg volt fosztva. A külpolitikát, a hadügyeket a császár teljhatalmúlag irányította, s az ő szava döntött a birodalom belpolitikájában is. A birodalmat, a tagállamokat egy monarchikus-bürokratikus rezsim kormányozta. A vezető állam természetesen Poroszország lett — a birodalmi kancellár Poroszország miniszterelnöke is volt egyúttal — s nem egészen ok nélkül mondták, hogy nem a német államok tömörültek össze egységgé a szerződési elv alapján, hanem Poroszország nyelte el a birodalom többi részeit.

A BELSŐ VISZONYOK A CSÁSZÁRSÁG MEGALAKULÁSA UTÁN. A KULTÚRHARC.

I. Vilmos császár 1871 március 21-én Bismarckot, a régi Norddeutscher Bund kancellárját nevezte ki a birodalom kancellárjává. Az új birodalmi gyűlés ugyanezen a napon ült össze; elnökévé Eduárd Simsont választották, s azzal kezdte meg működését, hogy jóváhagyta azt a szerződést, melyet a német fejedelmek Versaillesben kötöttek. Az általános választójog alapján egybegyűlt Reichstag annyi különböző pártra és csoportra oszlott, hogy szinte lehetetlenség előszámlálni. Képviselve voltak a nemzetiségek, a dánok, a lengyelek, sőt még az elűzött Welf-dinasztia hívei is. A Reichstag legerősebb pártja a nemzeti liberális párt volt, amely szélső nacionalista alapon állott és legodaadóbban támogatta Bismarck politikáját. Utánuk legerősebb párt már az 1871-i Reichstagban a katolikus, ebben az időben még ultramontán és erősen konzervatív Centrum; utána következnek a konzervatívok, a haladók, a lengyelek. A szocialistáknak az első Reichstagban már egy mandátum jutott. Számuk azonban minden választáson nőtt, úgyhogy tizenkettőre emelkedett 1878-ig. A forradalmi elemet a birodalmi gyűlésen, de kint az életben is a szociál-

demokraták képviselték, akik ebben az időben még szélsőséges, felforgató, vérvörös forradalmárok.

A német szociáldemokráciát Marx Károly, Engels Frigyes és Lassalle Ferdinánd irodalmi és agitációs tevékenysége kellette életre, csaknem abban az időben, amidőn Louis Blanc Franciaországban a szocializmus első kísérleteivel megbukott. A mozgalom bibliája Marxnak 1867-ben megjelent főműve: a Capital. A Capitalban összefoglalt tanok közül legfontosabbak: az osztályharcelmélet, az értéktöbblettan, az ebből levezetett kiszákmányolási teória, a tőke felhalmozódásáról szóló elmélet és az a végső konzekvencia, hogy a kisajátítók kisajátítása révén megvalósul a proletariátus eszményi állama. A német szocializmus legtehetségesebb propagandistája kétségkívül Lassalle Ferdinánd volt, aki még erősen nemzeti talajon állott. Ő alapította meg 1863-ban az „általános német munkásegyletet”. A marxista Liebknecht Vilmos kezdeményezésére alakult meg 1869-ben a „szociáldemokrata munkáspárt”; 1875-ben pedig a német szocialisták lassallei és marxi iránya a góthai program alapján német szocialisták munkáspártjává egyesült, amely 1890-ben a „Németország szociáldemokrata pártja” nevet vette fel. Az agitáció rendkívül heves volt s a szocializmusnak ezrével akadtak Németországban mindenre kész, elszánt fanatikussai, amit legjobban az mutat, hogy a különben népszerű és jóindulatú I. Vilmos császár ellen két merényletet is elkövettek egymásután az agitátoroktól feltüzelt forradalmárok. A merényletek indították Bismarckot 1878-ban arra, hogy a szocialista szervezkedést szigorú törvényekkel szűkebb mederbe szorítsa. A nagyszerű munkásvédelmi törvényeket, amelyek a mozgalom forradalmi élet tompították, csak később alkotta meg Németország törvényhozása.

A birodalmi gyűlés a versaillesi szerződés jóváhagyása után a Franciaországra kirótt 5 milliárd frank hadikárpótlásról intézkedett. Ebből a hatalmas összegből fizette ki Németország a Norddeutscher Bund hadicélokra felvett adósságait, létesítettek belőle rokkantalapot, építettek kaszárnyákat. Elzász-Lotharingiára nézve kimondták, hogy az új szerzemény birodalmi tartomány lesz, nem kebelezik be Poroszországba, mint a túlbuzgó hazafiak tervezték. A Reichstag. törvényalkotásai közül fontosak még az egységes pénzrendszer és aranyvaluta megteremtése; a márka lett az egész birodalomra kötelező pénzegység, megalapították a Birodalmi Bankot, majd az egységes birodalmi hadsereget, amelynek csak a bajor hadsereg lett önálló része. A békelétszámot 1874-ben 401.609 főben állapították meg, ami jelentékenyen kisebb volt, mint az akkori francia

hadsereg. Ezeket követte az egységes jogrendszer, a birodalmi posta felállítása. A birodalom gazdasági politikáját a céltudatos védővámrendszer jellemzi, amely Németországban sohasem fajult el túlhajtott protekcionizmussá. A birodalom egységével kezdődött a német iparnak tervszerű fejlesztése és óriási, amerikai arányú fellendülése.

A belpolitikai, közgazdasági, honvédelmi törvényeket Bismarck mind egymásután simán, fennakadás nélkül végrehajtotta. De az egyházpolitikai törvényekkel már nem volt szerencsés. Mindjárt a birodalom megalapítása után kitört egy igen heves, mindkét részről esztendőkön át szenvedéllyel folytatott harc a római katolikus egyház és a porosz állam között: az úgynevezett kultúrharc. A porosz állam és a katolikus egyháznak ez a küzdelme részlet jelensége a katolikus egyház és az állam nagy harcának, amely a francia forradalommal kezdődött. Az egyház a német kultúrharcot közvetlenül megelőzően az olasz állammal mérte össze erejét, amely nem törődve a katolikusok érzékenységgel, bekebelezte az egységes Olaszországba a pápai államot. A kultúrharc kirobbanásához nem kis mértékben járult hozzá a pápa világi hatalmának megszüntetése, ami a katolikus hívek között mindenütt nagy lelki viharokat támasztott. Az is kétségtelen, hogy a birodalom katolikusai és a protestáns Poroszország között mindig voltak bizonyos ellentétek és ezek az ellentétek kiéleződtek azóta, hogy Ausztriát a birodalomból kitaszították és a Németbirodalom 627 százaléknyi protestáns lakosságával protestáns többségűvé vált. A katolikusok Bajorországban és Württembergben nem túlságosan lelkesedtek a Poroszország hegemoniája alatt megvalósult német egységért és a birodalmi egység kikiáltása után megalakították a Centrum-pártot, melynek kitűnő vezére akadt Ludwig von Windthorst, volt hannoveri igazságügyminiszter személyében. Windthorst mint az előzőtt Welf-dinasztia híve, annak idején ellenezte Hannovernek Poroszországhoz való csatlakozását, mint szélső ultramontán katolikus pedig nagy kegyben állott a pápánál.

A Centrum-párt a katolikus egyház előjogaiért harcolt a világi állammal szemben, nyíltan kárhoztatva a porosz hegemóniát. Programja azonban meglehetősen telítve volt már ekkor szociális tartalommal, ami a konzervatív és a liberális pártok programjából teljesen hiányzott és ez növelte népszerűségét a tömeg előtt. A pártnak szükségszerűen össze kellett ütköznie azzal az államrenddel, amelyet a porosz Bismarck képviselt. Ki volt a kultúrharc oka, melyik fél volt hibás: Windthorst-e vagy Bismarck? Ezt nehéz volna eldönteni. El-

fogulatlan bíró csak úgy ítélkezhet felettük, hogy hibás volt mindkettő; ezt az ádáz harcot, mely egy évtizeden keresztül felverte Németország békéjét, kölcsönös engedékenységgel és jóakarattal el lehetett volna kerülni. Bismarck nem volt türelmetlen protestáns a szónak vallási értelmében, de nem rokonszenvezett a pápasággal, gyűlölte a katolikus egyház uralmi céljait. Ő a római egyházban politikai intézményt látott. „A katolikus egyház terapeutikus kezelése a világi államban — írja Bismarck emlékirataiban — azért nehéz, mert a katolikus papságnak, ha elméleti hivatását teljesen be akarja tölteni, igényt kell tartania az egyházi területen kívül a világi uralomban való részvételre, tehát a papság az egyházi formák mellett politikai intézmény, s munkatársaira rákényszeríti a saját meggyőződését, hogy az ő szabadsága az ő saját uralmában nyilvánul és az egyház jogosítva van mindenütt, ahol nem uralkodik, diocletianusi üldözésről panaszkodni.” így gondolkozott Bismarck az egyházzal; ebből azt is látjuk, hogy itt milyen nézetek állottak egymással szemben. Ha még hozzávesszük, hogy Bismarck katonás természet volt, s azt tartotta, hogy az ellenfél ellenség, akit meg kell semmisíteni, meg tudjuk érteni, miért lángolt fel a küzdelem olyan erővel. Már az új birodalmi gyűlés első ülésein heves vallási viták hangzottak el. A Centrum teljes autonómiát, legteljesebb szabadságot követelt az egyház számára, amit nagy botránkozással visszautasított a birodalmi gyűlés többsége. Windthorstnak és Ketteler mainzi püspöknek, a katolikus ellenállás egyik inspirátorának az volt a nem titkolt nézete, hogy a papság kritika tárgyává teheti a világi törvényeket abból a szempontból, hogy azok az egyház által hirdetett isteni törvényekkel megegyeznek-e?

Az első nagy összeütközést a porosz állam és a katolikus egyház között az elemi iskolákról szóló törvény idézte elő. A porosz állam a népoktatás egységét tartva szem előtt, nem akarta megtérni a katolikus irányú oktatást. A törvény ellen főleg a régi lengyel tartományok katolikusai lázadoztak. Bismarck azonban nem ismert tréfát: 1871 június 8-án egyszerre megszüntette a porosz kultuszminisztérium katolikus osztályát, majd 1872 elején Falk Adalbertet, a kiváló jogászt nevezte ki közoktatásügyi miniszterré, aki az új iskolatörvényeket, amelyek az állami felügyeletet az összes iskolákra kiterjesztették, kíméletlenül végrehajtotta. Közben a pápával támadt összeütközés, aki megtiltotta Hohenlohe Gusztáv bíbornoknak, hogy I. Vilmos császár képviselőjét elvállalja a Szentszék-nél. A világ katolikusait még ezeknél is jobban felháborította

Bismarcknak a jezsuiták ellen hozott törvénye. 1872 június 11-én a Bundesrat megszavazta a jezsuita törvényt, amely Loyola Ignác harcos rendjét kitiltotta a birodalom egész területéről, a német állampolgárokat sem kímélve. A vád az volt ellenük, hogy az állami törvények ellen izgatnak. Falk kultuszminiszter 1872 novemberében négy törvényjavaslatot terjesztett a porosz képviselőház elé. Az első javaslatban korlátozták a katolikus egyház büntető és fegyelmi eszközeinek használatát; a második kimondta, hogy az összes lelkészek kötelesek, mielőtt szemináriumba kerülnének, három esztendő elvégezni valamely német egyetem teológiai fakultásán; a harmadik kimondta, hogy ahhoz, hogy valaki egyházból kiléphessen, a bíróság előtt tett egyszerű nyilatkozat elegendő, végül, hogy az egyházi hatóságok fegyelmező hatalmát csak német állampolgárok gyakorolhatják; ez azt jelentette, hogy a Rómából küldött papok vagy pápai megbízottak nem járhatnak el olyan katolikus lelkészek, vagy egyéb egyházi rendet viselők ellen, akik német állampolgárok. A javaslatok a következő év májusában törvényerőre emelkedtek és óriási volt a katolikusok felzúdulása. A porosz állam azonban, amely a római katolikus egyházat most már saját felügyelete alá gyűrte, hajszálnyit sem engedett.

A német kultúrharc nyomán nagy elvi harcok, heves polémiák támadtak. Világraszóló tekintélyek, nagy tudósok, gondolkodók vettek részt ezekben a tollcsatákban; beleszólt Virchow, a világhírű anatómus is. A német liberálisok meg a szabadgondolkodók mind Bismarck pártjára állottak. A kor gondolkodása kétségkívül a vaskancellárnak kedvezett. Ez volt ugyanis a racionalista teológia fénykora, melynek reprezentánsai megbolygatták nem egyszer avatatlan kézzel évezredek megszentelt hagyományait és hozzá mertek nyúlni a kinyilatkoztatott igazságokhoz. Divatos írók voltak Strauss Dávid és Renan. A racionalizmus az intelligencia körében igen sok követőt számlált, s ugyanakkor a főiskolák katedráiról hirdették, hogy a tudományos megismerés teljesen pótolhatja majd a hitet, melynek terrénuma mind szűkebbre szorul az ismeretek előhaladásával, végül teljesen megszűnik. Az azóta hitelét veszített, elavult materialista világszemléletnek ebben az időben nagyon sok híve volt. Mindez Bismarck politikájának kedvezett, aki haladt tovább a maga útján tántoríthatatlanul. Behozták a polgári házasságot, majd 1874-ben törvényt alkottak, amelynek értelmében a renitens papokat eltilthatták egyházi funkciójuktól. A törvény végrehajtása során több püspököt és számos közrendű papot mozdítottak el állásából.

A nagy küzdelem 1878-ig eltartott. Ekkor halt meg IX. Pius pápa, a csalhatatlansági dogma szerzője és utódává Pecci Joachim herceget választották meg, aki XIII. Leó néven foglalta el Péter apostol örökét. XIII. Leó pápa, akinek működése korszakot alkot, a pápaság politikájába belevitte a békülékenység szellemét. Elismerve a dolgok meglevő rendjét, arra törekedett, hogy az egyház az adott viszonyok között fejtse ki erkölcsi erejét, ne csak tagadjon és kárhoztasson, mint azelőtt. XIII. Leó a német állammal kibékült ugyanúgy, mint a francia köztársasággal. Bismarckot a belpolitikai viszonyok is kényszerítették arra, hogy letérjen a megkezdett útról, sőt még egy kis „Canossát” is kelljen járnia. A német nemzeti liberálisok, akiknek Lasker volt a vezérük, az új adótörvények miatt összekülönböztek Bismarckkal, aki a vámtörvényt már csak a Centrum jóakarató támogatásával tudta megszavaztatni; a katolikusok szavazatainak azonban Falk kultuszminiszter elbocsátása volt az ára. Közben XIII. Leó pápa személyesen folyamodott I. Vilmos császárhoz a katolikusok érdekében, kérve az intézkedések enyhítését azzal az ígérettel, hogy a német katolikusok engedelmeskedni fognak a törvényes hatalmasságnak. A pápa közbenjárásának az lett az eredménye, hogy a porosz Landtag 1880-ban törvényjavaslatot szavazott meg, amelyben megengedte a Falk-éle májusi törvények felfüggesztését, s ezzel a kultúrharc végét ért.

BISMARCK KÜLPOLITIKÁJA.

Bismarck a külpolitikában főleg arra törekedett, hogy Németország megőrizze a francia-porosz háborúban kivívott fölényét. Nyugodtan nézte, hogy Franciaország gyarmatokat szerez, mert így Elzász-Lotaringiáról a figyelme eltávolodott. Főleg két ország barátságát, esetleg szövetségét tartotta Bismarck nagyon fontosnak: elsősorban Oroszországét, amely Poroszország iránt mindig rokonszenvvel viseltetett, másodsorban pedig az egykori halálos ellenségét, Ausztriáét. Oroszország megmutatta a Poroszország iránt való jóindulatát akkor, amidőn a francia-porosz háborúban megőrizte semlegességét. Ferenc József barátságát meg kellett nyerni. Bismarck még az ötvenes években tanácsolta egyszer gróf Károlyi követnek, hogy Ausztria vonuljon ki a Németbirodalom területéről s abban az esetben igen értékes szövetségese lehetne Németországnak. A vaskancellár egyébként helyeselte a Magyarországgal való kiegyezést és a magyarok iránt rokonszenvvel viseltetett.

Bismarck elgondolása az volt, hogy Oroszország, Porosz-

ország és Ausztria között létrehoz egy szövetséget, amelyhez esetleg Olaszország is csatlakozott volna s az uralkodóknak ez a szövetsége, mint valami új Szent Szövetség képviselte volna a monarchikus elvet a köztársasági Franciaországgal szemben. Ferenc Józsefet kibékíteni Poroszországgal azonban nem volt könnyű feladat. Tanácsadója és ezidőben még kancellárja Beust, mint szász ember gyűlölte Poroszországot. Egészen másképpen gondolkozott azonban gróf Andrassy Gyula, aki 1871-ben Beustot a külügyminiszerségben követte. Bismarck Andrassy val nagyon jól meg tudta magát értetni, s az ő ösztönzésére Andrassy azt tanácsolta Ferenc Józsefnek, hogy látogassa meg Sándor cárt. 1872 szeptemberében, alapos előkészületek után, összejött a három uralkodó Berlinben. A következő 1873. esztendőben Vilmos császár ment Pétervárra Bismarck és Moltke tábornagy kíséretében, és aláírtak egy titkos katonai egyezményt. Még ugyanebben az esztendőben a bécsi kiállítás alkalmával Sándor cár Ferenc Józsefet látogatta meg és október 22-én aláírták az úgynevezett „három császár-egyezményt”. Nem volt ez formális szövetségi szerződés, csak egyezmény, melyet a három uralkodó kötött egymással a békés és barátságos együttműködés biztosítására. A porosz-orosz-osztrák-magyar szövetségnek maga Bismarck a fő mozgatója és lelke. Franciaország ebben az időben még súlyos belső bajaival volt elfoglalva, Anglia pedig nyugodtan építgette tovább gyarmatbirodalmait s a külpolitikában ragaszkodott a „splendid isolation” kényelmes elvéhez. A hármas császáregyezmény nem bizonyult tartósnak már születésekor. Ebben az időben Gorcsakov keverte a ravasz, alattomos orosz külpolitika kártyáit és ő a franciák felé hajolt. Az orosz külügyminiszter a montenegrói mozgalom miatt gyorsan összekülönbözött Bismarckkal. A vaskancellár Radowitz követet küldötte Pétervárra, aki a viszályt elsimította, a barátság azonban Oroszország és Poroszország között nem volt sem őszinte, sem pedig tartós. Gorcsakov azt a hírt terjesztette, hogy a Németbirodalom szabad kezet adott Oroszországnak Keleten, Oroszország viszont szabad kezet biztosított a Németbirodalomnak Nyugaton. Ez a hír a francia kormányt annyira megijesztette, hogy Oroszország közbenjárásáért folyamodott „a háborús veszedelem elhárítására”. Szerencsére a diplomáciai konfliktus az államfők és miniszterek dolgozószobáiban elsimult.

SZOCIÁLIS REFORMALKOTÁSOK.

A birodalom második évtizede nagy gazdasági és szociális reformalkotással telt el. A manchesterizmus és a védővámrend-

szer híveinek harcából a védővamosok kerültek ki győztesen. Az ipari munkások már erősen megszerveződve, a tőkés termelési rendet rohamozták. Az 1873—76-i nagy gazdasági válság, mely az egész földön végigsepert, Bismarckot a német adópolitika alapos reformjára készítette. 1877-ben terjesztette elő a vaskancellár a liberálisok heves tiltakozásai közben az indirekt adókat és indítványozta a dohánymonopólium behozatalát, majd az ipari vámok felemelését. Bismarck gazdasági politikájával azonban úgy maga ellen zúdította párthíveit, a többségben lévő nemzeti liberálisokat, akik a nagy egyházpolitikai küzdelemben híven támogatták, hogy kénytelen volt elrendelni a választásokat. A liberálisok, miután a szabadkereskedelmi irányzat hívei kiváltak közülük, kisebbségben maradtak a választásokon. Bismarck felül állt a pártokon; most már a konzervatív és a katolikus Centrumból alakult koalíció segítségével hajtotta végre nagyszabású pénzügyi és szociálpolitikai reformterveit, mitsem törődve régi párthíveivel. A szociális politika, napjaink legtöbbször ismételt frázisa a német politika találmánya és az első úttörője a vaskancellár volt. Bismarckra nem kis hatással voltak Wagner Adolfnak, az államszocializmus megalapítójának tanításai. Az államszocializmus legfőbb tétele, hogy az államnak mint az erkölcsi szolidaritás szervének, kötelessége megvédeni az egyes embert minden erőszak ellen. Wagner és hívei elvetették a liberalizmus laissez faire elvét, s többek között azt hirdették, hogy az állam szóljon bele a javak szétosztásába, hasson oda, hogy a munkás megkapja a munkájáért járó rendes bért. Az államszociálistáknak nagy hatásuk volt a német közgondolkodásra, amelyet Hegel, Rodbertus és Lassalle tanításai eltérítették az angol szabadelvűségtől, s híveik közé tartozott a konzervatív Bismarck is, aki a manchesteri iskola nézeteiért sohasem lelkesedett.

Az 1881-i választások után a nyolcvannégyéves Vilmos császár maga jelentette be a szociális reformalkotások kezdetét híres trónbeszédében, melyet Bismarck szerkesztett. A trónbeszédben szó volt a betegpénztákról, az agykori és a rokantság esetére való biztosításról. A császár kimondotta a trónbeszédben, hogy az állam kötelessége a gyengék és tehetetlenek védelme. A német törvényhozás 1884-től 1892-ig egész sorát alkotta meg a szociális törvényeknek, amelyek később más országoknak is mintául szolgáltak.

Németország gazdasági és politikai körei csak a birodalom fennállásának második évtizedében gondoltak gyarmatok szerzésére. A birodalom ipara amerikai arányokban nőtt, s lakossága egyre szaporodott. 1870-ben 39 millió lakosa volt a biro-

dalomnak s ez a szám 1880-ig már 46 millióra emelkedett. Bismarck nagyon óvatos volt a gyarmatszerzésben. Midőn egy német kereskedelmi társaság a Samoa-szigeten megtelepedett és állami támogatást kért, kijelentette, hogy a birodalomnak nincs sem ereje, sem hajóhada a német gyarmatosok érdekeinek megvédésére. Ő maga semmit sem kezdeményezett, a gyarmatokat magántársaságok, magánemberek szereztek. 1882-ben német gyarmati társaság alakult, majd egy merész vállalkozó behatolt Délnyugat-Afrikába és ott szerzett az anyaországnak egy jókora területet; Bismarcknak nagynehezen sikerült elosztatni az angolok féltékenységét és beleegyezésüket megnyerni (1884). Ugyanebben az esztendőben a németek Kamerunban vetették meg lábukat.

A belső konszolidációt közben megzavarta a lengyel ügy. A porosz kormány elhatározta, hogy a lengyel irredentát minden eszközzel letöri, s megszavaztatta az országgyűléssel a hírhedt birtokkiszajátítási törvényt, amely lehetővé tette, hogy a lengyel nemességnek vagy hatszázezer hektár földjét elszedjék és a lengyelek helyére német gyarmatosokat telepítsenek. A sokszor emlegetett porosz telepítési akciót a világháború befejeztével a cseh, román és jugoszláv kormányok alkalmazták Magyarországon elszakított területein a magyar birtokosság megsemmisítésére.

A külpolitikai helyzet 1885-től 88-ig nagyon borúsnak látszott. Kevésen múlt, hogy Boulanger francia tábornok mozgalma ki nem robbantotta a francia-német háborút. Bismarck háborút sejtve, gyorsan megszavaztatta az új véderőtörvényt, amely a hadsereg létszámát 427.000 főről 468.000 főre emelte. Az 1887 január 11-én mondott, világszerte feltűnést keltő beszédében kifejtette, hogy német-francia háború lehetséges; ki fog törni tíz nap múlva, vagy tíz esztendő alatt, s ehhez képest az 1870-i porosz-francia háború csak gyerekjáték volt. 1887-ben elrendelték az új választást, amely az úgynevezett Kartellben tömörült pártok: a konzervatív, a birodalmi párt és a nemzeti liberális párt számára hozta meg a győzelmet. A Kartell támogatásával Bismarck ismét korlátlan úr lett a Reichstagban. Az új, gyorsan megszavazott véderőtörvény lehetővé tette, hogy háborús veszély esetén a birodalom egymillió embert dobjon a határai védelmére. 1888 február 6-án ennek a törvénynek tárgyalása közben mondotta Bismarck egy másik nagy beszédét, ezekkel a híressé vált szavakkal: „Mi németek csak Istentől félünk, különben a világon semmitől.” A duzzadó teuton önérzetnek ez az erőteljes megnyilatkozása elosztalta némileg a francia szélső nacionalisták revánsálmait.

Az öreg Vilmos császár, aki népének tiszteletétől övezve már hatvan esztendeje uralkodott, 1888 március 9-én kilencvenegy éves korában meghalt. I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes óta ő volt a Hohenzollern-dinasztia legkiemelkedőbb tagja, s a dicséretetek, melyek még életében elhangzottak róla, nem túlzottak. Bismarck, közel három évtizeden át első minisztere és bizalmas tanácsadója, a nála szokatlan elragadtatás hangján nyilatkozik uralkodójáról. Úgy glorifikálja őt, mint az emberi nemesség, lelki nagyság mintaképét, mint a hiúságmentes, igazságszerető, bölcs uralkodónak szinte utolérhetetlen példáját. Ezeket a dicséretetek I. Vilmos császár kiérdemelte. Személyes tulajdonai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy népe az ő uralma alatt megnyert három nagy háborút; megverte a dánokat, tönkretette Ausztriát, legyőzte Franciaországot, s végül az egységes birodalmat megvalósította. A káprázatos sikereket, melyek uralkodásához fűződnek, főleg annak lehet tulajdonítani, hogy mint egykor XIV. Lajos, ő is ki tudta válogatni a legtehetségesebb embereket, rájuk hallgatott s velük oldotta meg a legnehezebb feladatokat. Bismarck, Moltke, Roon hadügy-miniszter — elég ez a három név.

I. Vilmost fia követte az uralkodásban, aki III. Frigyes néven lépett a császári trónra. A jóakarátú, liberális gondolkodású, tudomány- és művészetkedvelő uralkodót, akit Bismarck a parlamentarizmussal való rokonszenve miatt nem kedvelt, gyógyíthatatlan betegsége kilencvenkilenc nap múlva sírba döntötte.

II. VILMOS CSÁSZÁR. BISMARCK ELBOCSÁJTÁSA.

Az új uralkodó, kinek nevéhez a birodalom ragyogó felemelkedése és a császárság bukása fűződik, II. Vilmos lett, Frigyes császár fia, Viktória angol királynő unokája. Vilmos 1859-ben született és angol anyjától angol nevelést kapott. A különböző feljegyzésekből és nyilatkozatokból Vilmos császár jelleméről nem könnyű tiszta képet alkotnunk. Az az összbenyomásunk, hogy sajátságos, bizarr keveréke volt a jó és rossz tulajdonságoknak, az uralkodói erényeknek és emberi gyengeségnek. Bismarck emlékiratainak harmadik kötetében, melyek 1921-ben láttak napvilágot, megemlíti, hogy Vilmostól félt tulajdon atyja, III. Frigyes császár is. Azt is feljegyezte többek között a császárról, hogy a látványosságoknak és ceremóniáknak a kedvelője, hiú és fecsegő: de korlátlan bizalommal van eltelve önmaga iránt. A német nyelvvel és irodalommal csak később ismerkedett meg. Nevelőül egy Hinzpeter nevű lutheránus papot adtak melléje, akit Bülow kancellár úgy jel-

lemez emlékirataiban, mint növendékének hiúságát legyezgető, cinikus embert. A gimnáziumot Kasselen, az egyetemet Bonnban végezte. Szabadelvű érzelmű atya és polgári gondolkodású anyja igyekeztek neki polgári nevelést adni, neveltetése azonban nem volt túlkomoly. Vilmos semmiben sem volt alapos, sem határozott, és nem tudott környezetének befolyásától teljesen megszabadulni. A császárságot isteni intézménynek, önmagát pedig az Istentől származó hatalom letéteményesének tekintette. De Vilmos gyengeségei mellett sem volt tehetségtelen uralkodó, sem rossz ember. El kell róla ismerni, hogy azonosította magát nemzete érdekeivel és csak jót akart, de mint kissé neuraszténiás lelki alkatú és szeszélyes ember, állandó rettegésben tartotta minisztereit és meggondolatlan kijelentéseivel sok kárt tett a birodalomnak. Jellemző Vilmosra, hogy harmincéves uralkodása alatt a nyilvánosság előtt 575 beszédet mondott. Uralkodótársai nem kedvelték. Ferenc József, barátja és szövetségese, félt tőle; VII. Edward angol király lenézte unokaöccsét. Lehetett-e Vilmos biztos ítéletű az emberek értékelésében, ki tudta-e válogatni a legalkalmasabb embereket a fontos kormányzati pozíciókba, amikor mindennek önmaga volt a mértéke? Bismarck sorsa meg volt pecsételve Vilmos uralkodásának első percétől fogva. A vaskancellár után középszerűségek korszaka következett úgy a katonai, mint a polgári vezetésben; másodrendű emberek jöttek, akik mint engedelmes katonák vagy lelkiismeretes bürokraták hüen teljesítették, amit császári uruk parancsolt.

A konzervatív junkerek Vilmost nagy odaadással támogatták és hű csatlósa volt a Stöcker-féle keresztényszocialista párt is, amely a keresztény erények hősét és megtestesítőjét őbenne látta. Bismarck csakhamar elszigetelve állott a császár környezetében. Kezdetben a szociálpolitikai kérdésekben támadtak áthidalhatatlan ellentétek közte és császára között. A császár hatályon kívül akarta helyezni a szocialistaellenes törvényt és hathatósabb munkásvédelmet sürgetett; Bismarck ellenezte. De nem értettek egyet a külpolitikában sem. Bismarck meg akarta újítani a viszontbiztosító szerződést Oroszországgal, a császár pedig az Osztrák-magyar monarchiával kötött szövetség elmélyítését tartotta kívánatosnak. Az egykorúak feljegyzései szerint Bismarck félreállításában igen nagy része volt Waldersee grófnak, a vezérkar főnökének, aki azzal vádolta meg a vaskancellárt, hogy oroszbarát érzelmű és távolról sem ismeri fel egy esetleges orosz-német háború fenyegető jelentőségét. Bismarck megunta a bántalmakat és 1890 március 19-én lemondott. A Németbirodalom megalapítóját, Német-

ország legkiválóbb és minden idők egyik legnagyobb államférfiát így döntötte semmiségre a császári akarat olyan időpontban, midőn az ő rendkívüli képességeire és tapasztalataira még szükség lett volna. Egyes német történészek, hogy hízelegjenek a császárnak, azt vitatják, hogy Bismarckot el kellett bocsátani, mert ósdi kormányzati elveket képviselt. De ez az állítás nem helytálló. Nem helytálló azért, mert Bismarck utódainak a politikájában semmiféle új, merész vagy eredeti gondolat megvilágítását nem látjuk. A külpolitika kapkodó, iránytalan Bismarck óta, sem Caprivi, sem Hohenlohe, sem Bülow nem tudtak új utat vágni és tehetetlenségük főoka volt annak, hogy bekövetkezhetett Németország végzetes körülzárása a XIX. század első évtizedében.

CAPRIVI ÉS HOHENLOHE.

Gróf Caprivi Leo, Bismarck utóda, katona volt és mint értelmes, szorgalmas bürokrata, lelkiismeretesen ellátta a reábizott új reszortot. A vele kezdődő „új kurzus” csak változásokat hozott Németország bel- és külpolitikai kormányzatában, de nem vetett fel egyetlen új vagy nagy gondolatot sem. A külügyeket Fritz von Holstein, a külügyi hivatal politikai osztályának vezetője, a sokat emlegetett „szürke excellenc” intézte, csaknem teljhatalommal, másfél évtizeden keresztül. Holstein a függetlenség és szabadkéz politikájának volt a híve, az Oroszországgal való viszontbiztosító szerződést veszedelmesnek tartotta és ragaszkodott az Oszrák-magyar monarchiával való szövetséghez, A helyzetet nem látta tisztán, azt hitte, hogy Németország önmagában elég erős, s lehetetlenségnek tartotta, hogy összeszövetkezhessenek ellene ellenségei. Egyébként az alattomos intrikák és a kulisszák mögött folytatott aknamunka embere volt Holstein. A sajtón keresztül nemcsak a kancellárnak, hanem a császárnak is tudott kellemetlenkedni, ő volt a főrészes abban, hogy az angol ajánlatot 1898-ban és 1901-ben elutasították, s neki tulajdonítható az is, hogy Németország ellenséges magatartást tanúsított a marokkói válság idején.

A szocialisták ellen hozott kivételes törvényeket nem újították meg és a munkások szabadabban szervezkedhettek, mint eddig és több szabadságot kapott a sajtó. Vilmos sokat szerepelt és szónokolt és elszólásai gyakran verték fel Európa csendjét és békéjét. A szocialisták, kiket Vilmos annyira gyűlölt, hogy háttérbeszorításukat nyíltan követelte, egyre jobban megerősödött 1890 óta. Amellett nagy belső, mondhatnánk, világnézeti harcok dúltak a német belpolitikában Caprivi kancellár

lársága alatt. Először a konzervatívok és a szabadelvűek ütköztek össze a porosz iskolai kérdésben. A kormány felekezeti jellegűvé akarta átalakítani az egész népoktatást, de az ellenállás oly nagy volt, hogy Caprivinak le kellett mondani a porosz miniszterelnökségről. Közben két új párt alakult: a társadalmi reformpárt és az agráriusok ligája. Az új katonai javaslatok miatt olyan ellentétek támadtak a kormány és a Reichstag között, hogy Caprivi kénytelen volt újból választatni (1893), A választás azért nevezetes, mert itt törtek előre nem várt tömegekben a szocialisták, akik itt kapták meg először a szavazatok többségét. Csak azért kaptak negyvennégy mandátumot, mert a birodalom kerületi beosztása a polgári pártoknak kedvezett. Az új Reichstag összeülése után a császár kezdeményezésére törvényt akartak készíteni a felforgató elemek megrendszabályozására. Vilmosra a szocialisták megerősödésén kívül az anarchista agitáció elharapódzása és Sadi Carnot francia köztársasági elnök meggyilkolása hatottak. Caprivi azonban összekülönbözött a törvénytervezeten Eulenburg porosz miniszterelnökkel, a császárnak később sokat szereplő barátjával s emiatt 1894 októberében mennie kellett.

Caprivi bukása után a német császár Hohenlohe Schillingsfürst herceget, Elzász-Lotharingia helytartóját választotta kancellárjává. Az új kancellárnak már nagy múltja és nagy gyakorlata volt a politikában. Egy darabig (1866—70) a félkegyelmű Lajos bajor királynak volt miniszterelnöke és más hetvenhatodik életévét taposta, midőn átvette Vilmos császár mellett Caprivi terhes örökét. Hohenlohe katolikus volt, de liberális érzelmű, s meggyőződéses ellenfele a túlzó ultramontán törekvéseknek. Hohenlohe nagy programmal jött: kiszélesíteni a birodalom eddig egyoldalúan szárazföldi politikáját világpolitikává, kilépni a világtengerekre, ahol eddig Nagy-Britannia korlátlanul uralkodott. Társadalmi egyesületek alakultak a német világpolitikai célok előmozdítására; megalakult az Alldeutscher Verband a pángermán törekvések istápolására, majd a több mint egymillió tagot számláló német flottaegyesület, amely a német tengeri nagyhatalmat propagálta. A flotta fejlesztése szinte szenvedélyévé lett magának Vilmosnak, aki egy kikötő ünnepélyes megnyitása alkalmával kiadta a jelszót: „A mi jövőnk a tengeren van.” 1898-ban hozták az első törvényt a német flotta növeléséről, 1900-ban pedig Tirpitznek, a tengerészeti hivatal államtitkárának kezdeményezésére a második flottatörvényt, amelynek végrehajtása után Németország flottája az angolt megfélemlítő hatalmas arányúvá fejlődött volna.

1898 június 30-án hunyt el nyolcvanhároméves korában

Bismarck friedrichsruhei birtokán. Az egész német nemzet a császárral együtt páratlan gyászpompával fejezte ki csodálatát és háláját a legnagyobb német államférfiú koporsójánál és azóta több mint száz szoborral s egyéb emlékművel örököltette meg emlékét.

Államférfiúi nagyságából semmit sem vontak le a történeti távlat és a személyével foglalkozó újabb dokumentumok. Cél-tudatos, tántoríthatatlan akaratember volt Bismarck, kitűnően látott meg helyzeteket, s használta ki azokat nagy elgondolások végrehajtására. Céljai elérésében minden módot megragadott, tudott goromba lenni, de a diplomácia finom fortélyait is értette. Már mint fiatal pártvezér nagy harcokat vívott a porosz parlamentben, s ellenfelei jogtiprónak bélyegezték, de ő semmivel sem törődve, vállalta a népszerűtlenséget is, mert egyetlen nagy cél lebegett előtte: a német egység megvalósítása. Mint porosz junker nem szabadulhatott meg attól a levegőtől, amelyben felnőtt, s ámbár emlékirataiban elítélőleg nyilatkozik a szolgálalkúségról és az alattvalói alázatról, a demokratikus berendezkedéseknek nem volt híve. Autokrata módra vezette Poroszország és később a birodalom ügyeit; a pártok és a sajtó csak eszközök voltak a kezében. Nem lennének tárgylagosak, ha meg nem említenénk két nagy hibáját. Egyik Elzász-Lotharingiának a birodalomhoz való kapcsolása volt; enélkül nincs francia reváns, s talán francia-orosz szövetség sincs. A másik a birodalmi alkotmány, amely túlnagy hatalmat adott a császárnak. Bismarck nemsokára a maga kárán tanulta meg, hogy milyen ártalmas a túlnagy uralkodói hatalom.

A német imperializmus legfőbb úttörője maga a császár volt. Vilmos 1898 októberében keletre utazott Jeruzsálembe. A külszín azt mutatta, hogy mint ájtatos zarándok járja be a kereszténység bölcsőjét és meglátogatja sorra a szent helyeket, de az utazás a valóságban messzemenő politikai célokot szolgált. Ez kitűnt Damaszkuszban, ahol a császár a tiszteletére rendezett összejövetelen nagy beszédet vágott ki, amelyben az a feltűnést keltő kitétel fordult elő, hogy ő az egész muzulmán világ védője. A császár látogatását nemsokára a Németbirodalom keleti érdekeltségeinek kiépítése követte. (Berlin—Bagdad-koncepció.) A birodalom 1900-ig szívós kitarással, ügyes politikával a távoli világrészekben nagy területekre tette rá kezét, elsősorban Afrikában és a keletázsiai szigeteken. Birtokba vette 1899-ben a Bismarck-szigeteket, a Marschall-szigeteket, Spanyolországtól megvásárolta a Mariana-, Karolina-, Palau-szigeteket, majd 1899 novemberében Angliával és az Egyesült Államokkal kötött szerződés értelmében megkapta

Sawait, a Samoa-szigetcsoporthól Manonot és Upolut. 1890-ig Afrikában négy nagy területet szerzett: a német Kelet-Afrikát, a német Délnyugat-Afrikát, Kamerunt, Togót, melyeknek területe körülbelül 3 millió négyzetkilométerre rúgott, több mint 10 millió lakossal.

A Németbirodalom három évtized leforgása alatt félelmetes nagyhatalommá nőtt. Népessége 1871-től 1900-ig 40 millióról 60 millióra emelkedett; 30 olyan nagyvárosa és ipari központja volt már 1900-ban, amely több mint 100.000 lakost számolt. Vasiparának fejlettsége megközelítette az angolt, kémiai ipara pedig felülmúlta, s ugyanakkor kereskedelmi flottája kezdett versenytársa lenni az angolnak. A német nemzeti vagyon és a birodalom külkereskedelmi forgalma, amely a század utolsó esztendejében meghaladta a 9 milliárd márka összeget, szédületes arányokban fejlődött. Mialatt Franciaország járadékból élő bankárország lett, a németek az amerikaiakra emlékeztető, szinte akadályt nem ismerő munkakedvvel hálózták be kereskedelmi szervezeteikkel az egész földkerekséget. Az előzményekben, Angolország tárgyalásánál elmondottakon kívül ezek a legelsősorban fontos adalékok az 1900-zal kezdődő angol-német ellentéték megértéséhez.

BÜLOW KANCELLÁRSÁGA.

Az elaggott és beteges Hohenlohe kancellár helyére a császár 1900 október 17-én Bernhard Bülow grótot, a külügyi hivatal államtitkárát nevezte ki a birodalom kancellárjává, akinek személyében kiválóan képzett politikus került a végrehajtó hatalom élére. Az új kancellár talán a legtehetségesebb volt a Vilmos-császári időszak összes politikusai között, de az ő kancellársága sem jelent új irányt, ő sem látta tisztán Németország külpolitikai helyzetét. Emlékirataiban igen éles bírálatot mond kortársairól, magát a császárt sem kímélve, de felelős állásában nem mutatta sem azt a kormányzati bölcsességet, sem energiát, amit emlékirataiból az olvasó sejthetne. Mint külügyi államtitkár, az agg Hohenlohe mellett a birodalom külügyeit egészen önállóan intézte és most — mint maga írja — minden erejét megfeszítette, minden tudását összeszedte, hogy biztosítsa a német nép jövőjét. Bismarckra, Disraelire, Cavourra, Deák Ferencre hivatkozva, azt vallotta, hogy nem jó, ha a politikus túlságosan előrelátó; ő ezt az erényt túlzásba vitte. Kancellárrá kineveztetése előtt huszonnégy órával kötötte meg a kínai egyezményt Angolországgal, amelyben kimondták a „nyitott kapu” elvét Kínában, úgyszintén a kínai birodalom területi sérthetetlenségét. Kancellári működését azzal

kezdte meg, hogy a búr kérdésben, amely akkor egész Európát lázba hozta, megőrizte a Németbirodalom legszigorúbb semlegességét. Ezt olyan szigorúan vette, hogy Krüger búr elnök, aki szeretett volna találkozni Vilmos császárral, be sem tehetette a lábát német területre. Új elveket vagy új irányt a birodalom külpolitikájában nem jelentett Bülow kancellársága. Minthogy az Oroszországgal való jó viszony szálait Caprivi és Marschall elválták, nem volt más hátra, mint épségben fenntartani a szövetséget a Habsburg-monarchiával. A belső bajok közt vergődő monarchiát Bülow igen kevésre becsülte, álláspontja azonban az volt, hogy Németországnak vezetnie kell a rozoga Habsburg-birodalmat és megoltalmazni a belső felbomlástól, mert a német impérium céljait szolgálja.

Németországot volt háborús ellenfelei, főleg a franciák, azzal vádolják, hogy 1900 óta szertelen imperialista politikát folytatott. Ezekből a vádakból az igazság annyi, hogy a német önérzet valóban megduzzadt, az a csodás gazdasági emelkedés, melynek 1871 óta tanúi vagyunk, felkeltette a német önbizalmat, s a germán öntudat egyes pángermán íróknál átcsapott a józan meggondoltság határán. Az egész korszak szélső imperialista irányú. Láttuk az előzményekben, hogy a 90-es évektől kezdve milyen túlzott hatalmi politikát folytatott Anglia, terjeszkedett Franciaország is és bekapcsolódtak a nagyhatalmi politika áramlatába a spanyol-amerikai háború után az Észak-amerikai Egyesült Államok. Más kérdés az, vajjon Németország vezető politikusai nem becsülték-e túl a birodalom erejét és túlkevésre ellenfeleiket. A XX. század első esztendei kritikus esztendőök voltak. Hogyan viselkedett a német külpolitika ebben az átmeneti időben?

Angliában a Németbirodalom terjeszkedését feszült figyelemmel kísérték és angol részről komoly kísérletek történtek a békés megegyezésre. Chamberlain gyarmatügyi miniszter 1898 márciusában Hatzfeldt gróf londoni német nagykövet előtt kijelentette, hogy Nagy-Britannia a külpolitikában új utakat keres és mint Eckardtstein feljegyzéseiből kiderül, felajánlott egy angol-német defenzív szövetséget Németországnak. Chamberlaint odahaza nem nagyon támogatták; Salisbury miniszterelnök nyílt frankofil volt, a walesi herceg, a későbbi VII. Edward, Vilmost nem szerette, de a legnagyobb baj az volt, hogy az ajánlatot Berlinben gyanakvással fogadták. Hatzfeldt nagykövet nem utasította kereken vissza az ajánlatot, hanem a tárgyalások elhalasztását kérte. A közeledésnek maga Vilmos császár ártott legtöbbet azzal, hogy a kancellár tudta nélkül, egy nagyobb levélben pontosan beszá-

molt Miklós cárnak Angolország ajánlatára. Chamberlain 1901-ben, Viktória királynő halála után, megismételte az ajánlatot, de most is sikertelenül. A németek azt hitték, hogy Anglia izolálva marad és szentül meg voltak győződve arról, hogy nem közeledhetik Franciaországhoz, mert ha ezt megtenné, szétszaggatná a francia-orosz barátság kötelékeit. Az angol ajánlat rendkívül fontos, ámbar negatív eredménnyel végződött. Mert ha megvalósul az angol-német szövetség, vagy létrejön bármilyen szorosabb kapcsolat a két ország között, Európa története a XX. században másképpen alakult volna. Miért nem sikerült létrehozni az angol-német egyezményt? — *ezt* nem lehet kihámozni az emlékekből. Bülow kancellár azt írja, hogy az angolok olyan súlyos feltételeket akartak szabni barátságukért, amelyek a brit oroszlátnak biztosították volna a „societas leonina” szerepét, Németország pedig áldozatai fejében alig kapott volna valamit. A szenvedélyek s nem a józan ész kormányozzák a világot. A Cromwell óta kialakult büszke tengeri világhatalom és az újdonsült, előretörő szárazföldi nagyhatalmasság, amely abban reménykedett, hogy rövidesen felcseperedik tengeri nagyhatalommá, nem tudhattak megegyezni észszerű platform alapján. Bizonyos, hogy a tárgyalások csődje az események további alakulására végzetes befolyást gyakorolt.

A német politikában ebben az időben kapták fel a „világpolitika” jelszavát. Bülow kancellár egy interpellációra válaszolva kifejtette, hogy világpolitikán a német kormány a német ipar, kereskedelem békés terjeszkedését, a gazdasági és kulturális erők szabad kibontakozását érti. A német világpolitika jelszót azonban egészen másként értették túl a La Manche-csatornán, ahol a császár különböző politikai megnyilatkozásai is idegesítőleg hatottak. Vilmos 1900 januárjában a német tisztekhez beszédet intézett, melyben többek között ezeket mondotta: „Szükséges, hogy az én tengeri haderőim szárazföldi haderőimmel egyenlők legyenek, hogy a Németbirodalom elérje a világon azt a helyet, melyet eddig nem érhetett el...” A császár beszédét rövidesen tettek követték. Bülow kancellár még ebben az esztendőben beterveztette a flotta-novellát, amelynek Tirpitz, a tengerészeti hivatal akkori államtitkára volt a szerzője. A tervezet még ebben az esztendőben törvényé vált és a német csatahajók számát pontosan megkét-szerezte. (Németország 38 nagy csatahajót és 52 páncélos cirkálót épített a törvény értelmében 1917-ig.) Bülow a Reichstag ülésén nem a legdiplomatikusabban érvelt a tengeri haderőknek ilyen ijsztő arányú felemelése mellett. Azt mondotta többek

között, hogy Angliával csak akként lehetséges a tartós béke, ha Németország tekintélyes flottát épít, mert Németország csak így biztosíthatja tengerentúli szerzeményeit. A flotta-novella érthető módon felkorbácsolta az angolok félelmét. A novella célja valóban az volt, hogy Németország a nagy hajóhadépítő-programm végrehajtása után úr legyen a tengeren, ahol eddig Anglia volt az úr.

A birodalomnak Kis-Ázsiában való terjeszkedése a császárnak már említett zarándokútjával kezdődött. A 90-es évek végén alakult meg az anatóliai német vasúttársaság, amelyet a Deutsche Bank finanszírozott. Az angolok már ezt sem nézték jó szemmel. Nemsokára a konstantinápoly—bagdadi vasút terve is felmerült, melyet maga Bülow kancellár beszélt meg Georg von Siemens német nagyvállalkozóval. Bülow diplomáciai akcióját rövidesen siker koronázta és Abdul Hamid szultán 1902 januárjában iradét adott ki, amelyben a bagdadi vasút engedményét Siemens vállalatának juttatta. A vasút Coniából kiindulva, a Perzsa-öbölíig nyúlt volna vagy kétezeröttszáz kilométernyi hosszúságban. Bülow, mint diplomata, tudta, hogy a grandiózus tervet az angolok beleegyezése nélkül végrehajtani lehetetlenség, ezért elhatározta, hogy a vasútvonal végpontjára nézve megegyezést keres Angolországgal. Hosszantartó tárgyalások kezdődtek, amelyek egészen 1914-ig elnyúltak, amikor a világháború végét vetette a bagdadi vasút tervének.

Bülow kancellár a belpolitikában főleg arra törekedett, hogy a politikai pártokat a markában tartsa, s minden bonyodalmat előidéző rendszabályt és a pártokkal minden összeütközést kerüljön. A szocialistákat, a császárral ellentétben, nem tartotta veszedelmeseknek a birodalomra. A német szociáldemokrata-párt az 1891-i erfurti program alapján állt, amely a Marx- és Engels-féle tanítások diadalát jelentette, annak idején a mérsékeltebb Lassalle-féle iránnyal szemben. Vezetője, Bebel, a szélső osztályharcot hirdette, ezért lehetetlen volt a szocialisták és a polgári pártok között az együttműködés. A XIX. század utolsó esztendejében Bernstein Eduárd, a párt egyik legtekintélyesebb teoretikusa, felvetette a revízió eszméjét. Bernstein egyik pártgyűlésen kifejtette, hogy Marx bizonyos elméleteit a tapasztalat nem igazolta, amiért is a nagymester dogmáit a német szocialistáknak nem szabad úgy tekinteniök, mint definitív igazságokat és úgy kezelniök a marxizmust, mint sérthetetlen szentséget. Bernsteint több pártgyűlésen eretneknek nyilvánították ugyan, de a revíziós gondolat felvetése megbontotta a német szocializmus eszmei egységét.

A német agráriusok mind hangosabban kezdték követelni a gabonakereskedelem államosításán kívül az agrárvámok nagyobbarányú felemelését, főleg arra hivatkozva, hogy a földmunkásoknak a nagyvárosokba való tódulása miatt emelkedtek a mezőgazdasági munkabérek és tűrhetetlenné vált a külföldi verseny. A birodalom az 1901/902. esztendő gazdasági válságai miatt pénzügyileg nem állt a legfényesebben s részben ez indította Bülow kormányát arra, hogy az agrárvámok felemeléséről szóló törvényt a birodalmi gyűlés elé terjessze. A javaslat be-terjesztésekor hatalmas vihar tört ki a Reichsratban. A szociáldemokraták és az Eugen Richter-féle szabadgondolkodó néppárt hevesen obstruáltak a javaslat ellen, amely szerintük megnehezítené az alsóbb néposztályok megélhetését. Bülow azonban az obstrukciót szerencsésen letörte és a vám javaslat 1902 december 14-én törvényerőre emelkedett. A Németbirodalom az Osztrák-magyar monarchiával szemben eddig is agresszív vámpolitikát folytatott, és a magyar mezőgazdaság nem egyszer megszenvedte a német szövetséges túlönző magatartását. Most a gabonaneműek métermázsája után járó vámot 3*50 márkáról egyszerre 5 márkára emelték, s ezzel a monarchia mezőgazdasági terményeit a német piacról nagyrészen kiküszöbölték. Főleg ez indította a monarchia közös külügyi kormányát 1906-ban arra, hogy Szerbia agrárterményeit a saját piacáról kizárja. A birodalom kormánya csak nagynehezen, 1905-ben tudta a középeurópai államokkal az új kereskedelmi szerződéseket elfogadtatni.

Bülow 1902 júliusában az Osztrák-magyar monarchiával és Olaszországgal megújította a hármasszövetségi szerződést, ezúttal harmadszor. Az 1902-i obstrukció hatása alatt 1903 nyarán elrendelte a választásokat, amelyek Németország belpolitikai életében meglehetősen eltolódásokat idéztek elő. A baloldali pártok megerősödtek, a szocialisták szavazatainak száma 2 millióról 3 millióra, mandátumaik száma 56-ról 81-re emelkedett, annak ellenére, hogy különböző nyilatkozataiban maga a császár is agitált ellenük. Az eredménynek azonban sem a belpolitikára, sem a külpolitikára nem volt észrevehető hatása. A birodalom továbbhaladt a maga útján, s minden gazdasági és politikai faktor, a hadsereg, a haditengerészet, az ipar, a kereskedelem, a német nagyság ügyét szolgálta. A jólét észrevehetően emelkedett, ami a fejenkénti vagyonszállás megnagyobbodásában nyilvánult, a kivándorlás észrevehetően csökkent. Mindez természetesen a legmagasabb hatványra emelte a német önbizalmat és megteremtette a német nagy-

ságba és legyőzhetetlenségbe vetett romantikus hitet, amely a „Deutschland, Deutschland über Alles” himnuszában visszhangzott.

BÜLOW BUKÁSA. BETHMANN-HOLLWEG.

A német kormányzat szelleme a XX-ik században is erősen arisztokratikus és bürokratikus maradt. A közigazgatásban, a diplomáciában, a hadseregben a régi junkerkaszt uralkodott, amely nem rokonszenvezett a demokratikus haladásal és Vilmos császárnak látta saját képmását és eszményét. Az a követelés, melyet Friedrich Naumann hangoztatott a „Demokratie und Kaisertum” című könyvében, hogy a császárság közeledjék kissé a demokratikus elvek felé, nem járt sikerrel.

A vámtörvény megszavazása után egyre nagyobb belső nehézségek tornyosultak Bülow kancellár kormánya elé. A hatalmi politika, a hadikiadások mind nagyobb mértékű emelése, a flottaprogram végrehajtása rengeteg összeget emésztettek fel. Vilmos császár felfedezte a „sárga veszedelmet”, és Németország részt vett számottevő erővel a kínai vállalkozásban, melyet később fogunk ismertetni. A kormány ellenzéke közben ráeszmélt arra, hogy a birodalom külpolitikai irányítása a lehető legrosszabb és a teljes körülzárás veszedelme előbb-utóbb bekövetkezik. Lehetetlenség volt, hogy elkerülje a németek figyelmét az 1902-i angol-japán megegyezés és az 1904-ben létrejött angol-francia entente-cordiale, de Vilmos császár azokat, akik a körülzárás fenyegető rémét szóvá tették, sötétenlátóknak nevezte.

Közben a katolikus Centrum erősen eltérült balra s állandóan támadta a kormány politikáját. Erzberger, a párt akkori vezére, elég kíméletlen formában tette szóvá a német gyarmatpolitika hibáit és visszaéléseit is. Bülow számára nem volt más hátra, mint felosztatni a birodalmi gyűlést. (1906 december) s újból választani, ami 1907 januárjában ment végbe. A szocialisták 84 mandátuma a választások után 43-ra apadt le és Bülow, a konzervatív, a nemzeti liberális és a haladó pártból kormányblokkot alakított a szocialisták és a Centrum ellen, s ezekre támaszkodva kísérelte meg a választások után a kormányzást.

A kormányzás súlyos belső nehézségei a választások után sem igen enyhültek. A „blokk” a választójogi kérdés miatt, melyet a szocialisták rántottak elő, csakhamar megrendült. A birodalom az általános választójog alapján választott 1871 óta, a tagállamok azonban a régi, más-más, többnyire elavult

törvények szerint. Poroszországban például nem módosították a választójogi törvényt 1849 óta. A szocialisták a porosz országgyűlésen az általános titkos választójog behozatalát követelték, a konzervatívok a plurális választójoggal is megelégedtek volna; közben a kérdést a birodalmi gyűlésen is előhozták, de a kormány mindennemű reformkísérletnek legmakacsabbul ellenállt. Nagy nehézséget támasztott a lengyelkérdés. A porosz politika a lengyel lakossággal szemben valóssággal embertelen volt. A lengyelekre egyszerűen hatalmi szóval kényszerítették a német nyelvet; 1901-ben a porosz kormány elrendelte, hogy azokban az iskolákban, amelyekben a gyermekek németül már valamelyest tudnak, minden tantárgyat németül kell tanítani, még a vallást is. A brutális rendeletnek váratlanul nagy visszahatása támadt. Wreschen községben a gyermekek megtagadták a német feleletet, majd az egész poseni tartományban sztrájkba léptek az összes növendékek s valami 40.000 iskolás gyermek tagadta meg a német beszédet. Ekkor a porosz kormány megszavaztatta az országgyűléssel az új lengyel-ellenes törvényt, amelynek értelmében 70.000 hektár lengyel tulajdonban lévő földet kényszerkiszajátításnak vetettek alá. A nemzetiségi kérdés ugyanebben az időben Elzász-Lotharingiában is kiéleződött, melynek lakossága franciaérezelmű maradt és a birodalmi kormány félrendszabályai itt sem tudták az elégedetlenséget lecsillapítani.

Bülow blokkja rövidesen összeomlott. A kancellárnak az ennyire összegyülemlett belpolitikai bajok miatt is le kellett mondenia, de valóban külpolitikai kérdés miatt hagyta ott nemsokára állását. A császár egy angol lapban, abból a célból, hogy az angol-német közeledést elősegítse, nyilatkozatot tett közzé, melynek in diplomatikus hangja és formája módfelett felháborította a német közvéleményt és a politikai köröket. A császár ellen a birodalmi gyűlésen igen erős, személyét egyáltalán nem kímélő támadások hangzottak el, s a botrány vége az lett, hogy a császár nyilatkozatával megbuktatta Bülowot, aki 1909 június 14-én lemondott.

A sokat ígérő, de az Ígéretekből keveset teljesítő Bülowot Bethmann-Hollweg Theobald követte a kancellárságban, aki Vilmos császárnak tetsző középszerűség volt, jó hivatalnok és semmi más, s a bizalmat azzal érdemelte ki, hogy a saját akaratát mindenben császári uráénak rendelte alá. Terhes örökséget vett át. A kormányt főleg a pángermánok támadták, azzal vádolva, hogy túlengedékeny volt a franciákkal szemben a marokkói kérdésben. Bethmann Hollweg 1912 januárjában választatott, de az eredmény egészen másképp ütött ki,

mint remélte. A szociáldemokraták 110 mandátumot nyertek el, s ezzel ők lettek a birodalmi gyűlés legerősebb politikai pártja; a katolikus Centrum 95 mandátumot kapott és a kormányblokk 45-öt veszített. A birodalmi gyűlés kénytelen volt Scheidemann-t, a szocialisták vezérét megválasztani egyik alelnökévé. A kormány rögtön új adókat s a hadsereg létszámának jelentékeny felemelését terjesztette az új birodalmi gyűlés elé, hivatkozva a Balkán-háború és Törökország vere-sége miatt előállott nehéz nemzetközi helyzetre.

Ha teljesen elfogulatlanul vesszük szemügyre, hogy mik voltak ennek a korszaknak eredményei Németország életében, igen különös, bizarr kép tárul elénk. A birodalom gazdaságilag óriásit fejlődött. A lakosság száma 1880-tól 1910-ig 30 százalékkal nőtt meg; 49,400.000-ról 64.900.000-re emelkedett. Az ország eliparosodott; a 80-as években még a népességnek jó fele élt a földből, közvetlenül a világháború előtt már nagy részének az ipar s a kereskedelem nyújt megélhetést, s a földművelés nem tudta eltartani az egyre szaporodó lakosságot. Legnagyobb volt a vas- és a textilipar, világraszóló a birodalom kémiai és elektrotechnikai ipara. A tudományos talajművelésben Németország járt legelőli. Tudományos készülékek gyártásában a németek minden más nemzetet felülmúltak. A birodalom kivitele 1910-ben 10.000 millió márkát tett ki, a bevitel 10.770 millió márkát. A fejre eső nemzeti vagyon egyre nőtt és a munkabérek nagyobb mértékben emelkedtek, mint az elsőrendű élelmicikkek árai.

A birodalom társadalmi képe is szükségképen átalakult az 1871-től 1914-ig terjedő rövid korszakban; milliós tömeggé nőtt a negyedik rend, az ipari proletariátus. A nagyipar amerikai arányú gyors emelkedése ugyanakkor megteremtette a gazdagok s a plutokraták osztályát. Az ipari proletariátus a marxi eszméknek és világnézetnek hódolt, s egészen 1914-ig forradalmi elemnek és a fennálló rend kérlelhetetlen ellenségének mutatkozott. A bürokrácia, melynek vezető tagjai nagyrészt a junckerkasztból kerültek ki, igen nagy hatalom és a szintén juncker katonatiszti kar feltétlen tekintély. Nagy-britannia és Franciaország társadalmi fejlődése azalatt az idő alatt az elpolgárosodás irányában haladt és nincsenek olyan élesen elkülöníthető társadalmi csoportjaik, mint Németországnak. Itt vannak gazdagok, velük szemben állanak esküdt ellenségeik, a megszervezett ipari munkások; van egy nagy városi értelmiség, amely a szabadgondolkodó tanokra, Haeckel és Ostwald monizmusára esküszik, mint új evangéliumra és egyházellenes; a közigazgatás, a magasabb hivatalok, a kato-

nai állások a dinasztikus érzelmű junkerek kezében vannak; ezek is a maguk elkülönített életét élik. Az első Németbirodalomból hiányzott az a nagy, széles népréteg, amelyre a francia vagy angol értelemben vett demokratikus kormányzat támaszkodhatott volna. Szóval van egy gazdagokból, egy szegényekből, van egy értelmiségből, bürokratákból, katonatisztek-ből, parasztokból álló Németország, de demokratikus Németország, az értelmiség kisebb csoportját nem számítva, nincs sehol. Ez lesz a magyarázata annak, hogy az első Németbirodalom industrializálódott, társadalmilag differenciálódott, de politikailag semmit sem fejlődött az 1871-től 1914-ig terjedő korszakban.

III.

A HARMADIK FRANCIA KÖZTÁRSASÁG

A MÁSODIK francia császárság kifelé azt hirdette, hogy békés szándékokkal van eltelve (l'Empire c'est la paix), holott III. Napóleonnak lelke mélyén gyökerezett a háború. „Egy Bonaparte — írja Hanotaux — nem szakíthatott azzal a tradícióval, amely az újkor legnagyobb vezérének nevéhez fűződik.” A császár uralkodni és vezetni akart Európában, azért avatkozott be minden kérdésbe, minden bonyodalomba: a krími háborúba, Olaszország ügyeibe; ezért elkerülhetetlen volt az összeütközés Poroszországgal. Sedan összetörte a császári koronát, a porosz győzelem eltemette a francia császárságot, amelyben a lelket a nagy Napóleon feléledt legendája tartotta. Franciaországnak egy ellenséges invázióba, sok milliárdos államadósságba, s egy szégyenteljes békébe került a „gloire”, amit a második császárság képviselt, de legalább véget ért az 1789-ben kezdődő forradalom. Szerencsére a társadalom egészségesen fejlődött; volt egy széles népréteg, amelyen a köztársasági és demokratikus államrend felépíthető.

A NEMZETGYŰLÉS.

A megvert Franciország súlyos belső problémák előtt állott. A császárság megbukott s többé vissza nem térhetett. Milyen legyen az államforma, hogy rendezkedjék be az ország a súlyos nemzeti katasztrófa után — ezek voltak a megoldásra váró kérdések. Angolország fokozatosan haladt utolsó forradalma óta a demokrácia megvalósítása felé; Franciaország ugyanezt nagy megrázkódtatások, a nemzet létét nem egyszer kockára tevő katasztrófák árán érte el. Azt látjuk, hogy történelme az abszolút monarchia bukása után kísérletekből áll: jakobinus diktatúra, mérsékelt köztársaság, konzulátus, császárság, Bourbon-monarchia, polgár királyság, s egy rövidéletű demokratikus köztársaság követik sorban egy-

mást III. Napóleon császárságáig. A politikai élet az abszolút monarchia bukása után nem tudott kiegyensúlyozódni, mert a francia politikai génusz a régi Bourbon-monarchiában alkotta a legnagyobbat, s ez alakult ki és ez rögződött meg évszázadokon keresztül. Ez a magyarázata annak, hogy Franciaország története bukácsolásoknak, szélsőséges küzdelmeknek hosszú sora, majdnem egy évszázadon keresztül, egészen a harmadik köztársaság megszilárdulásáig. Szerencsére a franciák abszolút nacionalizmusa és a megpróbáltatások idején megnyilvánuló heroizmusa mindig diadalmaskodott a fenyegető belső összeomláson.

Párizs kapitulációja után (1871 január 28) megválasztották általános, titkos választójog alapján a nemzetgyűlést, most is ugyanúgy, mint 1849-ben. A nemzet képviselője, amely törvényhozó s ugyanakkor kormányzótestület volt, Bordeauxban gyűlt össze, s elnökévé Jules Grévy-t, a régi köztisztviselőben álló republikánus vezért, a végrehajtó-hatalom fejévé pedig Thiers-t választották meg. Thiers maga szemelte ki kormányának tagjait, mégpedig hármat a mérsékelt köztársaságiaiak, kettőt az orleanisták, hármat a royalisták közül, s hozzáfogott a belső rend helyreállításához. A választások után Gambetta és csoportja, akik hallani sem akartak a megalázó fegyverszüneti feltételekről, s végsőkéig akarták folytatni a háborút, elhallgattak, s megkezdődhetett a császárság és a háború likvidálása. A nemzetgyűlés több pártra oszlott, egyetlen vezető többség nélkül. Képviselve voltak benne a jobboldali royalisták, a szélső jobboldali legitimisták, a baloldali republikánusok, a szélső baloldaliak (Gambetta csoportja), a régi jakobinus hagyományok őrizői és volt még egy imperialista csoport is. Csaknem egyenlő számmal voltak a nemzetgyűlésen a Bourbonok, az Orleansi-ház és a Bonaparték hívei. Nyilvánvaló, hogy az ország lelkileg meg volt osztva s nincs ebben az időben egységes közvéleménye sem a háború és béke, sem a belső reformok, sem az államforma kérdéseiben. A francia nemzet érezve a nemzetgyűlésre háruló feladatok fontosságát, legkiválóbbjait bízta meg képviselőjével. A harmadik köztársaság első parlamentjében ott van Gambetta, a nemzeti ellenállás vezére; Jules Favre, aki Bismarckkal a tárgyalásokat vezette Frankfurtban, Ernest Picard; a 48-ban szereplő köztársaságiaiak közül megjelentek: Arago, Ledru-Rollin, Jules Grévy, a későbbi elnök, Victor Hugó, akkor már világhírű író, a nagyszellemű Edgár Quinet, a forradalom történetírója — mind világraszóló név. Új emberek: Sadi Carnot. A tragikus végű elnök és Clemenceau.

A COMMUNE-LÁZADÁS.

A körülmények alatt olyan események játszódtak le Párizsban, amelyeket csak a háborús pszichózisból, az éhség, a szenvedések, a bizonytalanság okozta tömeghisztériából lehet megmagyarázni. Párizs a tömegőrületnek olyan jeleneteit élte át, mint Münster város az 1535-i ostrom idején. A francia történetírók több okból magyarázzák, legfőképpen abból, hogy a francia főváros a poroszokkal kötött fegyverszünet aláírása után magára maradt. A vezetést a távollevő kormány Vinoy tábornokra, a városparancsnokra és Aurelle de Paladines tábornokra, a szajnai nemzetőrség parancsnokára bízta. Nagy elkeseredést keltett a lakosság körében az is, hogy a kormány a kapituláció után (1871 március 1) a nemzetőrség zsoldját megszüntette. A nemzetőrség tagjai erre tüntető felvonulást rendeztek, lefoglaltak ágyúkat, majd bizottságot alakítottak a „demokratikus és szociális köztársaság” megvédésére. A prelimináris béke értelmében (február 26) a poroszok bevonultak a városba, s ez is nagyban növelte a lakosság elkeseredését.

Párizs lakossága ebben az időben különböző politikai pártokhoz és árnyalatokhoz tartozott. Szép számmal voltak még blanquisták, a 48-as időkből való szélső forradalmi párt hívei, valamennyien halálos ellenségei a fennálló rendnek; jakobinusok, akiknek Delescluze és Félix Pyat voltak a vezérek. Ez utóbbiak a népies köztársaság híveinek és a kapitalizmus ellenfeleinek vallották magukat. Voltak ezenkívül meglehetősen nagyszámmal szocialisták, akik több árnyalatra oszlottak, mint saint-simonisták, fourieristák, kommunisták, s akadtak a munkások között nagyobb számmal olyanok is, akik az első Internacionáléhoz csatlakoztak, melyet Marx 1862-ben alapított Londonban. Ezek a különböző forradalmi és baloldali elemek egyetlen közös elvben egyeztek meg, melyet kommunalizmusnak neveztek s követeléseik röviden ebben foglalhatók össze: községi autonómia; — ezt győzelmük esetén egész Franciaországra kiterjesztették volna, — föderáció, kollektivizmus. Hanotaux írja, hogy a communardok előtt egy szociális Svájc eszméje lebegett.

A nemzetgyűlés 1871 március 10-én Versaillesba tette át székhelyét, ami a párizsi községtanácsot szintén felbőszítette. Az első összeütközés a kormány és Párizs között akkor történt meg, amikor Thiers el akarta vetetni a Montmartre-on levő ágyúkat; a községtanács ellenszegült, két tábornokot rögtön agyonlőttek, ami a nyílt bejelentése volt annak, hogy a főváros felkelt a nemzetgyűlés ellen. Március 26-án a város

90 tagú községtanácsot választott, de a kommunisták kisebbségben maradtak, a többség, körülbelül kétharmadrész, a jakobinus és a szélső radikális szektákhoz tartozott. Április 19-én kiáltványban tették közzé programjukat, melynek az a lényege, hogy Franciaország kis köztársaságokká alakuljon át, a társadalmi és gazdasági program kollektivista ízű, de meglehetősen kiforratlan és zavaros. A vezérek és a lázadás szítói, Delescluze és Félix Pyat voltak; mind a kettő régi, kipróbált forradalmár s mindenre elszánt kalandor. A szocialisták Vermorel, Tridon, Arthur Arnould és Lefrancais körül csoportosultak. A katonai vezetők: Dombrowski, Wrobleski, mind a kettő lengyel kalandor, La Cecilia olasz katonatiszt és Brunel, a francia hadsereg tisztje. A községtanács jól fel volt szerelve, rengeteg puska, lőszer állott rendelkezésére és hadserege a lázadókhöz csatlakozott nemzetőrséggel együtt körülbelül 200 ezer főre rúghatott. Április végén jóléti bizottságot alakítottak (Comité du Salut Publique), amelynek Arnaud, Léon Meillet, Ranvier, Gérardin és Félix Pyat voltak a tagjai. Meg lehet állapítani, hogy az öttagú bizottságnak egyetlen olyan tagja sem akadt, akit vezető vagy szervező egyéniségnek lehetne mondani.

Thiers, miután a németekkel megegyezett abban, hogy a francia hadifoglyokat visszaengedik, nagy hadsereget vont össze, melynek parancsnokságát Mac Mahon tábornokra bízta, és megkezdődött a francia főváros második ostroma. Két fontos külső erőd: Fort és Issy, május 9-én elestek. A communardok elszántan védték magukat s az ostromló hadseregnek minden erődöt, minden fontosabb megszállt helyet véres küzdelemmel kellett bevennie. Május 21-én a saint cloud-i kapun a kormánycsapatok behatoltak a városba s megkezdték a harcot a communardok barrikádjai ellen. Ezekben az utolsó napokban szörnyű jelenetek játszódtak le a városban. A községtanács 70 túszt megöletett, köztük Darboy-t, Párizs érsekét. Egy sereg örvöngő, pokoli kivilágítást akart rendezni a commune-uralom halotti torához; a város legszebb részén gyűjtogatni kezdtek s a fékevesztett tömegőrületnek áldozatul esett Párizs több középülete, köztük a Tuillériák palotája is. A Louvre-palotát, a Sainte Chapelle-kápolnát és a Notre Dame-ot az utolsó pillanatban sikerült megmenteni. A lázadók jobb ügyhöz méltó elszántsággal védték magukat, de a kormánycsapatok dühe sem ismert határt: minden ellenállót megölettek. Mennyi ember életébe került a commune-lázadás? Biztosat nem tudni; körülbelül 40.000 főre becsülik. Utána a haditörvényszékek 10.137 embert ítéltek el, nagyrészt Új-

Kaledóniába való száműzetésre. A vezérek nagyrésze elmene-
kült, köztük Félix Pyat is, Delescluze-t agyonlőtték. 1871
május 28-án vasárnapi napon véget ért az öldöklés. A jakobi-
nizmus utolsó maradványait is kiirtották, a forradalmi szocia-
lizmust sokára elnémították, és Thiers most már hozzáfogha-
tott a romok eltakarításához.

THIERS.

Az öreg Thiers, aki írt is, csinált is történelmet, valóban
arra volt hivatva, hogy megmentője legyen a megvert Francia-
országnak. Nyugodt, világos látású, meggondolt ember volt,
egy hosszú életnek tapasztalataival, s ezekben a válságos idők-
ben meg tudott akadályozni minden kalandot. A helyzetet
úgy jellemezte, hogy Franciaországra, amely komoly ok nél-
kül belement a háborúba, amelynek egyik felét ellenség gá-
zolta végig, egy komoly feladat várhat: békét kötni, újjászerve-
zni a hiteléletet, s megkezdeni a munkát. Nem volt köz-
társasági érzelmű, de a királyság régi szolgája a köztársaság
felé hajolt. A népszuverenitás Rousseau-féle elve már benne
élt a köztudatban, s a nemzetnek, szerinte is, joga volt az ál-
lamformát választani, amelyet helyesnek ítélt. Franciaország-
nak főleg békére volt szüksége, hogy dolgozhassék. Az or-
szág gazdasági helyzete igen rossz volt; a kereskedelem és
ipar a háború miatt rengeteget szenvedtek, a bankok bezár-
tak, a munkásságnak nem volt munkája. A sokfejű és sok-
lelkű törvényhozó testülettel igen sokat bajlódott Thiers. Leg-
először újjászervezték a hadsereget, még 1871 áprilisában, po-
rosz mintára. A nemzetőrséget, a forradalom katonaságát,
amelyre a franciák olyan büszkék voltak, 1871-ben megszünt-
tették. Az új porosz mintára átszervezett francia hadsereg
négytagozású: tényleges állományból, tartalékból, a territoriá-
lis hadseregből és annak tartalékából tevődött össze. A hadi-
szolgálatot három esztendőben szabták meg, ugyanúgy, mint
Poroszországban.

Május 10-én írták alá Frankfurtban a francia-német békét,
a legújabb kor világtörténelmének első fontos okmányát.
A porosz háborús proklamáció a hadműveletek megindulása-
kor azt hangoztatta, hogy a háborút nem a francia nemzet,
hanem a császárság ellen viselik, amely azt provokálta, mégis
a francia nemzetet büntették. III. Napóleon bűnéért a fran-
ciák lakoltak meg, ötmilliárd franknyi, a háborús költségeket
jóval felülmúló hadikárpótlás fizetésével és Elzász-Lotharingia
elvesztésével. Gambetta és pártja a leghevesebben tiltakozott
a megalázó béke ellen, de a nemzetgyűlés többsége Thiers-re

hallgatott és úgy látta, hogy új háborút kezdeni a győztes Németországgal esztelen kockázat. Az ötmilliárdos hadikárpótlást Franciaország két nagy kölcsönből fedezte és hogy a poroszok által megszállt területei mennél előbb felszabaduljanak, szinte hihetetlen gyorsasággal (1873 szeptemberig) le-törlesztette.

Thiers-t, akinek személye iránt a nemzetgyűlés pártkülönbség nélkül teljes bizalommal viseltetett, 1871 augusztus 31-én, az akkor már Versailles-ben működő nemzetgyűlés a köztársaság elnökének nyilvánította. De az állandó összeütközések az elnök és a nemzetgyűlés között mégsem szűntek meg. A nemzetgyűlés be akarta hozni a jövedelmi adót, az Angliában akkor már bevált új adónemet, a javaslat azonban Thiers ellenzése miatt megbukott; majd a szabadkereskedelem és a vámvédelem kérdésében támadt közte és a gyűlés között olyan éles ellentét, hogy leszavazták a kormányt, mire Thiers (1872 július 26) lemondott. Csak hosszú rábeszélésre vonta vissza lemondását. Még több bajt okozott az államforma elintézetlen kérdése. Három egyenrangú és egyenlő jogú trónkövetelő versenyzett Franciaország trónjáért: Chambord gróf, az 1830-ban elűzött X. Károly unokája, a Bourbon-trónkövetelő, aki V. Henrik néven akarta elfoglalni ősei trónját; Lajos Fülöp, a polgár- király unokája és Napóleon Lajos, a bukott császár kiskorú fia. Szinte lehetetlen volt a választás. A royalisták Broglie herceggel az élükön, egyre erősebben agitáltak. Thiers, aki főképpen a balközép pártra támaszkodott, hogy a royalista agitáció élet elvegye, 1872 novemberében az újonnan egybeült nemzetgyűlés előtt ezeket az emlékezetes szavakat mondta: „la république existe ...”, a köztársaság kormányának irányát pedig ezekkel a szavakkal jellemezte: „la république sera conservative ou elle ne sera pas”, — amiből Gambetta és az ő jakobinusai érthettek legtöbbet.

Franciaország ebben az időben a lábbadozó lázbeteghez hasonlított, ami érthető is, hiszen összeomlott a trón, elveszett a két virágzó tartomány és tízmilliárd államadósság nyomta az adózók vállait. De az ország szinte csodás gyorsasággal rendbejött, ami a társadalom szívósságát s életerejét mutatja. Gyorsan kifizette adósságait, hogy megszabaduljon az idegen megszállástól; csak az államforma kérdése emelt a francia nép sorai közé válaszfalakat. A bukott dinasztiák elvesztették régi tekintélyüket a lakosság nagyobb részében, a köztársaságtól félt a polgárság, hátha megnyitja a társadalmi forradalom zsilipjeit, amelyet nemrég fojtott vérbe Mac Mahon. Thiers mellé, hogy hatalmát némileg korlátozzák, harminctagú bizott-

ságot választottak, de a kiváló államférfiú minden tapintatossága mellett így sem tudott a szeszélyes, a tömegek hangulatait visszatükröző nemzetgyűléssel együtt dolgozni. 1873 május 24-én leszavazák, mire lemondott.

Az agg Thiers alig néhány esztendő alatt szinte csodákat műveit. Újjászervezte a hadsereget, rendezte az adózást, s az állami jövedelmeket, visszaállította a külfölddel való kapcsolatokat, megjavította a közigazgatást. Az ő műve volt az is, hogy Franciaország köztársaság maradt. A dinasztiák mind megbuktak a világ nyilvánossága előtt letett vizsgákon, és ha Franciaország ennek ellenére a monarchikus megoldást választja, elkerülhetetlen lett volna a polgárháború.

MAC MAHON.

Utódává Mac Mahont választották meg, Franciaország legyőzött, de veretlen tekintélyű marsallját, kiről köztudomású volt, hogy royalista érzelmű.

Maurice de Mac Mahon, az írországi származású tábornagy, kinek ősei a XVIII. század első felében költöztek Franciaországba, megválasztásakor 65. életévét járta. Nagy, dicsőséges katonai múltta tekintett vissza. Résztvett a krími háborúban, az olaszországi hadjáratban szerzett érdemeiért a Magenta hercege címet kapta; a porosz háborúban fogságba esett, de ez semmit sem ártott tekintélyének.

Az öreg tábornok Broglie herceget, a royalisták fejét bizta meg a kormányalakítással, aki a legitimistákból, az orleanistákból és az imperialista pártból alakított jobboldali kabinettel kezdte meg a kormányzást s első gondja az volt, hogy a monarchia helyreállítását megrázkódtatások nélkül előkészítse, utána pedig a párt ultramontán programjának megfelelően helyreállítsa Olaszországban az egyházi államot. A párizsi gróf, az orleansi trónkövetelő 1873 augusztusában meglátogatta a Bécs melletti Frohsdorfban tartózkodó Chambord-t s abban egyeztek meg, hogy Lajos Fülöp lemond az ő javára. Mivel azonban Chambord gyermektelen volt, megállapodásuk szerint halála után a trón az orleansi ágra szállt volna. Minden elő volt tehát készítve és a monarchia hívei biztosak voltak sikerükben. Franciaország mégis köztársaság maradt: a monarchia, melynek megvalósulása elől már elhengerítették a legnehezebb akadályokat, a Bourbonok konokságán zátonyra jutott. Kezdetben úgy látszott, hogy megegyeznek a zászlókérdésben. A háromszínű francia zászlón végeztek volna valami változtatást, úgyhogy ez az örökös Bourbon-monarchiát is szimbolizálta volna. Chambord azonban a monarchis-

ták nagy rémületére 1873 október 27-én kelt levelében kijelentette, hogy a zászlókérdésben nem enged. „Az akarok teljesen maradni, ami voltam — írta —, ma megkisebbitve, holnap lehetetlenné válnék.” A Bourbon-ivadék inkább maradt tovább száműzetésben, semhogy királya legyen Franciaországnak forradalmi törvény alapján. Így a köztársaság maradt Franciaország számára az egyetlen lehetséges választás s erre kellett berendezkednie.

AZ ÚJ ALKOTMÁNY.

Franciaország új alkotmánya 1875-ben készült el, s az új alkotmány, amely egy névtelen bizottság műve volt, igyekezett felhasználni a múlt összes tapasztalatait. Kísérletekben nem volt hiány; a nagy forradalom három alkotmányt készített. Az 1875-i alkotmány az összes régi alkotmányokból készült foglalat. A nép szuverén eszerint is, mint azt az Emberi jogok deklarációja hangoztatta annak idején, csakhogy nem egészében és nem közvetlenül, hanem választottai képében. Elkülönítették továbbra is a törvényhozó és végrehajtói hatalmat, a régi Montesquieu-féle politikai tanok értelmében. Franciaország új államformája az alkotmányos monarchiának hasonmása. Nem a király, hanem a hét évre választott elnök az államfő, aki fel van ruházva uralkodói jogokkal, kinevezi a kormányt, feloszlathatja a parlamentet, betölti a diplomáciai testület tagjait, övé a hadüzenet, a békekötés joga és a kegyelmezési jog is. A parlament két kamarából, a képviselőházból és a szenátusból áll. Az akkor 584 tagú képviselőház tagjait az általános titkos választójog alapján négy esztendőre választották; a 300 tagú szenátus tagjait kilenc évre választják a départemente-ok, úgyhogy egyharmadát megújítják minden harmadik évben. A két kamara együtt a kongresszust alkotja, amely, mint a nemzeti szuverenitás képviselője, megválasztja az államfőt.

A parlamentarizmus Franciaországban az elmúlt hatvan esztendő alatt meglehetősen bevált, ámbár gyökerei nem nyúltak vissza a múltba. Nagyon jól bevált különösen a szenátus. Ez a nyugodt, megfontolt, szűkebbkörű választójog alapján összetoborzódott testület alapos megfontolás tárgyává teszi, szétbontja, megkritizálja az alsóház sokszor elhamarkodott javaslatait. A képviselőkamara a legszigorúbban ellenőrzi a kormányt. A felelős végrehajtóhatalom ellenőrzésében nem egyszer túlzásokba is megy, úgyhogy a francia kormány léte soha sincs biztonságban; kis, jelentéktelen hibák, gyakran kis szóbotlások miatt buktak meg a miniszterek az egész kor-

mánnyal együtt. A harmadik köztársaság száz kormányt nyűtt el 1871 óta.

Még sok hiányzott ahhoz, hogy a harmadik köztársaság megszilárduljon. A köztársaság hajója olyan kormányossal indult útnak, bizonytalan vizeken, aki a republikát gyűlölte és legszívesebben átengedte volna helyét egy szerinte legitim uralkodónak. Az alkotmány elkészülte után feloszlatták a nemzetgyűlést, megválasztották az új szenátust és a képviselő-kamarát. A köztársaságiak fölényes diadalt arattak (360 — 170 ellen) és Mac Mahon először a balközéphez tartozó Dufaure-t, utána pedig Jules Simont, a baloldal emberét bízta meg a kormányalakítással. Jules Simont a klerikálisok kíméletlenül támadták, s minthogy Mac Mahon a republikánus iránnyal úgyszemint rokonszenvezett, a konzervatív, royalista és klerikális Broglie hercegre bízta a kormányt. Erre kitört a válság, az első nagy kormányválság a harmadik köztársaság élettörténetében (1877 május 16). El kellett rendelni a választásokat és Gambetta a nagy világnézeti harcban kiadta a jelszót: „Le cléricalisme voilà l'ennemi.” Az októberi választásokon a republikánusok 320 mandátumot kaptak, a monarchisták 210 mandátumával szemben és december 14-én Dufaure alakította meg ismét a balközéppárti kormányt, amelynek őt protestáns tagja volt. Ugyanekkor a köztársaságpártiak a szenátusban is döntő többségre tettek szer. Mac Mahon ezután nem sokáig maradt. Kormányát a hadügyi kinevezések alkalmából olyan névsort terjesztett eléje, amelyet ő nem fogadhatott el és ki sem töltve az új alkotmány által megszabot időt, lemondott. Utódává Jules Grévy-t választották meg, az öreg, meggyőződéses republikánust, akinek megválasztásával megszilárdult a köztársasági államforma, a közel évtizedes bizonytalanság után.

A royalista érzelmű Mac Mahon bukása után nem fenyegette többé veszély a köztársaságot. A képviselőházban a republikánusok már az 1877-i választásokon megkapták a többséget, 1879-ben a szenátus lett köztársasági többségű. A nagytehetségű Gambettát kiszorították a hatalomból, mert félték tőle és Waddington-, Freycinet- és Ferry-kormányok követték egymást. A köztársaság végleges győzelme külsőleg abban fejeződött ki, hogy július 14-ét, a Bastille bevételének napját nemzeti ünneppé nyilvánították. Most már elérkezett a köztársaság megszilárdításának ideje s a kormányoknak első gondjuk volt átalakítani Franciaország nevelési rendszerét köztársasági szellemben, ez pedig elkerülhetetlenné tette a római egyházzal való összeütközést. Törvényben kimondot-

ták, hogy a közoktatás ingyenes legyen és laikus, mire válaszul a kongregációk megtagadták az engedelmességet. Ferry közoktatásügyi miniszter felelete az volt, hogy megszüntette a katolikus egyetemeket; azután a középfokú oktatást vették ki az állam által el nem ismert rendek kezéből. A kongregációk, amelyek mögött a jezsuiták harcias rendje állt, ellenszegültek, amit a kormány a jezsuita-rend kiűzésével torolt meg. Az egyházpolitikai harcoknak első idejében lépett fel Clemenceau, Franciaország későbbi megmentője, mint a szélső baloldalnak már akkor félelmes parlamenti bajnoka, s csakhamar túlszárnyalta Gambettát. 1881-ben, a választások után Gambetta vette át egy időre a kormányt, de a parlament már a következő esztendőben megvonta tőle a bizalmat. Eközben a köztársasági párt szétbomlott két árnyalatra: a mérsékeltekre és a radikálisokra; ez utóbbiak az egyház és állam haladéktalan szétválasztását, és a progresszív jövedelemadó behozatalát követelték.

A BOULANGIZMUS.

Az 1885-i választásokon a republikánusok győztek, s újból Freycinet lett a miniszterelnök, de a radikálisok a kormányt tovább támadták. Az ő támogatásával lett hadügyminiszter Boulanger tábornok, a hazafiak szemefénye és a tömegek bálványa. Boulanger szerepe mint tömegjelenség érdemel figyelmet. A tábornok nem született vezérnek; jómegjelenésű, de elasszonyosodott, energiátlan ember volt, akit a politikailag iskolázatlan tömegek sodortak előre, csupán azért, mert hazafias szólamaival elkápráztatta őket. A porosz-francia háborúban elismerésreméltóan szerepelt, de nagyobb katonai képességeknek nem adta jelét. Pusztán saját hiúsága, szertelen becsvágya vitték előre. Mint hadügyminiszter ügyesen eltávolította ellenfeleit és versenytársait és hazafias szólamaival magára vonta a jóhiszemű, de könnyen befolyásolható párizsiak figyelmét s ő lett rövidesen a revánseszmé megszemélyesítője. 1887-ben hadtestparancsnokká nevezték ki Clermond-Ferrand-ba, hogy Párizsból eltávolítsák, majd Carnot elnök a folyton politizáló katonát elbocsájtotta a hadsereg kötelékéből. Népszerűsége azonban annyira megnőtt, hogy egyszerre két departementban is megválasztották képviselőnek. A népszerű tábornoknak állítólag nagy tervei voltak. Az is szándéka volt, hogy Franciaország alkotmányának gyökeres reformjával eltörli a parlamentet, s behozza a korlátlan központi hatalmat. Az utca állandóan tüntetett mellette és ha a kormány elvesztette volna lélekjelenlétét, Fran-

Franciaország könnyen új háborúval fizette volna meg a tábornok becsvágát és a tömegek hisztériáját. A kétesztendő bizonytalanságnak a Tirard-Constans-kormány vetett véget azzal, hogy Boulanger ellen az állam felforgatására való törekvés címén vádat emelt (1889 február), s kiadta az elfogató parancsot, amelynek végrehajtása elől a párizsi utca hőse Belgiumba menekült. Távozása után a kormány port indított ellene, melynek folyamán kiderült, hogy mint hadügyminiszter hűtlenül kezelte a reábizott állami pénzeket. Pöre és száműzetésre való elítéltetése megtépázták presztízsét, hívei lassanként elfogytak, s 1891-ben saját kezével vetett véget elrontott életének. Jules Grévy elnöknek, a köztársaság megszilárdítójának 1887 december 2-án le kellett mondania, mert nyilvánosságra került, hogy egy Wilson nevű unokaöccse rendjelekkel szédelt és pénzért járt ki állami szállításokat meg hivatalokat. Utódává Sadi Carnot-t, a nagy Carnot-nak, a forradalom szervező zsenijének unokáját választották meg. Carnot elnöksége alatt meglehetősen kialakult a francia politikai pártélet. Ez nem azt jelenti, mintha végleges formát öltöttek volna fel a különböző politikai csoportok; Franciaországban a pártok folyton hullámszerűen mozognak, majdnem folyékony állapotban vannak, szóval a politikai irányok nincsenek beszorítva szilárd keretekbe, mint máshol. A III. köztársaság kezdete óta állandóan van 8—10 csoport, de ezek átfolyanak egyik a másikba. Van szélső, van mérsékelt republikánus csoport, van szélső bal, szélső jobb; a reakciót a királysági képviselők s a katolikusok, akik ebben az időszakban XIII. Leó pápa közvetítésével megbékélték a köztársasági államformával. A szocialisták több árnyalatra oszlanak kezdettől fogva. 1887 óta két nagy csoportjuk volt: a Guesde-féle francia munkáspárt, amely marxista alapon állott; a forradalmi szociális munkások francia szövetsége, amely autonóm munkásszövetségekből tevődött össze. 1893-ban a munkásfrakciók nagy szövetséget alakítottak ilyen címen: „a szociális köztársaság jövőjét szolgáló forradalmi akció ligája”, s a szövetség programját az akkor még szocialista Millerand, a későbbi köztársasági elnök a következőképpen foglalta össze: „a kapitalista tulajdonnak társadalmi tulajdonnal való szükségképeni és progresszív helyettesítése”. Az 1893-i választások után a köztársasági pártok két nagy csoportja, a mérsékelt és a radikálisok nagy egységes pártkoncentrációt alkottak a szocialisták és a jobboldali szélsőségekkel szemben.

A PANAMA-BOTRÁNY.

Sadi Carnot elnöksége alatt, 1892 szeptemberében robbant ki a Panama-botrány, amely éveken keresztül izgalomban tartotta Franciaország közvéleményét. A Szezi-csatorna megnyitása után merült fel az a gondolat, hogy át kellene vágni csatornával az Észak- és Dél-Amerikát összekötő keskeny Panama-földszorost. Mindenki azt hitte, hogy miután Lesseps Ferdinánd, a Szezi-csatorna hősiességű építője legyőzte a Szahara-sivatagot, az emberi munka- és vállalkozókedv nem ismer többé akadályt. Az eszme nem volt új; már Humboldt Sándor, a nagy német tudós ajánlotta a földszoros kettévágását. Az egész Amerikára, de főleg az Egyesült Államokra nézve, amelyek a század második felében a világ gazdasági hatalmasságai közé emelkedtek, felbecsülhetetlen előnyöket jelentett a csatorna mind kereskedelmi, mind pedig hadászati szempontból. A csatorna tervével legelőször a magyar Türr István elnökletével megalakult a Société Internationale du Canal Interocéanique foglalkozott 1879-ben, s rövidesen megalakult a csatornaépítő társaság Lesseps Ferdinánd elnökletével. A munka már 1880-ban megkezdődött, vagy 10 ezer munkás dolgozott, akik az akkori technika minden vívmányával hozzákezdtek a Cordillerák átvágásához.

1888-ig másfél milliárd frankot kitevő összeget öltek bele a vállalatba, de csak egyharmada készült el. Új tőkére volt szükség, és a társulat, hogy ezt megszerezze, 600 millió frank értékű sorsjegy-köicsont akart kibocsájtani. Ehhez azonban, mivel ellenkezett a francia törvényekkel, a képviselőház és a szenátus engedélyére volt szükség. Hogy az engedélyt megkapják, megvesztegettek befolyásos képviselőket, szenátorokat, sőt minisztereket is. A parlament az engedélyt megadta, mire kitört a botrány. A kamarában éppen ebben az időben folyt a harc Boulanger hívei és a kormányt támogató pártok között, s maga a népszerű tábornok követelte az ügy napirendre tűzését. Lesseps 1889 januárjában lemondott az elnökségről, erre a részvényesek megrohanták a kamarát petíciókkal. Ribot, az új miniszterelnök megígérte, hogy a bűnösöket kinyomoztatja, s 1892 decemberében letartóztatták a Panamavállalat igazgatóit: Lessepset, Charles nevű fiát, Eiffelt, a világhírű mérnököt és másokat. Belekeveredett a botrányba Rouvier, volt pénzügyminiszter, sőt még Floquet, volt miniszterelnök és Clemenceau sem maradtak érintetlenek. Clemenceau tekintélyét az eset annyira megcsorbította, hogy jónak látta egy kis időre visszavonulni a politikai élettől. Az igazságszolgáltatás, minthogy a köztársaság jóhírnevének meg-

védéséről volt szó, a bűnösökre irgalmatlanul lesújtott. A nyolcvan körüli agg Lessepset, kinek hibáját meg lehetett volna bocsátani, öt esztendei börtönnel sújtották, s bebörtönözték Eiffelt is, a század egyik legnagyobb mérnökzsénijét. A botrány hullámai ezután elültek.

A DREYFUS-PÖR.

Carnot elnököt 1894 június 24-én Lyonban meggyilkolta egy olasz anarchista, aki a polgári államfőt a koronás főekkel egyenrangúnak vette. Az anarchisták ebben az időben olyan nyíltan hirdették a „tett propagandáját”, hogy a francia kormány kivételes törvényeket hozatott ellenük. Carnot utódává Jean Casimir-Perier-t választották meg, a mérsékelt köztársaságiak egyik vezető emberét, aki azonban a következő év januárjában otthagya az elnöki széket, arra hivatkozva, hogy az elnököt túlságos nagy felelősség terheli Franciaországban és nincs személyes hatalma. Utóda a kitűnően reprezentáló, egyébként jelentéktelen Félix Faure lett. Franciaország belső életét a Panama-afférhoz hasonlóan felzaklatta esztendőkön keresztül a Dreyfus-ügy. Ebben a világbotrányban a francia hadsereg szélső nacionalista és antiszemita elemei ütköztek össze a politikai élet szabadgondolkodó elemeivel. Dreyfus Alfréd elzászi születésű, zsidó származású tüzérkapitányt azzal vádolták, hogy fontos hadititkokat adott el Németországnak. A haditörvényszék ezért a hadseregből való kizsájtásra és az ördög-szigetre való száműzésre ítélte. Az antiszemiták tehát győztek. Valóban igen nagy volt ebben az időben Franciaországban az antiszemita áramlat. Nemrég jelent meg Drummond-nak „La France juife” című, szélteben olvasott könyve, az antiszemiták kátéja, melynek nálunk, Magyarországon is nagy volt hatása. Dreyfus kapitány elítéltetése ellen először Scheurer-Kestner elzászi szenátor szólalt fel, azután Dreyfus családja követelte a per újrafelvételét, de eredménytelenül. 1898 januárjában jelent meg Zola Emil „J'accuse” című cikke egyik napilapban, amely az elaludni készülő ügyet felkavarta, s újból összezsaptak a szabadgondolkodók meg az antiszemiták. Cavaignac, a Brisson-kormány hadügyminisztere, ellenezte a per újrafelvételét, a semmitőszék azonban a Dreyfus-pört a rennesi haditörvényszék elé utalta, amely 1899 szeptember 9-én a kapitányt újból elítélte, de most már az enyhítő körülmények tekintetbevételével csak tízévi fogházra. Dreyfus kegyelmet kapott, de ebben sem nyugodván meg, pörét újra felvétette, míg végre a rennesi haditörvényszék 1906 júliusában ártatlannak nyilvánította s

visszavették a hadsereg kötelékébe. Bebizonyult, hogy az iratokat, melyeknek alapján elítélték, a vezérkar hamisította.

Félix Faure halála után Émile Loubet-t, a szenátus elnökét választották meg köztársasági elnökké. A Dreyfus-ügy nem múlt el nyomtalanul. Miatta alakult meg a „Ligue de la patrie française”, szélső nacionalista egyesület, amely a köztársaság ellen olyan hevesen agitált, hogy a Waldeck-Rousseau-kormány kénytelen volt ellene szigorú rendszabályokkal fellépni. A folyton váltakozó kormányok alatt Franciaország politikájának irányvonala és nagy célkitűzései változatlanok maradtak. Franciaország gazdaságilag 1871 óta annyit fejlődött, hogy ez időben már Európa bankárja. A francia kultúra és a gall szellem magára vonta az egész világ figyelmét az 1900-i párizsi világkiállításon, amely külsőségeiben és sikereiben minden eddigi kiállítást felülmúlt. Franciaország gyarmatbirodalmát tovább építették, főleg Afrikában, addig, amíg a terjeszkedésnek elébe nem állt Anglia. A Nílus felső folyásánál a francia előnyomulást Kitchener állította meg, a szudáni győző 1898-ban. Az angol tábornok Ondumar bevétele után a Nílus folyó mentén ment felfelé Faschodába és ott francia csapatot talált, egy Marchand nevű kapitány vezénylete alatt. A kis csapat Szenegálból ment át a Nílus felső folyásához, miután megegyezett Menelikkal, az abesszíniai császárral, hogy ott kitzúzhetik a francia lobogót. A Salisbury-kormány nem ismert tréfát. A csatornában megjelent az angol hajóhad és Delcassé külügyminiszter 1895 novemberében szégyenszemre visszaparancsolta a bátor franciákat a Nílus forrásvidéke mellől. A franciák 1893-ban Dahomét, a hatalmas guineai néger birodalmat hódították meg, majd Joffre tábornok 1894-ben elfoglalta Timbuktu várost; ugyanakkor az angolokkal való szerződés értelmében megkapta Franciaország a Közép-Niger vidékét egészen a Csád-tóig, Közép-Afrika szívéig. A franciák az angolok mellett a világ legjobb gyarmatosítóinak bizonyultak. Ugyanúgy, mint az angolok, ők is kitűnően megszervezték gyarmataikat úgy katonailag, mint gazdaságilag és ők is mint az angolok bevitték mindenüvé az európai kultúrát.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI HARC.

1899 óta Waldeck-Rousseau volt kormányon. Mint Gambetta egykori munkatársa, szélső baloldali és republikánus elveket vallott és úgy látta, hogy a köztársaság a konzervatívok és klerikálisok miatt, akik a Dreyfus-perben újból fel-

ütötték fejüket, veszélyben forog. Ezért első feladatának a Dreyfus-affér teljes likvidálását tartotta. Kormányába, melyet a köztársasági védelem (Défense Républicaine) kormányának neveztek el, szélső baloldali elemeket vett fel; tagja volt Waldeck-Rousseau kabinetjének az egykor szélső szocialista nézeteket valló Millerand, aki még nemrégiben államosítani akarta az összes termelőeszközöket, és Gallifet tábornok, aki a hetvenegyedik francia comunelázadás elnyomása közben tette nevét ismertté. Miután a kamara és a szenátus megszavazta az amnesztiát a Dreyfus-per résztvevői számára, Waldeck-Rousseau hozzáfogott egy másik nagy, bonyolult ügynek, az állam és a klerikalizmus régi harcának likvidálásához.

Az 1901—1905-ben lezajlott francia kultúrharc egy igen nagy, azt mondhatnánk, sok százados küzdelemnek volt befejezése. Ezt a jelenséget megtaláljuk már nagyon régen, az abszolút királyság idején, pedig akkor az állam a Bossuet-féle teória értelmében teljesen egybe volt forrva az egyházzal. Tudjuk XIV. Lajos korából, hogy Colbert, a mindenható miniszter, mennyit viaskodott a vele sokszor dacoló kongregációkkal. Ha Franciaország szellemi fejlődésére visszatekintünk, ugyanúgy megtaláljuk a szélső egyháziasság képviselőit, mint a laicizmus hirdetőit, csaknem mindig ugyanabban a korban. Bossuet-t, az ékesszavú és ékestollú püspököt, pár évtizedes időszak választja el csak Voltaire-től, az egyházellenes felvilágosodás! iskola vezérértől. Látjuk később, az 1814-i restauráció után, hogyan áll egymással szemben a két egymással megsemmisítő viszonyban levő irányzat, a szélső ultramontán katolicizmus, amely Chateaubriandban és De Maistreben találta meg legnagyobb reprezentánsait és a laicizáló irányzat, amelynek élén ott látjuk Quinet Edgárt, a forradalom történetíróját. Franciaországban minden időben a legkiválóbb szellemek, a legnagyobb írók, publicisták foglalkoztak a vallás és állam, az egyház és állam kapcsolatának kérdéseivel, s nincs ennek a kérdésnek olyan apró-cseprő részlete, amelyet minden szempontból meg ne világítottak volna. Azt is tapasztalhatjuk, hogy az egyházas és világias kormányzat hullámvonalszerű változásokat mutatnak; a harmadik köztársaság második évtizedétől kezdve közvetlenül a világháborút megelőző időkhöz, az egyházellenes irányzat volt felül és a XX. század első évtizedében érte el csúcspontját; a világháborútól kezdve egészen máig ismét az egyházas van emelkedőben. 1801-ben a konkordátumot, amely egészen a szeparációs törvényig érvényben volt, a békés megegyezés szellemében kötötték. A júliusi monarchia már kevésbé volt egy-

házas és a másik szélsőségbe csapott át a második köztársaság 1848—49-ben. A második császárság egyházasnak indult, a harmadik köztársaság pedig, híven a nagy forradalom jakobinus hagyományaihoz, ellene fordult az egyháznak. A kilencszázas években ismét napirenden vannak az egyházi viták, s hozzászóltak az egyház és állam viszonyának kérdéséhez Franciaország legkiválóbb publicistái, politikusai, írói. Ribot azt mondta, hogy „az egyház és az állam elválasztása be fog következni előbb vagy utóbb, mert benne van a modern idők áramlatában.” Anatole Leroy—Beaulieu szerint az elválasztás elkerülhetetlen és természetes következménye az állam szekularizálásának.

Ma, midőn az állam és egyház áldatlan harcát bizonyos történelmi távlatban látjuk, elfogulatlanul egyik félnek sem adhatunk igazat. Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a Waldeck-Rousseau-val újonnan fellángolt kultúrharcot szélsőséges szenvedélyek szították. Bizonyos az is, hogy az egyház az állammal való erős kapcsolatának nem sok hasznát látta és nem látja sok hasznát ma sem, azokban az országokban, ahol ezek a kapcsolatok még erősek. Ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint Rómának az a törekvése, hogy ma emancipálni akarja magát lehetőleg az államtól és a politikától, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy a politizáló papok az egyház erkölcsi tekintélyén gyakorta csorbát ejtenek, amiért is az egyház ne legyen más, mint tisztán erkölcsi hatalom, de ennek a magasztos hivatásának betöltésében a saját területén legyen szuverén.

A régóta lappangó ellentétek Waldeck-Rousseau és utóda, Combes alatt, aki őt a miniszterelnökségben 1902 júniusában követte, katasztrofálissá váltak. A francia nemzetre ráfógták azóta, hogy istentagadóvá lett. Ez azonban legkevésbé sem valószínű; a francia vallásos nép. Azonban a franciák nagy többsége ezekben a kritikus esztendőkből az egyház és az állam áldatlan viaskodását közönnel nézte. Valószínű azonban az, hogy az értelmiség jelentékeny része, ha nem is a materialista, hanem ahhoz a racionalista filozófiai felfogáshoz tartozott, amelyet a leghatásosabban Renan hirdetett. Megvádolták egyházellenességgel a francia protestánsokat, de ez a vád igaztalannak bizonyult. Igen nagy csapás volt és talán végzetesen hatott az események kialakulására XIII. Leónak, a nagy pápának halála (1903 júliusában). Ferenc József vétója a pápaválasztáson megbuktatta Rampollát, a kiváló diplomatát és XIII. Leó utóda X. Pius lett.

Combes sokkal kíméletlenebb volt, mint Waldeck-Rous-

seau. 1903 március 11-én a szenátusban a kultuszköltségvetés tárgyalásakor a miniszterelnök igen éles támadást intézett a katolikus püspökök ellen, azzal a súlyos váddal illetve őket, hogy az állam szándékait s a francia kormány rendeleteit ki-játsszák. Combes kirohanása annyira elmérgesítette a viszonyt Róma és Párizs között, hogy a következő esztendő április 24-én Loubet elnököt, aki az olasz király látogatását vissza-adta Nápolyban, nem fogadta a pápa. Pedig Loubet mérsékelt ember volt, s az volt a szándéka, hogy elsimítja Párizs és Róma között a súrlódási felületeket. X. Pius azonban arra hivatkozva, hogy nem fogadhat olyan államfőt, aki az olasz király vendége, nem engedte be a Vatikánba Loubet elnököt. Róma és a francia kormány között most már megkezdődött a küzdelem. Merry del Val bíbornok, pápai államtitkár, április 28-án jegyzéket adott át Nisard francia vatikáni nagykövet-nek, amelyben a pápa tiltakozott bizonyos sérelmek ellen. A francia kormány azzal válaszolt, hogy a nagykövetnek uta-sítást adott a pápai udvar rögtöni elhagyására.

A diplomáciai viszony megszakítása után a kormány tör-vényjavaslatot terjesztett be az állam és az egyház teljes el-választásáról. A javaslat először parlamenti bizottság elé került, melynek elnöke Buisson Ferdinánd volt, a későbbi kamarai elnök, előadója pedig Briand, a későbbi külügy-miniszter. A bizottsági tárgyalások sokáig elhúzódtak, közben Combes lemondott (1905 január 19), utána Rouvier jött, aki elfogadtatta a javaslatot a francia parlament mindkét házá-val. Briand március 4-ére készült el a végleges tervvel.

A törvény első paragrafusa hangsúlyozza a lelkiismeret, s az összes vallási rítusok teljes szabadságát. A második pa-ragrafus elválasztja az egyházat az államtól, kimondván, hogy a köztársaság nem ismer el, nem fizet, nem támogat egyetlen vallásos kultuszt sem. Kimondja még a törvény, hogy nem-csak az állam, hanem még a departement-ok és a községek sem támogathatnak pénzzel semmiféle egyházat. Az állami eredetű egyházi javakról a törvény úgy intézkedik, hogy azok visszamennek az állam tulajdonába. A szeparációs törvény egyik legfontosabb fejezete az, amely az úgynevezett vallási társaságokról (associations cultuelles) intézkedik. Ezek az egyházközségenként megszervezett társaságok vették át a likvidálás után az összes egyházi vagyonok kezelését.

Combes miniszterelnök, a radikalizmus fanatikusa, tehát brutálisan széjjelvágtá a gordiusi csomót, amelyet egy évszá-zaddal azelőtt Bonaparte és VII. Pius pápa kötöttek. 1905 január 18-án Combes kormányát leszavazták és utódává

Rouviert nevezték ki; reá várt a Briand-féle törvényjavaslat megszavaztatása és a törvény végrehajtása. A kamara július 5-én végre megszavazta a szeparációs törvényt és ugyanez év december 7-én elfogadta a szenátus. Már a következő év január 1-én az egyházi költségeket törölték úgy az állami, mint az egyes megyék költségvetéséből. Maga a törvény végrehajtása nem volt olyan kegyetlen és kíméletlen, mint amilyennek a radikálisok óhajtották, úgyhogy a szélső radikális Clemenceau Briand-t, aki, mint belügyminiszter, a törvény végrehajtásával volt megbízva, gúnyosan „pápai szocialistának” nevezte. Az egyházi vagyont a törvény értelmében leltár alá vették és a vallási egyesületek igazgatására bízták. A szélső jobboldal képviselői és a papság természetesen kíméletlenül hadakoztak a törvény végrehajtása ellen, egyes helyeken annyira, hogy a kormánynak katonaságot kellett kivezélni. Párizsban is csak karhatalom alkalmazásával volt lehetséges a törvény végrehajtása.

Ennek az évnek januárjában Loubet elnök helyére Fallières-t választották meg elnökké, a szenátus elnökét, egy mérsékelt gondolkodású és temperamentumú és mérsékelt tehetségű öreg szenátort. X. Pius pápa 1906 februárjában kiadta a „Vehementer nos” című híres enciklikáját, melyben elítélte a szeparációs törvényt és kárhoztatta az említett kultuszegyesületeket és az eredmény az lett, hogy a hívők ezentúl még szívósabb ellenállást tanúsítottak. A hitbuzgó parasztok Bretagneban és Savoyában fegyveresen szegültek a törvény végrehajtása ellen. Március 4-én a jelentéktelen Sarrien lépett Rouvier helyére, aki Clemenceau-t vette be a kormányba, mint belügyminisztert. Clemenceau nagy eréllyel, de még több tapintattal és ügyességgel azután végrehajtotta a szeparációs törvényt és az egyházi vagyonokat leltározta úgy, hogy azokon a helyeken, ahol a lakosság ellenállt, elkerülte az erőszak alkalmazását. Ezután a kedélyek lassan lecsillapodtak.

A francia szabadelvű közvélemény az egyház és állam elválasztását úgy tekintette, mint a nagy forradalom egyik legfontosabb szellemi hagyatékának elnyerését. A szabadelvű Faguet, a nagynevű irodalomtörténész és politikai író azt hirdette, hogy a szeparáció természetes és észszerű folyamánya volt az Emberi jogok deklarációjában kifejezett világszemléletnek és maga a szeparáció ténye nem ártott a katolicizmusnak, hiszen önmagának visszaadták az egyházat. Azok a katolikusok, akik a szeparációs törvénnyel rokonszenveztek, azt mondták, hogy íme az egyház, javaitól megfosztva, szabad lett és most már teljesen független a maga területén. A kon-

kordátumnak ugyanis, szerintük, az a kárhozatos hibája volt, hogy folyton összekuszálta az egyházi és világi hatáskört, ami folytonos súrlódásokra vezetett. A megtakarítás, amit a francia állam a törvénnyel elért, igen csekély, mindössze 45 millió frank volt, ami Franciaország sokmilliárdos költségvetésében alig számított. De a szeparáció szószólóit s a korszakos törvény alkotóit nem ilyen anyagi, hanem magasabb elvi szempontok irányították. Nagy elvi küzdelem volt ez, amelyet győzelmesen vívott meg az erősebb fél: a francia állam. Artott-e vagy használt-e a reform magának az egyháznak? Az elmúlt három évtized tapasztalatai azoknak adtak igazat, akik annakidején a „független egyház szuverén államban” jelszót hirdették. A francia katolicizmus azóta tekintélyében és erkölcsi erőiben megnövekedett és ma valósággal renaissancekorát éli.

A KÜLPOLITIKA.

A nagy világnézeti harcok és gyakori belső bonyodalmak közepette a külpolitika rendkívül aktívnak mutatkozott. A francia diplomácia aratta le a XX. század egyik legnagyobb diplomáciai sikerét. Delcassé régi programja volt Anglia és Franciaország kibékítése, s ebben az irányban dolgozott 1898 óta szívós kitartással, teljes erővel. Miután sikeresen elsimította az afrikai affér bonyodalmait, 1899 márciusában megegyezést hozott létre Anglia és Franciaország között, amelyben pontosan meghatározták a felső Nílus és a Kongó között az angol-francia érdekkört. Ez volt az első lépés az angol-francia megegyezéshez. Delcassénak sok félreértést és százados gyűlölséget kellett eloszlatnia. Ezért a francia-angol közeledés klasszikus példája annak, hogyan lehet tervszerű, szívós munkával leküzdeni évszázadok megrögződött tömegindulatait. A Párizsban 1900-ban tartott nagyszerű világkiállításon nagy számban jelentek meg angolok, főleg az ipar meg a kereskedelem képviselői; majd külön látogatást tettek Párizsban és Londonban a kereskedelmi kamarák. Sir Thomas Barclay, az angol kereskedelmi kamara elnöke ekkor azt indítványozta, hogy Anglia és Franciaország kössenek egymással döntőbírói egyezményt, amely létre is jött 1903 októberében. Deschanel, a későbbi köztársasági elnök, azt jegyezte meg, hogy ez az egyezmény „mint a civilizáció elleni bűnt, ítélt el a jövőben minden ellenségeskedést a két nagy nemzet között, amelyeknek egyike a Habeas corpus aktát, a másik pedig az Emberi jogok deklarációját alkotta”.

VII. Edward angol király franciabarát volt, s a francia

fővárosban és a Riviérán gyakorta megfordult. Az uralkodó, elsőnek az európai uralkodók közül, 1903 tavaszán látogatást tett a köztársaság fővárosában, ahol nagy tisztelettel fogadták. Júliusban Loubet Emil köztársasági elnök utazott ki Londonba, hogy visszaadja az angol király látogatását. Az üdvözlő beszédekben az államfők elhantolták a rossz emlékekkel telített multat és hangoztatták a két nemzet barátságát és a kölcsönös megértést. Ezek után az előzmények után kezdődött meg Delcassé és Lansdowne lord, külügyi államtitkár tárgyalása; a hosszú, körülbelül félévig tartó tanácskozások után létrejött az entente-cordiale néven ismert szerződés, a világháborút megelőző idők egyik legfontosabb okmánya, melyet 1904 április 8-án írtak alá a két ország megbízottai, amelynek részleteit később ismertetjük.

A BELPOLITIKAI VISZONYOK 1914-IG.

Az 1906-i választások az úgynevezett „Bloc”-nak, az 1902-ben összetömörült kormányt támogató csoportoknak hoztak igen nagy, döntő győzelmet: 414 mandátumot. A radikálisok, a radikális szocialisták, a független és az egyesült szocialisták összesen 325 mandátumot nyertek el, tehát az egyházellenes iránynak megvolt a nagy, szinte megsemmisítő kamarai többsége. A kormányalakításra először Sarrien, majd ennek nem sokára bekövetkező bukása után, Clemenceau, a nagy kormánybuktató kapott megbízást és bevette kormányába Picquart ezredest, aki a Dreyfuss-ügyben nemrég szerepelt, hadügyminiszternek, és Caillaux-t az ország egyik legnagyobb pénzügyi szakemberét, pénzügyminiszternek. A következő 1907-ik esztendőben kezdődött meg a szervezett francia munkásságnak veszedelmes, szinte forradalmi jellegű sztrájkmozgalma. A szindikátusokba tömörült munkásság végre akarta hajtani azt a programot, melyet vezérei folyton hangoztattak: „közvetlen akciót” alkalmazott a tőkés termelési rend működésének megbénítására.

Franciaországban a 80-as esztendőktől kezdve a munkásmozgalomnak egészen sajátos forradalmi iránya alakult ki, amely igen sok rokonvonást mutat a későbbi orosz bolsevizmussal. A szakszervezeteket Franciaországban szindikátusoknak (syndicats ouvriers) nevezik, de alakultak még ezen kívül munkástőzsdék (Bourse du travail) és különböző munkásuniók is; ezekből a csoportosulásokból sarjadt ki néhány esztendő alatt a parlamentellenes és szélső forradalmi irányú francia munkásmozgalom, melyet általában szindikalizmusnak neveznek. Megalapítójának Fernand Pelloutier-t tartják, s a mozga-

lom kezdetei a 80-as évekre esnek, amikor a francia kormány megszüntette a commune-lázadás miatt elrendelt szervezkedési tilalmat. Először az úgynevezett munkástözsdek alakultak meg, amelyeknek párizsi tagozatai 1892-ben Fédération des Bourses du Travail címen egyesültek. Közben a szindikátusok szövetsége, a Fédération des Syndicats beolvadt a szocialista pártba, míg a szindikalista munkások, 1895-ben, a Limoges-ban tartott nagygyűlésükön újjól megszervezkedtek, megalapítva a sokat emlegetett „Confédération Générale du Travail” nevű nagy szövetséget. Ezt 1902-ben újjászervezték s ettől fogva az összes szindikátusokat magába foglalta; iránya forradalmi volt, vezetői a Voix du Peuple-ben teljes nyíltsággal hirdették a társadalmi revolúciót. A Confédération Générale du Travail-ban 1914-ben 816.000 munkás egyesült, a munkástözsdeknek 1911-ben 550.000 taglétszámuk volt.

A forradalmi irányú, parlamentarizmus-ellenes szindikalizmus társadalmi mozgalom maradt; a francia munkásság politikai mozgalma a francia szocializmus, amely a némettel számos rokonná mutat, de különbözik is tőle. A fő különbség az, hogy Franciaországban a szocialisták nem tudtak olyan tömör egységre szert tenni, mint német elvtársaik a góthai program óta. A mozgalmat 1876-ban, amikor a polgári társadalom haragja a commune-lázadás miatt némileg enyhült, Jules Guesde keltette életre. Nagytekinélyű vezetőjük volt a francia szocialistáknak Paul Lafargue, Marx veje is. 1880-ban jött létre az erősen forradalmi irányú Parti Ouvrier Français, de az nemsokára két részre különült, a Brousse-Malon-féle forradalmi csoportra és a Guesde-Lafargue-féle mérsékeltebb árnyalatra. 1890-ben Jean Allemane nevű nyomdász alakított pártot, majd Edouard Vaillant volt communarde szervezett meg egy blanquista jelszavakat hangoztató csoportot. 1893-ban Millerand, Briand, Viviani, Jaurés alakítottak szocialista pártot. Ezek a politikusok az egy Jaurés-t kivéve, később revideálták nézeteiket, sőt Millerand a világháború után a szélső francia nacionalizmusnak egyik harcosa; Millerand már 1890-ben tagja volt szocialista létere a Waldeck-Rousseau kormánynak. 1905-ben az összes szocialista árnyalatok Parti Socialiste néven nagy párttá egyesültek, de ebben az új alakulatban már sem Briand, sem Millerand, sem Viviani nem vett részt. Ennek a ma is meglévő francia szocialista pártnak 1914-ben 93.208 megszervezett tagja volt, a választásokon 1,397.373 szavazatot kapott.

A francia szindikalizmus tanításai veszedelmesek, felforgatók voltak, s ez a magyarázata annak a rendkívül heves,

nagyarányú sztrájkmozgalomnak, amely 1907-ben felütötte a fejét. A francia szindikalizmus ismert nevű elméletírói, Lagardelle, Sorel, Berth, Griffuelhes, valamennyien azt hirdették, hogy a munkásosztálynak a polgári pártok támogatása nélkül, tisztán a maga erejére támaszkodva, kell kivívni jogait és kell megszereznie az államhatalmat. Az államhatalom elérésére pedig a nyílt fölkelés és puccsok kivételével minden mód, minden eszköz megengedhető; mennél gyakrabban alkalmazzák a munkások, sztrájk, a szabotázs, az amerikázás eszközeit, rongálják meg a gépeket, a fontos az, hogy a tőkés termelési rend működését lehetetlenné tegyék. A vezérek azt is ajánlják, hogy a munkások minden lehető alkalommal nyúljanak az általános sztrájk fegyveréhez. A leghatározottabban ellenezték azt, hogy a szervezett munkások a parlamentbe küldjenek képviselőket, mert az, szerintük, a munkásképviselek elpolgáriaskodását hozza magával és ez elgyengíti a mozgalmat. A szindikalizmus sok rokonvonást mutat az anarchizmussal, főleg Bakunin-nak, a nagy orosz anarchista-apostolnak tanításaival. Egészben romboló irányzat volt, amely csak azért nem ért el Franciaországban nagyobb eredményeket, mert Franciaország szinte típusa a kispolgári társadalomnak. 1901-ben, éppen abban az időben, amikor a szindikalizmus a francia munkásság nagy részét megnyerte, Franciaország lakosságának jelentékeny többsége 60.2 százalék még a földből élt, és 5,703.000 mezőgazdasági üzemből, 4,483.000 volt a tíz hektárt éppen meghaladó kisüzem. 100 mezőgazdasággal foglalkozó közül 54'1 százalékot tett ki az önálló földtulajdonos. És ha még ehhez hozzávesszük, hogy Franciaországban jóval több volt a kisipari üzemek száma, mint bárhol Európában, akkor megértjük azt, hogy a francia társadalomnak Sorelék felforgató üzelmeitől nem volt oka félnie.

1907-ben a Clemenceau-kormányban egymást érték a nagy sztrájkmozgalmak. Kezdték az építő-, majd a kikötőmunkások^ aztán elharapódzott a mozgalom Franciaország szőlőtermelő vidékém, Carcasson-ban, Montpellierben, Perpignan-ban a vincellérek között. A vincellérek sztrájkja olyan veszedelmes volt, hogy a kormánynak nagyobb tömegű katonaságot kellett kivezényelnie. Franciaországban a hivatalnok-értelmiség is szindikalista vagy szocialista, s a munkásoké után a posta-, távirda- és a vasúti alkalmazottak sztrájkja következett.

A Clemenceau-kormány nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Franciaország egyik nagy kérdése ebben az időben a jövedelmi adó bevezetése; ezt Clemenceau a kamarában még meg tudta szavaztatni, a szenátus azonban levette a napirendről. Kormányának az az egyetlen eredménye, hogy az egyházpoli-

tikai javaslatokat nagyobb megrázkódtatások nélkül végrehajtották. Clemenceau 1909 június 20-án lemondott, utóda Briand lett.

Az 1910-i új választásokon a radikális polgárság pártja 253 mandátumot szerzett meg és a francia parlament legerősebb csoportjává emelkedett. Az egyesült szocialisták is megerősödve kerültek ki a küzdelemből és 74 mandátumot nyertek el. Briand nem sokáig maradt kormányon, utóda Monis lett, akit nemsokára Caillaux követett. A francia politikai élet egész 1912-ig válságban és bizonytalanságban vergődött. 1912 januárjában az elnök Poincarét bízta meg a kormányalakítással, aki a köztársasági koncentrációra támaszkodva, kezdte meg a hatalmi politika jegyében a kormányzást. Ebben az időben a külpolitika már lassanként elnyomta a belpolitikát: alig zajlott le a marokkói válság, megalakult a Balkánszövetség, majd 1912 nyarán kitört a Balkán-háború. Poincaré kormánya a nacionalista irány és a hatalmi politika győzelmét jelentette. Még inkább megerősödött a francia politikának ez az iránya 1913 januárjában, amikor a nemzetgyűlés a jobboldal támogatásával Poincarét választotta meg köztársasági elnöknek.

A kormány élén Poincarénak Briand lett az utóda, de őt kéthónapos sikertelen kormányzása után, Barthou követte. A jövedelmi adó mellett Franciaország legfontosabb kérdése a honvédelem: a hadügyi kiadások felemelése és a hároméves katonai szolgálat bevezetése. Barthou-t rövidesen Doumergue, őt pedig Caillaux követte. Poincaré Delcassé-t, a francia-angol entente-cordiale egyik szerzőjét, a németellenes reváns-politika egyik legmarkánsabb képviselőjét küldte Szent Pétervárra nagykövetnek, ugyanakkor Oroszországot Parisban Izvolszkij, a volt külügyminiszter képviselte, aki a legerősebb kapcsolatban állott Poincaré elnökkel.

Franciaország 1914 májusában újból választatott s a jobb- és baloldalnak igen erős küzdelme eldöntetlen marad: mind a két pártcsoport 300 mandátummal volt be a Kamarába. Caillaux csak rövid ideig maradt kormányon; 1914 június 2-án, a Calmette-ügy miatt távoznia kellett, utóda az egykor szocialista, de már ebben az időben mérsékelt nézeteket valló Viviani lett.

A politikai élet Nyugateurópában sehol sem volt olyan lázas és izgalommal járó, mint Franciaországban és sajátságos módon ez a folyton hullámzó és kavargó politikai élet a legkiválóbb politikusok kiválasztódásának kedvezett. Nincs még ország Európában, amely annyira bővelkednék a gyakorlott politikusokban, az államkormányzás minden csínját-bínját értő

szakemberekben, s nagy államférfiakban, mint Franciaország. A politikai jogok kiterjesztése, a szélső demokrácia, a közélet színvonalát nem szállították le. A harmadik köztársaságnak legkiválóbb, legismertebb nevű s legnagyobb jelentőségű politikai egyénisége a következő három: Raymond Poincaré, Georges Clemenceau és Aristide Briand; ezt a három nagy államférfiút emeljük ki a köztársaság utolsó ötven évének körülbelül nyolcvan-száz ismert és kevésbé ismert politikusa közül.

Poincarét roppant tudás, okosság és szívós akarat jellemezték. Valósággal játszi könnyedséggel sajátított el minden kormányzati reszortot, hosszú közszereplése alatt majdnem minden tárcát betöltött. Először 1912-ben Caillaux visszalépése után alakította meg a kormányt, már erősen izgalmas, szinte azt mondhatnánk, puszkaporos levegőben. 1913 januárjában véget ért a szürke és közepes Fallières elnöksége, és a nemzetgyűlés szinte érezte, hogy nehéz idők következnek és erős embert kell állítani Franciaország élére. Elnökké választása a revánspolitika diadalát jelentette, amit leghűbben Jaurés, a szocialista vezér jellemezett akkor, amikor így kiáltott fel: „Poincaré c'est la guerre!” Poincaréban nem volt hév és lendület, mint kortársai közül Clemenceau-ban, Briand-ban vagy az angol Lloyd George-ban, de páratlanul munkabíró ember volt, s meg volt áldva makacs, törhetetlen akaratú és céltudatossággal. Hideg, száraz elme volt és elsősorban akaratember.

Nemcsak Franciaországnak, hanem az egész századnak egyik legnagyobb államférfia volt Clemenceau, akit honfitársai mint Franciaország megmentőjét s mint a haza atyját dicsőítettek. Ő volt kétségtelenül a nagy Napóleon óta a legnagyobb tettember. Politikai pályáját az 1870-i megszállás alatt, Paris nyomasztó levegőjében kezdte meg, mint a város egyik kerületének polgármestere. 1871-ben már képviselő, Gambetta szenvedélyes híve, és ő is ahhoz a kisebbséghez tartozott, amely Elzász és Lotharingia elszakítása miatt tiltakozott a frankfurti béke aláírása ellen. A Panama-botrányba való belekeveredése miatt vagy hét esztendőre visszavonult, csak az irodalomnak élt és csak a Dreyfus-ügy lezajlása után tért vissza a közéletbe. Ő is főleg tettember; határtalan tettvágy, a cselekvő életnek szenvedélyes, akadályt nem ismerő akarata tör elő még írásai-ból is. A cselekvés az elv, a cselekvés az eszköz, a cselekvés a cél, — írja egyik szociálpolitikai művében. Amellett, hogy tettember, kitűnő író s írásaiban egyaránt tud hatni az akaratra és az értelemre. Szélső republikánus és szabadgondolkodó, a nagy forradalom szellemi hagyatékának egyik őrizője, amellett legszélsőbb nacionalista. Rettenő energiája csak akkor érvé-

nyesülhetett, amikor az 1914—18-i nagy mérkőzésben Franciaország létéről és nemlétéről volt szó.

A parasztszármazású Briand nagy államférfiúi tulajdonságai későbbben tűntek ki, a békekötések után. Sokban különbözik két nagy kortársától, akik elsősorban akaratemberek voltak, szélső franciák, sőt egyesegyedül franciák. Briand nagyszerű lelki tulajdonságait egyik életrajzírója, Victor Marguerite kelta származásából magyarázza. Valóban, ha ifjúkori botlásait elnézzük, Briand szinte megközelítette a tökéletes ember típusát: pozitivista volt, sohasem tévedt le a valóság talajáról s az élet reális adottságainak útjáról, de ugyanilyen mértékben volt idealista, kereste a jobbat, a tökéletesebbet. Ő fogalmazta annak idején az egyházpolitikai törvényt, de megmaradt jó katolikusnak. Ő volt talán a maga korában Franciaország legnagyobb szónoka; soha nem készült el életében egyetlen beszédére sem. Mint miniszterelnök, egy sereg szociális törvényt alkotott. A világháború alatt is vállalt kormányt, de rögtön megragadta IV. Károly király békekezdeményezését és nem rajta múlt, hogy 1917-ben nem ért véget a világháború. Igazi államférfiúi nagysága Briand-nak csak később bontakozott ki, a béke éveiben, amikor minden tehetségét Franciaország biztonságának megszilárdításán kívül a nemzetközi béke megalapozására fordította. Minden tettében, elgondolásában a legtisztább önzetlenség, a legnemesebb idealizmus vezette. Megérdemelte 1932-ben bekövetkezett halálakor a béke államférfia jelzőt.

EREDMÉNYEK.

A harmadik francia köztársaság élettörténetében nagy viharokat, súlyos válságokat és megpróbáltatásokat látunk. Ellenfelei, főleg a németek, sokszor kárörömmel úgy mutatnak rá Franciaországra, mint valami enervált, beteg közületre. A boulangizmus, a Panama-botrány, a Dreyfus-ügy, valóban ezt a látszatot keltették; de ez csalódás volt. Akik Franciaország félszázados fejlődésével közelebről megismerkednek, elfogulatlanul azt fogják megállapítani, hogy a harmadik köztársaság ennek az időszaknak egyik legszilárdabb szerkezetű és legegészségesebb alapokon fejlődő állama. Bainville, a királypárti francia történetíró, rámutat arra, hogy a polgári köztársaság annak köszönheti megszilárdulását, felvirágzását, hogy a bukott királyság kormányzati módszereit átvette. Ez körülbelül igaz, az eredmény szempontjából azonban nem fontos.

A francia nemzet a század folyamán teljesen átalakult lelkileg. Az egykor hierarchizált, a legszélsőbb tekintélyi elven

felépült francia társadalom megvalósította a szinte legtokéletebb polgári egyenlőséget és ez a vonás még a gazdasági fejlődésen is megállapítható. A polgári gondolatnak, az individualizmusnak a háború után előtörő kollektivistáramlatokkal szemben Angolországon kívül Franciaország a legerősebb mentsvára. A monarchista pártok az első évtizedben még igen erősek, de lassanként legyengülnek, eltörpülnek és ma már csak mint a régi pártoknak jelentéktelen maradványai élnek. A köztársasági pártok döntő fölényre tesznek szert a nyolcvanas évektől kezdve. A két nagy politikai csoport: a jobboldal és a baloldal, egyformán köztársasági érzelmű. A forradalmi szocialisták csak szájjal voltak azok, de mint a világháború kitörésekor rögtön kitűnt, ugyanúgy át voltak hatva a nemzeti gondolattól, mint a polgári pártok és azonosították magukat mindenben a kormány hatalmi politikájával. A jobb- és a baloldal között a főkülönbség csak az, hogy a baloldaliak mérsékeltébb, a jobboldaliak szélsőbb nacionalisták.

Megvalósult a harmadik köztársaság alatt Franciaországban a laikus-állam, a nagy forradalom öröksége, az egyházzal azonban később a francia állam kibékült és napjainkban már semmiféle ellentét nincsen közöttük. A köztársaság kormányai megtartották a régi királyság egész bürokráciáját, úgyhogy a kormányzat módszerei a valóságban semmit sem változtak. A franciaellenes német propaganda nálunk, Magyarországon, 1914 előtt azt híresztelte, hogy a francia hadsereg operett-hadsereg, amely komoly, nagy háborúban nem számít; ennek az állításnak sem volt alapja. Franciaország megmutatta 1914 előtt, hogy ő a militarizmus hazája. A harmadik köztársaság a régi nemzetöriséget megsemmisítette és a hadsereget az akkor jobb porosz minta szerint szervezte újjá, úgyhogy a francia hadsereg katonai szellem, fegyelem, képzettség tekintetében semmivel sem állott alatta a porosznak.

Gazdaságilag Franciaország a háború előtti három nagy gazdasági hatalommal: Angolországgal, az Egyesült-Államokkal és Németországgal nem tartott lépést; a francia ipar kistípusú, konzervatív maradt. A franciák mint ipari szervezők vagy kereskedelmi vállalkozók, nyomukban sem járnak a németeknek, az angoloknak vagy az amerikaiaknak. De a világgazdaságban Franciaország így is a negyedik helyen állt, s bizonyos iparágakban, például a selyemgyártásban, piperecikkek készítésében megmaradt elsőnek. A gazdasági életben is az egyéni önállóságra és a függetlenségre való törekvést láthatjuk. A nép rendkívül józan és takarékos; nem törekszik nagy vagyonra vagy gazdasági hatalomra, mint az angol, német, az amerikai,

hanem megelégszik a kevés biztossal. A nemzeti vagyon 1870-ben 150 milliárd aranyfrankra rúgott, 1913-ban már 223 milliárdra. A vagyonosodás mértéke mégis rendkívül nagy. A nemzeti jövedelmet közvetlenül a világháború előtt 25 milliárd aranyfrankra becsülték s ebből mindössze csak 9—10% esett a munkabérekre. 1871 óta megszilárdult a kisbirtok-rendszer. A nagyipari koncentráció korántsem oly nagy mértékű, mint a három említett országban. 1—5 munkással dolgozó kisüzem 551, 668 volt a század végén, 1000-ren felüli munkással dolgozó nagyüzem csak 94; a selyem- és gyapotszövő iparokon kívül a vasipar mutatott nagy fejlődést, közben a földművelés erőteljesebbé vált. Ez alatt az idő alatt építette ki Franciaország gyarmatbirodalmait is, amelyek a szakértők véleménye szerint az angolok mellett a legjobban megszervezett és legvirágzóbb gyarmatok. Sokat hallunk és olvasunk arról, hogy Franciaországban a születések erősen csökkennek, ami a dekadencia jele. Ámde ez az állítás is, legalább ebben a formában, téves. A születések már 1914 előtt csökkentek csaknem minden európai országban, Franciaország csak megelőzte a többieket. A kiválasztódás a politikai életben igen jónak mutatkozott, mint azt az előbbi példánk mutatják. A francia társadalomnak egy futólagos szemlélete arról győz meg bennünket, hogy itt volt a legtöbb, a szegénységtől és a terhes nagyvagyontól egyaránt mentes, független egyén egész Európában. Franciaország proletarizálódott el legkevésbé, s ennek van meg az a független népességrétege, amelyre a demokratikus kormányzás, mint szilárd és megbízható alapra legelsősorban támaszkodhatik.

IV.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA.

KÖZVETLENÜL a német egység megalakulása előtt esett át a nagy belső elrendeződésen a Habsburg-birodalom, ez a sajátságos nemzeti konglomerátum, amely valóban anachronizmusszámba ment a legújabbkori nemzeti államok korában. Nincs még állam a világon, amely a kutatót olyan nehéz, szinte megoldhatatlan feladatok elé állítaná, mint a Habsburg-birodalom. Szervezete és belső viszonyai minden más európai államétól eltérők. Gyakran olvashatunk olyan nézeteket, hogy a Habsburgok monarchiája nemzetek felett álló állam volt, olyan, mint a mai Svájc, ez azonban tévedés. Svájc bércei között három egyenlő értékű nagy kultúr-nemzetnek, a németnek, franciának, olasznak töredékei találkoztak össze; századok óta összeszoktak, megteremtették a legtökéletesebb demokráciák egyikét, s békében élnek egymás mellett. A Habsburgok birodalma azonban tizenegy különböző nemzetnek a lakóháza volt, de nem békés lakóháza, mint azt egyik császári manifesztum kívánja. Különböző kultúrfokú, múltú, tradíciójú népeket, néptöredékeket hordott össze a dunavölgyi birodalomba a történelmi véletlen és tartott össze többé-kevésbé szilárd birodalommá az uralkodóház kormányzó művészete. Mint elgondolás, a Habsburg Egyesült-Államok-féle — Ferenc Ferdinánd koncepciója — nagyon szépnek, sőt ideálisnak látszik, de lehetetlenség volt megvalósítani. Magyarország a monarchia legnagyobb állama és tulajdonképeni magva, nem volt hajlandó feláldozni ezeréves államiságát az eszményi elgondolás kedvéért, az örökös tartományok egyike, Csehország, szintén hivatkozott történelmi múltjára és követelte a maga jogait.

Az Osztrák Ház századok óta a német hatalmi gondolatnak volt a képviselője. Tagjai a XV. század elejétől kezdve egyfolytában német császárok 1806-ig. Ott dereng a német hatalmi gondolat Lipót császár politikájában; egészen tudatos a germanizáló II. Józsefnél; a Dunavölgy élnémetesítése a

célja Bach-nak és Schwartzberg Félixnek Világos után. Amikor Ausztriát 1866-ban a német Bund-ból kizárták, az osztrák hatalmi eszme élt tovább. Osztrák politikusok, közírók, történírók az 1867-i kiegyezést úgy tüntetik fel, hogy az nem volt egyéb, mint a Gross-Österreich jobb és az idők követelményeinek megfelelőbb elrendezése, mi azt hirdetjük, hogy a magyar nemzeti állameszme támadt fel halottaiból. S ezek a nagy osztrák törekvések a kiegyezés után csak szunnyadtak, de nem multak ki teljesen. Az Osztrák-magyar monarchia rettentően nehéz probléma. Mint gazdasági, mint politikai egység, mint kiegyensúlyozó hatalom Középeurópában szinte eszményinek mondható, betöltötte a középkori nagyhatalom Magyarországnak nagyszerű kiegyensúlyozó szerepét. Belső bajai azonban, amelyekre az alábbiakban többször rá fogunk mutatni, orvosolhatatlanoknak látszottak; minden emberi erő, államférfíúi bölcsesség csődöt mondott az Osztrák-magyar monarchia belső kérdéseinek megoldásánál. Lett volna egy megoldása a Habsburg-birodalomnak; az, amelyet egykor Savoyai Jenő ajánlott; később Gentz fordította rá a figyelmet, amelyet 1862-ben Bismarck hangsúlyozott gróf Károlyi Alajos előtt, amelyet Tisza István sem titkolt, az, hogy az uralkodóház a birodalom súlypontját tegye át Budára. A magyar nemzet, amely idegenül, testvértelenül szorong itt az európai népcsaládban, a végsőkig kitartott volna a nagytekintélyű, történelmű uralkodóház mellett. Ez lett volna a Habsburg-dinasztia számára a föld hátán az egyetlen menedék. Ha ránézünk az Osztrák-magyar monarchia térképére, az osztrák örökös tartományok csak ragasztékjai, függvényei a geofizikailag szilárd egységet mutató Magyarországnak. Ha az uralkodóház ide költözik, Magyarország segítségével tartani tudta volna talán még az osztrák örökös tartományait is ...

A KIEGYEZÉS.

Magyarország és az osztrák örökös tartományok 1867-ben létrejött kapcsolatát az elfogulatlan szemlélet nem tekintheti sem korszakosnak, sem pedig politikai bölcsesség tökéletes remekművének. Hazánk történetében a korszakos nagy esemény a 48 volt, amely nagy társadalmi reformokat, az új életformákat meghozta, s a 67 is csak a 48-as alapra tért vissza. A közös ügyek később állandó súrlódásokat okoztak; a közös vámterület összeütközésekre adott alkalmat, és Magyarország nem kapta meg a nemzetek szuverenitását jelentő két legfőbb jogot: a külpolitika intézésének és a hadsereg felett való rendelkezésének jogát. Magyarország sok évszázados harcot foly-

tátott azokkal az uralkodói elvekkkel és kormányzati módszerekkel, melyeket az uralkodóház és tanácsadói képviseltek. Politikai életünk azóta, hogy a Habsburgok uralma alá kerülünk, nem volt más, mint gravámeneknek, küzdelmeknek, kiegyezéseknek hosszú sora. A 67-es kiegyezés csak legszerencsésebb, a legjobb az összes kiegyezések között. Ez korántsem jelenti Deák Ferenc nagyságának leszállítását vagy államférfiúi érdemeinek lekicsinylését. Az idő azóta nem homályosította el Deák nagyságát. Ő a helyzetet felismerő, a közvetlen adottságokat meglátó államférfinak a típusa. Látta, mi valósítható meg, s azt meg is valósította, sem többet, sem kevesebbet.

Két nézet állott egymással szemben: Deáké és Kossuthé. Kossuth óva intette a nemzetet a kiegyezéstől; kárhozatosnak tartotta, hogy lemondjunk a két legfontosabb nemzeti jognak önálló intézéséről. Szerinte, 1867-ben az önálló Magyarország megszűnt és az addig két független országból Ausztria-Magyarország lett.

Kossuthé volt az eszményi álláspont és az is biztos, hogy a magyar nemzet nagy tömegeinek eszménye továbbra is a tiszta perszonális unió maradt, békés eszközökkel azonban ebben az időpontban lehetetlenség volt többet elérni; Deák Ferenc kialakította a maximumát annak, ami politikai úton elérhető volt. Ha a kiegyezési tárgyalások részleteit ismerjük, akkor látjuk csak, milyen nagy akadályokat kellett leküzdenie: le kellett gyúrni a Gross-österreich és a Gesamtmonarchie fanatikus híveit, el kellett valósággal fojtani a nagy erővel feltámadt föderalisztikus törekvéseket. A 67-es kiegyezés és Deák műve mellett szól egy más igen fontos tény: az, hogy mellette volt a nemzetnek jelentékeny része. Nem tudjuk pontosan, melyik fél volt többségben, Kossuth hívei-e vagy Deáké, Annyi azonban bizonyos, hogy az országnak politikával foglalkozó legfelsőbb rétege nem Kossuth, hanem Deák nézeteit vallotta. És az sem valószínű, hogy Kossuth hívei vállalták volna egy esetleges új szabadságharcnak a kockázatát, kihasználva valamely európai bonyodalmat, úgy, mint azt a nagy számúzott gondolta, amidőn kint a Habsburg-birodalom elleni összeesküvéseket szötte. Az a lelkiállapot, amelyben a nemzet 48—49-ben a szabadságharcot megvívta, már ebben az időben nem volt meg, és józan megfontoltság került a nagy romantikus célkitűzések helyére.

A lelki átalakuláson kívül, amely nélkül a 67 nem következett volna be, nagy szerepük volt a gazdasági okoknak és meggondolásoknak is. A magyar történeti középosztály, amely reformokban az új Magyarországot megteremtette és a kiví-

vott jogok megvédésére 1848—49-ben fegyvert fogott, a gazdasági válságokban elszegényedett; s ennek az elszegényedett köznemességnek életlehetőségekre volt szüksége. Szóval ugyanaz a nemzedék, mely a világraszóló harcot megvívta, másképen gondolkozott 1867-ben, mint 1849-ben. Kossuth tragikus tévedése volt, hogy a nemzet még 1867-ben is hajlandó arra, hogy nemzeti önállóságát az uralkodóházzal szemben fegyverrel kivívja. Valóban a nemzet problémájának a kiegyezés volt az egyetlen megoldási lehetősége. Ha a magyarság meg nem alkuszik, hanem Kossuth tanácsát követve, tovább is ellenáll, valószínűleg néhány évtized leforgása alatt teljesen felmorzsolódott volna. Nekünk nem volt erős, független polgári osztályunk, mint a cseheknek. Kossuth sokban igazolódott. Nem vált be az a jóslata, hogy Ausztriát nem lehet letépni Németország testéről s az a jóslata sem következett be, hogy Románia rögtön ellenünk lép fel. Viszont igaza volt abban, hogy a Habsburg-monarchia önmaga ellen ingerli majd Oroszországot és az orosz veszedelem még sokkal fenyegetőbb lesz, mint addig volt. A tragédia, amelyet előre látott, bekövetkezett; azonban nem a kiegyezés ténye miatt, hanem azért, mert a világháború előtti nemzedék nem fejlesztette tovább a kiegyezést, amelyet maga Deák sem tekinthetett végleges műnek. ..Nem állítjuk mi. — mondotta a kiegyezési javaslatot elfogadásra ajánló beszédében, — kik, mint a bizottság többsége ezt készítettük, hogy művünk tökéletes. Tudjuk, hogy hiányai /annak; de célszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivihető lett volna, készíteni nem tudtunk.” Fényes beszédéből azt érezzük ki, hogy a kiegyezési művet ő is ideiglenes megalkuvásnak tekintette.

AUSZTRIA.

AUSZTRIA BELSŐ VISZONYAI A KIEGYEZÉS UTÁN.

Ausztria korszakunk kezdetén az Osztrák Ház tizenhét, úgynevezett örökös tartományának a foglalata, de az alkotó részek csak földrajzi és közigazgatási fogalmak voltak, a Magyarországot körülölelő birodalmat Bécsből kormányozta a központi kormány és a császári bürokrácia. A hegemonia a német-ség kezében volt, amely azonban az összlakosságnak alig harmadát alkotta; német volt csaknem az egész főtisztviselői kar, a hadsereg tisztikarának jelentékeny része, velük töltötték be a fontosabb diplomáciai állások nagyrészét. A kiegyezés értelmében Ausztria is alkotmányt kapott, még pedig oly módon,

hogy az uralkodó visszaállította az 1861-ben engedélyezett népképviselést.

A kiegyezési tárgyalások folyamán előtörték Ausztria ószszes szervi betegségei. A csehek vissza akarták szerezni a fehérhegyi csatában elvesztett függetlenségüknek egy részét és tartományi önállóságot követeltek. Vérmes reményeiket 1865-ben a Belcredi-kormány keltette fel, amely a Habsburg-birodalmat át akarta gyúrni Svájc-szerű föderalisztikus állammá. Minthogy azonban a kiegyezés alapgondolata a német és magyar hegemonia volt, a cseh önállósági törekvések 1867-ben zátonyra jutottak. Most az összeomlás után a Grossösterreich egykori tollforgatói (Clumeczky, Glaise-Horstenau) a 67-es, szerintük szerencsétlen kiegyezésben keresik a katasztrófa okát és azt állítják, hogy az összeomlásnak az volt a főoka, hogy Ausztria túlsókat adott a kiegyezéskor Magyarországnak; szerintük Ausztriát már akkor át kellett volna alakítani Völkerstaatáá, amelyben Bécs hegemoniája mellett békében éltek volna a monarchia összes „néptörzsei” és nemzetségei. A Ferenc Ferdinánd-féle politika védelmezői azonban összetévesztik Ausztriát Magyarországgal. Magyarország ezeréves állam, geofizikai és stratégiai egység, amely politikailag mindig sokkal erősebb volt Ausztriánál. Egészen más volt a magyarság számaránya Magyarországon, mint a németségé Ausztriában. A magyarság sokkal nagyobb volt és folyton nőtt, odaát a németség jelentékeny kisebbséget alkotott és fogyott, amellet gazdaságilag igen erős, a németséggel egyenlő kultúrfokon álló nemzetiségei voltak Ausztriának. Erőltetett és fiktív volt tehát az osztrák-németek hegemoniája Ausztriában és még inkább az volt a monarchia közös intézményeinek vezetésében, ahol a fontos állásoknak vagy hetven százalékát ők töltötték be.

A Magyarországgal megkötött paktum belsőleg átformálta Ausztriát is. A kiegyezésnek az volt az egyik feltétele, hogy Ausztria, az európai reakció legkonokabb mentsvára szintén alkotmányt kapjon. Az 1861-i oktrojált alkotmányt, az úgynevezett alapvető törvényekkel helyettesítették, amelyek elismerik a polgárjogokat, a törvény előtti egyenlőséget, a nemzetiségeknek pedig megadják nyelvük szabad használatának jogát. A törvényhozótestület a Reichsrat lett, amely két kamarából: az urak házából és a képviselők házából állott és ebben az időben még a tartományi helyi gyűlések, az úgynevezett Landtagok választották meg. Jogai körülbelül ugyanazok voltak, mint a német birodalmi gyűlésé; megszavazta a birodalom közös költségvetését, a katonai törvényeket stb., azzal a

különbséggel, hogy felelősségre vonhatta a kormányt. Ausztria még sem lett parlamentáris ország, mert a hirhedt 14. § alapján a császár a parlament jóváhagyása nélkül elrendelhetette az újoncozást és kivethette az adókat abban az esetben, ha a parlamentáris gépezet működése valami oknál fogva fennakadt.

A politikai pártélet Ausztriában ebben az időben zavaros képet nyújtott és a rozoga államgépezetet gyakran megakasztotta működésében. A németek liberális és katolikus csoportokra oszlottak, a szlávnyelvű örökös tartományok képviselői, mint nemzetiségek szerepeltek és kezdettől fogva napirenden volt az iskola- és a nyelvkérdés. Ferenc József, ámbár autokratának nevelték és a Szent Szövetség levegőjében nőtt fel, igyekezett alkotmányosan kormányozni és fenntartotta a lehetőséghez képest legalább az alkotmányosság látszatát. Demokráciáról Ausztriában ebben az időben még szó sem lehetett. A politikai hatalom a feudális főnemesség és a gazdag polgárság kezében összpontosult. 1867-től 1871-ig Auersperg herceg kormányzott a liberálisokkal s kormánya a házassági törvény miatt, amely megengedte a polgári házasságot az esetben, ha az egyház a házasságkötést megtagadná, mindjárt kezdetben súlyos konfliktusba keveredett a papsággal. Másik törvény, amely szintén a liberális törvényalkotás szellemének felelt meg, kimondotta, hogy az állam felügyeleti jogot gyakorol az összes felekezeti iskolák felett. A kormány ezenkívül Magyarországgal egyetértésben rendezte a hadügyeket és sikerült Ausztria meglehetősen zilált pénzügyeit is megszilárdítani. Rieger a csehek vezére, 1868 augusztusában deklarációt szerkesztett, melyben a cseh nemzet Ferenc Józsefnek cseh királlyá való koronázását követelte, ámde a cseh tervet a németek megbuktatták; a csehek azonban tovább szervezkedtek és megalakították a később oly nagy szerepet játszó Szokol-egyesületeket.

A föderalisztikus átalakulás kísértete 1871-ben ismét feltűnt. A császár ugyanis februárban egészen váratlanul Beust külügyminiszter tudta nélkül a csehbarát Hohenwartot bízta meg a kormányalakítással, aki erősen szlávösszetételű kormányt alakított ilyen nevekkal: Jidecsek, Habetenek. A nyíltan föderalisztikus kormány megalakítása nem maradhatott közömbös Magyarországra nézve, annál kevésbé, mert Horvátországban rögtön érezte hatását. A föderáció problémája ősszel dűlőre jutott; Andrassy Bécsbe ment és az október 20-i döntő jelentőségű minisztertanácson elvetették a föderáció tervét. Hohenwart megbukott és a császár ismét Auersperg herceget bízta meg a kormány megalakításával (1871 november 26). Auersperg ekkor az úgynevezett doktor-minisztériumot

alakította meg, amely liberálisnak nevezte önmagát és neves tudósok voltak a tagjai. Az új kormány szigorúan állott a februári és a decemberi alkotmány talaján, elutasítván a föderatív Ausztriának még a gondolatát is. Az alsóausztriai, krajnai, morvaországi, vorarlbergi, bukovinai tartománygyűléseket azonnal feloszlatták. És a csehekre is rossz napok jártak: Auersperg 1872 márciusában a tartománygyűlést szétkergette, majd az új választásokon különböző kormánymachinációkkal keresztül erőszakolta a győzelmet. Auersperg egyébként haladt tovább a szabadelvű reformok útján. Törvénybeiktatták az esküdtszék intézményét s a közigazgatási bíróságot. 1873 áprilisában nyitották meg a bécsi világkiállítást, amely Ausztria nagy gazdasági fejlődéséről tett tanúságot. Ugyanebben az esztendőben feltámadt az antiszemizmus és bevonult az osztrák politikába. A zsidókat ugyanis a reakció sok nagy bosszúságára, 1867-ben emancipálták Ausztriában és ellenfeleik az 1873-ban kitört gazdasági világválságot használták ki ellenük. Auersperg megalkotta még az új választási törvényt, amely kimondotta, hogy a Reichsrat tagjait nem a Landtagok választják, hanem közvetlenül a régi érdekképviselők: a nagybirtokok, a mezőgazdasági kerületek, az ipari és kereskedelmi kamarák s a kerületi beosztást úgy csinálták meg, hogy a németiség maradjon többségben. Valóban 1878-ban még 250 német, 115 szláv és 15 olasz tagja volt az osztrák Reichsratnak.

A BOSZNIAI OKKUPÁCIÓ.

Nagy belpolitikai válságot idézett elő 1877—78-ban a monarchia két államának közös vállalkozása: Bosznia és Hercegovina megszállása, melynek történetét röviden itt adjuk elő.

Ausztria terjeszkedése dél felé, a török birodalom rovására, régi gondolat volt, amely Bádeni Lajos és Szavoyai Jenő koráig nyúlik vissza. A terv azóta állandóan kísértett. Ezzel a céllal indult meg annak idején II. József hadjárata Törökország ellen, amely azonban balul ütött ki. Metternich a balkáni *quieta non movere* elvet vallotta. Bosznia megszerzésének gondolata 1849 után újból feltámadt és szószólói főleg Ferenc József császár granicsár származású tanácsadói voltak, akik Wallenstein kora óta előkelő szerepet játszottak az osztrák hadsereg történetében. Ezek a délszláv származású tisztek a legodaadóbb, valósággal tizenhárompróbas hűségű alattvalói voltak a dinasztának. Radetzky az ötvenes évek elején a császárhoz benyújtott memorandumban sürgette a két tartomány megszerzését, amit főleg stratégiai okokból tartott fontosnak. A két tartomány ugyanis hátvédje és mintegy kiegészítő része a hosszan és

keskenyen elnyúló Dalmáciának. Ez a magyarázata annak is, hogy Árpád-házi királyaink a két tartomány birtokához anynyira ragaszkodtak. A stratégiai és egyéb okoknál sokkal fontosabb az, hogy Lombardia elvesztése óta a nagyosztrák politika délen keresett kárpoztást. Ferenc József császár délszláv tábornokai tanácsára elhatározta, hogy a két tartományt rögtön megszerzi, mielőtt erre alkalom nyílik.

A monarchia katonai körei csak az alkalmas pillanatot várták Bosznia és Hercegovina megszállására. Mollinary táborvezető, a zágrábi hadtestparancsnok 1873 júliusában azt jelentette Andrásynak, hogy az állapotok a török hatóságok barbársága miatt a két tartományban immár tűrhetetlenek és sürgőssé vált a beavatkozás. Bécsben mindent előkészítettek; csak egy baj volt: gróf Andrassy Gyula külügyminiszter ellenállt. Milyen megfontolások indíthatták Andrassyt arra, hogy az okkupációnak vagy az annexió már akkor felvetődő gondolatának ellenszegüljön? Nem tudjuk. Hálás volt talán Törökországnak azért, mert olyan lovagiasan viselkedett a magyar emigráció tagjaival 1849-ben. Láthatta azt is, hogy a két tartománynak a monarchiához való kapcsolása tisztán osztrák hatalmi szempont, ami a magyar nemzet politikai érdekeivel korántsem azonos. A kettős monarchia szláv elemeinek erősödését jelentette és nem látszott észszerűnek jelentékeny szláv elemmel növelni a kettős monarchia amúgyis súlyos nemzetiségi terheit. Andrassy Gyula nézete az volt, hogy a Balkánon maradjon meg a status quo, ameddig csak fenntartható, a törököket a monarchia ne háborgassa mindaddig, míg az ottani állapotok valamelyest tűrhetők, mert a következmények kiszámíthatatlanok. Az annexiót Andrassy mindvégig ellenezte és sikerült is meggyőztetnie. Abba ő sem egyezett bele, hogy Bosznia-Hercegovina szerb birtok legyen, mert ezzel csak Oroszország túlsúlya erősödött volna a Balkánon.

Andrassy az okkupáció diplomáciai előkészítésében anynyira óvatos volt, anynyira körültekintő, mintha csak rossz sejtelmek kínozták volna. A berlini kongresszuson kiverekedte, hogy a jegyzőkönyv 25. paragrafusában értelmében az Osztrák-magyar monarchia megbízást kapjon a megszállás végrehajtására, tehát ne önként, ne a maga jószántából hajtja végre. Kimondták még azt is, hogy a megszállás csak ideiglenes jellegű, s ámbár Auszria-Magyarország átveszi a két tartomány közigazgatását, érintetlenül fennmaradnak a török szultán szuverenitása és jogai.

A megszállás végrehajtása keményebb feladatnak bizonyult, mint azt maga Andrassy Gyula és Ferenc József gene-

ralisai sejtették. A mohamedán lakosságot fanatikus vezérek az okkupáció első hírére fellázították és gyorsan megszervezték az ellenállásra. A szultán szabad folyást engedett a berlini kongresszus határozatai végrehajtásának, de hívei végsőkéig ellenszegültek. A fanatizált felkelők számát 90.000 főre becsülték; tekintélyes haderőt kellett tehát mozgósítani. Philippovich József tábornok, a prágai hadtestparancsnok kapott megbízást a megszállás végrehajtására és először (a XIII. hadtestet és a spalatói hadosztályt) 82.000 embert bocsátottak rendelkezésére. Ez a szám azonban rövidesen csekélynek bizonyult, úgyhogy a megszálló csapatokat több mint harmadfélszázezer főre kellett kiegészíteni. A megszálló csapatok mindenütt komoly ellenállásra találtak, le kellett verniök a guerilla-harcot folytató ellenséget s egymás után el kellett foglalni minden fontosabb helyet. Közel négyhónapi kemény harc után, 1878 október 29-én fejeződött be a hadjárat, amely a monarchiának közel ezer főnyi halott és több mint ötezer sebesült veszteségébe került. Az okkupáció olyan súlyos kormányválságot idézett elő, hogy a liberálisokra támaszkodó Auersperg-kormánynak távoznia kellett. (1878 július 5.) Az ország nagynehezen, hónapokig tartó tárgyalások után evickélt ki a válságból és először Stremayr, a kultuszminiszter vette át a kabinet vezetését (1879 február), majd ugyanennek az esztendőnek júliusában gróf Taaffe Eduárd, a császár gyerekkori játszótársa és bizalmas embere. Minthogy a német liberálisok a választásokon kisebbségben maradtak, Taaffe az új koalíció feudális és klerikális elemeire támaszkodva kormányzott közel másfél évtizeden keresztül.

TAAFFE KORSZAKA.

Taafferól nevezték el Ausztria történetének ezt a körülbelül másfélévtizedes korszakát. Pedig Taaffe nem volt sem nagy államférfiú, sem kiváló szónok. De ugyanúgy, mint kortársa, a monarchia másik felének miniszterelnöke, Tisza Kálmán, ő is kiváló adminisztrátornak bizonyult, értett ahhoz, hogyan kell tovább vonszolni ügyes fortélyokkal nap-nap után a kormány cammogó szekerét. Művészettel uszított egymásnak egyeseket, csoportokat, pártokat és így minden nagyobb koncepció, államférfiúi előrelátás vagy célkitűzések nélkül üzte azt a jellegzetes politikát, amelyet bírálói a híressé vált „fortgewurstelt” szóval jellemezték. A régi politikai pártok Taaffe alatt széttöredeztek, a liberálisok valósággal széttzüllöttek s egyre nagyobb erőre kaptak a feudálisok és főleg a klerikálisok, akiknek ebben az időben Lueger, Bécs polgármestere lett egyik vezető emberük. Ebben az időszakban tűnt el hovatovább

az osztrák némettség hegemoniája is. A csehek vezetői, Rieger és gróf Clam-Martinic, 1879-ben memorandumot adtak át a császárnak, melyben azt követelték, hogy a hatóságoknál és a törvényszékeknél a cseh nyelv egyenlő jogú legyen a némettel. Taaffe 1880 április 19-én megjelent nyelvrendelete, amely kimondja, hogy a cseh és a német nyelv a bírósági tárgyalásokon és a hivatalokban egyenlő jogú, korszakos jelentőségű Ausztria történetében. A csehek ráadásul 1881-ben a szláv egyetemet is megkapták Prágában, és előrenyomultak a szlávok ebben az időben Ausztria többi tartományaiban is; így Krajnában a szlovének és Galíciában a lengyelek. És ez természetes is volt, hiszen Ausztria egész élete 1867-től az 1918-i összeomlásig nem egyéb, mint a szlávok harca a németekkel saját önállóságuk kivívására.

Taaffe kormánya határozottan antiliberális, klerikális, antiszemita jellegű. A szabadelvűségnek ellenhatásai a nyolcvanas, kilencvenes években erőteljesen mutatkoztak Európa minden országában, de sehol sem olyan mértékben, mint Ausztriában. Viszont tagadhatatlan, hogy a konzervatív nagyurak az alsóbb néposztályok sorsát szívükön viselték. Taaffe alatt több nagyjelentőségű szociális reformot hajtottak végre, melyek közül a baleset elleni biztosítás, az öregek és rokkantak ellátásáról szóló törvények érdemelnek említést.

Gróf Andrassy Gyula külügyminiszter a kimerültség miatt, s még inkább azért, mert a katonai körökkel való állandó viszálykodások elkedvetlenítették, 1879 augusztusában felmentését kérte az uralkodótól és csak addig maradt, amíg Bismarckkal együtt tető alá nem hozták a német-osztrák-magyar szövetségi szerződést.

A Taaffe-kormány alatt a hatvanhetes államrend megdőlt. A nemzetiségek, főleg a csehek olyan erővel támadták a némettség hegemoniáját, hogy annak fenntartása hovatovább lehetetlenné vált. Az ócsehek pártja (Rieger, Clam-Martinic) még lojális volt a császár iránt s nem támogatta az önállóságra irányuló törekvéseket. Kezdetben ők voltak túlsúlyban, de a nyolcvanas esztendők végén elvesztették befolyásukat, főleg miután Masaryk Tamás, a prágai szláv egyetem tanára megalapította a realista pártot, s az ifjúcsehek a császárpárti ócsehekkel szakítva, a független Csehországot kezdték követelni, majd nyíltan tüntettek Oroszország mellett. Ez az agresszív cseh párt az 1891-i választások után 34 képviselőt küldött be a Reichsratba és most már nyilvánvalóvá lett, hogy az osztrák politika, amely germanizálni akarta Csehországot, amit azonban a fehérhegyi csata óta eltelt harmadfél évszázad alatt nem

tudott elérni, a Taaffe-rezsim végeztével teljesen holtpontra jutott. A csehek páratlan ügyességét mutatja, hogy ámbár ők voltak a monarchia legfelforgatóbb nemzetisége, mégis vezetőszerepet töltöttek be a kettős monarchia közös kormányzatában. A dinasztikus vagy legalább is annak látszó csehek jelentékeny részét alkották a vezérkarnak, közülük került ki a tábornoki kar egy része és a monarchia külföldi képviselőiben is számarányuknál jóval többen szerepeltek.

Taaffe, miután a kormányzati rendszabályokkal semmire sem ment, a választójog demokratikus reformjával kísérelte meg a nemzetiségeket kiengesztelni. A régi főlényüket féltő németek erre a hírre megriadtak, s elkeseredett támadásokat intéztek a reformterv ellen, amely másfél milliőről négy millióra emelte volna a szavazók számát. Taaffe helyzete tizenháromesztendő kormányzása után tarthatatlanná lett: 1893 novemberében Windischgrätz herceg váltotta őt fel egy vegyes-Összetételű zűrzavaros koalíció élén.

Windischgrätzet, akit a nemzetiségi mozgalmak szintén teljesen paralizáltak, 1895 júliusában a lengyel Badeni követte. Badeni rövid ideig tartó kormányzata alatt felfakadtak az összes belső nyavalyák, amelyek pusztulásba vitték Ausztriát az 1918-i összeomláskor. Az 1895-i részleges választójogi reform csak bomlasztólag hatott. A régi négy nagy érdekcsoportot még egy ötödikkezű egészítették ki, a hat nagy várossal, amelyek az általános, titkos választójog alapján küldték be képviselőiket a Reichsratba. Az eredmény az 1897-i választások után az lett, hogy a 425 tagú Reichsrat 24 különböző pártra bomlott szét, amelyeket semmiféle közös eszme vagy kormányzati elv nem tartott össze. Miután a parlamenti gépezet csődbe jutott, s a kormányzást a huszonnégyfejű képviselőház teljesen megbénította, Badeni, a gonosz szellemek földidézője, lemondott. Utóda Gautsch, az ultima ratio-t, az alkotmány 14. §-át vette igénybe és parlament nélkül kormányzott. A csehek tovább lázongtak, követelve a nemzeti önállóságot Thun kormánya alatt is, aki Gautschot felváltotta 1898 márciusában; s nem enyhült a válság a Körber-kormány alatt sem. Bebizonyult, hogy Ausztria nem állam a fogalomnak modern értelmében, hanem különböző nemzeteknek a történelmi véletlen folytán előállt zagyvaléka, melyet a XIX. század második felében már csak a dinasztia szuronyai tartottak össze.

PARLAMENTÁRIS KORMÁNYZÁS CSŐDJE.

Ausztria bajai súlyos, belső szervibajok voltak, ezért mondott csődött minden államférfiúi ügyesség és kísérlet, amely

meggyógyításukra irányult. S ezek a belső bajok megtetőzve a Lajtán innen a magyar parlamentarizmus betegségeivel, szükségképpen kihatottak a dunai monarchia külpolitikájára is.

Ausztria-Magyarország nagy hatalom volt ugyan, egy 50 milliós birodalomnak önsúlya által; de a világpolitikában már nem volt kifelé ható ereje, mert minden idejét igénybe vették a vége láthatatlannak látszó belső krízisek. A homogén nemzeti országok, mint Anglia, Franciaország, a Németbirodalom, Oroszország, sőt még Olaszország is, kivették távoli világrészekbe nemzeti énjüket, nagy területeket foglaltak el és szerveztek meg Ázsiában, Afrikában; Ausztria-Magyarország a saját határai közé zárt életet élt az úgynevezett imeperialista korszakban. A Habsburg-monarchia úgynevezett Lajtán-túli része 1900-tól kezdve politikailag szinte szárnalmas képet nyújt. A föderalizmus terve nem tűnt el Hohenwarttal, egyre jobban kísértett a XIX. század utolsó esztendeinek nagy nemzetiségi küzdelmeiben. A szocialisták 1899-ben a brünni nagygyűlésen nyíltan követelték, hogy Ausztria alakuljon át szövetséges államrendszerre, amely teljesen egyenrangú részekből tevődne össze ezeknek a részeknek nem lenne más ragasztéka, mint az uralgó személye. Ezt a gondolatot azonban úgy a liberális, mint a klerikális osztrákok megbotránkozva utasították vissza. A császár 1900 januárjában háromesztendő s zűrzavar után Körbert bízta meg a kormányalakítással, aki Taaffera emlékeztető ügyes és leleményes adminisztrátornak bizonyult. Májusban Körber előterjesztette a nyelvhasználatról szóló új törvényjavaslatot, amely annyira felkorbácsolta a németek és csehek nemzeti szenvedélyeit, hogy a Reichsratot fel kellett oszlatni. Az új választásokon a szélső nacionalista nagynémetek 21 mandátumra tettek szert, egyébként a német képviselők mandátuma 182-t, a szlávoké 172-t tett ki Körber új parlamentjében. A Reichsratnak nem volt egyetlen olyan nagyobb pártja sem, amelyre a kormány, mint többségre támaszkodhatott volna, a parlamentáris elvek értelmében. A 425 mandátum vagy húsz különböző pártcsoport és töredék között oszlott meg, ami már magában véve a parlamentarizmus csődjét jelentette. A régóta dúló nemzetiségi viszályokhoz Körber kormánya alatt hozzájárult még a vallási viszály is, melynek tűzcsóvját a nagynémetek dobták be az osztrák közéletbe a „Los von Rom” jelszóval. Az új Reichsrat-ülések viharos jelenetekkel kezdődtek, egymást érték a zajos botrányok, veszekedések, miközben a Schönerer vezérlete alatt álló pángermánok a Hohenzollernek, a csehek pedig Oroszországot éltették. Elég erősek voltak a Reichsratban a

szélső ultramontán katolikusok is, különösen amióta Lueger, Bécs polgármestere, megszervezte a pártot. A parlamentáris úton való kormányzás rögtön kezdetben csődött mondott, Körber ugyanúgy, mint 1897 óta összes elődei, az osztrák alkotmány 14. §-a alapján léptette életbe az új költségvetést és rendezte ideiglenesen a gazdasági kiegyezést Magyarországgal.

Hogy a politikai krízist ellensúlyozza, nagy gazdasági programot dolgozott ki. Új vasútvonalak, csatornák építését kezdte meg; megépült a második vasútvonal Triesztbe. Ezekkel a nagy gazdasági alkotásokkal foglalkoztatta a gyáripárt, a munkásságot pedig keresethez juttatta. Befejezte ezenkívül az új aranyvaluta behozatalával járó pénzügyi berendezkedést, majd megalkotta a munkásbiztosítást német mintára. Körbert a legjobb szándékok vezették, de tervei megfeneklettek két nagy és nehéz kérdésen: az egyik a csehkérdés volt, a másik a kiegyezés Magyarországgal. A csehek valóságos hadjáratot indítottak az osztrák állameszme ellen. Stransky, cseh nacionalista vezér, még 1900-ban kijelentette egyik delegációs összejövetel alkalmával Ferenc József előtt, hogy a csehek többek között a cseh ezrekben a cseh vezényszót követelik. Körber megpróbált kiegyezkedni velük, de minden kísérlete meghiúsult. Közben a vendek egyetemet követeltek Laibachban, az olaszok pedig Triesztben, a csehek azt követelték az osztrák kormánytól, hogy egyetemet állítson fel a morvák számára, Galíciában egymás ellen támadtak a rutének és a lengyelek. Olyan zűrzavar ütötte fel a fejét Ausztriában, hogy ha nincs 14. § és a császár időként nem csap kardjára, az osztrák politikai élet teljes anarchiába merül.

Körber, ki az otthoni rendcsinálás mellett minden erejével azon volt, hogy a nagyosztrák álláspontot érvényesítse Magyarországgal szemben, a csehek obstrukciója miatt megbukott és utóda Gautsch báró lett (1904 december 31). Gautsch egy pillanatra Össze tudta fogni az osztrák pártokat Magyarország követelései ellen, de a régóta kísértő választójogi krízis őt is lemondásra kényszerítette. Az általános titkos választójogot a szocialistákon kívül főleg a csehek követelték, de mellette volt Ferenc Ferdinánd trónörökös is, aki 1900 óta a monarchia bel- és külpolitikai ügyeire befolyást gyakorolt. Bécsben 1905 novemberében óriási tömegek vonultak fel és tüntettek az általános választójog mellett. Nem tudta elsikkasztani a választójogi reformot Hohenlohe herceg sem, míg végül a császár Beck bárót, Ferenc Ferdinánd kegyencét nevezte ki miniszterelnökké egy koalíciós kabinet élén, amelynek három német, két cseh és két

lengyel tagja volt. Báró Beck Wladimir a régi osztrák hivatalnok arisztokrácia tagja volt és néhány esztendőn keresztül nagy rutinnal, sok leleménnyel kormányozta a világ legnehezebben kormányozható országát.

Azzal kezdte meg kormányzati működését, hogy a régi, Schmerling-korszakból való választási szisztémát megsemmisítette és tető alá hozta a választójogi reformot. Ennek a reformnak eredményei igen tanulságosak. Már a kormány összetételéből kitűnik, hogy Ausztria nagy lépésekkel közeledett a föderatív megoldás felé és még inkább ezt mutatja Beck választójogi reformja. A mandátumokat az új választójogi reformtervezet arányosan osztotta szét a nemzetiségek közt: 233-at kaptak a németek, 259-et a szlávok, 19-et az olaszok, 5-öt a románok.

Ausztria 1906 májusában az általános titkos választójog alapján választott, s a választásoknak legfőbb eredménye az volt, hogy a régi, erősen arisztokratikus színezetű képviselőház egy parlamenti színvonalban meglehetősen lesüllyedt, de demokratikus összetételű törvényhozó testületnek adta át helyét. Igen nagy számban tódultak be főleg a munkásság és parasztság képviselői; 96 mandátumot kaptak a keresztényszocialisták, 87-et a szociáldemokraták, de a sok párttöredék továbbra is megmaradt. Még a nemzetiségek is megoszlottak: a csehek, az ifjúcsehek és ó-csehek pártjára, a szlovének liberális és klerikális árnyalatra, a lengyelek konzervatív és demokrata csoportra, a németek pedig négy különböző csoportra oszlottak. Az új parlament kezdetben munkaképesnek látszott, s nagyobb akadályok nélkül megszavazta a költségvetést, a kormány pedig megkötötte a gazdasági kiegyezést Magyarországgal, melyet 1897 óta ideiglenes kompromisszumokkal rendeztek.

Beck báró a hagyományos „fortwursteln” politikával 1908 november 7-ig maradt felszínen. Tovább nem tarthatta magát, mert a csehek az annexiós válság kirobbanása után olyan heves technikai obstrukciót kezdtek a prágai Landtagban, hogy a csehországi állapotok tarthatatlanokká váltak. Utóda Bienert báró hivatalnok-kormányt alakított. Prágában a tüntetések ekkor már forradalmi jelenségekké fajultak. A csehek meggyalázták a sárga-fekete zászlót, a cseh diákok pedig megverték a németeket Prága utcáin, mire Bienert ostromállapotot rendelt el. A csehek a következő esztendő februárjában azzal próbálta lecsitítani, hogy törvényjavaslatot terjesztett elő, amely szerint Csehországban 139 cseh, 95 német és 5 vegyes törvényszéket állítanak fel. De a csehek tovább obstruáltak, végre a Reichsratot bezárták. Az új választásokat júniusra rendelték el; az ered-

menyek ismét meglepőek voltak: az erős és jól kiépített klerikális szervezetek csaknem teljesen felmorzsolódtak és a szocialisták vonultak be az új Reichsratba hatalmas tömegben.

Körber, Beck, Bienert, Gautsch mind kiváló hivatalnokok voltak — a bürokratikus Ausztria igen megbízható, ügyes, buzgó hivatalnokosztályt termelt ki —, de nem voltak nagy államférfiak. Ki tudták elégíteni a pillanatnyi szükségleteket, de ahhoz, hogy a rozzant Ausztriát új alapokon újjászervezzék, hiányzott bennük a teremtő erő.

Azok a betegségek, amelyek Ausztriát sorvasztották, a parlamenti és pártélet ádáz ellentétei, Bánffy Dezső óta a magyar politikai életben is elharapóztak, ámbár korántsem olyan mértékben, mint odaát. Ott egymást gyűlölő nemzetek állottak egymással szemben, nálunk csak politikai pártok, egy nemzetnek a tagjai, igaz viszont, hogy ezek közé olyan éket vert a közjogi ellentét, amilyent külföldön csak a polgári és a munkáspártok harcaiban láthatunk.

BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA ANNEXIÓJA.

Bosznia és Hercegovinának, a berlini kongresszus határozata értelmében megszállt két balkáni tartománynak a Habsburg-birodalomba való bekebelezése és az annak nyomán támadt külpolitikai válság voltaképpen Ausztria-Magyarország közös történetéhez tartozik, de mivel az annexió születési helye Bécs volt, itt tárgyaljuk.

Az annexió nagyrészen a szerbiai trónváltozással van ok-és okozati kapcsolatban. Karagyorgyevic Péter király, aki a meggyilkolt Obrenovic Sándort a szerb trónon követte, odaadta országát eszközül a dél felé irányuló orosz hatalmi törekvéseknek, s uralomra jutása után a különböző nagyszerb propagandaszervek a monarchia ellen féktelen izgatást kezdtek. Az Osztrák-Magyar monarchia külügyi közös kormánya először az új vámrendszabállyal kísérte meg az izgága szomszédot csendre inteni. 1906-ban a szerb állammal kötött kereskedelmi szerződés lejárt. A monarchia közös kormánya nem újította meg a szerződést, hanem a belgrádi kormányhoz intézett demarszában a monarchia területéről minden Szerbiából származó élőállatot, húsneműt, gabonaneműt kitiltott. Ennek az intézkedésnek helyességét azóta sokszor vitatták. Vádolták vele a magyar agráriusokat is, mintha ők követelték volna a vámrendszabályt önző osztály érdekeik előmozdítására; mások szerint a megtorló intézkedés azért volt szükséges, mert Szerbia meg-

tagadta a hadiszerek megrendelését a csehországi Skoda-műveknél. Kiknek akart inkább kedvezni a szokatlanul szigorú vámrendszabály, milyen körből származott, nem tudjuk, csak az biztos, hogy a monarchia ipara nagyon megsínylette a vámháborút, a magyar agráriusok pedig az iparcikkeknek nemsokára bekövetkező gyors áremelkedése miatt nem látták hasznát. Az osztrák és magyar ipar elvesztette egyik legbiztosabb piacát, amelyet azután egykettőre meghódított Németország és Belgium ipara. A magyar agrárérdekeknek bizonyára volt a vámháborúban valamelyes részük, ez azonban az 1902-i német vámtörvénynek tulajdonítható, amely a monarchia agrártermékeit kiszorította a német piacról.

Midőn Szerbiát a monarchia a szerencsésnek nem mondható vámrendszabállyal végleg elidegenítette magától, felvetődött az akkoriban sokat emlegetett Szandzsák-vasút terve, hogy a dunai monarchia Szerbia megkerülésével, közvetlen összeköttetésbe léphessen a közel Kelettel. Ez a vasútvonal Novibazárból kiindulva vitt volna Szalonikibe. A szultán már megadta a hozzájárulást a vasúttervhez, amelyhez a monarchiának a berlini szerződés szerint is joga volt, de a terv nagy felháborodást keltett Belgrádban, Szentpéterváron és Olaszországban. A diplomáciai tárgyalások sokáig elhúzódtak, közben az entente-körök egy másik vasúttervet, az Adria—Duna-vasút tervét vetették fel, amely Szerbiát kötötte volna össze a tengerrel. Oroszország 1906-ban és 1907-ben, a Szandzsák-vasútterv tárgyalásakor, jóbarátságot színlelt; a hivatalos orosz politika mindig azt hangoztatta, hogy Oroszország az Osztrák-magyar monarchia és Németország barátja, de közben szították a nagy szerb mozgalmat és a pánszláv agitátorok aknázták alá az Osztrák-magyar monarchiát minden rendelkezésükre álló eszközzel. A cseh pánszlávok állandó összeköttetésben állottak Oroszországgal. 1908 júliusában tartották meg Prágában a harmadik pánszláv kongresszust, ahol a cseh nacionalista vezérek nyíltan hangoztatták a csehek szolidaritását a cári Oroszországgal. 1908 közepén az osztrák-magyar-orosz jóviszony megszakadt. Pourtalés, Németország szentpétervári nagykövete jelentette június 16-án bizalmas levelében Bülownak, hogy Oroszország, miután a távol Keleten a mandzsúriai vereség következtében elveszítette presztízsét, kárpótolni fogja magát a Balkánon; ez az orosz politika új iránya. Az összeütközés az Osztrák-magyar monarchia és Oroszország között tehát elkerülhetlenné vált.

Ezek voltak röviden az előzményei annak a nagy vértelen küzdelemnek, amely az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia

között az 1908. év végén és a következő év elején zajlott le, amelyet általában annexiós válság néven ismerünk.

Kinek a gondolata volt az 1908-i annexió, Aehrenthal külügyminiszteré-e, aki 1906-ban Goluchowskit követte, vagy másé, nem tudjuk biztosan, de ez nem is túl fontos. Aehrenthal nem tett mást, mint végrehajtotta az uralkodó akaratát, aki a régi hagyomány értelmében meg akarta vetni lábát a Balkánon, addig, míg nem késő. A külügyminiszter különben sem volt nagy államférfiú; a jó átlagdiplomataák közé tartozott, s a ferencjózsefi korszak közepszerű, de buzgó, odaadó hivatalnokpolitikusainak szinte típusa.

A viszonyok első pillantásra kedveztek a merész terv végrehajtásának. Magyarországon az uralkodóház hatalmi törekvései és főleg a dél felé való terjeszkedés sohasem volt népszerű; később, 1914-ben gróf Tisza István a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy egy talpalatnyit is elvegyünk Szerbia földjéből. De Magyarországon a koalíciós kormányzat, amely 1908 óta már haldoklott, önmagával volt elfoglalva. A közvéleményt erősen foglalkoztatta gróf Andrássy Gyula nagy megbotránkozást keltő plurális választójogi tervezete, közben elkápráztatta a spanyol király és királyné pazarfényű fogadtatása. Odaát Ausztriában a csehek miatt a parlamentarizmus teljes csődje fenyegetett. Így tehát nem volt komoly belpolitikai akadály.

Aehrenthal kedvezőnek ítélte a külpolitikai helyzetet. Oroszország, a balkáni népek protektora, még nem heverte ki a japán háború okozta súlyos veszteségeket, úgyhogy fegyveres beavatkozásától nem kellett tartani. Megalakult már ugyan a francia-orosz-angol hármas entente, s a központi hatalmak körülrzárása már csaknem teljes volt, de a kötelékek, amelyek a három nagyhatalmat egybekapcsolták, lazáknak látszottak. Legalább így látta Aehrenthal, nem törődve azzal, hogy vállalkozása a szövetséget majd szorosabbra kovácsolja össze.

Az aktákból úgy látjuk, hogy a bécsi intézőkörökre elsősorban az akkoriban fellángolt ifjútörök-mozgalom hatott: attól féltek, hogy a majdan megerősödő török birodalom elragadja Boszniát és Hercegovinát. De volt az annexióval egy közvetlen cél is, amelyet a megbeszéléseken szintén hangsúlyoztak: meg akarták félemlíteni az izgága balkáni szomszédot.

Aehrenthal külügyminiszter 1908 augusztus 19-én az annexió tervét közös minisztertanács elé terjesztette, amelyen rajta kívül Wekerle Sándor magyar miniszterelnök, Beck osztrák miniszterelnök, Schönaich közös hadügyminiszter,

Burián közös pénzügyminiszter, Conrad vezérkari főnök voltak jelen. Aehrenthal előadta többek között, hogy mindenekelőtt meg akar egyezni Oroszországgal és bizonyos kompenzációkat ígér majd neki. Olaszország — mondotta — bele fog egyezni az annexióba, Franciaország el van foglalva Marokkóval s nem ér rá Balkán-ügyekkel foglalkozni, így tehát nincs jelentékenyebb akadály. Meglepő, hogy Wekerle Sándor magyar miniszterelnök milyen határozottsággal szállt síkra az annexióért, mintha ez magyar érdek lett volna. Az annexió nélkül — mondotta — nem lehet a Balkánon az állapotot konszolidálni és Szerbia szemérmetlen üzelmei nem érnek véget, míg Boszniát és Hercegovinát birtokunkba nem vesszük. A Szandzsák kiűritésére Wekerle azt jegyezte meg, hogy nem lehetne-e azt úgy végrehajtani, hogy igényeinket esetleg később érvényesítsük.

Az osztrák miniszterelnöknek aggodalmai támadtak amiatt, hogy az annexió megsemmisíti a berlini szerződés 25. paragrafusát. Attól is félt, hogy túlnagy kárpótlást követel majd Oroszország, de különböző követelésekkel a többi hatalmak is könnyen előállhatnak. Azt sem tartotta lehetetlennek, hogy az annexió bajt csinál majd a Balkánon. Valami ürügyet kellene találni — mondotta Beck — és hivatkozni valami kényszerhelyzetre. Itt Conrad megjegyezte, hogy a kényszerhelyzet már megvan, az ifjútörök-mozgalom miatt. Wekerle az annexióért nagyon lelkesült. Becknek arra a megjegyzésére, hátha kollégái odahaza Budapesten nem egyeznének bele, azt felelte, hogy ő rögtön levonná a konzekvenciákat; az annexióval marad vagy bukik. Conrad szintén az annexiós tervet támogatta, hagsúlyozván, hogy Oroszországtól nem kell tartani, mert nem harcképes, Olaszországgal pedig üdvös volna a háború, mert nagy katonai fölényben vagyunk felette.

Aehrenthal külügyminiszter bízva a feltétlen sikerben, melyet a körülmények kétségkívül előmozdítottak, augusztus 27-én aide mémoire-t küldött Szentpétervárra; ebben már szó van az „esetleges” annexióról, de ami csak akkor fog bekövetkezni, ha elkerülhetetlenné válik. Szeptember 10-én a Budapesten tartott közös miniszteri tanácson előadta, hogy értesítette kellő formában, Izvolszkijt, eléje tárva a monarchia igényeit Bosznia-Hercegovinára, amelyet annakidején fegyverrel hódítottunk meg, amiért is úgy tekinthetjük a két tartományt, mint saját birtokállományunkat. Előada még, hogy Buchlauban, ahol összehatalkozott Izvolszkijjal, szóba került az annexió kérdése, s a beszélgetésből azt a benyomást merítette, hogy Oroszország

a monarchia terveit elé nem gördít komoly akadályokat. Aehrenthal attól félt, hogy a novemberben összeülő török parlament határozatot hoz majd Boszniára és Hercegovinára nézve, s ezt a gyanút megerősítette a belgrádi követségnek az a jelentése, hogy a szerbek az ifjútörökökkel már összekötetésben állanak. A két tartomány bekebelezésére — így fejezte be előterjesztését Aehrenthal — érkezett tehát a végső pillanat. Ugyanezen a közös miniszteri tanácson Schönaich bejelentette, hogy a XV. hadtestet mozgósítani fogják, ami az első hónapban 48 millióba és minden további hónapban 6 milliójába kerül a monarchiának.

Ennyi volt mindössze az előkészület, de több nem is lehetett. Nem volt tanácsos az ügyet nemzetközi konferenciára bízni, mert ez aligha ment volna bele a berlini kongresszus határozatainak megváltoztatásába. Egyetlen út és mód volt, végrehajtani az annexiót meglepetésszerűen. Szeptember 29-én Ferenc József jelentette az orosz cárnak, a francia köztársasági elnöknek, az olasz királynak, a német császárnak, hogy kiterjeszti a két tartományra uralkodói jogait. Október 5-én jelent meg az uralkodónak Aehrenthalhoz intézett kézírata, s ezzel az annexió a monarchia részéről befejezett tényévé vált.

Az annexió híre, amikor a világsajtó betűözönén megjelent, mennykőcsapásként hatott. Szerbiában óriásira dagasztotta az érzelmek hullámain, de nagy meglepetést keltett egész Európaszerte, főleg Angliában és Olaszországban. Franciaországban a közvélemény még aránylag nyugodtan fogadta. Az angol politika, amely annyi időn át semlegesnek mutatkozott az európai kontinens kérdéseiben, a revali találkozó óta (1908 június) nyíltan szlávbarát. A diplomáciai levelezésekből, a jelentésekből megállapítható, hogy az angol külügyi kormányzat a szláv hatalmi érdekek szolgálatába szegődött. Széchenyi követségi tanácsos október 7-én azt jelentette Londonból, hogy az angol kormány az annexióhoz nem járulhat hozzá, mert nemzetközi jogellenesnek tartja a legfontosabb nemzetközi szerződések egyikének egyoldalú megváltoztatását.

Mi történhetett Aehrenthal és Izvolszkij között a buchlaui találkozón, bajos volna kitalálni. Zárt ajtók mögött egyedül tárgyaltak Buchlauban és részletek nem kerültek nyilvánosságra. Minden valószínűség mellett szól, hogy Izvolszkij csak színleg egyezett bele az annexióba, csak azért, mert Oroszország nem volt felkészülve arra, hogy tiltakozó szavának érvényt szerezzen.

A szerbek a tiltakozáson kívül azzal feleltek, hogy rögtön

bojkott alá vették az osztrák-magyar árukat. Forgách követ november 15-én azt jelentette Bécsbe, hogy Szerbia lázasan készülődik a háborúra és a monarchia elleni tüntetések egymást érik Belgrád utcáin. Izvolszkij adta a meglepettet, mintha nem tudott volna semmiről. November 15-én Nelidov párizsi orosz nagykövet előtt azt a vészujósító kijelentést tette, hogy az osztrák-magyar-szerb viszály a legsúlyosabb dolgok egyike és ha háborús összeütközésre kerülne a sor, az általános háború elkerülhetetlenné válnék. A pánszláv körök nem bízva Oroszország erejében, nem akartak háborút, de mindent elkövettek, hogy az annexió nyílt kérdés maradjon. Az orosz külügyi kormánynak kezdetben az volt a terve, hogy a hatalmak nemzetközi konferenciát hívjanak össze és ez változtassa meg a berlini szerződés 25. paragrafusát; ez a terv azonban meghiúsult Aehrenthal ellenállásán.

A cár — mint a Ferenc Józseffel való levelezésből látjuk —, nem titkolta felháborodását; november 4-én azt írta Ferenc Józsefnek, hogy a két tartomány annektálása igen rossz hatást tett rá, amiről csak barátságuk miatt nem szabad bővebben nyilatkozni. A cár szerint Aehrenthal azt ígérte, hogy az annexió kérdésében nemzetközi értekezletet hívnak össze, de nem váltotta be ígérését, hanem fait accompli-t teremtett. Szokatlanul erősen kikel Aehrenthal ellen; azzal vádolja, hogy perfid módon járt el és Oroszországot egyszerűen becsapta. Valóban nehéz volna eldönteni, ki csapta be a másikat: Aehrenthal-e vagy Izvolszkij? Lehetséges, hogy a cár felháborodása jogos volt, mert külügyminisztere a buchlaui találkozóról ilyen értelemben tett neki jelentést. Izvolszkij Pourtalés pétervári német nagykövetnek nemsokára azt mondta, hogy Aehrenthal Európa békebontója, s nem lehet vele megállapodásokat kötni, mert politikai céljainak elérésében becstelen eszközöket alkalmaz. De közben kijelentette azt is, hogy szerinte a keleti kérdés békés úton nem oldható meg. Ferenc József, midőn a válság december végén tetőpontját érte el, azt írta a cárnak, hogy Aehrenthal Izvolszkijjal mindent közölt és nem érti, hogy az orosz külügyminiszter hogyan állíthatta ismeretlen tények elé uralkodóját.

Izvolszkij a szerb diplomatákkal való beszélgetései közben őszintén feltárta azt a szándékát, hogy az Osztrák-magyar monarchiával háborút akar, de ennek még nem érkezett el az ideje. Veznics párizsi szerb követnek még október elején kijelentette, hogy Szerbia az Osztrák-magyar monarchiának ezzel a lépésével semmit se veszített; ellenkezőleg, csak nyert, mert

a novibazári Szandzsákból kivonul s ezzel lemond egy fontos területről. „Semmit sem veszítettetek — mondotta Veznicznek —, hanem megnyertétek Oroszország támogatását; mert most Oroszország viszi az Osztrák-magyar monarchiát a vádlottak padjára, mint ezt a monarchia tette Oroszországgal 1878-ban”. Izvolszkij, amint látjuk, háborús szándékait már ekkor nem titkolta. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy ezek a kijelentései mennyire fontosak a háborús felelősség kérdésének eldöntésénél.

A szerbek tovább tüzeltek, dúltak-fúltak, izgattak a háború mellett. Milovanovics külügyminiszter, aki októberben Londonban járt, kijelentette Sir Edward Grey előtt, hogy Szerbia készül a háborúra, mert ez elkerülhetetlen az esetben, ha nem kap területi kárpótlást. A szerbek abban is reménykedtek egyideig, hátha sikerülne valami kárpótlást a monarchiától kicsikarniok. Schoen német külügyi államtitkár feljegyzéseiben azt olvassuk, hogy a szerbek szerettek volna egy sávot, amely összekötötte volna őket Montenegroval és a tengerrel, és a szerb külügyminiszter szerint ez lehetett volna a barátságos viszony helyreállításának az alapja a monarchia és Szerbia között. Erről természetesen sem Bécsben, sem Berlinben nem akartak hallani. De még Rómában sem, mert ugyanebben az időben Tittoni olasz külügyminiszter is tiltakozott Szerbia területi növekedése ellen. Aehrenthal a szerb követelések elől nem zárkózott el ridegen, kijelentette, hogy hajlandó szerződészerű útvonalat adni a szerbeknek a tengerhez s ígért nekik bizonyos gazdasági előnyöket is, de ennek az ígéretnek beváltásáról később, mikor a krízis lecsendesült, többé szó sem volt.

A szerb diplomácia roppant energikusnak mutatkozott a krízis folyamán. A szerbek ügye iránt barátságos indulattal viseltető angol és orosz külügyi kormánynak egy percre sem hagyott békét. Októberben és novemberben maga Pasic járt Péterváron, hogy a segítséget megsürgesse. Izvolszkij leghatározottabban kijelentette, hogy Szerbia maradjon veszteg, mert Oroszország nincs abban a helyzetben, hogy most segítse és Szerbia önmagát fogja megsemmisíteni, ha háborút provokál. Minden jel arra vall, hogy a háború az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia között csak azon múlt, hogy Oroszország még nem heverte ki a japán háború veszteségeit. Mialatt Pasic Péterváron járt, a szkupstina abban a hiszemben, hogy sikerült Oroszország támogatását megnyerni, megszavazta a háborús költségvetést, s közben megalakult a nemzetvédő (Narodna Obrana) társaság. A Szerbiának nyújtandó segítség akadálya volt az is,

hogy Izvolszkij, bármennyire rokonszenvezett is Anglia a szerb törekvésekkel, nem tudott megegyezni Greyvel a Dardanellákra vonatkozólag. Az angol külügyminiszter ugyanis makacsul kitartott a mellett a régi szerződéses megállapodás mellett, hogy hadihajó nem mehet át a Dardanellákon.

A háborús veszedelem március közepén érte el csúcspontját. Conrad vezérkari főnök minden követ megmozgatott, hogy Ausztria-Magyarország megindítsa Szerbia ellen — mint ő mondta — a preventív háborút. Csaknem hajszálon múltott a katasztrófa kitörése, midőn Németország gyors és erélyes közbelépése a további bonyodalmaknak egyszeriben végét vetette. Bülow kancellár március 21-én a pétervári nagykövet közvetítésével erélyeshangú felszólítást intézett Izvolszkijhoz, hogy nyilatkozzék határozott formában, mit akar. Izvolszkij, úglátszik, gyorsan észbekapott és az utolsó órában csendre intette a lázongó Szerbiát. Az eredmény gyorsan mutatkozott: a bécsi szerb követ március 31-én jegyzéket intézett Aehrenthalhoz, melyben kormánya kijelenti, hogy a fait accompli Szerbia jogait nem érintette. A diplomáciai harc végső mozzanata a hatalmak április 19-i jegyzéke, melyben kijelentették, hogy a 25. paragrafus megváltoztatásához hozzájárulnak. Ezzel a ténnyel az annexió válság véget ért.

A *hatalmak közös jegyzéke után Szerbiában a Jázás* indulatok lecsillapodtak. Szerbia egyedül maradt, de egyedül maradt a Szerbia elleni háború egyetlen komoly szószólója: Conrad vezérkari főnök is. Maga a félesztendeig tartó válság sokkal nagyobb esemény volt, mint annakidején gondolták. Most már világosan látjuk ugyanis, hogy ez volt a világháború egyik csirája. Aehrenthal learatta a diplomáciai győzelem babérját: a hozzá közelálló osztrák sajtó úgy magasztalta őt, mint a Habsburg-monarchia legnagyobb államférfiát, de győzelme álgyőzelem volt. A hatalmi versengés korában a presztízs kétségkívül fontos volt és a megtépzott tekintélyt a monarchia külügyi kormányának valami úton-módon helyre kell állítania, de más kérdés az, hogy az annexió helyes eljárás volt-e a monarchia jövője szempontjából is? Volt-e rá valóban szükség? Erre a kérdésre nagyon nehéz igen-nel felelni. A két tartomány a valóságban a Habsburg-monarchia alkotó része volt, amely ott három évtized alatt berendezkedett és nyugodt állapotokat teremtett. Szükség volt-e okvetlenül arra, hogy kiterjesszék rájuk az uralkodói jogokat egy nemzetközi szerződésnek egyoldalú megváltoztatásával, hiszen azokat úgysis gyakorolták? A berlini szer-

ződés önkényes megváltoztatása mindenütt bizalmatlanságot ébresztett, s azt a hitet keltette, hogy Ausztria-Magyarországnak hódító céljai vannak a Balkánon.

AUSZTRIA BELSŐ HELYZETE 1914 ELŐTT.

A Bienerth-kormány csak felidézte a rossz szellemeket, de megküzdeni velük nem tudott; minden kísérlet, hogy valami úton-módon megegyezésre jusson a csehekkel, kudarcba fulladt. A csehek erejét és bátorságát fokozta az, hogy az annexiók válság lezajlása után maguk mögött érezték Oroszországot, és tudták, hogy mozgalmuk az Oroszországgal barátságos francia és angol közvélemény előtt rokonszenvet kelt. Csehországban csak a kormány erőskezű helytartói tudtak kormányozni, rendeletekkel. De nemcsak a csehek mozgolódtak; Galíciában az ukrán kisebbség kezdett lázongani a lengyelek ellen. 1911-ben Gautsch próbált megbirkózni a nemzeti szenvedélyekkel, elkezdett tárgyalni a csehekkel, a megegyezés azonban neki sem sikerült. Egy kis csend állt be Stürgh alatt, aki főleg a keresztényszocialistákra támaszkodva, 1911 október 21-én vette át a kormányt. Ez a néhány éves viszonylagos nyugalom a marokkói válság és balkáni háborúk nyomán támadt külpolitikai feszültségnek tulajdonítható.

Sajátságos, hogy ezek mellett az áldatlan, folyton felfordulással fenyegető belső viszonyok mellett Ausztria gazdaságilag mégis mennyire virágzott és fejlődött. Az ipar, amelynek kezdeti I. Lipót császár koráig nyúlnak vissza, virágzott, a kereskedelem, a forgalom állandóan nőtt, utak, vasutak épültek. Osztrák találmány a hajócsavar, a levelezőlap, a postatakarékpénztár intézménye. Csak Galícia és Bukovina voltak kissé hátramaradva, egyébként Ausztria kulturális tekintetben Franciaországgal, Németországgal, Svájjal egy színvonalon állott. Lakossága jó módú volt, amit a népszaporodás is mutat: a népesség 1880-tól 1910-ig 22 millióról 28 millióra emelkedett. Nyersvastermelése 2,300.000 métermázsát tett 1860-ban, s ez a szám 1912-ig 19,500.000-re növekedett. Virágzó volt Ausztria sörgyártása, textilipara, cukoripara; ez utóbbi 84 millió métermázsát termelt közvetlenül a világháború előtt. Ipari kivitelét a XX. században kezdte háttérbe szorítani a német verseny, a vámháború miatt pedig teljesen elveszítette egyik legfontosabb piacát: Szerbiát. Közvetlenül 1914 előtt Ausztriában is ugyanúgy, mint nálunk, folyton emelkedtek az élelmiszerek és ipari nyersanyagok árai.

MAGYARORSZÁG.

A SZABADELVŰ PÁRT MEGALAKULÁSÁIG.

A 67-es kiegyezés nem volt szilárd mű; az 1867: XII. törvénycikket csak azután kellett megtölteni tartalommal, s ez a nagy munka a második független magyar felelős minisztériumra várt, főleg annak fejére, Andrássy Gyulára. Andrássy már a kiegyezési mű tető alá hozatalában is buzgón közreműködött, mint Deák Ferencnek legbelsőbb és szinte nélkülözhetetlen munkatársa. A kiegyezést átültetni az életbe nem volt kis feladat. Az ország önálló állami léte 49 óta szünetelt; gazdasági fejlődés mutatkozott, de az ország Nyugat-Európától még mindig messze el volt maradva, meg kellett szervezni a hiteléletet, a közoktatást, a közigazgatást, el kellett távolítani a 48 előtti feudalizmusnak még mindig meglévő utolsó maradványait. Gróf Andrássy Gyula, az új miniszterelnök annak a nagy nemzedéknek volt sarja, amely a reformkorszakban a nemzeti államot megteremtette s annak védelméért 1848-ban fegyvert fogott. Nem volt nagyképzettségű államférfiú, de meg volt áldva kitűnő természetes értelemmel; a tetterő, gyakorlatiasság, a kivitelben való gyorsaság és leleményesség a közvetlen szükségletek meglátásában, — ezek a tulajdonságok a 67-es rendszer felépítőjének mind osztályrészül jutottak. Gróf Andrássy Gyulának rengeteg akadállyal kell megküzdenie. A véderő megszervezésénél s a honvédség felállításánál le kellett küzdenie az osztrák katonák álnokságát és fondorlatait, sok baj volt Kossuth Lajos híveivel, akik a nemzeti élet teljességét követelték. Az új közjogi rendszer kiépítése közben rettentő súlyos pénzügyi és közgazdasági természetű bajok tornyosultak még az Andrássy-kormány elé. Át kellett venni sok milliónyi államadósságot (1868-tól kezdve évi 29 milliót fizettünk), el kellett kergetni az idegen beamter-hadat és magyarokat ültetni a helyükre, akiknek azonban sokszor nem volt jártasságuk a közigazgatás teendőiben.

Az országgyűlésen, de még inkább a megyegyűlésen és a társadalomban is, csakhamar kirobbantak az ellentétek és megszületett egykettőre a rendszer összeomlásáig szereplő közjogi ellenzék. De az 1865-iki országgyűlés elismerésre méltó nagy munkát végzett: a horvátokkal való kiegyezés, a népoktatásról szóló törvény, a nemzetiségi törvény, a zsidók emancipációja, a határőrvidék elpolgáriasítása, mind ennek az országgyűlésnek a műve, amelynek működését különben a nyugateurópai értelemben vett szabadelvűség jellemzi.

Andrássy a kormányzat apró-cseprő részleteivel nem szívesen foglalkozott, de kitűnően értett az emberekkel való bánásmóddhoz. Ferenc Józsefnél csaknem minden nehéz és kényes kérdésben győzött, és a saját álláspontját juttatta diadalra a magyarellenes udvari kamarillával szemben. Beleszólt a külügyekbe is és olyan eseménynek a bekövetkeztét hátrította el, amelynek következményei kiszámíthatatlanok lettek volna. A poroszellenes reváns-eszme erősen élt Bécsben. Arról volt szó, hogy Ausztria-Magyarország a kitörőben lévő porosz-francia háborúban nem marad semleges, hanem beavatkozik Franciaország oldalán. Andrássy rögtön látta a veszedelmeket, amelyek Magyarországra nézve a francia-porosz háborúból származhatnak, bármelyik fél győz is. Ha Poroszország győz, bosszút áll a beavatkozásért; ha a franciák győznek, felélednek a nagy-osztrák álmok és a Magyarországnak adott kedvezményeket visszaszívják. A szász Beust gyűlölte a poroszokat és franciabarát külpolitikát folytatott. Andrássy a döntő koronatanácson megnyerte az uralkodót saját nézeteinek; Ausztria és Magyarország semlegesek maradtak.

A Hohenwart-kudarc után Andrássy lett a külügyminiszter, ami idehaza a nemzeti önértetet érthető módon növelte. Bécsben bizalmatlansággal viseltettek Andrássy személye iránt, de nem szívesen látták őt külföldön sem, különösen Oroszországban. Gorcsakov orosz kancellár azonban kellemesen csalódott benne; Andrássy ugyanis már az első salzburgi találkozások alkalmával eloszlatta az orosz külügyminiszter bizalmatlanságát. Andrássynak sikerült az, amit elődei nem tudtak elérni, sikerült helyreállítania Oroszország és a Habsburg-birodalom között a jó viszonyt, amely 1856-ban, a krími háború alatt meglazult. Az 1873-iki hármasszázári egyezményben Andrássy Gyulának már döntő része volt. Ebben a munkakörben tehát Andrássy mindenkép a legjobban megfelelt. Nem volt szónok, a kormányzat részletkérdéseit utálta, készültsége és gazdag tapasztalatai inkább a külügyminiszterségre tették alkalmassá. Az volt a baj, hogy eltávozása a magyar politikai életre igen nagy veszteséggel járt, őt senkisem pótolhatta. Minisztertársai közül Eötvös József doktriner volt és álmodozó állambölc, Gorove kényelmes magyar úr, Wenckheim Béla gyenge, közepes ember, Lónyay és Kerkápoly nem voltak elsőrangú szakemberek. Eötvöst, aki 1871 februárjában meghalt, Pauler Tivadar, a kiváló jogtudós követte a miniszteri székben, de ő sem volt miniszternek való. Andrássy távozása után a magyar politikai élet, egészen a szabadelvű párt megalakulásáig és Tisza Kál-

mán miniszterelnökké való kineveztetéséig, meglehetősen bizonytalan és zavaros.

Andrássy távozása után Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszter és volt magyar pénzügyminiszter következett, és megkezdődött az addig szilárd Deák-párt lassú bomlása. Lónyay választatott azokkal az eléggé nem kárhóztatható eszközökkel, amelyeket ő honosított meg a magyar politikai életben és az ő kormányzata alatt kapcsolódott össze Magyarországon a gazdasági élet a politikával. Lónyay a gyanúsítások terheitől nyomva, 1872 december 5-én kénytelen volt benyújtani lemondását, utóda, a jóakarátú, nyugodt Szlávy József lett, aki alatt nem enyhült a gazdasági válság, sőt tovább tartott utóda, Bittó István alatt is. Hitel nem volt, a deficit 1873-ban már a 61 millió forint összeget érte el, és sem Ghyczy Kálmán, sem Kerkápoly Károly pénzügyminiszterek gyenge reformkísérletei nem segítettek.

Nem mondhatnánk azt, hogy a magyar közhangulat az új rendszernek túlságosan kedvezett. Kossuth Lajos hatása igen nagy volt a közgondolkodásra; a nagy számúzótt Deákhoz intézett híres levele, amelyben kifejti, hogy a kiegyezési mű végzetes lesz Magyarországra, a kossuthi stílusban megfogalmazott intelem: „Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, amelyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sást elégíti” — az ország értelmiségénél igen nagy hatást értek el. Ez a hatás mutatja azt, hogy Deák Ferenc nagy műve mögött nem igen állott a nemzet többsége. Az új országgyűlésen kevés híve volt Kossuthnak, de annál több volt a vármegyéknél, amelyeknek ő rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított. Gróf Andrássy Gyulának a megyékkel igen sok baja volt; egyszer Kossuth Lajos nyílt levelének példányait is le kellett foglaltatnia.

Az 1869-iki és az 1872-iki választásokon győzött a kormánypárt, de úgy, hogy a kormány bőségesen alkalmazta azokat a hatalmi eszközöket, amelyek minden kormánynak rendelkezésére állottak s ezzel kitűnt, hogy a 67-es rendszert tiszta választásokkal, demokratikus eszközökkel fenntartani csaknem lehetetlenség. A kormányzatot azzal mindenesetre lehet menteni, hogy ezeknek az eszközöknek igénybevétele az ország érdekében való volt, mert ha az ellenzék győz, felborul a 67-es államrend, ennek következményei pedig kiszámíthatatlanok lettek volna.

Az Andrássy-kormány több nagy korszakos törvényt alkotott, köztük a népoktatásügyi és a nemzetiségi törvényt. A nemzetiségi törvényt rendkívül nagy viták előzték meg. Deák

Ferenc ellene volt minden erőszakos magyarosításnak. Kossuth Lajos 48 előtt még a szélső nacionalista nemzetiségi politikát hirdette, nézeteit azonban később, az emigrációban, megváltoztatta s azonos álláspontot foglalt el Széchenyivel és Deákkal. Deák Ferenc úgy gondolta, hogy a nemzetiségeket nyelvi és kulturális jogaik megsemmisítésével és az erőszakos magyarosítással csak ellenségeinkké tesszük, az ő műve az 1868: LIV. t. c. Az országgyűlésen két felfogás küzdött egymással: Deáké és a nemzetiségek képviselőié. Deák azt hangoztatta, hogy van egy egységes politikai magyar nemzet, amely más-más nyelven beszélő fajokat foglal magában és a nem-magyar nemzetiségek nyelvüket szabadon használhatják, iskolákat állíthatnak, saját kultúrájukat szabadon fejleszthetik. A nemzetiségek képviselői viszont azt követelték, hogy ők a magyar nemzettel teljesen egyenjogú és rangú tagjai lehessenek a magyar államnak, ne legyen külön magyar államnyelv és a magyar államot szét kell darabolni Svájc-szerű, többnyelvű állammá. Az a kérdés, vajjon nem lett volna-e helyesebb, ha a magyar országgyűlés nem Deák törvényjavaslatát fogadja el, hanem a nemzetiségekéét, vitatható. Deák törvénye mégis nagy alkotás. Ha meggondoljuk, hogy ebben az időben még nem voltak nemzetközi szerződések, melyek a nemzeti kisebbségeket védtek, és hogy Poroszország milyen brutális eszközökkel nyomta el a lengyel kisebbségeket, akkor ma jogos büszkeséggel hivatkozhatunk Deák törvényére, amely humánus szellemével korát messze meghaladta.

Az új korszak szinte leküzdhetetlennek látszó pénzügyi bajokkal küzdött. Ausztria a veszített háborúk pénzügyi következményeit sínylette, Magyarország, melyet a kiegyezést megelőző évtizedben nagy gazdasági csapások s példátlanul álló mostoha időjárás sújtottak, gazdaságilag letört és szegény volt. Nagy hiány volt gazdasági és pénzügyi szakemberekben is. Az ország századok óta függő viszonyban volt Ausztriával, gazdaságilag nem járt a maga lábán, nem termelhette ki a kiváló gazdasági szakembereket. Az országgyűlés tagjainak nagy része szinte nevetségesen tudatlan a közgazdasági és pénzügyi szakkérdésekben. Különbön is az egész szabadelvű korszak csak két európai színvonalú, nagystílű pénzügyi szakembert mutat fel: Széll Kálmánt meg Wekerle Sándort. Az államháztartás éveken át deficitese, a bevételek megközelítőleg sem fedezik a kiadásokat. Az állami kiadások között a legnagyobb összeggel a vasutak szerepeltek; 1870-ben a 171 milliót kitevő állami bevételekből 54 milliót fordítottak vasutak építésére. Gazdasági és

kulturális célokra az Andrassy-kormány még alig áldozhatott, a közművelődés állami fejlesztése és az ipar támogatása csak későbbben kezdődött meg, a Tisza Kálmán-érában. A Tisza Kálmánig terjedő nyolc esztendő korszak eredményei mégis jelentékenyek: a kiegyezési mű megszilárdult, a nemzet pedig lázas munkához fogott, hogy az abszolutizmus terméketlen korszakának mulasztásait pótolja.

A TISZA KÁLMÁN-KORSZAK.

Tisza Kálmán egykor 48-as volt, 1861-ben pedig az országgyűlésen Teleki Lászlóval és Ghyczy Kálmánnal együtt az úgynevezett határozati pártnak volt egyik vezére. Kissé kacskaringós utat tett meg a pártvezérségig és a miniszterelnökségig, de a szabadelvű eszmékhez mindvégig hű maradt. Szabadelvűség alatt itt a sajtóságos magyar szabadelvűséget értjük, amely a nyugateurópai, az angol vagy francia mintájú liberalizmussal korántsem volt azonos. Mérsékelt, szinte túlóvatos liberalizmus a magyar úri-liberalizmus, amely jóval közelebb állt a porosz junkerek és Bismarckék haladó konzervatizmusához, mint a magukat konzervatívoknak nevező angol tory-demokraták politikai nézeteihez. A politikai jogok kiterjesztéséért a magyar szabadelvűek nem lelkesedtek s igyekeztek megtartani a történelmi középnemesség számára minden állami állást, de főleg a politikai vezetést. A magyar szabadelvűek megelégedtek a 48-as vívmányokkal, nem vették figyelembe az általános haladást, sem az új idők politikai szükségleteit és az ország uralmuk alatt a politikai jogok kiterjesztése terén egyetlen lépést sem tett előre.

Az 1873—74—75-ik esztendőben a pénzügyi helyzet egyre nyomasztóbbá, tűrhetetlenebbé vált: az 1873-as esztendő költségvetése 61 millió forint hiányt mutatott. Az országnak nem volt hitele, már-már úgy látszott, hogy a 67-ben önállóvá lett ország nem tudja kormányozni önmagát; fenyegetett a pénzügyi összeomlás réme. Ilyen körülmények között indítványozta Tisza Kálmán 1875 február 3-án a házban, hogy az összes pártok egyesüljenek az ország süllyedő hajójának megmentésére. Az ő indítványára létrejött azután a Deák-párt és a jobbközép fúziójából egy új nagy kormánypárt, a szabadelvű párt, amely egyfolytában egészen 1905-ig volt hatalmon. Sennyeyék mint konzervatív ellenzék szervezkedtek meg, a bal pártok a függetlenségi párt nevet vették fel. A fúzió után még egy ideig Wenckheim Béla maradt kormányon, ő rendelte el a választást, amely az újdonsült pártnak fölényes többséget hozott, utána

maga Tisza Kálmán vette át a kormányzást. A legfontosabb tárcát, a pénzügyit, az akkor még egészen fiatal Széll Kálmán kapta meg. Tisza Kálmánról nevezték el ezt az egész korszakot, melynek ő volt vezére, és legjellegzetesebb egyénisége. Nem volt nagy szónok, sem valami különleges képességekkel dicsekvő államférfiú; teljesen hiányzott belőle a nagy államférfiak hivatás-tudata, ellenben páratlan volt a maga nemében, mint adminisztratív-tehetség, kitűnően tudott bánni az emberekkel. Ezeknek a tulajdonságainak köszönhető a demokratikus korszakban szokatlan hosszan tartó hatalmát. Mindenek felett pártvezér volt Tisza Kálmán. Emberei sokszor kiábrándultak belőle, állása nem egyszer megrendült, de ő ilyenkor bámulatos szívóssággal és hidegvérrel állt minden támadást. Hatalma nemsokára kormányra lépése után erősen megingott az Ausztriával való gazdasági kiegyezés miatt, amelynek megkötésénél az ország számára egy szemernyi előnyt sem tudott kivívni. A boszniai okkupáció és az ennek nyomában járó megrázkódtatásokat is szerencsésen átélte Tisza Kálmán kormánya. Az okkupáció, melynek történetét már az előzményekben ismertettük, fölverte az ország nyugalmát. A közvélemény jól sejtette, hogy a két balkáni tartomány megszállása nem az ország, hanem csupán a Habsburg-dinasztia érdeke, s azt is nagyon helyesen látta a magyar közvélemény, hogy az okkupáció a szláv elemek megerősödésévé jár, ez pedig nem érdeke sem az országnak, sem a monarchiának. Különbösen is a boszniai hadjáratban éppen a magyar nemzet hozta a legsúlyosabb áldozatokat és annyi pénzbe került, hogy Széll Kálmán pénzügyminiszter, aki nagy ügyel-bajjal tudta rendbehozni az ország pénzügyeit, elkeseledésében lemondott. A lemondását az egész kormány lemondása követte, de Ferenc József újból Tiszát bízta meg a kormányalakítással.

Tisza az okkupációs válság lecsendülése után már addig bevált módszereivel vezette tovább az ország szekerét, diadalmasan leküzdve minden alkalommal az eléje meredő akadályokat. Ezekben nem volt hiány. Véres politikai tüntetés játszódott le Budapest utcáin egy politikai párbaj miatt, úgy, hogy a katonaságnak kellett beavatkoznia. Az 1881-iki választások a kormánynak nagy többséget hoztak. Ebben a politikai ciklusban pedig a tiszaezlári per és az antiszemita mozgalom okozott nagy gondokat a kormánynak. Ez is szerencsésen elmúlt, mire Tisza megszavaztatta az országgyűléssel a bukovinai

csángók visszatelepítéséről szóló javaslatot. Az 1884-iki választásokon a kormány ismét nagy diadalt aratott.

Az országos botrányokat Tisza valóságos művészzel üszta meg, így például a hírhedt Janszky- esetet. Egy Janszky nevű tábornok megkoszorúzta Hentzi szobrát. Utána kitört a botrány; megmozdult a pesti utca, a tüntetés olyan nagyarányúvá fajult, hogy a kormány a katonaság segítségét kérte, amely sortűzzel vetett véget az ijesztő méretű tömegmegmozdulásnak. Alig volt az országban népszerűtlenebb ember, mint Tisza Kálmán. Az ország pénzügyi helyzete nem mutatott javulást, noha azzal a programmal vállalta annak idején a kormányzást, hogy a zilált pénzügyeket rendezi. Az 1885-iki költségvetés valósággal megbotránkozást keltett. Erre a pénzügyi tárcát maga vállalta: jött az adók özöne, elkoboztak egy fontos, régi magyar úri kiváltságot, az italmérési jogot, csakhogy az államköltségvetés hiánya eltűnjék.

Kormányzásának vége felé Tisza egymásután követte el a legnagyobb baklövéseket, mintha csak kitűnő judiciuma megrendült volna. Eltiltotta a magyar ipart attól, hogy részt vegyen az 1889-i párizsi világkiállításon s ezzel a balkezes intézkedésével és szinte meglepően gyenge mentségével az akkor igen erős magyar-francia barátságnak sokat ártott. Majd beterjesztette 1889-ben a szerencsétlen véderő javaslatot. Törvénybe akarta iktattatni, hogy az országgyűlés az újoncok létszámát ezentúl tíz esztendőre szavazza meg, ami a legfontosabb nemzeti jognak megcsorbítását jelentette volna. Erről szól Tisza javaslatának X. paragrafusa. A XXV. paragrafus kimondotta, hogy azok az egyéves önkéntesek, akik a tiszti vizsgát nem tudják német nyelven letenni, még egy évre visszatartathatók. A javaslat országszerte szörnyű felháborodást keltett. A képviselőház 1889 januárjában kezdte meg a javaslat tárgyalását, rettentő izgalmak közben. Többször kellett a katonaságot kivezényelni az országház környékére, hogy a felháborodott tömegek haragjától megórizzék a képviselőket, illetőleg Tisza Kálmán testi épességét. Hosszú, izgalmas tárgyalások után Tisza a X. paragrafust az ellenzék kívánságának megfelelően módosította, ezzel a javaslat voltaképp a napirendről lekerült.

Hasonló megbotránkozást keltett a honosítási törvény is, amely Kossuth Lajost hontalanná tette. Ezzel Tisza még megmaradt csekély presztízsét is tönkre tette és saját pártjától elhagyatva, 1890 március 9-én lemondott. Utóda gróf Szapáry Gyula lett.

Tiszának a legfőbb, sőt talán egyetlen célja volt a 67-es

rendszer megszilárdítása, különben tizenötosztendős hosszú kormányzása nem vetett fel egyetlen új gondolatot sem. Nagyobb elgondolásai nem voltak s ugyanúgy, mint kortársa, akinél esze- sebb, tehetségesebb volt, Taaffe, az osztrák miniszterelnök, ő is a mindennapnak élt. Ami újítás a Tisza Kálmán-korszakban végbement, elkerülhetetlen volt, mint például az állami számvetés, vagy Csemegi Károly szép és európai színvonalú alkotása, az új büntető-kódex. Kormányzásának vége felé bevett a kormányba néhány tehetségesebb embert, mint a fáradhatatlan Baross Gábort, a legnagyobb magyar gazdaságpolitikusok egyikét, az államvasutak kifejlesztőjét, az éles eszű, de rabulisztikus és terméketlen Szilágyi Dezsőt, akit kortársai túlértékelték, a pénzügyminisztériumba pedig Wekerle Sándort vette maga mellé, először mint államtitkárt, később pedig minisztert. Wekerle volt az egész 67-es rendszernek legnagyobb szabású pénzügyi szakembere. Központosítás, a bürokrácia kifejlesztése, a hivatalokat osztó állami patronátus megerősítése jellemzi legfőképpen Tisza Kálmán korszakát, akinek egyébként kétségtelen érdemei vannak az ország belső rendjének megszilárdításában. A nemzetiségi kérdésben Tisza a nemzeti sovinizmust képviselte és sajnálatos módon eltávolodott Deák törvényének szellemétől, és attól a felfogástól, melyet a nagy Széchenyi hangoztatott a nemzetiségi kérdésben, és amelynek ebben az időben Mocsáry Lajos függetlenségi képviselő adott hangot az országgyűlés termében. Mocsáry élesen kikelt az erőszakos magyarosítás ellen, intő szava azonban hatástalanul hangzott el. A gazdasági haladás jelentékeny a Tisza-korszakban; Budapest Európa egyik legnagyobb sertés- és gabonakereskedelmi központja, és 1880-tól kezdve jelentékeny az ipar haladása is.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI KÜZDELMEK ÉS A VALUTAREFORM.

Sokan azt hitték, hogy Tisza Kálmán bukásával a szabadelvű rendszer szétmállik, de ez nem következett be. A rendszer az ő uralma alatt annyira megmerevedett, a párturalom annyira megszilárdult, hogy a kormánypárt léte már nem volt személyhez kötve; a szabadelvű párt még csak meg sem rendült. Azok a kormányférfiak, akik Tisza után jöttek, valósággal már csak kiszolgálták a párturalmat. Utóda, gróf Szapáry Gyula, valóban nem tett mást. Nagy politikai múltja volt már Szapárynak, nagy gyakorlata, régóta volt miniszter, de nem árult el különösebb képességeket.

Szapáry 1890 március 17-én jelent meg a képviselőházban,

s nemsokára beterjesztette a közigazgatási reformot, amely országszerte majdnem olyan megrázkóztatót keltett, mint Tisza véderőtörvény. A javaslat ugyanis a közigazgatás államosításával meg akarta nyírni a történelmi vármegyét, s pusztulásra ítélte volna a magyar politikai géniusz egyik legértékesebb alkotását, amely nagy történelmi hivatást töltött be évszázadokon keresztül. Az ellenzék, élén Ugrón Gáborral, a függetlenségi párt egyik vezérével, a kor egyik legkitűnőbb szónokával, a javaslat ellen az obstrukció fegyveréhez nyúlt, olyan hatással, hogy a kormány egy semmitmondó paragrafus kivételével, az egészet visszavonta s az ellenzékkel szemben teljes vereséget szenvedett.

Nemsokára napirendre került az egyházpolitikai kérdés is, amely esztendőnkön keresztül tartó nagy, heves viták és egy minden részletében nagystílű világnézeti harc után oldódott meg. A magyar közéletnek régen megoldásra váró kérdése volt az egyházpolitikai reform. A liberalizmus azt tanította, hogy a házassági jog egyedül az államot illeti és a liberális állam az egyházat minden középkori eredetű jogától és kiváltságától megfosztotta. A liberalizmus minden országban növelte, gyarapította az egyén jogait, de ugyanakkor megnyírta az egyházét; reakciós időszakban a megfordított jót tapasztaljuk: az egyház jogai és befolyása növekednek és az egyéni jogok csökkennek.

Az egyházpolitikai reform nemsokára a kiegyezés után megkezdődött, a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvénnyel, amelyet gróf Andrassy Gyula a kiegyezés utáni első törvények között terjesztett az országgyűlés elé, majd elfogadta a törvényhozás Eötvösnek a vegyesházassági válóperekről szóló javaslatát. Deák Ferenc 1873-ban nagyhatású beszédet mondott a kötelező polgári házasság mellett. Deákkal azonos nézeteket vallott Kossuth Lajos is, aki száműzetésében a magyar dolgokat állandóan figyelemmel kísérte, és az egyházpolitikai reformot úgy tekintette, mint a 48-iki nagy szabadelvű törvényalkotásnak logikus továbbfejlesztését.

A régóta vajúdo kérdést gróf Csáky Albin közoktatásügyi miniszter híres elkeresztelési rendelete robbantotta ki, amelyen a katolikus egyházi körök felháborodtak. Ekkor a szélsőbali Irányi Dániel és a liberális Horváth Boldizsár kifejtették a képviselőház egyik ülésén, hogy az egyház és az állam közötti összekülönbözésnek csak az állami anyakönyvvezetés vethet véget. Mint megoldásra váró kérdést érinti az egyházpolitikai reformot az 1891-iki trónbeszéd. Gróf Szapáry Gyula közben lemond

dott, a kormányt a pénzügyminiszter, Wekerle Sándor vette át (1892 november 17.), aki az egyházpolitikai reformot felvette az új kormány programpontjai közé.

Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 1893 májusában terjesztette a képviselőház elé a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatot, Szilágyi Dezső igazságügyminiszter pedig elkészült a házassági jogról szóló javaslatával. A javaslat a katolikus egyház és a jobboldali politikai körökben hatalmas érzelmi viharokat támasztott és 1894 februárjában megkezdődtek a szenvedélyes szócstaták. Az ország két pártra szakadt: az egyház jogait védőkre és a kormány híveire, de meg lehet állapítani, hogy az utóbbiak voltak többségben. Ebben a tekintetben alig volt különbség katolikus, protestáns és zsidófelekezetűek között. Ismét látjuk, mint a magyar történet folyamán annyiszor, hogy Magyarország sohasem vonhatta ki magát a nyugateurópai szellemi áramlatok hatása alól. Az ország és a főváros érdeklődése szokatlan nagy volt és Budapest lakossága a reformok mellé állt. A szabadelvű párt úgy tekintette a közoktatásügyi- és az igazságügyminiszter javaslatait, mint Deák Ferenc politikai hagyatékát, a függetlenségi ellenzék pedig mint Kossuth akaratát; soha egy kérdésben sem egyezett meg ennyire a kormánypárt és a függetlenségi ellenzék. A javaslat legnagyobb tekintélyű és leghatásosabb ellenfele gróf Apponyi Albert volt, aki nem vetette el a reform gondolatát, de a fakultatív polgári házasságot követelte. Szilágyi a javaslat tárgyalásakor aratta legnagyobb szónoki sikereit és nagy hatást gyakorolt Kossuth legutolsó levele is, melyet Helffy Ignác közvetített a nyilvánossággal. A főrendiház, ahol a főpapság és a konzervatív mágnások voltak túlsúlyban, 1894 május 7-én visszautasította a javaslatokat. Wekerle erre lemondott, a király Khuen-Héderváryt szemelte ki utódául, de Wekerle mellett a szabadelvű párt olyan egységesen és szilárdan kitartott, hogy újból ő kapott a kormányalakításra megbízást. Július 9-én a főrendiház nagy szótöbbséggel elfogadta az egyházpolitikai javaslatokat, a vallás szabad gyakorlatáról szóló kivételével.

Az egyházpolitikai reform a szabadelvű korszaknak egyetlen, vitathatatlanul szabadelvű alkotása. Ausztria, ahol Taaffe alatt a klerikális és konzervatív felső tízezrek uralkodtak, ennek a korszerű reformnak, mint valami bevehetetlen vár, szegült ellene, Magyarország azonban az Európaszerte jelentkező elvilágiasító folyamatnak szabad teret engedett. Az egyházpolitikai reformokat a kor szelleme követelte. Láttuk ezt a jelenséget Németországban, ahol az egyház és az állam viszo-

nyának rendezését Bismarck vasmarka hajszolta keresztül, Franciaországban, ahol ez a folyamat 1875 után nemsokára megindult, ugyanezt látjuk Olaszországban is. Részük volt benne a protestánsoknak, akik 67 után nagyszámban szerepeltek a közéletben a különböző közigazgatási, tudományos és egyéb állásokban. A kétségkívül szabadelvű közszellem a reformoknak nagyon kedvezett.

A Wekerle-korszak másik nagy alkotása a pénzügyi reform, amely világviszonylatokban is elsőrangú, nagy pénzügyi művelet. Wekerle kormányra lépésekor rendezte az államháztartást, ami 1867 óta neki sikerült először, ezután jött sorra az adóreform, Wekerlének szintén egyik legnagyobb stílus alkotása, majd a valutareform következett. Az Osztrák-magyar monarchia még mindig nem tért át az aranyvalutára, holott az 1848-ban kezdődő gazdasági korszakot szinte az aranypénz korszakának lehet nevezni. A kaliforniai aranymezők felfedezése a század egyik legnagyobb gazdasági eseménye; Angolország, Franciaország, 1871-ben a Németbirodalom, majd a déli latin államok egymásután tértek át az aranypénz-rendszerre. Bebizonyultak az aranypénz rendkívüli nagy előnyei, miközben az ezüst, a roppant mennyiségű ezüstmégek forgalombahozatala miatt, elvesztette régi értékének nagy részét s rossz értékmérőnek bizonyult.

Ausztriában és Magyarországon sok pénzügyi bajjal járt a papírvaluta. Gátolta az áruk behozatalát és az árukivitelét, egész kereskedelmi életünknek nem volt komoly alapja, úgy Magyarország, mint Ausztria kereskedelme a komoly, értékálló pénz hiánya miatt üzérkedésre volt hajlamos. Ez volt Wekerlének egyik legkomolyabb érve az aranyvaluta mellett. Hangoztatta még Wekerle, hogy pénzügyileg e miatt van a monarchia elszigetelve Nyugat-Európától. Az osztrák-magyar papírpénz értéke folyton hullámzott, igaz, hogy a magyar gazdák néha nyertek az ázsión, de viszont vesztek a külföldről behozott iparcikkekben. Bécsben Wekerle terveit bizonyos idegenkedéssel fogadták. Az idegenkedésnek részben az volt az oka, hogy a terv magyar politikustól származott, meg részben az is, hogy Ausztriában, a doktriner közgazdászok hatása alatt, a papírpénz-elmélet népszerű volt és nem tartották feltétlenül szükségesnek az aranyvalutára való áttérést. Wekerle az uralkodót főleg azal nyerte meg, hogy a régi, bizonytalan értékű papírpénzzel egy esetleges háború felelősségét nem tudná vállalni. Wekerle pénzügyi reformja szinte mestermű, minden nagyobb pénzügyi műveletnél szokásos gazdasági megrázkódtatás nélkül tért át

Magyarország és Ausztria az új értékmérőre. Gazdasági jelentősége a valutareformnak az volt, hogy megszűnt az áringadozás és a váltóárfolyamok állandó hullámzása, és legfőképpen az, hogy a monarchia nem állott többé pénzügyileg elszigetelve az aranyvalutájú európai országok között.

Az egyházpolitikai reformok megszavaztatása után Wekerle kegyvesztett lett Bécsben és 1895 novemberében távoznia kellett. Az ő érájával bezárul a szabadelvű korszaknak nyugodt és nagy alkotásokban gazdag fénykora.

A 67-es rezsim legnagyobb alkotásai Wekerle Sándor nevéhez fűződnek. Maga Wekerle volt az id. gróf Andrassy Gyula és gróf Tisza István mellett az egész szabadelvű korszak legnagyobb szabású államférfia. Rendelkezett mindazokkal a személyes tulajdonokkal, melyek alkalmassá tették őt arra, hogy a ferencJózsefi korszakban közvetíteni tudjon a nemzet és uralkodója között, ami nem volt könnyű feladat. Remekül tudott bánni az emberekkel s kétségtelenül voltak diplomata tulajdonai. A magyar politikusoknak 67 óta két örvény között kellett ugránozniuk: felülről Bécs fenyegetett, meg kellett küzdeniök az uralkodó osztrák tanácsadónak intrikáival, idehaza pedig a türelmetlen, sokszor erőszakos, s a sokszor lehetetlenségeket követelő ellenzék támadásainak kellett tartani a hátukat. Wekerle mind a kettőben utolérhetetlen mester volt.

A DUALIZMUS MEGRENDÜL.

Az egyházpolitikai reformok végrehajtása Wekerle utódára, báró Bánffy Dezsőre, a volt szolnokdobokai főispánra várt, akinek vállalkozását még saját pártja is kételkedő érzelmeikkel fogadta. Reá várt Wekerle félbehagyott művének, az egyházpolitikai reformtörvényeknek kiegészítése és végrehajtása. Bánffy nem volt nagykonceptióju államférfi, de megnyerte Ferenc József tetszését és bizalmát azzal, hogy igyekezett a kormányhatalom minden rendelkezésre álló eszközével fenntartani a 67-es rendszer sérthetlenségét. Elgondolása az volt, hogy meg kell adni Bécsnek mindent, amit kíván, és nem kell hozzányúlni a dolgoknak a 67-es kiegyezésben megállapított rendjéhez, akkor idehaza csinálhatunk nemzetiségi politikát, amit Bécsrel szemben kint elvesztünk, itthon bőségesen megnyerjük. Az egyházpolitikai törvények közül a vallás szabad gyakorlatáról szólót Bánffy egy kis csínnyel, új főrendek kinevezésével, erőszakolta keresztül. Nemsokára Agliardi pápai nuncius megbuktatásával, aki meggondolatlanul beleavatkozott Magyarország belügyeibe, megmutatta, hogy a hatalmas kato-

likus klérussal is szembe mer szállani. Győzelme, melyet ugyanakkor Kálnoky közös külügyminiszter elbocsáttatásával megtetőzött, nagyban fokozták népszerűségét a szabadelvű körökben.

1896-ban érkezett el a magyar nemzet viszontagságos európai állami létének ezredik esztendejéhez. A politikai pártok a nagy évforduló hatása alatt, gróf Apponyi Albert indítványára, Treuga Dei-t kötöttek. A nagyszerűen sikerült kiállítás és a jubileumi ünnepségek ismét Magyarország felé fordították a külföld figyelmét. A koronázó templomban lezajlott, páratlanul fényes jubileumi ünnepség azt mutatta, hogy az uralkodó teljesen összeforrt a nemzettel. Ez a gondolat csendül ki legalább abból a páratlanul szép beszédből, amely Vaszary Kolos akkori érsekprimás ajkairól elhangzott.

Az ünnepi hangulat az esztendő végéig tartott s a szép és felemelő emlékekben gazdag esztendő egy példátlanul álló erőszakos választással végződött, amely a kormánypárt és az ellenzék közötti ellentétet újból kirobbantotta. A választási erőszaknak, korrupciónak ezeket a példáit még nem látta az ország. Bánffy az ellenzékét szószoros értelemben letörte: a Horánszky—Apponyi-féle Nemzeti pártból, az Ugrón Gábor-féle Függetlenségi Pártból alig maradt néhány hírmondó, csak a Kossuth Ferenc-féle függetlenségi párt maradt meg majdnem teljes épségben, A választási erőszakosságok a végsőig fokozták fel a szenvedélyeket s nem túlzunk, mikor azt állítjuk, hogy a Bánffy-féle választásokkal az ország politikai életében új kor*szak kezdődött, melyet ezzel a szóval jellemezhetünk: a 67-es kiegyezés megrendült.

A magyar politikai élet jelenségeinek megítélésénél a helyes, tárgyilagos szempontot a pártpolitikai szempontok még ma is elhomályosítják. Ma, évtizedek történelmi távlatában, a szabadelvű párt és a közjogi ellenzék sokszor ádáz harcaiban a magyar politikai életnek egyszerű jelenségeit kell látnunk, amelyek a viszonyok természetéből adódtak. Az ellenzék küzdelmét nem szabad lebecsülni, hiszen a magyar ellenzéki csoportok nem tettek mást, minthogy a magyar nemzeti életnek teljességét követelték a nemzeti imperializmus korában. A nyugati mintára, az ottani parlamentáris szokásokra való hivatkozás egészen helytelen. A magyar parlamentarizmus a maga nemében egyedülálló azért, mert az angol mintájú parlamentarizmusnak a lényegét, a politikai váltógazdaságot teljesen kizárta; az ellenzék nem remélhette, hogy elveinek feláldozása nélkül valaha is kormányra juthat.

Bánffy az 1897-ik esztendőn még valahogy átvergődött, a következő év elején azonban olyan esemény jött közbe, amely egyszerre kirobbantotta az ellentéteket, s az elkeseredett ellenzék a technikai obstrukció fegyveréhez nyúlt. Ez az esemény az úgynevezett „ischli klauzula” botránya. Bánffy ugyanis Ischlben abban egyezett meg az osztrák kormánnyal, hogy a gazdasági kiegyezést Ausztriával a törvényhozás hozzájárulása nélkül ideiglenesen rendezi. A parlamenti béke felborult, a költségvetést Bánffy nem tudta megszavaztatni és az ország az 1898-ik év végén ex-lex-be zuhant, első ízben 67 óta. A technikai obstrukció a következő év elején tovább tartott s Bánffy, mintha valami óriási nagy gondolatot hordott volna az agyában, fogózkodott a hatalomba, túrt mindent, a közgyűlöletet, a parlamentben rázúduló gyalázatot és szitkokat. Az 1899. év elején már az utca is megmozdult s végre a parlamenti anarchia örvényéből nem tudván kivezetni a törvényhozást, 1899 február 18-án lemondott; utóda Széll Kálmán, Tisza Kálmán egykori pénzügyminisztere lett, aki a „jog, törvény, igazság” bizalmat keltő szólamaival kezdte meg a kormányzást.

Széll Kálmánra nagy feladat várt, nem kevesebb, mint a parlamentarizmus megmentése, jóvátenni azt a sok hibát, amit Bánffy kíméletlensége idézett elő. Nem hiányoztak nála a vezetéshez való képességek; régóta volt miniszter, nagy parlamenti gyakorlatra tekinthet vissza; korántsem volt olyan vasakarátú, s kíméletlen ember, mint előde, inkább a békés, mindent kiegyenlítő, az ellentéteket elkenő politikusnak a típusa. Kitűnő szakembereket vett be kormányába, mint amilyenek Lukács László, Wlassics Gyula, Darányi Ignác voltak, akik már az előző kormányt is szolgálták és Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter, akit ő vett be a kormányba. Az optimisták azt remélték, hogy Széll Kálmán kormánya a magyar politikában merőben új irányt jelent és jobb napok virradnak a régóta tartó bizonytalanságtól meggyötört országra. A parlamentarizmus megmentése ebben az időben már rendkívül nehéz volt, \$ kétféle módon lett volna lehetséges: vagy kiegyezni az ellenzékkel úgy, hogy az bizonyos minimális nemzeti követelmények fejében békében maradjon, vagy letörni az ellenzékét a házszabályrevízióval, ami egyszersmindenkorra lehetetlenné tette volna a technikai obstrukció alkalmazását.

Széll olyan nagy reményeket ébresztett, hogy az Apponyi—Horánszky-féle mérsékelt ellenzék, a Nemzeti Párt, elhatározta feloszlását és a szabadelvű pártba belépett, így Széll, miután pártja a Nemzeti Párttal megnövekedett, 362 főnyi hatalmas

kormánypárti többségre támaszkodhatott. De kormányzása a küzdelmeknek, nehézségeknek hosszú sora. Ausztriával sikerült megkötni az új gazdasági egyezményt, de nagy viharokat támasztott a quóta százalékanak felemelése. Széllnek az volt a szokása, hogy minden nagy és nehéz kérdést elintézetlenül hagyott; napirendre tért fölötte, abban a hiszemben, hogy a baj idővel magától elmúlik. A nemzetiségek folyton mozgolódtak, Magyarországot sérelmek is érték a közös hadvezetőség részéről. Széll mindent magára hagyott, vagy megkísérelte ékes-szóval, dialektikával elintézni az ügyet, szóval: semmiképen sem volt sem a nagy tettek, sem a merész kezdeményezések embere.

Magyarország nem valami fényes kilátásokkal és legjobb előjelekkel lépte át az új század küszöbét. Egyre égetőbbé vált a választójog kérdése, amelyet az ellenzék vetett fel s amelynek szükségességét Széll Kálmán elvben elismerte, de ennek megoldását sem tartotta időszerűnek. A magyar volt már ebben az időben Európa legelmaradottabb választójoga. Külpolitikai kérdések is kísértettek; a hármasszövetség már dogmává meredett, de Ugrón Gábort, amikor a francia-orosz-osztrák-magyar szövetség gondolatát meg akarta pendíteni, egyes túlbuzgó kormánypártiak majdnem hazaárulónak nyilvánították.

El kell ismerni, hogy Széll Kálmán nagy ügyességgel kormányzott, mégis felfakadtak már kormányzásának második esztendejében az ország összes belső bajai. Jellegzetes tünet gróf Károlyi Sándor híres agrárprogrammja (Gönczi-levél), melyet hevesen megrohmozott a kormánypárt. Az agrármozgalom indokolt volt azért, mert a magyar liberalizmus elsősorban az iparfejlesztésnek kedvezett, a banktőkét és a kommerciális irányt dédelgették az összes kormányok. Károlyi Sándor mozgalma különben Le Play francia szociológus mozgalmanak hatása alatt keletkezett, aki erősen keresztény erkölcsi alapon állt és a legfontosabb szociális feladatnak a családias életet ápolását tartotta. Ugyanebben az időben, amidőn Ausztria nemzetiségei az osztrák politikai élet medrében torlaszokat emeltek, megmozdultak a nemzetiségek nálunk is. Az erdélyi szászok tiltakoztak az ellen, hogy megmagyarosítsák az erdélyi helységneveket, Turócszentmártonban nagygyűlést tartottak a tótok és azt követelték, hogy Tótország elnevezéssel autonómiát kapjon az egész Felvidék, ugyanakkor Krieghammer közös hadügyminiszter verte arcul a magyar nemzeti önérzetet egy elhamarkodott rendeletével. Széll csak paktált, mindenkivel megegyezett, vagy megegyezést színlelt, minden nehéz kérdést

elodázott és nagyszerűen előadta a parlamentben a semmit, pedig a nemzetiségi kérdés égetővé vált.

Ebben a nehéz kérdésben, amely Magyarország sírját ásta meg 1918-ban, a XIX. század folyamán két ellentétes elv állott egymással szemben. Az egyik az volt, hogy nemzetiségeinkkel ki kell békülni, mert lehetetlenség, hogy a kicsiny, elszigetelt, az európai népcsaládban testvértelenül álló magyarság egyszerre két fronton harcoljon, felvegye egy időben a harcot a dinasztiaival és annak itthoni fegyvertársaival. Ennek az elvnek Magyarország legnagyobb szellemi és politikai elemei a képviselői, mint gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, gróf Teleki László, Mocsáry Lajos, gróf Tisza István. A másik elv az volt, hogy a nemzetiségeket minden rendelkezésünkre álló eszközzel el kell magyarosítani. Ezt Tisza Kálmán, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Rákosi Jenő képviselték. Tisza István ebben az időben Aradon Goldis László püspök beiktatásán nagy beszédet mondott, melyben kifejtette, hogy a magyaroknak és a románoknak meg kell egyezniök egymással. Intelmei hatástalanul hangzottak el. Nemzetiségi politikánk abban a hibában szenvedett, hogy nem volt határozott iránya; a mindenkori kormányok azt hitték, hogy ezt a rendkívül súlyos, mindinkább elmérgesedő kérdést megoldhatják a közigazgatás primitív eszközeivel.

A Széll-kormány még a választások előtt Polónyi Géza és Szilágyi Dezső szópárbaja után törvénybe iktatta a trónöröklésben beálló változást. Ferenc Ferdinánd trónörökösnek, aki Chotek Zsófia cseh grófnővel morganatikus házasságot kötött, le kellett mondania gyermekeinek trónöröklési jogáról, amit meg is tett egy esküvel megerősített nyilatkozatában.

Széll Kálmán 1901-ben választatott és a választások néhány jelentéktelen hatósági erőszakoskodást nem számítva, simán folytak le, a kormány a Bánffy-féle módszerek alkalmazása nélkül megkapta a többséget; mindössze csak 38 mandátumot veszített. A miniszterelnök folytatta tovább a halogatási politikát, melyet művészetté fejlesztett és fényes dialektikájával tett teteszetté, nem törődve az országnak égető nagy kérdéseivel. Annak a visszahatásnak, amit a túlságba vitt állami ipartámogatás keltett, Beöthy Ákos adott hangot a képviselőház egyik ülésén: „Franciaországban az az elv, hogy gazdagodjék az ország, nálunk a gazdagodás állami támogatással szűk, kormánypárti körre szorítkozik” — mondotta a nagykeszű Beöthy Ákos, akit felületességgel vagy demagógiával a legrosszabb akarat sem vádolhatott. A választások után különben a politi-

kai élet hangulata zivatarossá változott. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter betervezte a katonai javaslatot, amely az addigi 103.000 főnyi közshadseregbeli újonclétszámot 125.000 főre, a 12.000-nyi honvédekét pedig 30.000 főre emelte volna. A véderő javaslat bombakép hatott. A parlamentben olyan zűrzavar keletkezett, amely az osztrák parlamentbeli obstrukciókra és dulakodásokra emlékeztetett. A bajokat tetézte Körber osztrák miniszterelnök aknamunkája, s az Ausztriával való súrlódások, amelyeknek főleg gazdasági okaik voltak, tovább tartottak. Ausztria meg akarta tartani, főleg a német verseny miatt, Magyarországot, a magyar kormány viszont nemzeti ipart akart teremteni s ennek számára biztosítani szeretne volna legalább a hazai piacot. Az ellenzék a katonai javaslatok ellen ismét a technikai obstrukció bevált fegyverét vette elő, mire Széll Kálmán régi taktikája teljesen csődöt mondott: a katonai javaslatok tárgyalását nem sikerült elposványosítania; 1903 július 16-án lemondott, maga után hagyva az obstrukció viharai-ban feldúlt országot.

Gróf Tisza István sikertelen első kísérlete után az uralkodó gróf Khuen-Héderváry Károly volt horvát bánt bízta meg a kormányalakítással, akinek azonban egy vesztegetési ügy miatt rázúduló támadások özöne elől a lemondásban kellett menedéket keresnie. (Július 31.) Khuen-Héderváry aulikus főúr volt, aki, mint Horvátország kormányzója, teljesen elidegenítette a horvát nemzetet Magyarországtól. Egyébként óvatos ember volt és nem mindennapi diplomata. Lemondása után tovább vitte az ügyeket, miközben a katonai kérdés egyre izzóbbá tette a közhangulatot. Ekkor váratlanul olyan esemény következett, amely nyakát szegte minden békés megegyezésnek a katonai kérdésben. Az uralkodó 1903 szeptember 17-én a galíciai Chlopy-ban hadiparancsot adott ki, melyben erőteljes hangon kimondja, hogy a katonai kérdésekbe beleszólást nem enged. A hadiparancs szinte mennyőcsapásként hatott, s a parlament és közvélemény Khuen-Héderváry miniszterelnököt tette érte felelőssé. Politikai természetű napiparancsot ugyanis alkotmányos országban az uralkodó nem tehet közzé a miniszterelnök tudta és beleegyezése nélkül. A miniszterelnök kieszközölte az uralkodónál egy engesztelő nyilatkozatot, de ez nem csillapította le az ellenzéki közvélemény felháborodását s nem voltak vele megelégedve az országgyűlés alkotmányos érzelmű tagjai sem, a kormány helyzete ilyenformán tarthatatlanná lett; Khuen-Héderváry lemondott s 1903 november 3-án gróf Tisza István követte.

Gróf Tisza István a szabadelvű szellemű és nemzeti politika jelszavával kezdte meg a kormányzást, s azzal az erős elhatározással, hogy megszilárdítja a megrendült 67-es rendszert és az obstrukció letörésével a parlamentarizmust helyreállítja. Szándékai, melyeknek végrehajtásához a legnagyobb energiával fogott hozzá, nem sikerültek; a közhangulat Magyarországon ebben az időben sokkal jobban kedvezett az ellenzéki politikának, mint 67 óta bármikor. A magyar közvélemény romantikus szélsőségekbe csapongott, a középosztályt elkábította Rákosi Jenőnek a köztudatba átment szólama: a harmincmillió magyar. A nemzeti imperializmusnak ez a megnyilvánulása teljesen meggondolatlan, irreális volt. Hogyan akart megküzdeni a kis magyarság egyszerre Béccsel és a nemzetiségekkel, amelyek, mint nemsokára a nemzeti ellenállás idején kitudt, a császári autokratizmus hű és odaadó csatlósai voltak? Tisza kormánya kezdetén a politikai béke mégis létrejött és a képviselőház 1904 márciusában elfogadta az újonc javaslatokat, Tisza a magyar ügyekbe belekotnyeleskedő Körber osztrák miniszterelnök erélyes rendreutasításával még egy kis népszerűséget is szerzett. A pártközi békét azonban egyszeriben felborította az ugrai levél, melyben Tisza a házszabályrevízió szükségességét bejelentette. Most már megkezdődött a szabadelvű párt gyors bomlása. Gróf Apponyi Albert, báró Bánffy Dezső az ellenzékbe ment át. Amikor Tisza a házszabályrevíziót házszabályellenesen megszavaztatta (november 18.), a parlamenti viharok hatványozott erővel dühöngtek és az országgyűlés termében olyan botrányok játszódtak le, amelyekhez hasonlóra a magyar parlamentarizmus történetében még nem volt példa. 1905 januárjában zajlottak le a híres tiszta választások, amelyek az egyesült ellenzéknek hoztak győzelmet; Tisza megbukott.

A NEMZETI ELLENÁLLÁS ÉS A KOALÍCIÓ.

Tisza István 1905 július 18-án lemondott. Az ezután következő tizenhathónapos zajos korszakot általában a nemzeti ellenállás korszakának szokás nevezni. Ez a küzdelem történeti szempontból rendkívül fontos, mert a maga valóságában mutatja meg, hogy milyen siralmasan gyenge volt az intrazigens nemzeti politikát követelő közjogi ellenzék. Kikkel állott szemben a nemzeti ellenállás? Elsősorban az egész császári Ausztriával, másodsorban Magyarország összes nemzetiségeivel, harmadszor a budapesti utca népével. Ha a magyar ellenzéki politika lekapcsolja, s ártalmatlanná teszi legalább a belső ellenségeket,

akkor Béccsel szemben a sikernek némi reményével vehette volna fel a küzdelmet. Ennyi ellenség túlságos sok volt.

Ezekben az eseményekben már részt vett, mint kulisszák mögötti mozgató, egy titokzatos és félelmetes hatalom, Ferenc Ferdinánd főherceg, az osztrák-magyar trón várományosa, akit éppen ezért röviden jellemzünk.

Ferenc Ferdinánd trónörökös tuberkulotikus ember volt, s egész élete abban telt el, hogy védekezett egy könnyen halálossá válható betegség ellen. Talán innen magyarázható mogorvasága és elzárkózottsága. Nem volt különös észtehetségekkel megáldva, katonának nevelték, a politikai, a tudományos kérdésekhez semmit sem értett, a művészetek és irodalom iránt pedig, mint közvetlen környezetének feljegyzéseiből kitűnik, teljesen érzéketlen volt.

A főherceg politikai nézeteit egykori írődeákjának, Chlumecy Lipót bárónak, az Österreichische Rundschau volt szerkesztőjének könyvéből ismerjük. Az osztrák-magyar trón várományosa és meghitt tanácsadói úgy gondolták, hogy a dualista államrendszer teljes egészében rossz, elavult, előbb-utóbb a monarchia vesztét okozza. A Habsburg-monarchiát — szerintük — át kellett volna alakítani egy nemzetiségek szerint széttagolt, amellet centralizált, Bécsből egységes akarat által kormányzott birodalommá. Volt egy kis meghitt társasága és hátramaradt leveleikből úgy látjuk, hogy a kis társaság tagjai kölcsönösen támogatták, biztatták egymást, s éber figyelemmel kísérve a monarchia bel- és külpolitikai életének minden mozzanatát, a lehetőség szerint ellensúlyozták Ferenc József politikáját. A trónörökös Ferenc Józseffel sem a külpolitikai, sem a belpolitikai kérdésekben nem értett egyet, sem az általános kormányzati elvekben. A német szövetséghez ragaszkodott, ámbár Poroszországot az 1866-i események miatt gyűlölte. Olaszországot nem szerette, Romániával pedig meg akart egyezni, ha másképpen nem, Erdély autonómiájának árán. A nemzetiségekkel, a románokkal, horvátokkal, tótokkal, szerbekkel állandóan paktált ellenünk. Bennünket, magyarokat, ki nem állhatott, s kijelentette egyszer bizalmas környezetében, hogy minden ötven esztendőben egyszer újból meg kell hódítani Magyarországot. A trónörökös 1901-től kezdve a monarchia bel- és külpolitikájába állandóan beavatkozott és úgy látta, hogy nagyratörő tervének, a Habsburg egyesült államok megvalósításának főleg a magyarok állanak útjában. Azt hitte, hogy a többi nemzetek üdvívalgással fogadják majd a föderalista elgondolást és beterelődnek a nagy akolba, amelyet Bécsből kormányoztak volna megvalósulása esetén, ugyanúgy, mint 1867 előtt. Ferenc Fer-

dinánd politikai nézeteit az 1848 december 2-i császári pátens fejezi ki leghívebben, amely többek között ezeket mondja: „A birodalom összes népeinek egyenjogúsága alapján... fog a haza újból előállani... amely kényelmes lakóháza leend a különböző nyelvű törzseknek.”

Az 1905-i eseményeknek ő volt a láthatatlan, titkos mozgatója, ő használta fel, nem is egészen ügyetlenül, a főváros szervezett munkásságát a nemzeti ellenállás letörésére. Ő dobatta be a köztudatba az általános, titkos választójog jelszavát, nem azért, mintha a jogkifejlesztés lelkes híve lett volna, hanem azért, mert azt hitte, hogy a választójoggal sikerül majd Magyarországot nemzetiségi területekre szétdarabolni. Mint leveleiből látjuk, szinte rettegett attól, hogy a magyarok ki találnak egyezni a nemzetiségekkel, mert akkor, szerinte, minden elveszett. Fejébe vette, hogy trónralépésekor Magyarországot megalázza olymódon, hogy nem koronáztatja meg magát, hogy ne kelljen az alkotmányra megesküdni. Minthogy autokratikus légkörben nőtt fel, s el volt telve az uralkodók isteni jogával, egészen biztos, hogy a legkisebb lelkiismeretfurdalás nélkül tépte volna szét alkotmányunkat.

Ferenc Ferdinánd elgondolásai ellen minden párt egyformán tiltakozott, Tisza István és a szabadelvűek ugyanúgy, mint Apponyi Albert vagy Andrássy Gyula. A koalíció vezetői nagy hibákat követtek el; meg kellett volna nyerniök demokratikus és szociális programmal azokat a tömegeket, amelyek így a császári autokratizmus támogatóivá szegődtek. A magyar proletártömegek, akiket Ferenc Ferdinánd politikája a nemzeti ellenállás letörésére felhasznált, nem állottak nemzeti alapon; az akkor már több évtizedes agitáció a magyar ipari munkásságot nemzetközi célok számára szervezte meg elszánt harcossá. Minthogy kitagadottja volt a magyar politikai életnek, egyetlen olyan politikai párttal sem vállalt közösséget, amelynek képvisellete volt az országgyűlésen. A nemzetiségek 1906 március 20-án megjelent kiáltványa megmutatta, hogy a Bécs elleni küzdelemben a koalíció egyikre sem számíthat.

A király 1905 június 19-én báró Fejér váry Géza táborszernagy, a honvédelmi minisztert bízta meg a kormányalakítással, aki, mint jó katona, teljesítette császári ura parancsát. A kormány lelke és vezetője Kristóffy József belügyminiszter lett, Ferenc Ferdinánd eszméinek a szolgája. A kormány, miután bemutatkozása alkalmával a szabadelvű párt bizalmatlansággal, az egyesült ellenzék pedig szitkokkal fogadta, elnapolta az országgyűlést szeptember 15-ig. Az addig eltelt időt a szövetkezett ellenzék arra használta fel, hogy bejárja az országot s a lakossá-

got ellenállásra buzdítsa. Közben kibékülési kísérletek történtek a király és a nemzet között, de sikertelenül. A kormány azal a gondolattal is foglalkozott, hogy az általános választójogot oktrojja hozza be, a sajtót pedig elhallgattatja; így aztán a helyzet szeptembertől kezdve mind bizonytalanabbá és fenyegetőbbé vált. Fejérváryék megpróbálták az ellenállást az újonnan kinevezett főispánokkal, a kormány bizalmasaival, letörni, a vármegyék azonban úgy fogadták őket, mint hazaárulókat és már hivatalba iktatásukat megakadályozták. 1906 február 19-én, midőn Nyiry altábornagy, mint a király teljhatalmú képviselője, az országgyűlést karhatalommal feloszlatta, a válság tetőpontját érte el.

A tizenhathónapos válságnak a legnagyobb tanulsága kétségtelenül az volt, hogy Bécs erősebbnek bizonyult a nemzetnél. A magyar nemzet ugyanúgy, mint 1848/49-ben, egyedül maradt Ausztriával szemben, amely újból megtalálta hű támaszait a nemzetiségekben, sőt becsalta Ferenc Ferdinánd táborába a választójog kecsegtető ígéretével a szervezett munkás-ságot is. Ma már tudjuk, hogy Ferenc Ferdinánd hiúsított meg minden méltányos megegyezést a nemzet és Ferenc József között.

A megegyezés egyetlen módja az volt, hogy a szövetkezett ellenzék a kormányt azzal a feltétellel veszi át, hogy az összes nemzeti követeléseket feladja. Nem is tehetett mást. A nemzeti ellenállás túlhamar kifulladt; a szövetkezett ellenzék vezetői 1906 tavaszán maguk sietették az uralkodóval a megegyezést, amely április 8-án, hosszú tárgyalások után, létrejött. A kormányalakítást Wekerle Sándor vállalta. A kabinet tagjai közt voltak többek közt Kossuth Ferenc, a függetlenségi párt vezére, a másik vezér, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula, Polónyi Géza, Darányi Ignác. A koalíció legkiválóbb szelleme gróf Andrássy Gyula volt, a belügyminiszter. Nagy látókörű, kítűnő ítéletű, s ritka képzettségű politikus volt Andrássy, de nem törtető, nem harcos természet. Kossuth Ferenc, a koalíció másik vezére, valósággal teherként viselte atyjának nagy nevét. Ügy tért vissza az országba, mint a kossuthi hagyományok őrizője, mint megalkuvást nem ismerő nemzeti politika hirdetője, de nem volt az; konzervatív úr volt Kossuth Ferenc, megalkuvó és nem harcos jellem, kinek lelki alkatánál fogva inkább az ó-szabadelvűek között lett volna a helye. A parlamentarizmus történetében a koalícióhoz hasonló esetre nem tudunk példát. Politikai képtelenség, hogy egy nagy párt, a közvélemény túlnyomó részétől támogatva, összes sarkalatos elveinek félredobásával vállaljon kormányalakítást. Ez csak a mo-

narchiában volt lehetséges, amely kivétel és különlegesség mindenben, s ahol csak ilymódon lehetett megőrizni a parlamentarizmus és az alkotmányosság látszatát.

Az ország diadalmáorban üdvözölte a koalíciós kormányt. A májusban megtartott választásokon a koalíció óriási diadalt aratott, a szabadelvű párt pedig feloszlott. A függetlenségi párt 250 mandátumot nyert, a 67-es alkotmánypárt 73-at, a néppárt 33-at, a nemzetiségek 25-öt, a demokraták 3 mandátumra tettek szert. Házelnökké Justh Gyulát választották meg, aki már az egyházpolitikai harcokban szerepelt. A reformkorszak szellemétől és Kossuth Lajos hagyományaitól áthatott politikus volt, s őszintén akarta a haladást. Nem volt nagyképzettségű politikus, de volt benne sok ösztönös meglátás, s amellett, mint tántoríthatatlan, puritán jellem, még politikai ellenfeleinek tiszteletét is kivívta. Lehetetlen a koalíció pártjainak részletes jellemrajzát adni, annyit azonban nem hallgathatunk el, hogy a koalíciós parlament óriási többsége lelki alkatánál fogva nem volt alkalmas a nagy nemzeti feladatok megoldására. Sok nehéz kérdés gyülemlt fel egyszerre köztük: a nemzetiségi kérdés, a horvát-ügy, a választójog.

A koalíció hároméves, egyébként meglehetősen egyhangú kormányzása alatt több fontos törvényt alkotott. Szerényi József kereskedelmi államtitkár iparfejlesztési törvénye és Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, akkoriban „derestörvénynek” csúfolt, de mégis haladást jelentő cselédtörvénye a koalíciós korszak legfontosabb törvényalkotásai. Szerencsétlen gondolat volt a horvát vasúti pragmatika, amellyel a horvátországi vasutasok jogi helyzetét akarták szabályozni. A horvátok obstrukciót kezdtek és a nagyjelentőségű 1905-i megegyezés (fiumei rezolúció), amelyen a horvát-magyar barátságos viszonyt tovább lehetett volna fejleszteni, egyszerre felborult. A koalíció ezzel a szerencsétlen törvénnyel akaratlanul Ferenc Ferdinánd trónörökös malmára hajtotta a vizet, aki maga írja egyik levelében, hogy minden eszközzel meg kell akadályozni a magyarok és a horvátok megegyezését. A koalíció azonban meg sem kísérelte a nemzetiségi kérdés megoldását. Gróf Andrássy Gyula betérjesztette 1908 novemberében a pluralitáson felépülő választójogi javaslatát, de nem lett törvény belőle. A szociáldemokratáknak ebben az időben százezrekre menő hatalmas, jól kiépített szervezeteik voltak, de a szűkkörű választójog miatt nem juthattak egyetlen mandátumhoz sem, holott évtizedek óta ültek képviselőik az összes nyugati országok törvényhozóinak padsoraiban. A polgári radikálisok, kik

szintén az általános, titkos választójogot követelték, nem támaszkodhattak nagy, megszervezett tömegekre, de az intelligencia körében nagy számmal voltak híveik.

A koalíció egységét a bankkérdés bontotta meg 1909 elején. Ez a kérdés még az 1907-i kiegyezési tárgyalásokon bukkan fel. Ha az önálló jegybankot sikerült volna megvalósítani, a függetlenségi párt kicsikarta volna Béccsel szemben a nemzeti követeléseknek legalább egy minimális részét. Többféle terv merült fel: az Osztrák-Magyar Bank kettéosztása a monarchia két állama között, a Wekerle-féle kartellbank terve és az önálló magyar nemzeti bank. Minthogy a Justh—Holló-féle csoport a nemzeti bank mellett végig makacsul kitartott, a függetlenségi párt kettévált. A koalíció élete a függetlenségi párt kettészakadása óta csak végvonaglás volt. Wekerle kétszer is lemondott, s a király hosszú huzavonák után 1910 január 10-én parlamentenkívüli kormányt nevezett ki a régi szabadelvű párt tagjai közül, gróf Khuen-Héderváry Károly elnökletével. Tisza István pedig bihari magányából visszatért. Khuenék 1910 júniusában választattak és a nemzeti társaskörből kialakult munkapárt elsöpörte a koalíciót.

A MUNKAPÁRT URALMA. AZ EREDMÉNYEK.

A munkapárt hatalmas győzelme főleg lélektani okokból magyarázható: azok a választó tömegek, amelyek oly hősiesen kitartottak az egyesült ellenzék mellett a nemzeti ellenállás idején, a koalíciós kormányzás meddőségét látva, az ellenzékéből kiábrándultak. A munkapárt nem volt korántsem egységes, különösen a választójogi kérdésben. Khuen-Héderváry miniszterelnök az általános titkos választójog hívének vallotta magát, ugyanígy Lukács László is, a pénzügyminiszter, de Tisza István nem értett velük egyet. A kormány ellenzéke igen gyenge volt. Kossuthék ál-ellenzéknek számítottak, az alkotmánypárt mérsékelt ellenzék volt; igazi, kérlelhetetlen ellenfele a kormánynak csak Justh ék kicsiny csoportja. A választásokon a munkapárt 257 mandátumot nyert el, Andrássyék (alkotmányárt) 21-et, a Kossuth—Apponyi-féle függetlenségi párt 55-öt, Justh Gyula pártja 41-et, a Károlyi Mihály-féle függetlenségi párt 10-et. Nagyatádi Szabó István most került be először a törvényhozás termébe harmadmagával. Elnökké a mérsékelt, nyugodt Berzeviczy Albertet, a volt közoktatásügyi minisztert, választották meg.

A szűkkörű választójog már régóta a különböző radikális szekták malmára hajtotta a vizet. A radikális mozgalom hívei a század első évtizedében még csak a Huszadik Század című

folyóirat és Jászi Oszkár köré csoportosuló, nagyrészt zsidó értelmiség sorából kerültek ki, most azonban megalakult a Reform Klub, amelyben Justhék, Bánffy Dezső együtt voltak a szocialistákkal, sőt még munkapárti képviselők közül is akadtak tagjai. Apponyi Albert, Kossuth Ferenc felszólalásaikban főleg a nemzeti vívmányokat tették szóvá igen lagymatag hangnemben, majd nemsokára megkezdődött az obstrukció a véderő javaslatok ellen. A kormány mindent megtett, hogy a javaslatot megszavaztassa. Tisza István külpolitikai okokra hivatkozva, sürgette a véderő javaslat gyors tető alá hozatalát. Ezzel telt el az 1911-ik év s a következő évben tovább folyt az ellenzék küzdelme, s az eredmény az lett, hogy a munkapárt zárt egységgé tömörült. 1912 április 17-én Khuen-Héderváry miniszterelnök lemondott s utóda Lukács László lett, az addig pénzügyminiszter, májusban pedig Návay Lajos házelnök mondott le s utódává Tisza Istvánt választották meg, aki az obstrukciót rövidesen letörte.

Az országházban megismétlődtek az 1904-iki jelenetek. 1912 június 4-én, amikor Tisza házelnök a házszabályok előírta formák mellőzésével első, második, harmadik olvasásban megszavaztatta a véderő javaslatot, a parlamenti rend felborult. Az ellenzék elkeseredésében iszonyú botrányokat rendezett, mire Tisza először kizáratta, majd bevezényelt rendőrökkel kidobatta az engedelmessé nem akaró képviselőket. Ez az ellenzékétől mentes, csonka parlament szavazott meg azután több törvényjavaslatot, köztük a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket is.

A következő 1913-ik évben nálunk is, mint Európaszerte mindenütt, igen nyomasztó a levegő. A balkánháborúk súlyos gazdasági válságot idéztek elő. A politikai körök figyelmét nem kerülhette el a külpolitikai helyzet sem, s gróf Andrássy Gyula mondott a delegációk egyik ülésén feltűnést keltő beszédet. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Németbirodalmat és az Osztrák-magyar monarchiát teljesen körülzárták és most a monarchiára az a nagy és történelmi feladat várna, hogy közvetítsen Németország és Angolország között. Voltak ellenzékiek, akik az angol-orosz csoporthoz való közeledést ajánlották, de mind Andrássy indítványa, mind a baloldali ellenzék kívánsága már elkészt.

1913 nyarán Lukács László miniszterelnök a Désy—Lukács-pör miatt kénytelen volt elhagyni állását, utóda Tisza István lett. Tiszának minden intézkedése a háborús előkészületeket szolgálta. Nagy engedményeket tett az erdélyi románoknak, megígérve nekik, hogy ott, ahol túlnyomó részben románok

élnék együtt, közülök való tisztviselőket fog alkalmazni. Ugyanakkor személyesen ment le Zágrábba és a horvátok számára is tett nagy engedményeket. A sovinszta közvélemény felháborodott Tisza engedményein, amelyeket józanul csak helyeselni lehetett, sajnos, úgy a románoknak, mint a horvátoknak kínált engedmények már elkéstek. Közben Kossuth Ferenc meghalt s a függetlenségi pártok vezetése Károlyi Mihály kezébe került. Az ellenzék az ország hangulata következtében nagyon megerősödött és új nagy parlamenti csatákra készült, amikor egyszerre a szerajevói tragédia, majd az ultimátum és hadüzenet, megteremtették a pártok Isten-békéjét.

EREDMÉNYEK.

Ennek a rövid, alig félszázados korszaknak eredményeit összegezni nem könnyű feladat. Emelkedő vagy hanyatló korszaka-e a magyar történelemnek a kiegyezéssel kezdődő és a világháborúval bezáródó korszaka? Amikor ezt a kérdést tárgyaljuk, nagyon óvatosaknak, körültekintőnek kell lennünk az elnevezések használatában. Ezek a fogalmak: haladás, hanyatlás, betegség, egészség, rendes, rendellenes, a történelemben nagyon nehezen meghatározható fogalmak; alkalmazásuk egyes esetekre szubjektív és relatív. A történelem és a szociológia fogalmi körül sehol sem uralkodik olyan zűrzavar, mint nálunk Magyarországon. Az új kollektívizmussal, fasizmussal, hitlerizmussal átítatott köröknek felfogása szerint az egész liberális időszak határozott süllyedés, amely nem mutat fel semmit, amit jónak, üdvösnek vagy nagynak lehetne mondani. És sajtóságon módon ugyanazok, akik megbélyegzik a liberalizmust, folytatják túlzottabb mértékben ugyanennek a liberalizmusnak sok gazdasági és politikai módszerét. A jobboldali fölfogás a sárga földig lerántja, a szabadelvű felfogás viszont mint a haladásnak dicső korszakát magasztalja az egész ferencjózsefi korszakot.

Mindebből azt látjuk, hogy bizonyos történelmi jelenségek tárgyilagos megítélése rendkívül nehéz, de teljes lehetetlenség akkor, ha elfogadjuk az időnként változó, hullámzó értékítéleteket, ha a politikai élet tényeit nem elég tárgyyszerűséggel vizsgáljuk. Szekfü Gyula a liberális kort hanyatló kornak nevezi azért, mert a jelenségeket rendkívül szigorú etikai mértékkel méri, s a 67 utáni kort Széchenyi eszméivel s a reformkorral veti össze, s minthogy előtte ideálként Széchenyi tanításai lebegnek, teljes joggal nevezheti hanyatlónak azt a pozitivistá és materialista kort, amely a kiegyezéssel kezdődik.

A magyar történetet bele kell foglalnunk Nyugat-Európa történetébe s azt kell vizsgálnunk, mennyiben egyezik meg a

haladás irányvonala a nyugateurópaival és mennyiben tér el tőle. Ha ezt kimutatjuk, megközelítőleg tárgyilagos ítéletet fogunk mondani a ma, részben túlzottan magasztalt, részben túlzottan ócsárolt magyar liberális korszakról.

Az egész XIX. század, de főle a XIX. század második felének a fejlődése, főleg anyagi az egész művelt világon. Haladás alatt is általában az anyagi fejlődést, a gazdasági, a termelő, a forgalmi eszközök tökéletesítését értették, a művelt emberiség figyelme a külső anyagi világnak tökéletesítésére, a kényelmi berendezkedések megjavítására irányult.

Anyagi, gazdasági téren nálunk Magyarországon is igen nagy haladás mutatkozik és a liberális kor védői nem ok nélkül hivatkoznak ezekre a valóban kézzelfogható és fényes eredményekre. A haladás tényét a statisztikának megcáfolhatatlan ridég számai mutatják: Magyarország sok zökkenővel, hibákkal, árnyoldalakkal, nyugateurópai kapitalista ország lett 67-től 1914-ig. A korai kapitalizmusból Magyarország kiesett, de erősen vissza volt maradva még a kiegyezéskor is. A bankélet s a hitelélet kezdetei is csak a század első felére estek, amikor Nyugat-Európának már fejlett hitelélete van és magán jogrendszere már régen alkalmazkodott az új viszonyokhoz. A reformkor szak még csak a szerény alapokat vetette meg, az abszolutizmus alatt lett Magyarország gazdasági tekintetben modern állammá, ekkor létesült a tőzsde s keletkeztek a mai nagybankok ősei, ebben az időben épültek ki első nagy vasútjaink, ekkor lett Budapest ipari és főleg kereskedelmi központ.

Magyarország gazdasági életét, éppúgy mint a politikait is, az Ausztriával való közösség elhatározó módon befolyásolta. Milyen lett volna Magyarország gazdasági alakulása, ha nem vagyunk a kiegyezési szerződéssel odaláncolva egy gazdaságilag s pénzügyileg előrehaladottabb, fejlettebb félhez? Ezt nem tudjuk, de valószínű, hogy egészen más lett volna. A közös vámterületnek haszna is volt, meg kára is. Haszna az volt, hogy megvolt a magyar agrárterményeknek csaknem biztos piacuk, a magyar agráriusok eladhatták terményeiket az osztrák piacon, sokszor a világpiaci áron felül; kára az volt, hogy a magyar ipar fejlődését akadályozta, mert Ausztria elárasztotta az országot olcsó ipari terményeivel.

Az Ausztriával való gazdasági közösségnek tulajdoníthatjuk a magyar gazdasági élet egyik legfontosabb jellemvonását: a túlzott állami beavatkozást — az étatizmust. Ha Magyarország gazdaságilag önálló, a magyar ipar nem szorul, legalább ilyen mértékben, az állam jóakarató támogatására. A túlzott állami beavatkozást lehet még menteni a tőkeszegénységgel és

azzal, hogy hosszú időknél mulasztásait kellett igen gyorsan pótolni.

Magyarország gazdasági élete szakadatlan küzdelem. Az ország a kiegyezés értelmében igen nagyösszegű — 583 és fél millió forint — államadóságot vett át, s alighogy megindult nagy lendülettel a vállalkozás, mindent megakasztott az 1873-ban kezdődő nagy válság. Az egész gazdasági fejlődés csak a 80-as esztendők elején kezdődik. A haladás, ha az állandó nehézségeket is figyelembe vesszük, szinte meglepő. A kiegyezéskor 10 bankja, 65 takarékpénztára, 29 szövetkezete van az országnak; 1910-ben 341 bankja, 656 takarékpénztára, 1626 szövetkezete. Az ipar fejlődése 1880-ban, gyorsabb ütemű fejlődése 1890 után kezdődik. A legelső volt a háború előtti Magyarországon az élelmiszeripar, utána a faipar, majd a vas- és gépipar következett. A gyárak száma, amely alig néhány százat tett ki a kiegyezéskor, 1913-ig 5532-re emelkedett, és több mint 1 millió ember élt az iparból.

A legnagyobb vállalkozó az etatista Magyarországon maga az állam volt. Az állam tulajdonában van a vasutak nagy része, a távíró, távbeszélő, több nagy ipari vállalat, bánya, erdő, termőföld. A liberális korszak hibájául szokták felróni, hogy a kormányok mindent Budapestre összpontosítottak. Ez igaz, de ezt részben Budapest rendkívül kedvező fekvése idézte elő. A nagy Budapest különben Széchenyi Istvánnak volt az eszméje. A legnagyobb konjunktúra idején, 1896-ban, Budapest bonyolította le az ország egész kereskedelmi forgalmának több mint 50 percentjét.

A földművelés nem mutatott fel a liberális korszakban az iparéhoz hasonló nagystílusú haladást. A liberalizmus nálunk, úgy mint külföldön, nem a mezőgazdaságnak, hanem inkább az iparnak és kereskedelemnek kedvezett. A kötött- és nagybirtokrendszer, melyet a liberális időszak a nyugateurópai liberalizmus elveinek megtagadásával nemcsak fenntartott, hanem még továbbfejlesztett, megakadályozta a földbirtok demokratizálódását. A földbirtokpolitika hiánya idézte elő, hogy több millió ember, köztük közel egy millió színmagyar kénytelen volt kivándorolni az országból. Annak ellenére, hogy a magyar agráriusok a közös vámterület előnyeit élvezték, s nem kellett megküzdeniök a világgpiaccal, az országban egymást érték az agrárválságok és a gazdák 1914 előtt teljesen eladósodtak, közben Budapest rendkívül virágzó gabonapiaca és sertéspiaca teljesen tönkre ment. A jelenség okának kikutatása nem tartozik tárgyunkhoz, csak ismételjük, amint már az előzményekben megjegyeztük, hogy a magyar mezőgazdaság és agrártermény-keres-

kedelem bajait nagy részben Németországnak a monarchia ellen folytatott támadó irányú vámpolitikája idézte elő.

A korszak hibáiról, tévedéseiről, mulasztásairól igen sokat lehetne elmélkedni. A legfeltűnőbb és legkárhozatosabb hibája a liberális időszaknak, hogy a gazdasági fejlődést minden erővel előmozdította, nagy munkásosztályt termelt ki, de ugyanakkor megakasztotta a politikai fejlődést, megfeledkezett a szociális politikáról. Ennek a kettőnek lépést kellett volna tartani. Mint-hogy nem tartott a két jelenség lépést, nagy Összhangtalanság keletkezett, egy forradalmi érzületű munkásság szerveződött meg, amely először a nemzeti ellenállás idején, majd az összeomláskor okozott bajokat.

A párturalom, az etatizmus, a bürokrácia az 1914 előtti libelizmus jelenségei. Mind a három hatványozott mértékben folytatódott 1919 után. Ha a magyar életet elfogulatlan kutató szemléli, lát fényes haladást, és kénytelen észrevenni a fényes eredmények mellett szinte ijesztő árnyoldalakat. A közel félszázados fejlődésünk a káprázatos anyagi haladás mellett, visszaéléseket, zavarokat, aránytalanságokat, kiáltó ellentmondásokat, összhangtalanságokat tüntet fel.

OLASZORSZÁG.

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA.

APOROSZ-FRANCIA HÁBORÚ alatt megvalósult az egységes Olaszország, amely csak a költők és gondolkodók álomképeiben élt a napóleoni háborúk idején. A nagy eszme előharcosa a piemonti királyság volt. Piemont először Lombardiát kebelezte be az osztrákokon aratott győzelem után (1859), egy év múlva megkapta Toscanát, Modenát, Pármát, Romagnát, majd Nápolyt és Sziciliát, 1866-ban, a porosz győzelem után övé lett Velence, végre 1871-ben Róma. Mint nagy, népes nemzeti állam támadt fel Itália, dicső múltjának emlékeivel, nagyszerű tradíciókkal, de az új állam éppen múltja miatt, sem népének jellemét, sem kultúráját tekintve, nem volt egységes.

AZ OLASZ ÁLLAM ÉS A VATIKÁN.

II. Viktor Emánuel kormánya 1871 július 1-én vonult be Rómába. A piemonti alkotmányt, amely az 1830-iki belga alkotmánynak volt a másolata, az egész országra kiterjesztették; Itália alkotmányos, parlamentáris ország lett, erősen centralizált közigazgatással. Az új állam kormányaira rengeteg feladat várt, mint a pénzügyek rendezése, a hadsereg megszervezése, ezenkívül rendezni kellett az olasz állam viszonyát a római egyházzal. Egy liberális, szabadkőműves jellegű, amellettszélő nacionalista mozgalom keltette életre az egységes Itáliát. Cavour, aki a nagy művet nem érte meg, de aki az Itália Unita-t legközelebb vitte a megvalósuláshoz, angol eszméktől áthatott, szabadelvű államférfiú volt, a carbonarizmus pedig a szabadkőművességnek egyik válfaja. Olaszország a pápához és az egyházhoz való viszonyát természetesen ilyen szellemben rendezte. Benedetto Croce, a mai Olaszország egyik legkiválóbb gondolkodója, a Risorgimento-mozgalmat, amely Itáliát megmentette, ezekkel a szavakkal jellemzi: „A mozgalom, előkészítve az előbbi század reformjai által, a francia forradalom ta-

pasztalataiban és az Itáliában egymást követő felfordulásokban ébredt öntudatra: a filozófiából és kozmopolitizmusból született meg és nemzetivé lett a nélkül, hogy nemes emberi és egyetemes törekvéseiből bármit is veszített volna.”

A franciák, akik az egyházi államot megszállva tartották, a poroszok első nagy győzelmének hírére, 1870 augusztusában kivonultak Rómából. Cadorna, II. Viktor Emánuel tábornoka, szeptember 20-án vette be a várost, amelynek lakói óriási többséggel az Olaszországhoz való csatlakozás mellett szavaztak. IX. Pius pápa a legnehezebb helyzetbe került. Hadserege nem volt; a katolikus államok, mint Spanyolország, Portugália, nem segíthették, Ausztria, amelyet kevéssel azelőtt vert tönkre Poroszország, szintén nem számított, nem maradt más menedék számára mint a Vatikán. Thiers felajánlott a pápának Pau-ban egy kastélyt, megfelelő évi díjazással, ezt azonban nem fogadta el. Franciaország talán segítségére siet neki, ha a poroszok nem szorongatják; a francia közvélemény ugyanis, amióta a hivatalos piemonti politika Németországhoz és Bismarckhoz közeledett, teljesen elfordult Olaszországtól. Az öreg pápát lesújtotta a csapás, de megérezte, hogy önkéntes fogsága milyen hatalmas erőt és erkölesi támaszt nyújt majd neki a világ katolikusai előtt, azért az olasz államnak minden ajánlatát visszautasította. Valóban, az olasz kormány helyzete sokáig nehéz volt: magára haragította az egész világ katolikuságát, sőt még annak a veszedelemnek is ki volt téve, hogy Franciaország, ahol a monarchista és a katolikus pártok kezdetben igen erősek, esetleg bevonul Rómába.

A pápa, hogy kárpótolja magát elvesztett világi hatalmáért, az 1869 december 8-ára összehívott 780 tagú zsinattal kimondatta a csalatkozhatatlansági dogmát, amely a „Pastor aeternus” című bullában került nyilvánosságra (1870 július 18). A katolikus egyház feje azóta a hit kérdéseiben korlátlan hatalmú szuverén.

A Lanza-kormány, az egységes Olaszország első kormánya, hogy az olasz királyságnak a pápával való összeütközését elkerülje, törvényhozás elé terjesztette az úgynevezett garancia-törvényt, melyben Olaszország elismeri a pápa szuverenitását, biztosítja számára a teljes sérthetlenséget, a Vatikán palotáinak szabad birtoklását; végül évi 3,225.000 lírát ajánlott fel neki kárpótlásul elvesztett jövedelmeiért. IX. Pius nem fogadta el a garancia-törvényt, hanem tiltakozott államának bekebelezése ellen, önmagát fogolynak nyilvánította, majd kirekesztette az egyházból II. Viktor Emánuel királyt és kormányát. A pápa és

az olasz állam viszonya egészen a fasiszta kormány uralomra-jutásáig rendezetlen maradt.

Az új ötszáztagú olasz kamarából a szélső republikánus és forradalmi elemek kirekedtek, a katolikus jobboldal csaknem teljesen eltűnt; a többséget a szabadelvű monarchisták alkották, akik ismét két csoportra oszlottak: az alkotmányos jobboldalra — Cavour és Ricasoli egykori pártjára — kiegészülve a szabadelvű katolikusokkal, és balközépre, Ratazzi pártjára, amely antiklerikális jelszókat hangoztatott. Az új állam élete rengeteg küzdelemmel és bajjal kezdődött. Az ország szegény volt, kereskedelme hátra volt maradva, ipara a világgazdaságban alig számított, vasútai alig voltak, kikötői nem feleltek meg az újkori igényeknek. A „Risorgimento” emberei, írja Viliari olasz történetíró, néhány kivétellel sohasem gondoltak Olaszország gazdasági kérdéseire, és meg voltak elégedve a klasszikus és költői emlékekkel és a régi időkből való retorikával. Az egész országban rettentő nagy a szegénység és sokkal szűkebbek voltak a gazdasági erőforrások, semhogy az új ország már akkor 25 millió lakosságát el tudta volna tartani. Valóban jól művelt és virágzó területe csak Piemont volt, amely Cavour alatt gazdaságilag igen sokat fejlődött. A közerkölcsök sem a legjobbak voltak Itáliában; a század eleje óta tartó forradalmak következtében elszaporodtak a koldusok, a titkos rabló-társaságok, a brigantik és egyéb társadalomellenes elemek.

A pénzügyi és egyéb gazdasági bajok miatt egymást érték a kormányválságok. Lanza után Quintino Sella következett, a kiváló pénzügyi szakember, majd a Minghetti-kormány, az 1876-iki választások után pedig, amelyek a baloldali pártoknak hozták meg a győzelmet, Depretis alakította meg az új kabinettet. A pénzügyi helyzet 1861 óta egyre romlott, az évi hiány 200 millió lírát tett ki, az államadósság pedig 1871-ben, az egység megalakulásakor elérte a 830 milliót. Ezek a belső bajok érthetők, ha meggondoljuk, hogy az olasz nemzet több mint ezer esztendőn keresztül kis városállamokra volt tagolva, s meg kellett semmisíteni Európa egyik legrégebbi államát, a pápai államot, amely a nemzeti egység útjában állt, holott a lakosság nagy része jó katolikus volt. Olaszország erőforrásai rendkívül gyengék; nincs sem szene, sem vasa, sem egyéb ipari nyersanyaga, ezért a lakosságot sohasem tudta eltartani. Itália volt, egy olasz író kifejezése szerint, „a kivándorlás klasszikus földje”. A birtokmegosztás sem a legegészségesebb; az ország társadalma parasztságból, kézművesekből, kereskedőkből állt, és a megalakulás idejében még igen sok volt a nagybirtok. A kormány legfőbb belpolitikai gondja az volt, hogy fenntartsa

az állam belső egységét és távol tartsa a közélettől a felforgató elemeket, a forradalmi szocialistákat, a republikánusokat. A nagy adóhoz kötött választójog miatt a szavazók száma igen csekély (1882-ben 600.000) s így a kormányok a felülről való beavatkozásnak nálunk Magyarországon is jól ismert eszközeivel minden választás alkalmával könnyűszerrel megszerezték maguknak az alkotmányos kormányzáshoz szükséges többséget.

Olaszország külpolitikáját kezdettől fogva a lakosság nagy életkérdései irányították. A túlnépes országnak tengerentúli gyarmatokra volt szüksége, hogy kitelepíthesse népfelcsesét. Ez volt a gyarmatosító politikának gyakorlatias, racionális célja és magyarázata. Ezenkívül az olasz terjeszkedést irracionális, romantikus indítékok is mozgatták. Nagy emlékek neheztedek az új Itáliára: a Capitoliumnak, egykor az egész művelt világ központjának emléke; az Urbs Aeterna ellenállhatatlan szuggesztív ereje, melynek megnyilvánulásait napjainkban a faszizmusnak hősies erőfeszítéseiben szemléljük.

Minthogy Franciaországgal nemsokára az egyesülés után megszakadt a jó viszony, már az első kormányok Ausztria-Magyarország és a Németbirodalom felé közeledtek, hogy támogatókra találjanak gyarmatosító törekvéseikben. II. Viktor Emánuel király 1873-ban Bécsbe, majd Berlinbe látogatott el, ugyanakkor I. Vilmos császár Milánóban fordult meg, Ferenc József pedig Velencébe utazott, hogy ott Viktor Emánuellel találkozzék. A világpolitikában Olaszország kormányai kezdettől fogva a legtevékenyebben vettek részt s az újdonsült állam ugyanolyan szélső imperialista politikát folytatott, mint Európa többi nagy államai és igyekezett erejénél sokkal többet mutatni. Olaszországnak a háború előtti fejlődését Ruedorffer német politikai író ezzel a találó szóval jellemzi: extenzív; nem törekedett kultúrájának elmélyítésére, erőteljesebbé tételére, hanem úgy tett, mint a fa, amely ágait igyekszik kiterjeszteni, ahelyett, hogy gyökerét bocsátaná mélyebben a talajba. Sajátságos, hogy Olaszország igényeit kielégíteni sohasem tudta. A berlini kongresszuson Ausztria-Magyarország megkapta Boszniát és Hercegovinát, de még csak szó sem esett arról, hogy Olaszországnak átengedjék a tiszta olasz lakosságú Trentinót, Ausztria déli szögletét. Bismarck megbotráncozott, mikor meghalotta, hogy Olaszországnak még területi igényei is vannak. A Tunisz megszerzésére irányuló olasz igényeket Németország nem támogatta, de ennek ellenére Itália még mindig bízott az északi germán nagyhatalom jóakarató támogatásában és 1882 május 20-án az olasz kormány aláírta a hármasszövetségi szer-

zódést, amelyben Olaszország súlyos kötelezettségeket vállalt magára. Még török tartomány Egyiptom és meghódítatlan Szudán, de Nagy-Britannia okosabb és gyorsabb volt Olaszországnál s megszerezte a 80-as években az Egyiptom feletti fennhatóságot, meghódította Szudánt, majd kiépítette délafrikai gyarmatbirodalmát. Olaszország, melynek szélső nacionalista értelmiségét terjeszkedési vágyak kínozták, mindezt tehetetlenül nézte. Bismarck sokkal szívesebben látta Franciaország gyarmati terjeszkedését Észak-Afrikában, mint az olasz igényeket, noha Olaszország a hármasszövetség tagja volt.

Végre nagynehezen elfoglalták az olaszok Massauát Kelet-Afrikában s a kormány már ekkor legkomolyabban foglalkozott Abesszínia meghódításával, ez azonban egyelőre rendkívül nehéz feladatnak látszott. 1887-ben a Szomáli földet sikerült az anyaországhoz kapcsolni, majd 1890-ben Eritreát, de ez még mindig túlkevés volt. Ha Cavour élt volna, — Bismarck mellett az időszaknak legnagyobb diplomatája és államférfia, — Olaszország expanzív törekvéseit talán több siker koronázza. Ferenc József, amikor Viktor Emánuellel Velencében találkozott, kijelentette, hogy Trieszt átengedése német kérdés, arról azonban szó lehet, hogy Ausztria, ha máshol kárpótolják, átengedi Dél-tirolnak olaszlakta részeit. Az olasz nemzet azonban a világháborút megelőző időszakban hasztalan szötte imperialista álmait.

Depretis baloldali pártja sokáig, egészen 1891-ig, kormányon maradt. Ezeknek a baloldali, szélső liberális pártoknak, amelyeket Olaszország mai vezetői sokszor ócsárolnak, nagy érdemük van abban, hogy Olaszország, melynek, mint új államnak, nincs meg a történelmi fejlődés folyamán kialakult lelki egysége, elég gyorsan megszilárdult. 1878 január 9-én meghalt a lovagias, páratlanul népszerű Viktor Emánuel király. Halála órájában felvette a halotti szentségeket, noha ki volt közösítve az egyházból. Alig egy hónap múlva követte őt a halálba nagy ellenfele, IX. Pius pápa is, akinek utóda XIII. Leó néven, Pecci bíbornok lett, a század legnagyobb pápája. II. Viktor Emánuel utóda fia lett, az apjánál komolyabb I. Umberto, a kiváló, felvilágosodott, szabadelvű érzelmű uralkodó. Depretis miniszterelnököt, aki ebben az esztendőben a kormányban támadt személyi ellentétek miatt lemondott, Cairol követte a radikálisok élén. Cairol franciabarát külpolitikát kezdett és támogatta az Ausztria ellen irányuló irredentát, de az olasz közvélemény gyorsan kiábrándult Franciaországból. Franciaország ugyanis kiterjesztette protektorátusát Tunisra, melyre Olaszország is igényt tartott s ez olyan felháborodást keltett az olasz nép között, hogy Cairolnak

távoznia kellett. Erre ismét Depretis alakított kormányt és 1887-ben bekövetkezett haláláig marad hatalmon.

A CRISPI-KORSZAK.

Olaszország politikai történetében most új korszak következett: Francesco Crispi korszaka. Crispi nem volt mindennapi, átlagpolitikus, honfitársai az 1914 előtti időszak legnagyobb olasz államférfiának tartják. Meg volt áldva olasz temperamentummal, képzelőtehetséggel, igen sokat akart, de nem vette számba nemzetének akkor még ki nem forrott erőit. Legfőbb kormányzati célja s programja az volt, hogy megszilárdítja a monarchiát, melyet a baloldali elmek folyton ostromoltak, s új birtokokat szerez Olaszország számára. Minden bírálója megállapította róla, hogy igen tisztességes ember volt, ámbar az olasz politikai élet nem volt mentes a korrupciótól, ő egész szegényen halt meg. Igen nagy adminisztratív erő és ugyanúgy, mint Tisza Kálmán nálunk, vagy Taaffe Ausztriában, ő is első-sorban konszolidáló tehetség. Működését azzal kezdte meg, hogy megrendszabályozta az olasz demokráciát, melyet túlnagyra növeltek baloldali elődei. E végből új választói törvényt alkotott, amely az akkor még erősen analfabéta országban az írás-olvasás tudásához kötötte a választójogot, s ezzel az eljárással a választók kétmillió létszámát 800.000-re szállította le. Az új választójogi törvény főleg a baloldali radikalizmust gyöngette, mert ennek a kultúrátlan Dél-Olaszországban volt a melegágya, Nápolyban meg Szicíliában. Ellensége volt a pápának, gyűlölte a szocializmust, ragaszkodott a német-osztrák-magyar-olasz szövetséghez, melyet részben ő hozott létre.

Crispi egész kormánya végsőkéig menő harc volt a republikánusokkal, a hármasszövetség ellenségeivel, a pápával, közben minden erejét arra fordította, hogy megvalósítsa az olasz állam teljes egységét. Hogy a déltiroli és trieszti irredenta Habsburg-monarchiával való jó viszonyt ne ártson, az összes irredenta szerveket feloszlatta. A külpolitikában németbarát és ugyanakkor franciaellenes volt Crispi, folyton azt hangoztatva, hogy az olasz egység csak a hármasszövetségre támaszkodhatik. Óriási nagy feladatot vállalt, amellyel megbirkózni nem tudott. A belső rend megszilárdítása és az államháztartás rendbehozatala mellett terjeszkedni akart Afrikában, a kontinensnek azokon a területein, amelyek az angol és a francia terjeszkedésnek nem estek útjába. A franciák gúnyosan „Crispi megalomániájának” nevezték az afrikai hódítást, de ő haladt a maga útján mindaddig, míg a parlament a túlkiadások miatt 1891 januárjában meg nem buktatta.

Bukása után először a szicilai származású Rudini kísérelte meg a kormányzást, a parlament jobboldali elemeire támaszkodva. De nemsokáig maradt; 1892 május 15-én Giolitti, a liberálisok vezére, követte.

Giolitti az 1914 előtti Olaszországnak Crispi mellett a legnagyobb politikai személyisége. Demokrata és liberális volt, de azt tartotta, hogy a cél elérésére minden eszköz jó, minden ember megvehető, csak az *árát* kell tudnunk. Az 1892-iki választásokon Giolitti a lélekvásárlásnak, az erőszaknak, a kormánybefolyásnak minden elképzelhető eszközét alkalmazta. A háború előtti Olaszország ebben a tekintetben az akkori szintén „liberális” Magyarországra emlékeztetett. Ő is, mint nálunk Tisza Kálmán és Bánffy, mindent megengedett azoknak, kik a párturalomnak használtak. Olasz történetírók, a mai fasisztarendszer hívei, nem egészen ok nélkül panaszkodnak, hogy az olasz parlamentarizmus megmerevült, öncélú testületté, a hatalomra törő politikai klikkek, csoportok játéklabdájává lett. A parlament „parlamentarizmussá” degenerálódott, írja Viliari olasz történetíró, s ez az oka annak, hogy Olaszország nem fiatal, tetterős, hanem előregedett, kiélt, dekadens országnak tűnik fel a liberális korszakban. Valóban úgylátszik, hogy az angolszász intézmény nem felelt meg az olasz nép kissé szertelenségekre hajló temperamentumának, nem teljesítette azt a feladatát, amit minden parlament, hogy kiegyenlítette volna a szélsőségeket és a politikai pártok ellentéteit.

Giolitti első, rövidéletű kormánya belső harcokban és zavarokban telt el. A nép szegénysége rettentő nagy volt, s általános a panasz, hogy a parasztság életszínvonala a minimumot sem éri el, a nép legalacsonyabb rétegei rosszul tápláltak, járványok tizedelik őket. Az ingerlékeny természetű olasz minden külső behatásra túlzottan reagál: egymást követték a bombamerényletek épületek és egyes emberek ellen, a tömegek, amelyek megunták a nyomort s az államhatalom zaklatásait, forradalmi szervezetekbe tömörültek.

Giolitti kormánya, hogy a pénzügyi bajokon segítsen, több nagy banknak engedélyt adott bankjegyek forgalomba hozatalára. Ez idézte elő a kormány vesztét. A Banca Romána sokkal több bankjegyet bocsátott ki, mint amennyi meg volt engedve s amikor a parlamentben a visszaéléseket szóvá tették, a kiküldött bizottság megállapította, hogy a visszaélések elkövetésében a kormány is bűnös. Giolittit a parlamentben olyan heves támadások érték, hogy a lemondásban keresett menedéket. Utóda Crispi lett.

Crispi elhatározta, hogy az ország megzavart rendjét min-

den rendelkezésére álló eszközzel helyreállítja és már az első kormányzása alatt tapasztalt energiával fogott a rendcsináláshoz, amelyet azzal kezdett meg, hogy a gyülekezési szabadságot elkobozta, a sajtót megrendszabályozta, majd az összes munkásvezéreket letartóztatta és elítéltette. Hogy a költségvetés súlyos deficitjét eltüntesse, emelte az adókat és a vámokat. A visszahatás főleg a szabadságjogok megnyirbálására olyan nagy volt, hogy a republikánusok 1894-ben ligát alakítottak a polgári jogok megvédésére. Teljesen igaza volt Crispinek abban, hogy a forradalmi szellemmel telített Olaszországnak kettő között: a nemzeti monarchia és az anarchia között lehetett csak választania. Ezért semmi eszköztől sem riadt vissza. A munkások forradalmi jellegű bérmozgalmát csak a kivezényelt katonaság segítségével tudta elnyomni.

A kormány tekintélyét a szerencsétlen kimenetelű íbeszsiniai vállalkozás ásta alá. Az olasz igények Abessziniára igen régiek és visszanyúlnak az egyesítés előtti korszakba. Máshol nem igen volt Olaszország számára terjeszkedési lehetőség; Tuniszt már lefoglalta Franciaország, Tripolisz még a szultáné ebben az időben, Egyiptom már angol fennhatóság alá került, s úgy látszik, hogy azoktól a nehézségektől, amelyekkel Abessziniának, a földkerekség egyik legszörnyűbb geológiai alakulatának meghódítása és gyarmatosítása járt volna, a vállalkozó szellemű angolok és franciák visszariadtak. Az olaszok gyenge expedíciós hadsereggel kísérelték meg a behatolást a sötét és ismeretlen országba és a bennszülöttektől Aduánál megsemmisítő vereséget szenvedtek. A kormány a parlament engedélye nélkül szerelte fel a gyarmati hadsereget; az alkotmányellenes költsékezés, de főleg a balsiker miatt, Crispit a parlament többsége lemondásra kényszerítette. Utóda Rudini lett, aki azzal kezdte meg a kormányzást, hogy az abesszíniai hódításról lemondott és csökkentette a gyarmati kiadásokat.

SONNINO ÉS GIOLITTL

Azt látjuk, hogy Olaszországban egészen különleges politikai és parlamentáris rendszer alakult ki, amelyet a legjobb akarral sem lehetne a parlamentarizmuson nyugvó demokrácia egészséges formájának nevezni. Minthogy a lakosság tekintélyes része ki volt zárva a politikai jogokból, kiválasztódott egy kis oligarchaszerű társaság, amely a jobb- vagy baloldalra támaszkodva kormányzott. Így nem meglepő, hogy Olaszország háborúelőtti politikai élete nem egy olyan tünetet mutat, amely az osztrák politikai élet jelenségeire emlékeztet: sok párt, szélsőséges csoportok, melyek valósággal ellenségként állottak

egymással szemben. A kormányoknak sohasem volt erős parlamenti bázisuk; a nagy adminisztrátorok és taktikusok azonban, mint Depretis, Crispi, a kormányzás macchiavellisztikus eszközeivel évtizedekig tartották magukat. Az olasz társadalomnak még a XX. század első éveiben sem alakult ki a lelkiegysége, s anarchizmussal, forradalmi szocializmussal erősen meg volt fertőzve. A délvidék és Szicília, amelyek a radikális elemeket adták, nem tudtak kibékülni az olasz állameszmével.

Rudinira igen terhes örökség várt. A gyarmati kaland rengeteg pénzt emésztett fel, azonkívül egy megalázó békébe került, amelyet 1896 októberében kötöttek meg Addis Abeában, Menelik abesszíniai négussal. A béke értelmében Itália független államnak ismeri el Abesszíniát. Rudini szigorú takarékos-sággal 1898-ig rendbehozta az államháztartást s ugyanabban az esztendőben új kereskedelmi szerződéssel véget vetett a Franciaországgal régóta tartó vámháborúnak.

A másik terhes örökség, melyet Crispi hagyott Rudinira, a megoldatlan társadalmi kérdés volt. Alig hogy hivatalba lépett, összeszóvetkeztek ellene az összes rendbontó és elégedetlen elemek: az anarchisták, a szocialisták, a klerikálisok. Milánó nehéz napokat élt át; a lakosság munkát és kenyeret követelt, s a szélsőbaloldali és anarchista elemek teljes szolidaritásban működtek együtt a törvényes rend felforgatásában a klerikálisokkal, a materialistákkal; az istentagadók, az egyházi mindenhatóság hirdetőivel és a pápa fegyvertársaival. A tömegek kivonultak az utcára, barrikádokat emeltek. A katonaság, amely Báva tábornok vezetése alatt vonult ki, sortűzzel és rohammal vetett véget a tüntetésnek. A tömegek nyolcvan halott- és rengeteg sebesült-veszteséggel vonultak vissza.

Az olasz polgári felfogás az volt, hogy a veszedelmessé fajult munkásmozgalomnak csak a legszigorúbb rendszabályokkal lehet véget vetni s ennek a felfogásnak köszönhetette Luigi Pelloux tábornok miniszterelnökké való kinevezését. Pelloux 1898 júliusában vette át a hatalmat azzal az elhatározással, hogy a rendet helyreállítja, de viszont szükségesnek látta a tömegek lecsendesítésére bizonyos szociális törvények megalkotását. Katonai diktatúráról szó sem volt. A kormány a munkásságot a baleset elleni és az aggkori biztosításról szóló törvény megszavazásával némileg kibékítette. Amikor azonban Pelloux a királyt rá akarta venni bizonyos rendeletek aláírására, amelyeket a közrend fenntartása végett szükségesnek látott, az Enrico Ferry mögé tömörült szocialisták, összefogva a szélsőbaloldallal, leszavazták a kamarában. Hiába hoztak az 1900 júliusában lezajlott választások a kormánynak nagy és döntő többséget, Pelloux-

nak 1900 július 9-én vissza kellett lépnie. Utóda Giuseppe Sarocco lett, az öreg szenátor, aki a kiengesztelődés és társadalmi béke programjával kezdte meg a kormányzást.

1900 július 29-én Monzában egy anarchista meggyilkolta a jóakarátú és alkotmányos érzületű Umberto királyt. Ezzel a gyilkossággal érték el csúcspontjukat az anarchista üzemek. Umbertót fia, III. Viktor Emánuel követte. Viktor Emánuel szintén alkotmányos érzületű, de atyjánál műveltebb, tehetségesebb uralkodónak mutatkozott. Ragaszkodott szigorúan az alkotmányosság betűjéhez és kormányának tagjait igen ügyesen válogatta ki, többnyire a monarchista érzelmű liberálisok közül. Ő maga, ugyanúgy, mint liberális miniszterei, igyekezett összeegyeztetni a demokratikus haladást a monarchikus államformával. A haladás Viktor Emánuel alatt valóban gyorsütemű, szinte meglepő. Benedette Croce, a XX. század első évtizedét nem ok nélkül jellemzi úgy, mint az olasz történetnek alkotásokban gazdag, nagy reményekkel teljes korszakát.

Saroccot 1901 februárjában Zanardelli, a doktriner demokrata politikus követte. Két éves kormányzása alatt ismét nagyobb szerephez jutott Giolitti, akinek a közvélemény már megbocsátotta azokat a bűneit, melyek miatt 1893-ban megbukott. Az agg és betegeskedő Zanardelli 1903 októberében meghalt, és Giolitti következett utána, aki most már kisebb-nagyobb megszakításokkal, egészen 1914-ig maradt hatalmon s ez alatt az évtized alatt az általa felépített pártrendszer segítségével valóságos parancsuralmat gyakorolt Olaszországban. Giolittit az előzményekben már jellemeztük. A kormányba bevette pénzügyminiszternek Francesco Nittit, a nápolyi egyetem pénzügy tananyagát, aki később játszik majd nagy szerepet a békekötések után. A szervezett munkások, akik Turati-val az élükön, nemrég mondták ki, hogy a kollektív gazdasági rendszer hívei, ismét megmozdultak. Nem voltak megelégedve az előző kormány engedményeivel: 1903-ban Rómában, 1904-ben ismét Milánóban, majd Genovában, Velencében, Turinban vonultak fel harcias elszántsággal a tömegek az utcákon, úgyhogy a kormánynak ismét karhatalmat kellett igénybe venni a mozgalom elfojtására.

1903 július 20-án meghalt XIII. Leó, a legnagyobb pápák egyike. A legnehezebb viszonyok között kezdte meg az uralkodást s miután elődjétől, IX. Piustól, az egyházi államot elvették, tisztán egyéniségének erejével és erkölcsi eszközökkel érte el a pápaság tekintélyének helyreállítását. Nemcsak az olasz állam szabaddóműves vezetői voltak ellenségei, hanem a korszellem is, amely ebben az időben erősen pozitivistá és materialista

irányú. A pápában főleg a zsenialitással felérő józanságot lehet méltatni. Minden fellépését siker koronázta, mert tudta, melyik a legalkalmasabb pillanat és mi lehetséges. Amikor Németországban már esztendő óta tartott a kultúrharc, csak abban a pillanatban avatkozott be, mikor annak erkölcsi tekintélyével végét vethette. Ez volt egyik legnagyobb műve. A másik nagy politikai sikere a francia katolikusok kibékítése a francia köztársasággal. A pápa látta, hogy Franciaországban az összes dinasztia megbuktak s a királyságot többé visszaállítani lehetetlen. Nagy érdemeket szerzett az egyházi kormányzat fejlesztésével is. 1891 május 18-án adta ki korszakos körlevelét, a „Rerum Novarum”-ot, amelyben a munkások és munkaadók, a tőke és a munka ellentéteit igyekezett keresztény szellemben elsimítani. A „Graves de Communi” című másik nagyjelentőségű körlevelében a keresztény demokrácia elveit fejt ki. Mind a kettő rendkívül nagyjelentőségű. A pápaság a XIX. század első felében lezajlott forradalmakban a fejedelmi abszolutizmust támogatta, s az uralkodói autokratizmust úgy tekintette, mint az isteni világrendnek egyik talpkövét. XIII. Leó a demokrácia mellé állott, illetve a XIX. század demokráciáját összeegyeztette a katolikus egyház tanításaival. Nagy eszméinek és terveinek végrehajtásában Galimberti Luigi és Rampolla Martino segítettek neki, két kitűnő diplomata és államférfi. A pozitivistamaterialista időszakban a világ vezető hatalmasságai közül XIII. Leó képviselte a szellem és erkölcs magasabbrendű erejét. Utóda X. Pius néven a velencei születésű Sarto József lett.

A Giolitti-rezsim rengeteget dolgozott és alkotott. Rendezte az adózást, vasutakat építtetett, középületeket emeltetett, hogy a munkásoknak munkát adhasson, csak eggyel nem boldogult, a társadalmi kérdéssel. Az 1904 szeptemberi választásokon megkapta a kormányzáshoz a nagy többséget, de helyzete az áldatlan belső viszonyok miatt tarthatatlanná vált, és a király Alessandro Fortis-t nevezte ki utódává. Fortis bevette kormányába külügyminiszternek San Giulianót, Olaszország legkiválóbb külpolitikusát. Giolittit a megoldhatatlan társadalmi kérdés, Fortist, a hasonlóan megoldhatatlannak látszó pénzügyi kérdés buktatta meg. Utóda a zsidó származású Sonnino lett, az ország elismert legkiválóbb pénzügyi szakembere, aki azonban ridegsége, elzárkózottsága, az emberekkel való bánásmódja miatt, nem volt közkedvelt. A sztrájkok ismét kiújultak és Sonnino kormányzása a szocialisták dühös kirohanásai miatt mindössze száz napig tartott. Újból Giolitti tért vissza azzal a programmal, hogy összeszedi egy táborba a kormányzásra alkalmas és az alkotó munkában résztvenni kívánó elemeket,

hogy végre elnémítsa az ország jóhírnevének is sokat ártó munkásforrongásokat. Elősegítette főleg a kooperatív mozgalmat, hogy megnyerje a munkások támogatását. 1908 december 28-án retentő természeti csapás reszkettette meg egész Olaszországot. Reggio és Messina városokat romba döntötte a földrengés, amely többszázezer főnyi áldozatot követelt. A szörnyű csapás nagy lelkihatást idézett elő és rövid időre összefogta az egymással viaskodó politikai pártokat. A következő 1909 márciusában Giolitti választatott és szokásos módszereivel ismét behozta a többséget. De csak egy évig maradhatott, 1910 március 31-én benyújtotta az adó javaslatokat, amelyek olyan felháborodást keltettek, hogy a kamara megvonta tőle bizalmát. Utóda Luigi Luzatti lett, Olaszország egyik legelismertebb közgazdasági és pénzügyi szakembere, de az ő kormányzása is csak egy kis epizódja volt a Giolitti-korszaknak. Luzatti a parlamenttel nem tudott bänni és 1911 márciusában, amikor a választójog kiszélesítéséről szóló javaslatot beterjesztette, Giolitti emberei összefogtak ellene és lemondásra kényszerítették. Giolitti tért vissza, csak ő értett a parlamenttel való bánás művészetéhez.

A választójog kiszélesítése Giolitti érdeme, aki 1911 márciusában már ismét ott van a kormány rúdjánál. Olaszország népe, ámbár a katolikus és latin államok sohasem fektettek túlságosan nagy súlyt a nép művelésére, általános kultúrsvonalban nagyon emelkedett, közben az ország gazdaságilag is igen sokat fejlődött. Olaszország 1913-ban már Giolitti új törvénye alapján választott, de a szélsőségek felülkerekedése és a társadalmi felfordulás, amitől a javaslat ellenfelei rettegetek, nem következett be: liberális többségű kamara jött létre, melynek zömét a giolittisták alkották.

Giolitti merész lépésre határozta el magát a gyarmati kérdésben. Hogy jóvátegye az 1896-iki abesszíniai szégyenletes kudarcot, óvatos és kellő előkészületek után bevonult Libiába. A békés behatolás már régen megkezdődött, az olasz ipar és kereskedelem évtizedek óta jelentősebb tért foglalt, s most a török birodalom belső bajait és gyengeségeit Giolitti nem hagyhatta kiaknázatlanul. Amikor a török kormánytól a hozzá intézett ultimátumra kedvezőtlen választ kapott, elhatározta a háborút, amely elhúzódott egészen 1912 októberéig. 80.000 ember vett részt a gyarmati vállalkozásban és Libia, melyet a szultán csapatai lagymatagon védtek, Olaszország fennhatósága alá került.

A libiai győzelem megnövelte az olasz nemzeti önérzetet, amelynek főleg a romantikus D'Annunzio költő, Olaszország egyik legnépszerűbb költője, adott hangot az irodalomban. Gio-

litti kormánya igen sokat tett a belső lelki megszilárdulásért is, amit különben az említett 1913-iki választások eredményei is mutatnak. A 80 szocialista közül csak három volt forradalmi szindikalista. A katolikus politikai irányzat 24 mandátumot kapott, s ugyanakkor a szélső baloldali liberálisok vereséget szenvedtek, s ennek az lett első következménye, hogy Róma város polgármestere, a szabadkőműves Ernesto Nathan kénytelen volt visszavonulni. A Giolitti-korszak utolsó esztendejében megállapíthatók az állam és egyház kibékülésének első jelei, ő vette meg alapjait annak a politikának, amely csak a háború után diadalmaskodott a fasiszta uralom alatt. Giolitti tovább akarta folytatni a megkezdett kiengesztelődés művét, párthívei azonban cserben hagyták, mire 1914 márciusában lemondott. Utódává a király Antonio Salandrárt nevezte ki, a háború előtti idők egyik legjelesebb politikusát, aki már több ízben volt miniszter. Ő is a társadalmi béke és kiegyenlítődség politikájának ugyanazon az ösvényén haladt, mint előde.

OLASZORSZÁG 1914 ELŐTT.

Olyan vérmes és erős idegéletet élő népnél, mint amilyen az olasz, igen sok függ a hangulatoktól és a tömegindulatok hullámzásaitól. Ha összehasonlítjuk az olasz politikai életet az angollal, első pillanatra feltűnik az állandóság és a határozottság hiánya; s ez az olasz nemzet politikai intézményeinek és társadalmi berendezkedéseinek a legfontosabb jellemvonása. Ez a magyarázata annak is, hogy miért nem volt a Risorgimento szép, demokratikus elgondolásainak komoly és szilárd alapjuk. Olaszországban 1871-től kezdve 1914-ig a valóságban egy párt- és kormány-parancsuralom kormányzott. Sajátságos vonása a politikai életnek az is, hogy a kormány erejének s tevékenységének tekintélyes részét az vette igénybe, hogy a tömegek lázas indulatait, az időnként fel-feltámadt lázongásokat elfojtsa.

De Olaszország az állandó belső bajok mellett is igen szépen fejlődött gazdaságilag 1914 előtt. 1871-ben, amikor az egység megvalósult, még túlnyomóan agrárország, de földművelése is el volt maradva, a fontosabb iparcikkeket, a gépeket, a vasúti gőzmozdonyokat s egyéb felszereléseket Angolország szállította. Lassanként, főleg kormánytámogatással, eliparosodott s 1914-ben már megközelíti földműves-iparosország típusát. A liberálisok politikai eszménye a Risorgimento-korbéli hagyományok értelmében az volt, hogy megközelítsék lehetőleg az angol mintájú tiszta parlamentarizmust és demokráciát. Ez elérhetetlen volt Itáliában azért, mert a kis város-államok, amelyekből összetevődött, hosszú évszázadokig a legkegyetlenebb zsarnok-

ság alatt nyögtek, s a demokráciának nem volt a messze múltba visszanyúló gyökere. A liberálisok így is szép és nagy eredményeket értek el: a különböző módszerekkel kormányzott, más-más múltú, tradíciójú egységeket mégis egy nagyobb egységgé kovácsolták össze.

A külpolitikában Olaszország folyton ingadozott, ide-oda kapkodott a német- és franciabarátság között. Crispi németbarátsága, bármily őszinte volt is külsőleg, nem alapult igazi meggyőződésen, az olaszok érzelmi világához mindig közelebb állott a latin testvér, a nyelvileg, kulturális tekintetben is rokon Franciaország. Az osztrák-magyar s németbarátság érdekarátság volt s azért ápolták, hogy Itália ily módon jusson gyarmatokhoz. De számításaiban csalódott. Alábbiakban még részletesen kifejjük, hogy közeledett az olasz külpolitika már 1902-től fogva Franciaország és Anglia felé. Már azért sem lehetett ez a barátság őszinte, mert az olaszok az osztrák németiséget gyűlölték, az osztrák németeket az olaszoktól kiirthatatlan ellenszenv választotta el. A németiség és az olaszság kérlelhetetlen harcot folytattak egymás ellen Dél-Tirolban, ahol az osztrák kormány természetesen a németiségnek kedvezett. Conradnak, a monarchia volt vezérkari főnökének, a legtöbbet politizáló tábornoknak, az volt az álláspontja 1914 előtt, hogy Ausztriának előbbutóbb, de mennél gyorsabban le kell számolnia Olaszországgal. Az 1908-iki annexió még nagyobb szakadékat támasztott Itália és Ausztria között. Az irredenta Dél-Tirolban és Triesztben Ausztria ellen most már nyíltan izgatott és hirdette az elszakadást.

Az olasz nemzet a XX. században meglehetősen átalakult lelkiileg. Azok a veszedelmek, anarchista és forradalmi szocialista áramlatok, amelyekkel a kormányoknak annyi bajuk volt, mintha vesztek volna erejükből; e helyett folyton nyert erejében a nagy nemzeti célokat hangoztató szélső nacionalizmus. Az új olasz irodalom a szélső nacionalizmust és az irredentát élesztette. A főszerve a szélső nacionalizmusnak a *L'Idée Nationale* című politikai hetilap. Az új írók és a háború előtti időszak költői, még a futuristák is, a nemzeti nagyságot dicsőítik. Az imperialista gondolatnak, amelynek Franciaországban a ragyogó tollú Maurice Barrés volt az apostola, D'Annunzio a hirdetője, akinél a nemzet-fogalom valósággal hitformát öltött. Ennek a nagy lelki átalakulásnak a következménye, hogy Itália teljes erővel belevetette magát a világháborúba, annak a félnek az oldalán, amelynek győzelmétől régóta táplált nemzeti vágyainak beteljesedését remélte.

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA.

SPANYOLORSZÁG.

Spanyolország a nagyhatalmak mellett legtöbbet szerepelt Európa politikai történetében az elmúlt század folyamán. Története a legérdekesebb politikai, lélektani tanulmányok egyike. Az ország, melynek birodalmi hajdan három világrészre terjedtek ki, amelyek fölött sohasem nyugodott le a nap. 1812 előtt inkvizícióval kormányzott korlátlan monarchia volt és népe a világi és egyházi elnyomásnak minden átkát érezte. A zsarnokság ellen a spanyolok először Napóleon uralma alatt lázadtak fel és kivívták az 1812-iki úgynevezett cortez-alkotmányt, a XIX. század egyik legtökéletesebb papirosalkotmányát. Ez az alkotmány és a spanyolok küzdelme igen nagyhatást gyakorolt Európára, amit legjobban azok a műszavak mutatnak, amelyekkel Spanyolország ajándékozta meg a művelt Nyugat nyelvkincsét, mint a camarilla, liberális, — amelyet egész Európában a szabadelvű szellemű haladás jelölésére alkalmaztak, — a szervilis, a desperado, s a magyar nyelv kortes szava, mely a spanyol cortez-ből származik. Az alkotmányos kormányforma azonban nem tudott megszilárdulni és az ország története 1812 óta a nemzeti katasztrófák, forradalmaknak, végleteknek, kísérletezéseknek a hosszú sora. 1821-ben forradalom tört ki a félkegyelmű és zsarnok VII. Ferdinánd király ellen; ezt a franciák nyomták el, 1834-ben új alkotmányt készítenek; 1840-től 55-ig katonai diktatúra van Spanyolországban, utána következett egy nagy belső, dúló háború, a trónkérdés miatt, az úgynevezett Carlista-háború.

1870 november 16-án a Cortez II. Viktor Emánuel kisebbik fiát, Amadeo herceget választotta meg királynak. A széptehetségű és szeretetreméltó uralkodó azonban nem tudta magát megkedveltetni a zaklatott országban. Ellene fordult elsősorban a papság, amely gyűlölte atyját, a pápai állam megsemmisítőjét, a gögös főnemesség, mely az idegent látta benne, a köztársaságiak, akik a republikát akarták kikiáltani. Amadeo alkotmányos király akart maradni, de miután látta, hogy a felfordult, egyensúlyát veszített országban alkotmányos eszközökkel uralkodni lehetetlenség, 1873-ban lemondott s elhagyta az országot. A spanyolok ekkor kikiáltották a köztársaságot és elnökké a köztársasági párt ékesszavú vezérét, Castelárt választották meg. A köztársaság mézesheteiben olyan rettentő zűrzavar ütötte fel fejét, hogy az ország szétszakadásától lehetett tartani. Egykorú leírások szerint a szövetséges köztársasági jelszó valósággal elvette az emberek eszét, minden tartomány, minden terület, sőt minden város és a legnyomorultabb kis falu is

önállósítani akarta magát és elszakadni Madridtól. A zavart növelték még a sztrájkok, az anarchisták és forradalmi szocialisták garázdálkodásai s az volt a szerencse, hogy a gyilkos gyűjtogató köztársaság gyorsan belefűlladt a katonai diktatúrába. A miniszterelnököt, Py Margalt, a svájci mintájú kanton-szerű megoldás rajongóját elsősorban a szocialisták és anarchisták támogatták, akik több fontos várost hatalmukba kerítették, köztük Sevillát, Malagát és Cadixt. A legvadabb polgárháború dúlt, példátlan kegyetlenkedésekkel, miközben az ellenfelek még egymás foglyait sem kímélték. Szerencsére a zűrzavarnak már a második esztendő végén véget vetett Martinez Campos katonai diktátor, aki 1874 december 29-én XII. Alfonzót, a Bourbon-házból való IV. Károly idősebb fiának unokáját, kikiáltatta királlyá.

XII. Alfonz Canovas del Castillo-t, a konzervatívok fejét, nevezte ki miniszterelnökévé, aki azonban vagy két évig korlátlan hatalommal kormányzott, ami természetes is, hiszen olyan szörnyű felfordulás után, mint amilyen a spanyol köztársasággal járt együtt, nem lehetett máról-holnapra áttérni az alkotmányos életre. A zavarok korántsem szűntek meg, a Carlisták (VII. Carlos trónkövetelő hívei) megfékezésére a kormánynak katonaságot kellett kiküldeni s a bajokat fokozta, hogy a pápa VII. Carlos-t, a trónkövetelőt ismerte el spanyol királynak. Erre a kormány, hogy a pápát kiengesztelje, a protestánsok iskoláit becsukatta, a polgári házasságot eltörölte, végre, ezek után az engedmények után, a Vatikán elismerte XII. Alfonzót királynak. Az új alkotmány 1876-ban készült el. Kimondják benne, hogy Spanyolország liberális és alkotmányos monarchia, a katolikus vallást államvallásnak tekintik, de hangsúlyozza az alkotmány, hogy senkisésem háborítható vallási meggyőződésében és egyházi kultuszának gyakorlásában. A Cortez két kamarából, a képviselőházból és a szenátusból állott.

Az országra most már nyugodtabb napok következtek, végetért az anarchia és megszűnt a tábornokok parancsuralma. Egy darabig két nagy párt volt hatalmon: a konzervatív párt, melynek tagjai főleg az arisztokráciából és a papságból kerültek ki, akik az egyházi hatalmat támogatták, és sokallották a reformokat; a liberálisok, kik a polgári házasságot, a sajtó teljes szabadságát s az ország intézményeinek XIX. századi mintára való átszervezését követelték. A két nagy párton kívül még egy sereg békétlen párttöredék volt, mint a szocialisták, a forradalmár haladó demokraták és Castelár hívei, a possibilisták. A spanyol politikai élet az olaszra emlékeztet. A lakosságnak politikával foglalkozó rétege ugyanúgy szét van tagolva külön-

böző világnézeti csoportokra, mint Olaszországban. A spanyol, éppen úgy, mint az olasz, nem ismer a politikában türelmet; a más kormányzati nézeteket valló egyúttal ellenség. Egészen természetes, hogy az ilyen társadalomban a demokratikus kormányzás szinte lehetetlenség.

1885-ben elhunyt XII. Alfonz és kiskorú fia, XIII. Alfonz követte az uralkodásban, aki mellett 1902-ig anyja, Mária Krisztina osztrák főhercegnő uralkodott mint régens. De Spanyolország sem gazdaságilag, sem lelkileg nem szilárdult meg. Gazdaságilag folyton süllyedt, nyugateurópai parlamentarizmusról vagy demokráciáról alig lehetett szó Spanyolországban, mert ehhez hiányzott a széleskörű népies kultúra (1910-ben az ország 20 millió lakosságából 12 millió volt az írás-olvasás-tudatlan). Spanyolország, a nemesi származásokra büszke és címeikkel kérkedő hidalgók, caballerok, az anarchisták, szabadkőművesek és a forradalmi szocialistáknak a hazája. Az ilyen országban semmi sem lehet állandó.

Mária Krisztina uralkodása alatt az ország forradalmi erői néhány esztendeig nem jelentkeztek. Fordultak elő kisebb forrongások, katonai zendülések, munkássztrájkok, de ezeket a kormány könnyűszerrel el tudta fojtani. Spanyolországban csaknem állandóan forradalom van, annyira, hogy a forradalmat lehet normális, a békét pedig abnormális állapotnak mondani. Sagasta miniszterelnök 1890-ben visszaállította az általános választójogot, de nem sokáig tarthatta magát, utóda Canovas lett (1890), aki azonban csak két évig maradt, mire ismét Sagasta vette át a kormányt.

Az anarchisták, akik francia elvtársaiktól közben megtanulták a „tett propagandáját”, először Martinez del Campos katalóniai kormányzót tették el láb alól, 1897-ben pedig Canovas miniszterelnököt ölték meg. Mialatt a kormány az anarchista propagandával küzdött, fellázadtak a spanyol gyarmatok, Cuba, a Philippini-szigetek, amelyeknek lakosságát a spanyolok embertelenül kizsákmányolták. A lázadást a kormány mindkét helyen véres kegyetlenséggel nyomta el, s ez szolgáltatott az Egyesült Államok kormányának a háború beavatkozására ürügyet.

Az Egyesült Államokkal folytatott háborúban Spanyolország teljes vereséget szenvedett, elveszítette a régi nagyidőkből megmaradt tengerentúli birtokainak legnagyobb részét: Portoricót, Gubát és a Philippini-szigeteket. A gazdasági és pénzügyi helyzet eddig is rossz volt, de most teljes összeomlás fenyegetett, a republikánusok megerősödtek, a katalán-mozgalom pedig újból fellángolt.

A spanyol történet a XIX. és XX. században a liberálisok és a klerikálisok végnélküli harcával telt el. A klerikális és liberális ellentét katolikus országok jelensége, a protestáns országokban ismeretlen, s megvolt legtöbb európai, túlnyomóan katolikus országban, de lassan elenyészett. Belgiumban a szociális gondolkodású és művelt papság eloszlatta a gyűlöletet, melyet a szabadelvűek szítottak, Franciaországban a harmadik köztársaság alatt a klerikális és antiklerikális ellentét teljesen megszűnt, ugyanezt látjuk Olaszországban is, de sehol oly szörnyű gyűlölet, s a gyilkosságig, gyűjtogatásig menő harc nincs a papság ellen, mint koronként Spanyolországban; és a jelenség annál sajtáságosabb, mert a nép hitbuzgó katolikus. Hiszen Spanyolország adta az egyháznak Loyolai Szent Ignácot a jezsuita rend alapítóját, spanyol földön születet meg a liberális katolicizmus, melynek Suarez és Jüan Mariana voltak a képviselői, akik az uralkodó abszolútizmus fénykorában a népjogokat és a zsarnokölés tanát hirdették. Ügylátszik, hogy Spanyolországban a XIX. század folyamán a nagymúltú katolicizmus degenerálódott; papsága nem tud olyan lelki hatást gyakorolni a hívőkre, hogy azok időnként az egyházellenes demagógia híveivé ne szegődjenek. A spanyol katolikus egyház elfogulatlan katolikus megfigyelői írják, hogy a papság különös, izolált életet él, a lelki gondozással nem törődik és hivatása abban telik el, hogy eleget tesz az egyház által előírt formaságoknak.

Mária Krisztina régenssége 1902-ben véget ért és fia vette át az uralmat XIII. Alfonz néven. Alfonz nem volt önálló akaratú és a maga lábán járó uralkodó, erősen a klerikálisok hatása alatt állott, akinek ebben az időben Maura a vezérük. 1902, 3 és 4 esztendő még aránylag nyugodtan teltek el, de az 1907 már vészterhes esztendő: anarchisták, forradalmi szocialisták fogtak össze a klerikális Spanyolország megbuktatására. A népszélsőségekre hajlamos: egyszer túlzottan egyházas, máskor átcsap a másik szélsőségbe, az eretnekégetők ivadékai sok helyen felgyújtották a templomokat, feldúlták a kolostorokat, legyilkolták az apácákat és a papokat.

Spanyolország semmiképen sem tudta kiheverni a nagy nemzeti csapást, amelyet 1898-ban az amerikai köztársaságtól szenvedett. A világnak egykor legnagyobb gyarmati hatalmasága, miután az ausztráliai szigetcsoportot készpénzzel eladta a Németbirodalomnak, elvesztette csaknem minden tengerentúli birtokát. A spanyol nemzeti büszkeség azonban nem tűrhette ezt a megaláztatást. II. Fülöp birodalmának kis maradványa terjeszkedni akart Afrikában, sőt a kormányok azt is tervbe-

vették, hogy az angolokat kiűzik Gibraltárból, s az ország uralkodni fog a Földközi-tengeren. Az állam, amelyet az Amerikával folytatott háború pénzügyileg rettenetesen megviselt, elkezdett hajóhadat építeni és olyan adósságokba bonyolódott, hogy alig tudta az államcsődöt elkerülni. Sagasta és Silvera halála után az egykor köztársasági érzelmű Canalejas alakított kormányt a demokratákból és a radikálisokból. Tovább folytatódtak a harcok az egyházzal, amelyek egészen a kultúrharciig fokozódtak és nem enyhültek Antonio Maura konzervatív kormánya alatt sem. 1910-ben újból Canalejas jött a liberálisokkal és a fegyelmezetlen, írás-olvasás-tudatlan országban fontos szabadelvű reformokat léptettek életbe, mint a polgári házasság, sajtószabadság, gyülekezési szabadság stb. egészen 1912-ig, Canalejas meggyilkoltatásáig. Romanones gróf kormánya alatt tetőfokát érte el a társadalmi nyugtalanság, s egymást követték a sztrájkok, különösen Barcelonában; úgylátszott, hogy az anarchizmussal, a forradalmi szocializmussal telített ország a teljes felforduláshoz áll közel. A lázongások tovább fokozódtak 1912 és 13-ban, míg végre Romanones októberben megbukott és utóda Dato alatt, aki liberális és konzervatív szélsőségek között a középutat választotta, némileg helyreállt a nyugalom. Az 1914 márciusában végrehajtott választások sem hoztak az ország belső életében lényegesebb változást. A világháborúban Spanyolország semleges maradt, annak dacára, hogy az antant diplomáciája minden követ megmozgatott, hogy a gyorsan egymást követő kormányokat a semlegesség megszegésére rábírja. Mint semleges ország természetesen élvezte azokat a nagyszerű gazdasági előnyöket, amelyek minden nem hadviselő országnak ölébe hullottak.

Portugália ugyanúgy lecsúszott nagyhatalom, mit Spanyolország; népének jelleme is csaknem azonos. Az állam élet ugyanúgy nem találta meg a maga egyensúlyát, mint Spanyolországban, ezért a politikai élet története ugyanúgy kilengéseknek, forradalmaknak, válságoknak hosszú sora több mint egy évszázad óta. Az egykor vállalkozószellemű, bátor tengerésznép, melynek hajósai először hajózták körül a földgolyót, önmagával meghasonlott, enerválódott azóta, hogy az individuum követelte a maga jogait. Az országon a napóleoni háborúk alatt szántott végig a forradalom orkánja, a vészes mozgalmat azonban Beresford lord angol helytartó brutális kegyetlenséggel elnyomta. Az ország 1826-ban alkotmányt kapott és ugyanakkor VI. János király, leánya, Mária da Glória javára lemondott. A trónválság hosszantartó polgárháborúval járt, melyet Dom Miguel, a király testvére támasztott, aki Máriával

szemben érvényesíteni akarta a saját trónigényeit. A felkelést nagynehezen Pedro brazíliai császár VI. János fia nyomta el. 1861-ig Mária fia Pedro uralkodott, utána Lajos (1861—89), majd I. Károly következett (1889—1908). I. Károly megpróbálta visszaszerezni Portugália hajdani hatalmának legalább egy kis részét, s evégből nagy hadsereget szervezett, és megpróbált országára számára gyarmatokat szerezni Afrikában, amit azonban az angolok megakadályoztak. A hatalmi politika rengeteg pénzbe került, és Portugália csak úgy tudta a pénzügyi katasztrófát elkerülni, hogy ismét Anglia karjai közé vetette magát. Közvetlenül 1914 előtt ugyanolyan képet mutat, mint Spanyolország, amely különben lelki testvére. A XX. század elején a lakosságnak 74 százaléka volt analfabéta Portugáliában, az ipari városokban rettentő nagy a munkásnyomor és annak dacára, hogy az ország gyéren volt benépesítve, egyre nagyobb méreteket öltött a kivándorlás. 1911-től az energikus Joao Franco kormányzott, a monarchisták (regeneradores) támogatásával. 1907-től kezdve a belső zavarok annyira elharapództak, hogy Franco diktatórikus eszközökkel tudta csak magát tartani, ami Portugáliában nem különösen meglepő, mert nem egyszer fordult elő a XIX. század folyamán. Franco erőskezü kormánya nem sokat segített: 1908 február elsején a republikánusok I. Károly királyt a trónörökössel együtt megölték. A kiskorú II. Emánuel kétesztendő uralkodása alatt Portugália élete végeláthatatlan zűrzavar. 1910 október 3-án a republikánusok felkelést szerveztek, a királyt elkergették, aki Angolországba menekült. Sajátságos, hogy az angolok, akik az 1820-as években brutális kegyetlenséggel nyomták el a portugál szabadelvű forradalmakat, most a kisujjukat sem mozdították s nyugodtan nézték, hogy mi történik az angol birodalomnak már évszázad óta bérbeadott országban. Elnökké Braga Teofilát választották meg, a republikánus szabadkőműves demokraták vezérével. Braga eltörölte a felsőházat, behozta az általános titkos választójogot, kimondatta a kormánnyal az egyház és az állam elválasztását. Az 1911-iki választásokon csak republikánust lehetett megválasztani képviselőnek, s így a republikánusok jutottak természetesen többségre, akik megszavazták a francia mintára készült új portugál alkotmányt. 1911-től kezdve majdnem minden hónapban felütötte fejét a kormányválság, közben mozgolódtak a letört monarchisták is. Az 1916-iki választáson a republikánusok a szokásos kormányterrorral ismét behozták a többséget. A portugál köztársaságot Angolország belevonszolta a világháborúba, s a portugál csapatok meg is jelentek a nyugati hadszíntéren.

OROSZORSZÁG ÉS A BALKÁN.

A Britbirodalom mellett területre és népességre nézve Oroszország a XIX. században a földkerekség legnagyobb hatalmassága, és az 1774-ben megkötött kücsukkajnárdzsi béke óta játszik nagyobb szerepet az európai politikában. Az országot erőszakkal civilizálták cárjai a XVIII. században, Európához való kapcsolása azonban csak külsőség maradt: a fél ázsiai Oroszbirodalom és a román-germán kultúrán felépült Nyugat-Európa között sohasem volt igazi belső, szilárd lelkipcsolat. Oroszország története még a XIX. században is a cárizmusnak és a legfelsőbb társadalmi rétegnek a története; a nép, a tömegek a cári abszolutizmusnak szenvedő objektumai. A cárizmus, melynek hatalma az arisztokrácián, a vele teljesen összeforrt s azonosult ortodox papságon és cári bürokrácián alapult, nyers volt, goromba és őszinte. Sohasem állította önmagáról, hogy alkotmányos, sohasem hivatkozott törvényre, mert a jognak, törvénynek ő volt az egyetlen forrása, a törvény az volt, amit parancsolt. Magától érthető, hogy a cári despotizmus nem maradhatott hatástalanul az orosz néplélekre és jellemre. Ez a nyílt, őszinte, barbár autokratizmus nagy elszántságot tételezett fel azok részéről, akik gyakorolták és hasonló elszántságra volt szükségük azoknak is, akik helytelenítették és neki ellenszegültek.

Az ország területe a világháború előtt 26 millió négyszögkilométert tett ki, összlakossága pedig 179 millióra rúgott. Rengeteg nemzetiség, féligmeddig civilizálódott nomád népek, az oroszba többé-kevésbé beolvadt idegen elemek alkották az Oroszbirodalom népességének tarka keverékét. A birodalom társadalmi tagozódása a nyugateurópaiktól teljesen elütő. Számottevő polgári osztályt Oroszország ugyanúgy nem termelt ki önmagából, mint Lengyelország vagy Magyarország; a lakosságnak zömét az östudatlanságban megmaradt muzsikoknak — az orosz parasztnak — sokmillió tömege alkotta. E fölött ural-

kodott a nemesség, melynek soraiból a hivatalnok- (csinovnik) kaszt tagjai kerültek ki és a nagybirtokos arisztokrácia, amely az udvar köré sereglett, ugyanúgy, mint ebben az időben Magyarországon vagy Németországban, és az ortodox papság.

A napóleoni háborúk alatt a moszkovita Oroszország döntő módon szólta bele az európai politikába. Rajta vérzett el Napóleon hatalma és a cári Oroszország segítségével aligha lehetett volna helyreállítani a bécsi kongresszuson a legitimitás elvét. A pietista, bigott I. Sándor cárt 1825-ben I. Miklós, a század legnagyobb s leggőgösebb autokratája követte a trónon, akinek uralkodása alatt Oroszország, annak ellenére, hogy a cári kormány csaknem légmentesen elzárta Európától, rendkívül sokat fejlődött. Ebben az időben lendül fel az orosz irodalom, amely, éppen az elzárkózás miatt, európai hatásoktól csaknem teljesen ment maradt, és a félázsiai ortodox kultúrájú ország lelkületét tükrözi vissza. Gogol, Lermontov, Puskin, Turgenyev, Tolsztoj bármily nagy alakjai is az egyetemes irodalomtörténetnek, irodalmi alkotásaik szelleme Nyugat-Európa gondolatvilágától meglehetősen idegen.

Miklós cárt 1858-ban II. Sándor követte. A cár liberális érzületű uralkodó volt, és saját bevallása szerint, attól félt, hogy ha felülről nem rendezik a parasztság helyzetét, a kérdés alulról magától rendeződik, ez pedig kiszámíthatatlan veszedelmekkel jár. Uralkodása alatt az ország többet fejlődött, mint összes cárjai alatt Nagy Péter óta. A nyugateurópai szabadelvűség hullámai Oroszországba is átszaptak és a szabadelvű érzületű nemesség kezdte hangosan követelni az alkotmányt és a nemzetgyűlés összehívását. A cár 1861-ben adta ki a jobbágyságot felszabadító ukázt, ami korszakos jelentőségű az orosz társadalom történetében, annak ellenére, hogy a jobbágyszabadítás nem úgy ment végbe, mint jóval előbb Európában. A cár rendelete ugyanis a parasztságot nem emelte fel a nemességgel teljesen egyenlőjogú polgárokká, bérlői maradtak a földesúri tulajdonnak és továbbra is bizonyos jobbágyi kötelezettségek terhelték őket. A cár 1861-től 1873-ig egész sereg nagy reformot alkotott. Az 1864-iki ukázban elrendelte a 33 kormányzóság helyi parlamentjének, az úgynevezett zemsztvoknak: a nemesség, polgárság, parasztság gyűléseinek egybehívását. Nemsokára ezután eltörölték a birodalom két fővárosában, Pétervárott és Moszkvában az előzetes könyv- és hírlapcenzurát, majd átalakították az orosz középiskolákat európai mintára. A hadsereget 1873-ban porosz mintára szervezték át. A konzervatív nemesség, amely az 1863-iki szerencsétlen kimenetelű lengyel felkelés elnyomtatása után nagyon megerősödött, megsokalta a re-

formokat és a pétervári nemzeti párt a cárt mérsékelt szabad-
elví engedményeinek visszavonására kényszerítette, mire újból
életbe lépett a cenzúra, kitiltották az idegen könyveket, felosz-
latták a zemsztvokat. A reakciónak ez a megerősödése termé-
szetszerűleg megerősítette a forradalmárok szervezkedését is,
akik viszont az akkori egész fennálló rend létjogosultságát ta-
gadták.

Az egyik szélsőséget II. Sándor cár alatt Herzen Sándor
képviseli, aki az egész tekintélyi elven nyugvó rendszer meg-
dőntését követelte és az orosz parasztság történelmi küldetését
hirdette. Egész gondolkodását Tolsztojéra emlékeztető misz-
tikus parasztimádat jellemzi. Nagy hatással volt az elégedetlen-
nek gondolkodására Bakunin Mihály, az anarchista apostol, a
század legszélsőségesebb forradalmára, a bolsevizmus egyik
előkészítője. Bakunin, aki az anarchizmus kommunista irányá-
nak a megalapítója, azt tanította többek között, hogy az orosz
nép a világorradalom kiválasztott s hivatott képviselője.
A francia pozitívizmust és racionalizmust az oroszok ad absur-
dum vitték, és főleg a fiatalságból toborzódó híveik mindent
tagadtak: Istent, hazát, cárizmust; ezek voltak azok a különös
agyberendezkedésű fiatal emberek, akiket Turgenyev „Apák
és fiúk” című regényének főhőse után nihilistáknak szoktak
nevezni.

Az izgatásra sehol a világon nem volt a talaj annyira alkal-
mas, mint Oroszországban. A jobbágyfelszabadítás a paraszt-
ság sorsán alig javított s a véres összeütközések a parasztok és
a földesurak között még mindig elég gyakoriak. Közben az or-
szág lassan ugyan, de mégis átalakult társadalmilag. A keres-
kedőréteg, a kispolgárság lassan elszaporodott és a hetvenes
évektől kezdve gyorsan fejlődött az orosz gyáripár. Közben
hatalmas vasútvonalak épültek; 1865-ben csak 3819 kilométer,
1890-ben már 29.063 kilométer hosszú vasútvonala van az or-
szágnak. A parasztok közül igen sokan, akik a földesurakkal
való viaskodásokat megunták, a városokba vonultak gyári mun-
kásnak és ily módon új társadalmi csoportok állottak elő, kitűnő
emberanyagot nyújtva minden szélsőséges nihilista, anarchista,
forradalmi szocialista izgatás számára. A 70-es évek elejétől
kezdve Oroszország Spanyolország mellett a világ legforradal-
mibb országa, ugyanakkor a cárizmus története nem egyéb,
mint kétségbeesett küzdelem a léteire törő forradalommal.

Bakunin mellett Kropotkin volt a legnagyobb hatású anar-
chista-apostol és Bakuninnak egyik tanítványa, Neccsajev. Az
orosz anarchizmus alap gondolatát tekintve, a nyugateurópai
Proudhon- és Max Stirner-féle anarchizmussal nagyjában azo-

nos: azt hirdette, hogy az egész állami rendet le kell bontani s az önkéntes társulás alaján kell felépülnie az új társadalomnak, a termelőeszközök azonban a magángazdaság teljes kizárásával, a szabad társulás útján létrejött csoportok tulajdonába mennek át. Egyébként Bakunin tanítványai a tömegek lazítását, a forradalmat úgy tekintették, mint az anarchizmus egyetlen helyes és célravezető eszközét. Bakunin követői közül Necsajev, a bolsevisták tanítómestere, ezt a tanítást a végsőkig csigázta, azt hirdetvén, hogy minden emberileg elgondolható és alkalmazható eszköz jó és helyes a fennálló rendnek megdöntésére. Necsajev Svájc-ból hazatérve, Oroszországban titkos összeesküvést szervezett, amelyet felfedeztek és elnyomtak ugyan (1871), de a nagyarányú összeesküvés nem kis hatással volt mind a parasztságra, mind a munkásosztályra. A szocialistákat, akik a 60-as esztendő végén akartak először megszervezkedni, az orosz hatóságok, ugyanúgy, mint az anarchistákat, dúvadak módjára üldözték. Oroszország 1870-től kezdve tűzfészek s oly vulkánhoz hasonlított, melynek kráterét mesterségesen betömték. A forradalom hadatüzent a cárizmusnak és az egész orosz rezsimnek. 1878-tól 1882-ig hat merényletet követtek el közéleti előkelőségek ellen. 1879-ben egy sereg forradalmárt kivégeztek, erre a terroristák elhatározták, hogy a cárt elteszik láb alól.

II. Sándor cár 1881 márciusában, egy vasárnapon, katonai parádéről vonult be a télipalotába. Az összeesküvők minden útvonalat elálltak, úgy hogy a cár számára nem volt menekvés. Az első pokolgép hintáját zúzta össze és egy csomó kozákot ölt meg, de ő maga épségben maradt. Amikor gyalog akarta útját tovább folytatni, egy lengyel diák bombájától halálos sebet kapott.

A REAKCIÓ III. SÁNDOR CÁR ALATT.

III. Sándor cár, a meggyilkolt II. Sándor utóda, sok tekintetben nagyapjára, a szélső autokrata I. Miklóstra emlékeztet. Fiatalkorában egyoldalú katonai nevelést kapott, idősebb testvérének, Miklósnak halála után lett csak trónörökös, s ekkor próbálták meg elhanyagolt nevelésének hiányait pótolni. Az államtudományokba Pobjedonoszcev, a moszkvai egyetem tanára vezette be, a szélső szláv eszmék rajongója, a cári korlátlan hatalom hirdetője. A földalatti Oroszország jelentékeny részben ennek az embernek a műve, mert ha folytatják a jó-akarátú, felvilágosodott II. Sándor cár mérsékelt, meggondolt reformjait, talán nem tör ki az 1905-iki forradalom, és talán később, a világháború után, a bolsevizmus sincs. A gyenge-

akaratú, kis ítélőképességű III. Sándor cárt Pobjedoneszcev nevelte autokratának. Mint kormányelnök a valóságban ő uralkodott Oroszországban. A cár atyja reformműveit nem folytatta, Lorisz-Melikov, a kormány szabadelvű gondolkodású minisztere, aki össze akarta hívni a népképviselőket, megbukott, erre Pobjedoneszcev kihirdette a birodalom egész területére a cári mindenhatóságot. Rossz napok következtek nemcsak a felforgatókra, a társadalmi forradalmároknak, a nihilistákra, hanem még a józan, mérsékelt újítóknak is, akik megelégedtek volna azzal, ha a cár összehívja a népképviselőket. A reakció megszervezkedett, a rendőri ügyosztályt, melyet Ignatjev alakított, a hírhedt Plehve Vjacsezlávra bízták, akit 1884-ben Durnovo Péter követett, akik semmiféle borzalomtól vagy kegyetlenségtől vissza nem rettenve, védték a cári abszolútizmust és folytatták a nihilizmus elleni küzdelmet. 1886-ban a pétervári diákok között terrorszövetség alakult, III. Sándor cár élete ellen, egy Uljanov Sándor nevű diák vezetésével. Az összeesküvést felfedezték és Uljanov a következő esztendőben halállal lakolt. Testvére, Uljanov Vladimír, a szimbirskii gimnázium növendéke, megesküdött, hogy bosszút áll a cárizmuson bátyja kivégeztetéséért. Uljanov Vladimír később mint Lenin írta be nevét Oroszország történetébe.

A nihilisták külföldre, Svájcba meg Franciaországba szöktek, s ott gyártották a bombákat a cárizmus felrobbantására. A cár élete soha egy pillanatra sem volt biztonságban. Az orosz szocialisták lassan, tapogatózva tudtak csak megszervezkedni. A párt megalapítója, Plechanov, egy tombovi nemes fia, aki 1880-ban mint diák külföldre menekült s ott huzamosabb időt töltött. A szocialisták a vallásos és a cárt még akkor tisztelő parasztságra nem nagyon számíthattak, hanem ugyanúgy, mint külföldi elvtársaik, ők is a nagyvárosok ipari munkásságát igyekeztek megnyerni, de csak jó későn, 1890-ben alakult meg „a munka felszabadításának csoportja” néven a szocialista párt Oroszországban, amely az első sztrájkot 1890-ben rendezte.

A merényletek gyors egymásutánban ismétlődtek meg; még a borki-i nagy vasúti szerencsétlenséget is, ahol a cárnak szerencséjére nem történt baja, nihilista merényletnek tulajdonították. III. Sándor cár visszaállította nagyapjának, I. Miklós-nak egész autokratikus rendszerét, megsemmisítve atyjának minden szabadelvű szellemű újítását, a jobbágyfelszabadítás kivételével. A sajtót előzetes cenzúra alá helyezték, a könyveket megcsonkította a cenzúra ollója, úgy, hogy nyugateurópai gondolat többé nem tolazkodhatott át az ország határán. A cár és miniszterelnöke, Pobjedoneszcev, minden intézményt állami

felügyelet alá helyezték, az egyetemeket is, melyeknek autonómiáját megnyirbálták, szabadon csak olyan újságok és könyvek jelenhettek meg, melyek a cári korlátlan uralmat támogatták vagy dicsőítették. Hogy a nép istenesebb nevelést kapjon, az elemi iskoláztatást rábízták a pópákra. 1889-ben, amikor az egyetemeket megrendszabályozták, menesztették a szabadelvű gondolkozású tanárokat is, sőt az említett diákösszeesküvés tanulságai alapján a kormány azt is kimondotta, hogy munkások vagy szolgák gyermekei az egyetemekre nem vehetők fel többé, hogy a forradalmi elem ne szaporodjék. A zemsztvókat elnyomták, a kormányzóságok élére pedig csak nemesek kerülhettek. Mialatt egész Nyugat-Európa nagy lépésekkel haladt előre a polgárosodásban, és a francia forradalom tanításai mindinkább megvalósultak az életben, a Pobjedonoszcev-kormány visszaakarta hengeríteni Oroszországot a legsötétebb középkorba, amelyből nagy cárijai: Nagy Péter és II. Katalin, emelték ki nagy nehezen a XVIII. században.

Az új életet kezdő önkényuralom az orosz zsidóság sorsára sem maradhatott hatástalanul. Ebben az időben ötmillió zsidó élt Oroszország területén, kiknek eredetét némi homály fedi. Őseik a legnagyobb valószínűség szerint Németországból vándoroltak ki a középkori zsidóüldözések idején, és kintrekedtek Oroszországban. Egyik feltevés szerint az orosz zsidóság vagy legalább is annak zöme a zsidóvallásra áttért kazárok leszármazottja. Nyelvük, a jiddis, elrontott, héberrel kevert német. A sok évszázados, csaknem szakadatlan üldözés következtében a nép fanatikusa lett hitének, s annak előírásait a legapróbb részletekig máig megtartja. A Pobjedonoszcev-kormány behozta a zsidóság ellen, hogy az értelmi pályákat el ne lépjék, a legszigorúbb numerus clausust: a két főváros középiskoláiban és egyetemén csak három, a többiekben csak ötszázalék lehetett a zsidóvallású diákok száma. A legnagyobb számmal az orosz zsidók a régi Lengyelországban, a balti tartományokban, Fehér- és Kisoroszországban éltek. 1881-ben Kisoroszországban a muzsikok az urak uszítására pogromot rendeztek a zsidóság ellen, házaikat megrohanták, feldúlták, kirabolták. A hatóság és a rendőrség a csőcselék garázdálkodását tétlenül nézték.

A cárizmus pénzügyei III. Sándor cár trónraléptekor a legzsiláltabb állapotban voltak. Az 1877-i török háború kiapasztotta az államkasszát s azóta az államháztartás bajokkal és állandó hiánnyal küzdött. Fordulópontot jelent az orosz pénzügyek történetében az 1887-ik év, amikor a kiváló Visnegradzkij vette át a birodalom pénzügyeinek az intézését. Módszere az volt, hogy az ország minden gazdasági erejét kihasználta a pénz-

ügyek orvoslására; rendezte az adókat, felkutatott minden gazdasági erőforrást, ami adóztatási tárgy lehetett. Amikor hivatalát átvette, az orosz államadósság négy és félmilliárdot tett ki, maguk a kamatok százmilliókra rúgtak. Visnegradzkij az adózás gyökeres reformjával annyira rendbehozta az államháztartást, hogy a hiány rövidesen eltűnt, sőt nemsokára már felesleg is mutatkozott.

1892-ben a birodalom pénzügeit Witte Szergej vette át, az újkori Oroszország legnagyobb államférfia. A svéd származású Witte mérnök és matematikus volt, és mint állomásfőnök kezdte meg pályáját. Először a török háborúban mint vasutas mutatta meg nagyszerű szervező képességeit. Svéd származása dacára teljesen azonosította magát a nagyorosz-eszmével és a cárizmus érdekeivel, hitt ő is, mint minden orosz, a birodalom nagyságában, történelmi hivatásában, fényes jövőjében. 1892-ben vette át a pénzügyi, kereskedelmi és iparügyi minisztérium vezetését azzal az elhatározással, hogy Oroszországot, melynek gazdasági erőforrásai kiapadhatatlanok, európai vezető gazdasági hatalommá fogja emelni. Witte nagy lépéssel ment tovább a pénzügyi rendezés terén. Oroszországnak nem volt még arany valuta ja, amelyre már a legtöbb európai állam áttért, s az aranypénz hiánya nagy nehézségeket okozott a külföldi forgalom lebonyolításánál, de még inkább az egyre növekvő államadósságok kamatterheinek fizetésénél. 1893-ban 4571 millió rubelt tett ki az államadósság, a kamatok 244 és félmillió rubelre emelkedtek. Witte első gondja volt a gabonatermelés és a gabonakivitel fokozása, amivel elérte, hogy ettől az időtől fogva Oroszország Nyugat-Európa gabonabevitelre szoruló országainak valósággal a magtára, s ez időtől fogva veszedelmes versenytársa a világpiacon az orosz búza a magyarnak. Az adókat Witte évi 70 millióra emelte, a vasutakat ugyanakkor állami tulajdonba vette. Ezek után az előkészületek után 1896—98-ban hajtotta végre az aranyvalutára való áttérést, amely a kor legfényesebben sikerült pénzügyi műveleteinek egyike.

Az aláaknázott cárizmus, melynek saját létét folyton védenie kellett alattvalói ellen, a legszélsőbb imperialista politikát folytatta, és a pánszlávizmus híveiben találta meg ennek a politikának buzgó támogatóit. A húszas, harmincas években feltámadt pánszláv mozgalomnak az a röviden összefoglalható célja, hogy az összes szlávok nagy szövetséges államban egyesüljenek Oroszország hegemóniája alatt. Ezt a nagy nemzeti céljukat a szlávok azonban csak úgy érhetik el, ha előbb megsemmisítik Törökországot, szétrobbantják az Osztrák-magyar monarchiát, utána leszorítják az első helyről Németországot,

amely éppen ebben az időszakban hatalma tetőpontján állott. A pánszlávizmusnak újabb válfaja a Masaryk Tamás-féle neo-szlávizmus, amely a régi pánszláv elgondolástól annyiban különbözik, hogy csak szolidaritást követel Oroszországgal, de érintetlenül hagyta az egyes szláv államok nemzeti függetlenségét. A pánszláv politika legfőbb megszemélyesítői a cárok voltak, s ezt a politikát szolgálta II. Sándor cár alatt Gorcsakov kancellár, Ignatjev, Oroszország konstantinápolyi nagykövete és Novikov, a bécsi nagykövet. A Németbirodalom és a Habsburg-monarchia a pánszlávizmus ellen többféleképp védekeztek. A hármasszár-liga, melyet később fogunk ismertetni, részben azt a célt szolgálta, hogy lekössék Oroszországot, mint szövetségest. Ausztria-Magyarország és Németország azonkívül lehetőleg megakadályozták Oroszországnak a Balkánon való terjeszkedését, vagy azt, hogy ott túlhatalmassá legyen. Törökország megmentése, hogy Oroszország Konstantinápoly és a szorosok birtokába ne juthasson, a központi hatalmaknak szintén fontos követelménye; végül bent, az Osztrák-magyar monarchiában a németség és a magyarság hegemoniájának fenntartásával, lehetőleg háttérbe szorították a szlávokat.

III. Sándor cár, aki folyton merényletektől rettegett, élete végén már beteges emberkerülő iszonyba esett, és imádságos házába vonulva, idejének legnagyobb részét a szentképek előtt térdepelve, imádkozva töltötte. Az örökös rettegés aláasta a hatalmas fizikumú ember egészségét, és 1894 november 1-én meghalt. Utóda fia, II. Miklós lett.

II. MIKLÓS CÁR.

II. Miklós cár gyengeakarató ember volt. Atyja megígértette vele halálos ágyán, hogy az önkényuralmi rendszert folytatja és ő makacsul ragaszkodott az atyai intelmekhez, annál inkább is, mert Pobjedonoszcev igyekezett ezt az ígérteét minden alkalommal felhasználni az újításokat követelők ellen. Miklós is úgy kezelte kezdetben a világ egyik legnagyobb birodalmát, mintha saját családi birtoka lett volna. Pedig az ország társadalmi állapotai is aggasztóak voltak, midőn a trónt elfoglalta; megmétélyezett lelkű nihilista értelmiség, kiszípolyozott parasztság, koldus forradalmi proletariátus; felül, a társadalmi piramis csúcsán: a korlátlan hatalmú cárizmus, renyhe, élvhajhász arisztokrácia, tudatlan papság, népnyzó csinovník-rendszer. A forradalom elkerülhetetlennek látszott.

Az újítások hívei kezdetben azt hitték, hogy jobb napok virradnak majd Oroszországra, mert II. Miklós különben szelíd, rokonszenves ember volt; biztosra vették, hogy alkotmányt engedélyez majd népének. De akik ebben reménykedtek, csak-

hamar csalódtak. Kilenc kormányzóság zemsztvó-gyűlése azt kérte a cártól, hogy az ő képviselőik is résztvehessenek ezentúl a birodalom törvényhozásában. A cár a birodalmi küldöttség előtt, mely őt házassága alkalmával üdvözölte, kijelentette, hogy az autokratizmus alapelveihez ugyanolyan szilárdan és rendíthetetlenül ragaszkodik, mint atyja. Miklós uralma atyjáé-
nak egyenesvonalú folytatása. A zemsztvók jogait nem vették figyelembe, a kormányzás a minden egyéni, testületi, községi és egyéb önállóságnak a kizárásával a bürokrácián alapult. Az orosz bürokrácia lelkületét a nyugateurópai népek az orosz regényirodalomból ismerik. A csinovnik legfontosabb tulajdonsága a megvesztegethetőség volt, és ez volt még a szerencse, — írja egy történetíró, ki a csinovnik-rendszert ismerteti, — mert az orosz bürokrácia különben tűrhetetlen lett volna. Az ukázok, az egymásnak ellentmondó rendeletek tömegében senki sem tudott eligazodni Oroszországban. A pontos, lelkiismeretes hivatalnok, ki ragaszkodott a törvény vagy rendelet betűi-
hez, agyonkínózta a lakosságot és lehetetlenné tette az életét, a megvesztegethető csinovnik azonban túltette magát minden törvényes rendelkezésen. Mennél nagyobbbrangú volt valamely közalkalmazott, annál nagyobb volt az ára Oroszországban, — állapítják meg a szakértők az orosz csinovnik-rendszerről.

A tragikus végű Miklós cárnak már az uralma a legrosszabb előjelekkel kezdődött. 1896 május 30-án zajlott le a koronázás ősi pompával Moszkvában. A bürokrácia tehetetlensége következtében támadt zűrzavarban, a Chodinka-mezőn, 2800 ember vesztette életét. A diákzavargások, a merényletek egymást érték. 1902 április 15-én agyonlőtték Szipjagin belügyminisztert, utóda az aljas jellemű Pléh ve lett, aki mint denunciáns kezdte meg annak idején pályáját.

Witte pénzügyminiszter a különböző kormányzóságokból 1902-ben bizottságokat hívott össze, hogy meghallgassa az agrárlakosság panaszát. A szónokokból kitört az elkeseredés, és szemére vetették a kormánynak, hogy a népet rettentő nyomorba döntötte. Plehve, mikor ezt megtudta, a hevesebb vérmérsékletű szónokokat Szibériába küldte. A cár 1903 március 11-iki manifesztumában újra kijelentette, hogy az orosz állam évszázados régi alapjait szentül megőrzi.

Az elégedetlenek most már kívülről, külföldről kezdték meg a rohamot a cárizmus rozoga építménye ellen. Schaffhausenben 1903-ban szövetség alakult „felszabadító szövetség” néven, melynek a legkiválóbb politikusok voltak a tagjai. Elnöke Petrunkevics volt, jelentékenyebb tagjai Dolgorukov Péter és Pál hercegek, Lwow herceg, Miljukov, Kovalevszkij Maxim, a kiváló tudós, Korolenko szociáldemokrata író, stb.

A bizottság liberális alkotmányt dolgozott ki a cári Oroszország számára. A forradalmi szocialisták szintén kívülről dolgoztak Oroszország felbomlasztásán. Ebben az időben két csoportra szakadtak: az említett Plechanov híveire, és a szélsőségesekre, kiknek a tatár származású Uljanov Vladimir, a későbbi Lenin volt a vezérük. Plechanov elméleti marxista volt, és azt hirdette, hogy a tőkéstermelés rossz ugyan, de szükségképeni és a fejlődés folyamán a kollektivista termelési rend váltja majd fel. Uljanov Vladimir hívei ezzel ellentétben azt tanították, hogy nincs egy szükségképeni átmeneti állapot, hanem erőszakkal, forradalmi úton, bombával, gyilokkal kell elpusztítani a cárizmust és életbe léptetni a proletariátus diktatúráját, amit különben Marx is tanított. Plechanov nézeteit maga Uljanov nevezte kisebb (menjsaja), a sajátját pedig több (boljsaja) programnak, ahonnan az előbbieket mensevikieknek, Lenin követőit bolsevikieknek nevezték. Belül, az orosz kormányban a reformokat a szabadelvű gondolkozású és szociális érzésű Witte, a pénzügyminiszter képviselte, aki a Plehve-féle kormányzati módszereket nem helyezte el.

AZ 1905-IKI FORRADALOM.

Oroszország már megért a forradalomra, csak az alkalmas időpontnak kellett elkövetkezni, hogy az elfojtott szenvedélyek és gyűlölet kirobbanjanak. Ilyen alkalom volt az 1904-iki orosz-japán háború. A Japánnal viselt háborút az orosz imperialista klikk idézte fel s főleg Muravjev külügyminiszter, és nem gazdasági szempontokból, sem valami parancsoló érdekből vagy szükségességből, hanem tisztán nemzeti hiúságból akarták a távolkeleti Koreára rátenni a kezüket. A távolkeleti háború, melynek részleteit alább ismertetjük, Oroszország vereségével végződött és a vereség végzetes hatással volt az orosz társadalomra.

A nagytömegek gyűlöltek a háborút, mert ösztönösen érezték, hogy a keleti vállalkozás nem volt egyéb, mint felesleges kaland, amelybe egy kis felelőtlen társaság hatalmi mániája kergette Oroszországot. A forradalmi megmozdulás azzal kezdődött, hogy az orosz nihilisták 1904 július 8-án levegőbe röpítették Plehve belügyminisztert. Az általános elégedetlenség igen hangosan tört elő a zemsztvók 1904 november 9-ére összehívott pétervári kongresszusán, ahol alkotmányt követeltek az ország számára. Rá nemsokára megmozdultak Pétervár munkástömegei is. Egy Gapon György nevű pap állott az élükre és 1905 január 22-én felvonultak a cári palota elé, hogy a cárt küldöttésképpen az államrend megváltoztatására kérjék. A cár elutasította a munkások kérését s a tömeget a palota előtti té-

ren felállított katonaság puskatűzzel fogadta; igen sok embert megöltek, majd a kozákok gázoltak bele a menekülőkbé. Ez volt az emlékezetes (vörös) vasárnap, az 1905-i nagy orosz forradalom kezdete.

A forradalom először a régi Lengyelországban ütötte fel fejét. Egymást érték a sztrájkok, a véres merényletek s a lengyelországi nagy központokban minden munka szünetelt. Az orosz parasztság lagymatag tömegei csak lassanként jöttek mozgásba; de márciusban az orosz parasztságra, „az atyuska” eddig legmegbízhatóbbnak tartott tömegeire is átragadt a forradalom infectiója. Májusban már az egész ország lángban állt; a rablások, fosztogatások, a pogromok egymást érték az európai Oroszország egész területén, a Balti-tengertől az Uraiiig, az Uraitól a Kaukázusig. A balti tartományokban a parasztlakok a német nagybirtokosok ellen keltek fel. Az öntudatra ébredt parasztság alkotmányt és földosztást követelt. A forradalom apostolai gondoskodtak arról is, hogy a mozgalom a katonaságra is átragadjon, amely kezdetben megbízhatónak látszott. A csuzimai katasztrófa után a Kniaz Potemkin nevű Fekete-tengeri páncéloshajón fellázadtak a matrózok. Ekkor már a munkások is befejezték forradalmi szervezkedésüket és Krustalev vezetése alatt megalakult Péterváron a munkások tanácsa, amelyben a szociáldemokratákon kívül a forradalmi szocialisták is képviselve voltak s a munkástanács rögtön proklamálta az általános sztrájkot az egész birodalomban. Moszkvában, Péterváron, Varsóban egyszerre kitört az általános sztrájk. Az utcákon barrikádokat emeltek; Oroszországban minden ingott, recsegett, s 1905 tavaszán és nyarán úgy látszott, hogy a cári autokratizmusnak ütött a végső órája.

A cárizmus szerencséje az volt, hogy II. Miklós környezete nem vesztette el fejét a legnagyobb veszély pillanatában. A cár a februári eseményektől megrémülve, először tessék-lássék engedményekkel kísérelte meg lecsendesíteni alattvalóit. Buligin belügyminiszter (Plehve utóda) kidolgozott egy reformtervet, amely szerint egybehívták volna a népképviselőket, de ez a továbbra is autokratikus kormány mellett mint tanácsadó szerv szerepelt volna (1905 március 3.) A belügyminiszter reformtervezete azonban nem hatott. Ekkor a cár tovább ment az engedményekben; minthogy a forradalomba az elnyomott finnnek nemzeti mozgalma is belejátszódott, valami alkotmányfélét adott Finnországnak, majd október 30-án kiadta korszakos jelentőségű manifesztumát, az orosz „Magna Chartát”, amelynek elveivel később egy haladószellemű politikai párt is alakult. A manifesztum hangsúlyozta többek között a polgári, a lelkiismereti szabadságot, a vélemény- és gyülekezeti szabadságot, ki-

mondja, hogy a Duma-választásokat az általános választójog alapján kell megtartani, és a törvények nem érvényesek a nép képviselőinek beleegyezése nélkül. A Duma hatáskörét a manifesztum pontosan még nem körvonalozta. Közben új kormány alakult, melynek a mérsékelt Witte gróf lett az elnöke. Ezek az engedmények azonban nem szerelték le a forradalom vezetőit, akiknek nyilvánvaló céljuk az volt, hogy megbuktassák a cárizmust. Ekkor a kormány maga ellenforradalmat szított. Az orosz reakcióskok megszervezték a fekete bandákat, amelyek az ukrán városokban szörnyű pogromokat rendeztek. 1905 októberétől kezdve nyilvánvalóan a kormány az erősebb fél. Decemberben Krustalevvel együtt letartóztatták a munkásbizottság összes tagjait, vagy háromszázötven embert és a kormány a hű gárdaezredekkel halomra lövette a sztrájkolókat. Moszkvában és a többi nagyvárosban százával végezték ki az embereket, hogy rémületet keltsenek. Az orosz autokrácia tehát győzött, de csak félig. Viszont a tömegeknek sem sikerült megdönteni a cárizmust, de sok véráldozat árán elértek legalább annyit, hogy Nagy Péter cár korlátlan hatalmú cárizmusából Oroszország félpárlamentáris országgá alakult.

A cár és környezete nem vették túlkomolyan ígéreteiket; azt hitték, hogy az engedményeket alkalmas pillanatban visszavonhatják. Miklós 1906 január 5-én egy küldöttség előtt kijelentette, hogy ő továbbra is autokrata, de május 10-ére összehívta a birodalmi Dumát. Pár nappal előbb (május 6-án) jelent meg a cárnak egy másik manifesztuma, amelyben ugyanúgy, mint XVIII. Lajos francia király 1814-ben, alkotmányt engedélyezett népének. A cár és tanácsosai összeegyeztették az autokratizmust a nyugateurópai alkotmányosság elvével olyanformán, hogy a cár mellett birodalmi tanács működik és az öt évre megválasztott Duma, amelynek tagjai azzal a joggal voltak felruházva, hogy törvényeket indítványozzanak és a kormányt ellenőrizzék. A kormány tagjai továbbra is a cárnak tartoztak felelősséggel.

OROSZORSZÁG BELSŐ ÉLETE 1905—1914.

Alkotmányos rezsim Oroszországban, legalább olyan értelemben, mint Nyugat-Európában, csaknem elképzelhetetlen. Ehhez ugyanúgy, mint Spanyolországban, hiányoztak a független, a politikához értő néprétegek, nem volt meg a széles alapú népies kultúra, amely minden demokráciának főfeltétele. A tudatlan, a pópák pórázán vezetett parasztság parlamentáris kormányzásra nem alkalmas. Hosszú évtizedekre lett volna szükség, hogy a parlamentarizmus és a demokrácia a cárok

országában megszilárduljon. 1910 május 10-én nyílt meg az első Duma a legkülönbözőbb világnézetű pártokkal. Képviselve voltak benne a szociáldemokraták, de a legtekintélyesebb csoport mégis az 1917-ben oly nagy szerepet játszó alkotmányos demokraták csoportja volt, akiket általában a nevük kezdőbetűjéből alakított „Kadet” szóval szoktak jelölni. Képviselve voltak meglehetősen számban a nemzetiségek is; Lengyelország 52 képviselőt küldött be a birodalmi Dumába. De legnagyobb-számú képviselőjük az orosz parasztnak volt, akik 16 mandátumra tettek szert. Voltak ezen kívül radikális és konzervatív elemek, voltak olyanok, kik folytatni akarták Oroszországban az igazi alkotmányosság kiépítését és olyanok, kik meg akarták az egész fennálló rendet máról-holnapra semmisíteni. A józan középutat az októbristák és a kadetok képviselték. Ez utóbbiak vezető egyéniségei Trubeckoj herceg és Miljukov voltak, párhíveik pedig legnagyobbbrészt tanárok, orvosok, ügyvédek, szóval a jobbfejta értelmiség. A jobboldali konzervatívok vezérei Mescerszkij herceg, Scserbatov herceg és Komarov ezredes voltak. Az első Dumában 26 politikai és 16 nemzeti csoportot számláltak meg; minden elképzelhető ellentét meg volt tehát: faji, világnézeti, nemzeti, s a Duma maga valóságában mutatta be az orosz társadalmat.

Witte, a nagy miniszter, 1906 május 5-én lemondott s utódává a cár Sztolipin-t nevezte ki. Most ugyanolyanszerű küzdelem kezdődött az alkotmányos és az abszolút rendszer hívei között, mint Franciaországban a Bourbonok restaurációja után. A legégetőbb kérdés Oroszországban a földkérdés volt, amely II. Sándor cár nagy reformja óta megoldatlan maradt. A kadet-párt és a parasztképviselők rögtön követelték a tiszta alkotmányosságot és a radikális földbirtokreformot. A kormány a parasztnak követeléseitől annyira megijedt, hogy az első Dumát néhány hét múlva, 1906 július 21-én feloszlatta. A forradalom most már új fázisba lépett; megismétlődtek a nemrégiben lezajlott borzalmak, a parasztlázadások, a sztrájkok, miközben a kadet-párt a népet az adó- és a katonai kötelezettség megtagadására biztatta. Sztolipin kormánya azonban szilárdan állott a helyén.

A második parlament csak 1907 március 5-én ült össze, de ez sem nyerte meg a cár és a kormány tetszését. Egy párt sem kapott ugyan többséget, de a jobboldal majdnem teljes vereséget szenvedett. Ezért a kormány július 16-án szélnek eresztette a második orosz parlamentet is. Sztolipin, hogy az új Duma összetételét megváltoztassa, egy kis államsínyhez folyamodott: módosította a választójogi törvényt, melyet pedig csak a Dumának lett volna joga módosítani, így azután

a jobboldali pártok: a mérsékelt októbristák és a nagyagráriusok kaptak többséget. Az új Duma 1912-ig volt együtt és Sztolipin most már hozzáfoghatott nagy reformművéhez.

Sztolipin kormányának tagadhatatlanul voltak nagy érdemei is. A forradalom anarchiába fulladt volna, ha a kormány elveszti a fejét és a mozgalmat idejében meg nem fékezi. A reakciónak igaza volt abban, hogy a bárdolatlan, írás-olvasástudatlan parasztok nagy tömegeit nem lehetett egyszerre becsődíteni a politikába és egy autokratikus ország nem térhet át máról holnapra a demokratikus rendszerre. Az európai Oroszországban 1000 felnőttből csak 3 három tudott írni-olvasni. Nagy érdeme Sztolipinnak az is, hogy a fejlődést a reformok útjára terelte és Oroszország megindulhatott a lassú demokratizálódás útján.

A Pugacsev-féle parasztlázadás óta, amely 130 esztendővel azelőtt zajlott le, ez volt az orosz parasztságnak legnagyobbarányú megmozdulása. Sztolipin kormánya, miután sikerült a forradalmat szerencsésen letepernie, kidolgoztatott egy igen jól átgondolt földreformtervezetet, hogy az orosz parasztságot a cárizmusnak megnyerje. A muzsikok helyzete valóban kétségbeejtő volt. Dél-Oroszországot, különösen Kazán és Szamara vidékét, valamint az Ufa kormányzóságot, három esztendőn keresztül szárazság sújtotta és rettentő volt az éhínség. A Sztolipin-kormány abból a helyes gondolatból indult ki, hogy Oroszországban, melynek lakosságát hatvanhét százalékgig a földműves parasztság alkotta, a földművesosztályra kell helyezni az államélet súlypontját. Maga az elgondolás nem Sztolipintől, hanem Wittétől, a cári Oroszország egyik legnagyobb államférfiától származott, aki nem tartozván egyik párthoz sem, azt hirdette, hogy Oroszországnak, ha fenn akar maradni, nem szabad elszakadnia a cárizmustól, de egész politikai és főleg gazdasági szervezetét át kell alakítani. Társadalmi tekintetben kétségtelenül Oroszország volt Európának legelmaradottabb országa, ahol a legújabb időkig épségben megmaradtak a régi agrárkommunizmus csökevényei. Amellett a parasztság a roppant kiterjedésű latifundiumok miatt földhöz jutni nem tudott, ugyanakkor a „mir” intézmény, a régi faluközösség maradványa, mind a földszerzést, mind az intenzívebb egyéni termelést lehetetlenné tette. Az agrárreform első feladata az volt, hogy ezt az elavult intézményt eltörölje s magántulajdonná változtassa a köztulajdonban lévő falusi földeket. A reformmunkálatokat egy nagybizottság intézte, amelyet Witte miniszterelnök 1906 március 4-én kelt ukája alapján állítottak össze, s amely összesen 11.000 szakértő tagból állt. A bizottság a világháború kitöréséig több mint 5 millió

földművestelepét alkotott és vagy 4 és félmillió parasztot juttatott földhöz. A reformnak messzekiható politikai céljai is voltak. Az első és legfőbb célja volt egy erős, konzervatív parasztsztyály megteremtése, amely a forradalomra hajlamos ipari munkássággal szemben a belső rendnek és békének legbiztosabb támasza; azonkívül az ország politikailag fontos területeit orosz parasztokkal akarták benépesíteni, akikben a cárizmus a nemzeti kérdésben megtalálta volna a maga biztos támaszát. A földreform végrehajtását a világháború akadályozta meg. Oroszország tehát megindult a reformok útján.

Az 1907-től 1912-ig terjedő néhány esztendő a félalkotmányosságnak nagyobb viharok nélkül eltelt korszaka; a Duma most már zavarok nélkül működött. A harmadik, a most már bevált Dumának 11 csoportja volt; a jobboldal 127, a mérsékelt haladók, az októbristák 154 mandátummal voltak képviselve, egyéb haladók 82-vel. A szociáldemokraták 33 mandátumot nyertek a harmadik választáson; képviseletük volt még ezenkívül a lengyeleknek és a mohamedánoknak. Sztolipin miniszterelnököt, a háború előtti Oroszország másik legnagyobb államférfiát, 1911 szeptember 11-én Kievbén meggyilkolták; utóda a Witte iskolájához tartozó Kokovcov lett, aki a pénzügyi tárcát is megtartotta. Kokovcov, aki háromesztendő kormányelnöksége alatt hősies küzdelmet folytatott a baloldal teljesíthetetlen követeléseivel, és a jobboldal gáncsvetéseivel, 1914 februárjában lemondott. Utóda a kormányelnökségben Goremikin és pénzügyminiszteri székben Bark lett. A harmadik Duma sokat alkotott és ha nem is kiválóan, de türhetően működött. A negyedik 1912 decemberben ült össze. Az előbbi összetétel a jobboldal előretörése miatt erősen megváltozott; a jobboldal 185, az októbristák 99, a kadet-párt 58, a haladó párt 47, a munkáspárt 10, szociáldemokrata párt 14 mandátummal vonult be az új Dumába.

A hetvenes esztendőktől kezdve Oroszország a világ gazdasági nagyhatalmasságai közé emelkedett. Túlnyomólag agrárjellegű maradt, de ipara is emelkedőben van, ha nem is a nyugaterópai rohamos tempóban. A mezőgazdasági termények értéke 1900-ban 2738 millió, az ipari terményeké 1495 millió rubel. Az 1914 előtti évtizedben kezdték még nagyobb arányokban kihasználni az ország mérhetetlen gazdasági erőforrásait, főleg a Don-vidék széntelepeit, s indult nagyobb lendületnek a nafta- és a kőolajipar. A vasipar 50—60 ezer munkást, gyapotipar háromnegyedmillió munkást foglalkoztatott 1914 előtt. A bányák 1912-ben több mint 2 millió munkással dolgoztak. Az összes ipari üzemek száma 17.356 volt 1912-ben, a munkásoké felül volt a 3 millión. Az orosz pénzügyminisz-

íérium adatai szerint, a népesség vagyona 1904-től 1914-ig 5 milliárd rubellel növekedett. A vállalatokban elhelyezett tőke jelentékeny részben francia és angol volt, de egyre növekedett a gazdasági életben a német befolyás.

Oroszország nagyon lassan, nagy erőfeszítésekkel lett félig-meddig európai országgá, Az elfogulatlan szemlélő Oroszország XIX. századi fejlődésében a kiskorúság és túléretttség végleteit kénytelen megállapítani. Mindamellet a cári birodalom, ha nem is volt a szó nyugateurópai értelemben demokratikus ország, 1914 előtt azon az úton haladt, hogy alkotmányos monarchiává alakuljon át.

A BALKÁN NÉPEI.

A Balkán-kérdés a török birodalom lassú felbomlásának politikai terméke. Európára egyformán csapás volt a török hódítás a középkor végén és a török birodalom teljes legyengülése a XIX. században. Ez a kérdés, amely Európa politikusainak a XIX. század második felében annyi fejtörést okozott, több elemből tevődik össze; ilyenek: a Balkán népeinek függetlensége; Oroszországnak a Balkán-nemzetek fölött gyakorolt protektorátusa; az a kérdés, kié legyen az irányító befolyás a félszigeten. Ausztria-Magyarországé-e vagy Oroszországé; végül kié legyen Konstantinápoly és a tengerszorosok birtoka?

Oroszország az 1774-i kucsuk-kajnárdzsi béke óta folyton beavatkozott az ortodox vallás védelmének örve alatt a balkáni ügyekbe. Szította a forradalmakat, s aláaknázza Törökországot. A világháború előtti orosz politikának egyik sarkalatos pontja volt a Fekete-tenger medencéjének megszerzése és a balkáni népek életébe való beavatkozás. „Oroszország helyzete — írja Trubetzkoi herceg, orosz diplomata — jelentékeny mértékben a iFekete-tenger medencéjében és a Balkánon való érdekeitől van meghatározva... Két alapmotívum húzódik végig, mint vörös fonal, Oroszország politikájában: a keresztény népek sorsáról való gondoskodás és a tengerszorosok kérdése.” Oroszország dél felé való aspirációi részben praktikus megfontolásokból, részben pedig romantikus emlékekből táplálkoztak. Oroszországnak szüksége volt gazdasági okokból a tengerszorosokra és a meleg tengerre; a romantikus emlékek a régi Bizánchoz fűzték, amelytől vallását és kultúráját kapta.

OROSZORSZÁG 1877-78-1x1 HADJÁRATA TÖRÖKORSZÁG ELLEN.

Az 1875-ben kezdődő boszniai és hercegovinai válság fejtetőre állította a keleti kérdést. Először Hercegovinában tört ki a lázadás (1875 júliusában) az adók miatt, innét csakhamar

átcsapott Boszniába is. A felkelők egy proklamációjukban ki nyilatkoztatták, hogy Szerbiához akarnak csatlakozni, ami érthető módon megrémítette a bécsi külügyminisztériumot és Andrássyt. Andrássy rögtön összekötetésbe lépett Berlinnel és Szentpétervárral, hogy a külügyi körököt a szultánhoz intézendő felszólításra rávegye. A szultán, aki neszét vette a diplomáciai készülődésnek, december 12-iki fermánjában reformokkal kecsgettette a két tartomány lakóit. A hatalmak azonban, nem bizván a szultánban, 1876 februárjában jegyzékben követelték az emberséges bánásmódot a félsziget keresztény lakói számára. Mialatt a jegyzékváltások folytak, Bulgáriában felkelés tört ki a Kaukázusból áttelepített cserkészek ellen. A szultán a felkelés leverésére nem rendes sorkatonaságot, hanem fanatikus mohamedánokat küldött, kiknek dühe nem ismert határt. A feldühödött mohamedánok vagy tizenötezer bulgárt lemészároltak, kor- és nemkülönség nélkül és felperzseltek rengeteg bolgár várost meg falut. A nagyhatalmak külpolitikai intézői, akik a sötét Balkán eseményeit már eddig is aggódva szemlélték, a bulgár felkelés hallatára megrökönyödtek; s aggodalmukat növelte a szalonikii francia konzul esete, akit május 6-án mohamedán papoktól fellovalt törökök megöltek. Nagy volt a felháborodás különösen Angolországban. A humánus Gladstone brosürát írt a törökök ellen (Bulgárián atrocities), majd egymásután intézte heves támadásait Beaconsfield kormánya ellen.

Ügy látszott, hogy a kivénhedt török katonai abszolutizmus végső napjait éli. Fellázadtak az ifjútörökök és a tékozló Abdul Azis szultánt 1876 május 30-án nagy egyházi segédlettel letették s utódjává a beteges V. Muradot kiáltották ki; őt azonban rövidesen Abdul Hamid követte. A Balkán-népek azt hitték, hogy ütött számukra a szabadulás órája. Milán szerb király és Nikita montenegrói fejedelem 1876 július 2-án hadat üzentek a szultánnak. A montenegróiaknak kedvezett a hadiszerencse, a Csernajevo orosz tábornok vezérlete alatt harcoló szerbeket azonban Abdul Kedim török fővezér Krusevácnál teljesen megverte. Milán király az alekszinaci szerb vereség után kénytelen volt fegyverszünetet kérni, amit Oroszország arra használt fel, hogy teljesen felkészüljön a Törökországgal való leszámolásra. A hadjárat megindításának azonban még nagy diplomáciai nehézségek állottak útját. Péterváron tudták, hogy a Balkánt az Osztrák-magyar monarchia is szemmel tartja, a monarchia hátamögött pedig Németország áll; ezért a cár ravasz fordulattal megpróbálta a kettős monarchiát elszakítani Németországtól. Gróf Andrássy Gyula kötélnek állt, abban a reményben, hogy a monarchia dús zsákmányt kap a feldara-

bolásra ítelt Törökországból. Andrassy és Gorcsakov Bismark háta mögött terveiket gondosan eltitkolva, 1876 július 8-án találkozót rendeztek Ferenc József és Sándor cár között Reichstadtban. A találkozón a két uralkodó megegyezett abban, hogy ha Törökország elnyomná a szerb felkelést, Ausztria-Magyarország és Oroszország közös erővel védenék meg a szerbeket, sőt Andrassy, aki mindig a balkáni status quo-t védte, Törökország szétdarabolásába is belement. A kész tervzet szerint, melyet Gorcsakov magával vitt Reichstadtba, Ausztria-Magyarország megkapta volna Boszniát, Oroszország pedig Besszarabiának 1856-ban elvesztett részeit; Bulgária és Kelet-Rumélia önálló országok lettek volna, Szerbia és Montenegró meggyarapodtak volna területben; Konstantinápolyt szabadvárosnak nyilvánították volna a tárgyaló hatalmak. Andrassy és Gorcsakov tárgyalását megzavarta egy váratlan esemény, amely az 1875 óta vajdó kérdést dűlőre juttatta: 1877 március 19-én megnyílt az új török parlament, s az volt az első dolga, hogy a külföldi hatalmak Törökország ügyeibe való beavatkozását elutasítsa, majd elhatározta, hogy a fellázadt Montenegró ellen teljes erővel fellép. II. Sándor cár most türelmét veszítve, 1877 április 4-én hadat üzent Törökországnak.

Oroszország, amely ebben az időben már életbeléptette az általános védköteiezettségét és az elavult orosz hadügyet a modern hadászati elvek szerint újjászervezte, s különben is már rég készült a Törökország elleni háborúra, vagy 300.000 embert összpontosított a román határon, minden pillanatban készen arra, hogy megtámadja Törökországot. A hadsereg csak parancsra várt és 1877 június 27-én Miklós nagyherceg vezénylete alatt átlépte Románia határát. Gurko orosz tábornok hadserege, miután Bulgáriát néhány hét alatt végigseperte, július 19-én már a Sipka-szorosnál állott. A másik harctéren, a Kaukázusban, az orosz hadsereg nagyobb ellenállás nélkül elfoglalta Erzerum várost. A törökök azonban gyorsan összeszedték magukat. Ozmán pasa, a fővezér, Plevnánál az oroszok jobbszárnyát állította meg, a német származású Mehemed Ali, aki Abdul Kerim után *átvette* a fővezérséget, Várna felől az orosz hadsereg balszárnyát fenyegette bekerítéssel. Az orosz hadsereg nehéz helyzetbe került. A cár, hogy hedserege a székelyteljes visszavonulást elkerülje, felszólította Károly román fejedelmet, aki vagy harmincezer emberrel sietett a szorongatott orosz hadsereg segítségére. De Plevnánál szeptember 7-én Skobelev orosz tábornok seregét a törökök másodszor is megverték, s már úgy látszott, hogy Törökország győz, midőn váratlanul az oroszokhoz pártolt a hadiszerencse. Totleben, az új orosz fővezér, háromhónapi ostrom után elfoglalta Plevnát

és Ozmán pasa hadserege kimerülve a háromhónapos ostromban, az egyesült orosz-román haderők előtt megadta magát. Az 1877—78-i rettentő télben továbbfolyt a hadjárat. Gurko elfoglalta Szófiát, bevették a Sipka-szorost és 1878 január 16-án Filippopolisz jutott a győzők kezébe. Január 20-án elesett Drinápoly és a török hadsereg annyira felőrlődött, hogy az oroszok előcsapatai január 31-én már Rodostó alatt állottak. Abdul Hamid szultán január 26-án békéért esdekelt.

SAN-STEFANO.

A fegyverszüneti szerződést 1878 január 31-én írták alá Drinápolyban, a béketárgyalások San-Stefanóban kezdődtek meg 1878 március 3-án. A békefeltételeket a győztes Oroszország diktálta, melynek képviselőjében Ignatjev, volt konstantinápolyi nagykövet jelent meg. Montenegró, amely miatt a török-orosz háború kitört, új nagy területet kapott, köztük Antivarit, hogy kijárata legyen a tengerhez. Bulgáriából Oroszország nagy országot akart alakítani; magában foglalata volna az összes bulgárok által lakott, 65.000 négyzetkilométernyi területet, vagy ötmilliónyi lakossal. Bulgária ilyenformán visszakapta volna Simeon cárnak 950 esztendővel azelőtt megszűnt birodalmát: az öve lett volna az egész Balkán a Dunától az Égei-tengerig, Szalonikivel, Macedóniával együtt, a Kalkidike-félsziget kivételével. Az oroszok Montenegrót régi területének háromszorosára akarták növelni. Szerbia iránt már szűkmarkúak voltak az orosz patrónusok; csak Nist ajándékozták neki meg Novibazárt. Románia megkapta Dobrudzsát, viszont Oroszország javára le kellett mondania Besszarábia déli részéről. A san-stefanói béke feltételei szerint csak Bosznia és Hercegovina maradtak volna meg a szultán birtokában, de a két tartománynak autonómiát kellett volna kapnia.

A nyugateurópai hatalmak, elsősorban Ausztria-Magyarország és Németország rögtön látták, hogy a san-stefanói békével Oroszország ki akarja terjeszteni saját hegemóniáját a Balkánon és ha az sikerül, könnyűszerrel megszerezheti új alkalmas pillanatban Konstantinápolyt. Nem volt nehéz kitalálniuk, hogy a béke végrehajtása után a cár parancsolt volna az Északi-jegestengertől a Dardanellákig. A nyugateurópai hatalmak semmiképp sem nyugodhattak bele a san-stefanói békébe. Gróf Andrassy Gyula először Angliához fordult támogatásért, ami nem ment nehezen, miután Derby lord külügyminiszeri államtitkár, aki a keleti ügyekkel nem sokat törődött, márciusban visszalépett és utóda Salysbury lett. Disraeli egyetértett Andrassyval abban, hogy a Balkán rendezése európai ügy, s nem lehet megengedni, hogy a san-stefanói szerződés valaha

életbei ép jen. Április 8-án a lordok házában nagy beszédet mondott, melyben előtárta, hogy Angliának keleten milyen nagy érdekei forognak kockán. Az orosz kormány erre kissé megszeppent; nem kevesebről volt szó, mint arról, hogy megismétlődjék a krími háború, hiszen az európai hatalmak újból egy akarattal összefogtak Oroszország ellen. Ignatjev, akit Konstantinápolyban „a hazugságok apjának” neveztek, Bécsbe sietett, hogy Andrássyval tárgyaljon, Szuzalov Londonba ment, hogy Disraelit megpuhítsa. Egyik sem ért el sikert. Ellenben létrejött a „londoni protokollum”, amelynek értelmében Anglia beleegyezik Bulgária felszabadításába, de azzal a feltétellel, hogy a felszabadult országot szűkebb határok közé szorítják, Oroszország pedig megkapja Batu, Kars városokat és Besszarábiának egy részét. A következő hónapban Anglia, Oroszország és az Osztrák-magyar monarchia kötöttek titkos egyezményt, amelyben hozzájárulásukat adják ahhoz, hogy Boszniát és Hercegovinát a Habsburg-monarchia okkupálja, de viszont köteles elismerni Románia függetlenségét. Miután így titkosan minden fontos kérdésben megegyeztek, Bismarck egybe hívta a nagyhatalmak kongresszusát Berlinbe, 1878 június 13-ra, hogy rendet teremtsenek a Balkánon.

ROMÁNIA.

A Balkán országai a berlini kongresszus után gyors fejlődésnek indultak. Legtöbbet Románia fejlődött, ahol 1860 óta a Hohenzollern-dinasztia sigmaringeni ágának egyik tagja, Károly fejedelem uralkodott, aki 1878-ban királyi címet vett fel. Románia a török abszolútizmusból ment át csaknem egyszerre, előzetes iskolázottság nélkül nyugateurópai mintájú alkotmányosságba, és ez meglátszik az ország közéletén, amely szellemében, módszereiben ma is balkáni. 1878 után a katolikus uralkodó ellen támadt igen erős ellenzék, vallása miatt. A románság az ortodox egyházhoz tartozik és a legrégebb idők óta a konstantinápolyi patriarchátusnak volt alárendelve; 1885-ben Románia kimondotta az elszakadást, s azóta a román görögkeleti egyház egészen önálló nemzeti egyházat alkot. A király, ki ragaszkodott katolikus hitéhez, azzal békítette ki elégedetlen alattvalóit, hogy unokaöccsével, Ferdinánd trónörökösrel felvétette az ortodox hitet.

A politikai pártok Romániában nem történeti fejlődmények, mint a nyugateurópai országok régi liberális, konzervatív vagy szocialista pártjai, hanem személyek köré csoportosult politikai klikkek, amelyek a választásokon egymás ellen rendszerint irtó hadjáratot folytatnak. Kezdetben a konzervatívok voltak uralmon, utánuk a Bratianu testvérek liberális

pártja kormányzott, azután ismét a konzervatívok 1888-tól 1895-ig, s megint a liberálisok 1900-ig. Károly király nem tagadva meg német származását, a Németbirodalom és a hármasszövetség felé vonzódott, közben az ország intelligenciája orosz és francia barátságával tüntetett. 1894-ben alakult meg a románok kultúrligája (Liga Cultura), amely a román kultúra és a nyelv istápolásának hamis örve alatt az irredentizmust s az elszakadási törekvéseket propagálta az erdélyi meg a besszarábiai románok között. A politikus dinasztiák: a Bratianuk, Ghikák, a Sturzák, Románia összes politikai pártjai, még azok is, amelyek az osztrák-magyar barátságot színeltek, végeredményben valamennyien a nemzeti eszmét szolgálták; várták, lestek az alkalmas pillanatot, amidőn megvalósíthatják majd a dákó-román apostolok jelszavát: a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő Nagyromániát.

SZERBIA.

Szerbiát Obrenovics Milán 1882-ben királlyá proklamálta. Milán nem volt valami tehetséges uralkodó s országa korántsem mutat olyan arányú európai fejlődést, mint Románia. De az országban, arisztokráciamentes parasztság léte, ahol teljességgel hiányzott a nagybirtok, megvoltak az egészséges fejlődésnek lehetőségei. Két politikai párt uralkodott Szerbiában kezdettől fogva: az oroszbarát, nemzeti radikális párt és az Osztrák-magyar monarchia felé orientálódó liberálisok pártja, akikkel Milán király kormányzott. Az ország belső életét a két dinasztának élet-halálharca állandóan zavarta; hol a Karagyorgyevicsok, Kara Gyorgyének, a szabadsághősnek ivadékai voltak felül, hol az Obrenovicsok, Obrenovics Milosnak, a másik felszabadító vezérnek leszármazottai. Milán király 1889-ben lemondott; utóda fia, Sándor lett, egy nála is gyengébb, tudatlan, enervált ember. Sándort 1903 június 11-én meggyilkolta egy katonai összeesküvő társaság, amelynek Karagyorgyevics Péter, a Svájcban élő trónkövetelő volt az inspirátora. Péter királlyal a szerb politikának új iránya kezdődött. A kormányt az oroszbarát párt, Pasics Miklós radikálisai vették át, akik szakítva az Osztrák-magyar monarchiával, szoros kapcsolatba léptek Oroszországgal. Milán király olyan lojális volt a Habsburg-monarchia iránt, hogy 1881-ben titkos szerződést kötött Ferenc Józseffel, amelyben Bosznia-Hercegovina birtokáról örökre lemondott. Péter király trónralépésétől fogva a szerb sovínisztikáé az ország bel- és külpolitikájában a döntő szó.

Most egyszerre feltámadtak a nagyszerb álmok és az önmagát ki nem élt szerb nacionalizmus a szélsőséges tempera-

mentumú szerb népnél szertelen hatalmi aspirációkban nyilvánult. A szerb publicisták és írók felébresztették a szerb nemzet képzeletében István Dusan cár legendás országát. Péter király trónralépése után a Pasics vezérlete alatt álló nemzeti radikálisok kezébe került a kormány, akik rögtön összeköttetésbe léptek boszniai és horvátországi faj rokonaikkal, sajtójuk és propagandairataik pedig a „nagyobb Szerbia” jelszót hirdették.

A nagyszerb eszme eredetét, lényegét, fantasztikus célkitűzéseit egy Súdland néven író délszláv tudós fejtegette ki legkimerítőbben a helyszínen szerzett személyes tapasztalatai alapján. „A nagyszerb eszme a délszláv kérdés magja” — írja Súdland. — Mi volt a nagyszerb eszme? A bizánci állami és vallásos gondolat új formában; visszaszerezni a Balkánt, Bizánc hajdani birtokállományát, Szerbiához kapcsolni a Balkánon kívül eső egyéb területeket is, ahol az ortodox vallásnak nyoma van. A nagyszerbek uralmi vágyai vallásos elemekből táplálkoztak, hatalmi törekvéseiket a hívők fanatizmusa fűtötte. Ezért a szerb imperializmus irracionális jellegű, melyet nem igazol egy előrehaladott népnek kulturális vagy gazdasági ereje, mint a nyugateurópai nagy nemzetekét. Az egyház és állam csak a cári Oroszországban olvadtak így össze közös hatalmi céljaik megvalósítására. A kis, alig pár millió lakosságot számláló Szerbia átvette a régi Bizánc összes tradícióit, kiterjesztette a maga hatalmi aspirációit az összes ortodox vallású és rokonyelven beszélő szlávokra. Nagyszerbia területe nagyjából az ipeki patriarchátus területével volt azonos. Ehhez tartozik Montenegró, egész Bosznia-Hercegovina, Raguzza kivételével az egész Dalmácia, Horvátország nagy része, Dél- és Közép-Magyarország, fel Budapestig, az ország szívéig. Sztojanovics szerb történetíró szerint ez az egész terület, tehát az egész Balkán, Macedóniától az Adriáig és Bulgáriáig, észak felé pedig egész Budapestig, mind a szerbeké!

A nagyszerb egyházi és hódító eszme természetesen él ma is. Ilyen szertelen, túlzott, sem gazdasági, sem pedig kulturális vívmány által nem igazolt hatalmi aspiráció csak egy félművelt nép lelkében verhetett gyökeret. A szerb a XIX. század elején, midőn a török uralom alól felszabadult, még félnomád népnek számított. Akik közöttük megfordultak, nyugateurópai kutatók, úgy jellemzik őket, mint kegyetlen, szenvedélyből Őlő, adott szó szentségét nem ismerő, alantas népet. A kuruc-labanc korban a leghajmeresztőbb kegyetlenségeket rácsok követték el. Az említett osztrák tudós leírása szerint a háború előtti szerb lakosság jelleme alig változott. Rajtuk igazolódik Ratzelnak az a tétele, hogy a hegylakók sokáig megőrzik ősi

tulajdonságait. Südland a faji tulajdonságok igen alapos elemzése után a szerb nemzetet a következőképpen jellemzi: „A bizánci egyház veszedelmes tulajdonságai, hagyományai, tendenciái a szerb népnél igen hatékonyan keveredtek össze a balkáni román-nomád vérrel, ami azután a faj szerű tolvaj lási vágy, az antiszociális hajlamok, a romboló düh és pusztító tehetség révén a szerbeket, minden népi és állami szomszédságra nézve veszedelemmé avatja.”

A délszláv hitnek az a formája nem újkeletű. Stefanovics Karadzics Vuk oltotta bele primitív népének lelkébe ezt a hitet a XIX. század első évtizedeiben. Az a felfogás tehát, hogy a szerb imperialista gondolat Karagyorgyevics Péter trónralépésével éledt fel, teljesen téves; mint Südland nagyon helyesen megállapítja, természetes folyománya volt ez a bizánci szerb ortodox állami és egyházi eszmének. Karadzics Vuk eszméinek a XX. század elején már nagy publicisztikai irodalma van; hogy csak egyet említsünk, Spalajkovics, Párizsban végzett szerb közíró ebben az időben írt rendkívül fontos könyvet a délszláv kérdésről, melyben kifejti, hogy a szerb politikának egyik legfőbb célja Bosznia és Hercegovina megszerzése.

Karagyorgyevics Péter uralomra jutása óta Szerbia a pánszláv törekvések és az orosz hatalmi politika előőrse a Balkánon. Az Osztrák-magyar monarchiával, mint az előzményekben láttuk, a jó szomszédi viszony megromlott, a gazdasági kapcsolatok a vámháború óta csaknem teljesen szétszakadtak, miközben a monarchia helyét a szerb piacon főleg a Német-birodalom foglalta el; ugyanakkor Szerbia nyersterményei kirekedtek az osztrák-magyar gazdasági területről. Karagyorgyevics Péternek a nyugateurópai hatalmak, melyek oly szörnyen megbotránkozott azon, hogy elődjének holttestén keresztül jutott trónra, csakhamar mindent elfelejtettek, s 1906-ban még a haragot legtovább tartó Angolország is elismerte őt királynak.

A kormány s a szerb politika egész irányítása a szélső nacionalista radikális párt kezébe került, melynek Pasics Nikola volt a vezére. Pasics, Szerbia legnagyobb államférfia, a nagyszerb eszme legnagyobb, legelszántabb harcosa, nem volt sem kiváló államférfi, sem nagy elme, aminek honfitársai tartják, hanem ügyes, okos politikus, mindenre elszánt ember, aki kitűnően ismerte az emberi hitványságot és gyengeségeket. A későbbi délszláv állam jelentékeny részben az ő műve, de ezt nem bismarcki tulajdonságokkal teremtette meg, hanem mások vakságának és erejének kihasználásával.

A szerb politika nyíltan hangoztatott célja most már nem-

csak Macedónia, hanem az Osztrák-magyar monarchia szerb-
lakta területeinek megszerzése is, Boszniával és Hercegoviná-
val együtt.

BULGÁRIA.

Bulgáriára a berlini kongresszus után először Oroszország
vetette ki hálóját. Az ország határos volt a török birodalom-
mal, ezért az orosz imperialisták úgy tekintették, mint a lép-
csőt Törökországhoz. A bulgár hadsereget a cár teletömte
orosz tisztekkel, a bulgár ifjúságot orosz szellemben kezdték
nevelni, Battenberg Sándor fejedelem, aki a cári családdal
rokonságban állott, rövid ideig kitartott az oroszbarát politika
mellett. A bulgár kormány Oroszország segítségével bízva, és
Törökország tehetetlenségét ügyesen kihasználva, 1885-ben
egyesítette Bulgáriával a Kelet-Rumélia tartományt.

Battenberg Sándor fejedelemnek nemsokára kegyetlen kál-
váriát kellett végigjárnia. III. Sándor cár Bulgáriát úgy tekin-
tette, mint saját vazallus országát, megbízottai az újonnan fel-
szabadított országban a cári Oroszország abszolutisztikus in-
tézmenyeit akarták meghonosítani. Az orosz erőszakosságok
ellen azonban igen erős nemzeti mozgalom támadt, melynek
az oroszgyűlölő Sztambulov István állt az élére; Battenberg
Sándor fejedelem a nemzeti mozgalomhoz szegődött. Ezzel
azonban teljesen elrontotta a helyzetét Szentpéterváron, a cár-
nál és minisztereinél, akik azt sem tudták neki megbocsátani,
hogy 1883-ban összehívta a bulgár országgyűlést, a szobranjét.
A nemzeti önérzetet érthető módon megnövelte a Kelet-Rumé-
liával való unió és *ezt* követően a szerbeken aratott fényes győ-
zelem. Szerbia ugyanis hátbatámadta Bulgáriát, mialatt az Ke-
let-Ruméliában volt elfoglalva. A bulgár nép nagy többsége hal-
lani sem akart többé az orosz gyámkodásról, de az orosz kor-
mány nem nyugodott; összeszövetkezve oroszpartí katoná-
tisztakkal és papokkal, puccsot szervezett és Battenberg Sán-
dort, a cár egykori jelöltjét, de aki magaviselete miatt kegy-
vesztett lett, lemondásra kényszerítették (1886 augusztus 21.).

Rögtön kitört az ellenforradalom, Sándor fejedelmet
visszahívták, de nemsokáig maradhatott. Mivel a cár nem
akarta többé elismerni, 1886 szeptember 8-án lemondott. Az
ideiglenes kormányt Sztambulov, a szobranje elnöke vette át.
Oroszország most olyan aknamunkát kezdett Bulgáriában,
hogy a hatalmak sem nézhették tétlenül: Angolország hajó-
hadat küldött a Dardanellákra, az Osztrák-magyar monarchia
nagyobb csapattestet vonultatott fel Galíciában, amikor a
nemzetközi feszültségnek maguk a bulgárok vetettek véget.
A szobranje nem hallgatva sem Moszkvára, sem Bécsre, sem
Berlinre, 1887 július 7-én Ferdinánd Coburg-Koháry herceget

választotta meg fejedelemmé, aki az osztrák-magyar hadseregben mint huszártiszt szolgált.

Ferdinánd megválasztása Bulgáriában a béke és virágzás kezdetét jelentette. Az új uralkodó mindkét féllel jóviszonyban volt: barátságban maradt az Osztrák-magyar monarchiával és csakhamar megtalálta a békés közeledés útját Oroszországhoz. Ferdinánd túlzott becsvágya mellett kiváló uralkodónak bizonyult. Az ő személyes érdeme, hogy a kis Bulgária rohamos fejlődésnek indult és pénzügyei legrendezettebbek voltak az egész Balkánon. Szófia, a főváros, amikor ismeretlenül, titokban odaérkezett, kis jelentéktelen falu volt, s 100 ezer lakosságú, csinos fővárossá emelkedett 1914-ig. Nyugateurópai értelemben vett demokráciáról, politikai életről Bulgáriában, ahol a népnek az ehhez szükséges neveltetése és előkészületei teljesen hiányoztak, szó sem lehetett. A pártok nem egyebek, mint befolyásos politikusoknak, hangadó személyiségeknek, klikkeknek uralmi szervei, nem a népakaratnak spontán módon való megnyilvánulásai.

GÖRÖGORSZÁG.

Görögország a többi balkáni államtól elkülönített életet élt 1878 után. A nagy felszabadító háborúban, melyet Oroszország folytatott Törökország ellen, részt sem vett és csak a század végén tett sikertelen kísérletet, hogy a török uralom alatt élő görögöket felszabadítsa. A mozgalom 1896-ban a Kréta-sziget lakóinak lázadásával kezdődött, akik ki akarták csikarni a szultántól a sziget autonómiáját. Minthogy a felkelők támogatására György, a király ifjabbik fia személyesen ment a szigetre, nyilvánvalóvá lett, hogy maga a görög kormány szítja a lázadást. Miután a hatalmak békeközvetítő kísérlete nem járt sikerrel, Konstantin trónörökös, hogy a szultánt provokálja, kisebb csapattal átlépte a macedóniai határt, amire Abdul Hamid 1897 április 17-én hadat üzent Görögországnak. A görögöket szégyenteljes felsülés sújtotta. A török nemzet gyorsan felébredt ismert tunyaságából s Edhem pasa vezénylete alatt vagy 120.000 főnyi, kitűnően felszerelt hadsereg indult Görögország ellen, amelynek kormánya 80.000 főnyi hadsereget gyűjtött össze, de amely fegyelem s katonai minőség dolgában nem vetekedhetett a törökkel. Edhem pasa néhány nap alatt bevonult Tesszáliába s először Larisszánál (április 23) s azután Pharsalosnál (május 5) verte tönkre Konstantin görög trónörökös seregét. A görög hadsereg fejét veszítve, teljes demoralizáltságában vonult vissza a thermopylei-szorosokon keresztül és György király békét kért.

Görögország annak köszönhette menekülését, hogy az

Osztrák-magyar monarchia és Oroszország védőszárnyaik alá vették. Ferenc József személyesen kereste fel Miklós cárt Péterváron és titkos megegyezést kötöttek, amely szerint a balkáni viszonyok megváltoztatását nem tűrik, sem akkor, sem a jövőben. A békét 1897 december 16-án kötötték meg a status quo ante alapján. Kréta, ahol a felkelés kitört, török kézen maradt, de autonómiát kapott és György herceg, a király fia lett a helytartó. Görögországot a néhány hónapig tartó háború tönkretette, s pénzügyileg annyira kimerítette, hogy a hatalmak 1897. év végén pénzügyi ellenőrzés alá helyezték.

TÖRÖKORSZÁG.

Törökország álnagyhatalom a XIX. században. Fennmaradását pusztán annak köszönhette, hogy az európai érdekelt nagyhatalmak nem tudták, mitévők legyenek vele, csak abban értettek valamennyien egyet, hogy a szorosok és Konstantinápoly nem juthatnak Oroszország kezére. Az ország belső élete a század második felében nem egyéb, mint a Korán tanításaihoz makacsul ragaszkodó konzervatívoknak és az újítónak a küzdelme. A mohamedánizmus minden civilizációt megkövetített, s az újítók belátták, hogy az országra a feltétlen pusztulás vár, ha nem tudja magát valamennyire is emancipálni a vallás korlátlan uralma alól. Az európai hatalmak a XIX. század elejétől kezdve mind nagyobb befolyást gyakoroltak az ország ügyeire és az európai szellemi hatások mindjobban átszüremlettek, A 60-as években főleg a franciák a török kormány tanácsadói, akiknek a befolyása olyan nagy volt, hogy a török kormány elfogadta a tizedes rendszert és megengedte, hogy a franciák a főváros Galata nevű külvárosában középiskolát nyissanak.

A hetvenes évek elején az újítók kis csoportot alakítottak: az attól fogva olyan nagy szerepet játszó „ifjú törökök” csoportját. Ez a csoport folyton erősödve később ledöntötte a korlátlan hatalmú monarchiát, a világháború után pedig eltörölte a kalifátust és megeremtette az új Törökországot. Az ifjú törökök elsősorban nyugateurópai alkotmányt követeltek, arra hivatkozva, hogy a népek versenyében a török nemzet csak így maradhat fenn. Az ország belső bajai elősegítették a mozgalom megerősödését. A gyengeelméjű Abdul-Azis szultán rengeteg pénzt elpocsékolott, úgyhogy az államadósság 1874-ben öt és egynegyedmilliárd frankra emelkedett, s a török állam jövedelmei nagyrészt idegen, főleg francia hitelező bankok birtokába jutottak. 1875-ben kezdődött meg a balkáni szlávok mozgolódása, ezt követte az orosz háború, melynek lefolyását az előzményekben már láttuk. Az ifjú törökök 1876-ban ki-

csikarták a szultántól az alkotmányt, a korlátlan hatalmú szultánság megdőlt: az ország felelős minisztériumot és nyugati mintájú kétkamarás országgyűlést kapott. Az ifjú törökök öröme nem sokáig tartott. A parlamentarizmusnak még nem volt talaja; Midhat basa, az alkotmányos miniszterelnök kegyvesztett lett a szultánnál, közben az oroszok győzelme rettentő belső zavart idézett elő. A szultán lemondott; utóda Abdul Hamid lett (1876).

Abdul Hamid, a nagy keleti zsarnokok késői utóda, minden eszközt jónak látott és alkalmazott az uralkodói korlátlan hatalom fenntartására: erőszakot, cselszövényt, kegyetlenséget, a vélemény szabadság elfojtását, szóval minden eszközt, amelyek a török birodalom kormányzásában századokon át beváltak. A zsarnokok régi módszereit követve idegenfajú testőrséggel, kurdokkal, arabokkal, albánokkal vette magát körül, kiket dúsan fizetett. Európai alattvalóinak jogegyenlőséget, vallási békét ígért, de nem tartotta meg. De Abdul Hamid szultán rémuralma nem tudta elnyomni a reformmozgalmat, amelynek a hadsereg körében is voltak nagy számmal hívei. Az ifjú törököknek külföldön két bizottságuk is működött, egy Genfben, egy Párizsban, majd Szalonikiben állították fel központjukat és a birodalom belsejében elszórva rengeteg kisebb-nagyobb szervezetük működött. A macedóniai mozgolódás miatt a török kormány kénytelen volt a lázongó tartományba nagyobb csapatot küldeni, amely azonban át volt itatva az újtörök eszméivel és ifjú török vezetők, Enver bey és Niazi, felhasználták a csapatösszevonást a forradalmi mozgalom kikiáltására. 1908 július 23-án proklamálták a forradalmat; Abdul Hamid engedett, visszaállította az 1876-ban kiadott, de azóta visszavont alkotmányt, felelős parlamentáris kormányt nevezett ki Hilmi pasa nagyvezér elnökletével. De a reakciót nem tudták végleg elnémítani. A következő év április 13-án egy jól megszervezett katonai zendülés tört ki az ifjú törökök ellen, amely az alkotmányos kormányt visszalépésre kényszerítette. A nagyvezér, Tewfik pasa, a külügyminiszter Rifaat pasa lett. Ügylátszott, mintha Abdul Hamid felülkerekedett volna. Néhány nap múlva azonban a forradalmi mozgalom központjában Macedóniában, nagy hadsereg gyűlt össze, amely Hussein Husin és Enver bey vezetése alatt bevette a fővárost és véres utcai harcok után eltiporta a reakció utolsó nagy megmozdulását. A véreskezű Abdul Hamid szultánt lemondatták és utódává V. Mohamedet kiáltották ki. Az ifjú törökök rögtön kimondták a jogi és vallási egyenlőséget, a sajtó-, gyülekezési és egyesületi szabadságot; kétkamarás országgyűlést állítottak fel európai mintájú kormányal. (1909 május 2.)

A KISEBB ÁLLAMOK,

A világpolitikában az irányító szerep, a cselekvés, a kezdeményezés a nagy nemzeteké volt, azé a nyolc nagyhatalomé, amelyek a világháború előtti 50 állam közül messze kiemelkedtek. Ezeknek a kezében volt a világkereskedelem, a világforgalom, a tengerhajózás legnagyobb része. Attól fogva, hogy a túlzott hatalmi és presztízspolitiká az általános irány, még kirívóbbak a nagyállamok és a kisállamok ellentétei. A kisállamok, melyeket alább ismertetünk, mégis fontos szerepet töltek be az emberiség életében, nem a hatalmi politikában, hanem a kulturális és gazdasági területen. Svájcnak minden kulturális berendezkedése mintaszerű, amellet fejlett ipara van; Belgium iparos állam; Hollandia kereskedő- gyarmatország; Dánia az agrártöbbségben az egész világnak mintául szolgál; a két skandináv ország a mostoha éghajlati viszonyok dacára Európa legvirágzóbb országai közé tartoznak.

SVÁJC.

Svájc, a demokráciának ez a mintaországa, állam- és kormányformáját tekintve, egész különleges helyet foglal el az európai népcsaládban. Európa három elsőrangú kultúrájú nagy nemzete került itt egygyüvé: a német, francia, olasz és a három nemzet megfér egymással testvéries egyetértésben, egyik sem gondol arra, hogy korlátozza a másik nyelvi vagy kulturális jogait.

A mai Svájc tizenhárom öskantonból alakult ki a XIX. században. A kantonok száma a bécsi kongresszusig 22-re emelkedett, s a 48-i zavarok után elkészítették az első szövetségi alkotmányt és az addigi államszövetségből szövetséges állam lett. Azóta az alkotmányt többször revízió alá vették, így 1874-ben, majd 1891-ben és valamennyi revízió azzal járt, hogy szűkebbre szorították a tagállamok jogkörét és emelték a központi kormány hatalmát.

Két törvényhozó testülete van Svájcnak: a nemzeti tanács (minden 20.000 lakosra esik egy képviselő), melynek tagjait há-

rom évre választják és az államok tanácsa; ennek 44 tagját a tagállamok választják; a hét tagból álló kormányt, az úgynevezett szövetségtanács tagjait három évre a szövetséggyűlés választja. Az elnököt, aki továbbra is bennmarad a kormányban, évről-évre választják a szövetségtanács tagjai közül.

Az államszövetséget a bécsi kongresszus 1815-ben semleges államnak nyilvánította, kimondván, hogy háborút nem viselhet és csak annyi katonát tarthat fegyverben, amennyi a belső rend és a semlegesség megoltalmazására elég. Azóta az ország virágzásnak indult. Óra- és selyemipara első helyen áll a világversenyben; közművelődésileg Európa egyik legfejlettebb országává lett; kulturális intézményei, iskolái világhírűek.

Svájcnak, a demokrácia mintaállamának története a gazdasági és kulturális fejlődés története ebben a rövid időszakban és nem politikai történet, mint a nagyhatalmaké. Erre az időszakra esik a nagy technikai átalakulás Svájcban, a vizierők tervszerű gazdasági kihasználása, a vasutak villamosítása, amelyeket az első évtizedben a svájci államszövetség vett át. A szövetséges állam törvényhozása megalkotta a korszerű szociális törvényeket, államosította a betegség és baleset elleni biztosítást. Svájc belpolitikai fejlődését egyébként az jellemzi közvetlen a világháború előtt, hogy az ország erősen centralizálódott. Ipari fejlődése igen nagy arányokat mutatott, selyemipara világhírűvé lett, óragyártása a földkerekségen a legelső, ami annál nagyobb eredmény, mert Svájcban az iparcikkek előállításához való nyersanyag majdnem teljesen hiányzik. 1914-ben és az egész világháború alatt az ország megőrizte a bécsi kongresszuson kimondott semlegességét.

BELGIUM.

Belgium 1830-ban vívta ki Hollandiával szemben függetlenségét és szinte magától érthető, hogy ez a szorgalmas, tehetséges nép elnyerve az állam függetlenségét és a békés munka lehetőségét, Európa legvirágzóbb országává változtatta hazáját.

Az ország belpolitikai élete mindamellett elég zajos volt. 1884-ig a szabadelvű párt volt hatalmon, melynek tagjai a vagyonos osztályból kerültek ki. 1880-tól 81-ig nagy egyházpolitikai harc dűlt a kis országban: zárdák ezreit csukatta be a kormány, de a liberális intézkedések nagy visszahatást szültek. 1884-ben a katolikus párt ismét hatalomra kerülve, visszaállította az egyházi iskolák nagy részét, s minthogy közben a szabadelvűek a szocialisták előnyomulása miatt meggyengültek, uralmon maradt 1914-ig.

Belgium, a XX. század elejétől kezdve imperialista politikát követett. Rendkívül fejlett ipara és kereskedelme szükségessé

tették a gazdasági terjeszkedést. A XIX. század utolsó évtizedeiben kezdett a belga állam gyarmatokat szerezni Közép-Afrikában, s terjeszkedett a Kongó vidékén mindaddig, amíg az angolok meg nem állították, közben hatalmas, világraszóló kikötővé építették ki Antwerpen várost. 1908-ban a belga állam külön gyarmati minisztériumot állított fel, amely megszervezte a Kongó vidéki gyarmatállamot. A XX. század első éveiben kezdődött Belgiumnak szorosabb kapcsolata Franciaországgal, s ez a kapcsolat, amint a világháborúhoz közeledtünk, mind szorosabbá vált, lassanként titkos szövetség lett belőle s ezzel Belgium maga adta fel az 1839-i londoni konferencián biztosított semlegességét. A szélső expanzív és franciabarát politikába főleg Charles de Broqueville miniszterelnök vitte bele a belga államot. 1914 előtt igen nagy volt a szocialisták elégedetlensége, a forradalmi szocialista mozgalmat azonban az igen erős demokratikus és progresszív irányú keresztényszocialista szervezkedés ellensúlyozta.

HOLLANDIA.

Hollandia Belgiumtól való elszakadása óta, mint a világpolitika küzdőterem egészen kívülfekvő ország, csaknem zavartalanul fejlődött. A XIX. század liberalizmusa 1848-ban ott is végleg diadalmaskodott. Thorbecke, Hollandia egyik legnagyobb államférfia készítette el az új alkotmányt, amelyen az ország modern liberális berendezkedései felépültek. A politikai élet nyugalomát a vallási reakció és a szabadelvűek összeütöztetése kissé felkavarta a hatvanas- hetvenes években. Kezdetben itt is kettős pártrendszer volt, mint Nyugat-Európa többi országaiban; a liberálisok és a konzervatívok felváltva kormányoztak, a hetvenes években azonban Kuyper Ábrahám vezetésével egy világnézetes és valláserkölcsi alapon álló forradalomellenes párt alakult, amely a katolikusokkal szövetkezve, évtizedeken át kormányon maradt. A szocialisták csak jó később, a XIX. század utolsó éveiben szervezkedtek meg és léptek fel a holland politikai életben.

Hollandia paraszt- és polgári ország; rendkívül virágzó kereskedelmének nagy gyarmatbirtokai szolgálnak forrásul. Az ország a XIX. század folyamán rengeteget fejlődött, amit legjobban mutat népességének szinte példátlanul gyors emelkedése (1829-ben 2,600.000 lakosa volt Hollandiának, 1891-ben 4,600.000).

Hollandia a legharmonikusabban fejlődő európai országok egyike és úgy tekinthetjük, mint a XIX. és XX. századi nyárs-polgári jólétnek klasszikus példáját. Ennek a nyugodt és polgári országnak belső nyugalomát világnézeti harcok verték fel

a XX. század első esztendeiben. A szocialista és radikális irányzatok ellen megszervezkedett a két egyház: a kálvinista és a katolikus egyház és a szélső radikalizmus túlkapásait ellensúlyozták. A liberálisok 1901-ben megbuktak a választásokon és a kormányt Kuiper, a kálvinista politikai párt feje vette át, koalícióra lépve a katolikus párttal, amelynek Schaepman nevű pap volt a vezére. A két párt igen erős és határozott keresztény koalíciót alkotott a radikális, szocialista és szabadgondolkodó csoportokkal szemben. Kuiper 1905-ig kormányzott, utána De Meester-féle liberális kabinet jött, majd Heemskerck jobboldali kormánya 1909-től 13-ig. A jobboldali kormány alkotta meg a mai Hollandia szociális törvényeit, a gyermekmunka eltiltásáról s a munkaidő leszállításáról, az aggkori és rokkantsági biztosításról szóló törvényeket. 1913-ban Linden parlamentenkívüli hivatalnok kormányt alakított. A világháború alatt Hollandia megőrizte a legszigorúbb semlegeséget.

DÁNIA.

Dánia 1849-ben vívta ki az alkotmányosságot. Az ország életére azonban az 1864-i nagy események folytak be döntően. A dán-osztrák-porosz háborúban elveszett Schleswig-Holstein, s hiába fordult a dán állam az európai hatalmakhoz segítségért, magára maradt, és újonnan be kellett rendezkednie. 1866-ban megalakult a parasztbarátok pártja, amely kiverekedte a 49-i alkotmányhoz való visszatérést. Nemsokára átlakult az ország gazdaságilag is. Mint túlnyomó részben parasztság, a földművelésre rendezkedett be, kiküszöbölte a nagybirtokrendszert és ezek a kis parasztgazdaságok a legintenzívebb talajművelésre és állattenyésztésre tértek át, majd megszervezve értékesítő szövetkezeteiket, világgraszoló agrárterménykivitelnek vetették meg az alapját. Az ország parlament ja két házból áll: a Folkething, az alsóház és a Lanthing, a felsőház. Az utóbbinak 12 tagját a király nevezi ki, 54-et a nép küld be választás útján. A hetvenes esztendőktől kezdve egészen 1894-ig a felsőház és az alsóház között nagy alkotmányos harcok dúltak, amelyek a demokratikus elemek győzelmével végződtek. Koppenhága lassankint nagy ipari központtá fejlődött, aminek az lett a következménye, hogy megszerveződtek a szocialisták, akik 1899-ben általános sztrájkjal adtak életjelt magukról és résztvettek a radikális elemekkel az általános választójog kivívásában.

Dánia az erős, egészséges parasztállam mintaképe, de meglehetősen belső átalakulásokon ment keresztül a szabadelvű időszakban. A baloldali szekták: a radikálisok és szocialisták annyira megerősödtek, hogy az 1901-i választások után kor-

mányra kerültek, de a kissé autokrata hajlamú X. Keresztény király nem gördített akadályokat a baloldali kormányzat elé és Deuntzel tanárt nevezte ki miniszterelnökké. A baloldali koalíció 1905-ig maradt kormányon s ekkor Christensen jött a mérsékelt baloldaliakkal és a paraszt elemekkel kormányra. 1906-ban meghalt Keresztély király, kinek nem egyszer volt a népképviseléssel összeütközése. A trónon fia, Frigyes követte, aki éppenséggel nem volt autokrata érzületű, s uralma alatt a demokratikus rezsim végleg megszilárdult. 1910-ben Dánia választott s a radikálisok kisebbségben maradtak és a liberális konzervatív koalíció váltotta fel őket a kormányon. 1913-ban valósította meg Dánia a választói reformot, amely ismét a radikális baloldalnak hozott győzelmet: a kormányt először Berntsen, utána ismét Christensen vette át. Dániához tartozik a gyérnépességű Izland-sziget, amely 1874-ben kapott alkotmányt. A törvényhozó testületnek (Althing) 36 tagja van, kik közül 6-ot a király nevez ki, a többit általános választójog alapján választják. A sziget 1893-ban teljes közigazgatási autonómiát kapott.

SVÉDORSZÁG.

Svédország Európa egyik nagyhatalma volt hajdan, s a harmincéves háborúban mint a protestantizmus kardja szerepelt. Az orosz és a porosz nagyhatalmak Svédországot lassankint kis országgá zsugorították össze. Az ország 1809 óta alkotmányos monarchia; 1818-ban Bernadotte-ot, Napóleon marsalljai hívták meg királynak, akinek leszármazottai uralkodnak egészen máig. 1886 óta van az országnak kétkamarás országgyűlése. II. Oszkár király, aki 1872 óta uralkodott, elismerte az alkotmányos elvet, de az ország kormányzata továbbra is erősen arisztokratikus jellegű maradt. A tömegek a teljes demokráciát a szervezett munkásság segítségével csak 1893-ban vívták ki.

Svédország igen heves választójogi küzdelmek között kezdte meg a XX. századot. 1903-ban az Ottler-féle kormány terjesztette be a választó javaslatot, de a viták elhúzódtak egész 1907-ig, amidőn a konzervatív pártok és a haladók között kompromisszum jött létre s ennek alapján hozták tető alá az új mérsékelt demokratikus választójogot. 1907-ben meghalt II. Oszkár király és utóda V. Gusztáv lett. Nagy szociális reformok kezdődtek, amelyek azonban nem csillapították le a munkások engedetlenségét. 1907 augusztusában az egész országra kiterjedő sztrájkmozgalom tört ki, amelyet csak hónapok múlva nagy nehezen tudtak elnyomni. 1910 óta Svédország erősen fegyverkezett. 1911-ben azonban a baloldali pártok és a

szocialisták győzelme miatt a hatalmi politika szűkebb mederbe szorult. Oroszország nem titkolt fenyegetései miatt azonban Svédország mégis kénytelen volt nagyobbarányú fegyverkezésbe kezdeni. 1911-ben a Lindman-kormány lemondott, utóda Staaff lett, a baloldali liberálisok és a szocialisták élén. Staaff kormányát 1914 tavaszán Hammarskjöld váltotta fel. A tavaszi választásokon a baloldaliak megbuktak és a kormány megszavaztatta a véderő javaslatot. A világháborúban Svédország Németországgal rokonszenvezett, de szigorúan megőrizte semlegességét.

NORVÉGIA.

Norvégia Európa legrégebbi demokráciája. 1814-ben az ország politikai vezetői francia mintájú alkotmányt készítettek, egykamarás rendszerrel (Storthing). Az uralkodó jogai ez időtől fogva igen csekélyek voltak, az 1884-i második alkotmány-reform óta pedig valósággal csak névleges. Az összeütközések a svéd Bernadotte-al állandóan napirenden voltak, s nem szűntek meg I. Oszkár király alatt sem, XV. Károly alatt pedig annyira kiéleződtek, hogy Norvégia közel állt az elszakadáshoz. A Storthing azt követelte, hogy a király az alsóházi többségből nevezze ki a kormányt, XV. Károly azonban tiltakozott és háromszor visszadobta a javaslatot. A norvég népképviselő, amely a népszuverenitás elvére hivatkozott, végre legyőzte a svédek ellenállását, s az alkotmányos harcokban kitűnt, hogy a két ország nem tud megférti egy uralkodó uralma alatt. A norvég radikálisok ettől fogva nyíltan hirdették a svéd-norvég unió szétrobbantását.

Az ország a kilencvenes évek óta elkeseredett harcot folytatott Svédországgal a személyes unió megszüntetéséért s ezek a harcok a XX. század első évében megújult erővel folytatódtak. 1901 óta állandó bizottság tanácskozott Svédországban arról, hogy mi módon lehetne a két ország viszonyát végleg rendezni, az 1905-ig elnyúló tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Ekkor a Miechelsen-féle norvég kormány (1905 június 7-én) kimondta, hogy az ország elszakad Svédországtól. Oszkár svéd király tiltakozott, s mindkét állam készült a háborúra, erre azonban szerencsére nem került sor, mert a svédek belenyugodtak az unió felmondásába. A Miechelsen-féle norvég kormány pedig, miután a storthing a monarchikus államforma mellett szavazott, Károly dán herceget hívta meg a norvég trónra, aki a meghívást elfogadta és mint norvég uralkodó, a VII. Haakon nevet vette fel.

Ugyanebben az évben Miechelsen olyan kis többséget kapott az új választásokon, hogy jónak látta lemondani és utóda

Lövland lett, az addigi külügyminiszter. Az új királyság nagy belső átalakuláson ment keresztül és csakhamar megmutatta, hogy egymagában Svédország nélkül is megállja a nemzetek között a helyét. 1907-ben a norvég állam szerződést kötött négy nagyhatalommal: Németországgal, Franciaországgal, Angliával, Oroszországgal, amelyben kimondták, hogy ez a négy nagyhatalom tiszteletben tartja Norvégia területi integritását. Az ország az elszakadás óta gazdaságilag nagyon felvirágzott. A hatalmas vízeséseket kihasználják villamosáramfejlesztésre, s hogy az idegen tőke ki ne sajátítsa a nagyszerű természeti erőforrásokat, 1906-ban korlátozták a külföldieknek adott engedményeket. 1912-ben a demokratikus pártok kapták meg a többséget, és az új törvényhozás egész sereg szociális törvényalkotást valósított meg. Rendkívül fejlett Norvégia hajózása. Lakossága vagyonosodik; irodalma, tudománya, egész szellemi kultúrája a világ elsőrangú országai közé emelik.

VIII.

AMERIKA.

AZ ÉSZAKAMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK.

AMERIKA fogalmát az Északamerikai Egyesült Államok képviselik, a negyedik földrésznek legfejlettebb, gazdasági és politikai hatalomra nézve legelső országa. Az Unió az úgynevezett imperialista korszak kezdetén már igen nagy állam és lakosságának számát tekintve, Oroszország kivételével, minden európai államot felülmúlt; — 1880 körül már több mint 50 millió lakost számlál. Az 1861 és 65 közötti időben átesett egy odöklő belső háborún, az északi és déli államok harcán, mely rabszolgakereskedés miatt robbant ki. Ennek lezajlása után végleg megszilárdult az államszövetségnek addig meglehetősen laza belső egysége. Amerikai nemzetről volta képen csak azóta lehet szó.

A tizenhárom őszállam 1787-ben, amikor az angol gyarmatok államszövetségé egyesültek, csak az Alleghany-hegységig terjedt; azóta az Unió folyton nőtt s lassanként, a XIX. század folyamán, kiért az Atlanti-óceánig, miközben a tagállamok száma egészen máig 48-ra emelkedett. A lakosság is rohamosan nőtt, főleg bevándorlás folytán. Népeiségének rohamos növekedését annak köszönhette, hogy határait nyitva tartotta Európa kifelé kívánczó népelemei előtt. Európa a XIX. század folyamán erős ipari fejlődése dacára túlnépesnek bizonyult, s a vállalkozó szellemű vagy a gazdasági nyomást nem tűró néprétegek nagy reményekkel hajóztak át az Új Világba, hogy annak szabadabb földjén találják meg boldogulásukat. 1815-től 1899-ig 19 millió ember vándorolt ki az Egyesült Államok területére; nagyrészen az uralkodó yankee-fajjal többé-kevésbé rokon elemek: németek, skandinávok, angolok, írek. Minthogy négerekkel az Egyesült Államok úgylis meg voltak terhelve, a kormányok vigyáztak arra, hogy beolvadni nem tudó, vagy kisebb értékű népelemek el ne szaporodjanak.

1882-ben a kínaiak és japánok bevándorlását teljesen megtiltották, s nemsokára korlátozták a dél-olaszok, görögök és orosz-zsidók bevándorlását is.

A világ leghatalmasabb köztársasága a Jefferson-féle alkotmányon épült fel, melynek alapeszméje a legszélesebb polgári szabadság, teljes egyenlőség s a legtökéletesebb községi és állami önkormányzat. Az amerikai demokrácia a községi önkormányzatban és a tagállamok autonóm közigazgatásában nyilvánul meg; a birodalom kormányzása már nem túlságosan demokratikus. Az uralkodói és a kormányzói hatalom ugyanis egy kézben, az elnök kezében összpontosul, akit csak a szenátus és a legfőbb bíróság korlátoz. Az az Egyesült Államok, melynek röviden összefoglalt történetét az alábbiakban ismertetjük, Lincoln Ábrahám elnöknek az állama, az 1861—65-iki polgárháború győztes elnökéé. Lincoln a Washington- és Jefferson-hagyományoknak az örököse; „a szabadság épületnek alapja” — mondta Washington és ennek a szabadságnak a levegőjében bontakoztak ki a 70-es esztendőktől kezdve mostanig a fiatal ország népének csodás erői, és ez a szabadság sértetlenül fennállott mind politikai, mind gazdasági téren egészen a második Rooseveltnél elnökségéig.

A birodalom 1867-ben új nagy területtel gyarapodott, Alaska-félszigettel, melyet az Egyesült Államok kormánya Oroszországtól vett meg 7,200.000 dollárnyi összegért. A gazdasági károkat, melyeket a mindkét részről teljes erőmegfeszítéssel végigharcolt polgárháború idézett elő, nem tudta gyorsan kiheverni és a belső béke is csak lassanként szilárdult meg. Lincoln meggyilkolása után Johnson alelnök következett az elnökségben, akinek azonban korántsem volt olyan mindenkit lenyűgöző tekintélye, mint nagy elődének. Az újjáépítés és a nyugalom helyreállítása igen nehezen ment, és a felszabadított négerek emancipációja rengeteg bajjal járt. A négerek nem tudtak élni a szabadsággal, melyet nekik az új államrend juttatott, a birtokosoknak pedig nem volt könnyű áttérniök a szabad munkára. Az 1865 decemberben megnyílt új kongresszuson a győztes északiak alkotmánymódosítással tudták rákényszeríteni a még mindig makacs és ellenálló déliekre a saját akarataikat. Johnson Andrew-t Grant Ulysses, az északi hadsereg győztes hadvezére követte az elnökségben s a belső rend és béke helyreállítása az ő nevéhez fűződik. 1870-ben erősítették meg a négerek választójogát, és megadták nekik a teljes polgári egyenjogúságot, ami a déli államokban a legerősebb visszahatást keltette. A déliek iszonyodtak attól, hogy egykori rabszolgáik velük egyenrangú és jogú állampolgárokká legyenek és megalakították a Ku Klux Klán nevű titkos egyesületet, te-

rorral léptek fel a négek ellen, egyszerűen megakadályozták őket polgári jogaik gyakorlásában. Hayes Rutherford elnökségétől kezdve számíthatjuk az Unió belső békéjét és a későbbi roppant arányú gazdasági fejlődés kezdetét.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS 1876-1896.

Az Egyesült Államok története elsősorban gazdaságtörténet. A latin Amerika története forradalmaknak, puccsoknak a beláthatatlan sora, az Egyesült Államoké egy roppant arányú, a világtörténetben páratlanul álló gazdasági fellendülésé. Nagy pártharcok, elvi küzdelmek az Unió belső életében nincsenek, a kormányzati elvek összeütközései, úgymint például Franciaországban vagy Nagy-Britanniában csaknem ismeretlenek. A politikának egyetlen mozgatója van: az érdek s az amerikai közélet nagy kérdései gazdaságiak és nem politikai természetűek. A két nagy történeti párt versenye voltaképpen két nagy gazdasági csoport versenye; politikai nézetek tekintetében nincsen közöttük különbség. Minden figyelem, az egész közakarat a gazdasági kérdésekre van irányítva, s egyetlen mozgató hatalom: a dollár. Ebben számítanak mindent, embernek, dolgoknak, eszméknek értékét. A közgondolkodás teljesen gyakorlatias, utilitarista, a nemzet hősei pedig a gazdasági szakemberek, a feltalálók, a milliomosok.

A polgárháború lezajlása óta a teljesen gyakorlatias északiak szabják meg a köztársaság fejlődésének irányát, bennük öltött testet az amerikai szellem. Lincoln Ábrahám megválasztásával a köztársasági párt került uralomra s ez maradt kormányon egyfolytában egészen 1884-ig, közben teljesen korrumpálódott. A párt klikkjei kisajátítottak maguknak minden közhatalmat és használták ki azokat saját anyagi előnyeikre. Teakintélyüket a köztársaságiak főleg annak köszönhették, hogy a polgárháborúban ők mentették meg a birodalom egységét. Rájuk várt elsősorban az a feladat, hogy a pénzügyeket rendezzék. A polgárháború rengeteg pénzt emésztett fel, 2773 millió dollár államadósságba került, az állam kénytelen volt áttérni a fedezetlen papírpénz-gazdálkodásra, s a birodalom néhány esztendőn keresztül a bankjegy-infláció minden átkát érezte. Igen sokat ártott az 1873-ban kezdődő nagy gazdasági válság is; bankok ezrei buktak meg, ipari vállalatok, vasúttársaságok jutottak csődbe. John Sherman pénzügyi államtitkár érdeme, hogy a pénzügyek lassan rendbejöttek és az Unió 1878-ban áttérhetett a szilárd értékű ezüstdollárra. Az aranyvalutára az Egyesült Államok csak később, az ezüstérték teljes leromlása után tértek át, a XX. század első évében. A belső megszilárdulás, a polgárháborúban megzavart rend helyreállítása, a re-

publikánus párt érdeme. A vámpolitikai kérdésekben a párt túlzottan véd vámos volt, teljesen magáévá téve Henry Carey-nek, a híres közgazdásztudósnak vámpolitikai elveit.

Hayes után Garfield következett az elnökségben, őt Chester A. Arthur követte. Garfieldet négyhónapos kormányzása után, 1881 július 2-án leterítette egy orgyilkos golyója. Arthur kormányzása az Egyesült Államok belső életébe semmi jót nem hozott. A közigazgatás olyan nyomorúságos állapotban volt, hogy 1880-ban nagy nemzeti liga alakult a bajok orvoslása céljából. Az 1884-iki választásokon Cleveland, a demokrata párt jelöltje, kapta meg a többséget.

Cleveland a nagy elnökök közé tartozik s hivatalba lépését azzal kezdte meg, hogy bejelentette a vámok leszállítását. A gazdasági fejlődés a 80-as évek végén az eddiginél is rohamosabb tempójú, szinte szédületes arányú. 1870—80 között 3 millió ember vándorolt ki az Egyesült Államok területére, 1880—90 között 5 millió, 1890—900 között 8*4 millió. A kivándorlókkal igen sok baj volt, főleg azért, mert a kormányok kivándorlási politikája nem volt elég céltudatos és átgondolt. A germán elem még valamennyire asszimilálódott, az írek, kik az angol nyelvet beszélték, szintén. A japánok és kínaiak bevándorlását, amerikai szempontból nagyon helyesen, betiltották, de így is sok nem; kívánatos és alkalmazkodni nem tudó népelem vándorolt ki és települt le, olyan népelem, amely előbbi hazájában nem ismerte a demokratikus állami és társadalmi berendezkedéseket, s az új haza nyújtotta polgárjogokkal s előnyökkel nem tudott élni; ilyenek voltak az olaszok, görögök, műveletlen balkániak és a pogromok elől kimenekült orosz zsidóság. Megoldatlan maradt a négerkérdés is. Ezt a társadalom oldotta meg gorombán, kíméletlenül. A feketék a törvény betűi szerint egyenlő jogú polgárok, de a társadalom kirekesztette őket és a fehérek érzelmi világában ma is meg-
A^etett rabszolgák.

Grover Cleveland kormánya elítélte a túlzó vámvédelmet, amit a nagyipar követelt, hogy biztosítsa a maga számára a belső piacot és a demokrata elnök hívei főleg a déli farmerállamokból kerültek ki és részben a nagyvárosok bevándorolt lakosságából. A republikánus párt a vámvédelemmel nagy árszínvonalon tartotta az iparcikkeket, közben a mezőgazdasági termények árai egészen alacsonyok maradtak. Tisztán ezek a gazdasági természetű okok idézték elő a két nagy párt ellentéteit. A gazdasági károkat az Unió gyorsan kiheverte; a déli, feudális szellemű rabszolgotartó államok a szabadmunka alapján berendezkedett polgári államokká lettek és bebizonyult, hogy a rabszolgaság eltörlése gazdasági gyarapodásukat gyor-

sította, semmint akadályozta. A termelés eszközei roppant gyorsasággal tökéletesedtek; a világtörténetben még nem tett az anyagi élet területén nemzet akkora haladást és nem ért el olyan tökéletesedést, mint az Egyesült Államok népe ebben az időszakban. Szinte nehéz megállapítani, melyik haladt gyorsabban, a földművelés-e vagy az ipar? Maguk az amerikai gazdaságtörténészek forradalomnak nevezik ezt a nem egészen két évtizedes gazdasági átalakulást. Gyári berendezkedések, gyártási eljárások, munkamódszerek tekintetében az Egyesült Államok nagyipara messze elhagyta Európát, ugyanígy túlszárnyalta az európaiat az amerikai földművelés is. A mezőgazdasági gépek legtöbbje, mint az aratógép, vetőgép, cséplőgép, mind amerikai találmányok.

Ugyanebben az időszakban teljes erővel folyt tovább a terjeszkedés a Mississippi-folyón túlra, az Atlanti-óceán felé, s új, hatalmas területeket fogtak művelés alá. Az indiánokat teljesen leigázták, később kíméletből az indián territóriumra szorították őket. A mezőgazdasági fejlődés az 1862-iki törvény óta a kis- és középfarmoknak kedvezett. A farmok száma 1860-ban még 2,044.077, 1880-ban már 4,008.907, 1890-ben 4,564.641. A farmtulajdon értéke 1860-ban 7.980,493.063; 1880-ban 12.180,501.538; 1890-ben 16.082,267.689; 1890-ig a földműves lakosság még nagyobb számú; az egész népességből 9 millió foglalkozott földműveléssel, és 8.4 millió élt iparból és kereskedelemből; ez az arány azonban rövidesen megváltozott az ipar és kereskedelem javára. A 70-es években épültek az Unió hatalmas vasútvonalai s ezek tették lehetővé, hogy minden olyan területet művelés alá fagjanak, ahol a mezőgazdaság kifizetődött.

A farmerek helyzete nem volt valami fényesnek mondható. Az amerikai vasutak — amint Ford leírja — agyonkapitalizált bankvállalatok és a közlekedést megdrágították. A szállítási tarifákat olyan magasan tartották, amilyen magasan csak lehetett, s ezen kívül még nagy kamat — 10%-os jelzálogkamat — terhelte a gazdákat. A 70-es, 80-as években jobb termés idején többször megtörtént, hogy az alacsony árak miatt eladatlan terményeket elpusztították. A 70-es évek végén a farmerek már nagy szövetségben tömörülve vették fel a harcot a vasútársaságok és a monopolisztikus helyzetet élvező ipari vállalatok ellen, helyzetük megjavításáért.

A nagyiparnak már a polgárháború hatalmas lendületet adott, főleg a vas-, élelmiszer- és a szövőfonó iparnak. A farmerek a mezőgazdaságban kénytelenek voltak gépekkel pótolni a hiányzó emberi erőt. 1869-ben nyílt meg az egész Uniót átszelő Pacific-vasút s a vasútkirályok: Vanderbilt, Harriman, Morgan, Rockefeller voltak az Unió első milliomosai. Chicago

és San-Francisco városok növekedése ebben az időben kezdődik. A 70-es évektől kezdve használták ki nagyobb arányokban a roppant gazdagságú széntelepeket. 1860-ban 13 millió tonna az Egyesült Államok széntermelése; 1900-ban már 241 millió tonna. Az egész szénterületet 820.000 négyszögkilométerre becsülik, ami a történeti Magyarország területének jóval több, mint kétszerese. A petróleumiparnak 1870 körül vette meg az alapját Rockefeller, az első tröszt, a Standard Oil társaság megalapítója. A szénközpont Pennsylvania, a legtöbb vasércet Minnesotában bányászták, Oklahama a kőolaj hazája.

Ugyanebben az időben, amikor Európában a német mintájú kartelek megalakultak, kezdődött meg Amerikában is a nagytőke megszervezkedése, a szabadverseny ellen. A nagyvállalatok, hogy a versenyt korlátozzák, trösztökbe tömörültek, amelyek az amerikai gazdasági életnek a sajátos jelenségei. A tröszt egyesülés, lényege az, hogy a belépő vállalat a saját vállalati önállóságát teljesen feladja. Az első visszahatás 1890-ben jelentkezett a trösztök ellen, amikor a kongresszus megszavazta a Sherman-Act-et, amely törvénytelennek nyilvánított minden csoportosulást, ha az a szabad verseny ellen irányul. A törvényt az Egyesült Államok kormányai nem tudták végrehajtani.

A tőke megszervezkedésével körülbelül egyidőben alakították meg a maguk szervezeteit a munkások. A munkásszervezkedés és mozgalom az Egyesült Államoknak ugyanolyan különlegessége, mint egész munka- és termelési rendszere. Az Egyesült Államok általános szellemi fejlődése alól, melynek a régi, puritán hit volt az alapja, nem vonhatta ki magát a szervezett munkásság sem, s az irigység és a lustaság, a régi világnak ez az ősi két bűne, az Egyesült Államokban nincsen meg, legalább is olyan mértékben, mint nálunk Európában. A munkást Amerikában általában jól fizették; ezért közel sincs annyi sztrájk, mint Európában, a forradalmi szocializmus, szindikalizmus, anarchizmus, a XIX. századi Európának ezek a szellemi termékei, az Egyesült Államokban nem tudtak mélyebben meggyökerezni. Legtöbb ipari munkás az egész földkerekségén Amerikában van, de máig sincs munkáspárt, vagy szociáldemokrata párt. A vállalkozók a munkásokat jól megfizetik, sőt beengedik vállalataikba, úgyhogy a nagyvállalatok részvényeinek egy része a munkások birtokában van. Fordnak, a híres automobilgyárosnak az elve, hogy a munkást jól meg kell fizetni, mert a jól fizetett munkás magát a nagyipart táplálja, s nagyjából ugyanezt a nézetet vallja Amerikának minden vállalkozója.

A REPUBLIKÁNUSOK VISSZATÉRÉSE.

Cleveland elnökségének letelte után újból a republikánusok győztek és Harrison Benjámint választották meg elnökke. A republikánusok most megragadták az alkalmat a védővámrendszer kiépítésére. Az új törvényt Mac Kinley, a későbbi elnök, dolgozta ki s az ő nevével jelölik az Egyesült Államok új vámtörvényét, amely a védővámokat addig ismeretlen magasságba emelte. Egyes közfogyasztási cikkek vámját mérsékelték, sőt törölték, de fontosabb cikkeknel, amelyeknel a behozatal megakadályozása amerikai érdek volt, a vámemelés minden addigig felülmúlt.

A szélsőséges védővamos politika visszahatása abban nyilvánult, hogy 1892-ben ismét a demokraták jelöltjét, Clevelandot választották meg elnöknek. A kongresszusban heves harcok dúltak a vámkérdés miatt, a pénzbajok pedig egyre súlyosbodtak. Cleveland elnöksége alatt ünnepelték meg Amerika felfedezésének négyszáz éves évfordulóját, a nagyszabású chicagói világiállítással, s ebbe az időbe esik a pán-amerikai mozgalom kezdete, melynek James Blaine államtitkár volt a szószólója,, a mozgalom célja pedig az volt, hogy Amerika latin országainak piacait biztosítsák az Egyesült Államok ipari termékei számára. 1893-ban a gazdasági válság mély pontját érte el, de csakhamar megkezdődött a javulás, a demokrata párt azonban lejáratta magát és 1896-ban William Mac Kinley, a róla elnevezett vámtörvény szerzője, a republikánus párt jelöltje, került a köztársaság élére. Ellenfele William Jennings Bryan volt, a sokat emlegetett amerikai politikus, aki több ízben volt köztársasági elnökjelölt, de mindig kisebbségben maradt. Nagyhatalmú, igen befolyásos politikus volt Bryan, jó szónok, de közepes képességű, sok kérdésben korlátolt ember. Bryan volt az, aki szó szerint értelmezte a Bibliának minden mondatát.

Mac Kinley elnöksége azért korszakos, mert az Egyesült Államok most léptek fel először nagyhatalmi igényekkel és mutatták meg félelmetes fegyveres erejüket abban a rövid harcban, amelyet Spanyolországgal megvívtak.

HÁBORÚ SPANYOLORSZÁGGAL.

A XIX. század elején (1823-ban) mondotta ki Monroe elnök a róla elnevezett politikai tételt, mely szerint az Egyesült Államok nem engedhetik meg, hogy idegen hatalom Amerika ügyeibe beavatkozzék (Monroe-tan). Ennek a tételnek alkalmazása 1898-ban az Egyesült Államok és Spanyolország között háborús összeütközést idézett elő.

Spanyolország, amely hajdan az egész Újvilágnak ura volt, a XIX. század első évtizedében az amerikai szárazföldön lévő

összes gyarmatait elvesztette: két sziget maradt csak birtokában, Cuba és Puertorico. A spanyolok nem értettek a gyarmatosításhoz; hivatalnokaik kíméletlenül kifosztották a gyarmatok lakóit, akik még a belső rendet és biztonságot sem kapták meg az anyaországtól az elnyomatásért cserébe. Cuba és Puertorico lakosai több ízben fellázadtak a XIX. században. Az 1895-iki felkelés olyan heves volt, hogy a kormány nem tudta elnyomni, annak dacára, hogy a megszálló spanyol katonaság a szigornak és kegyetlenségnek minden nemét alkalmazta, a Sagasta-féle liberális kormány pedig a lakosságot az önálló parlament ígéretével próbálta megnyerni. Az Egyesült Államokban a kubai lakosság és a spanyolok harca szörnyű felháborodást keltett. A sajtó a Monroe-tant idézve, rögtöni beavatkozást sürgetett. Ekkor Mac Kinley elnök, a közvélemény nyomásának engedve, ultimátumot küldött a spanyol kormányhoz (1898 április 23) és Cuba haladéktalan átadását követelte. A nemzeti gögjükben megalázott spanyolok a sziget átadásáról természetesen hallani sem akartak. A háborút nem lehetett elkerülni. A Maine nevű hadihajó felrobbantását Havanna kikötőjében — amit a spanyolokra fogtak — az amerikai kormány ürügyül használta a hadüzenetre.

Spanyolországot az akkor már kitűnően felkészült amerikai nagyhatalom szinte játszi könnyedséggel megverte. Dewey tengernagy elsőrangúan felszerelt hajóhadával a rozoga hajókból álló spanyol flottát Manilla előtt tönkrevverte és a Filippiniszigeteket megszállta. Santiagonál a Cervera spanyol tengernagy vezetése alatt álló spanyol hajóhad szenvedett igen súlyos vereséget, utána a város július 24-én megadta magát. A békét 1898 december 10-én kötötték meg Parisban. A Filippiniszigetcsoport a Cuba- és Puertorico-szigetek, néhány kisebb szigettel együtt, az Egyesült Államok tulajdonába mentek át. Az Egyesült Államok ebben az aránytalan küzdelemben mindössze 1600 halottat és sebesültet vesztek s ugyanakkor megmutatták Európának, hogy Amerika ügyeibe nem tűnnek beavatkozást. A háború különben a közvélemény előtt rendkívül népszerű volt, és már ekkor szárnyra kapta a hír Theodore Rooseveltnek, a későbbi elnöknek, a hadügyi államtitkárnak, a nevét, aki az erőteljesebb fegyverkezést szakadatlanul követelte s egy nagyobb csapattal maga is részt vett a spanyolok elleni harcokban.

A pénzbajok, amelyek Cleveland elnöksége óta szakadatlanul tartottak, nem értek véget, mire Mac Kinley elnök, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok népe, különösen a földműveslakosság, makacsul ragaszkodott az ezüstdollárhoz, 1900-ban az aranydollárra tért át. Mac Kinley-t, kinek ellenjelöltje

a népszerű Bryan volt, újból nagy szótöbbséggel megválasztották, de megválasztását csak néhány hónapig élte túl. 1901-ben nyílt meg Buffalóban a pán-amerikai kiállítás, ahol az elnököt szeptember 6-án, egy ünnepélyes fogadás alkalmával, egy lengyel anarchista megölte. Az alkotmány értelmében Roosevelt alelnök követte, az elnökségben.

ROOSEVELT ELNÖKSÉGE.

Roosevelt Theodore volt Lincoln óta az Egyesült Államok legnagyobb elnöke. Éppen akkor állt az ügyek élére, amikor az Unió a spanyol háború győzelmes befejezése után belekerült az általános hatalmi politika sodrába. A holland származású Rooseveltet az Egyesült Államok egyik legtipikusabb képviselőjének tartják. Jómódú családból származott, az első kivándorlóknak volt a leszármazottja; kitűnő megjelenésű s tetterős államférfi volt Roosevelt, a kifelé erőt mutató s hódító amerikanizmusnak talán a legnagyobb megszemélyesítője. A Harvard-egyetemet végezte, egész fiatalon közszolgálatba lépett, s azok a gyakorlati ismeretek, amelyek Amerikában a kormányzáshoz szükségesek, valóságban a kisujjában voltak. Hivatalos esküjét 1901 szeptember 14-én tette le, s nevére lehetne elnevezni az 1908-ig, utódának, Taftnak megválasztásáig terjedő kicsiny korszakot. A hatalmas amerikai köztársaság, amely a XX. századig meglehetősen zárt gazdasági egységet alkotott, és főleg önmaga számára termelt, most már megjelent a világpiacokon és félelmes versenytársa kezdett lenni Nagy-Britanniának és Németországnak. A hatalmi politika az 1890 óta tartó, roppant gazdasági fejlődésnek volt a logikus következménye. Roosevelt kormányzási módszerei és elvei sok tekintetben újak voltak, nem igen egyeztek meg elődeivel. Igyekezett kiterjeszteni az állami hatalmat, megerősíteni a washingtoni központ tekintélyét és hatalmát, beavatkozott a nagvvállalatok, a trösztök, főleg a vasúttársaságok ügyeibe, végül határozottabb munkásvédelmet sürgetett. Az államhatalom kiterjesztésének a gazdasági élet minden területére, amit a második Roosevelt valósított meg napjainkban, a valóságban az első Roosevelt a kezdeményezője s elgondolója.

Elnökségének egyik legnagyobb eseménye a Panama-csatorna építésének megkezdése. Az Egyesült Államok kormánya 1904 februárjában kötötte meg az egyezményt a Panama-köztársasággal, amelynek kormányától megkapta a csatorna megépítéséhez szükséges földterületet. A hatalmi politikához nélkülözhetetlen volt a csatorna, melyet annak idején Lesseps gondolt el, de hajótörést szenvedett a Cordillerák szikláin.

Roosevelt olyan közkedveltségben állott, hogy 1904-ben

Parker demokrata jelölttel szemben jelentékeny szótöbbséggel újból megválasztották. Tekintélye olyan világraszóló volt, hogy Japán és Oroszország elfogadták az ő békeközvetítését s a portsmouthi béke megkötése után, 1905-ben a Nobel-díjat is megkapta. Roosevelttel érdeme, hogy az Unió világtekintéllyé emelkedett. Milyen nagy tekintély Roosevelttel, kitűnt akkor, amikor európai körútján az ősi, megcsontosodott monarchiák uralkodói a legnagyobb tisztelettel fogadták. Utóda William H. Taft hadügyi államtitkár lett.

TAFT ÉS WILSON ELNÖKSÉGE.

Az Egyesült Államok ipari termékeinek értéke 1890-ben 9.4 milliárd dollárra rúgott s ez a szám 1910-ig 21 milliárdra emelkedett. A trösztök száma és hatalma a XX. század első évtizedében megdöbbentő arányokban nőtt. 1898-ban még csak 82 volt a trösztök száma 1 milliárd dollár tőkével, 1898-tól 1904-ig 236 új tröszt keletkezett, melyeknek tőkéje több mint 6 milliárd dollárra rúgott. Az elnökök és kormányaik megpróbálták harcolni a politikai életre is ránehezedő hatalmas gazdasági szervezetek ellen, a politikai hatalom azonban a gazdasági hatalmaknak e bevehetetlen várai ellen gyengének bizonyult. Taft elnökségének egész ideje a trösztök ellen való küzdelemben telik el. Az a szellem, melyet az oligarchiának ez az új gazdasági formája az Egyesült Államokban meghonosított, semmiképpen sem volt összeegyeztethető az ősi puritán hagyományokkal. A termelés, az elosztás, a munkabér, minden a kezükben Összpontosult, az élet összes formáin ők uralkodtak. Ostrogorski lengyel szociológus lesújtó kritikája az amerikai demokráciáról, nem túlzás. A gazdasági hatalmak meghamisították a polgárok szabad véleménnyilvánítását, a népakaratot igájukba hajtották, és az Unió világszerte mintának elismert demokráciáját áldemokráciává alacsonyították. A gazdasági hatalmak túltengése és az ezzel kapcsolatos korrupció ez időtől fogva az Egyesült Államok belső életének két nagy kérdése. Napirendre került most már a reformgondolat, de a köztársasági párt kebelében is szakadást idézett elő. Küzdőtérre lépett Roosevelttel is, a kiérdemesült elnök, az „új nacionalizmus” programjával, követelve a jövedelmi adó felemelését, a munkásvédelmet és a trösztök alapos megrendszabályozását.

Taft elnöksége 1912-ben véget ért. Három jelölt küzdött az államfői méltóságért: Roosevelttel, Taft és a demokraták programjával Woodrow Wilson, a princetoni egyetem tanára. Heves választási harc után Wilsont választották meg (ő kapta meg a szavazatoknak 41.8 percentjét,) s ő lett az Egyesült Államok negyedik demokrata elnöke. A virginiai származású Wil-

son tudós és gondolkodó volt elsősorban, nem túlságosan tett-ember. Könyveiben világos stilisztának, értelmes, logikus fejnek mutatkozik, honfitársai nagy elmének tartották. Elveit tekintve, nagyjából három demokrata elődjét, Jeffersont, Jackson Andrew-t, Clevelandét követte, a demokráciának ugyanolyan meggyőződéses apostola volt, mint ők, de különbözött tőlük abban, hogy azok szenvedélyes, erőteljes megjelenésű tettemberek voltak, ő viszont temperamentumtalan, száraz intellectuel. Hirdette a nép természetes jogait, a társadalmi rendet, békét s az emberiség nagy, békés köztársaságát. Elnökké választását megelőzően New Jersey állam kormányzója volt és mint ilyen az adminisztrációban bizonyos gyakorlatot szerzett. Hazájának történetét mélyrehatóan áttanulmányozta, kitűnően ismerte minden intézményét s foglalkozott a politikán kívül történettel és filozófiával is. Nem volt az Egyesült Államoknak egyetlen elnöke sem, aki a fejét úgy megtömté volna, mint Wilson, könyvekből szedett ismeretekkel.

Kormányzását a közvéleménynek szinte feszült várakozása előzte meg, s az amerikai nemzet nem alaptalanul hitt benne. Kormányzásának elején, 1912 április 7-én, terjesztette elő az új vámtörvényt, amely a luxuscikkek kivételével leszállította az összes vámokat. Nemsokára a kongresszus és a szenátus is megszavazták az új jövedelmi adótörvényt, majd a bankoknak és a pénzügyeknek igen nagy és fontos reformja következett.

1913 december 23-án írta alá Wilson a Glass—Owen-féle törvényt, melyet Federal Reserve Actnek is neveznek, s ezzel új alapokra fektette a köztársaság egész pénzügyi életét. Az egész birodalmat tizenkét kerületre osztották és a kerület valamely fontos városában szövetségi tartalékbankot (Federal Reserve Bank) állítottak fel. E felett a tizenkét tartalékbank felett a felügyeleti jogot egy washingtoni központi hivatal: a Federal Reserve Board gyakorolja, melynek tagjait az elnök nevezi ki. A tőkét a tagintézetek jegyzik. A törvény értelmében a régi nemzeti bankok kötelesek voltak belépni, és beléphettek újak is, ha a követelményeknek megfeleltek. A tartalékbankok taglétszáma a törvény életbeléptekor 7300 volt. Ezek kapták meg a bankjegykibocsátási jogot, azzal a feltétellel, hogy a kibocsátott bankjegyeket 40 százalékgig arannyal fedezik. Az új jegybankrendszer, melynek kiépítése Wilson elnök nevéhez fűződik, később, a világháború pénzügyi megpróbáltatásában nagyon jól megállta a helyét.

Wilson ezután megszavaztatta a Clayton-féle trösztellenes törvényt — az Anti-Trust Act-et —, az említett Shermann Act kiegészítését.

AZ EREDMÉNYEK.

Az Északamerikai Egyesült Államok politikai és gazdasági fejlődése a polgárháborútól 1914-ig az individualizmus diadala. A politikával az Egyesült Államok történetében kevés dolgunk van; mint az előzményekben rámutattunk, a politikai kérdések is voltaképp gazdasági kérdések. A kiváló egyéneket, a tetterős, nagytehetségű embereket, akikben találatkonyság, kezdeményező képesség lakozott, nem a politika sajtó játította ki magának, mint itt Európában, hanem a közgazdaság. Ebben alkották az Északamerikai Egyesült Államok a legnagyobbat, a legtökéletesebbet; a szellemi kultúra, tudomány, művészet másodrendű szerepet játszanak. Az állami beavatkozás a gazdasági életbe igen csekély volt, jóformán semmi, minden kezdeményezés, újítás, új eszme egyesektől, vagy testületektől származott.

A köztársaság 1914-ben a földkerekség egyik legnagyobb hatalmassága. A termelés egyes ágaiban felülmúlta Nagy-Britanniát, amely annyi évtizeden keresztül uralkodott korlátlanul a világpiacon. Nagy tőkefeleslegei ebben az időben még nincsenek, mert a tőkéket az új vállalkozások mind elnyelték és még adósa Európának, de kivitele meglepő arányokban növekszik: 1900-tól 1904-ig évenként 1429 millió dollár, 1910-től 1914-ig már 2166 millió dollár. Ez az utóbbi szám 1918 után megkétszereződött. Legnagyobb ipara a húsipar, utána vas- és acél- és a gépipar. Az újítások az ipari termelés terén csaknem mind amerikaiak; a modern munkarendszerek, mint Taylor-rendszer és a többiek, mind amerikai találmányok. A XIX. és XX. század legfontosabb jellemvonása a haladás, amely alatt külső, technikai, gazdasági, szóval materiális természetű haladást kell érteni; s ebben az Egyesült Államok jártak legelői. Ha a gyárakban alkalmazott hajtóerőt 1899-ben 100-nak vesszük, akkor ez a szám 1914-ben 220; ha a termelés 1899-ben 100, 1914-ben már 156; ha a munkáslétszámot vesszük 1899-ben 100-nak, akkor ez a szám 1914-ig 134-re emelkedett. Gyorsaság, haladás, lüktető erő jellemzi az Egyesült Államok életét, az óceánontuli nagy angolszász birodalom képviseli 1914 előtt az emberiség élni akarását, rugékonyságát, fiatalságát.

A LATIN AMERIKA.

Emerson írja, hogy az Egyesült Államok népe Nagy-Britannia intézményeit vitte át az Óceánon túlra, az amerikai szellem csak folytatása az angolnak többé-kevésbé kedvező körülmények között. Ugyanez a tétel érvényes Amerika latin, spanyol és portugál származású államaira, abban a formában,

hogy az összes latin államok a spanyol nemzeti jellemet vitték át új hazájukba, annak összes fogyatkozásaival és gyarlóságai-
val. A latin Amerika államaiban a politikai élet ugyanolyan
érzelmi alapú, mint Spanyolországban, ezért ott sincsen semmi
illan dóság, valamennyinek a története nemzeti katasztrófák-
nak a sorozata. Minden kormányrendszer addig marad helyén,
amíg az állandóan fenyegető, támadó erők el nem söprik, a
politika egyetlen eszköze az erőszak. A pártagitáció nem a
meggyőzés erkölcsi eszközeivel folyik, mint az Egyesült Álla-
mokban, vagy Európa demokratikus országaiban, Francia-
országban, Svájcban, Angolországban, hanem erőszakkal,
ököllel, fegyverrel, gyilokkal. Az ellenfelek voltaképen ellen-
ségként állnak egymással szemben. Ugyanez a szellem nyil-
vánul meg Amerika latin népeinél is, mint a háború utáni Né-
metországban: a politikai ellenfél ellenség, akit minden esz-
közzel le kell gázolni, meg kell semmisíteni.

Az amerikai latin államok élete Európát és az európai tör-
ténétírást eddig nem túlságosan érdekelte, ezért a történeti
irodalmuk is meglehetősen szegény. Csak közvetlen a világ-
háború előtt és a békekötések után kezdtek az amerikai latin
népek iránt nagyobb érdeklődést tanúsítani a történetírók, a
közgazdászok és a szociológusok. Ezek az országok az állandó
dúló anarchia mellett is a kutatás számára rendkívül érdekesek
s ezek a latin népek kivétel nélkül mind igen tehet-
ségesek, gyönyörű városaik vannak, fejlett gazdaságuk és kul-
túrájuk nem áll mögötte az európainak. A világgazdaságban
való szerepük egyre növekszik. A latin Amerikának mérhetet-
len természeti kincsei vannak; csodás termékenységgű, kihaszná-
latlan földjei, töméntelen sok ásványa. Argentína a világ
egyik legnagyobb búzatermelő és szarvasmarha-tenyésztő
országa, Brazília a föld legnagyobb kávé- és gyapottermelője,
Mexikó, Bolívia felbecsülhetetlen ásványi kincseket rejtnek.
A háború előtt általában tőkeszegények voltak, csak újab-
ban kezdett odaáramlani Európának, de főleg az Egyesült
Államoknak tőkefeleslege. Az Ibero-Amerika a francia forradalom
és a XIX. század liberális eszméinek köszönhette a spanyol és
portugál uralom alól való felszabadulását, és Bolívar Simon,
a nagy szabadsághős ugyanazt a szerepet tölti be, amit Európa
XIX. századi nemzeti hősei, de a demokrácia nem valósult meg
sehol. Az Ibero-Amerika nem tudott élni a szabadságjogokkal,
melyeket a század első évtizedeiben nagy véres áldozatokkal
kivívott; a nép tudatlan volt, a politikai életben gyakorlatlan,
s hiányzott belőle, mint a spanyol és portugál fajból általában,
az önkormányzat érzéke. A vezetők

megpróbálták átültetni az Egyesült Államok nagyszerű önkormányzati intézményeit, de ez nem fért meg a spanyol lelkülettel, mert ahhoz, hogy ezek az intézmények beváljanak, a puritanizmus moráljára van szükség. Még Brazília tudta legjobban megközelíteni a szövetségi állam típusát. A nép jogok, demokrácia, mindenütt üres jelszavak maradtak, a főhatalom rendszerint uralomra törő katonák, törtető kalandorok kezében van. Minden amerikai latin nép romantikus, és lelkületében a túltengő képzelet mellett a higgadt gondolkozó, logikus ész alig játszik szerepet. Ha történetüket átfutjuk, azt látjuk, hogy valamennyié egyforma. Minden rezsimváltozás véres felkeléssel jár. Minden kormányrendszert elmozdítanak helyéről, akár megfelel, akár nem; s a legtöbb brutális, véres eszközökkel szerzi meg a hatalmat.

MEXIKÓ ÉS KÖZÉPAMERIKA.

Az örökösen forrongó, de kiforratlan ibero-amerikai államnak a típusa Mexikó, amely 1873-ig az anarchia képét mutatja. III. Napóleon kreatúrájának, Miksa osztrák főhercegnek tragikus végű császársága után Juarez Benito elnök visszaállította a köztársaságot, de az ő uralma a valóságban diktatúra volt. Szó sem volt a demokrácia helyreállításáról kiváló é9 nagytehetségű utóda, Porfirio Diaz elnöklete alatt sem, akit 1877-től 1911-ig hétszer megválasztottak elnöknek. Kitűnő politikus volt, nagy szervező tehetség, az ő nevéhez kapcsolódik Mexikó pénzügyeinek, gazdasági életének megszilárdítása. Többet haladt az ország alatta gazdasági és kulturális tekintetben, mint összes elődei alatt. Ő építette a vasutak nagy részét, ő nyitotta meg Mexikó bányáit. Több évtizedes kormányzása jólétet, társadalmi és gazdasági megszilárdulást jelentett, ami vele együtt eltűnt. Utódai: Francisco Madero és Victorian Huerta alatt már hanyatlás állt be. Mexikó természeti kincseinek, dús gazdasági erőforrásainak legnagyobb részére az Egyesült Államok hatalmas trösztjei tették rá a kezüket.

A középamerikai államokat nem részletezzük. Valamennyien: Panama, Nicaragua, Guatemala, El Salvador, Honduras, Costa Rica lelkileg teljesen egyformák, mindegyikben anarchia, diktatúra, zsarnokság váltakoznak, az államfők többnyire merész kalandorok; a spanyol államok összes belső betegségei itt ütköznek ki legszembetűnőbben. Egy időben államszövetséget alkottak, a belső viszályok és külön érdekek azonban a tartós együttélést lehetetlenné tették. Nicaragua 1912-ben gazdaságilag, politikailag az Egyesült Államok felügyelete alá került.

BRAZÍLIA ÉS ÉSZ AKKORD ILLERÁK ÁLLAMAI.

Amerikának az Egyesült Államok mellett legnagyobb kiterjedésű országa a forradalmak pusztító viharai után Pedro császár alatt belsőleg teljesen megszilárdult és virágzásnak indult. Pedro uralma csak áldást hozott az országra, kereskedelem, ipar, földművelés mind virágzásnak indultak, a latin szenvedélyek azonban nem tűrték sokáig a prózai nyugalmat, melyet a császárság jelentett, s egy teljesen indokolatlan katonai forradalom Pedrót 1889-ben elmozdította. Az ország szövetséges köztársasággá alakult át, s az első elnök Deodoro da Fonseca lett, a katonai felkelés megszervezője. A császárság bukása után végeláthatatlan belső viszályok kezdődtek, amelyek az országot gazdaságilag is nagyon megviselték. Fonsecát Floriano Peixoto követte az államfői méltóságban, azután Moraes Barros, Campos Salles, Rodrigues Alves következtek. Véres lázadás robbant ki 1910-ben az elnökválasztás alkalmával, és dühös polgárháború dúlt egész 1914-ig.

Brazília gazdasági fejlődése az áldatlan belső viszonyok dacára a világháború előtti évtizedekben nagy lépésekkel haladt előre. A lakosság száma is szépen nőtt; sokan vándoroltak ki az országba: olaszok, portugálok, spanyolok, németek és magyarok is. Nyersterményei közül a kávé a legjelentékenyebb; a legnagyobb kávétermelés idején Brazília dobta a világcipacra a földkereskéség kávéfogyasztásának nyolcvanhat százalékát. Kaucsuktermelése is jelentékeny volt az 1914 előtti időszakban. Ásványi kincsekben bővelkedik, mérhetetlen őserdei, kihasználatlan földjei a gazdagodásnak szinte határtalan sokféleségét és korlátlan lehetőségeit nyújtják.

Az Észak-Kordillerák államai: Columbia, Ecuador, Venezuela, a nyugalmi állapotoknak és forradalmak ugyanazt regényesen változatos állapotát mutatják mint a többi amerikai latin államok. Venezuela 1870-től 87-ig Antonio Guzman elnöksége alatt nyugodt napokat látott. Cipriano Castrot 1899-ben katonai forradalom emelte az államfői méltóságra. Gastro meg akarta szabadítani az országot a külföldiek gazdasági gyámságától, s e miatt összeütközésbe keveredett Németországgal, Angliával és Olaszországgal, amelyek Venezuelát blokád alá vették. A hatalmakkal való viszály 1908-ig Jüan Vincente Gomez elnökké választásáig tartott.

Colombiában Rafael Nunez elnökségéig véres belső csaták dúltak a konzervatívok és a liberálisok között; az ő elnöksége alatt viszonylagos nyugalom honolt az országban, hogy annál nagyobb erővel törjenek elő a szenvedélyek halála után (1894). Rafael Reyes és Carlos Restrepo elnöksége alatt Colom-

bia meglehetősen belső nyugalmat élvezett. Ecuadorban a klerikálisok és liberálisok vívtak egymással élet-halál harcot a 70—80-as években. Gacia Morens konzervatív kormánya alatt a papság volt az úr, meggyilkoltatása után (1875) az antiklerikálisok kerekedtek felül és a sokszor véres belső villongások egészen 1914-ig tartottak.

CHILE, PERU, BOLÍVIA.

A XIX. század második fele Chilében belső bajokkal forradalmi nyugtalansággal kezdődött. 1873 óta a liberális koalíció kezében volt a hatalom és Santa Maria elnöksége alatt heves kultúrharcot indítottak az egyház ellen, amely csak Jósé Manuel Balmaceda alatt enyhült. 1891-ben Balmaceda ellen a lakosság fellázadt, s a forradalmi zűrzavar egészen az új század küszöbéig tartott. A forradalmak az országot pénzügyileg retentően megviselték, s a pénzügyi egyensúly csak Pedro Moutt és Ramon Barros Luco elnökök alatt állt nagyhezen helyre. Chile legnagyobb ásványi kincse a salétrom; ennek a kiviteli vámja alkotja az állam fő jövedelmi forrását.

Peru és Bolívia a Chilével viselt háború óta (1879—83) láttak nyugodtabb napokat. Peru a vesztes háború után igen nehezen állt helyre; 1876-ban az országot szégyenletes államszűkítéssel sújtotta. A pénzügyek igen lassan, külföldi hitelezők támogatásával jöttek rendbe. Nicolas de Pierola elnökségét úgy tekintették, mint a virágzás korát, amely Pardo és Leguia kormányzása alatt is tartott. Bolívia belső története a XIX. század második felében a konzervatívok és a liberálisok küzdelme. Pando és Ismael Monces elnöksége alatt tett az ország gazdasági téren jelentékenyebb haladást.

A LA PLATA-ORSZÁGOK.

A három La Plata-környéki ország szintén hosszú bejósó zavarok után ért el bizonyos fokú belső megszilárdulást. Uruguayban két párt: a fehérek (blancos) és a színesek (golorados) küzdöttek sokáig a főhatalomért. Sajátságos, hogy a rengeteg belső harc, csaknem szakadatlan polgárháború mellett Uruguay a latin Amerikának gazdaságilag egyik legösszhangzatosabbban fejlődő országa. Földművelése virágzó, pénzügyei rendezettek voltak 1914 előtt. Korántsem nyújt ilyen kedvező képet Paraguay, a jezsuiták egykori kommunista állama. Mindkettőnél nagyobb jelentőségű Argentína, az egész Amerika, sőt a földkerekség egyik legfontosabb gazdasági területe.

Ennek a története is pártok harca hosszú évtizedeken keresztül. Falio A. Roca elnöksége (1880—86) korszakos jelentő-

ségü az ország fejlődésében; ő szervezte meg az erős központi hatalmat, s ezzel egy hatalmas mezőgazdasági fejlődésnek vetette meg az alapját. A virágzás csak Fuarez Celman elnöksége alatt akadt meg egy kis időre a belső zavarok miatt, de Roca második kormánya és Alcorta elnöksége alatt Argentina Amerika egyik legnagyobb gazdasági hatalmasságává nőtte ki magát. A kitűnő talaj, a jó éghajlati viszonyok, a nép szorgalma, a felülről való tudatos irányítás azt eredményezték, hogy már 1914-ben Argentina Oroszország és az Egyesült Államok után a föld legnagyobb gabonatermelő országa.

IX.

ÁZSIA.

AZSIA a XIX. században, az egyetlen Japán kivételével, amely az idejekorán öntudatra ébredt, európai nagyhatalmak imperialista céljainak majdnem teljesen passzív eszköze. Az ősi kultúrájú és Európával körülbelül egyenlő nagyságú India már a XVIII. században angol uralom alá jutott, Afganisztán, Beludsisztán, Arábia, Perzsia részben orosz befolyás alá kerültek, az óriási kiterjedésű Szibériát Oroszország igazta le. Az ázsiai Törökország és Kína függetlenek maradtak ugyan, de a nagyhatalmak nekik sem hagytak békét, a hódító és gyarmatosító politika mind a kettőre szemet vetett. Ázsia egyes részei, mint a Perzsa-öböl, a Vörös-tenger környéke, Arábia, Mezopotámia, a konstantinápolyi szorosok állandó vetélkedés tárgyai. A mohamedán világ feletti protektorátusra Disraeli óta Anglia tartott igényt, később Vilmos császár jelentette ki keleti útja alkalmával, hogy ő az összes mohamedánok védője. Ez a kegyes jóindulat és atyáskodás, amit az angolok és a német császár hangoztattak, természetesen kereskedelmi érdekeket szolgált. A Szezi csatorna megnyitása után az angolok teljes erővel rávetették magukat Arábiára, hogy ne csak a rendkívül fontos vízi utat, hanem azt környező országokat is biztosítsák a maguk számára.

A Chamberlain-korszakban Curzon lord, az indiai alkirály, tett legtöbbet Nagy-Britannia keleti befolyásának és hatalmának növelésére, ő ismerte fel Arábia, Perzsia, Afganisztán, Tibet fontosságát Anglia ázsiai birodalmának, Indiának biztonsága szempontjából. 1904-iki nagy feltűnést keltő nyilatkozatában kijelentette, hogy ezeknek az országoknak sorsa Angliát a legelső sorban érdekli, Anglia nem tűrheti meg, hogy ezeken a területeken az övével ellentétes érdekek vagy barátságatlan befolyások érvényesüljenek.

A Kelet a Németbirodalom figyelmét sem kerülte el.

1890-től kezdve fontossá váltak a távoli piacok, s a délfelé való terjeszkedés (Drang nach Süden) a német expanzív politikának nem túlhangosan kimondott jelszava, hanem olyan céltudatos törekvése, amelyet minden mozdulatából kiolvashatunk. Németország mindent megtett, hogy az ezer bajjal küzdő török birodalomban a lábát megvesse. Az Osztrák-magyar monarchiával való szövetséghez a német kormányok azért ragaszkodtak annyira, mert ez szolgált a dél felé való terjeszkedéshez lépcsőül; a monarchia azért volt sokkal fontosabb Oroszországnál. Már 1883-ban lement Törökországba Goltz német tábornok és átvette a török hadsereg kiképzésének irányítását, s ennek a küldetésnek bármennyire tagadják is a német történetírók, politikai céljai voltak. A bagdadi vasút, a német kikötők és Törökország közötti közvetlen összeköttetés — a németek szerint — tisztán kapitalista érdekeket szolgált. Ez igaz, csak hogy az imperialista korban a gazdasági és hatalmi érdekek teljesen összeszővődtek, egyik támogatója, kiegészítője a másiknak. Az úgynevezett „keleti kérdés”, a háború előtti nemzetközi politika legtöbbit emlegetett, idült kérdése, s főleg a török birodalom körül csoportosuló kérdéseket értették alatta. A hanyatló Törökországért négy nagyhatalom versengett: Németország, amely gazdaságilag legmélyebben behatolt. Franciaország, Angolország, Oroszország. Ez utóbbi brutálisan avatkozott a török birodalom ügyeibe, részben a Kaukázus, részben a Balkán felől, s közvetlenül 1914 előtt a titkos diplomáciai tárgyalásokon arról volt szó, hogy esetleg Angolországgal együtt osztozkodik a feldarabolásra ítélt Törökországon.

A TÁVOL KELET, KÍNA.

Az európai nagyhatalmak 1894 óta léptek szorosabb kapcsolatba a távol keleti egzotikus világgal. Fokozottabb figyelmüket a Távol Keletre, amellyel csak a XIX. század elején léptek először szorosabb gazdasági kapcsolatba, az ebben az esztendőben lezajlott kínai-japán háború hívta fel. A két ázsiai ország között, — mint majd később részletesebben előadjuk — az ütköző pont a Korea-félsziget volt, melyre mindketten igényt tartottak. Az akkor már európai mintára átszervezett, kitűnően kiképzett japán hadsereg a kínaiakat mind a tengeren, mind a szárazföldön teljesen legyőzte. A nagyhatalmakat a fényes japán győzelem után ijedelem fogta el, úgy látták, hogy az előretörő Japán miatt távol keleti érdekeik veszélyben forognak. Oroszország gyors tempóban kiépítette a hatalmas szibériai vasutat, a föld leghosszabb vasútvonlát, mely-

nek építését már 1891-ben megkezdték. Amerika úgy látta, hogy nem ő az egyetlen és kizárólagos úr a csendes tenger térein; a Németbirodalom észrevette, hogy a távol keleti német tervek a japán előretörés miatt füstbe mennek; végül Franciaország indokínai gyarmatbirodalmát kezdte félteni. Szóval az 1894-iki világraszóló japán győzelemmel feltárult az annyit emlegetett távol keleti kérdés; Vilmos császár, aki a keleti színes emberfajtákat sem szívelhette, ebben az esztendőben adta ki a „sárga veszedelem” jelszavát. Az európai nagyhatalmak és az Egyesült Államok figyelme elsősorban természetesen az újdonsült félelmetes versenytársra, a japáni szigetországra irányult.

A legnagyobb lépésekkel, a legszilárdabb akarattal a nagyhatalmak közül Oroszország hódított mind több és több tért a Távol Keleten. Az 1858—69-iki szerződés értelmében megkapta az Amúr-vidéket egészen a koreai határig; a birodalom azonban még mindig be volt zárva a keleti oldalon, s érthető, hogy a cári kormányok szerettek volna ajtót vágni keleten, hogy azon a Csedes-Óceánra kijuthassanak. Az orosz kormány 1896-ban megegyezett Kínával és Japánnal, és engedélyt kapott arra, hogy a wladivosztoki vasútvonalat Mandzsúrián keresztül vezethesse. A franciák, kik ebben az időtájban teremtettek maguknak igen erős támaszpontot a Távol Keleten, délről törtek észak felé, s igyekeztek mennél több előnyt, szabadságot, kiváltságot kicsikarni maguknak a gyenge és belsőleg meglehetősen züllött Kínától. De az idegenek: a japánok, az oroszok, a franciák, az angolok betelepülésének hatása magára Kínára sem maradhatott el, mert nem kisebb veszedelem fenyegette a birodalmat, mint az, hogy a területére vágyakozó európai nagyhatalmak szétszabdalják, és ugyanolyan sorsra jut, mint az afrikai kontinens.

A kínai nemzeti önérzetet felébresztette már az 1894—95-iki vesztes háború és Japán gyors modernizálódása sem maradhatott egészen hatástalanul. A shimonoseki-i békét a kínaiak rettentő nemzeti megaláztatásnak érezték, s nem sokára a békekötés után az intelligens kínaiak között erős nemzeti mozgalom támadt, amelynek egy művelt, lelkes kínai, Kang You-wei állott élére, s csakhamar igen sokan csatlakoztak hozzá, főhivatalnokok, tudósok, politikusok, akik valamennyien érezték hazájuknak megalázott helyzetét. Nem voltak radikális újítók. Tervük az volt, hogy kínai kulturális életet visszaviszik az ősi Konfucse-féle alapokra; ettől várták a nemzeti megújodást, abban a hiszemben, hogy az ősi tanok segítségével a modern alkotmányos állam is megvalósítható.

A mozgalom csakhamar nagy port vert fel, s nem állt meg ezen a középúton, hanem egyre radikálisabb irányba tért, s ugyanakkor felidézte a konzervatívok ellenmozgalmát. Japánban, a szenátus elnökének Konoye hercegnek vezetésével ebben az időben alakult meg a keletázsiai kultúrszövetség, amelybe a kínaiakat is bevonták, s a szövetség pánázsiai célokkal kezdte meg munkáját. Ez is hatással volt Kínára.

A kínaiak most már két nagy pártra szakadtak: az újítók pártjára, akik át akarták ültetni hazájukba az európai civilizációt; a konzervatívokra, akik az európai műveltséget gyűlöltek. De mindkét irány egyetértett abban, hogy meg kell szabadítani hazájukat az idegenektől. 1898 szeptember óta Tzu-si császárné került uralomra mint régens, aki a konzervatívokat támogatta, s megkezdődött az újítók kérlelhetetlen üldözése. Igen sokat megöltek vagy bebörtönöztek közülök; a vezérek: Kang-You-wei és Liang Ki-csao elmenekültek hazájukból. Erre az egész országban titkos társaságok keletkeztek. A legnagyobb jelentőségre a délen alakult nagy idegenellenes szövetség tett szert, melynek tagjait az angolok boxeréknak keresztelték el. Az idegengyűlölet óriási fokra hágott és északon a japánok, délen inkább az európaiak ellen irányult. Ebben az időben a gazdasági nyomor meglehetősen nagy volt Kínában, közben a boxerek látták, hogy az európaiak, kiknek hajói ekkor már jártak a kínai folyókon, jólétben élnek. 1900 májusában egy nagyobb megszervezett csapatjuk bevonult Pekingbe, megrohanta a japán nagykövetség palotáját és a nagykövetet megölte. A lázadók minden idegen tulajdont porrá zúztak, az európaiakkal kegyetlenkedni kezdtek, úgyhogy a betelepült keresztény lakosság helyzete tűrhetetlenné vált. Június 20-án lelőtték az utcán Ketteler német követet. A keresztény lakosság a követségek épületeiben húzta meg magát. A rémhírek hallatára körülbelül 15 ezer főnyi nemzetközi csapat indult a legforróbb nyárban Tiencsinből a kínai fővárosba és a lázadást néhány nap alatt vérbe fojtotta.

A hatalmak ekkor Li-Hung-Csang-gal, Kínának az európaiak által is nagyrabecsült államférfiával, a dinasztia tanácsadójával, szerződést kötöttek, s kölcsönösen aláírták az úgynevezett pekingi jegyzőkönyvet, melyben Kína összes bűneiért vezekelt. A kínai kormány a szerződés értelmében kezességet vállalt az idegen követségek alkalmazottainak életbiztonságáért, az elpusztított javakért 450 millió tael kárpótlást fizetett, területi veszteségek azonban nem érték. A nagyhatalmak ezután újabb expedíciót indítottak Kínába, amelyben amerikai és osztrák-magyar csapatok is résztvettek és a boxer-

lázadást Kína egész területén levertek. 1900 májusában értek véget a hadműveletek, s a császári udvar még annak az esztendőnek decemberében visszatért Pekingbe.

A KÍNAI FORRADALOM.

A boxerlázadás lezajlása után a császári kormányok különböző reformokat léptettek életbe, mint a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a közoktatásügy reformja. A mérsékelt reformok következménye az volt, hogy a radikális mozgalom még jobban megerősödött, Kína egész értelmisége kezdte hangosan követelni az alkotmány életbe léptetését. A császárné Csai-Cse herceg vezetésével bizottságot küldött Európába, hogy a különböző alkotmányokat tanulmányozza, majd rendelet jelent meg 1906-ban, amelyben a császárné kilátásba helyezte az alkotmánynak öt éven belüli megvalósítását. Először a közigazgatási reformot léptették életbe 1907-ben s még mielőtt az alkotmány elkészült volna, államtanácsot szerveztek.

Hiába ígerte meg az alkotmánykészítő bizottság, hogy az alkotmány 1916-ig fokról-fokra életbe lép, titkos társaságok alakultak s elkezdtek izgatni az uralkodóház ellen. A császárság szinte napról-napra vesztette tekintélyét, főképen a sok külpolitikai kudarc és vereség miatt. A reformok rengeteg pénzbe kerültek, emelni kellett az állami jövedelmeket s ez mind az elégedetlenséget fokozta. 1911-ben kitört a forradalom, amelynek főleg a diákok, az intelligencia és a katonaság voltak az értelmi szerzői. A forradalom egyik oka az volt, hogy a kormánynak, amely 1913-ra megígérte az alkotmány bevezetését, nem hittek; Csing herceg állt az ügyek élén, akiről tudták, hogy a reformígéreteket nem veszi komolyan. A forradalom másik oka az volt, hogy a mandzsu származású császári dinasztia a mandzsuakat állandóan előnyökben részesítette a kínaiak rovására. Az ősi császárság annyira elvesztette tekintélyét, hogy nem is gondolt a forradalom elfojtására.

A mozgalom Hopei és Si-Csuan városokban született meg, a forradalmárok egykettőre elfoglalták Nanking várost, de nem vonultak Peking ellen, hanem megegyeztek a császárral. A császár lemondott, de ott élhetett továbbra is Kínában, a forradalmárok tekintélyes apanázst biztosítottak neki. Ideiglenes elnökké 1912 január 1-én Szun-Went választották meg, a forradalmi mozgalom egyik értelmi szerzőjét. Körülbelül egy esztendőbe került, míg az új rendszer berendezkedett s 1913 áprilisában végleges elnökké Yan-Si-Kai-t választották meg. A köztársasági államformára való áttéréssel megkezdődött a

sok évezredes, többé-kevésbé mindig egységes kínai birodalom bomlása. Kínát a reformok felbomlasztották, az óriási, közel 400 millió lelket számláló társadalomból hiányzott az ösztartás érzése, a belső lelki kohézió, nemzeti egység tudata és ereje, amelyek Japánt annyira jellemzik.

JAPÁN.

Japánnak, amikor ez a név az európaiak előtt ismertté lett, már nagy, sok évezredes történelme volt, saját nemzeti kultúrája, tudománya, művészete, politikai életében az európaikkal vetekedő nagy emberek szerepeltek. A középkorban bizánci hajók kalandoztak el a japáni partokig, később felkeresték a velencei, portugál és hollandi tengerészek, de szorosabb kapcsolatok Japán és Európa között nem jöttek létre. A felkelő nap mesés országa nem egykönnyen volt megközelíthető. Roppant távol feküdt Európától, azonkívül a szigetországot környező tengereket az esztendőnek bizonyos szakában rettentő viharok dúlták. 1549-ben Loyolai Szent Ignác rendjének egy bátor katonája, Francesco Xavier, Indián keresztül eljutott Japánba és katolikus egyházat alapított. A kis egyház gyorsan nőtt. Űgy látszik, a japánok ősi vallása, a shinto vallás, mely a császári tekintete istennek és a buddhizmus, amely tulaj donkép nem vallás, hanem metafizika, nem elégítette ki a lelkeket. A japán nép különben is a vallási dolgokban nagyon türelmes. A katolikus egyházra nagy jövő várt volna a szigetország fogékony népénél, ha Xavier utódai, a később odavándorolt jezsuiták, mindent el nem rontanak. Űők ugyanis Japánt oda akarták kapcsolni Spanyolországhoz s ez ellen fellázadt a japán nemzeti önérzet. A hatás nem maradt el: az akkori shogun (a császár helytartója) 1637-ben, máról-holnapra minden idegent kitiltott az országból.

A szigetország továbbra is európai és egyéb hatásoktól csaknem légmentesen elzárva fejlődött és nem lépett ki ennek a faji elzárkózottságnak szűk köréből egészen a XIX. századig. Az ötvenes évek elején először az Egyesült Államok léptek szorosabb összeköttetésbe Japánnal. Perry tengernagy azt követelte az akkori shoguntól, hogy kössön az Egyesült Államokkal kereskedelmi szerződést. Hosszas habozás és tárgyalások után a japán hatóságok megnyitottak Amerika előtt két rossz kikötőt: Shimodát és Hakodadét és 1854 március 31-én ideiglenes kereskedelmi szerződést kötöttek. Ez volt Japán életében az első idegen hatalommal kötött kereskedelmi szerződés. Ezt nemsokára az Oroszországgal, Angolországgal és Hollandiával kötött szerződés követte; ezzel megkezdődött az idegen orszá-

gokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal, az állandó érintkezés és kapcsolat.

Japánban ebben az időben a shogunok uralkodtak, a teljesen félrevonult, megközelíthetlenségben élő császárok helyettesei. Épp a XIX. század közepén kezdte követelni a közvélemény a shogunátus eltörlését s az egykori császári hatalom visszaállítását. A kereskedelmi szerződések megkötése idején úgy maga a shogun, Iesada, mint miniszterei, Abe Masahiro és ennek utóda, Hotta Masahiro Európa-barátok voltak és a külfölddel való gazdasági és kulturális kapcsolatok felvételét Japánra nézve sürgősnek tartották. Nemsokára új és sokkal jobb kereskedelmi szerződés jött létre Amerikával, melynek értelmében újabb kikötők nyíltak meg az Egyesült Államok kereskedelmi hajói előtt és Japán többek között abba is belement, hogy az ott tartózkodó amerikaiak felett összeütközések esetén csak saját bíróságaik ítéelkezhessenek. Amerika hadihajókat, gőzösöket szállított Japánnak, azonkívül szakembereket küldött ki, akik a népet az amerikai gyártási módszerekre megtanították. Ez a korszakos jelentőségű szerződés 1859 július 4-én jött létre s érvényben volt 1904-ig. A császár az aláírást kezdetben megtagadta, mire Hotta Masahiro miniszter lemondott, de utóda, Ii-Naosuke, Japán egyik legnagyobb politikusa, szintén az újítások híve volt és az Amerikával megkötött egyezményt a császár aláírása és beleegyezése nélkül életbe léptette. A maradiak hasztalan lázongtak. Iit, a nagy minisztert, aki a shogun elhalálózása után annak 13 éves unokáját tette meg császárhelyettesnek, a főhatalomra való törekvéssel vádolták és 1860-ban megölték, de utóda, Ando Nobumasa szintén Európa-barát volt, amellet ő is, ugyanúgy, mint a reakciósook, a császárság visszaállítását követelte.

Általános ellenszenv nyilvánult meg a több mint 200 év óta egyfolytában uralkodó shogun-dinasztia ellen, s ugyanakkor üldözni kezdték az idegeneket. Edo városban az angol és az amerikai követség házát felgyújtották, majd 1862-ben egy angolt megöltek. Az ország két pártra oszlott: a szélső konzervatívokra, akik ragaszkodtak az ország ősi törvényeihez, amelyek az idegenekkel való érintkezést a legszigorúbban tiltották, és az újítókra, akik alkalmazkodni akartak az előrehaladottabb Európához és Amerikához. Az idegeneket, kiknek nagy számmal voltak Japán kikötőiben kereskedelmi házaik, gyakran súlyosan bántalmazták. 1863 júliusában azonban megjelent az egyesült angol, holland és francia hajóhad Kagoshima kikötőjében és a várost porrá bombázta. Az ország rendkívül nagy lelki átalakuláson ment át. Egyre szaporodott az újítók száma, akik

a középkori feudalizmus és régi hivatalnok-uralom eltörlését követelték. Szerencsére s shogun egyik rokona, Matsudaira Katamori megnyerte a Kiotóban tartózkodó császárt is a reformoknak. 1866-ban Tokugawa Yoshinobu lett az új shogun, aki, látva az elégedetlenséget, példátlanul álló nemes tette határozta el magát. Nem akart polgárháborút és 1867 november 19-én kéziratot intézett a császárhoz, amelyben kinyilatkoztatta, hogy a shogunátus kormányát leteszi a császár kezébe. Ezzel a császárság, amely századok óta árnyékhatalom volt Japánban, visszanyerte ősrégi, a japán hit szerint, Istentől származó hatalmát s egy új korszak kezdődik az ország történetében, amelyet japánul Meiji-korszaknak — fényes kormányzás korszakának — neveznek.

A MEIJI-KORSZAK.

Mutsuhito, a császár, a shogunátus bukásának évében mindössze tizenöt éves volt, az államhatalmat tanácsadók gyakorolták nevében. A császári hivatalnokok élére az elnök, japánul: sósai került, neki volt alárendelve a kisebb tanács, az úgynevezett gijo és a nagy tanács, a sanyo. A belső béke azonban nem állt egykönnyen helyre. A shogunátus mellőzött emberei sértve érezték magukat, felkelést szerveztek, de a császári csapatok Tokugawa Yoshinobu vezetésével leverték őket. A császár 1868-ban adta ki az új alkotmányt, amely szintén igen nagy jelentőségű Japán fejlődésében. Az alkotmány ugyanis megengedi, hogy a nép időnként gyűléseket tartson s ott megbeszélje a közkérdéseket; kimondja, hogy az osztályellentétek megszűnnek, a kötelességek egyformák, az idejüket múlt erkölcsöket, szokásokat pedig meg kell szüntetni; végül hangsúlyozza, hogy a japán állam megerősödése végett át kell venni külföldről minden hasznos ismeretet. A következő, 1869-ik, esztendőben újból átszervezték a kormányt, a császár minisztériumot nevezett ki, de ez még a nagytanácsnak volt alárendelve. Ugyanakkor kimondották, hogy a főváros és a császári székhely ezentúl Edo város lesz, amely Tokió nevet kapott.

A belső átalakítás óriási munkája céltudatosan, fokról-fokra ment végbe. Meg kellett semmisíteni mindenekelőtt a régi nagyhatalmú és -tekintélyű tartomány-kormányzók, az úgynevezett daimiók uralmát. Ilyen daimio 277 volt az országban s hatalmukat az 1869-iki császári rendelet megsemmisítette s ezzel a szintén történeti ténnyel mindenki a mikádó alattvalójává lett és a feudalizmus megszűnt. A császári hatalomnak az egész Japánra való kiterjesztése a teljes társas-

dalmi átalakulást jelentette, ez viszont a gazdasági élet átalakulásával járt együtt. Ezután következett a hadügyek és a közigazgatás átszervezése európai mintára. A teljes polgári egyenlőséggel, az európai kultúra átplántálásával fejeződtek be néhány évtized alatt a reformok. Japánnak ez az átalakulása a XIX. század történetének egyik legnagyobb eseménye: európaizálódott egy nagy nemzet, mely nem tartozott sem a fehér fajhoz, sem az európai nyelvcsaládhoz. Japán nagyobb belső megrázkódtatások nélkül esett át a forradalmon. A daimiók, akik addig fejedelmi hatalmat gyakoroltak, kerületi főnökök lettek, az alájuk tartozó katonai kaszt, amely körülbelül az európai feudalizmus lovagrendjeinek felelt meg, az úgynevezett samurai, pénzbeli kárpótlásban részesült. De már két év múlva az összes daimiókat hivatalnokokkal helyettesítették és anyagi kárpótlásban részesítették őket. A régi középkori címek, rangok megmaradtak és máig megvannak, de csak mint történeti emlékek. Most már gyorsan átszervezték az egész állami- és jogéletet. 1871-ben az ország új pénzrendszerre tért át, s az egység az En lett, amely két békebeli aranymárkának felel meg. 1870-ben létesült az első távírvonal, majd kábellel kötötték össze Nagasaki várost Sanghainal. 1872-ben megnyílt Tokió és Yokohama között az első vasút; 1871-ben birodalmi posta létesült. 1872-ben bevezették az európai népoktatást s a kormány elrendelte az általános iskolakötelezettséget. 1873-ban áttért Japán a gregoriánus naptárra, és a vasárnap megünneplésére. Ugyanebben az esztendőben bevezették az általános védkötelezettséget. A reformokban Japán eklektikus módszert követett. Átvette a modern európai jogrendszert és közigazgatást, de nem tekintette egyiket sem kizárólagos mintának. A japán tudósok valamennyit áttanulmányozták s átvették belőlük azt, ami a japán viszonyok között leghasznavehetőbbnek látszott. A néhány évtizedes, szinte csodás reformművet úgy jellemezhetjük, hogy a középkori Japánból semmi sem maradt meg. csak a lelki tényezők: a japánok rendkívül erős faji öntudata és a japáni álameszme legyőzhetetlen ereje. A reformmű végrehajtói a japáni művelődés ősi, nemzeti elemeit, az új európai művelődés elemeivel nagyszerű szintézisben egyesítették. Japán lelkivilága ma is az, ami hajdan volt, érintetlenül megmaradt a becsületről alkotott középkori fogalom, a bus-hitó, a szolgálat, az önfeláldozás szelleme.

A VISSZAHATÁS.

Az ilyen nagy társadalmi és politikai reformokat szabályszerűen követő visszahatás nem maradhatott el. A társadalmi előjogok megszűntek s azok, kik régi, évezredes kiváltságukat elvesztették, mint például a samurai-kaszt tagjai, kik közel félmillió családot tettek ki, nem tudták megállni helyüket az új szokatlan gazdasági szabadversenyben. A pénzkárpótlás, amit a császártól kaptak, hogy megélhessenek, igen csekély volt. Az elégedetlenek és a reformok halálos ellenségei főleg a samurai-kaszt tagjai közül kerültek ki, ők szítoták az elégedetlenséget s rendezték az első felkelést Kumamoto városban. Az elégedetlenek élére Takamori tábornok állt, aki kezdetben az újítások híve volt. Az ellenforradalom igen jól meg volt szervezve, Japán összes nagyobb városaira áterjedt, de a császári sereg 1877 őszén egész vonalon győzött. Több mint 6000 ember esett el a belső véres harcokban.

A császár és a kormány most már tovább haladtak zavartalanul a megkezdett reformok útján. A hetvenes esztendőktől kezdve már igen sokan mentek ki Japánból külföldre, az angol, francia, német egyetemekre s az új nemzedék már a reformok rendületlen híve. Ezek az egyetemi hallgatók visszatérve hazájukba, a nyugateurópai alkotmányosság és demokrácia eszméit kezdték hirdetni. Japánban már megvolt a polgári egyenlőség, a gazdasági élet berendezkedett az európai formák szerint, de a birodalmat a császár és tanácsosai teljhatalommal kormányozták; lehetetlen volt az alkotmányjogi reformok elől kitérni. Mutsuhito császár a reformoktól nem idegenkedett. 1875-ben lépett életbe az állandó államtanács, 1879-ben kezdték meg tanácskozásait a kerületi gyűlések. A tömegek egyre hangosabban követelték az alkotmányosság bevezetését, közben a politikai pártok is megalakultak, amelyek körülbelül az európai pártoknak felelnek meg. Alakult egy nagy liberális csoport Iiyoto néven, aztán egy haladó párt — kaishinto — és a rikkentei seito-párt, — az alkotmányos császári párt, amely az európai, meggondoltan haladó, úgynevezett konzervatív pártoknak felel meg. A császár 1881-ben adta ki szintén korszakos jelentőségű kiáltványát, melyben alkotmányt engedélyezett népének. Mielőtt azonban az alkotmány életbe lépett volna, Ito Hirobumi-t, Japán egyik legnagyobb államférfiát, aki ebben az időben a császár környezetében mint államtanácsos működött, Európába küldte, hogy a különböző alkotmányos berendezkedéseket tanulmányozza. Ito két esztendő múlva, 1884-ben tért vissza és megkezdte az új japán alkotmány kidolgozását.

A nagytanácsot nemsokára feloszlatták, a szenátust megszüntették és a császár kilenc tagú kormányt nevezett ki, élén a miniszterelnökkel.

Az új japán parlament a kétkamarás képviselőházból és felsőházból (az urak házából) áll. A képviselőházba a választók küldöttek be 300 képviselőt, kissé megszorított, bizonyos adócenzushoz kötött szavazati jog alapján. A felsőházban a nemesi osztály tagjai foglaltak helyet, de nem az egész nemesiség, hanem csak képviselőik, azaz egy ötödrész, akiket maguk választottak maguk közül. Az az újítás, hogy az előkelőségek csak képviselőiket küldjék a felsőházba, amit a háború után Magyarország is átvett, Japán találmány. A felsőháznak vannak ezenkívül még választott tagjai, azonkívül olyan tudósok és közéleti kiválóságok, kiket a császár hívott meg. Egy kiváló japán politikus, Kaneko, az alkotmány egyik készítője, 1889-ben még mielőtt a parlamentről szóló császári határozatot kihirdették volna, az alkotmány egy példányát elküldte Herbert Spencernek, a nagy angol filozófusnak. Spencert meglepte az új alkotmány, amely érintetlenül hagyta a mikádó teljes szuverenitását s azt jegyezte meg, hogy a japán kétkamarás parlament, bármiként működik is, az államélet vezetéséért minden felelősséget magára vállalt. Állambölcseleti szempontból sokan kifogásolták, hogy mindkét kamarának a jogköre teljesen egyenlő; a nyugateurópai parlamentek általában a népképviselőkre fektették a fősúlyt, azé a kezdeményezés joga és a felelősség is. Japánban mindamellett a parlament zavartalanul működött és az új parlamentáris rendszer mellett a nemzet ki tudta fejteni összes képességeit és a világ egyik legnagyobb hatalmává emelkedett. A parlament 1890 november 29-én nyílt meg.

Japánnak minden időben voltak nagystílú vezető államférfiai, az ókorban és a középkorban is. Látjuk a 60—70-es években, hogy a reformok nem alulról indultak ki, hanem a legfőbb vezetőréteg látta be, hogy az országnak, ha nem akar a hódító és gyarmatosítani akaró európai hatalmaknak zsákmánya lenni, át kell Európától vennie mindent, ami a nemzeti védelem s a nemzeti szuverenitás megőrzése végett szükséges. A kormányok idejében észrevették, hogy az ország függetlenségét több oldalról komoly veszély fenyegeti. A legfenyegetőbb volt a telhetetlen orosz nagyhatalom. De észrevették a japánok azt is, hogy az európai hatalmak a Távolléteken is ki akarják építeni pozíciójukat. Valószínű, hogy Japán, ha gyorsan nem civilizálódik, mint támadásoknak kitett tengerparti ország, a versengő amerikaiak, angolok, franciák

hódító szándékainak ugyanúgy áldozatul esik, mint Indokína, vagy India. Nagy férfiai közül, akiknek a reformokat köszönheti, főleg kettőt kell kiemelni; az egyik Okubo, a másik Ito. Okubo résztvett már a shogunátus elleni forradalomban s egyike volt annak az öt vezető férfiúnak, akik a shogun hatalmát megdöntötték és a császárt visszaállították. A shogun lemondása után ő lett a császár főminisztere. Kezdetől fogva azt hirdette, hogy Japánnak át kell venni Európától mindent, ami nagy és értékes és a saját régi civilizációját ki kell bővíteni európaival, mert csak így állhatja meg a népek versenyében a helyét. Okubo volt egyik elnyomója a Takamori-féle ellenforradalomnak. 1872-ben világkörüli utat tett, beutazta egész Amerikát és Európát és tapasztalatait odahaza értékesítette. 1878-ban a maradiak bosszúból megölték.

Japán másik nagy államférfia és vezető szelleme a reformkorban, az előbb már említett Ito. Fialat korában nagy utazást tett Európában, ahol mindent megfigyelt és megtanult. Egyike volt azoknak, akik Mutsuhito császárt a reformoknak megnyerték. Ő is a shogunátus ellenfele volt, s a központi császári hatalom egyik megteremtője. Céltudatos, kitartó, fáradhatatlan szervező, alkotó tehetség volt Ito, aki kétségkívül a XIX. század legnagyobb államférfiainak egyike. Felismerte Japán nagyszerű helyzetét s azokat az előnyöket, amelyeket a szigeti fekvése nyújtott neki. De hogy hatalmi pozícióját kiépítse, nagy hajóhadra volt szüksége; Ito a japán hajóhad egyik megteremtője. Jókor észrevette a veszedelmet is, amely Japánt a Távolság Keleten terjeszkedni akaró Oroszország részéről fenyegette, s az ő gondolata volt Korea elfoglalása, ami viszont elkerülhetetlenné tette az összeütközést Oroszországgal. Ito sem halt meg természetes halállal: 1908-ban egy koreai bosszúból megölte.

JAPÁN HÁBORÚJA KÍNÁVAL.

Japán az európaiak előtt akkor tűnt fel először és kezdett félelmetessé válni, amikor egy nagy, véres harcban, az aránytalanul nagyobb és erősebbnek hitt Kínát megverte. Az összeütközés oka a két ország között Korea volt, melyre Japán is igényt tartott és a beavatkozásra kereste az ürügyet. Arról volt szó, melyiké legyen a rendkívül fontos stratégiai fekvésű tartomány: Kínáé-e vagy Japáné? A viszályok a barbár Korea miatt már régóta tartottak, azóta, hogy Ito, Kína egyik nagy államférfiával, Li-Hung-Csanggal, 1885 április 18-án Tiencsinben szerződést kötött. A szerződésben kimondották, hogy Korea függetlenségét mind a ketten tiszteletben fogják tartani; mind a

kínai, mind a japán csapatokat visszavonják; minden újabb beavatkozást csak akkor fognak végrehajtani, ha azt előzetesen egymással megbeszélték.

Kína nem vette komolyan a tiencsini szerződést, továbbra is meg akarta őrizni felsőbbbségét a félszigeten. Amikor 1894 áprilisában felkelés támadt Koreában, Kína anélkül, hogy Japánt, a tiencsini szerződés értelmében, értesítette volna, csapatokat küldött. Hiába hivatkozott Japán a szerződésre, a kínai kormány júniusban 4000 embert menesztett Yen-Csuánba, s nemsokára újabb csapatszallítmányok következtek. Most már elkerülhetetlen volt az összeütközés. A japán flotta először néhány kínai hadihajót semmisített meg, majd a kormány nagyobb csapatot küldött Csemulpóba és 1894 augusztus 1-én Kínának megüzente a háborút. Az első komoly összeütközés szeptember 17-én játszódott le a tengeren. A japán flotta, mely tizenkét csatahajóból állt, Hai-Yangnál, a kínai flottát megsemmisítette. Ez volt az első nagy feltűnést keltő japán győzelem. A Phyöng-Yang erőd bevétele után, ahova a kínaiak nagyobb csapattesteket összpontosítottak, Yamagata japán tábornok áttette a harcteret Mandzsúriába és október 26-án a kínai hadseregre KhrLien-Csengnél, hatalmas csapást mért. November 6-án a japánok Kincsou mellett arattak újabb győzelmet, amely után szabaddá vált az út Port Arthur felé, majd a Liang-Tung félszigetet foglalták el. 1895 január második felében Wei-Hai-Wei kikötőjébe hajózták át a második japán hadsereget s február 2-án a japánok az egész erődöt elfoglalták, mire a kínai hajóhad komolyabb harc nélkül megadta magát. A beteges Yamagata helyett az északi hadsereg vezetését Nozu tábornok vette át, aki március 4-én nagy és véres ütközet után elfoglalta Niu-Tsang várost, utána Tien-Csangot vette birtokába. Kína teljes vereséget szenvedett, és a kicsiny, jelentéktelennek tartott, kezdetben lebecsült Japántól békét kért.

A kínai háború volt az új Japán első sikeres erőpróbája. Már ekkor átvették az európaiak fegyvereit, hadseregszervezetét, harci módszereit s az új európai mintára átszervezett hadsereg számbeli fölényben lévő kínaiakkal szemben remekül megállta helyét. A háborúk mindig az igazi valóságukban mutatják a nemzeteket. Nemcsak a hadieszközök voltak újak, hanem az emberek is átalakultak s hozzáidomultak a harcászatnak európai eszközeihez.

Li-Hung-Csang, 1895 március 19-én a kínai kormány megbízásából Japánba utazott és megkezdődtek a béketárgyalások Shimonoseki városban. Április 17-én írták alá a béke-

szerződést, mely többek között a következőket tartalmazza: Kína elismeri Korea önállóságát; Liang-Tung félsziget, Formosa sziget, a környező kisebb szigetekkel együtt Japáné lesz; megkapja még ezenkívül Japán a Hokoto szigetet. Az áldozatokhoz képest, melyeket Japán hozott s a megalázó vereséghez képest, melyet Kína szenvedett, a békeszerződés édes-keveset nyújtott. A japán kormány és a közvélemény a békeszerződés eredményeivel nem is voltak megelégedve. Japán azért kapott oly keveset, mert a békeszerződésre befolyást gyakoroltak a féltékeny európai hatalmak. A szerződés nem kis ijedelmet keltett főleg Oroszországban, amely eddig is féltékenyen és irigykedve figyelte az új keleti nagyhatalmasságot, amely olyan váratlanul emelkedett ki a Csendes-óceán hullámaiból. Oroszország is igényt tartott Koreára, és szerette volna megszerezni a maga számára a Csendes-óceán keleti partjait. Japánnak viszont nagyon kellett vigyázni arra, hogy el ne szakítsák az ázsiai szárazföldről, ami akkor történt volna meg, ha Oroszországnak sikerül birtokába venni Mandzsúriát és Koreát. Korea volt az a mag, amelyből kikelt néhány esztendő múlva az orosz-japán háború.

AZ OROSZ-JAPÁN HÁBORÚ.

Az Oroszországgal való összeütközés éppen Korea miatt keletkezett, mint az imént említettük. Ki volt az oka a háborúnak? Trubeckoj herceg, orosz politikai író, az orosz nagyhatalomról szóló munkájában őszintén bevallja, hogy a háború oka Oroszország volt. A kormány, különösen Witte gróf pénzügyminiszter, elleneztek a japánokkal való háborús összeütközést, s az imperialista udvari klikk politikájáért nem lelkesedtek. Nem akart háborút Japánnal Kuropatkin sem, az akkori hadügyminiszter. Rosen báró, az akkori tokiói orosz nagykövet szintén óva intette a kormányt. Az imperialista udvari klikk azonban az 1903-iki japán ajánlat elfogadásáról, melynek az volt a lényege, hogy osszák meg az érdekeket Koreában és Mandzsúriában, hallani sem akart. De Japán nem engedhetett. Nem ok nélkül félt attól, hogy Oroszország Koreát alkalomadtán magához ragadja. Oroszország hatalma szédületes arányúvá nőtt volna, ha megszerzi a keletázsiai partokat; egy dzsingisz-káni roppant birodalom húzódott volna keresztül egész Ázsián, s fél Európán, a Csendes-óceántól a Balti-tengerig. Japánt az így megnőtt orosz birodalom kicsiny, a szárazföldről örökre elzárt ország jelentéktelen szerepére kárhóztatta volna. Korea Japánra nézve életkérdés volt.

1904 január 13-án a kormány kérdést intézett Péterváron

Koreára vonatkozólag, s egyben azt követelte, hogy Oroszország rögtön űrítse ki a Mandzsúria tartományt. Minthogy erre kielégítő válasz nem érkezett, február 7-én megszakították Oroszországgal a diplomáciai kapcsolatokat.

Ámbár az előkészületek jó darabig tartottak, a háború híre mégis meglepte a világot. A civilizált népek rokonszenve inkább Japán felé irányult. A közhangulat az új, feltörekvő, gyorsan művelődő Japánnal rokonszenvezett, nem a gögös, elbizakodott orosz nagyhatalommal. Japán minden erejét megfeszítve, hősieen küzdött a nagy, lomha Oroszországgal, melynek kormánya a cári Oroszországot jellemző göggel s lassúsággal kezdte meg a hadműveleteket a Távol Keleten. A hadmozdulatok hosszú előkészületek után csak február végén kezdődtek meg. A japán hadsereg egy része bevonult Koreába, melynek császára átengedte a főhatalmat Japánnak, Togo tengernagy pedig Port-Arthur kikötő ellen vonult fel, amelyet Stössel orosz tábornok védett. A japánok az orosz flottát Port-Arthur előtt április 13-án tönkrevették, ami a fontos erődítményhez vivő víziutat szabaddá tette, közben a Yalu folyón való átkelésben megakadályozták az orosz sereget. A május 26-án és 30-án aratott nagy Japán győzelem Kiuceunál bebizonyította a japán hadvezetésnek az orosz felett való fölényét. Az orosz seregeknek a port-arthuri erőd-höz vezető útját Nogi japán tábornok zárta el, azután Wafangunál teljesen szétverte a vár felmentésére siető orosz csapatot.

Az orosz kormány a Kelet-Ázsiában működő orosz sereg élére Kuropatkin hadügyminisztert állította; a három nagy japán sereget, amelyeket Oroszország ellen mozgósítottak, Oyama tábornok vezette. Az oroszok egymásután szenvedték a súlyos vereségeket. Október 9-től 18-ig hatalmas méretű, mindkét részről veszteségteljes ütközet zajlott le Mukden várostól délre, melyben a japánok győztek s közben rettentően heves és véres küzdelem folyt Port-Arthur birtokáért is. 1904 decemberében egymásután estek el Port-Arthur külső erődítményei, mire Stössel tábornok 1905 január 1-én kénytelen volt a várost feladni. A bosszúért lihegő orosz hadvezetés Stösselt a vár feladásáért haditörvényszék elé állította, s először halálra, majd tízévi várfogságra ítélték. A szigorú északi tél véget vetett a hadműveleteknek 1905 márciusáig. Március 10-én a japánok mentek át támadásba, 250.000 emberrel a 300.000 főnyi orosz hadsereg ellen és Oyama tábornok többnapos elkeseredett küzdelem után megverte Kuropatkit, Mukden várost pedig bevette.

A japánok a tengeren még fölényesebbnek bizonyultak. Az ázsiai orosz flottát még az ellenségeskedések megkezdésekor tönkrevérték, 1905 május 27-én pedig Togo admirális Csusima-szigetnél a tenger alá süllyesztette az orosz kelet-tengeri hajóhadat, amely még 1904 októberében indult el és több hónapig tartó úton, Afrika megkerülésével érte el az ázsiai vizeket.

Oroszország a háborúban körülbelül 600.000 embert veszített. A stratégiai írók megállapítása szerint a japánok jobban kiképzett hadseregüknek, a jobb vezetésnek, a japán katonaság izzó hazafiságának és halálos elszántságának köszönhetőek győzelmüket. Milyen erős volt a japánokban a győzelmi akarat, erre nézve jellemző egy jelenet, amely Claude Farrére-nak, a kitűnő francia írónak egyik könyvéből való. A csusimai ütközet napjaiban két japán tiszt beszélget. Az egyik: „Átvettük Európa fegyvereit. Sőt átvettük Európa erkölcsseit is. És most a csataterén vagyunk. Ha holnap megvernek bennünket, mit mond majd a világ?” A másik így válaszol: „Ha megvernek bennünket, a világ azt mondja, hogy majmok vagyunk. Ezért nem szabad vereséget szenvednünk.” Oroszország még bírta volna hadiszerrel meg emberanyaggal, de benn az országban a forrongás jelei mutatkoztak; ezért kapva-kapott Roosevelttel amerikai elnök békeközvetítésén.

A tárgyalásokat az amerikai Portsmouthban kezdték meg. A japánok kezdetben igen súlyos követelésekkel állottak elő, követelték többek között az egész Szakhalin-sziget, Port-Arthur kikötőváros, Liaotong birtokát, s ennek a tetejébe még jó nagy összeg hadikárpótlást. Követelésüknek egy részét, hosszú vonakodások után Oroszország kénytelen volt teljesíteni: megkapták Szakhalin déli felét, japán felügyelet alá került Korea és igazgatása alá a szibériai vasút mandzsúriai része. Oroszország kezdetben nem akart beleegyezni megaláztatásába, csak Anglia közbenjárására engedett, pedig ahhoz képest, hogy teljes vereséget szenvedett, az elképzelhető legjobb békefeltételeket kapta.

Az orosz-japán háború legfontosabb eredménye az, hogy Japán belépett a világ nagyhatalmasságai közé nyolcadiknak, felemelkedett a nemzetek arisztokratái közé. Igazolódott az angolok, akik elég korán, már 1902-ben felismerték a gyorsan modernizálódó és előretörő Japán politikai értékét. Azt látjuk ennek az időszaknak diplomáciai levélváltásaiban, hogy Amerika és Anglia tudatában voltak Japán jelentőségének, meglátták, hogy az országot sajátos geográfiai helyzete ugyanolyanszerű hatalmi pozícióra teremtette, mint a másik sziget-

országot, Angliát, és hogy kormányaiban felébredtek az addig szunnyadó imperialista hajlamok. Csak Németországban nem jöttek rá Japán előretörésének történelmi jelentőségére. Bülow azt írja emlékirataiban, hogy Vilmos császár valóságos idioszinkráziát érzett a japánok iránt és hallani sem akart a hozzájuk való közeledésről. Az bizonyos, hogy Japán az oroszokon aratott győzelme óta kérdéssé tette a két angol-szász nagyhatalomnak a Csendes-óceánon addig gyakorolt korlátlan uralmát, sőt veszélyeztethette, főleg népének ijesztő szaporasága miatt, az angolok keletázsiai gyarmatait is. Ezért az angol-szász nagyhatalmak, igen józanul, úgy gondolták, hogy legjobb lesz az újdonsült nagyhatalmat, barátságot színelve, a különböző szerződésekkel fékentartani. Az 1902-i angol-japán szerződésben kimondták, hogy Kína és Korea függetlenségét minden eszközzel meg fogják védeni. Ha a szerződő felek egyikét egy másik nagyhatalom megtámadja, a másik köteles segítségére sietni. A szerződés Oroszország ellen irányult; Anglia és Japán azt akarták megakadályozni, hogy Oroszország betörjön Koreába vagy Kínába.

Mutsuhito császár, kinek nevéhez a nagy átalakulás dicső korszaka s két nagy győzelem emléke fűződik, 1912-ben meghalt; uralkodásban fia, Yoshihito követte.

Maga Japán, hatalmának tudatában, azon volt a győzelem óta, hogy minden lehetőséget megragadva, kihasználja előnyös helyzetét keleti pozíciójának megszilárdítására. Hiszen Koreával és Kínával szemben azóta, hogy európaizálódott, óriási fölényre tett szert. Koreát a portsmouthi békekötés után benépesítették a nagy rajokban kivándorló japán telepesek, majd előzönlöttek Japán kereskedelmi és ipari vállalatai, úgy, hogy a valóságban Japán vazallus államává lett. 1907-ben a koreai felkelést vérbefojtották. Rá néhány év múlva (1910 augusztus) bekebelezték az akkor 14 millió lakost számláló tartományt. Korea császárát a japán kormány Tokióba hurcolta, a tartomány élére kormányzó került, akit a japán császár nevez ki, de aki közvetlenül a mindenkori miniszterelnöknek van alárendelve. Az első kormányzó Terauhi tábornok lett, aki később nagy szerepet játszott, mint miniszterelnök a világháború alatt. Japán közben óvatosan, nehogy ismét összeütközésbe kerüljön Oroszországgal, vagy az európai hatalmak bármelyikével, kezdett berendezkedni Dél-Mandzsuriában is, ahol a vasútvonal birtokába jutott a portsmouthi szerződés rendelkezései szerint. Liaotong-félszigetet szintén gyorsan gyarmatosították, Dany várost pedig olyan nagy kikötővé fejlesztették, hogy csakhamar verseny-

társa lett Wladivosztnak. Oroszországtól azonban Japán tartott. Hogy a várható összeütközést elkerülje, 1907 júliusában Péterváron megegyezés jött létre a két ország között, amelyben kimondták, hogy kölcsönösen elismerik a status-quo elv sérthetlenségét Kínában. Ezt a megegyezést Oroszország és Japán 1910-ben, midőn az amerikai befolyás fenyegetővé vált, megerősítették és megújították.

A fényes győzelemmel, melyet Japán a mandzsúriai mezőkön és a japáni vizeken aratott, roppant nagyot nőtt az európai nagyhatalmak szemében, rögtön elismerték magukkal egyenrangúnak, ami külsőleg abban fejeződött ki, hogy a náluk levő diplomáciai képviselők nagyköveti rangra emelkedtek. A hatalmi politika fénykorában csak a nyers erő ébresztett tiszteletet. Japán gyorsan nőtt; a portsmouthi béke fontos nyersanyagtermelő területekhez juttatta, amelyek táplálták gyorsan fejlődő iparát. Felemelkedése a világpolitikában azért jelent mérföldkövet, mert egyszerre keresztülhúzta az európai nagyhatalmak, főleg Oroszország számításait. A mandzsúriai győzelemnek közvetve a balkáni bonyodalmakban is része van, mert Oroszország ezután vetette rá magát ismét teljes erővel a Balkánra.

A NEMZETKÖZI POLITIKA A FEGYVERES BÉKE KORÁBAN. A VILÁGGAZDASÁG EREDMÉNYEI.

A NEMZETKÖZI POLITIKA ÁLTALÁNOS IRÁNYA.

AZ 1871-1 FRANKFURTI BÉKÉVEL a nagyhatalmak külpolitikájának új iránya kezdődött, amelyet általában a „fegyveres béke” és az „imperializmus” szóval szoktak jelölni. Az imperializmus fogalmának tüzetes meghatározása és tudományos elemzése Ernest Seilliére-nek, a Philosophie de l'imperialisme nagynevű szerzőjének érdeme. Seilliére Jean Jacques Rousseau miszticizmusából vezeti le az imperializmus különböző formáit, s a jelenség alapja — szerinte — a genfi próféta tanításaival kezdődő romantikus betegség, amelynek a faji, a nemzeti és csoport-imperializmusok különböző, de azonos lelki indítékokra visszavezethető megnyilvánulásai. A plebejus-imperializmus Jean Jacques „Contrat social”-jában gyökerezik, ennek módosulása a proletár-imperializmus, amelynek Marx Capital ja a kátéja, dogmarendszere, hőskölteménye.

Mi az imperializmus lélektani alapja? Kétséggkívül a „libidó dominandi”, a „Wille zur Macht”, amely végső elemzésben a létfenntartás ős ösztönéhez vezet, úgy az egyes embernél, mint valamely összeségnél, társadalmi csoportoknál, a fajoknál, a nemzetnél. Az imperializmusnak bizonyos kezdetleges formája a társadalmi fejlődés minden fokán megtalálható s egyidős az emberiséggel. A modern nemzeti imperializmus abban különbözik a régitől, hogy határozottabb, tudatosabb; a nemzeti államok egész mivoltát betöltő, az egyének célkitűzéseit is jórészen irányító életmegnyilvánulás. Hajdan inkább a nagy tömegvezetők, a nagy hódítók szerveztek meg rövidéletű birodalmakat. A modern imperializmus azonban a

nemzetek imperializmusa, a hatalmi egységekké tömörült népeké, amelyeknek hatalmi szervezete a nemzeti állam. Azt látjuk 1871 után, hogy a XIX. század elején fellángolt nacionalizmus a nemzeti államok megalakításával nem elégtelt ki, nem aludt el, hanem tovább folytatódott és a hatalmi politika új formáját öltötte. A modern nagyhatalmak hatalmi törekvéseihez csak a régi római impérium szelleme hasonlítható, melyet Vergilius nemzetét buzdító sora tartalmaz: „Tu regere imperio populos Romane memento!”

Az imperializmus nem mondva csinált segédfogalom, hanem tudományosan megállapítható, jól körvonalazható jelenség. Friedjung a következőképpen határozza meg: „Imperializmus alatt értjük a népeknek és a hatalom birtokosainak törekvését a világgazdaságban való fokozódó részesedésre, főleg tengeren túli birtokok révén. Ezt a fogalmi meghatározást kiegészíti az a jellemvonás, hogy az ösztön világos tudattá lett, s a cselekvés mérőszinórijává emelkedett.” A hatalmi törekvések 1871 után valóban gazdasági természetűek; a gazdasági élet a létért való harc színtere.

A modern nemzeti államok imperializmusát röviden így is lehetne jellemezni: új területeket szerezni, terjeszkedni addig a határig, amíg ennek a terjeszkedésnek egy másik azonos, de ellentétes irányú törekvés nem állja útját. Ha Angliának terjeszkedése elé Ázsiában Oroszország vagy Afrikában Franciaország nem gördített volna akadályokat, akkor a brit nagyhatalom meghódította volna egész Afrikát és birtokba vette volna Ázsiának jelentékeny részét a Disraeli- és Salisbury-korszakban. Mik voltak az indítékai az imperializmusnak? Részben racionális, részben pedig egészen irracionális megfontolások. A racionális indítékok közé számítjuk a távoli piacoknak megszerzését, hogy az ipari államok elhelyezhessék termékeiket és települési területeket szerezzenek gyorsan szaporodó lakosságuk számára; az irracionális indíték tisztán hitbeli, misztikus természetű s itt a hatalom tisztán csak mint öncél szerepel. Az angol imperializmusnál egyformán szerepel mind a két indíték. Az angol imperialista politika zászlóvivői hittek az angol nemzet nagy történelmi hivatásában, amely ekként formulázható: angollá tenni a világot. Salisbury mondotta egyik beszédében: „A nagy államok mindig nagyobbak, a kis államok mindig kisebbek lesznek”, ami más szóval azt jelentette, hogy Nagybritannia, az akkor már 400 millió lakost számláló nagyhatalom lassankint meg fogja hódítani a földkerekséget. Az angol imperialista politikának egyik legmarkánsabb, legtudatosabb egyénisége a XIX.

században Cecil Rhodes volt, kinek politikai pályáját az előzményekben ismertettük. Cecil Rhodes nemcsak vállalkozó, gyémántbányász és üzletember volt, de ugyanakkor el volt telve Istentől származó küldetésének hitével. Mély hittel vallotta, hogy őt az Isten küldte le Dél-Afrikába, hogy ott betöltse a neki szánt hivatást. A materialista történettudomány azt hirdeti, hogy a gyarmatosításnak tisztán anyagi és kereskedelmi rugói voltak. A XIX. század nagy államférfiainak élettörténete és nagyszámú nyilatkozataik azt mutatják, hogy az angol imperializmus rugói elsősorban lelkiek. Az angol hatalmi politikára is érvényes nagyjából a mélyen gondolkozó Dosztojevszkij következő mondása: „Az ész és tudás a népek életében másodrangú, alárendelt, alantas szerepet játszottak — és ez örökre így fog maradni. Egészen más erő alakítja és viszi útjukon előre a népeket, egy parancsoló, kényszerítő erő, melynek eredetét nem tudjuk, de azért nem kevésbé van meg. Annak a kényszerítő akaratnak az ereje egy népben, hogy saját célját elérje... Ez az élet szörnyű igenlésének és a halál szörnyű tagadásának ereje.”

Ez az életösztön — mint Seillière nevezi —, a „faji miszticizmus” adta a bátorságot az angol tengerészeknek, hogy nekivágnak a világtengereknek és később Stanley-nek, hogy nekiinduljon a legsötétebb Afrikának és Warren Hastings-nak, hogy behatoljon India dzsungeljaiba. Ez a faji miszticizmus később racionalizálódott, amidőn a meghódított területeken megépítették a kereskedelmi házakat, lerakták a vasúti síneket, amidőn Egyiptomba, Kínába, Indiába bevitték az európai tudományt, az európai közlekedés eszközeit, a bankokat.

A német politikai írók a világháború alatt és azóta is rendszerint tiltakoznak a német imperializmus vádjá ellen, mintha bármely XIX. századbeli nagyhatalom is kivonhatta volna magát a világpolitika általános iránya alól. Németország sem lehetett kivétel. Egy német író (Ottó Hintze) szerint az a jelenség, amelyet a politikai irodalom imperializmusnak nevez, 1876-ban kezdődik, amidőn Viktória angol királynő az „India császára” címet felvette; ezzel a ténnyel nyitották meg az imperializmus új éráját. Ebből a megállapításból csak annyi igaz, hogy Disraeli óta az angol politikának valóban az volt a nem leplezett törekvése, hogy új világbirodalmakat szervezzen meg a tengerentúli földrészekben, minden el nem foglalt területet meghódítson, azokat berendezze, terményeit kihasználja és a kultúrátlan őslakosságot saját uralma alá kényszerítse. De — mint az előzményekben láttuk — egy évtizeddel később ugyanezt tette Németország is.

A Németbirodalom Hohenlohe kancellársága kezdetén tért át a szélső imperialista politika jól előkészített útjára. Az új politikai irányt a német közírók a „világpolitika” elnevezéssel szokták jelölni, ami semmit nem változtat azon a tényen, hogy ez ugyanaz a túlzó szélsőséges hatalmi politika volt, mint az angol vagy francia. A német imperializmusban éppen úgy megtaláljuk a racionális és irracionális indítóokokat. A birodalom ipara egyre nőtt és a termények elhelyezésére új piacokról kellett gondoskodni. Az irracionális elemet, a misztikus germán hitet is megtaláljuk a német imperializmus lelki indítékai között. Gobineau francia író az 1884-ben megjelent „Essai sur l'inégalité des races humaines” című művével alapította meg a pángermanizmus ideológiáját. Művének az az alapeszméje, hogy a világtörténelemben egyetlen nagy, döntő mozzatkozóerő a „fajok kémiaja”; a tiszta fajok keveredése az alsóbbrendű, nem tiszta fajokkal. A keveredés — Gobineau szerint — mindig megromlott képletet ad... a tiszta fajoké a világtörténelemben az erő, a hatalom. Tudománytalan általánosításával arra a következtetésre jut, hogy az emberi fajok között a legtisztább faj a germán, ezért a germán fajt illeti a vezető szerep az emberiség összes népcsaládai között. A francia Gobineau ily módon a Rassenschützlerék atyja lett. Elméletét tudományosan igazolni még csak megközelítőleg is alig lehet; a tapasztalat épp az ellenkezőjét igazolja: a nagy kultúrnemzetek mind keverékek, s legkeverékebb valamennyi között az angol, amit a nyelv is bizonyít. Gobineau hatása olyan nagy volt, hogy Wagner Richárdot a Tetralógia megalkotására készítette. Tanításait az angol származású Houston Stewart Chamberlain a „Grundlagen des XIX. Jahrhunderts” című nagy művében fejlesztette tovább: még a Gobineau-énál is vakmerőbb általánosításokkal azt próbálta kimutatni, hogy a világon minden nagyot a germánok teremtettek; a germánok műve volt a kereszténység, a renaissance, a reformáció, germánok a történelem összes nagyjai, még maga Jézus Krisztus is germán volt.

A nyugateurópai nagyhatalmak imperializmusában egyformán megtaláljuk tehát az észszerű és a romantikus elemeket, a hideg, száraz gazdasági elgondolást és a misztikus hitet. A franciákat elsősorban a „presztízs” és a „gloire” indította gyarmatok szerzésére, csak azután a haszon; az olaszoknál a régi római impérium reminiscenciái kísértének az olasz egység megvalósítása óta. És vannak célszerűségi szempontok is, mint az ország túlnépessége és gazdasági erőforrásokban való fogyatékosága. A pánszlávizmusnak, az újkor legveszedel-

mesebb faji imperializmusának alapja tisztán a hit, az ortodox vallásban gyökerező sötét, fanatikus hit, mely megnyilvánul Dosztojevskij politikai írásaiban. Az imperializmus korában a társadalom és az állam nagy hatalmi egységgé olvadtak össze. A nemzeti állam keletkezése — írja Reudorfer német politikai író — az egyéneknek az egyén feletti kötelemekhez való viszonyára nézve óriási átalakulást jelent. A nemzeti államban két súlyos teher nehezedik rá az egyénre; az egyik a néppel való kulturális és vérségi közösség, a másik az államhatalom, amelynek súlyát nem könnyítik a demokratikus formák.

Reudorfer kifejti, hogy a hatalmi tendenciák mellett meg lehet állapítani az ellentétes irányú, pacifista — kozmopolita — tendenciákat is. Ez kétségtelenül konstatálható, csak a pacifista tendencia megközelítőleg sem olyan erejű. Grotius óta kialakult a nemzetközi jogrendszer, de ez nem védte meg az emberiséget a háborús összeütközésektől. A nagytőke nemzetközi szervezetei is kiépültek és volt számos nemzetközileg megszervezett intézmény (például a posta), s megalakultak 1871 óta a munkásság nemzetközi szervezetei, de mindezek a pacifista irányú intézmények, szervezetek, pártok a súrlódásokat és a háborús veszedelmeket nem csökkentették. A pacifizmus keresztény gondolata, az ember jobbik, magasabbrendű énjét kifejező elv a nemzetközi politikában 1871-től kezdve mindinkább háttérbe szorul. Az orosz pánszláv agitáció, a pángermán uralmi célok, a francia sovinizmus, az angol világhatalomra való törekvés, az olasz terjeszkedési vágy ütköznek ki 1871-től 1914-ig az események özönéből. Az imperializmus lényege a háború, amely az 1914-et megelőző évtizedben nem egyszer csak hajszálon múlt.

A NÉMETBIRODALOM ÉS OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA KÖZELEDÉSE. A BERLINI KONGRESSZUS.

Az újdonsült német császárság kifelé a békét hangoztatta, de hogy a Franciaország leverésével elnyert nagyhatalmi és vezető állását biztosítsa, szövetségesek után nézett. Bismarck eszméje az volt, hogy a két szomszédos monarchiát nyerje meg szövetségesül, elsősorban Ausztria-Magyarországot, azután Oroszországot, s a három császárság mint valami új Szent Szövetség, hatékonyan öröködjik majd az európai statusquo felett.

A porosz győzelem a Habsburg-monarchiát új külpolitikai helyzet elé állította. A szász Beust gyűlölte Poroszországot és érzelmeivel inkább Franciaország felé vonzódott. 1870 július 15-én, midőn Franciaország Poroszországnak megüzente a há-

borút, az osztrák-magyar külpolitika nehéz válaszütra került; választania kellett a kettő között: semleges maradjon-e, vagy beavatkozzék Franciaország javára. Beust külpolitikáját a poroszgyűlölet fűtötte és szeretett volna beavatkozni a franciák mellett. Albrecht főherceg 1870 tavaszán Franciaországban járt, ahonét visszatérve, nagyszabású haditervet dolgozott ki Poroszország megtámadására. Maga Ferenc József a háborúért nem lelkesedett. Lebrun tábornok előtt, akit III. Napóleon küldött hozzá, kijelentette, hogy csak akkor avatkozik be fegyveresen a francia-porosz viszályba, ha erre rákényszerítik. Gróf Andrassy Gyula, mint magyar miniszterelnök, résztvett az 1870 július 18-án tartott koronatanácson, ahol a beavatkozásról döntöttek és minden ékesszólását latbavetette, hogy Ferenc Józsefet rábírja a semlegességre. A monarchia semleges maradt, amit Bismarck olyan jó néven vett, hogy már 1870 decemberében békejobbot nyújtott Ausztria-Magyarországnak. Minthogy az uralkodó Andrassy mellé állt, Beust kénytelen volt engedni, sőt közeledni a gyűlölt Poroszországhoz. Már 1871-ben összejött Bismarckkal Gasteinban, tárgyalásaik azonban még ekkor eredménytelenül végződtek. A monarchia külpolitikája csak gróf Andrassy Gyula kinevezésével terelődött új, biztos mederbe.

Andrassyt Magyarországon nagyon sajnálták, Bécsben pedig idegenkedtek tőle; ellensége volt ott mindenki: a Hohenwart-Scháffle-féle társaság föderatív terveik elgáncsolásáért, a jezsuiták és ultramontánok, azért, mert liberális volt, a nagynémetek, mert irigykedtek az új kancellárra mint magyarra, a Ballplatz hivatalnokai, akik Beust keze alól kerültek ki és gyűlölték Poroszországot. Kineveztetését csak Berlinben fogadták nagy megelégedéssel, Bismarck és császára. A bizalmatlan Gorcsakov orosz kancellár kételyeit és félelmét nemsokára az első salzburgi találkozón sikerült eloszlatnia.

Andrassynek nagy része volt abban, hogy a három uralkodó 1872 szeptemberében összejött Berlinben és megkötötték a hármass császáregyezmény néven ismert szövetséget, amelyben a három uralkodó megegyezett a béke fenntartásában, anélkül, hogy írásos szerződést kötöttek volna. A szövetség, melyet több ízben — 1873-ban Bécsben, 1874-ben Péterváron — felújítottak, nem bizonyult tartósnak.

A Németbirodalom tekintélye előtt hódoltak meg a hatalmak akkor, amikor 1878 júniusában Berlinben ültek össze Bismarck elnöklete alatt, hogy a san-stefanói békét megváltoztassák és a Balkánt rendezzék.

Németország a német-római császárság fénykora óta

most állott először hatalmának és tekintélyének tetőfokán. A Radziwil-palotában, ahol a kongresszus üléseit tartotta, Európa összes vezető politikusai megjelentek. A zordnak hitt Bismarck nyájas, finom, udvarias házigazdának bizonyult. Angolországot Disraeli képviselte, Viktória királynő bizalmasa, ebben az időben már aggastyán, de szellemi erőinek és ékesszólásának teljes birtokában. Oroszország képviselőjében szintén egy aggastyán, a 80 esztendőes Gorcsakov jelent meg. Franciaországot egy okos, komoly politikus, az angol származású Waddington képviselte. Olaszország Corti grófot küldte ki, akit szintén mint jeles diplomatát ismertek. Törökország nevében Karatheodory jelent meg, a jó fellépésű, fiatal, ravasz fanarióta. Az Osztrák-magyar monarchia képviselőjében gróf Andrassy Gyula jelent meg, a berlini kongresszus egyik értelmi szerzője. Az ő számára nagy sikert jelentett már magában az, hogy a kongresszus egybegyűlt. A berlini kongresszus egy hónapig tartó tanácskozások után Európa történetében döntő jelentőségű határozatokat hozott, melyek közül legfontosabbak a következők:

Bulgáriát megnyirbálták; 64 ezer négyszögkilométer területet hagytak meg neki, körülbelül 2 és félmillió lakossal. Déli részéből Kelet-Rumélia néven önálló tartományt alakítottak, amely tovább megmaradt a szultán fennhatósága alatt. Szerbiát, Romániát, Montenegrót önálló államokká nyilvánították. Szerbia 48 ezer négyszögkilométernyi területet kapott 2 millió lakossal, Románia megkapta Besszarábiáért cserébe Dobrudzsát, Montenegró pedig Antivári kikötővárost, azzal a feltétellel, hogy hajóhadat nem épít. Oroszország megkapta ázsiai hódítmányait, Görögország Thesszaliából és Epiruszból kapott részeket, de a szultánnal való megegyezés alapján. Később azonban a görögök Törökország gyengeségét kihasználva, elragadták csaknem az egész Thesszáliát és Epirusz legnagyobb részét. A szultán megígérte, hogy nem tesz többé különbséget alattvalói között. A szorosokra vonatkozóan megerősítették az 1841-i szerződést, amely kimondta, hogy hadihajó nem mehet át a Boszporuson és a Dardanellákon. Törökországra nézve tehát levonták belső züllöttségének csaknem minden következményét. Ázsiába csak azért nem üzték vissza a hatalmak, mert nem tudták, hogy Konstantinápolyal mitévők legyenek. A kongresszus határozatainak 25. pontja Boszniáról és Hercegovináról intézkedik, kimondván, hogy az Osztrák-magyar monarchia megszállhatja a két tartományt, átveheti a közigazgatást, de a szultán fennhatósága továbbra is érvényben marad.

A HÁRMASSZÖVETSÉG.

A Németbirodalom és az Osztrák-magyar monarchia között Andrassy külügyminisztersége óta a kapcsolatok annyira megszilárdultak, hogy csak a formális szövetségi szerződés hiányzott. Bismarck egy darabig nem tudta, mitévő legyen. I. Vilmos császár és Sándor cár rokoni kötelékei és belső barátsága megnehezítették a szerződést, azonkívül Bismarck az Oroszországgal való jóviszony fenntartását Németország érdekébe vágónak tartotta. Egy közbejött esemény azonban elhatározólag hatott. A szerb-bosnyák határ megállapításánál Sándor cár fenyegető hangon követelte Vilmostól, hogy az orosz érdekeket támogassa. Bismarck látván, hogy az orosz barátságnak igen nagy ára van, 1879 augusztus 27-én összejött Andrassyval Gasteinban és hosszú tanácskozások után 1879 október 7-én Andrassy és Reuss herceg aláírták az osztrák-magyar-német szövetségi szerződést. A szerződés megállapodásai 1920-ban kerültek nyilvánosságra. A két nagyhatalom megegyezett abban, hogy támogatják egymást minden rendelkezésükre álló katonai erővel, abban az esetben, ha támadás érné őket Oroszország részéről és békét csak közös megegyezés alapján kötnek. Abban az esetben, ha másik hatalom támadná meg a szerződő felek valamelyikét, jóakarátú semlegességet ígérnek egymásnak, ha azonban Oroszország a támadót segítené, együttesen lépnek fel ellene.

A szövetségi szerződés mindkét félre nézve hasznos volt, de tagadhatatlan, hogy a jóval erősebb fél kötötte azt a gyengébbel. A gyengébb fél az Osztrák-magyar monarchia volt, amely el volt foglalva állandóan a saját belső ügyeivel, de most a szövetségi szerződés segítségével külpolitikailag aktív lett. Bent a monarchiában, magyar és németek között osztatlan örömet keltett a szerződés híre, viszont Oroszországban igen leverő volt a hatása. Következmenyei kétségkívül igen jelentékenyek. A monarchia külpolitikailag Németország pórázán járt a kettősszövetség megkötése óta, de legalább így tekintély volt a Balkánon. Melyik félnek volt inkább érdeke a kettősszövetség? Ezt a kérdést nehéz volna eldönteni. Németországnak érdeke volt azért, mert a gazdaságilag egyre gyarapodó és expanzív birodalmat elősegítette dél felé való terjeszkedésében, az Osztrák-magyar monarchiának nagy érdeke azért volt, mert a szlávssággal szemben a hatalmas Németbirodalomra támaszkodhatott. Mennyire így volt, mutatja az a rémület, melyet a szerződés híre a csehek közt keltett.

A Németbirodalom tekintélye óriásivá nőtt a kettősszövetséggel, melyet külföldön, főleg Franciaországban, úgy

fogtak fel, mint a régi germán álmok beteljesülését. Az eredmények nem maradtak el. A két szövetséges nagyhatalom irányító befolyásra tett szert a Balkánon és a török birodalomban. I. Károly román király a Németországgal és az Osztrák-magyar monarchiával való jóviszonyt ápolta. Obrenovics Milán szerb király barátságos kapcsolatba lépett Ausztria-Magyarországgal, ugyanakkor Szerbia a monarchiát az új kereskedelmi szerződésben kivételes kedvezményekben részesítette. Ekkor kezdődött a német befolyás is Törökországban. A török hadsereget német mintára szervezték újjá, porosz tisztek útmutatása szerint és már akkor felmerült az a gondolat, hogy a két nagyhatalom szövetségi szerződésre lépjen Törökországgal, ettől azonban Bismarckot visszatántorította Oroszország féltékenysége.

Bismarck nem akart szakítani Oroszországgal; külpolitikájának az Oroszországgal és az Osztrák-magyar monarchiával való szövetség volt a sarokköve. Ez érthető; a német-osztrák-magyar-orosz szövetség Franciaország izolálását jelentette. A francia-angol szövetség ekkor még annyira távolinak és annyira valószínűtlennek látszott, hogy erre gondolni sem lehetett. Miért ragaszkodott annyira Oroszországhoz? Saját szavai szerint azért, mert a kettős monarchiában voltak nagy számmal olyan elemek, akiknek érzelmeit a Németbirodalommal való szövetség bántotta. Az, hogy a monarchiának és Oroszországnak nem voltak azonos érdekeik a Balkánon, ez Németországra nézve Bismarck szerint csak hasznos volt, mert a Habsburg-monarchia a birodalom támogatására rászorult. A három császár-egyezményt 1881 június 18-án megújították, három esztendővel később átdolgozva, ismét aláírták. Az egyezményben a három uralkodó ismét jóakarátú semlegességet ígért egymásnak arra az esetre, ha egy negyedik hatalom megtámadná őket. Az orosz cár ezenkívül még ígéreteket tett, hogy tiszteletben fogja tartani Ausztria-Magyarország mindama jogait, amelyeket a Balkánon a berlini kongresszus határozatai értelmében érvényesíthet. A hármas császár-egyezmény azonban nem bizonyult tartósnak. III. Sándor cár, aki 1881-ben a meggyilkolt II. Sándort követte, nem szerette Németországot és Franciaország felé orientálódott. A pánszláv politika nem nyughatott bele abba, hogy a Habsburg-birodalom uralkodjék a Balkánon és Bismarck annyit tudott elérni 1887-ben, hogy a cárral való személyes eszmecsere után megkötötték az úgynevezett „viszontbiztosító szerződést”, amelyben kimondták, hogy Németország

és Oroszország jóakarató semlegességet tanúsítanak egymás iránt, bárhonnan érné őket ellenséges támadás.

Bismarck diplomáciájának nem kis diadala volt Olaszország kibékítése Ausztria-Magyarországgal és a középeurópai szövetségbe való bekapcsolása. A közeledés azonban olasz részről történt. Crispi már 1877-ben tárgyalt Berlinben Bismarckkal, aki azt tanácsolta neki, hogy először Andrássyval igyekezzék megegyezést keresni. Két súlyos ütközőpont volt: a Balkán, ahol Olaszországnak is voltak ambíciói és az olasz irredenta, amelynek az volt nem titkolt célja, hogy megszeresse Ausztria déli, olaszlakta területeit Itália számára. Ferenc József kezdetben idegenkedett a szövetségtől, de miután Bismarck diplomáciai művészetének sikerült az ellentéteket kiküszöbölni, 1882 május 20-án aláírták a hármasszövetségi szerződést, melyek megállapításait a legféltényebben őrzött államtitkok közé rejtették.

A szerződő felek kimondták, hogy egymás ellen semmiféle nemzetközi egyezményt nem kötnek. Ha Olaszországot Franciaország megtámadná, Németország és az Osztrák-magyar monarchia az összes rendelkezésükre álló erővel sietnek segítségére. Ez a kötelezettség terheli Olaszországot is, akkor, ha Franciaország megtámadná Németországot. Ha több nagyhatalom támadná meg a szerződők valamelyikét, mind a három aláíróra nézve előáll a „casus foederis”, ha csak egy nagyhatalom a támadó, a többiek jóakarató semlegességet tanúsítanak. A szerződés végül kimondta, hogy hadüzenet, fegyverszünet, békekötés kérdéseiben a szerződő felek közös egyetértésben járnak el. A szerződést 1887-ben megújították, 1891-ben, 1897-ben, 1912ben ismételten meghosszabbították. Románia 1883 októberében csatlakozott a hármasszövetséghez. A barátsági és szövetségi szerződésben a felek kikötötték, hogy kölcsönösen támogatják egymást minden ellenséges megtámadás esetén.

A FRANCIA-OROSZ SZÖVETSÉG.

A szövetségrendszer kiépítését Bismarck kezdte, nem túlzott hatalmi vagy hódító célokkal, hanem hogy a birodalom megtartsa a hatalmi állást, melyet 1871-ben kivívott. Amíg Bismarck állott a német külpolitika kormányrúdjánál, ezt nem is kellett kétségbevonni: a vaskancellár túlöreg volt ahhoz, hogy nagy hódító terveket forgasson elméjében; örült az 1870—71-iki káprázatos sikernek. Elbocsájtása után azonban II. Vilmos császár nem leplezett ambíciói Franciaországban és Oroszországban nem kis nyugtalanságot keltettek. Orosz-

ország félelmét fokozta az, hogy a Németbirodalom szövetségese, az Osztrák-magyar monarchia a boszniai okkupáció óta lenyúlt a Balkánra, s ezzel érintette a cári birodalom köreit.

Az előzményekben láttuk, hogy Bismarck először a három császár-szövetséggel, majd a viszontbiztosító szerződéssel próbálta lekötve tartani a félelmetes Oroszországot. Oroszország azonban Franciaországnak lett a szövetségese. Hogyan történhetett ez, miért szakította meg Németország Oroszországgal való jóviszonyt, melyet Bismarck olyan gondosan ápolt? Biztosan nem tudjuk. Mint a történelemben annyi jelenséget, ezt is olyan körülmények hozták magukkal, s olyan okok készítették elő, amelyek egyes ember akaratán kívül állanak.

A francia-orosz szövetség gondolata régi volt; egészen Napóleon koráig nyúlik vissza; a közeledés első jelei Franciaország és Oroszország között 1881-ben, Gambetta miniszterelnöksége alatt mutatkoztak, de a szorosabb kapcsolat ebben az időben még túlkorainak látszott. Sokkal több reménnyel biztatott az orosz-francia megegyezés terve III. Sándor cár alatt, aki kezdetben szintén nem akart hallani a radikális és szabadműves Franciaországgal való szövetségről, a körülmények azonban az orosz politikát ebbe az irányba terelték. Carnot elnöksége óta (1887 december) a két nagyhatalom kapcsolatai mind szorosabbá váltak. Két diplomata fáradozott nagy buzgalommal az orosz-francia szövetség megteremtésén: Laboulaye, pétervári francia nagykövet és Mohrenheim báró, az orosz cár párizsi nagykövete. Már 1887-ben megkapta Oroszország az első francia kölcsönt. A kölcsönöknek, amelyek a világháborúig közel 20 milliárd frankra emelkedtek, igen nagy részük volt a francia-orosz kapcsolatok elmélyítésében; nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy Franciaország az orosz szövetséget megvásárolta. Még hozzá jó drágán, mert az orosz birodalom temetője lett a francia polgárság megtakarított pénzének.

A berlini külügyi hivatal páfördulása Bismarck kíméletlen elbocsátása után megkönnyítette a franciák előnyomulását Pétervárt. Miért választotta Németország inkább Ausztria-Magyarországot Oroszország helyett, midőn arról volt szó, hogy a birodalom külpolitikai irányítóinak a kettő között kell választani — ennek többféle magyarázatát találjuk. Anglia és a hármasszövetség között, de különösen Németország és Anglia között ebben az időben jelentékeny közeledést észlelhetünk. 1890 június elsején jött létre a Németbirodalom és Nagybritannia között a zanzibári szerződés, amelyben Németország jelentékeny előnyöket biztosított Angliának Afrikában

és ezeknek fejében Helgoland szigetét kapta. Salisbury úgy fogta fel annak idejében a cserét, mint említést is alig érdemlő semmiséget, a német császár pedig mint igen nagy diadalt. Az agg Bismarck igen élesen kikelt a külpolitika irányváltozása ellen; újságnyilatkozatokban is szóvá tette az Oroszországgal való jóviszony megszakítását, keményen támadva Caprivit, de fellépésének nem volt eredménye. Bismarck és barátai annak idején úgy fogták fel a Habsburg-monarchiával való szövetség elményítését, hogy Caprivi kiszolgáltatja a birodalmat Ausztia-Magyarország balkáni érdekeinek. Még a világháború után is akadtak német történészek, kik kárhoztatták Caprivit azért, mert szakított a bismarcki hagyományokkal. A Caprivi elleni támadások azonban igaztalanok, mert a német politika irányváltozása mögött nagy harc rejtőzik, amely egy évtized múlva már a nagy nyilvánosság előtt játszódik le: a teutonok és a szlávok harca. Tehát hatalmi szférák ütköznek itten össze s nem maradhatott Németország barátságos viszonyban azzal az Oroszországgal, amely többé-kevésbé nyíltan tört a Dardanellákra és a szorosok birtokára és nem akart lemondani a balkáni hegemoniáról. És közben Németországnak támadtak délre törő nagyhatalmi céljai, melyeket sokkal könnyebben elérhetett az Osztrák-magyar monarchiával való szövetség segítségével.

Carnot elnöksége alatt a francia-orosz titkos tárgyalások annyira előrehaladtak, hogy 1891 július 29-én megjelent egy kisebb francia hajóraj Gervais tengernagy vezetése alatt Kronstadt kikötőjében. Ez nyilvánvalóvá tette, nemcsak Németország, hanem az egész világ előtt, hogy francia-orosz szövetség készül. Most már Franciaország és Oroszország, miután közel egy évtizedig idegenkedtek egymástól, felismerve érdekeik közösségét, felfedezték egymásban a barátot. Az érdekek közössége a nemzetközi politikában le szokta mindig győzni a legerősebb érzelmi ellentéteket is. Itt is az történt: az orosz cárizmus megbocsátotta Franciaországnak a királygyilkos jakobinizmust, a franciák pedig nem emlegették többé megvetéssel a sötét zsarnokságot, a cári Oroszországot. Ez időtől fogva Oroszország Németországtól még jobban elidegenkedett; kárbavesztek Bismarcknak és utódainak békítő kísérletei. A tárgyalások Pétervár és Párizs között 1891-től 1894ig csaknem állandóan tartottak. A hármasszövetségi szerződéseknek júniusban történt megújítására a párizsi és a pétervári kormányok a francia-orosz entente cordiale-lal válaszoltak, amely még általánosságban mozog és nagyjából az a tartalma, hogy a két ország háborús veszedelem esetén együttesen fog eljárni.

A következő esztendőben összetalálkozott a két vezérkar főnöke: Boisdeffre francia és Obruchev orosz tábornok s előkészítették a francia-orosz katonai egyezmény terveit. Az egyezményt, amely később, 1894-ben a francia-orosz szövetségnek szolgált alapul, 1892 augusztus 18-án írták alá. Az 1892-i új német véderőtörvény és Caprivi német kancellár harcias beszéde, melyben háborús lehetőségekkel foglalkozott, nagy befolyással voltak a francia-orosz entente cordiale elmélyítésére. Közben Montebello ment át nagykövetnek Pétervárra és ő fejezte be Giers orosz külügyminiszterrel a tárgyalásokat, amelyeknek az eredménye 1894 január 4-én létrejött francia-orosz szövetségi szerződés.

A francia-orosz szövetségi szerződés kimondja, hogyha Oroszországot Németország, vagy Ausztria-Magyarország Németországtól támogatva megtámadná, Franciaország egész haderejével siet segítségére. Ha a hármasszövetség mozgósít, szerződést aláírók szintén mozgósítanak és összes haderőiket küldik a határra. A francia hadsereget 1,300.000, az orosz hadsereget a szerződés 7—800.000 főben állapította meg. Kimondták még a szerződő felek, hogy különbékét nem kötnek és az egyezmény addig marad érvényben, amíg a hármasszövetség fennáll.

A hármasszövetség után a francia-orosz kettős szövetségnek szinte természetszerűleg létre kellett jönnie. Ez még magában nem lett volna baj, hiszen a kettő egyensúlyban tartotta egymást; az emberiség szerencsétlensége az volt, hogy a szövetségrendszer tovább épült, végre a nagyhatalmak a hozzájuk csatlakozó kis- és középállamokkal együtt két nagy felfegyverzett táborra oszlottak.

A FRANCIA-ANGOL KÖZELEDÉS. ENTENTE CORDIALE.

A francia-orosz szövetség megalakulása után fokozott fegyverkezés kezdődött egész Európában. Az a nézet, melyet a nagyhatalmi politika szószólói és sajtószervei hidettek, hogy a nemzetközi békét csak a jól felszerelt hadseregek biztosíthatják, szinte beierőgződött a köztudatba, s ennek a felfogásnak eredménye az lett, hogy a századfordulón 12 millió katona őrködött a művelt népek nyugalmán és békéjén.

A nemzetközi politika alakulásai az orosz-francia szövetség létrejötte után egy ideig bizonytalanok, ingadozók. Angolország lassanként kilépett a fényes elszigeteltségből, s először Németországnak nyújtott baráti jobbot: Chamberlain és Balfour 1898 márciusában szövetséget ajánlottak fel a Németbirodalomnak, de a tárgyalások nem jártak sikerrel, s az angol aján-

lat kudarcát inkább Németország, mint Anglia magatartása idézte elő. Eredménytelenül végződtek Sir Frank Laseelles berlini angol nagykövetnek Vilmos császárral folytatott tárgyalásai is. Angolország a század első éveiben Franciaország felé fordult, a barátság mind szorosabbra fonódott, végre a sok esztendei tárgyalások egy rendkívül nagyjelentőségű szerződéssel végződtek. A nagy egyetemes emberi érdekek szempontjából tragikus, hogy a két nagy nemzet nem tudott megegyezni egymással — ha megegyeznek valószínűleg nincs világháború — de tisztán a hatalmi politika szemüvegén nézve a dolgokat, az angol-francia megegyezést kell természetesebbnek tartanunk. Franciaország nem tört a tengerek feletti uralomra; a világkereskedelemben nem volt olyan félelmetes versenytárs, mint a Németbirodalom, hogy többet ne említsünk.

Az 1904 áprilisában aláírt marokkói egyezményben (*entente cordiale*), melynek körülményeit már ismertettük, kimondják, hogy az angol király nem szándékozik megváltoztatni az Egyiptomban uralkodó állapotokat. A francia kormány ugyanakkor kinyilatkoztatja, hogy a Marokkóban uralkodó helyzeten semmit sem változtat. Viszont megígéri Anglia, hogyha Franciaország gazdasági, pénzügyi vagy katonai természetű reformokat akarna Marokkóban végrehajtani, ebben a szándékában támogatni fogja. Az angol kormány kötelezi magát arra, hogy tiszteletben tartja a franciáknak Egyiptomban már addig élvezett összes kiváltságait (francia iskolák Egyiptomban, hajózás stb.). A szerződő felek ezenkívül kölcsönösen megígérték egymásnak, hogy a két tartomány gazdasági kapcsolatainak kiépítésében egymást támogatják. Anglia a Szezi-csatornát az 1888. évi szerződés értelmében szabaddá teszi a francia hajózás számára. Hogy a gibraltári szoroson a forgalom szabad legyen, kimondották, hogy a marokkói partvidéknek azon a részén, amely Merilla város és a Sebou jobbpartján lévő magaslatok közé esik, erődöket építeni nem szabad. A szerződéshez csatolt titkos szerződésekben a felek arra kötöttek megállapodást, hogy Egyiptomban és Marokkóban minden nagyobb reformot egymás beleegyezésével fognak végrehajtani.

A szerződésnek korszakos jelentősége az, hogy Anglia és Franciaország megosztottak az északafrikai uralmon. Az az akadály, amely Franciaországnak egyiptomi igényei miatt a békés közeledést eddig lehetetlenné tette, most már elhárult.

Az angol-francia *entente-cordiale* lezárásával új helyzet állott elő Európában, melyet azonban sem a Németbirodalom, sem pedig a Habsburg-monarchia vezető körei nem ismertek

fel kellőképpen és nem vették túlságosan komolyan. A németek szinte vakon bíztak Oroszországban, azonkívül hittek a hármasszövetség szilárdságában. Azt látjuk ezekben a meglehetősen válságos időkben, hogy az Osztrák-magyar monarchia, melynek külügyeit a tehetségtelen lengyel Goluchowsky irányította, odaláncolta Önmagát a Németbirodalom szekeréhez. Pedig a viszonyok szükségessé tettek volna erélyes, körültekintő és önálló külpolitikai akciót. Ebben az időben kezdődött a macedóniai forrongás, melyet Oroszország igen élénk figyelemmel kísért. Lamsdorff gróf, orosz külügyminiszter, 1903 elején meg is fordult Bécsben, hogy a Balkánon érezhető nyugtalanságra a Ballplatz figyelmét felhívja. Ugyanennek az évnek októberében Müritzegben találkoztak Lamsdorff és Goluchowsky és megállapodtak az úgynevezett müritzegi programban, amely nagyjából a balkáni status quot foglalja magában.

OLASZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA.

Egész különös Olaszország helyzete. Csatlakozott 1883-ban ősi ellenségéhez, Ausztriához, abban a reményben, hogy Németország és a Habsburg-monarchia támogatásával Észak-Afrikában új területeket sikerül majd megszereznie, de ugyanakkor szemmel tartja a Balkánt is, mely a Habsburg-monarchia érdekszférájába tartozott. Olaszország csakhamar kénytelen volt csalódnni a német támogatásban. 1890-ben ugyanis, midőn a hármasszövetséget megújították, Olaszország kísérletet tett az északafrikai állapotok megváltoztatására és ebbe Németország nagynehezen bele is egyezett, csak hogy az olasz igények támogatása rendkívül nehéz volt Törökország, Anglia, de főleg Franciaország hasonló irányú törekvései miatt. Olaszország helyzete valóban nehéz volt. Észak-afrikai igényei miatt összeütközött Franciaországgal, balkáni igényei miatt pedig szövetségesével, a Habsburg-monarchiával. A kitűnő szimatú és macchiavellista hagyományokon felnevelkedett olasz diplomácia hogyan találta most meg a megoldást?

Olaszországnak 1896-ban, hosszas tárgyalások után sikerült megegyeznie Tuniszra nézve, olyan módon, hogy ott a francia protektorátus továbbra is megmarad, Olaszország azonban bizonyos gazdasági előnyök birtokába jut. 1899 óta abban a mértékben, amint az angol-francia közeledés Delcassé akciója folytán előrehaladt, közeledett Olaszország Franciaországhoz és Nagy-Britanniához. Az olasz diplomáciának ilyen módos sikerült elérnie azt, amit Németország támogatásával nem ért el: 1900-ban Visconti Venosta külügyminiszter

és Barrére római francia nagykövet megegyezést írtak alá, melyben Franciaország elismeri Olaszországnak Tripolisra való igényét. Közben Franciaország és Olaszország feltűnően barátokoztak, az államfők meglátogatják egymást államaik fővárosában. Ennél nagyobb vereség alig érhetne volna Bülowot. Delcassé és Barrére nagykövet levélváltásaiból kiderül, hogy Olaszországnak a hármasszövetséghez való tartozása már csak üres diplomáciai játék volt. 1902 novemberében Prinetti külügyminiszter és Barrére nagykövet abban egyeztek meg, hogy Olaszország semleges marad, ha valamely külső hatalom megtámadná Franciaországot. A külügyeket 1903-tól 1906-ig Tomasso Tittoni irányította. Ő teljesen megfordította az olasz külpolitika szekérrúdját. Nem mondta fel az Osztrák-magyar monarchiával és a Németbirodalommal kötött védelmi szerződést, de ápolta a jóviszonyt Franciaországgal, meg Angolországgal. 1903-tól kezdve Olaszországnak valóban nem volt szövetségese. Látszólag jó viszonyban volt a Habsburg-monarchiával, de ugyanakkor titkos semlegességi szerződés fűzte Franciaországhoz, amiért is 1914-ben, midőn a világváltság kitört, Olaszország szabadon választhatta meg szövetségését, úgy, amint érdekei diktálták.

SJÖRKŐ ÉS ALGEZIRAS.

Milyen nagy és történeti jelentőségű az entente cordiale, kitűnt abban a súlyos nemzetközi bonyodalomban, amely az észak-afrikai Marokkó tartomány miatt támadt, de szerencsésen, nagy nemzetközi szó- és papírcsaták után vér nélkül lezajlott.

Bülow kancellár elmondja emlékirataiban, hogy Bécsben egy spanyol királyi hercegnőtől hallotta meg először, hogy a franciák meg akarnak egyezni Spanyolországgal Marokkó felosztására vonatkozóan. Ügy gondolta, hogy a császárnak szokásos korfui kirándulását felhasználja egy kis marokkói látogatásra, amely tüntetés lenne Franciaország ellen. Bülow a tervet nem is titkolta; egyik német napilapban nyilatkozata jelent meg, amelyben előadta, hogy a császár Marokkóba készül, de látogatása tisztán csak a birodalom gazdasági és kereskedelmi érdekeit szolgálja. A császár félt egy kissé, félt a németgyűlölő Delcassétól, annyira, hogy arra is gondolt, hogy az utat inkognitóban fogja megtenni. A németellenes angol és francia propaganda folyton támadta a császárt mohamedánbarátsága miatt, nyíltan gyanúsították azzal, hogy meg akarja szerezni az egész mohamedánvilág feletti német protektorátust, hogy kiforgassa sarkaiból az angol világhatalmat. A csá-

szár, a francia és angol közvélemény nem kis meglepetésére, március 31-én kikötött Tangerben.

A császárt és a kancellárt a marokkói kérdésben nem lehet semmi rosszal vádolni. Ők nem akartak mást Marokkóban, mint eltorlaszolni Delcassé francia külügyminiszter hódító terveit; nem volt más szándékuk, mint fenntartani ezen a fontos afrikai területen a desinterressement-t s ennek kimondására össze akartak hívni egy nemzetközi konferenciát. Németország a marokkói szultánnal békés megegyezést akart s ugyanakor Delcassé nem riadt volna vissza egy marokkói háborútól sem.

A marokkói bonyodalom kezdetén egy kis reménye derengett annak, hogy a németek és a franciák nem néznek tovább farkasszemet egymással, hanem békésen megegyeznek. Rouvier francia miniszterelnök 1905 április 26-án együtt ebédelt Radolin herceggel, Németország párizsi nagykövetével s előadta neki, hogy Franciaország nem gondol revánsra; békében akar élni Németországgal, mert csak a két nagy nemzet barátsága és egyetértése biztosíthatja a békét Európában. A marokkói ügyben pedig — mondotta Rouvier — Franciaország kész megegyezni a Németbirodalommal a területi statusquo alapján. Delcassé, aki egy esztendővel azelőtt megkötötte az Észak-Afrikára vonatkozó egyezményt Angolországgal, ellenezte a marokkói nemzetközi konferencia tervét. Rouvier nehéz helyzetbe került. Választania kellett Delcassé vagy aközött, hogy a marokkói kérdésben békésen megegyezzenek Németországgal. Loubet elnökkel való tárgyalás után Rouvier álláspontja győzött és Delcassénak mennie kellett. Bülow is győzött; megállapodtak abban, hogy a marokkói kérdést tárgyaló nagy nemzetközi konferenciát 1906 januárjában hívják össze és az értekezlet színhelye Algeziras lesz.

Mialatt a francia-német békés megegyezés szálai elkezdtek fonódni, a császár elkanyarodott egy kissé észak felé, hogy közeledjék Oroszországhoz. A német politikának ezt a különös epizódját ma még alig értjük, pedig hatalmas aktatömeg áll rendelkezésünkre. Saját ötlete volté a császárnak a cárral való megegyezés, vagy valaki sugalmazta, biztosan nem tudjuk. Bülow kancellár a cárral való találkozást Björköben úgy tünteti fel, mint Vilmos császár egyéni ügyét. A császár maga hívta meg a cárt a kis finn város melletti vizekre, hogy ott luxusyachtjaikon, minisztereiktől távol, békében tanácskozzanak. A reánk maradt levelezésekből azt látjuk, hogy Vilmos valósággal elemében volt. Bülow nem feszélyezte, szereplési viszketege teljesen kielégült; a temperamentumtalan, félénk

cár teljesen alulmaradt a színészes és reprezentálni nagyszerűen tudó Vilmos mellett. Már folytak az orosz tárgyalások Japánnal Portsmouthban, midőn a cár jachtján, az „Észak csillagán”, egyik kabinban 1905 július 21-én létrejött a német-orosz szerződés. Vilmos hosszú, áradozó levélben értesítette róla kancellárját, Bülowot, aki a szerződés szövegét megrökönyödve olvasta. A szerződésben ugyanis kimondják, hogy abban az esetben, ha a felek valamelyikét európai hatalom megtámadná, mindketten kölcsönösen támogatják egymást az összes rendelkezésükre álló szárazföldi és vízi erőikkel. Kimondták, hogy közös ellenségükkel külön békét nem kötnek. A szerződés rögtön életbelép, mihamarabb Oroszország és Japán között a béke létrejön. A cár végül kötelezte magát arra, hogy a szövetségbe való belépésre fel fogja hívni Franciaországot.

Minthogy Németország és Franciaország között Delcassé bukása után a régi feszültség megenyhült, úgy látszik, Vilmos előtt az az ábránd lebegett, hogy sikerül egy blokkban tömöríteni Franciaországot, Németországot meg Oroszországot. Vilmos a szerződés aláírása után bizalmas levelet írt Roosevelt amerikai elnöknek, amelyben jóakarátát kéri Oroszország iránt a béketárgyalásokon s ugyanebben a levélben kitergeti az elnöknek, hogy szövetségi szerződés jött létre közte és a cár között Björköben.

A két uralkodó ilyenformán elintézte volna Európa sorát. Másképen gondolkoztak azonban a miniszterek, Bülow és Lamsdorff. Mindketten, a német kancellár, az orosz külügyminiszter elhamarkodott, hebehurgya cselekedetnek látták a német-orosz-francia szerződést, amely gondolatnak nem volt rossz az európai béke szempontjából, csak az volt a baj, hogy az európai nagyhatalmakat oly éles érdekellentétek választották el egymástól, hogy a két császár megegyezése hasznavehetetlennek bizonyult. Bülow annyira felháborodott a szerinte indiplomatikusan megfogalmazott szerződésen, hogy lemondással fenyegetőzött. Kifogásolta a szerződésben az „en Europe” kifejezést, melyet a császár azért iktatott be a szerződésbe, hogy Németországnak ne kelljen beavatkozni a fenyegető ázsiai orosz-angol konfliktusba. Bülow viszont úgy értelmezte, hogy az Franciaország ellen irányul. Lamsdorff orosz külügyminiszter hasonló módon elképedve olvasta a szerződést, hiszen abban nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy szétrepesztik, vagy legalább is meglazítják a francia-orosz entente-ot. Így az ötletes német császár tagadhatatlanul nagyszerű terve csakhamar szétfoslott, mint a szappanbuborék.

A björkői szerződés bukásának legfőbb oka valószínűleg Lamsdorff gróf orosz külügyminiszter francia barátsága volt. A két ország kapcsolatai már nagyon szorosra fonódtak s az oroszok franciabarátságát ébrentartották az újonnan kibocsájtott kölcsönök, amelyek 1906-ig elérték a 2 milliárd franknyi összeget. Vilmos császár gondolatát nem szabad lebecsülni; nagyszerű, de minden mélyebb átgondoltság nélkül való gondolat volt, s ha a viszonyok alkalmasak lettek volna a megvalósításra, ez a döntő jelentőségű világhistóriai lépés megakadályozta volna a központi hatalmak körülzárását, s azt a katasztrófát is, amely kilenc évvel később olyan végzettszerűséggel bekövetkezett. A björkői szerződés nem lépett soha érvénybe, s a békés közeledés, amely Delcassé bukásakor Franciaország és Németország között megindult, 1905 ősztől megszakadt. A franciák az algezirasi konferencia megnyitása előtt kissé félték a németektől; attól tartottak, hogy a marokkói kérdés annyira elmérgesedhetik, hogy háborúra kerülhet a sor Németország és Franciaország közt. Ezért a francia külügyi hivatal lépéseket tett Londonban aziránt, nem lehetne-e az entente-cordiale-t szövetséggé elmélyíteni, amire azonban Grey kitérő választ adott, csak annyit ígért meg, hogy franciánémet háború esetén az angol hajóhad Franciaország mellé áll. Ügy látszik, az entente-ot Angliában még nem látták időszzerűnek, elegendőnek vélték háború esetén valami együttműködést. Ugyanebben az időben francia-angol háborús szövetség létrehozásán fáradozott Tittoni is, a szövetséges Olaszország külügyminisztere, aki abban reménykedett, hogy a francia-angol entente Tripoliisz birtokának megszerzésében támogatni fogja Olaszországot. Belgiummal is összejátszottak már ebben az időben. Franciaországban sejtették, hogyha Németország megüzenné a háborút, Belgiumot használná fel hadművelési területnek, ezért az angol hadvezetőség, szintén az algezirasi konferencia előtt, összeköttetésbe lépett a belga kormánnyal. A barátságos kapcsolatok Anglia, Franciaország és Belgium között 1914-ig olyan szorosakká váltak, hogy a kis ország semlegessége, amelyet az 1839-i nemzetközi egyezmény biztosított, nem volt egyéb látszatnál. Németország ezekre az el nem titkolható fenyegetőzésekre flottájának megerősítésével válaszolt. Ilyen hangulatban és előzmények után nyitották meg a marokkói kérdés tárgyalására a konferenciát 1906 január 16-án, a délspanyolországi Algeziras városban.

A konferencián Almodovar spanyol külügyminiszter elnökölt; Franciaországot Paul Revoir, a német birodalmat Radowitz herceg, spanyolországi nagykövet képviselte, azonkívül

Tattenbach, akiket természetesen Bülow javasolt a császárnak. Ausztria-Magyarországot Welserheimb gróf nagykövet, Angliát Nicholson oroszországi nagykövet képviselte, az Egyesült Államokat White, Oroszország képviselőjében Cassini gróf jelent meg.

Németország igen nehéz helyzetbe került. Most kellett éreznie először, hogy egyetlen barátja sincs a föld hátán az Osztrák-magyar monarchián kívül, amelyet viszont, minthogy ez külpolitikailag aktív tényező nem volt, a saját pórázán vezetett. Mindjárt a tárgyalások elején kitűnt, hogy Anglia és Franciaország minden kérdésben egyetértenek. A Német-birodalom természetesen szemben találta magát Oroszországgal, Franciaország szövetségesével, és Olaszországgal, amely már előbb lepaktált titokban Franciaországgal, sőt még Spanyolországgal is, amely Franciaországgal szintén titkos szerződést kötött. A viták egészen áprilisig elhúzódtak. Mert nagy dolgokról volt szó; nem kevesebbről, mint arról, hogy kinek sikerül szilárdabb támaszpontot nyerni Marokkó földjén, Németországnak-e vagy Franciaországnak. A francia és angol politika célja az volt, hogy a marokkói tartományt minden különösebb feltételek nélkül Franciaország ellenőrzése alá helyezzék. Németország viszont nemzetközi ellenőrzés alá akarta helyezni Marokkót, s a gazdasági előnyökön kívül nem kívánt mást a maga számára. A tárgyalások néha már majdnem megfeneklettek, közben újból francia-német háború réme fenyegetett. Igen fogas kérdés volt és rengeteg vitára adott alkalmat a marokkói rendőrség megszervezésének kérdése és a tartomány pénzügyeinek rendezése. Franciaország a rendcsinálás munkáját önmagának szánta; Németország a rendőrség megszervezését rá akarta bízni a semleges svédekre és a belgákra. A viták április 7-én végződtek, amidőn létrejött a 123 cikkelyből álló algezirasi egyezmény.

Az egyezmény értelmében, melyet Abdul Asis szultán június 18-án írt alá, a hatalmak a rendőrség kérdését úgy oldották meg, hogy Franciaország és Spanyolország 16 tisztet és összesen 32 altisztet adnak a szultánnak, akik azután Tetuan, Tanger, Laras, Casablanca, Masagan, Rabad, Safi és Mogador kikötőkben a rendőrséget megszervezték. Kimondták még a „nyitott kapu” elvét, amit főleg Németország követelt, ami megnyilvánult abban az intézkedésben, hogy a kikötői rendőrség svájci főfelügyelője csak a szultánnak tartozott felelősséggel. A bankrészesedésből Franciaország három részt kapott. Kimondotta még a konferencia a fegyvercsempészség megakadályozását, szabályozta a vámokat, gondoskodott a

marokkói állami bank megszervezéséről, végül elismerte a szultán fennhatóságát.

A túlzó francia nacionalisták az értekezlet befejezése után azt panaszolták, hogy íme, a német erőszak győzött, a német nacionalisták viszont a franciák győzelme miatt elégedetlenkedtek. A leghitelesebb tanú kétségkívül maga Bülow kancellár, aki azt írja, hogy a német császár meg volt elégedve az eredménnyel, mert Németországnak nem voltak Marokkóban politikai céljai, csak gazdasági törekvései, amelyeket a szerződésben biztosítottak. A konferencia eredményei első látásra nem valami nagyok, s nem jelölnek a történelemben mérföldkövet, de következményeiket tekintve mégis megvan a világhistóriai jelentőségük.

Legelső és legfőbb tanulsága a konferenciának az, hogy a hármasszövetség, amelyre Bismarck és Andrássy Gyula az európai politikai egyensúlyt építették, a szolgálatot teljesen felmondta. Viszont az entente-cordiale, amelyet két esztendővel azelőtt kötöttek, s amelyet a németek úgy fogtak fel, mint jelentéktelen, semmitmondó diplomáciai epizódot, megerősödött az algezirasi tárgyalásokon.

Különös, hogy Franciaország milyen engedékenységet tanúsított az algezirasi konferencián. Ennek magyarázata valószínűleg azt, hogy félelmetes szövetségese, Oroszország, Mandzsuriaiban vereséget szenvedett, Anglia pedig akkoriban aligha védte volna meg egy német támadás ellen. A francia és angol diplomácia azonban az eddig rendelkezésükre álló diplomáciai anyag szerint, a marokkói krízis lezajlása után, angol kezdeményezésre tervszerűen továbbfolytatta a megkezdett nagy németellenes szövetség kiépítését.

AZ ANGOL-OROSZ SZERZŐDÉS.

A német diplomáciát ezekben a válságos időkben főleg a kételkedés jellemzi; bizonyos események bekövetkeztében nem akart hinni. Anglia és Oroszország barátságában a németek nem hittek és valóban igen éles ellentétek választották el Angliát a moszkovita Oroszországtól. Száz évvel azelőtt, a napóleoni háborúban, szövetségese volt Anglia Oroszországnak, a kontinens réme, Franciaország ellen, de később, midőn a tehetetlen cárizmus mind mohóbban terjeszkedett Ázsiában, elkerülhetetlenné vált a súrlódás. Mint a krími háborúban és a berlini kongresszuson láttuk, Anglia a XIX. század második felében, mint Oroszország kérlelhetetlen ellenfele szerepelt. Valóban igen nehéz volt elképzelni angol-orosz szövetséget,

különösen azóta, hogy az Oroszország ellen irányuló angol-japán szövetség létrejött.

Izvolszkij, kinek szerepéről az alábbiakban még bővebben szólunk, azt írja emlékirataiban, hogy az angol-orosz szövetség eszméje részben ötle, részben VII. Edward királytól származott. Ő, mint kopenhágai követ, az orosz-japán háború idején tárgyalt VII. Edwarddal az esetleges angol-orosz ententéről. Később, midőn külügyminiszter lett, minden tőle telhetőt megtett, hogy a björköi szerződés valahogy életbe ne lépjen, Oroszországot pedig kibékítse Angolországgal. Az Angolországhoz való közeledésre a körülmények is készítették Oroszországot. A japán háború után a cárizmus szorongatott, majdnem kétségbeejtő helyzetbe került: nem lehetett tudni, hogy a vészes belső forrongás hol ér véget és tartani lehetett attól is, hogy Japán, amely a portsmouthi béke feltételeivel korántsem volt megelégedve, újból támad. Lamsdorff gróftól 1906 májusában Izvolszkij váltotta fel a külügyminiszteri székben, a nagy szláv eszmék és törekvések legbuzgóbb diplomáciai előharcosa. Kitűnően meg tudta magát értetni Sir Edward Grey-vel, aki nyíltan szlávbarát volt és ellensége Németországnak. Igaz, hogy Edward király megfordult néha-néha Németországban unokaöccsénél, Vilmosnál és látszólag jóbarátságban volt Németországgal, de az angol uralkodóról mindenki tudta, hogy franciabarát. Grey munkatársai: Sir Arthur Nicholson és Hardinge, mindketten a szláv-angol barátság hívei. A titkos tárgyalások Izvolszkij külügyminisztersége óta állandóan folytak s közben Oroszország, hogy a japán rémtől megszabaduljon, 1907 július 30-án szerződést kötött egykori ellenfelével, ami az angol-orosz közeledést nagyban megkönnyítette. De még mindig nem csekély akadályok tornyosultak a megegyezés elé. Az orosz pogromok szörnyűségével ugyanis főleg az angol liberális sajtó kürtölte tele a világot, s olyan mély szakadékok voltak az angol és orosz államrendszer között, hogy a barátságos közeledés ábrándnak látszott. De Grey, Hardinge, Nicholson szívós munkáját mégis siker koronázta és az egyezmény Oroszország és Anglia között 1907 augusztus 31-én létrejött. Ennek az egyezménynek, melyről Sir Edward Grey emlékirataiban azt állítja, hogy ő kezdeményezte, az volt a célja, hogy Ázsiában a két ország között a több mint félévszázad óta fennálló súrlódási felületet kiküszöbölje. Angol részről Sir Arthur Nicholson, szentpétervári angol nagykövet, orosz részről Izvolszkij írták alá az egyezményt, amely röviden összefoglalva a következőket tartalmazza:

Mindkét nagyhatalom tiszteletben tartja Perzsia függetlenségét, de a rend fenntartása végett és az esetleges érdeksúrlódások elkerülése céljából Nagy-Britannia kötelezi magát arra, hogy egy bizonyos vonaltól (Kasri, Sirir, Ispahan, Jezd) északra semmiféle koncessziót nem ad senkinek (pl. vasútépítésre, bankalapításra, távírvonalak felállítására stb.), viszont az Oroszország által nyújtandó koncessziók elé nem gördít akadályokat. Oroszország ugyanakkor kötelezi magát arra, hogy sem politikai, sem kereskedelmi jellegű koncessziót nem ad sem orosz alattvalóinak, sem másoknak egy bizonyos vonaltól délre, amely az afgán határtól Gazikon, Birdshanon, Karmanon keresztülvonul és Bender-Abbas-nál végződik, és nem gördít akadályokat azok elé a koncessziók elé, amelyeket Anglia ad bárkinek ezen a területen. Az egyezmény 4. és 5. cikkelye a vámokat és pénzügyeket szabályozta. Afganisztánra, a másik vitás tartományra nézve a következőkben egyeztek meg:

A brit kormány kijelenti, hogy nincs szándékában az afganisztáni politikai helyzetet megváltoztatni. Befolyását a tartományban csak békés módon és eszközökkel fogja egyengetni. Másrészt az orosz kormány kijelenti, hogy Afganisztánt az orosz érdekszférán kívülállónak tekinti. Anglia kötelezi magát arra is, hogy nem sérti meg azt az egyezményt, amelyet 1905-ben Abdul Keman emirrel kötöttek, amelynek értelmében Afganisztán közigazgatásába nem fog beavatkozni. A kereskedelmi kérdésekben a szerződő felek elismerik egymás egyenjogúságát és megadnak egymásnak minden lehetséges könnyítést.

Nagy ütközőpont volt még Oroszország és Anglia között a roppant kiterjedésű vad és ismeretlen tibeti tartomány.

Tibetre nézve megegyeztek abban, hogy elismerik Kína felségjogait és a tibeti terület integritásába való beavatkozástól mindketten tartózkodnak. Tibettel Anglia és Oroszország csak Kína közvetítésével lépnek összeköttetésbe. Kölcsönösen kötelezték magukat a szerződő felek arra is, hogy Lhasába nem küldenek képviselőt, azonkívül, hogy alattvalóiknak vasutak, utak, távírvonalak építésére vagy bányák megnyitására koncessziót nem adnak, végül Tibetnek semmiféle bevételéhez nem nyúlnak.

Perzsián tehát, amelyet három zónára daraboltak szét, Anglia és Oroszország barátságosan megosztzkodtak. Egyharmada semleges maradt, északi része orosz, déli része pedig ezentúl az angol érdekkörben tartozik. Perzsia már régóta

ütközőpont volt Anglia és Oroszország között. Oroszország, amelynek 1828-ban nagy háborúja volt Perzsiával, amely a Turkmansai-ban kötött, Perzsiára nézve lealázó békével végződött, rég szemet vetett Perzsiára. Úgy tekintette, mint összekötő területet Afganisztánnal és Anglia indiai birtokaival. A belső viszonyok is igen ziláltak voltak Perzsiában. Nazr-Eddin saht 1896-ban meggyilkolták, utóda, Musaffer-ed-Din-Mirza pedig orosz befolyás alatt állott. Az angol-orosz szerződés most ezeknek a belső viszályoknak is véget vetett. Angliára nézve azért volt az egyezmény igen nagy jelentőségű, mert a brit nagyhatalom megosztzkodván Oroszországgal Ázsiának vitás területein, nem féltette többé Indiát. De az eredmény nem ezért korszakos, hanem azért, mert megalakult a „hármás entente”, amelynek összefüggése 1907-ben még laza, de 1914-ig hatalmas szövetségrendszerre épült ki. A világsajtóban először hangozik el ez a szó: „hármás entente”, a központi hatalmak pedig rémülten vették észre, hogy az európai egyensúly felborult, még hozzá az ő ellenfeleik javára.

A HÁGAI BÉKEÉRTEKEZLETEK.

Az entente kialakulása és a rohamos fegyverkezés közben a másik irány is hallatta szavát, igaz, nagyon szerényen és alig észrevehető módon. Általában azt tapasztaljuk, hogy minden történelmi nagy irányzatnak megvan mindig a maga ellenlábasa; a kapitalizmus rögtön provokálta a szocializmust, a nacionalizmus a kozmopolitizmust, a militarizmus a pacifizmust. A pacifizmus hangja ebben az időszakban (1900—1914), midőn a háborúra való szakadatlan készülődés az általános és uralkodó irány, természetesen igen halk.

A béke barátai a hármás entente megalakulása után kissé megriadtak. Látták, hogy az egész világrendet a szuronyok hegyére építik, amelyekről pedig Talleyrand jegyezte meg valamikor, hogy sok mindent el lehet velük érní, csak rajtuk ülni nem lehet. A fegyverkezés, az úszó várak, amelyeket Anglia és Németország elkezdtek építeni, rengeteg pénzt emésztettek fel; a tüzéség, a haditechnika évről-évre tökéletesedett, s az újítások behozatala mindig rengeteg pénzbe került. Közvetlen a világháború előtt a nagyhatalmak költségvetésének jelentékeny részét, negyedét, sőt harmadát emésztette fel a hadügyi költségvetés moloch ja. Még a hatalmon levő politikai pártok és a fegyveres béke politikai ágensei is belátták, hogy Európa lassanként óriási kaszárnyává változik. A pacifizmusnak legtöbb meggyőződéses híve Amerikában akadt. Az amerikai béketársaság és az interparlamentáris

békeunió kezdeményezésére ült össze az első békekonferencia 1899-ben Hágában.

A békebarátok szándéka az volt, hogy megrendszabályozzák a háborút oly módon, hogy eltiltják bizonyos hadiszerek használatát, emberséges bánásmódot követelnek a hadifoglyok számára és kimondják a magánvagyon sértetlenségét tengeri háború esetén. A béke barátai, mint 1914-ben kitűnt, a háború pszichológiáját teljesen félreismerték. Ezek a szabályok naívságoknak bizonyultak; a hadviselők, félredobva minden nemzetközi egyezményt, minden elképzelhető eszközt jónak találtak egymás megsemmisítésére. Az első konferencia után tört ki az angol-búr háború, majd öt év múlva a véres mandzsúriai háború. A portsmouthi tárgyalásokon a cár megbízottai vetették fel azt a gondolatot, hogy új békeértekezletet kellene összehívni a fegyverkezések korlátozása céljából. Így orosz kezdeményezésre és Roosevelttel pártfogásával nyílt meg 1907 január 15-én a második békeértekezlet Hágában. Elnökké Van Tets van Gandriaan holland külügyminisztert választották, egy okos, nyugodt, tapintatos diplomatát, akit azonban nem sokára Nelidov, Oroszország párizsi nagykövete váltott fel. Összesen negyvennégy állami küldte el Hágába a képviselőit; nagyrészen diplomaták, a nemzetközi kérdések minden csínyját-bínyját ismerő politikusok vettek részt a nagy reményeket ébresztő tanácskozásokon, köztük volt Franciaország képviselőjében az idealista Léon Bourgeois is, a szolidaritás filozófusa, a mai Népszövetség egyik elméleti megalkotója. Igen sok üdvös, kiváló rendszabályt készített a második békekonferencia és fontos szakaszokkal gazdagította a tételes nemzetközi jog tankönyvét, de nem érte el velük kitűzött célját. Háttérakat hoztak elsősorban a háború borzalmainak mérséklésére. Eltiltották a védtelen kikötők bombázását, a templomok, a művészeti alkotások tönkretételét. Megtiltották a dum-dum-lövedékek használatát és a városoknak léghajókról való bombázását. Két nagy alkotásra készült a békekonferencia: a kötelező egyeztető és döntőbírósi elv kimondására és a haderők korlátozására, de ezekben a kérdésekben nem tudott dűlőre jutni. A fegyverkezés korlátozásának Németország és Oroszország mondottak ellent, viszont Németországnak azt a javaslatát, hogy a tengeri háborúban biztosítani kell a magánvagyon ont, valamint a semleges hajók sértetlenségét, Angolország elvetette, mert ragaszkodott a tengeri szabad rablás jogához. Az értekezlet azzal az elvi döntéssel oszlott szét, hogy egy későbbi időpontban újból összeül, de nem ült össze újból.

A pacifistáknak a második békeértekezletbe vetett rózsás reménységei tehát dugába dőltek. A fegyverkezés a konferencia után továbbfolyt, még fokozottabb ütemben és amit a háború borzalmainak enyhítése végett elhatározott, teljes egészében holt betű maradt. Az entente-ok, amelyek 1907-ben már kialakultak, magukban még nem lettek volna veszedelmesek. A külszín azt mutatta, mintha a népek képviselői, a komoly politikusok és diplomaták játékot űztek volna egymással. Különböző nemzetközi összejöveteleken s egyéb alkalmakkor is gyakorta hangzottak el ilyen kifejezések: „Barátságos és szövetséges nemzetek”; „Ez meg ez a nemzet a mi barátunk és szövetségesünk”. A nemzetközi politikának ezek mögött az ártatlannak látszó és gyerekes kifejezései mögött azonban gyors tempóban szerveződtek a hadseregek és az embergyilkolás szolgálatába állítottak a technika összes vívmányai. A védelmi jellegűnek látszó hármasszövetség néhány esztendő alatt agresszív jellegű szövetséggé változott.

AZ ANNEXIÓS VÁLSÁG KÖVETKEZMÉNYEI.

Bosznia és Hercegovina annexiója, melyet Ausztria történeténél részletesen ismertettünk, súlyos bonyodalmakat idézett fel és sokkal nagyobb következményekkel járt, mint maguk az érte felelős államférfiak sejtették. Első következménye az volt, hogy Olaszország teljesen elidegenedett a kettős monarchiától. Az olaszok megnehezítettek Ausztria-Magyarországra azért, mert nekik is voltak ambícióik a Balkánon. Tittoni és Izvolszkij a válság elsimulása után összehozták az orosz cárt és az olasz királyt a racconigi-i kastélyban (Turin mellett), hogy állást foglaljanak a monarchia Balkán-politikája ellen. A titkos szerződésben kimondták, hogyha Oroszország és Olaszország Kelet-Európára vonatkozólag egy harmadik hatalommal megegyezést kötnek, a megegyezést mind-egyik a másik előzetes egyetértésével fogja megtenni. Megegyeztek abban is, hogy Olaszország a Dardanellák kérdésében Oroszországot, Oroszország pedig a tripoliszi és a cirenaikai olasz érdekek kérdésében Olaszország törekvéseit támogatja. A hármasszövetség tehát a valóságban már most felbomlott, hiába újították meg 1912-ben. Ebből is látszik, hogy a szerződések csak papírrongyok, ha a szerződő feleket közös érdek nem tartja össze.

Oroszország, hogy a diplomáciai vereség szégyenét megtorolja, megkezdte annak az összeütközésnek előkészítését, melynek bekövetkeztét Izvolszkij még a boszniai válság tetőpontján megjósolta Veznic párizsi szerb követ előtt. A pán-

szláv mozgalom a boszniai válság lezajlása után új életre kelt, a pánszlávok lapjai és röpiratai megkezdték a propaganda-munkát az Osztrák-magyar monarchia és Németország ellen, nyíltan hangoztatva, hogy a nagy leszámolásnak a szlávok és a németek között előbb-utóbb be kell következnie.

Izvolszkij, aki a válság után benyújtotta lemondását, de amit a cár nem fogadott el, 1910 szeptemberében átment Párizsba nagykövetnek és a külügyminisztériumot Szaszonov vette át. Az orosz külpolitikát azonban továbbra is ő irányította Párizsból és Szaszonov alig volt több, mint az ő végrehajtó közege. Mint párizsi követ, hol titokban, hol nyíltan folyton a központi hatalmak ellen izgatott és igyekezett szorosabbra vonni azt a hálót, amelybe a központi hatalmak az angol-orosz egyezmény megkötése után belekerültek. Tevékenysége főleg arra irányult, hogy Angliát és Franciaországot a nagy szláv hatalmi célokba bekapcsolja s külpolitikai tényezőiket meggyőzze arról, hogy a Habsburg-monarchia és Szerbia között az összeütközés előbb-utóbb elkerülhetetlen és ebben az összeütközésben Oroszország oldalán a helyük. Aehrenthalnak és Wekerle Sándor magyar miniszterelnöknek az a reménye tehát, hogy az annexio észretéríti majd Szerbiát, nem következett be; éppen az ellenkezője vált valóra: a nagy-szerb propaganda nyert erejében és sokkal erőteljesebbé, hevesebbé vált, mint régen volt. A szláv propagandának Pétervári és Prága a központja. Masaryk cseh köztársasági elnöknek néhány évvel ezelőtt megjelent könyvéből (Weltrevolution) látjuk, hogy a tervszerű, nagyarányú, minden eddigit felülmúló szláv propaganda az annexió válság után kezdődött meg és Közép-Európában Prága volt a központja. Franciaország a Németországgal való ellentét miatt kész eszközül dobta oda magát a nagyszláv hatalmi törekvéseknek. Új, hatalmas öszszegű kölcsönök áradata indult meg Oroszországba és a Balkánra.

Az első Balkán-válság előidézésében Oroszország titkos aknamunkáján kívül a két nagy belső átalakulásnak is része volt, amelyek a Balkán-népek életében végbementek. Ugyanazon a napon, amelyen Ferenc József kiáltványa megjelent, hirdette ki Ferdinánd bolgár fejedelem Bulgária függetlenségét Tirnovóban, a bolgár cárok egykori fővárosában. Ezzel a ténnyel önkényesen megváltoztatta a berlini kongresszus egyik fontos határozatát. A másik nagy esemény az ifjú-törökök forradalma volt, amely egészen váratlanul tört ki 1908 júliusában.

Bosznia-Hercegovina annexiójának következményeit úgy

összegezhetjük, hogy a gyűrű, amely 1907-ben alakult ki, de csak körvonalakban, szorosabbra zárult a központi hatalmak körül. Ezzel a körülzárással szemben az Osztrák-magyar monarchia és a Németbirodalom külpolitikai intézői kezdettől fogva tehetetleneknek látszottak. Az annexió tehát csak pillanatnyi sikert jelentett a Habsburg-monarchiára nézve, ha azonban következményeit vesszük szemügyre, el kell ítélnünk, mint a legbalkezesebb intézkedések egyikét. Az Osztrák-magyar monarchiának, amely nemzetiségi közület volt, de viszont kitűnően betöltötte itt Közép-Európában a kiegyensúlyozó hatalom szerepét, amellet nagyszerű gazdasági egységnek is bizonyult, a legbékésebb politikát kellett volna követnie. A nemzeti imperializmus korában nemzetiségi alakulat, mint aminő a monarchia volt, csak békés politikát folytathat. Sokkal helyesebb lett volna, ha a monarchia békés eszközökkel kapcsolja magához Szerbiát, magához kapcsolja mennél erősebben gazdaságilag, megadja neki a minimális engedményeket, melyeket követelt, s mindent megtesz, hogy elszakítsa Oroszországtól. Ezt azonban az Osztrák-magyar monarchia külügyi vezetősége még csak meg sem kísérelte. Pedig egy nagyvonalú, nyugodt, meggondolt politika talán többet használt volna a túlzó szerb törekvések ellen, mint azok a vágások, melyeket a monarchia Szerbiára mért. Egy bizonyosnak látszik: Aerenthal pillanatnyilag sikert ért el, kielégítette személyes becsvágát, de a pillanatnyi sikerért aláasta a monarchia jövőjét.

PÁNSZLÁVIZMUS ÉS PÁNGERMÁNIZMUS.

Az imperialista kor eszméáramlatai közül kettőt kell különösen kiragadnunk, amelyek végzetesen befolyásolták a XX. század eseményeinek menetét. Egyik a pánszlávizmus, a másik a pángermanizmus; helyel-közzel már mindkettőről megemlékeztünk. Arra nincs helyünk, hogy ezt a két jelenséget a végső gyökerekig elemezzük; a kutató elolvashat rengeteg könyvet, politikai brosúrát, töméntelen újságcikket, amelyek ennek a két jelenségnek létéről tanúskodnak, s mind a kettőben megtalálja a faji misztikumot, a faji terjeszkedés gondolatát, a hatalmi aspirációkat éppen úgy, mint a gazdasági érdekek harcát. Bennünket magyarokat ez a két jelenség különösképen érdekelhet, mert körülöttünk zajlott le mind a kettő, hullámaik átsaptak a fejünk felett, ütközőpontjuk Magyarország volt, sőt azt mondhatnánk, ma is az.

Pánszlávizmus alatt a szlávok hatalmi törekvéseit értjük; az egész mozgalmat az az általános törekvés hatja át, hogy az összes szláv népek mint testvérek nagy közösséggé egyesülje-

nek. Két iránya van; egy régibb, amely megvalósulása esetén azt jelentette volna, hogy az összes szláv törzsek, államok beolvadnak a nagy Oroszbirodalomba, a másik az új irány, a neoszlavizmus, amely azt hirdette, hogy a szláv államok csak szolidaritásra lépnek Oroszországgal, de állami önállóságukat és függetlenségüket megőrzik. A pánszlavizmus misztikus hitnek, kósza, irreális ábrándoknak, jól kidolgozott hatalmi céloknak s meggondolt gazdasági törekvéseknek sajátságos vegyüléke.

A pánszláv gondolat visszanyúlik a XVII. századig s egy boszniai születésű horvát papnak, Krizsanics Györgynek az agyában született meg. Krizsanics hívta fel először a szlávokra, mint az orosz nép testvéreire Elek cárnak, Nagy Péter cár apjának a figyelmét s ő hirdette legelőször, amikor a faji öntudat Nyugat-Európában még alig derengett, a szlávok egységét. A szláv törzsek jövőjét már ő odakapcsolta Oroszország sorsához. A pánszlavizmus azonban mégis a XIX. század elejének, a nemzeti mozgalmak felébredésének a terméke s az első megformulálója a tót Kollár, a luteránus tót költő. Ő hirdette a XIX. század első felében roppant hatással valamennyi szláv törzs testvériségét és egységét, anélkül, hogy politikai programot adott volna. A század elején támadt fel az öntudatlanságból a délszláv mozgalom is, melynek Karadzics Vuk és Gaj Lajos első nagyhatású apostolai. Már 48 előtt van nagyszláv kérdés, amit semmi sem bizonyít jobban, mint a Wesselényi Miklósnak a kérdéstről szóló 1843-ban megjelent kitűnő munkája. Wesselényi már veszedelmet sejt a szlávok hatalmi aspirációiban s elkerülésére a magyarság és németység szolidaritását hirdeti. „Éppen a 'németység' s németek ügye kívánja meg a magyar nemzetiség' erősödését; tehát azt, hogy ez nem német, sem más elemek által ne zsidbasztassék' s ne gyengítessék” — írja Wesselényi. Az első pánszláv kongresszust 1848-ban tartották Prágában, ennek az összejövetelnek Palaczky, a történetíró és Schafarik voltak a vezető szellemei. Tartottak szláv kongresszust később Moszkvában, Kievben, Krakkóban, Prágában, hogy csak a fontosabbakat említsük. Közvetlenül 1914 előtt a nagyszláv törekvések fő irányítója Pobjedonoszcev, a Szent Szinódus prokurátora, II. Miklós cár legbizalmasabb tanácsadója, kinek szerepéről már az előbbieken megemlékeztünk. Az ő ideálja az egynyelvű, egy vallású nagy szláv nemzet, Oroszország hegemoniája alatt. Ő főleg a vallás lelki hatása útján akarta megnyerni a szlávokat s az agitáció, amelyet irányított, főleg az orthodox vallású és cirill betűket használó szlávok között ment könnyen és itt is ért el nagy sikereket, jóval töb-

bet, mint a katolikus és latin betűkkel író lengyeleknél s horvátoknál. Igazuk volt a pánszlávoknak abban, hogy a lengyelek és horvátok ha ortodox vallásúak, könnyűszerrel beolvadtak volna. A Pobjedonoszev-féle nagy szláv birodalom leért volna délen Konstantinápolyig s benyúlt volna Közép-Európába, magábaolvastva az összes lengyeleket, kisorozokat, cseheket. A kilencvenes évektől kezdve teljes erővel folyt az agitáció a magyarországi szlávok között is, nem kevés bajt és fejtörést okozva a Bánffy- és Széll Kálmán-kormányoknak. Az Osztrák-magyar monarchia kitűnő terület volt; rámutathattak az agitátorok arra, hogy a Habsburg-monarchia túlnyomólag szláv állam. Az 1900-as népszámlálás szerint a monarchiában mindössze 9,171.614 német élt, az összlakosságnak 35.78 százaléka, ezzel szemben a szlávok 15,493.610 lélekszámra emelkedtek, ami 60.46 százaléknak felel meg. Magyarországon a szlávok 1900-ban az összlakosságnak 27.4 százalékát alkotta.

Az orosz ügynökök a monarchia szláv népei között különösen az annexió válság óta hirdették az elszakadást, szórták a pénzt, szították a magyarok s a németek elleni gyűlöletet. A szlávokat és a németiséget a század elejétől kezdve határozottan megállapítható, mély érzelmi ellentétek választották el egymástól. Az oroszok gyűlölték a németeket, a délszlávok gyűlölték az osztrák németiséget s ezeket az ellentéteket szította mind a két nemzet sajtója. Az oroszok németgyűlölete több okra vezethető vissza. A gazdag és gögös balti németiség legodaadóbban szolgálta a cárizmust, melyet a XX. században Oroszország alsóbb néposztályai már fanatikusan gyűlölnék. A szlávok németgyűlöletét fűtötte a lengyelekkel való brutális bánásmód és az osztrák németiség bánásmódja a csehekkel. A német és a szláv vezető rétegek érezték, hogy a szlávizmus és germanizmus összeférhetetlenek egymással s a cárizmus és a cárt körülvevő imperialista klikk ezt a németgyűlöletet nem hagyta kihasználatlanul. Fanatikus németgyűlölő volt a pánszláv politika diplomata főképviselője, Izvolszkij. A tábornokok, a diplomaták, s a cári család tagjai között sok német akadt, akik a németbarátságot ápolták, de tehetetlenek voltak az egyre erősödő germanofobia ellen. A németgyűlölő szláv politikusok és publicisták közvetlen 1914 előtt nyíltan hirdették, hogy a Habsburg-birodalom bomlása esetén a szlávok a cár uralma alá kerülnek. Ausztria gyűlöltebb volt Németországnál. Joffe francia tábornok és Zsilinszkij orosz vezérkari főnök egy alkalommal arról beszélgettek, hogy Oroszország ki ellen készülődjék, Németország vagy Ausztria ellen-e; Zsilinszkij ezt mondta: „A mi ellenségünk Ausztria és Oroszország az összeütközés

esetén lelkesedéssel csak hagyományainak és reményeinek útján haladhat, követve a legkisebb ellenállás vonalát.” Delcasse alig tudta meggyőzni a pétervári köröket, hogy Oroszország igazi ellensége a Németbirodalom és nem Ausztria.

A pángermanizmus a németiség hatalmi törekvéseinek foglalatja, s célja az volt, hogy ébrentartsák a szétszéledt németiség faji öntudatát, növeljék a birodalom hatalmát és tekintélyét, hogy a büszke Germánia egyedülálló nagyságban és tekintélyben emelkedhesse ki a nemzetek sokadalmából. Ez is elsősorban nagy történeti hagyományaira támaszkodott, mint a középkori német-római szent birodalom varázsa; a törökökön aratott nagy győzelmek Lotharingiai Károly és Savoyai Jenő vezérlete alatt, a Frigyesek katonai dicsősége stb.

A század elején, a nemzeti ébredés korában E. M. Arndtnál jelenik meg a hatalmi és terjeszkedési gondolat, s a nagy-német birodalomnak az álma, amely Ausztriát és Svájcot is magában foglalta volna. A kor másik nagyhatású pángermán apostola Friedrich Ludwig Jahn, a tornázás népszerűsítője, aki a birodalom határait le akarta vinni egészen Besszarábiáig. Egyes francia írók a pángermanizmus tartóoszlopai közé sorolják Bismarckot is, a vaskancellárt, de igaztalanul. Ő mérsékelt, józan elme volt, megelégedett az 1871-i nagy vívmányokkal. Annál nagyobb pángermán Bismarck kortársai közül Heinrich von Treitschke, aki már akkor követelte az egységes Németországot, melyet csak Hitler valósított meg napjainkban. Egyébként a hatalom imádója s a háború, szerinte, nagy, elkerülhetetlen, szükséges, szent dolog, a hatalmi politikának egyedüli helyes és igénybevehető eszköze. A német gazdasági világhatalomnak Friedrich List, a nagy közgazdász az első elképzelője.

A hetvenes, nyolcvanas évek pángermán írói közül érdemes kiemelni a francia nevű Paul de Lagarde-ot, az ábrándos, romantikus teológust, aki ki akarta terjeszteni a birodalom határait a Fekete-tengerig, s rólunk, magyarokról azt írja, hogy alantas, kisebb értékű népfaj vagyunk s el kell tűnnünk Európából. Friedrich Lange szintén az egész Közép-Európát magában foglaló Németbirodalmat hirdette. Ausztria kérdésén a pángermán közírók minden nagyobb gátlás nélkül túltették magukat. Ausztria szerintük német, s integrális része a birodalomnak. Ezt hirdette, hogy csak a fontosabbakat említsük, Ernst Hasse professzor, Paul Dehn közgazdasági író, aki Közép-Európa és a Balkán gazdasági meghódítására hívta fel honfitársai figyelmét.

A pángermanizmus szétfolyóbb, határozatlanabb, mint a panszlávizmus. Olyan egységes tartalma s kidolgozott prog-

rammja sincs, mint a másik imperialista eszmének. Egy gondolat ütközik ki minden pángermán koncepcióból: a „Germania triumphans”, a nagy Németbirodalom, amely mellett hatalomra, méltóságra nézve minden más nemzet eltörpül. A hivatalos politika nyílt programja és célkitűzései a pángermán közírók programjával talán nem azonosak, de csak azért nem, mert azt nyíltan nem vallották be. Hogy a német politika ezekkel a törekvésekkel többé-kevésbé azonosította magát, arra nézve bizonyíték a Naumann-terv, a szövetségelmélyítés terve a világháború alatt, s azok az ellentétek, amelyek a magyar gondolatot képviselő Tisza István és a németek között támadtak, amikor Közép-Európa rendezésének kérdése egy közös tanácskozáson felmerült. A pánszlávizmus és pángermanizmus mind a kettő maga volt a háborús akarát.

NÉMETORSZÁG KÖRÜLZÁRÁSA.

Franciaországot 1904-ben és 1905ben az entente cordiale megkötésekor, a legrosszabb akarattal sem lehetett támadó szándékkal vádolni. Láttuk, hogy Rouvier miniszterelnök még a revanche-gondolatról is hajlandó lett volna lemondani a békesség kedvéért és a francia nemzet nagy többsége ebben az időben pacifista érzelmű. Sokkal harciasabb azonban Anglia. Az angol diplomácia nagy gonddal, a megszokott diplomáciai sokszínűséggel szőtte a központi hatalmak köré az „Einkreisungssystem” hálóját. Németország londoni diplomáciai megbízottai már a marokkói tárgyalásokon észrevették, hogy az angol sajtó mennyire németellenes. Az angolok az algezirasi konferencián — írja Sidney Bradshaw Fay professzor — franciábbak voltak, mint maguk a franciák. Nem túlzás azt mondani, hogy nem a franciák kezdik az angol barátságot, hanem Anglia ajánlotta fel a saját támogatását. Poincaré emlékiratainak első kötetében (*Le lendemain d'Agadir*) többek között a következőket írja: „A konzervatív kormány 1905-ben szövetségről álmódott; a liberális kormány nem akarta. Abban a mértékben, amint az évek multak, szorosabbá vált a két nép között a viszony.” Elmondja még Poincaré, hogy Lansdowne lord tárgyalásai idején szövetség volt a cél és hogy Delcassé bukása megakadályozta a francia-angol szövetség létrejöttét. Tudjuk más forrásokból azt is, hogy a marokkói válság idején Anglia fegyveres segítséget ajánlott Németország ellen. Ha Franciaországban a háborús gondolat olyan erős lett volna, mint nyolc esztendővel később, már az első marokkói válság idején kitört volna a világháború.

Németország látva külpolitikai helyzetének rosszabbodá-

sát, a fegyverkezés fokozásával próbálta Anglia káprázatos sikereit ellensúlyozni. Az 1906-i, majd az 1907-i flottatörvény elrendelte a dreadnaught-típusú csatahajók építését. Az angol Northcliffesajtó a német fegyverkezésre eddigi németellenes propagandájának fokozásával válaszolt, úgy tüntetve fel a Németbirodalmat, mint a militarizmus melegágyát és a világbéke legfenyegetőbb veszedelmét. Pedig Anglia ugyanolyan arányokban készülődött. Roberts lord, a búr háború vezére és Kitchener lord, a szudáni győző, a vezérkar főnöke, az általános védkötelezettség behozatala mellett izgattak. Ez a terv akkor keresztülvihetetlen volt, de a világháborúban megvalósult általános védkötelezettség számára előkészítette a talajt. Az angol szélső militaristák elértek annyit, hogy 1906-ban új vezérkart szerveztek, melynek működése a gyarmatokra is kiterjedt, majd felemelték a szárazföldi zsoldos hadsereg létszámát.

Közben még az angol-orosz egyezmény megkötése előtt, jelentékeny változások állottak be Franciaország külpolitikai irányításában is. Eddig Franciaország nem volt támadó szándékú; revanche-eszmét csak egy kis nacionalista csoport tartotta ébren, 1906 őszén azonban a Sarrien-kormány megbukott és a szélső radikális szabadjóműves, de ugyanakkor szenvedélyes nacionalista, Clemenceau lett az utóda. Vele együtt olyan politikusok jutottak felszínre, kik valamennyien a szélső hatalmi politika zászlóvivői voltak, mint az egykor szocialista Millebrand, Viviani meg Poncaré. Anglia viszonya Oroszországhoz, amióta a cárt Benckendorf gróf képviselte Londonban, mint nagykövet, még szorosabbá vált, mert az orosz nagykövet valósággal bizalmasa volt VII. Edwardnak. Olaszország szintén jóban volt a központi hatalmakkal, de Tittoni állandóan Franciaországgal és Angliával paktált és Olaszország az 1906-i abesszíniai szerződés létrejötte óta lekötelezettje Franciaországnak és Angolországnak.

A körülzárás művéhez az alapot az entente cordiale és az orosz-angol szerződés szolgáltatta. Egyik sem volt a valóságban Németország ellen irányuló szövetségi szerződés, de szükségesek voltak ahhoz, hogy VII. Edward és az angol, francia, orosz diplomácia rajtuk állva, kovácsolják a bekerítés láncait. VII. Edward februárban ismét megjelent Párizsban, ahol a németellenes francia politikusokkal tárgyalt. Innen Spanyolországba látogatott el és Cartagénában XIII. Alfonz spanyol királyt nyerte meg saját tervének; Gaétában pedig az olasz királlyal találkozott; augusztusban Ischlbe utazott Ferenc Józsefhez, hogy megpróbálja a kettős szövetség meglazítával VII.

Edward összes diplomatáin túltett, ezért nem egészen ok nélkül tekintik a körülzárást az ő személyes művének. Hanotaux, a kiváló történetíró, Franciaország volt külügyminisztere, 1908-ban egy politikai tanulmányában azt írta, hogy az entente-ok nem veszedelmesek; sőt hasznosak, mert biztosítják az egyensúlyt. A látszat csakugyan azt mutatta, hogy a hármasság entente az egyensúly biztosítása végett jött létre; a politikusok különböző megnyilatkozásaikban folyton ezt hangsúlyozták, ámde egész más volt a nyilvánosság szemei előtt elzárt valóság: a nyilvánosság szemei előtt elzárt kabinetekben és szobákban a diplomaták és a vezérkarok dolgoztak.

Németország és Anglia ellentétei még jobban kiéleződtek a balkáni válság közben. Mindkét nagyhatalom érezte a flottaépítéssel járó veszedelmeket; a rohamos hajóépítés évről-évre nagyobb összegekkel terhelte meg az állami költségvetést és egyre nőtt a két nemzet között a kölcsönös gyanúsítások miatt a gyűlölség. A két nagyhatalom megbízottai 1908-ban és 1909-ben állandóan tárgyaltak, abban a reményben, hogy a mértéktelen flottaépítésnek sikerül valami szerencsés formulával véget vetni. A two power standard — a tengeri haderők pontos megállapítása és arányosítása — a megbeszéléseknek állandó tárgya. Az angolok természetesen nem akartak lemondani eddigi igényeiről, a németek viszont nem akartak túlságosan elmaradni az angolok mögött. A közeledésben egy ízben már annyira mentek, hogy — amint Schoen külügyi államtitkár hátrahagyott írásaiból kiderül —, szó volt arról is, hogy a két nagyhatalom szövetségre lép egymással. A titkos tárgyalások Bethmann-Hollweg kancellársága alatt tovább folytak, de mivel a hadihajók arányszámát megállapítani sehogy sem tudták, lassankint a barátságos megegyezésnek minden reménye szétfoszlott.

A központi hatalmak külpolitikai kormányai a körülzárással szemben tehetetlennek bizonyultak. A készülő háló széttaggatásához diplomáciai zsenialításra lett volna szükség. Bülow kancellár, aki olyan bölcs államférfiúnak és szellemes kritikusként mutatkozik hátrahagyott írásaiban, mint gyakorlati politikus lassú elhatározású volt és nem vett észre a külpolitikai horizonton nagy és komoly jelenségeket. Vilmos császárnak voltak külpolitikai ötletei és több fantáziával volt megáldva, mint kancellárja; VII. Edward diplomáciai ügyességével és kitartásával bizonyára nagy sikereket ért volna el. 1907-ben Swinemündében a cárral, Wilhelmshöheben pedig VII. Edwarddal találkozott. Bülowot úgylátszik megnyugtatták a tőzstok frázisai, amelyekből csak úgy áradt a szívélyesség és

a kölcsönös barátság. A Németbirodalom külpolitikája a lehető legrosszabb volt; az angol és francia külpolitikát annyira jellemző tisztánlátás teljesen hiányzott belőle, a világháborút megelőző öt válságos esztendőben teljesen meddőnek bizonyult. Egyébként a külpolitikát is maga a császár irányította a nagytőkés érdekeltségek, s a hatalmi politikát képviselő katonai kaszt egyoldalú szempontjai és céljai szerint. A külpolitika közvetlen 1914 előtti eseményeit, odébb a világháború előzményeinél tárgyaljuk.

A VILÁGGAZDASÁG EREDMÉNYEI.

Az ideáltípust kereső szociológusok szerint a XIX. század teremtménye a „homo oeconomicus”, az újkori embertípus, melynél a termelő munka, a gazdasági tevékenység mint öncél szerepel. Ez új lelkesítést képvisel, a középkor emberétől egészen eltérő jellemvonásokkal. Megvolt-e ez az embertípus régen vagy nem, nem kutatjuk, a valóság az, hogy az ókorban, a középkorban a gazdasági tevékenységnek mai rugói és a gazdasági termelésnek modern módszerei csaknem teljesen ismeretlenek. Az emberek igényei igen csekélyek voltak; a középkori céhrendszerű ipar keveset termelt, az emberek keveset dolgoztak. A szabad munkán, egyéni vállalkozáson, szabad szervezkedésen alapuló termelés a legújabb kor műve.

A modern termelés mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés a természettudományok fejlődésének és gyakorlati alkalmazásának köszönheti roppant arányú előhaladását. Az anyagi világ külső és belső tulajdonságainak megismerése hozta létre a gépeket s az ipari kémiát. Az előbbinek köszönhetjük, hogy az iparból hovatovább teljesen kiküszöbölődik a nyers emberi és állati erő. A XIX. század ipara a kémia előhaladása révén olyan anyagokkal dolgozik, amelyeket a régi kor egyáltalában nem ismert, mint például a világítógáz, a a répából készült cukor, a gabonából, burgonyából előállított alkohol, a kátrányból készült festék, a gyárilag előállított szóda, celluloid és cellulózé. A növénytan eredményeinek felhasználásával és az agrárkémia segítségével tudományos alapokra helyezték a talajművelést meg a növénytermesztést. A hatvanas-hetvenes évek óta az elektromosság kutatói nagy találmányokkal lepték meg a világot. 1867-ben készítette el Siemens Werner az első dinamót, amelynek gyakorlati alkalmazása a gyáriparban szinte korszakos jelentőségű, mert ez tette lehetővé az elektromos erőátvitelt. 1876-ban készült el az első robbanó gázmotor (a francia Lenoir találmánya), amely szintén igen nagy jelentőségű: kis helyet foglal el és

nagy energiát fejt ki. Az automobilizmus rohamos fejlődése, amely visszaadta az országutakat egykori hivatásuknak, már a mi századunk eredménye. Diesel német mérnök 1897-ben készítette el a róla elnevezett nyersolaj motort, amelynek alkalmazása szintén igen nagy tér- és energiamegtakarítást jelent. Az első gőzturbina (a francia Laval találmánya) hosszú kísérletezés után a kilencvenes évek elején készült el. A gőzturbinával olyan rettentő energiát fejtenek ki, amilyenről a XIX. század elején, midőn James Watt gőzgépét először alkalmazták a gyárakban, a legvakmerőbb fantázia is alig álmodott. A technikai civilizációnak valósággal szimbóluma Edison Tamás, amerikai feltaláló izzólámpája, mely nappali fényvel ragyogja be a világvárosok utcáit.

A XIX. és XX. századot el lehet nevezni a vas és szén korszakának. 1816-ban mindössze 16 millió tonna szenet bányásztak ki Angolországban; a vasút és gőzhajózás fejlődése közben a szénbányászás folyton nőtt s 1870-ben Anglia már 118 millió tonnát termelt. Ugyanebben az esztendőben 37 millióra rúgott Németország, 13 millióra Franciaország s ugyanannyira Belgium széntermelése. A szén az egész iparnak éltető eleme; a napfényt, amely megnövesztette a geológiai kor ősnövényzetét, a modern technika vívmányainak segítségével visszkapjuk mint gyors vonat jainkat röpítő erőt és lakásainkat világító villanyfényt. 1875-ben már 280 millió tonna az egész világ szénfogyasztása. 1900-ban 770 millió tonna a szénfogyasztás; 1906-ban 972 millió, 1909-ben 1200 millió tonna. Kezdetben Angolország volt a nagy széntermelő, 1871 után azonban versenyre kelt vele elsősorban Amerika, azután Németország, végül Franciaország. Angolország 1890-től 1909ig 184 millió 520 ezer tonnáról 272 millió 216 ezerre, Németország ugyanez alatt az idő alatt 89 millió 290 ezerről 205 millió 727 ezer tonnára emelte széntermelését.

A hetvenes évekig gyors tempóban haladt a gazdasági termelésnek minden ága, de az igazi modern, úgynevezett tömegtermelés csak ezután kezdődött. A Bessemer- és Martin-féle olvasztó-eljárás révén sikerült a vasat és acélt gyorsan hatalmas tömegekben előállítani. Az új gyáripari berendezések (gőzkalapács, hidraulikus prések) segítségével a kitermelt acélt gyorsan árukká alakítják át. A vastermelésben eleinte szintén Anglia vezetett, a XIX. század végén azonban s a XX. század elején az Egyesült Államok és Németország elébe kerültek. 1890-ben az Egyesült Államok 4.3 millió tonna acélt, Anglia 3.6 millió tonnát, Németország 2.2 milliót, Franciaország 0.2 milliót termelt. A vasipar után a gyapotot és

gyapjút feldolgozó ipar következik, ami a népesség szaporodásában s a ruházkodási igények emelkedésében leli magyarázatát. A gyapot és a gyapjú feldolgozásában Angolország vezet, amelynek 1890-ben 44 millió gyapotfonó orsója működött.

Az okszerű tudományos talajművelés fejlődése szintén az 1871 utáni korszakra esik. A XIX. század tudományos eredményeit a kissé konzervatív mezőgazdaság sem hagyta kihasználatlanul. Az állattan fejlődése elősegítette a jobb, kifizetőbb állatfajták kitenyésztését, a növényélettan pedig a magasabbrendű tudományos növénytermelést; a mikrobák felfedezése a növényeket pusztító betegségek ellen nyújtott védelmet. A kémiai ipar műtrágyát szolgáltatott a mezőgazdáknak, miután a botanikusok tudományosan kimutatták, hogy milyen kémiai anyagok szükségesek a mezőgazdasági növények táplálására.

A géptechnika fejlődése a század második felében meglehetősen industrializálta a mezőgazdaságot. Már a húszas, harmincas években elkészítették Amerikában az első vető- és az aratógépeket, azután jött a század második felében a gőzcséplő, majd a szántógép, azután a XX. században a motoros traktor. Az agrárválságok gyakoriak voltak a század második felében. A föld kissé konzervatívvá teszi az embert, urat és parasztot egyformán s az agráriusokban nem volt meg ugyanaz a gyorsaság, alkalmazkodó képesség, mint a merkantilistákban. Az agráriusok kénytelenek voltak többször állami támogatást és vámvédelmet kérni, hogy tönkre ne menjenek. A földreform kérdése csaknem minden európai országban felvetődött s igen sokat vitatkoznak máig arról, hogy a termelés szempontjából melyik fontosabb, a nagybirtok-e vagy a kisbirtok?

A világkereskedelemről csak a XIX. században lehet szó, s az igazi világkereskedelem ennek a századnak második felében kezdődik. Világkereskedelem alatt az egyes nemzetek kereskedelmét értjük, ha az a nemzeti határokon túl ér. Kezdetleges formáit megleljük már a középkorban, a keresztes hadjáratok után és az újkorban, a nagy felfedezésekkel kapcsolatban. Az újkorban egyideig Hollandia volt a világkereskedelemben vezető ország, ennek aláhanyatlása után Anglia következett, azután Franciaország, a hetvenes évektől kezdve pedig az Északamerikai Egyesült Államok és a Németbirodalom lépnek fel versenytársakul. Ez a sorrend később megváltozott. A világháborúig Nagybritannia maradt az első kereskedő állam, de utána másodiknak Németország jutott előre,

harmadik helyre lépett Amerika s a negyedik helyre Franciaország. A Németbirodalom megalakítása ezért volt közgazdaságilag is rendkívül nagyjelentőségű. Az 1890-től 1914-ig terjedő kis időszakban a vállalkozó kedv olyan fokot ért el, amilyenre a világtörténetben addig nem volt példa, s ez volt az individualisztikus-kapitalisztikus gazdasági rendnek legnagyobb eredményeket felmutató, legtermékenyebb korszaka.

Az angol világkereskedelem a gyarmatbirodalom terjedésének arányában nőtt. Anglia külkereskedelmi forgalma 1890-ben 127 milliárd márkát tett ki, Németországé ugyanabban az esztendőben 7.4 milliárd márkát. A harmadik helyen ebben az esztendőben az Egyesült Államok állnak 6.8 milliárddal és Franciaország 6.6 milliárddal. 1900-ig Angolország külkereskedelmi forgalma 15.3 milliárd aranymárkára, 1913-ig 24.2 milliártra emelkedett; Németországé 1900-ig 10.4 milliárdra, 1913-ig 209 milliárdra; az Egyesült Államoké 1900-ig 9.2 milliárdra, 1913-ig 17.7 milliárdra; Franciaországé 1900-ig 7.0 milliárdra, 1913-ig 12.3 milliárd aranymárkára. Ezekon kívül még Hollandiának, Belgiumnak, Oroszországnak, Ausztria-Magyarországnak, Olaszországnak, Svájcnak volt 1914 előtt a világkereskedelemben nagyobb szerepe. Egészen a világháború kitöréséig Angolország birtokában volt a vízi szállítóeszközöknek körülbelül a fele. Az 1892-i gazdasági statisztika szerint az angol hajóter 1892-ben 9 millió regiszter tonnára rúgott, s ezzel szemben az Egyesült Államoké 19 milliót mutatott. A többi nemzetek mind az egymillió tonnán alul maradtak. A kilencvenes években még mindig London a világ legnagyobb kikötővárosa, utána New-York, a harmadik helyen Hamburg következett. A vízi közlekedési eszközök fejlődését ez a két szám mutatja: 1875-ben a világ összes hajótere 15 millió tonna, 1925ben 64 millió.

A világ vasúthálózata a hetvenes esztendők óta kezdett kiépülni. Az északamerikai Unió ebben is túlszárnyalta a föld összes országait. Vasútvonalainak hossza már 1890-ben 268.409 kilométert tett ki; utána Németország következett 42.869 kilométerrel és Franciaország 36.895 kilométerrel. Az Egyesült Államoknak közel annyi a vasútjuk, mint a föld összes országainak együttvéve. A föld összes vasútvonalainak hossza 1913-ban 1,104.000 km-t tett ki, ebből az Egyesült Államokra 459.000 km. esett. Az emberek egymással való érintkezését megkönnyítette a telefon, amelyet Bell amerikai fizikus talált fel 1876-ban. A kábelvonalak hosszúsága 1870-ben még csak 30.000 kilométer, 1890-ben már 270.000. A világforgalommal együtt járt a tőke vándorlása is. A pénzforgalmat az általáno-

san elfogadott aranyvaluta-rendszer és az európai pénzek megszilárdulása 1871 után általában megkönnyítették. A nemzetközi pénzforgalom s a nagy részvénytársaságok megalakulása után az értékpapírok forgalma a tőzsdéken bonyolódott le. Ebben a tekintetben Franciaorszáé volt az egész korszakban az elsőbbség. A kilencvenes esztendőben 20 milliárd frankra becsülték a francia tulajdonban levő különböző részvények értékét. Ugyanakkor a Németországban levő idegen értékpapírok összege alig tett ki 10 milliárd márkát. Ebben az időben Amerika, amelynek új vállalkozásai és szakadatlanul fejlődő ipara minden megtakarított pénzt elnyeltek, még Európa adósa.

A közgazdasági elvek, amelyek a klasszikus gazdasági iskola tanításaiban gyökereznek, átalakultak a század második felében. A szabadkereskedelmi irányzat, amelynek követeléseit az előzményekben ismertettük, saját hazájában, Angolországban is leáldozóban volt a kilencvenes években. Anglia Chamberlain tanácsára a kilencvenes esztendők végén behozta a mérsékelt vámrendszert. A nagyhatalmak mind védvamosak. Németország még Bismarck korában léptette életbe a racionális védvám-rendszert, melynek igen nagy része volt a német ipar amerikai arányú fellendülésében.

Az európai gazdasági élet felvirágzásának nemcsak eredményei, hanem hatásai is rendkívül nagyok s röviden ebben foglalhatók össze: az európai civilizáció meghódította majdnem az egész világot; az angol és francia gyarmatosítás révén bejutott Afrikába, Ázsiába, betört a kínai falon, bevette Indiát. Az afrikai népek 1880-ban kezdtek európai árucikkeket fogyasztani, Japán és Kína a hetvenes évektől kezdve. Európa kereskedelme a korai kapitalizmus korában csak Amerikára és az amerikai gyarmatokra terjedt ki; a XIX. század első, de főleg második felében kiszélesült az egész földkerekségre. Az ipari tömegtermelés olcsó iparcikkei a világ minden zugába eljutottak, aminek az lett az első következménye, hogy Indiában, Afganisztánban, Japánban a kezdetleges háziipari termelés tönkrement, ugyanúgy, mint Európában annak idején az ipari forradalom következtében. Oroszország, miután kiépítette nagy vasútvonalait, közvetlen kapcsolatba hozta Ázsiát Európával; Kína keleti partjain európai városok keletkeztek, a vasút behatolt lassanként Ázsia titokzatos belsejébe is. A számadatokat nem részletezzük; Európa világkereskedelmének forgalmát a világháború előtt 200 milliárd aranymárkára becsülték. Az eredmény az lett, hogy Európa európaizálta a világot; termelő módszereit, szerszámait, gépeit bevitte

Ázsiába, Afrikába, meghonosítva mindenütt a saját kényelmi berendezkedéseit és divatját.

1871 után végleg kialakultak a kapitalizmus mai szervezetei: a részvénytársasági forma, a nagybankok, a tőzsdék s létrejöttek a nagyipar első trösztjei, mint a Nobel-féle dinamitgyárak, Electric Company, az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft Németországban. A találmányok, az ipari újítások, a termelésnek új eszközei, új életlehetőségeket teremtettek s nem igazolódtak azok a csökönyös konzervatívok, akik a század első évtizedeiben a vasútépítést meg akarták akadályozni s nem igazolódtak a géprombolók. A vasút összehasonlíthatatlanul több embernek adott munkát, mint elődje, a dilizsansz; a gőzhajó megépítése és az óceánjárók sokszorta több embert foglalkoztatnak, mint a vitorlások. Az ipar addig, amíg a középkori céhrendszer gúzsba kötötte, kevés embert tudott eltartani s régebben a lakosság rohamos szaporodása társadalmi veszedelem lett volna. Azt látjuk, hogy Európa és a civilizált országok népessége a technika diadala óta rohamosan nő, s nem igazolódtak Malthus és tanítványainak sötétlátása. A lakosság számára szolgáló táplálék ugyanolyan arányokban nőtt a termelési módszerek tökéletesedése folytán, mint a lakosság; hiszen nem volt többé sem nyersanyag, sem élelmezési probléma. A nyolcvanas évektől kezdve áthozták az Óceánokon a fagyasztott húst Angolországba. Külföldi szakértők megállapítása szerint 1800-ban 175 millió lakost számlált Európa; 1914-ben pontosan 450 milliót. Mennyit szaporodott a lakosság, nem tudjuk, mert közben milliók vándoroltak ki Amerikába. Közben az átlagos emberi életkor is megnőtt; Pasteur és Koch korszakos felfedezése óta ugyanis az orvostudomány csökkentette az emberiséget annyiszor megtizedelő nyavalyáknak hatását.

Az ipari és kereskedelmi központok, a közlekedés gócpontjai a múlt században, főleg annak második felében duzzadtak hatalmas metropolisokká, Európának 1800-ban mindössze huszonhárom 100.000 lakosnál többet számláló nagyvárosa volt és számuk 1914-ig 179-re emelkedett. London, Párizs, Berlin, Bécs, Szentpétervár, Amerikában New-York és Csikágó milliós városokká nőttek; Budapest gyors emelkedése is 1871 után kezdődik. A városok emelkedése azért is fontos, mert a nagyközpontoknak vezető szerepük lett a politikában; mert itt verődtek össze a nagy munkás- és egyéb tömegek, amelyekből a vezetők a politikai pártok harcos csapatait nevelték. Franciaországot Párizs kormányozza milliós tömegeivel, Angolországot London és Manchester.

A kapitalista gazdasági rendszer ellenhatásai már kezdetben jelentkeztek, a század első évtizedében, amidőn az új termelési rend még hőskorát élte. A 48-i forradalmak után lassanként kialakultak egész Nyugat-Európában a munkások szervezetei, s nemsokára megszervezték az első Internacionálét. Feltűnő, hogy a munkásvezérek nem munkások, nem kérges-tenyerű proletárok, hanem műveltfejú intellektuellek, akik emberbaráti szeretetből, vagy érvényesülési vágyból álltak a munkások élére, vagy obskúrus hívők, akik a kapitalista rend helyén a kollektív termelés boldogabb világát akarták megteremteni. Sokan hivatásszerűen űzték az agitációt. „Manapság a szocialista agitátor állása — mondotta Bismarck egy nagyobb beszédében a hetvenes években — éppen olyan tanult üzletág, mint minden más. Agitátorok, népszónokok lesznek emberek, amint régebben kovácsok vagy ácsok lettek. Ráadják magukat erre a mesterségre és jobban boldogulnak vele, mintha az eredeti mesterségük mellett maradtak volna. Kellems, szabad, sőt talán bizonyos körök előtt még tiszteletet is keltő életmódot folytatnak.”

Az agitáció, az izgatás termékeny talajra talált, mert az agitátorok azt öntötték szóba vagy írásba, ami lappangott a lelkekben. Csak Amerikában nem tudott a forradalmi munkásmozgalom mélyebb gyökeret verni, sőt az óriási, milliós számú munkásságot még politikai párttá sem sikerült megszervezni, legalább máig. A jelenség okainak részletes kifejtése külön tanulmányt igényelne s az okot az amerikai közgondolkodásban találjuk meg, amely a munkás munkáját egészen másképpen értékeli, mint Európában.

Az első munkásinternacionálé hosszú előkészületek után 1864 szeptemberében alakult meg Londonban és a főtanács elnökévé Marxot választották, az akkor már világszerte ismertnevű elméletírót. Az I. internacionálé több nemzetközi összejövetelt tartott, hogy kidolgozzák az egységes taktikát és elveket; így Genfben 1866-ban, Lausanne-ban 1867-ben, Brüsszelben 1868-ban s a következő esztendőben Bázelen, s minden összejövetel nagyjából a kommunista programot vallotta, egységes taktikát és programpontokat kidolgozni azonban nem sikerült. 1876-ban az Internacionálé a belső egyenetlenségek miatt felbomlott. A frankfurti béke után új, még nagyobbhatású propaganda indult meg főleg Németországban, Franciaországban meg Belgiumban és mintának általában a németek igen jól kiépített szociáldemokrata pártját vették. A német szociáldemokrácia az 1891-i erfurti programban részletesen kidolgozta és összegezte politikai, társa-

dalmi és gazdasági törekvéseit. Az erfurti program egyes pontokban megegyezik a baloldali liberális és polgári radikális törekvésekkel: követeli a progresszív adózást, a teljes sajtószabadságot, az egyház és az állam elválasztását, s legfőképpen az általános titkos választójogot. Egyébként a marxi osztályharc alapján áll s azt hirdeti, hogy a munkásosztály hatalomrajutásával meg kell valósítani a szociáldemokrácia végcélját: a „kisajátítók kisajátítását”. A párizsi világkiállítás alkalmával tartott nemzetközi szocialista kongresszuson (1889) megalakult a II. Internacionálé, amely később több kongresszust tartott Brüsszelben, Zürichben, Londonban, Amsterdamban és csak a világháború alatt bomlott fel.

A három utolsó évtizedben keltett rémület Európában az anarchizmus is. Anarchizmuson általában azt a társadalmi elgondolást értjük, amely a legszélsőbb egyéni szabadság, a korlátlan individualizmus megvalósítását tűzte ki célul. Mint gondolat szintén ősrégi; megtaláljuk már egyes görög gondolatkódoknál és Szent Ágostonnál; az újkori anarchizmus elméleti alapvetése azonban a francia Proudhontól és egy ábrándos, eltévelyedett német írótól, Max Stirnertől származik. A szocializmus és az anarchizmus diametrális ellentétek és megsemmisítő viszonyban vannak egymással. Malato olasz anarchista rögtön a mozgalom kezdetén legélesebben elítélte a marxizmust, azért, mert az minden egyéni szabadságot meg akar semmisíteni. Az anarchistákat a közös forradalmiság azonban összehozta a forradalmi szocialistákkal és sok közös gyűlést tartottak anélkül, hogy a legcsekélyebb közeledés létrejött volna közöttük. A mozgalmat Bakunin herceg, orosz anarchista, Proudhon egyik tanítványa vitte ki az életbe, aki az 1881-i anarchista kongresszust egybehívta, amelyen többek között kimondták, hogy minden eszköz jó s alkalmas a fennálló társadalmi és gazdasági rend megdöntésére. Bakunin ugyanúgy, mint a másik orosz anarchista, Kropotkin, aki a Darwin és Hobbes Tamás tanításainak ellensúlyozására megfogalmazta a „kölcsonös segítség elvét”, a „tettek propagandáját” hirdették. Az eredmények nem is maradtak el: a barcelonai anarchista zendülés, a csikágói lázadás, s a politikai gyilkosságok, mint Carnot elnök, Umberto olasz király meggyilkolása, Erzsébet királyné megölése, mind a tett propagandájának borzalomkeltő eredményei. A német szociáldemokrácia a legélesebben állást foglalt az anarchizmus ellen. A forradalmi szocializmus és az anarchizmus olyan félelmet keltettek, hogy sokan biztosra vették a munkásforradalom bekövetkezését. A Goncourt testvérek naplójában ezeket olvashat-

juk: „A vadságra szükség van, hogy minden négy-ötszáz esztendőben újraélessze a világot. Hajdan Európára, midőn valamely szelíd országrész nagyon vérszegénnyé lett, rárontottak északról hat láb magas, tenyeres-talpas fickók és azok helyrehozták a fajt. Manapság, mivel nincsenek többé vadak Európában, a munkások végzik el ezt a munkát a legközelebbi ötven esztendő alatt. — Ezt így nevezik: forradalmi szocializmus.” A Goncourt testvérek sötét jóslata nem vált be.

A forradalmi szocializmus forradalmiságát lassankint elveszítette, még pedig több okból. A munkások lassankint kivívták a választójogot s bejutva a parlamentbe, a polgári képviselőtársaikhoz hasonultak (az áthasonulásra legjobb példák: Millerand és Briand). A munkások szervezettségük erejével és sztrájkjaik segítségével lassanként kivívták a munkaidő leszállítást és a magasabb munkabért, s ily módon sikerült elérniök bizonyos minimális jólétet. Az utolsó évtizedekben egyre nagyobb tért hódított az úgynevezett szociális irányzat, amely hatással volt a törvényalkotásra, s ennek köszönhetőek a munkásvédelmi törvények, s azok a nagyszámú szociális be rendezkedések, amelyek azelőtt nagyrészen ismeretlenek voltak. A szociális mozgalomba XIII. Leó pápa nagyjelentőségű „Rerum Novarum” enciklikájának megjelenése után bekapcsolódott a katolikus egyház is.

A. század fontosabb társadalmi mozgalmi közül érdemes még megemlíteni a nőmozgalmat, melynek hangadóit feministáknak nevezték. Ezt a mozgalmat, amelynek a nők emancipációja és politikai jogainak kivívása volt a célja, úgy tekinthetjük, mint a század elején megindult nagy felszabadulási folyamatnak utolsó akkordját.

A XIX. század nagy politikai, társadalmi, gazdasági alkotásaira az előzményekben rámutattunk. Az egész századon sajtósárgos lelkifolyamat húzódik végig. Az első évtized nagy indulatokkal, romantikus álmokkal, tüzes jelszavakkal kezdődött, ezek a jelszavak lassankint elvesztik varázshatalmukat, a nagy indulatok lecsillapodnak s 1871-ben a nyugodt jólétnek korszaka kezdődik, melyet csak az imént említett társadalmi mozgalmak zavarnak. Minden elüzletesedik, üzlet lett részben a tudomány, az irodalom, a művészet is; nagy művészeti vagy irodalmi alkotás különben sincs sok. Az 1871-től 1900-ig terjedő időszak csak a gazdasági életben, a termelésben, a technikában, a természettudományokban, általában az anyagi élet területén mutat fel nagyot, tüntet fel kétségkívül roppant haladást, de a szellemi élet, a lelki kultúra alul maradt, az anyagiasság, a siker imádása a szellemi és erkölcsi

magasabbrendűség érvényesülését lehetetlenné tette. Az egyházak és vallások tekintélyét kikezdték azok a különböző vallásszurogatumok — materializmus, monizmus —, amelyekkel főleg német tudósok és bölcselek (Büchner, Haeckel, Ost-Wald) fertőzték meg az európai értelmiséget. A magasabb erkölcsi és kultúrértékeket követelő szemlélet úgy látta, hogy 1900-ban egy optimista, tepsedő, elfásult, ízléstelen, unalmas korszak zárul be.

Az az állítás, hogy a XIX. század belenyúlik a XX. századba és az a tizennégy év, amely a nagy katasztrófa kitörését megelőzte, az előbbi századnak kiegészítése, nem felel meg a valóságnak. A XIX. század utolsó évtizedét jellemző stagnálást a XX. század elején egyszerre nyugtalanság váltotta fel. A technikai civilizáció haladása még gyorsabb ütemű, mint az előbbi században volt. Az első évtized vívmánya két korszakos találmány: a dróttalan távíró és a repülőgép. Marconi 1901-ben szerelte fel Újfoundland-szigetén az első távíróállomást s 1903-ban az amerikai Wright testvérek elkészítették az első használható repülőgépet, a modern technika egyik legnagyobb vívmányát, amely Leonardo da Vinci óta foglalkoztatta az európai emberiséget.

A forrongás nemcsak a politikai életben, hanem a szellemi világ egyéb területem is érezhető volt. A hatvanas-hetvenes évek lelkettespesztő materializmusa a XX. század első évtizedében már lassanként hitelét veszttette. Közvetlen a világháború előtt meg lehet állapítani a vallásos hit felébredését, ami arra vezethető vissza, hogy az előbbi korszak materializmusa és racionalizmusa elavult. A világháborút közvetlenül megelőző évtizedet az eszméknek, a hiedelmeknek, nézeteknek sajátságos zűrzavara jellemzi. Bizonyos régi társadalmi hiedelmek és tudományos meggyőződések elvesztették hitelüket, új, nagy, általános irányok azonban, amelyek kielégítették volna az emberiség lelki szükségleteit, még nem forrtak ki teljesen. Ugyanaz az egyensúlytalanság jellemzi a szellemi életet is, mint a politikai életet, amióta a hatalmi csoportok egyensúlya felborult. Az általános nyugtalanságot 1910 óta fokozta a gazdasági depresszió és a drágaság növekedése. Még azok is, akik a háborúért nem lelkesedtek, várták, hogy valami nagy megrázkódtatás megtisztítja majd a politikai és szellemi élet nyomasztó légkörét.

MÁSODIK RÉSZ
A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI
A VILÁGHÁBORÚ

I.

AZ ELŐZMÉNYEK.

A VILÁGPOLITIKA 1909-től mind mozgalmasabbá lesz abban a mértékben, amint közeledünk az 1914-i tragikus dátumhoz; a belpolitikát a külpolitika mind jobban elnyelte. Láttuk az előzményekben, hogy az első balkáni válság alkalmával a diplomáciailag már meglehetősen körülzárt központi hatalmak csak azért győztek, mert az entente-hatalmak a szövetségrendszeret még nem építették ki teljesen, s a nagy mérkőzésre nem voltak felkészülve katonailag. Ehhez a felkészültséghez még néhány esztendő kellett, s ezt az átmeneti öt esztendőt (1909—1914) a közelgő világháború villamos feszültsége jellemzi. Két nagy válság kavarta fel egymásután a világpolitikai vizeit; az új marokkói és a második balkáni válság; közbeesett Olaszország kevéssé jelentékeny tripoliszi vállalkozása.

Bülow német kancellár a császárnak a Daily Telegraphban megjelent indiplomatikus nyilatkozata miatt lemondott. Utóda 1909 július 14-én BethmannHollweg Theobald lett, aki Holstein lemondása óta, mint külügyminisztériumi államtitkár működött. Bethmann-Hollweg jóakarátú, értelmes, szorgalmas hivatalnok volt, semmivel sem több, a külügyekhez nem értett, pedig a külpolitika irányításához nagy gyakorlatra és rátermettségre lett volna szükség. Bülow emlékirataiban szinte torzképet rajzol utódáról, de nem igaztalanul. Jellemző a német viszonyokra, hogy keresve-kerestek egy jó és jártas diplomatát, hogy a hiányos készülségű kancellárt segítse, s ezt a személyt a császárnál régóta kegyvesztett Kiderlen-Wächter bukaresti követben találták meg, aki a Holstein-féle iskolához tartozott. Őt nevezték ki külügyi államtitkárrá. Bethmann folytatta, amit Bülow megkezdett: próbált valami úton-módon megegyezni a flottakérdésben Angolországgal s Kiderlen-Wächter államtitkárral együtt azon fáradozott, hogy Franciaországgal fenntartsa a jóviszonyt. Hogy a marokkói kérdésben igen

könnyen beállható bonyodalmat megelőzzék, Bethmann és a külügyi államtitkár 1909 február 9-én megegyezést kötöttek Franciaországgal, amelyben kimondták, hogy mind a két fél tőle lehetőleg igyekszik megkönnyíteni az algezirasi egyezmény végrehajtását. A franciák az egyezményben kijelentették, hogy nem fogják megakadályozni Németország gazdasági terjeszkedését Marokkóban és ugyanerre kötelezték magukat a németek is a franciákkal szemben. Egyébként mind a két fél kötelezettséget vállalt Marokkó függetlenségének és területi integritásának megőrzésére.

A Németbirodalom és Oroszország viszonya az 1910. év végén valamelyest megjavult, s a kölcsönös megértés és együttműködés útját akarta egyengetni az a találkozó, amely Miklós cár és Vilmos császár között 1910 november 4-én és 5-én Potsdamban ment végbe. Megegyeztek többek között abban, hogy Németország közvetíteni fog Ausztria-Magyarország és Oroszország között a balkáni kérdésben; Oroszország beleegyezését adja abba, hogy Németország kiépíthesse a bagdadi vasutat és annak szárnyvasutait; végül: Németország nem keresztezi Oroszország perzsiái érdekeit. A potsdami megegyezés szintén a björköi szerződés sorsára jutott, annak ellenére, hogy ennek a létrehozásában az államférfiak is résztvettek. Franciaország és főleg Anglia gyorsan széttépték az orosz-német megegyezés gyenge szálait.

A MÁSODIK MAROKKÓI VÁLSÁG.

A második marokkói szerződés a francia-német feszültséget nem enyhítette. Franciaország és Németország nem férhettek meg békében olyan területen, ahol mindketten érvényesülni akartak. Gazdaságilag Németország volt az erősebb fél; 1906 óta a világkereskedelemben a második helyre került, s kereskedőivel, nagyipari vállalkozóival a franciák nem mérkőzhetek, az angolok is csak nehezen. Állandóak voltak a kisebb-nagyobb összeütközések, főleg a bányák kihasználása miatt. Franciaország politikai téren akarta versenytársát el-lensúlyozni, amit a földrajzi helyzeténél fogva könnyen tehetett. 1910-től kezdve egymást érték a véres zavargások Marokkó környékén; ezeket a zavargásokat használták fel a franciák ürügyül és 1911-ben arra hivatkozva, hogy nemcsak az európaiak, hanem Mulai Hafid szultán élete is veszedelemben forog, megszállták Fezt, a fővárost. A németek most már kezdték türelmüket elveszíteni, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a franciák, az angol meg orosz támogatásban bízva, rá akarják tenni kezüket erre a gazdaságilag oly fontos területre.

A francia csapatok május 21-én a francia nacionalista és az angol imperialista sajtó üdvivalgása közben bevonultak Marokkó fővárosába, ugyanakkor a spanyolok, akik a franciákkal teljesen egyetértettek, Larras-kikötőt szállták meg. A német császár addig, amíg a marokkói szultán megvédéséről volt szó, nyugodtan szemlélte az eseményeket, de amikor nyilvánvalóvá lett, hogy a franciáknak messzemenő céljaik vannak, nem kevesebb, mint hogy az algezirasi és az 1909-i megállapodásokat felborítsák, ő is elvesztette a türelmét. Franciaországban kitört közben a kormányválság; a Monis-kormány június 23-án Caillaux váltotta fel, a külügyminiszter Selves lett, de a kormányválság a marokkói helyzeten semmit sem enyhített. A császár július 1-én a Panther nevű, 125 emberrel megrakott ágyúnaszádot küldte Agadir marokkói kikötőváros elé, amelyet nemsokára a Berlin nevű cirkáló követett. Ürügyül azt hozták fel, hogy Németország megvédelmezi, ha kell, fegyverrel is, marokkói alattvalóinak életét és vagyonát.

A Panther megjelenése Agadir előtt világszerte kínos fel-tűnést keltett és főleg az angolokat töltötte el nyugtalansággal. Az ijedelmet fokozta, hogy Bethmann-Hollweg és Kiderlen-Wächter Németország szándékairól nem nyilatkoztak. Anglia magatartása kezdett ellenségessé válni. Mialatt Izvolzskij Párizsban és Péterváron izgatott, Lloyd George, akkor angol kincstári kancellár, a Mansion Houseban, a kereskedők összejövetelén tartott beszédében azt fejtegette, hogy mindent megtesz a béke fenntartásáért, de most Anglia olyan helyzettel áll szemben, hogy a béke csak úgy őrizhető meg, ha feladja azokat a nagy pozíciókat és jótéteményeket, amelyeket századok kitartó és hősiess munkája szerzett meg az angol nemzetnek. Angliának — mondotta Lloyd George — nem kell a béke, ha annak a nemzet megalázkodása az ára, mert az angol nemzeti becsület és az angol kereskedelem biztonsága nem pártkérdés. Az bizonyos, hogy Kiderlen a Panther elküldésével az angolokat a végsőkéig felingerelte. Lloyd George kijelentései után a németek látták, hogy Anglia vállalja a világháború kockázatát, ha Németország fegyverrel akarná marokkói érdekeit megvédelmezni. A világháború kitörése egy hajszálon múlt, tisztán azon, hogy a németek az utolsó pillanatban engedtek. Grey félre nem érthető módon adta tudtára Metternich londoni német nagykövetnek, hogy Anglia Franciaországgal szemben vállalt kötelezettségeit minden körülmények között teljesíteni fogja. Milyen komolyan készült Angolország, legjobban az bizonyítja, hogy júliusban Wilson tábornok, a vezérkar főnöke, átment Párizsba és ott katonai

konvencióban biztosította a francia kormányt Angolország támogatásáról német-francia háború kitörése esetén. Sir Edward Grey-n kívül nagy háborúbarát volt még Winston Churchill, az admirális nagytehetségű polgári lordja.

De a béke ügyének nagy szerencséje volt az, hogy Caillaux francia miniszterelnök, a radikális szocialisták vezére, nem akart háborút. Caillaux meg akarta védeni a francia érdekeket Marokkóban, de ugyanakkor került minden háborúra vezethető diplomáciai összeütközést, és az ő kezdeményezésére indultak meg Jules Cambon és Kiderlen-Wächter tárgyalásai Berlinben. Kiderlen nehéz helyzetben volt; meg kellett védenie a Németbirodalom presztízsét és gazdasági érdekeit, s szó sem lehetett arról, hogy minden kárpótlás nélkül feladja Marokkót. A tárgyalások sokáig, egészen november elejéig elhúzódtak. 1911 november 4-én jött létre sok izgalom, tárgyalás és ennek megfelelő sajtóhadjárat után az algezirasi okmányt kiegészítő új marokkói egyezmény. Az egyezményben, melyet Kiderlen és Jules Cambon írtak alá, a német kormány kijelentette, hogy Marokkóban csak gazdasági érdekeinek kielégítésére törekszik, s nem akadályozza meg a francia kormányt abban, hogy a rend biztosítása végett a szükséges közigazgatási intézkedéseket megtegye. Németország beleegyezik abba, hogy a franciák a marokkói kormánnyal egyetértve, olyan mértékű katonai megszállást hajtanak végre, amilyent szükségesnek látnak a rend fenntartása végett. A francia kormány viszont arra kötelezi magát, hogy a gazdasági élet, a kereskedelem szabadságát minden erejével fenntartja és a vámok, az adók, a vasúti tarifák kérdéseiben megígéri a teljes egyenlőséget.

Marokkó ilyenformán az új egyezmény értelmében francia protektorátus alá került. Németországot tehát kárpótolni kellett. Ugyancsak november 4-én egy másik egyezményt is írtak alá Németország és Franciaország s ebben az egyezményben Franciaország a Kongó tartomány egy részét átengedi Németországnak. A németek 275.000 négy szögkilométernyi területű s egymillió lakost számláló új gyarmatot kaptak kárpótlásul a franciáktól az Egyenlítő vidékén. A szélső nacionalisták természetesen sem Franciaországban, sem Németországban nem voltak az eredménytől elragadtatva. A francia nacionalista sajtó azt harsogta, hogy Franciaország lemondott egy fontos birtokáról az Egyenlítő mentén, a német nacionalisták pedig azt vetették a kormány szemére, hogy a birodalom érdekeit feladta.

A HALDANE-MISSZIÓ KUDARCA.

Németország vezetői a XIX. század utolsó esztendeiben elhatározták, hogy nem elégszenek meg a birodalom szárazföldi nagyhatalmi állásával, hanem nagy hajóhadat építenek, amely a tengereken fogja hirdetni Németország nagyságát és hatalmát. A német admirális nagyszabású flottaépítő terve Franciaországban, Oroszországban és főleg Angolországban nem kis nyugtalanságot keltett. Anglia a birodalom szárazföldi nagyhatalmi állását nem nézte rosszszemmel, mert megakadályozta, hogy Franciaország és Oroszország túlnagyra nőjjenek, a flottaépítő program iránt azonban nem lehetett közömbös, 1906 óta kezdte építtetni Nagybritannia az új dreadnought-típusú csatahajókat, ezeket a hatalmas úszó várakat, melyeket a németek rögtön utánoztak, s néhány esztendő alatt négyet bocsátottak vízre. A megegyezés Németországgal valamilyen formában most már sürgősnek látszott, annál inkább is, mert Bethmann-Hollweg előkészítette az új német flottatörvényt, amelyet 1912 tavaszán terjesztettek volna a birodalmi gyűlés elé. Minthogy a tervbevett flottaegyezmény 1909-ben és 1910-ben dugába dőlt, más alapon kellett felvenni a tárgyalások fonalát. Először Ballin, a Hamburg—Amerika Linie Társaság nagyhatalmú vezérigazgatója, a császár bizalmasa tapogatózott Londonban Sir Ernest Cassel londoni bankárnál, az angol gazdasági élet egyik hatalmasságánál, hogy mi módon lehetne összehangolni a német és angol érdekeket. Mind a ketten úgy látták, hogy a készülő flottatörvényt valami módon meg kell előzni. Cassel bankár és Ballin 1909 óta állandóan tanácskoztak, s megbeszéléseik annyira előrehaladtak, hogy Cassel 1912 január 29-én már egy nagyjából kész tervvel ment Berlinbe. Az egyezmény terv szerint a Németbirodalom elismerte volna Angliának a tengerek felett gyakorolt uralmát, Anglia viszont megígérte volna, hogy a Németbirodalom gyarmati terjeszkedésébe nem avatkozik. Cassel ajánlatát Berlinben kedvezően fogadták. Az eredmény az lett, hogy Sir Edward Grey-t meghívták Berlinbe, aki azonban nem fogadta el a meghívást (mert ez nézete szerint tüntetés lett volna Franciaország ellen), hanem elküldte maga helyett lord Haldane-t, a németbarát hadügyminisztert.

Haldane február 9-én érkezett meg Berlinbe, ahol rögtön megkezdte a tárgyalásokat. Beszélt a császárral, s Bethmann-Hollweg kancellárral is több ízben tárgyalt. Bethmann-Hollweg semlegességi és barátsági szerződést ajánlott fel Angliának, amelynek tervezetét át is nyújtotta. A császár azt ígérte Haldanének, hogy a semlegességi szerződés elfogadása esetén a

Németbirodalom 1912-ben nem bocsát vízre új hajót; három új hadihajót 1913-ban és 1919-ben fognak vízrebocsátani, s a német flottát addig fejlesztik, hogy az arány 2:8 legyen az angol és a német hajóhad között. Mialatt a tárgyalások folytak, Winston-Churchill, az admirális polgári lordja, Glasgowban harcias beszédet mondott, melyben azt fejtegette, hogy Anglia továbbra is meg akarja őrizni minden eszközzel hajóhadának eddigi fölényét. A beszéd természetesen a legrosszabb hatást keltette Berlinben. Haldane a német semlegeségi szerződés ajánlatát csak azzal a feltétellel fogadta volna el, ha akként módosítják, hogy Anglia nem provokált háború esetén marad semleges. Ehhez Bethmann-Hollweg nem járulhatott hozzá, mert legnehezebb eldönteni, hogy hadüzenet esetén ki provokálta a háborút. Haldane missziója zátonyra jutott, még pedig két okból: Anglia nem akart belemenni olyan politikai egyezménybe, amely semlegességre kötelezte volna francia-német háború esetén, Németország nem akarta a hajóépítést abban a mértékben korlátozni, amint Anglia kívánta. Haldane jóhiszeműen járt el, és Bethmann-Hollweg kancellárban meg volt a jóakarata, de Tirpitz admirális és német imperialista körök annyira befolyásolták, hogy a flottaépítés korlátozásában nem mert elmenni addig a határig, ameddig az angolok szerették volna. A Haldane-misszió volt az angol-német ellentét elsimítására az utolsó komoly alkalom. Meghiúsulásával kezdődik VII. Edward király politikájának betetőzése: a központi hatalmak teljes körülzárása.

A Haldane-misszió kudarcának az volt a közvetlen következménye, hogy Angolország erősebben közeledett Franciaországhoz, amit az akkori Poincaré-kormány nem hagyott kihasználatlanul. Franciaország szerette volna már régebben szövetségi szerződéssé elmélyíteni az 1904-i entente cordiaie-t, de ez nehezen ment, mert a szövetségek megkötéséhez a parlament jóváhagyása volt szükséges. Poincaré fáradozásait mégis siker koronázta. Paul Cambon és Grey külügyminiszter 1912 novemberében megegyeztek abban, hogyha a szerződő feleknek komoly okuk van fegyveres támadástól tartani valamely harmadik hatalom részéről, anélkül, hogy azt ők provokálnák, és attól tartanak, hogy az általános béke veszélyben forog, a két kormány közösen vizsgálja meg haladék nélkül azokat az eszközöket, melyeket ebben a helyzetben alkalmazni kell az európai béke fenntartására. Ez nem volt szövetség, csak megegyezés a két kormány között, de biztosította háborús veszély esetén a teljes együttműködést. Ennek az esztendőnek júliusában az orosz és francia tengerészeti vezérkar megegyezést

írtak alá, melyben kimondják a két hajóhad együttműködését háború esetén. A Cambon—Grey-féle megegyezés nem került nyilvánosságra.

A TRIPOLISZI HÁBORÚ.

Olaszország terjeszkedési törekvései részben a római tradíciókból táplálkozó nemzeti büszkeségben, részben az ország túlnépesedésében lelik magyarázatukat. Itália Marokkóból és Tuniszból a franciák terjeszkedése miatt kiszorult, ezért Tripolisban keresett kárpótlást és gazdasági eszközökkel igyekezett a török fenhatóság alatt álló tartományban tért hódítani. Elkezdett lassan, óvatosan behatolni Tripoliszba bankokkal, utakkal, ipari vállalatokkal, a békés terjeszkedés azonban a török hatóságok rosszindulata miatt egyre nagyobb akadályokba ütközött. Az olasz kormány végre elvesztette türelmét, elhatározta, hogy a tartományban tiszta helyzetet teremt. San Giuliano külügyminiszter 1911 szeptember 18-án ultimátumot küldött Konstantinápolyba, amelyben bejelentette az okkupációt, s egyben felszólította a török kormányt, hogy a tartomány megszállása elől hártson el minden akadályt. A válasz természetesen elutasító volt, mire kitört a háború. (1911 szeptember 29.)

Ausztria-Magyarország és a Németbirodalom, miután Olaszország biztosította őket arról, hogy a Balkánon igényei nincsenek, nagy ímmel-ámmal tudomásul vették a tripoliszi háborút. Vilmos császár jóindulatot is mutatott; március 25-én ellátogatott Velencébe és barátkozott Viktor Emánuel olasz királlyal. Csak Conrad tábornok, az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnöke tüzelt a közös kormányzati körökben Olaszország ellen, s indítványozta, hogy támadják hátba. A harcok a tripoliszi sivatagban sokáig elhúzódtak, mert a törököknek Egyiptomból áthozott irreguláris csapatai szívósan ellenállottak és csak ősszel, október 18-án jött létre a béke Lausanneban, amelyben a szultán elismerte a tartomány autonómiáját, az olasz kormány viszont kötelezte magát arra, hogy a lakosok vallásszabadságát tiszteletben fogja tartani. Ekkor a szultán visszavonta csapatait, az olaszok pedig a közben megszállt Égési szigeteket kiűritették.

A BALKÁN-SZÖVETSÉG.

Az 1908-i első balkáni válság után a Balkán államai előbb közös érdekeik védelmére szorosabban összezárkóztak, majd 1912-ben szövetségre léptek egymással. A szövetség létrejöttének előzményeit röviden a következőkben foglaljuk össze:

Azt látjuk, hogy Anglia a reváli találkozó óta (1908 jú-

nus) minden alkalommal Oroszország oldala mellé állt. Az annexiós válság alkalmával Anglia jóindulattal támogatta Szerbiát; az orosz bátorítás mellett Anglia szlávbarátságának kétségtelenül nagy része van az 1912-i balkáni szövetség létrejöttében. A szerb külpolitika az annexiós krízis óta maga mellett érezve Oroszországot és a londoni külpolitikai körök jóindultú támogatását, arra törekedett, hogy megalakítsa a balkáni államok szövetségét, s elsősorban Bulgáriát nyerve meg. Ezt a tervet, mint a háború óta nyilvánosságra került aktákból kitűnik, Grey angol külügyminiszter is támogatta, aki úgy találta, hogy „a szerb-bulgár megegyezés szükséges”. Grey-nek legbizalmasabb munkatársa, Sir Charles Hardinge államtitkár szintén melegen támogatta Szerbia törekvéseit. Az angolok Szerbiát csak óvatosságra intették és főleg arra figyelmeztették, hogy provokáló magatartásával esetleg bele ne kergesse Törökországot a monarchiával való szövetségbe. Tittoni olasz külügyminiszter kétkulacos politikát folytatott; elismerte, hogy Szerbiának joga van kártalanításra Bosznia és Hercegovina elvesztéséért, de viszont Olaszország két szövetségesevel sem akart nyíltan szembeszállni, ámbar Viktor Emánuel és a cár említett találkozása Racconigiban (1909 október) az Osztrák-magyar monarchiával való szakítást jelentette. Anglia, Olaszország és Oroszország nyíltan, a nagyvilág előtt kétszínű játékot folytattak a központi hatalmakkal szemben, roppant ügyesen. Izvolszkij, aki mindenről tudott — sőt a legnagyobb valószínűség szerint a konstantinápolyi orosz nagykövet közvetítésével ő indította meg a szerb-bulgár tárgyalásokat —, kijelentette egy ízben, hogy szerinte a Balkán-konföderáció lehetetlenség. Tittoni ugyanakkor esztelenségnek nyilvánította a balkáni népek között készülő koalíciót.

Ilyen körülmények között alakult meg 1912 február 29-én a szerb-bulgár szövetség. A szerződők azt is elhatározták, hogy megindítják össze Törökország ellen a háborút, addig pedig mindent elkövetnek, hogy Olaszország és Törökország között a béke létre ne jöhessen.

A szerződésben kimondták, hogy kölcsönösen garantálják egymás függetlenségét és együttes erővel fogják azt megvédeni, ha bármely más állam veszélyeztetné. Támogatják egymást abban az esetben is, ha valamelyik nagyhatalom a Balkán valamely török uralom alatt lévő tartományának elszakítására kísérletet tenne. Titkos egyezményt is kötöttek, melynek tartalmát csak az orosz kormánnyal közölték. Megyegeyettek, hogyha Törökországban nyugtalanság törne ki és ez veszélyeztetné a balkáni status quo-t, rögtön eszmecezerét kez-

denek Oroszország bevonásával, hogy a közös eljárást megindíthassák. Azokon a török területeken, melyekre igényt tartottak, a szerződésben eleve megosztottak. Szerbia elismerte többek között Bulgária jogait a Rhodopétól és a Struma-folyótól keletre eső, Bulgária viszont Szerbia jogát a Sár-Planinától északra és nyugatra lévő területre. Kimondták még, hogy a vitás területeknél az orosz cárt kérik fel döntőbírának. A titkos szerződést csak a cárral és kormányával közölték, ami azt mutatja, hogy az orosz kéz titokban mélyen belenyúlt a balkáni ügyekbe.

A szerződésnél még fontosabb az 1912 augusztus 29-én megkötött katonai egyezmény, amellyel a biztonsági és szövetségi szerződést kiegészítették. A katonai konvencióban kimondták többek között, hogyha a barátsági szerződésben meghatározott helyzet előáll, Bulgária kétszázezer, Szerbia pedig százezer embert mozgósít. Ha Románia megtámadná Bulgáriát, Szerbia kötelezi magát a rögtöni mozgósításra és arra, hogy Dobrudzsába százezer főnyi hadsereget küld. Ha Ausztria-Magyarország támadná meg Szerbiát, Bulgária rögtön hadat üzen és kétszázezer embert küld szerb területre. Ha pedig Törökországnak mind a ketten hadat üzennek, legkevesebb százezer embert küld mind a két állam a Vardarhoz. Amint látjuk, Törökország és az Osztrák-magyar monarchia ellen irányult mind a szerződés, mind a katonai egyezmény. Amint a háború után kiderült, a két szerződés megfogalmazásában igen nagy része volt Hartwignak, az*ismert pánszláv vezérnek, a cár belgrádi megbízottjának.

Szaszanov orosz külügyminiszter márciusban a többek között ezeket táviratozta Londonba Oroszország nagykövetének: „Szerbia és Bulgária között a mi tudunkkal szövetség jött létre kölcsönös védelem és a közös érdekek megvédése céljából, arra az esetre, ha a balkáni status quo-t megváltoztatnák vagy ha szerződő felek valamelyikét megtámadnák.” Arra kéri a nagykövetet, tudassa ezt bizalmasan Poincaréval, s hangsúlyozza, hogy ez az új szövetség a két állam — Franciaország és Oroszország — közös balkáni érdekeit szolgálja. Ausztria-Magyarország és Németország előtt a szövetséget ügyesen eltitkolták, Bécsben még áprilisban sem sejtették. Ferdinánd bulgár király júniusban Bécsben járt, és biztosította a monarchia iránt érzett barátságáról Berchtoldot, aki a szövetséget titkos utakon megtudta. Közben folytak a tárgyalások Görögországgal, és mint az orosz követnek Szaszonovhoz intézett jelentésében olvasható, június 20-án aláírták a bulgár-görög szerződést. A kezdeményező, a főmozgató a készülő balkáni

bonyodalomban Ferdinánd király volt; elsősorban ő akarta ki-elégíteni határtalan becsvágyát.

A balkániaknak jó alkalmul szolgált Törökország szorongatott helyzete. Az egész nyár a barátsági és szövetségi szerződés megkötése után titkos hadikészülődésekkel telt el. A félcivilizált balkáni országok évtizedek óta élvezték a béke áldásait, nem vonhatták ki magukat az általános európai fejlődés alól és felszabadulásuk óta igen sokat gyarapodtak gazdaságilag meg katonailag. Izvolszkij, ekkor már párizsi nagykövet, a titkos izgató szerepét játszotta. Hartwig belgrádi követ a pán-szláv érdekek képviselőjében ment a szerb fővárosba; azt is látjuk, hogy Szaszanov orosz külügyminiszter keze mindenben benne van.

A BALKÁN-HÁBORÚK.

A balkáni szövetség, amelyhez Montenegró és Görögország is csatlakoztak, 1912 október 17-én hadüzenettel lepte meg az izgatott és ámuló világot. Az európai közvélemény általában azt hitte, hogy Törökország szívósan ellenáll és nem lesz szükség diplomáciai tárgyalásokra a balkáni status quo biztosítása végett. De csalódtak; Törökország olyan gyengének, törékenynek, belsőleg annyira züllöttnek bizonyult, hogy az összeroppanáshoz állt közel. A harcot a montenegróiak kezdték meg és mindjárt az első napokban elfoglalták Tüzi várost Albániában, Szkutarinál azonban megálltak. A bulgárok egy nagyobb serege Dimitrijev Ratkó tábornok vezérlete alatt gyorsan átlépte a Balkán-hegységet és ostrom alá fogta Kirkilissze városát. A második bulgár hadsereg október 24-én Lüle Burgasznál megverte a törököket és körülzárta Drinápolyt. Ugyanígy gyorsan és diadalmasan nyomult előre a szerb hadsereg is, amelynek Sándor trónörökös állott az élén; egymásután vette be Pristinát, Novibazárt, október 24-én Zetki pasát verték meg Kumanovónál. Petár király október 23-án már bevonult Üszkübbe. Ugyancsak a szerbek foglalták el Mitrovicát és Durazzót. Győztek a görögök is az egész vonalon, s olyan gyorsan nyomultak előre, hogy Tasin basa török vezér november 8-án Szaloniki várost feladta.

A harc balkáni módon folyt le, példátlan kegyetlenséggel. A félcivilizált balkániakból elemi erővel tört elő az elfojtott düh, az évszázados nemtelen bosszú, amit most kitöltöttek a szerencsétlen, legyengült törökségen. Ahol csak jártak, mindenütt irgalom nélkül gyilkoltak le mindenkit, aki a kezük ügyébe került, nőket, gyermekeket, aggokat. Ferdinánd bulgár cár, akinek az volt a becsvágya, hogy feltűzi az Aja Sophia kupolájára a keresztet, Kiamil török nagyvezér november 13-i

békeajánlatát büszkén visszautasította. A bulgár hadsereg, ámbár a kolerajárvány alaposan megtizedelte sorait, felvonult, hogy dühös rohammal elfoglalja közvetlen Konstantinápoly előtt Csataldzsa sáncait. A törökök azonban hősiezen ellenálltak és a november 17. és 22. között lezajlott véres csatákban visszaverték a bulgárok összes támadásait. A görögök közben több szigetet foglaltak el, Thasost, Imbrost, Lemnost, Tenedost, Chioszt és Lesbost. A törökök katasztrofális vereségét nem annyira a rossz vezetés, mint inkább a rossz fegyverzet, még rosszabb élelmezés és hiányos felszerelés idézte elő.

Kiamil nagyvezér a teljes reménytelenségben november 4-én arra kérte a hatalmakat, hogy békét közvetítsenek. A bulgárok a csataldzsai nagy vereség után december 3-án fegyverszünetet kötöttek, de a görögök tovább harcoltak. A győzők természetesen le akarták aratni győzelmük összes gyümölcseit; a szerbek Durazzót követelték, vagy más kikötőhelyet az Adrián, a bulgárok hatalmas területet akartak megszerezni Törökországból és a görögök is nagy területi igényekkel hozakodtak elő. Az Osztrák-magyar monarchia és Olaszország főleg abba nem nyugodtak bele, hogy Szerbia kikötőt kapjon az Adrián. Albánián a győzők osztozkodni akartak. Ez a meghatározatlan nemzetiségű tartomány, melynek őslakóit az egyes etnográfusok a régi etruszkoktól származtatják, s amelynek lakói egészen máig a clan-rendszer és a vérbosszú korát élik, nem kis probléma volt az Osztrák-magyar monarchiának és Olaszországnak. A hármasszövetség elhatározta, hogy Albániából külön, önálló államot alakít, Szerbia ugyanekkor azt az ígéretet kapta, hogy vasúti vonalat építhet az Adriához. A nagyhatalmak már októberben megkezdték tanácsokazásaikat Londonban és egyhangúlag a balkáni status quo álláspontjára helyezkedtek. A törökök azonban újból megindították a háborút. Egy összeesküvő társaság ugyanis Enver bejjel, az ifjútörök vezérrel az élén, megölte Nasin hadügyminisztert s lemondatta Kiamil nagyvezért, akinek Mahmud sefked lett az utóda. Az új kormány, nem tartván kötelezőnek” önmagára nézve a fegyverszüneti megállapodásokat, újból megkezdte a harcot a balkániakkal, de most sem több szerencsével. Márciusban elesett Janina, Ivanov bulgár tábornok március 26-án igen heves, véres harcok után elfoglalta Drinápolyt, Nikita montenegrói fejedelem pedig áprilisban bevette Szkutarit.

A londoni békekonferencia már megállapította nagyjából Törökország új határait, midőn bekövetkezett egy előre jól lát-

ható esemény: a győzelemittas balkániak összevesztek a zsákmányon. Hiába küldött dorgáló táviratot Miklós cár, Petár királyt és Ferdinándot nem sikerült kibékíteni. Bulgária arra hivatkozva, hogy ő hozta a legtöbb áldozatot, Macedóniát követelte, amibe a szerbek semmiképp sem akartak belenyugodni. 1913 június 29-én a Vardar-folyó völgyében ütköztek először össze a szerbek és a bulgárok, mire a háború újból fel lángolt, még az előbbinél is nagyobb elkeseredéssel és dühvel. Most már Románia sem maradt veszteg, amely eddig igen ügyesen érdektelenséget színlelt. Azért avatkozott be, mert nem volt megelégedve az 1878-i dobrudzsai határrendezéssel és most elérkezettnek látta az időt, hogy bosszút álljon a bulgárokon, akiket annak idején az orosz cár pártfogolt. A szerencsétlen Bulgáriának most már egyszerre négy ellenséggel kellett verekednie. A görögök győzelmesen vonultak felfelé, Konstantinnak, az új királynak vezérlete alatt; a szerbek elfoglalták Istipet és Kocsánát, majd Egripalántha mellett semmisítették meg a bulgár haderőt. Ferdinánd román trónörökös nagy hadsereggel átlépte a Dunát és előrenyomult, anélkül, hogy a legkisebb ellenállásra talált volna, végre újból támadtak a törökök. A törökök közben Mahmud nagyvezért meggyilkolták és utóda, Halin pasa, az új nagyvezér, újból megindította a támadást és Drinápoly várost, Konstantinápoly kulcsát, a török sereg harc nélkül bevette. Ekkor a román kormány, amelynek jól felkészült, érintetlen hadsereg állott a háta mögött, fegyverszünetet követelt. A Bukarestben július 30-án kezdődő tárgyalásokon résztvettek Majorescu román miniszterelnök elnöklete alatt Pasics szerb miniszterelnök, Vukotics szerb miniszter és Venizelosz görög miniszterelnök. Augusztus 10-én írták alá a békét, melynek fontosabb rendelkezései a következők: Montegró 6000 négyszögkilométer új területet kapott, 15.000 lakossal; Szerbia területe 48.000 négyszögkilométerről 87.000 négyszögkilométerre növekedett, lakossága pedig másfélmillióval szaporodott (összes lakossága a bukaresti béke után 4 és félmilliót tett ki); Görögország 51.000 négyszögkilométer új területet kapott, 1,600.000 lakossal; Románia megkapta a Szilisztria tartományt és Turtakai vidékét — 8300 négyszögkilométernyi új területet, 302.000 lakossal. Bulgária 17.000 négyszögkilométernyi új területet és 430.000 lakost kapott Törökországtól. Egyébként hódításai nagy részét vissza kellett adnia Törökországnak. A török birodalom Albániával együtt összesen 143.000 négyszögkilométernyi területet és 4 millió lakost veszített. Albániából a hatalmak

önálló országot alakítottak és Wied Vilmos német herceget ültették az új állam trónjára.

A Balkán-háborúk tragikus hőse Ferdinánd bulgár király, kinek népe legtöbbször áldozott, aki a békekötés után leverten, rossz jövőt sejtve elfordult Oroszországtól, Bécsbe ment, de itt sem sok biztatót kapott. A nagy bulgár birodalom, melyért fegyvert fogott, csalóka délibábnak bizonyult.

A balkáni népek győzelme bonyolult kérdéseket dobott az európai diplomácia elé. Nagyon súlyos kérdés volt a győzelem főleg az Osztrák-Magyar monarchiára nézve, melynek külügyeit Aehrenthal halála után gróf Berchtold Lipót intézte. Berchtold intelligens politikus volt, de inkább világfi, mint diplomata és működése nem jelentette sem új irányt, sem határozottságot a monarchia külpolitikájának intézésében. Fenntartani a balkáni status quo-t Törökország súlyos veresége után lehetetlennek látszott; a központi hatalmak csak annyit tudtak elérni, hogy Szerbia ne kapjon az Adrián kikötőt és hogy a nagyhatalmak Albánia függetlenségéhez hozzájáruljanak. A kikötő kérdése miatt a monarchia és Szerbia között olyan háborús feszültség támadt, hogy Berlinben alig tudták a fegyveres összeütközést elsimítani. Amidőn a szerbek Durazzót fenyegették, Oroszország próbamozgósítást rendelt el, s erre a monarchia katonai rendszabályokkal felelt. Még 1912-ben felújították a hármasszövetségi szerződést és a Romániával kötött védelmi szerződést. Új gondolat azonban a központi hatalmak külpolitikájának irányításában nem merült fel, a monarchia és a Németbirodalom külügyi kormányzata tanácstalannak, kezdeményezésnélkülinek s teljesen passzívnak mutatkozott a körülzárás egyre fenyegetőbb veszedelmével szemben.

A KÖZPONTI HATALMAK KÖRÜLZÁRÁSA TELJESSÉ VÁLIK.

A körülzárás politikáját, amelyet VII. Edward és tanácsadói kezdeményeztek, a világháborút megelőző két esztendőben Izvolszkij és Poincaré építették tovább. Izvolszkij egyik legcéltudatosabb előharcosa volt a pánszláv eszméknek. Mint külügyminiszter, mint párizsi nagykövet akadályt nem ismerő szívóssággal készítette elő Ausztria-Magyarország, Németország és az entente-hatalmak között az összeütközést. Kissé goromba jellemzését Bülow hátrahagyott írásaiban találjuk. Kétszínű, hazug, igen erőszakos embernek festi Bülow Izvolszkij t. Berlinben adta a németbarátot Izvolszkij, pedig a németeket senki nálánál jobban nem gyűlölte. Halálos ellensége volt mindennemű közeledésnek Németország és Oroszország kö-

zött, s nagyrészen neki tulajdonítható, hogy az 1905-i björköi találkozón kötött szerződés nem lépett életbe és a potsdami megállapodásból semmi sem lett. Franciaországot és Angliát befogni Oroszország szekerébe, kiszolgáltatni velük az orosz imperialista politikát, ez volt Izvolszkijnak és Szaszonovnak is a legfőbb célja. Mivel ezt a célt Párizsban jobban el lehetett érni, mint Péterváron, vagy Londonban, Izvolszkij nemsokára az annexiók válság elsimulása után nagykövetnek ment Párizsba, Nelidov helyére.

Poincaré, aki 1912 január 14-én Franciaország miniszterelnöke és külügyminisztere lett, január 15-én hosszabb beszélgetést folytatott Izvolszkijjal és megígérte neki, hogy Franciaország külpolitikáját az Oroszországgal való legszorosabb együttműködés szellemében fogja irányítani. Izvolszkij Szaszonovhoz a következő napon levelet intézett, amelyben Poincarét az egekig magasztalja, mint olyan politikust, aki az orosz érdekekkel azonos külpolitikát folytat. Ugyanebből a jelentésből az is kitűnik, hogy Poincaré a pénzügyeket is markában tartotta és nagyon vigyázott arra, hogy a kölcsönök Franciaország és Oroszország azonos külpolitikai érdekeit szolgálják. Ennek a két embernek volt oroszlánrésze abban, hogy akkoriban a Budapestnek ígért francia kölcsön dugába dőlt. Az olasz és a török háborút Izvolszkij és Poincaré, mint Izvolszkij levelezéséből kiderül, arra használták fel, hogy Európát két elkülönített táborra osszák. Az orosz politika módszereit láttuk a Balkánkérdés tárgyalásánál. Állandóan ébrentartani a nagyserb aspirációkat és az izgatást átvinni az Osztrák-magyar monarchia területeire, ez volt Oroszország legfőbb harci eszköze. 1908-ban Oroszország és a balkáni szövetségesei még defenzívára szorítottak; Oroszország megtagadta a katonai segítséget a szerbektől, de a cári diplomácia tovább is a Balkán-ütőerén tartotta a kezét. A Balkán-szövetség és a Balkán-háború az orosz diplomáciának volt a sikere. Poincaré 1912 szeptemberében ismét hosszabb beszélgetést folytatott Izvolszkijjal, amelyből az tűnik ki, hogy szerette volna a háborút megindítani, de úgy látta, hogy a francia nép nem lelkesedik a Balkán-háborúért és a francia közvélemény nem venné szívesen, ha Franciaország beavatkoznék a balkáni népek miatt megindult háborúba. Poincaré ezt megelőzőleg (júliusban) Pétervárot tett látogatást, ahol Szaszonovval, Izvolszkij alteregójával tárgyalt. Nyélbeütötték az említett francia-orosz titkos tengeri egyezményt, amely szerint Franciaország orosz-német háború esetén egész tengeri haderejével támogatja Oroszországot. Megegyeztek még abban, hogy Oroszország sürgősen kiépíti

a nagy stratégiai vasutakat a határig, s ugyanakkor Poincaré nyilatkozott arról is, hogy Anglia és Franciaország között titkos diplomáciai egyezmény jött létre, amely szerint Anglia hajlandó Franciaországot egész tengeri és szárazföldi erejével támogatni, ha Németország megtámadná. Megígérte Anglia azt is, hogy százezer embert küld Franciaország segítségére, ha Németország Belgiumon keresztül támadna. Szasonov el volt ragadtatva Poincarétól. Egyik jelentésében arról ír, hogy milyen üdvös volna Oroszországra, ha Franciaországban mindig egy Poincaré-szabású egyéniség intézné a külpolitikai ügyeket. Szasonov, mint egy leveléből látjuk, azért utazott Angliába, hogy meggyőződjék az angol-francia közeledés valódiságáról. Itt valóban meg is győződött arról, hogy Anglia meg akarja a német tengeri haderőt semmisíteni; a király tárgyalás közben így kiáltott fel: „Nemcsak a flottát semmisítik meg az angolok, de elsüllyesztenek minden kereskedelmi hajót, amely kezük ügyébe kerül”, — így olvashatjuk legalább Szasonov jelentésében. Poincaré a háború után megjelent emlékirataiban semmit sem akar tudni az Angliával vagy Oroszországgal kötött megegyezésről. Ezzel szemben a valóság az, hogy Poincaré másfél évvel a világháború kitörése előtt biztosította Oroszországot a franciák segítségéről. Izvolszkij többször rettegve gondolt arra, hogy mi lenne akkor, ha Poincaré megbuknék és Caillaux, esetleg Clemenceau jutnának hatalomra. Ettől azonban nem volt mit félnie, mert attól fogva, hogy Poincaré lett a francia köztársaság elnöke, a szélső nacionalista és imperialista irányzat megerősödött. Izvolszkij működésének az volt az eredménye, hogy Franciaország másfél évvel a világháború kitörése előtt teljesen azonosította magát az orosz hatalmi célokkal. Izvolszkij már 1912-ben a Balkán-háborúk alatt világháborúról beszélt, amely a balkáni népek győzelme után múlhatatlanul be fog következni és hangsúlyozta, hogy küszöbön áll a szlávság és germánosság döntő küzdelme. Ausztria-Magyarország balkáni programját: a független Albániát és Szerbia elzárását a tengertől, a szlávbarát nagyhatalmak nagynehezen elfogadták, de ugyanakkor teljesen egyek voltak abban, hogy nem maradhatnak közömbösek az Osztrák-magyar monarchia esetleges területi növekedésével szemben.

A német császár 1913 novemberében Limán von Sanders tábornokot Konstantinápolyba küldötte, hogy tanácsokkal lássa el a török kormányt és a török hadsereg újjászervezésében segítsen. A küldetés Pétervárott és Párizsban nagy riadalmat keltett, s a válság, amelyet előidézett, eltartott a kö-

vetkező esztendő januárjáig. Pétervárrott az volt az általános felfogás, hogy a német tábornok kiküldetése Konstantinápoly elvesztését jelenti; így fogta ezt fel Delcassé is, aki az orosz és francia kormányokat ebben az értelemben befolyásolta. Delcassé 1913 november 30-án ezt táviratozta Párizsba: „Törökország felbomlása megkezdődött vagy megkezdődik és Németország az ottomán kormány segítségével olyan pozíciót foglal el, amely neki a felosztásnál előnyöket biztosít.” Ebben az időben történt, hogy a Kokovcov-féle orosz kormány békés tárgyalásokat kezdett Berlinben, de most már a franciák voltak azok, akik nyakát szegték a Berlin és Szentpétervár közötti békés közeledésnek. A pétervári francia követség titkára ezt sürgönyözte kormányának: „Meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy leromboljuk a hidat Berlin és Pétervár között.”

A francia és az orosz diplomácia elsősorban a Balkán-államokat igyekezett mennél szorosabban magához láncolni. Ennek pedig legcélszerűbb eszköze a pénz volt, hiszen Franciaország ebben az időben Európa bankárja. Montenegro 1913 decemberében 40 millió frank kölcsönt kapott orosz közbenjárásra; Romániának nem adtak kölcsönt Párizsban, mert gyanús volt, ugyanígy Görögország is, de ugyanakkor Szerbia, a két nagyhatalom dédelgetett kedvence, százmilliós kölcsönhöz jutott. Ugyanebben az időben léptek kapcsolatba a román kormánnyal. Paléologue írásaiból tudjuk, hogy a cári diplomácia rendkívül fontosnak tartotta Románia megnyerését. A román király és az orosz cár konstancai találkozásán szóba került a megegyezés kérdése, s főleg azt akarták megtudni Bratianutól, az akkori román miniszterelnöktől, hogy mit tenne Románia egy orosz-osztrák-magyar háború esetén?

Az 1914-i esztendő első hónapjaiban már konkrét formákat öltöttek Oroszország hadi céljai. Tugan-Baranovszkij, orosz szocialista tudós azt írja, hogy Oroszország csak azért avatkozott be a háborúba, mert feltétlen szüksége volt Konstantinápolynak és a szorosoknak megszerzésére. A balkáni háborúk alatt Oroszország vagy százmillió rubelnyi kárt szenvedett amiatt, hogy a török kormány a szorosokat ideiglenesen lezárta. Mit jelentett Oroszországra nézve a szorosok birtoka, ezt Oroszország Fekete-tengeri kivitelének következő számai mutatják: 1903-ban az összkivitel a Fekete-tengeri kikötőkből a Boszporuson keresztül 410 millió rubelt tett ki, 1909-ben 565 milliót, 1911-ben 568 milliót, 1912-ben 433 milliót. Oroszország összkivitele 1912-ben 1518 millió rubelt tett ki, a konstantinápolyi szorosokon bonyolódott tehát le az orosz birodalom külkereskedelmi forgalmának közel harmada. Mi-

lyen nagy életérdekei fűződtek a szorosokhoz Oroszországnak, ezek a számok kézzelfoghatóan mutatják.

Oroszország minimális követelése az esetben, ha Konstantinápoly birtokbavétele nem sikerül, az volt, hogy biztosítsák neki legalább a szorosokon való szabad ki- és bejárást. Ez volt az imperialisták minimális követelménye, Oroszország közvéleménye azonban — amelyen a hangadó felsőbb rétegek véleményét kell értenünk — Konstantinápoly és a szorosok birtokbavételét úgy tekintette, mint az országukra váró történelmi hivatás betöltését.

Megállapítható, hogy 1912 óta inkább Oroszország, mint Franciaország a hármass-entente összetartója. A francia kormányválságok a szoros kötelekeken semmit sem tágítottak, hiába erősödtek meg 1913 őszén Franciaországban a szocialisták és a radikálisok, akik meg akarták változtatni a hároméves katonai szolgálatról szóló törvényt. Franciaország külpolitikájának irányvonala ugyanaz maradt. 1913 decemberben megbukott Barthou és Doumergue alakított kormányt, aki expozéjában igen erősen hangsúlyozta az Oroszországgal való barátságos együttműködést. Csakhamar eloszlottak Izvolszkij aggodalmái. Izvolszkij, Szaszonov és Poincaré köreit nem zavarta semmiféle rendszerváltozás. Caillaux bukása után Viviani kormánya következett, aki a kamarában kijelentette, hogy elődjének külpolitikáját folytatja. Grey angol külügyminiszter teljes lélekkel szolgálta Oroszország hatalmi céljait.

A német történetírók azt állítják, hogy a központi hatalmak 1914 júliusában körül voltak zárva egy ellenséges indulatú, támadó szándékú szövetségrendszerrel; a franciák és angolok ezt tagadják. A tárgyilagos igazság középütt van: az entente nem alakult még ki teljesen; Anglia és Franciaország között sem volt olyan szövetségi viszony, mint Franciaország és Oroszország között, de az úgynevezett entente-hatalmak mindegyike szembenállt Németországgal, s készen minden pillanatban arra, hogy a központi hatalmak ellen fegyvert ragadjon.

AZ ÁLTALÁNOS HELYZET 1914 JÚLIUSÁBAN.

A háborús veszedelem az annexió válság óta folyton kísértett, a nyugtalanság főleg a második balkáni válság óta egyre fokozódott, de a népek köztudata nem számított egy fegyveres összeütközés lehetőségére még 1914 júliusában sem. A világ élvezte a régóta tartó béke áldásait, a gazdasági forgalom az országok között akadálytalanul bonyolódott le, a jólét a néhány esztendő emelkedő drágasága dacára általános

volt. 1914 júliusa a sokat emlegetett békebeli jólétnek utolsó hónapja.

Ki akart ebben az időpontban háborút? Ezt a nem könnyű kérdést az okmányok, az elmúlt évtizedben napfényre került adatok alapján nagyjából eldönthetjük, és a részrehajlatlan történeti igazságszolgáltatás a legelsősorban Oroszországot marasztalja el. A cári birodalom kormányát a szélső imperialista és pánszláv klikk tartotta hatalmában, amely úgy látta, hogy Oroszország a mandzsúriai csatatéren egy évtizeddel azelőtt szenvedett vereségét már kiheverte, s annyira megerősödött, hogy könnyűszerrel megvalósíthatja az orosz imperialista politika régi célját, Konstantinápoly elfoglalását. Az orosz követ tárgyalásokat folytatott a bukaresti kormánnyal, hogy Romániát elszakítsa a monarchiától, ami háborús szándékra vall. Az országban nagy volt az elégedetlenség; a haladók a népjogok kiterjesztését követelték; a földalatti Oroszország a cárizmus megdöntésén dolgozott. Az imperialisták és a pánszlávok úgy gondolták, hogy a belső elégedetlenséget lecsapolják egy külső háborús sikerrel.

Közvetlen 1914 előtt egyre szembetűnőbben mutatkozik a szlávság és a németiség közötti ellentét. Az Osztrák-magyar monarchiát, amely nem folytatott tudatos, öncélú külpolitikát, szövetségese, a Németbirodalom úgy tekintette, mint a saját délfelé való terjeszkedésének lépcsőjét, s ezt látták benne Pétervárott, Párizsban, Londonban. Limán von Sanders említett küldetése óta még inkább megszilárdult Oroszországban az a hit, hogy Konstantinápoly megszerzésének Berlin a legfőbb akadálya. A németek és a franciák kölcsönösen egymást vádolják háborús szándékkal. Nagyon nehéz közöttük igazságot tenni. Annak a német vádnak, hogy a franciák át akarták lépni a Rajnát, és az volt a szándékuk, hogy nagyobb területet kihalásnak Németország testéből, nincs komoly és bebizonyítható alapja. Ellenben igaz az — és a franciák azt sohasem tagadták —, hogy minden áron vissza akarták szerezni az 1871-ben elvesztett két tartományt. A revánseszme, melynek az irodalomban Maurice Barrés, a ragyogótollú író a leghatásosabb hirdetője, áthatotta az egész francia nemzetet. Mindamellet az mondhatjuk, hogy német-orosz ellentétek sokkal súlyosabbak, kevésbé kiegyenlíthetők voltak, mint Franciaország és Németország ellentétei. A pánszlávizmus a kor legveszedelmesebb hódító faji imperializmusa, s majdnem ugyanilyen a pángermanizmus is; Konstantinápoly megszerzése egyformán pánszláv és pángermán álom. A pánszláv közírók jóval a világháború előtt szétdarabolták Ausztria-Magyar-

országot, de ugyanezt tették a pángermánok. A lejutás az Adriáig, — ami Naumann hírhedt Mitteleurópa-tervében is szerepel —, s onnan tovább dél felé, az Osztrák-magyar monarchia hátán vagy romjain, ameddig csak lehet — ez a pángermánok álma. A grossdeutsch propaganda a 900-as esztendőök elejétől kezdve a legnagyobb nyugalommal hirdette a Németországgal szövetséges Habsburg-birodalom szétदारabolását.

Egészen különös Olaszország helyzete 1914 júliusában. A hármasszövetséghez való csatlakozásnak Olaszország nem sok hasznát látta, ezért lassanként elidegenedett Ausztria-Magyarországtól és Németországtól; 1914 júliusában a hármasszövetség csak névben létezett. Az elidegenedésnek nemcsak a déltiroli irredenta volt az oka. Az olasz hatalmi politikának nagy céljai voltak a Balkánon, ki akarta terjeszteni Itália hatalmát az Adria-tenger keleti partjára, azokra a hosszan délkelet felé lenyúló tartományokra, amelyek neki köszönhették középkori kultúrájukat. Ezért szakadt meg végleg a barátság az Osztrák-magyar monarchiával 1909-ben, az annexió válság után. Amióta az ellentétek a Németbirodalom és Nagybritannia között kiélesedtek, Itália egyre jobban közeledett az entente-hatalmak felé, ami abból magyarázható, hogy mint tengerparti ország nem tartozhatik olyan szövetségrendszerhez, amelynek ellensége Anglia. Amikor az Osztrák-magyar monarchia közös külügyi kormánya az ultimátumot Szerbiának elküldte, legfeljebb csak arra lehetett számítani, hogy Olaszország jóakarató semlegességet tanúsít.

Az Osztrák-magyar monarchiára az egész világ szájalommal tekintett, mindenütt úgy emlegették, mint megrokkant álnagyhatalmat, mint Európa anachronizmusszámba menő „beteg emberét”. Ez sokban igaz volt; a Habsburg-monarchia Lajtán-túli része az annexió válság, de különösen a balkáni háborúk óta a legmagasabb hatványra felfokozott nemzeti szenvedélyek csatázó helye. A kettős monarchia új elrendezése már égető szükség lett volna, de erre addig, míg az agg Ferenc József élt, gondolni sem lehetett, pedig a Habsburg-birodalom újólag elrendezve nagy történelmi hivatást töltött volna be: arra volt rendelve, hogy a kiegyensúlyozó szerepet töltsse be itt a Dunamedencében a pángermán és a pánszláv hatalmi törekvések ütköző pontján. Hogy ezt a hivatását betöltsse, mint soknyelvű közület, csak békepolitikát folytathatott volna, nem kardcsörtető presztízspolitikát, mint a nagy homogén nemzetiségű államok, amelyeknek kifelé törő népelemeik nem voltak. A következmények mutatják, milyen ár-

talmas volt a két balkáni tartomány annexiója, ami tisztán a hatalmi és presztízspolitikai céljait szolgálta.

A Balkán-háborúk a monarchia nemzetiségeire igen nagy hatással voltak. A csehek mozgalmába valósággal új erőt öntött a balkáni szlávok nagy győzelme és megerősödése; Klofac cseh vezér és reichsrathi képviselő a vranjai győzelmet mint cseh győzelmet ünnepelte. Az osztrák Reichsrath és a delegációk ülésein a cseh képviselők olyan beszédeket mondtak, amilyeneket a Duma vagy a belgrádi szkupstina ülésén várhattak volna tőlük —, írja egy osztrák történetíró. Nagy hatású volt a balkáni szláv győzelmeknek Magyarországon is, ahol régóta folyt a rendszeres pánszláv izgatás. A görög-katolikus rutének kezdtek tömegesen áttérni az ortodox vallásra. A máramarosszigeti rutén pör 1914 februárjában teljes valóságában leplezte le a Magyarország ellen irányuló pánszláv agitációt. Alá volt aknázva 1914 júliusában az Osztrák-magyar monarchia mindkét állama. Az orosz és szerb kormányok, a cseh önállósági mozgalom vezetői, a pánszláv agitátorok türelmetlenül várták azt a pillanatot, amikor a monarchia háborús bonyodalomba belesodródik, hogy nyíltan hirdetett tervüket, a gyűlölt és megvetett Habsburg-birodalom szétदारabolását megvalósítsák.

A népek 1914 júliusában még békében éltek egymás mellett; nyugodtan feküdtek le és keltek fel, a kormányokban, a nagypolitika titkos intézőiben, azokban a láthatatlan hatalmakban, amelyek az úgynevezett demokratikus korszakban a háború és a béke kérdéseit intézték, megvolt a háborús akarat.

II.

HOGYAN KELETKEZETT A VILÁGHÁBORÚ.

AVILÁGHÁBORÚ igazi okainak kinyomozására nem vállalkozhatunk, abból az egyszerű okból nem, mert a háborúk végső gyökerei elvesznek az emberi természet mélységeiben. Az ember a civilizáció legalsó fokán harcias, vérengző lény, s ezt a tulajdonságát a művelődés és a vallások erkölcsi fegyelme legfeljebb csak enyhítette, de meg nem szüntette. A történész feladata a világháború eredetének kifejtésénél csak arra szorítkozhatik, hogy logikus rendbe illessze, ok- és okozati kapcsolataikban összeállítsa azokat a történeti tényeket, amelyek szükségképen beletorkollottak az 1914-ben kitört katasztrófába. „Minden háború szükségesség, amint minden más jelenség, amint minden, ami történt, szükséges”, — írja Steinmetz, a háború filozófusa. Az emberiségnek eddig nem sikerült olyan világregdet alkotnia, amely a háborúkat kiküszöbölné. A tapasztalat azt mutatja, hogy a háború nem függ sem az állami vagy társadalmi formától, sem a gazdasági berendezkedéstől. Háborút viseltek az abszolút monarchiák, a demokráciák; egyformán oka lehet a háborúnak gazdagság, szegénység. Lehet vitatkozni a háború hasznáról, káráról. Példák mutatják, hogy a háborúknak egyformán részük volt a civilizáció terjesztésében és egyes civilizációk ledöntésében. „A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek — írja Kant —, nem természetes állapot, inkább a háborús állapot az, ami azt jelenti, hogyha nem is tör ki mindjárt az ellenségeskedés, folyton fenyegetőznek vele.” Ezért az 1914-i katasztrófa oknyomozását elintézni azal a szegényes formulával, hogy az tisztán politikusok műve volt, kitört azért, mert Bethmann-Hollweg, Jagow, Berchtold ügyetlen és rossz diplomaták voltak, komolytalan és tudománytalan.

Ki és mi okozta a világháborút? Ez a kérdés azért vált olyan fontossá, mert a versaillesi békekonferencia kimondotta a felelősség elvét, még hozzá egyoldalúan, a legyőzöttek megkérdezése nélkül. A győzők a békekongresszus megnyitásakor a háborús felelősség kérdésének tisztázására külön bizottságot szerveztek, amelynek az amerikai Lansing állott az élén. Ez a bizottság a következő megállapítást terjesztette annak idején a békekonferencia elé: „A háborút a központi hatalmak határozták el szövetségeseikkel, Törökországgal és Bulgáriával együtt s olyan előre megfontolt cselekményeknek volt az eredménye, amelyek elkerülhetetlenné tették. Németország, Ausztria-Magyarországgal együtt tudatosan arra törekedett, hogy lehetetlenné tegye az entente-hatalmak összes békítő előterjesztéseit.” A Lansing-bizottságnak ez az ítélete került bele a békeszerződésbe, amelynek 231. paragrafusában kimondja a következőket: „A szövetséges és társult kormányok megállapítják és Németország elfogadja Németországnak és szövetségeseinek felelősségét az összes veszteségek és károk előidézésében, amit a szövetséges és társult kormányok népei elszenvedtek, mint következményét annak a háborúnak, amelyet Németország és szövetségesei rájuk erőszakoltak.” Ezt a két végzést az entente-bizottság a legizőbb gyűlésén léghőben, a legyőzöttek megkérdezése s a világháború aktáinak alapos vizsgálata nélkül hozta. Ez az ítélet etikailag is tarthatatlan, mert kollektív felelősséget állapít meg; felelőssé lehet tenni népeket, amelyek jóhiszeműleg abban a tudatban engedelmességek kormányaik parancsainak, hogy otthonukat, hazájuk földjét védik az ellenséges támadás ellen?

A VILÁGHÁBORÚ KÖZVETETT OKAI.

Sidney Bradshaw Fay amerikai professzor a világháború oknyomozásában, Thukydides módszerét követve, megkülönböztet távolabb fekvő — közvetett és közelebb fekvő — közvetlen — okokat. Eszerint a módszer szerint a világháború okainak láncolatát az előzményekben elmondottak alapján 1871-ig, a frankfurti békekötésig vezethetjük vissza. Itt kezdődik az imperializmus korszaka, s néhány évtized alatt kialakult a titkos szövetségek új rendszere, amivel természetesen kölcsönös féltékenység és minden addigi mértéket felülmúló fegyverkezési verseny járt együtt. Az összes nagyhatalmak, sőt a kis országok is alkalmazták a „si vis pacem, para bellum” hamis elvét, amely előbb vagy utóbb szükségképen háborúra vezetett. Láttuk azt is, hogy a nemzeti imperializmus hogyan kapcsolódott össze a gazdasági terjeszkedéssel, a gyarmatosí-

tással és hogyan fonódtak össze a nemzeti és gazdasági expanzió szálai. Nemsokára a berlini kongresszus után megalakult a német-osztrák-magyar szövetség; ez 1882-ben Olaszország csatlakozásával hármasszövetséggé bővült, a következő esztendőben pedig kiegészült Románia társulásával. Amióta az orosz-német viszontbiztosító szerződés lejárt, az Osztrák-magyar monarchia volt a német külpolitika egyetlen támasza. Ugyanebben az időben, 1887 és 1894 között, először csak barátságos kapcsolat, végül szövetség létesült Franciaország és Oroszország között, hogy a központi hatalmak szövetségét ellensúlyozza.

Az államok egymásközötti viszonyában a nyers természet-jog érvényesült, a Hobbes-féle bellum omnium contra omnes, melyet a nemzetközi jog csak némileg mérsékelte. A XIX. és XX. században a művelődés általános emelkedése semmit sem változtatott a nemzetközi politika antikrisztianus jellegén. A politikusok, a publicisták, az uralkodók, az államférfiak mind a nyers erő és a hatalom imádói; a presztizs, a tekintély valósággal mánia. Az Osztrák-magyar monarchiát a boszniai annexió végrehajtására inkább irracionális presztizsok, mint racionális életérdekek késztették. Közben a lelkeket állandóan inficiálta a XIX. és XX. század új nagyhatalma, a sajtó, melynek hangját, jelszavait láthatatlan hatalmasságok szabályozták saját érdekeik szerint. A sajtó, pusztán azzal, hogy mit közölt, vagy mit hallgatott el, a világháború kitörése után a legmagasabb fokra tudta csigázni a tömegek alantas indulatait. (Háborús uszítás.) A háborút bizonyos mechanizmussal könnyen fel lehet idézni, csak akarni kell magának a kormánynak vagy valamely érdekszövetségnek, amelynek a háborúból haszna van.

A hatalmi egyensúly 1907 óta felbomlott. A diplomáciai háborút már akkor elvesztettük, midőn Oroszország és Anglia megegyeztek a perzsiai és afganisztáni kérdésben, amit Bülow kancellár lehetetlenségnek tartott. Azt is megállapíthatjuk, hogy a központi hatalmak elmulasztottak több olyan pillanatot, amely alkalmas lett volna arra, hogy az „Einkreisungssystem” hálójából kibújhassanak. Így a német diplomáciát és az Osztrák-magyar monarchia diplomáciáját is igen súlyos mulasztások terhelik. A német diplomácia története Bismarck bukása óta valósággal az elmulasztott alkalmak története. A Bismarck-féle politikai dogma ez volt: Németországnak az Osztrák-magyar monarchián kívül szövetkeznie kell még egy nagyhatalommal, elsősorban Oroszországgal, esetleg Angliával, mert különben azok találnak szövetkezni egymással és

az egyensúly felborul. A német diplomácia elmulasztott több jó alkalmat: nem ragadták meg Berlinben 1899-ben Chamberlain ajánlatát; jó alkalmul kínálkozott volna Delcassé bukása és a björköi szerződés is, de Bülow kancellár ezt sem vette komolyan. A Haldane-féle misszió megghiúsulása már Bethmann-Hollweg lelkét terheli. Ha sikerül megegyezni a flotta-kérdésben és Németország beletörődik abba, hogy továbbra is Anglia lesz a korlátlan úr a tengeren, talán nem lett volna világháború. Az Osztrák-magyar monarchia közös külügyi kormányait is nagy mulasztások terhelik, ők sem látták a fenyegető veszedelmet, s végzetes nagy hiba volt, hogy nem folytattak öncélú külpolitikát, hanem oda láncolták a monarchiát a német szövetségéhez.

A SZERAJEVÓI MERÉNYLET.

A világháború közvetlen okainak láncolatát Ferenc Ferdinánd osztrák főhercegnek, Ausztria-Magyarország trónvárományosának meggyilkolása indította meg 1914 június 28-án. Ez mozdította meg azt a lavinaszerűen előrezuhanó eseménytömkeleget, amely egy hónap leforgása után a Szerbiához intézett ultimátummal és a világháború kitörésével végződött. A szerajevói merénylet volt a nagy tragédia előjátéka. A trónörökösnek igazán tragikus sors jutott osztályrészül; szlávbarát volt, a monarchia „néptörzsei” közül a magyarokkal rokonszenvezett legkevésbé és a csehek mellett legjobban a délszlávokat kedvelte. Abban a doktriner elgondolásban, melyet tanácsadói a Habsburg-birodalom megmentésére kigondoltak, kedvelt délszlávjainak nagy szerep jutott. Az volt a terve, hogy Horvátországból, Boszniából, Dalmáciából, a szlovén vidékekből önálló Habsburg-délszláv államot alakít. Csakhogy a főhercegnek ezen a ponton összeütközésbe kellett kerülnie a nagyszerbekkel, akik maguknak akarták megszerezni Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát, hogy tengerpartot kapjanak.

A meggyilkolt trónörökös külpolitikai elgondolása sem volt szlávellenes. Németországgal fenn akarta tartani a jóviszonyt, de csak érdekből és nem őszinte vonzalomból, mert mint halála után megjelent nyilatkozataiból kiderül, nem tudta megbocsájtani Poroszországnak Sadovát. Olaszországot sem szerette, mert mint buzgó katolikus, megbocsájtathatlan bűnnek tartotta a pápai állam bekebelezését. Annál rokonszenvebb és tiszteltebb volt előtte az autokratikus Oroszország, amellyel fel akarta újítani a régi hármasszázégyezményt. A délszláv propagandistáknak az a vádjá azonban, hogy Fe-

renc Ferdinánd ki akarta volna terjeszteni délfelé a Habsburg-birodalom határait, a kis Szerbia bekebelezésével, légből kapott koholmány. Egy alkalommal a legélesebben tiltakozott az ellen, hogy Szerbia földjéből csak egy darabkát is elfoglaljanak. Ismerve a monarchia belső gyengéit, sem háborúra, sem imperialista külpolitikára nem gondolt.

A szerajevói merénylet bizonyos kapcsolatban van a boszniai hadgyakorlatot megelőző konopisti találkozóval, amelyről 1914 júniusában a külföldi sajtóban különböző legendák keringtek. Konopistban, a trónörökös csehországi birtokán, június 14-én megjelent Vilmos császár, Tirpitz nagyadmirális kíséretében, de sem Berchtold külügyminiszter, sem Conrad vezérkari főnök nem voltak jelen, mint ezt az entente sajtópropagandája költötte. Ebből a külföldi és főleg az angol sajtó azt következtette, hogy Konopistban a trónörökös és vendégei nagy külpolitikai terveket forralnak és új, támadó terveket készítenek elő, főleg Szerbia ellen. Wickham Steed, a Times tudósítója találta ki a fantasztikus, de különben teljesen légből kapott konopisti paktumot. A konopisti megbeszéléseken valóban szó volt politikáról, de csak a központi hatalmak védelmi jellegű intézkedéseiről, és mint Tschirschky bécsi német nagykövetnek Bethmann-Hollweg kancellárhoz intézett jelentéséből láthatjuk, főleg a monarchia nem éppen megbízható szövetségesét, Romániát tárgyalták; a Szerbia elleni hódító hadjáratnak még csak a gondolata sem merült fel. A külföldi sajtóközlemények azonban a szerbekben felébresztették azt a gyanút, hogy Ferenc Ferdinánd Szerbia életére tör. A trónörökös, nemsokára a találkozó után, június végén, mint a legfelsőbb hadúr helyettese, résztvett a XV. és XVI. hadtest szokásos hadgyakorlatain, s ezeket a hadgyakorlatokat, minthogy a szerb határ közelében játszódtak le, a szerbek úgy fogták föl, mint országuk elleni tüntetést.

Kik követték el a merényletet és milyen célokból? Ennek a kérdésnek ma már rengeteg irodalma van. Akkoriban a merénylet elkövetésével a Narodna Odbrana nevű szerb kulturális célokat hangoztató társaságot gyanúsították, később azonban kiderült, hogy a gyilkosság elkövetői az 1911-ben alakult „Egység vagy halál” (Ujedinjenje ili Smrt) társaság tagjai voltak, amelynek Dimitrijević Dragutin szerb vezérkari ezredes állott az élén. Ez a társaság, melynek tevékenysége Magyarország déli részére is kiterjedt, forradalmi, véres eszközökkel akarta a Nagyszerbiát megvalósítani. Vezére, Dimitrijević Dragutin, tipikus balkáni alak; résztvett 1903-ban Obrenović Sándor király meggyilkolásában, később össze-

esküvést szőtt Ferdinánd bolgár cár ellen; 1912-ben két elszánt embert küldött Bécsbe, hogy megöljék Ferenc Ferdinánd trónörökösöt vagy Ferenc Józsefet. A trónörökös élete elleni összeesküvést az 1914. esztendő elején szőtték az „Egység vagy halál” társaság tagjai. Jovanovics Ljuba volt szerb miniszternek, aki 1914-ben mint kultuszminiszter, a Pasics-kormánytagja volt, 1924-ben megjelent nyilatkozatából kitűnik, hogy Pasics miniszterelnöknek és a szerb kormánytag tudomása volt az összeesküvésről, de sem a boszniai kormányzóságot, sem Bécset nem értesítette a készülő merényletről kellő formában. Meg lehet állapítani, hogy az összeesküvés olyan nagyarányú volt, amelyhez hasonlókat csak az orosz történelem ismer, s magát a tervet II. Sándor cár meggyilkolásának analógiájára szőtték meg és hajtották végre.

A trónörökös a hadgyakorlatok végeztével, mint leendő szuverén, merev arccal, méltósággal, tábornoki díszben, összes rendjeleivel ékesítve jelent meg a rá leselkedő összeesküvők fészkeiben, Bosznia fővárosában. A verőfényes nyári déluténben, a ragyogó napsütésben, először a városházára hajtatott. Közben egy bomba robbant föl, Chabrinovics nevű összeesküvő bombája, s a városházáról távoztában, a fő út vonal egyik utcaszögleténél érte a trónörökösöt Princip Gavriilo szerb diák golyója, amely kioltotta életét. A másik halálos lövés, amely Potiorek tábornoknak, Bosznia katonai kormányzójának volt szánva, Hohenberg Zsófia hercegnőt, a trónörökösnet érte. A csenevész, tüdővésztes szerb diák golyója kioltott egy nagy tervektől fűtött életet; megsemmisítette eszmei csirájában a Habsburg-egyesült-államokat és kirobbantotta a világkatasztrófát, amely a levegőben lógott ugyan 1909 óta, de talán késett volna még egy ideig és az is lehetséges, hogy valami történelmi véletlen elodázta volna.

A vizsgálat során csakhamar bebizonyult, hogy a merényletet olyan társaság szervezte meg, amely a monarchia területi egysége ellen nyíltan hadakozott, s ebben a tevékenységében a mindenkori szerb kormányok bőséges anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak neki. Bebizonyult az is, hogy a merényletnek tisztán politikai céljai voltak. Az „Egység vagy halál” társaság, mint titkos terrorszövetség működött, de tagjainak nagyrésze a nyíltan agitáló Narodna Odbrana társaságból került ki. Mennyire összeforrt ez a szörnyű balkáni alakulat a szerbek nemzeti ügyével, legjobban az mutatja, hogy a szervezetet maga Sándor trónörökös pénzelte; hogy pedig maga a merénylet mennyire a nagyszerb eszményeket és a szerb hazafiság ügyét szolgálta, ezt legjobban az bizonyítja, hogy

1919-ben a gyilkosság évfordulóját a jugoszláv állam egész területén megünnepelték, 1930-ban pedig Principnek, a gyilkosnak, szülővárosában szobrot emeltek.

Sokat vitatták, hogy értesítette-e a szerb kormány Bécsset idejében és kellő formában? Mert ha az illetékes köröket a belgrádi kormány az összeesküvésről idejében értesítette volna, ezzel mintegy igazolta volna azt, hogy ha nem is tudta megakadályozni a merényletet, legalább nem értett vele egyet. A kérdésről a vélemények eltérők, adataink pedig egészen gyérek. Szpalajkovics, aki 1914-ben Szerbia pétervári követe volt, Sztanojevics szerb történetíró, aki a trónörökös meggyilkolásának történetét is megírta és Bogicsevics volt szerb diplomata, azt állítják, hogy a bécsi szerb követ tudatta kormánya nevében Bilinski közös pénzügyminiszterrel, hogy a trónörökös ellen készül valami, s ezt írja Denis professzor is, a nagy szlávbarát francia történetíró. Uebersberger osztrák tudós, aki a világháborúra vonatkozó akták gyűjteményét kiadta és a többi osztrák történetíró; semmi nyomát sem találták a levéltárban annak, hogy a közös kormányt Szerbia értesítette volna, és Berchtold külügyminiszter sem tud róla. Mindezekből az ellentmondó adatokból az tűnik ki, hogy a Pasic-kormány, ha figyelmeztette is Bécsset az összeesküvésre, ezt nem olyan formában tette, hogy komolyan vehették volna.

SZERBIA FELELŐSSÉGREVONÁSA.

A monarchia külügyi kormánya a gyilkosság után elhatározta, hogy a Balkánon végre tiszta helyzetet teremt. Mint-hogy a világsajtó a legnagyobb megvetéssel írt a szerajevói gyilkosságról, Berchtold és munkatársai úgy gondolták, hogy elérkezett az alkalmas pillanat, mert Szerbia megrendszabályozását nem fogják ellenezni a nagyhatalmak sem. Azt a kérdést is felvetették, vajjon joga volt-e a monarchiának a gyilkosságot megtorolni? Ezt a kérdést a nagyhatalmi politika szemüvegén kell néznünk, más szóval: azok szerint az elvek szerint kell elbírálnunk, amelyek a háború előtt a világpolitikában irányadók voltak. A vizsgálat adatai kétségbevonhatatlanul bebizonyították, hogy Szerbiában egy igen nagyarányú mozgalom az Osztrák-magyar monarchia területi integritására tört. A trónörökös meggyilkolása politikai gyilkosság volt; azért tették el láb alól, mert az ő személyében a nagyszerb állam megvalósításának egyik akadályát látták. Az Osztrák-magyar monarchiának, amely elvégre mégis nagyhatalom volt, elvitáztatlan joga volt felelősségre vonni Szerbiát.

A monarchia külügyi kormánya elhatározta, hogy meg-

xendszabályozza Szerbiát, de a megrendszerbeállítás elé két súlyos akadály tornyosult: az egyik Ferenc József ellenállása volt, a másik Tisza István tiltakozása. Ferenc József békében szerette volna eltölteni életének végnapjait, s amint a hatvanhetes államrendet nem engedte megbolygatni, ugyanúgy nem akart háborút sem, amely roszakodó birodalmát könnyen végrömlésbe dönthette volna. Az agg uralkodót azonban Berchtold és Conrad csakhamar meggyőzték a Szerbia elleni háború szükségességéről azzal, hogy a nagyszerb propaganda birodalmának épségére tör. Sokkal keményebb dió volt Tisza. Tisza rögtön a gyilkosság után Bécsbe ment és sejtve a bekövetkezendőket, Berchtold külügyminisztert a legnagyobb óvatosságra intette. Azután két levelet írt Ferenc Józsefnek (július 1-én és 8-án), amelyek Magyarország háborús felelőssége szempontjából is igen fontosak. Tisza igen világosan, a realpolitikustisztánlátásával fejtette ki, hogy a Szerbia ellen tervezett szigorú rendszerbeállítások Oroszország rögtön beavatkozását jelentik, ez pedig maga után vonja Franciaország beavatkozását is. Hangsúlyozta, hogy a monarchia külpolitikailag nem áll a legjobban. Ezért mielőtt a monarchia fontosabb lépésre elhatározná magát, szükség volna Bulgáriának a hármasszövetségbe való belépésére. Előadta még Tisza, hogy Románia szövetségi hűségében egyáltalán nem bízik; ezért a békét, szerinte, minden módon, minden eszközzel fenn kell tartani, s hogy presztízusunkat a Balkánon megóvjuk, erre nézve egy szigorú hangú jegyzék teljesen elegendő lesz, de az ne legyen olyan hangú és tartalmú, hogy megalázza Szerbiát.

Volt még egy harmadik, mindkettőnél fontosabb tényező: a német császár és a Németbirodalom külügyi kormánya. Kérdés volt, vajjon a Németbirodalom, ha a monarchia agresszív módon fellép a Balkánon, kitart-e a hármasszövetségi szerződés mellett. Vilmos császár, akire az entente sajtópropagandája ráfogta, hogy mindenáron háborút akart, többször megakadályozta már a fegyveres összeütközést, így 1905-ben, 1908-ban, az annexiókriszise idején és 1912-ben. A császár széljegyzetei, amelyekből sokan azt következtették, hogy háborút akart, nem jelentenek semmit sem; Vilmos szerette mutogatni, hogy ő milyen bátor ember, hogy imponáljon minisztereinek. Berchtold a gyilkosság után tanácskozott először Tschirschkyvel, Németország berlini nagykövetével, majd Szógyény berlini nagykövet útján a berlini külügyi hivatalnál is lépéseket tett. Zimmermann külügyi államtitkár azt üzent Szógyény útján Berchtoldnak, hogy az egész civilizált világ rokonszenvvel kíséri a monarchia energikus fellépését Szerbia ellen, mind-

amellett azt ajánlja, hogy a lehető legnagyobb óvatossággal járjon el. Berchtold, hogy az esetleges akadályokat elhárítsa, Hoyos grófot, a külügyminisztérium osztályfőnökét küldte Berlinbe Ferenc József levelével és egy külön memorandummal. A memorandum élénk színekkel ecseteli a monarchia szorongatott helyzetét. Hangsúlyozza többek közt, hogy Oroszország támogatásával új balkáni szövetség készül, amelyhez Bulgária is csatlakoznék, s akkor a monarchia balkáni presztízsének vége. „Kormányom célja, — írja Ferenc József a memorandumban, — körülzární és megkisebbiteni Szerbiát.” „Ha ez sikerül, Bulgária és Törökország bevonásával a monarchia új balkáni szövetséget hozna létre, amely természetesen a hármasszövetség protektorátusa alá kerülne.”

Vilmos császár, akit a szerajevói dráma dinasztikus érzelmeiben mélyen megsértett, hajlandó volt Szerbia megrendszabályozásához hozzájárulni, úgyszintén felelős politikusai is: Bethmann-Hollweg, Jagow, Zimmermann — abban a hiszemben, hogy a nagyhatalmak a kis izgága ország elleni hadjáratot, mint jogos megtorló eszközt, tétlenül fogják nézni. Meg voltak győződve arról is, hogy Oroszország még nincs kellőképpen felszerelve egy nagyobb háborús akcióra és nincs felkészülve Franciaország sem, az angol kormány pedig annyira fel van háborodva a gyilkosság miatt, és a szigetországban oly nagy az általános békevágy, hogy szó sem lehet Anglia beavatkozásáról. Egyes történétírók, mint a különben komoly és sokban megbízható Renouvin és Émile Bourgeois, hogy Németország bűnösségét bizonyítsák, előadják az állítólagos potsdami koronatanácsot (július 5), amelyen Vilmos császár elnökletével jelen lettek volna Németország összes felelős vezetői és résztvettek volna Berchtold és Conrad is. Állítólag itt merült volna fel a Szerbia elleni háború terve és ez alkalommal fogalmazták meg a Szerbiához küldendő ultimátumot. Erre az állítólagos koronatanácsra nincsen egyetlen hiteles bizonyíték sem. A császár nemsokára azután, hogy Hoyos átadta Ferenc József memorandumát, az északi vizekre utazott. Nem hihető, hogy elhagyta volna Berlint, ha nagy dolgok bekövetkeztét biztosra vehette volna. Hiteles bizonyítékaink vannak arra nézve is, hogy Vilmos elutazásakor semmiféle utasítást sem adott környezetének. Minden háborúban legfontosabb az élelmezés kérdése. Ha egy állam háborút kezd, főleg olyan nagymértékben bevitelre szoruló állam, mint Németország, ellátja magát élelemmel, legalább néhány esztendőre. A császár és Bethmann-Hollweg azt hitték, hogy elegendő lesz, ha a monarchiát diplomáciailag támogatják a Szerbia elleni

akciójában, Berchtoldot és munkatársait magukra hagyták s teljesen szabad kezet adtak nekik, azt tehették, amit jónak láttak a Habsburg-birodalom érdekeinek megvédésére.

Miután Berlinben is elhárultak az akadályok, még Tisza István kételyeit és makacs ellenállását kellett legyőzni. Tisza a koronatanácson is hangsúlyozta, hogy a világ a monarchiát fogja békebontónak tekinteni, amely még hozzá legalkalmatlanabb időpontban kezd háborús vállalkozásba. És Tisza mégis megváltoztatta nézetét. A július 7-i minisztertanácson még körültekintést ajánlott és azt indítványozta, hogy az ultimátum ne tartalmazzon lehetetlen követeléseket és csak akkor kell katonailag fellépni, ha Szerbia ezeket a mérsékelt, enyhe követeléseket sem teljesítené, azonkívül, hogy ha fegyveresen beavatkoznék is a monarchia, ne foglaljon el egy talpalatnyit se Szerbia területéből. Mivel győzték meg Tiszát Berchtold és Conrad, erre a kérdésre Sidney Bradshaw Fay amerikai történetszemélyiség szavaival csak ezt felelhetjük: nem tudjuk biztosan. Berchtold Tiszához intézett levelében többek között azt mondja, hogy a Németbirodalom a gyengeség jelének fogja tekinteni, ha a háborútól visszarettenünk és ez megrendítheti a hármasszövetségben való helyzetünket is. Lehet, hogy ez hatott. Hathatott még Tiszára az is, hogy a nagyszerb agitáció már Magyarország területi épségét is veszélyeztette. Július 14-én a Bécsben tartott döntőjelentőségű minisztertanácson, Tisza addigi állásfoglalását teljesen feladta, csak azt kötötte ki, hogy a monarchia tartózkodjék attól, hogy Szerbia területét megkisebbitse. Tisza politikai ellenfelei azt állítják, hogy ha álláspontja mellett végig híven kitart, meg tudta volna akadályozni az ultimátumot, a szerb háborút és ezzel együtt a világháborút is. Ez azonban nem biztos. Mert ha ellenáll és lemond, valószínűleg megbíztak volna kormányalakítással más, talán politikai ellenfelei közül azokat, akik nála sokkal nagyobb háborúspártiak voltak. Az ultimátumhoz talán éppen azért adta belegyezését, mert látta, hogy a bekövetkezendő eseményeket úgy sem tudja elhárítani.

AZ ULTIMÁTUM.

Berchtold és munkatársai, gróf Forgách és báró Musuini, miután így minden akadály elhárult, nyugodtan elkészíthették a végzetes ultimátumot. Minthogy szilárdan meg voltak győződve arról, hogy a büntetőexpedícióval szemben a nagyhatalmak tétlenül maradnak, nem tartották érdemesnek értesíteni sem a nagyhatalmakat, sem a szövetséges Olaszországot. Az

ultimátum július 19-én már készen volt, de csak többszöri simítás után küldték el Belgrádba.

Az ultimátumban az Osztrák-magyar monarchia, hivatkozva az 1909 március 31-i deklarációra (amelyben Szerbia az annexió tényét elismerte), felhívja a szerb kormány figyelmét arra, hogy különféle társaságok a monarchia ellen állandó agitációt folytatnak, s ennek az agitációnak egyik következménye a június 28-i gyászos esemény. Ennek előrebocsajtása után igen kemény és határozott hangon követelte az ultimátum a monarchia elleni agitáció rögtöni megtiltását, a propaganda-szervek felosztatását, a monarchiaellenes lapok és egyéb sajtótermékek elnyomását s az iskolákban a monarchia elleni propaganda rögtöni megszüntetését. Szigorú hangon követelte ezenkívül azoknak megbüntetését, akik az összeesküvésben résztvettek és azt kívánta, hogy a nyomozásban osztrák-magyar hatóságok is résztvehessenek. A szerb kormánynak az ultimátumra 48 óra elteltével kellett választ adnia.

Az ultimátum ellen azt hozták fel többek között, hogy túlszigorú hangú volt és nem lehetett rá más válasz, mint a háború és különösen azt a követelést hibáztatják, hogy a nyomozási munkában osztrák-magyar hatóságok is résztvehessenek. Ezt a szigorú, szinte kíméletlen hangot azonban jogossá tette az, hogy a szerbek támadásai a monarchia ellen a szerajevói merénylet után sem szüntek meg és a monarchiát gyalázó szerb sajtó hangja nem mérséklődött. Az ultimátum tartalmát a lapok június 24-én ismertették. A válaszára megszabott 48 óra feszült várakozásban telt el; az egész művelt világ végigélte ezen a negyvennyolc órán keresztül a kockarázás rettentő kínjait. Milyen volt a közhangulat és az általános helyzet ezen a néhány napon?

Németország sajtója és közvéleménye a válság egész ideje alatt Ausztria-Magyarország mellett állt. A francia sajtóban már megcsendültek olyan hangok, mintha Franciaországban tudtak volna a bekövetkezendőről. A *Matin* Poincaré elnök látogatása alkalmával szinte megfenyegeti Németországot azal, hogy számszerű adatokkal ismerteti az orosz haderőt. A francia szocialisták azonban hallani sem akartak a háborúról, Július elején pártgyűlést tartottak, amelyen felvetették azt a kérdést, hogy európai háború esetén az általános sztrájk fegyveréhez nyúljanak-e; többen mellette nyilatkoztak, majd nagynevű vezéreknek, Jaurésnak javaslatára elhatározták, hogy az általános sztrájk fegyverétől nem fognak visszariadni. „Az általános munkássztrájk, egyöntetűen és nemzetközien

megszervezve, minden érdekelt országban, és ezzel egyidőben agitáció és a nép megmozdítása a leghatásosabb formákban” — így végződik a szocialisták javaslata. Ezért kellett meghalnia Jaurésnak, közvetlenül a mozgósítás előtt.

De még nagyobb figyelmet érdemel az, ami Oroszországban ment végbe az ultimátum elküldését megelőző napokban. Poincaré, francia köztársasági elnök július 20-tól 23-ig Szentpéterváron időzött. Ezt a látogatást maga az elnök és Paléologue, Franciaország volt pétervári nagykövete, emlékirataikban úgy akarják feltüntetni, mint egyszerű udvariassági tény, amelynek nem volt különösebb politikai jelentősége. Ezzel szemben a valóság az, hogy Poincaré és a cár valósággal megbeszélést tartottak. Hogy itt nagy politikai kérdések, sőt a háború kérdése is szóba került, ez kitűnik a cárnak és Paléologue nagykövetnek beszélgetéséből. A cár ugyanis elmondta a francia nagykövetnek, hogy mennyire fontosnak tartaná mind Franciaország, mind Oroszország érdekében a legszorosabb kapcsolatot Angolországgal. Poincaré azt írja, hogy a fényes estélyeken, a fogadások alkalmával háborúról senki sem beszélt. De ugyanakkor Paléologue elárulja, hogy mit beszéltek Milica és Anasztázia nagyhercegnők Nikolajevics Miklós nagyherceg ebédjén. A nagyhercegnők egyszerre mondták Paléologuenak: „Tudja ön, hogy történelmi napokat élünk, szent napokat? Az apám írja (Nikita montenegrói király), hogy a hónap végén háborúnk lesz.” Erre Anasztázia nagyhercegnő ezt jegyezte meg: „A háború ki fog törni... Ausztriából semmi sem marad... Németország megsemmisül.” Ezekből a szavakból látjuk, hogy milyen volt a hangulat és mi volt a beszéd tárgya Péterváron Poincaré látogatásakor.

Poincaré látogatásának az volt a célja, hogy a habozó, bátortalan cárt felbátorítsa. A La Francé hajón, amelyen az elnök Pétervárra utazott, hosszasan beszélgettek. Miről? Ezt csak Poincaré tudta volna megmondani, annyi bizonyos, hogy nem olyan közömbös és semmit jelentő dolgokról, mint a volt elnök emlékirataiban fel akarja tüntetni. Ennek a fontos találkozásnak eredményeit a világháború angol dokumentumainak alapján a következőkben lehet összefoglalni: 1. Teljes megegyezés jött létre a két hatalmat érdeklő összes kérdésekre nézve, amelyek az általános békére, az európai és főleg a keleti egyensúlynak fenntartására vonatkoznak. 2. Elhatározták, hogy Bécsben lépéseket tesznek abban az irányban, hogy Szerbia belső ügyeibe nem engednek beavatkozást. Végül a két ország szövetségét ünnepélyesen megerősítették.

Oroszország céljai nem voltak kétségesek. Tudjuk, hogy

Izvolszkij régóta háborút akart és 1912-ben hozzácsatlakozott Poincaré is. Oroszország és Szerbia kapcsolataira vonatkozólag, sajnos, hiányoznak az adataink. Lehetséges, hogy Artamanov orosz ezredes, aki a szélső pánszláv Hartwig belgrádi orosz követ mellett mint katonai attasé működött, összeköttetésben állott Dimitrijevic Dragutin ezredessel, a terror-szövetkezet fejével. Ezt azonban aktszerűen eldönteni nem lehet. Poincaré és a cár szentpétervári találkozásán teljes összhangban találkoztak a francia hatalmi törekvések a pánszláv célokkal. Az elnök diadalittasan, nagy reményekkel eltelve, rózsás hangulatban távozott a cár fővárosából.

Az entente-hatalmak az ultimátum riasztó hírére egyértelműleg s egy akarattal jártak elő. Poincaré elnöknek azt az állítását, hogy szó sem volt az entente egységéről és hogy milyen roppant munkába került megnyerni Angliát, megcáfolja a bizonyítékoknak, az aktáknak egész tömege. Szasonov orosz külügyminiszter július 24-én, midőn az ultimátumnak Pétervárra híre ment, kijelentette Buchanan angol nagykövet előtt, hogy az ultimátum háborút jelent. Sebeko, Oroszország bécsi nagykövete, már július első napjaiban mondotta Bunsen angol nagykövetnek, hogy Oroszország nem nézné tétlenül, ha a monarchia megtámadná Szerbiát. Már július 24-én biztos volt, hogy Oroszország fegyveresen beavatkozik a szerb konfliktusba. Szasonov külügyminiszter Szapáry pétervári osztrák-magyar nagykövet előtt, aki vele az ultimátum tartalmát tudatta, gorombán kifakadt, főleg az ultimátumnak szigorú és határozott hangja miatt. És még aznap (július 24-én délután) minisztertanácsot tartottak, s miután Januskevics vezérkari főnökkel maga Szasonov tárgyalta, elhatározták a részleges mozgósítást Ausztria-Magyarország ellen és a kievi, az odeszszai, a moszkvai és a kazáni katonai kerületeket azonnal mozgósították. Úgy látszik, hogy az osztrák-magyar-orosz háború már július 24-én elkerülhetetlen volt. Franciaország szolidaritását Oroszországgal már biztosították s Angliáé is valószínű volt. Grey külügyminiszter azt mondotta Benckendorf orosz nagykövetnek, hogy addig, amíg Ausztria-Magyarország és Szerbia ügyéről van szó, Anglia közömbös: a brit kormányt azonban a konfliktus érdekelni fogja akkor, ha Oroszország megtámadja Ausztria-Magyarországot. Július 24-én és 25-én Szasonov a pétervári angol nagykövettel csaknem állandóan tárgyalta, de úgy látszik, Buchanan nem adhatott még határozott választ kormánya nevében. Anglia a történelem tanulságai szerint mindig lassú és rendkívül megfontolt. Nagybritannia külügyi kormánya nagy, fontos lépést, amelynél a nemzet

vagyona és vére forgott kockán, sohasem határozott el márióholnapra. Greynek nyomós okokra volt szüksége, hogy a bonyodalomba beavatkozzék.

A HÁBORÚ KITÖRÉSE.

Szerbia nem fogadta el az ultimátumnak azt a követelést, hogy a nyomozásban osztrák-magyar hatóságok is részt vegyenek. Ezt a követelést nem lehet túlzottnak mondani, hiszen ez nem volt egyéb, mint az a jog, amelyet az orosz hatóságok is gyakoroltak a Párizsban élő lengyel forradalmárokkal szemben, a francia kormány beleegyezésével. A magyar kormány beleegyezett annakidején abba, hogy az Obrenovics Mihály elleni merénylet alkalmával (1868) szerb hatóságok magyar területen nyomozzanak. De Szerbia mindenképp tagadó válaszra készült, ezt mutatja az, hogy a mozgósítást már az ultimátum átnyújtásakor elrendelték, amiből az is következik, hogy az ultimátumot nem fogadták volna el akkor sem, ha annak hangja és tartalma enyhébb lett volna.

Ezzel a kocka el volt vetve. Ausztria-Magyarország és Németország vezető körei abban a hiú reményben ringatták magukat, hogy a bonyodalom Szerbiára szorítkozik és semmi körülmények között sem „európaizálódik” az összeütközés. Az osztrák-magyar és német diplomáciának minden lehetőséget meg kellett volna ragadnia az összeütközés lokalizálására. Ez rendkívül nehéz feladat lett volna, mert Oroszország már régóta el volt szánva arra, hogy az 1909-i diplomáciai szégyent megtorolja és a Habsburg-birodalommal leszámol. De az osztrák-magyar diplomáciát mégis nagy és súlyos mulasztások terhelik. A Ballplatzon senkinek sem jutott eszébe a szarajevói gyilkosság után hangulatot csinálni a monarchia mellett a világsajtóban és biztosítani legalább semlegesség formájában valamelyik entente-hatalom támogatását. Berchtold és munkatársai, elvakítva a rokonszenves sajtómegnyilatkozásoktól, mindezt feleslegesnek gondolták.

Oroszországban a békés megoldás lehetőségére nem is gondoltak. Először a kovnói kerületben (július 26), majd az egész európai Oroszországban elrendelték a hadiállapotot. Franciaország, amely az 1912-i nagy válság alkalmával annyira békeszeretőnek mutatkozott, most ellenkezőleg igen harcias volt és egyetlen számottevő lépést sem tett a béke vagy a kiengesztelődés felé. Viszont azonban az is tagadhatatlan, hogy Anglia nagy jóakaratot mutatott és a békés megegyezést legalább megkísérelte. Grey közvetítő javaslatai azonban természetesen csal[^],akkor jártak volna sikerrel, ha Szerbiától el le-

hetett volna választani Oroszországot. Az utolsó izgalmas napok diplomáciai aktáiból megállapíthatjuk, hogy a készülő nagy összeütközés elkerülésére Sir Edward Grey angol külügyminiszter igen sokat tett. Július 27-én sürgőnyt intézett Sir Fr. Bertie párizsi angol nagykövethoz, melyben azt javasolja, hogy Olaszország, Németország, Franciaország képviselői, övele együtt gyűljenek össze közös konferenciára, hogy megbeszéljék a békés kibontakozás útjait, Grey javaslatát Bertie még aznap közölte Bienvenu-Martin francia igazságügyminiszterrel (aki a távollevő Vivianit helyettesítette) és az bejelentette, hogy a francia kormány a javaslatához hajlandó hozzájárulni. Bethmann-Hollweg azonban Lichnowsky útján azt válaszolta Greynek, hogy Németország ilyen konferencián nem vehet részt, mert Ausztriának Szerbiával való viszálya nem vihető európai döntőbírótság elé s a német kormánynak #z a felfogása, hogy az összeütközés elintézése tisztán a két ország dolga. Ez volt Bethmann-Hollweg válasza akkor, amidőn Oroszország a részleges mozgósítást már elrendelte, tehát nyilvánvaló volt, hogy az osztrák-magyar-szerb viszály európai ügygé dagadt. Július 26-án már megmozdult a pokoli gépezet és Grey javaslata nem használt. Buchanan másnap azt jelentette Greynek, hogy a nyugati frontra jelentékeny orosz csapattek indultak. Semmit sem használt a német kancellár július 26-i távirata, amelyben biztosította Oroszországot arról, hogy Ausztria semmiféle területi foglalást nem szándékozik végrehajtani, ezért a béke fenntartása tisztán Oroszországon múlik.

Megakadályozni az orosz mozgósítást akár közvetítő javaslattal, akár valami más úton-módon, teljesen reménytelennek látszott: Oroszország 1912 óta úgy összenőtt Szerbiával, hogy nem lehetett őket szétválasztani és az orosz-japán háború óta az egész orosz külpolitika elsősorban a Balkánra volt építve. Oroszország attól félt, hogy ha Ausztria-Magyarország a nagyszerb hatalmi törekvéseket letöri, a Habsburg-monarchia lesz az irányító hatalom a Balkánon; Szaszonov nem mert feladni egy megrögződött orosz politikai felfogást, amellyel az egész orosz közvélemény át volt itatva. A helyzetet így látta Buchanan angol nagykövet is, aki július 25-én ezt sürgönyözte Londonba: „A helyzet ránk nézve a legveszedelmesebb; a kö-zött kell választanunk, hogy tényleges segítséget nyújtunk Oroszországnak, vagy le kell mondanunk barátságáról.”

Július 25-én este 6 órakor az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia diplomáciai összeköttetése megszakadt. Berchtold és Conrad azon voltak, hogy meg kell kezdeni a háborút Szer-

bia ellen, amilyen gyorsan csak lehet, minden késedelem csak árt, s az orosz beavatkozást is csak gyors cselekvéssel hárit-hatják el. A következmények megmutatták, hogy mennyire tévedtek. Július 28-án megtörtént az első hadüzenet: a monarchia Szerbiának megüzente a háborút.

A nagyhatalmak kötelessége, ha valóban békés szándékkal voltak eltelve, most már az lett volna, hogy minden lehető eszközzel megakadályozzák Oroszország és a Habsburg-monarchia között a fegyveres összeütközést. Franciaország, Anglia, Németország együttesen, közös erővel még csirájában elfojthatták volna a világháborút. Láttuk az előbb a Grey-féle indítványnál, hogy Bienvenu-Martin hozzájárult volna, de Bethmann-Hollweg szegült ellene. Megnehezítette a békés ki-egyenlítődést Mensdorff gróf is, a monarchia londoni nagykövete, azzal az okatlan nyilatkozatával, hogy a Habsburg-monarchia, ha legyőzi Szerbiát, bizonyos szerb területeket Bulgáriához fog csatolni. Berchtold és Conrad csökönyösen kitarítottak amellett a meggyőződésük mellett, hogy minden megalkuvás a gyengeségnek jele, egyetlenegy dolog fontos: gyorsan, gyorsan megverni Szerbiát. Bethmann és Jagow szinte tétlenül nézték az események egymásra torlódását, abban a téves hitben, hogy Anglia ugyanúgy, mint 1912-ben, most is semleges marad. Vilmos császár visszaérkezve északtengeri útjáról, a szerb válasz tartalmáról július 27-én értesült, s naiv módon azt hitte, hogy a monarchia diplomáciai győzelmet aratott, s ezzel az ügy befejeződött, pedig Oroszországban már javában folytak a háború előkészületei. Grey-nek minden közvetítő javaslata kútba esett; azt a javaslatát, hogy közvetlen tárgyalások induljanak meg a felek között, Poincaré elnök, mint „veszedelmest” utasította vissza; közben az orosz mozgósítás rémhírei a legnagyobb nyugtalanságot keltették Berlinben...

Olaszország kezdettől fogva osztrákellenes magatartást tanúsított, még Ferenc Ferdinánd meggyilkolása sem indította nagyobb részvétre. San Giuliano külügyminiszter Flotow német nagykövet előtt kijelentette, hogy Olaszország nem hajlandó Ausztriát abban a törekvésében támogatni, hogy legázolja Szerbiát. A július 27-i minisztertanácson voltak hívei a semlegességnek, de egyesek már azt a felfogást hangoztatták, hogy Olaszországnak szövetségesei ellen be kell avatkoznia. A germán nagyhatalom tehát szövetségeseivel, az Osztrák-magyar monarchiával együtt a világháború előestéjén ugyanúgy magára maradt, mint 1906-ban, a marokkói válság idején, vagy 1909-ben és 1912-ben; a másik négy nagyhatalom

pedig, mintha titkos csatornák kötötték volna őket össze, mint a tengerszemeket a nagy világtengerrel, egyformán reagáltak minden hatásra.

Bethmann-Hollweg megpróbálta Angliával és Franciaországgal leszereltetni a készülődő Oroszországot, ámde a legkisebb eredmény nélkül. Július 28-án Lichnowsky, Németország londoni nagykövete, azt a pesszimiztikus jelentést küldötte Londonból Bethmann-nak, hogy az összeütközés lokalizálására igen kevés a remény. A béke barátai még egy utolsó deszkaszálba kapaszkodtak; volt két befolyásos ember Pétervárott: Davidov, az orosz külkereskedelmi bank elnöke és Witte, a nagy miniszter, akik látták, hogy az aláaknázott Oroszország vesztébe rohan, ha háborút kezd, de a háborús párt elnyomta őket. Döntő jelentőségű volt Paul Cambon útja, aki július 28-án visszatért Londonba és sikerült Greyt megnyernie Oroszország és Franciaország támogatására. Szaszonov július 29-én hivatalosan odaigérte Erdélyt Romániának, július 30-án gróf Széchen párizsi osztrák-magyar nagykövet a francia kormánynál tett békekísérletet, Viviani miniszterelnök azonban hajthatatlan maradt. Vesznic szerb követ Lardy svájci követnek, aki július 31-én békeközvetítés céljából nála járt, kijelentette, hogy már minden késő. Minthogy Oroszországot Franciaország még a részleges mozgósítás előtt biztosította teljes támogatásáról, a béke barátainak ügye most már elveszett. Pourtalés német nagykövet kormánya nevében hasztalan vállalt kezességet azért, hogy Ausztria-Magyarország nem nyúl hozzá szerb területhez ... Oroszország csak azzal elégednék meg, ha Ausztria-Magyarország elismerné, hogy az osztrák-magyar-szerb kérdés európai érdekű és az ultimátumból kiküszöböli azokat a követeléseket, amelyek Szerbia szuverenitását érintik. Sir Edward Grey július 29-én ismét közvetített, Berchtold pedig szigorú intelmeket kapott Berlinből, hogy egyezzen meg Oroszországgal. Július 29-ének és 30-ának történetét nem ismerjük minden részletében. Úgy látszik azonban, hogy az orosz háborús párt csak időt akart nyerni, hogy teljesen felkészülhessen, mert a megegyezés minden kísérlete megbukott Szaszonov 'ellenállásán. Bécsben Sebekó és Berchtold, Pétervárott Pourtalés és Szaszonov vitatkoztak a megegyezés formuláin ... még aznap (július 29-én) Vilmos császárrés Miklós cár váltottak táviratot egymással, de minden eredmény nélkül, majd július 30-áról 31-re virradó éjszaka Miklós cár elrendelte az általános mozgósítást, — mielőtt Vilmos császárnak semmitmondó táviratban válaszolt. A kritikus pillanat most már elmúlt, az

események most már egymásba kapaszkodnak, mint valami gépezet fogaskerekei. Németországban az orosz általános mozgósítás hírére kimondották a háborús veszély állapotát. Másnap a német császár felszólította a cárt, hogy adjon neki 12 óra elteltével megnyugtató választ vagy a mozgósítást szüntesse meg; s minthogy megnyugtató választ nem kapott, Németország augusztus 1-én éjjel hadat üzent Oroszországnak. A világháború előkészületeiben az orosz általános mozgósítás volt a legdöntőbb pillanat, minden, ami ezután történt, ennek a következménye.

Sir Edward Grey elhatározásában kétségkívül nagy része volt a németgyűlöletnek, amelyet a sajtó 1900 óta tervszerűen szított. Kezdetben békebarátnak mutatkozott. Igaz, hogy 1907 óta az orosz törekvéseket támogatta, de Grey sokszínű diplomata volt, aki soha életében nem mondott határozottan igent vagy nemet. Nem igaz Bülownak az a vádja, hogy Bethmann rá se hederített Angolországra; még július 29-én is tett egy semlegességi ajánlatot, amit azonban Grey nem fogadott el. Poincaré augusztus 1-én már aláírta a mozgósítási rendeletet és a francia csapatoknak meghagyták, hogy a határt nyolc kilométerre közelítsék meg. Hogyan kezdődött az ellenségeskedés, ki provokálta a támadást, a franciák-e vagy a németek, ezt lehetetlen kideríteni. Augusztus 3-án Németország a határsértések miatt hadat üzent Franciaországnak. Tudjuk ezt is, hogy Belgium már július 31-én, tehát négy nappal a francia-német hadüzenet előtt, teljesen fel volt készülve. Franciaországban biztosan nem tudták ugyan, de mégis gyanították, hogy a németek Belgiumon keresztül fognak támadni. Belgiumtól Németország az augusztus 3-i ultimátumban barátságos átvonulásra kért engedélyt és megígérte az ország függetlenségének tiszteletben tartását, valamint az összes károk megtérítését. A belga kormány azonban az 1839-i és az 1870-i szerződésekre hivatkozva, visszautasította az ajánlatot és kijelentette, hogy az ország semlegességét minden eszközzel megvédi. Másnap, augusztus 4-én, a német csapatok átlépték Belgium határát, Anglia pedig, Belgium semlegességének megsértése miatt, még aznap éjjel hadat üzent Németországnak. Ezt követte az osztrák-magyar hadüzenet Oroszországnak augusztus 5-én és augusztus 6-án a szerb, augusztus 12-én pedig a montenegrói hadüzenet Németországnak.

KI A FELELŐS ?

Az egykori entente-hatalmak propagandája még ma is azt hirdeti, hogy Németország gyújtotta fel a világot. A felelős-

ség azonban, mint a háború óta napfényre került akták mutatják, megosztott felelősség. Mindegyik hadviselő bűnös többé-kevésbé, éppen ezért sorrendet megállapítani igen nehéz, csaknem lehetetlenség. Ámbár a hatalmak 1871 óta kölcsönösen a legnagyobb erővel fegyverkeztek és háborús szellemenben neveltek fel két nemzedéket és elismerték a háborút, mint a politika folytatásának bizonyos esetekben igénybevehető eszközt, mégis visszaborzadt mindenki egy nagy európai háború gondolatától. Már Moltke tábornok, az 1870/71-i háború porosz hadvezére, megjövendölte, hogy az új nagy fegyveres összeütközés sokáig fog tartani, a modern fegyverek tökéletessége mellett is; ezért nem volt olyan lelkiismeretlen politikus, sem hadvezér, aki meg ne kísérelt volna minden lehetőt a fegyveres összeütközés elkerülésére. Igaz, minden államnak voltak ambíciói: Ausztria-Magyarország el akarta hárítani a nagyszerb veszedelmet és szerette volna helyreállítani megcsorbult presztízst; a német imperialisták nagy német érdekszféráról álmodtak, amely a birodalom határain túl, messze délre, egészen a Perzsa-öbölhöz terjed; Oroszország meg akarta szerezni Konstantinápolyt — hatalmi és gazdasági okokból —, Franciaország vissza akarta kapni 1871-ben elvesztett tartományait; Szerbia és Románia el akarták ragadni Magyarország egyes részeit, de viszont számolt mindegyik az esetleges veszteség borzalmas következményeivel is. A háború mégis kitört. Miért? Mert egyes országokban a katonai és politikai vezetők elkövettek bizonyos dolgokat, amelyek a mozgósításhoz és hadüzenethez vezettek, ugyanakkor elmulasztottak bizonyos dolgokat, amelyek azokat elkerülhetővé tették — írja Sidney Bradshaw Fay. Melyik hadviselő vonható legelsősorban felelősségre? Ausztria-Magyarország, Szerbia, Oroszország, Németország, vagy Franciaország-e? Ezt lehetetlenség eldönteni, mert nemcsak azok felelősek, akik közvetlenül előidézték a háborút, hanem azok is, akik olyan helyzetet teremtettek, amely annak elkerülését lehetetlenné tette.

Az elfogulatlan bíró előtt a legsúlyosabb felelősség Szerbiát és Oroszországot terheli. Szinte perrendszerűen meg lehet állapítani, hogy Pasics szerb miniszterelnök nem igazolta Szerbia büntetlenségét a szerajevói gyilkosságban és hogy az osztrák-magyar ultimátumra azért nem adott kielégítő választ, mert így nyilvánvalónak látszott, hogy Szerbiára rákényszerítették a háborút. De hibás Berchtold is, főleg azért, mert az ultimátumot elhamarkodva küldte el és nem véve kellőképp figyelembe Anglia közvetítő ajánlatait, teljes erővel rátört

Szerbiára. Berchtold nem volt nagy háborúbarát. Ő maga azt mondja egy nyilatkozatában, hogy csak a végső, elkerülhetetlen kényszernek engedett, amikor a Szerbia ellen indítandó hadjáratba belement. A közös külügyminisztérium vezető főtisztviselői közül gróf Forgách és gróf Hoyos Sándor voltak a legharciasabbak, ők sürgették a Szerbia elleni fegyveres megtorlást. Berchtold a válságos napokban tárgyalt Bunsen bécsi angol nagykövettel, és a vele való beszélgetésekből azt a meggyőződést merítette, hogy Angolország nem fog beleavatkozni Oroszország oldalán. Ez is felbátorította őt a hadüzenetre; s hatással volt rá — mint maga mondja — a hadvezéreknek az a kijelentése, hogy a háború három hónapnál tovább nem tarthat.

A július 30-án elrendelt általános orosz mozgósítást úgy tekinthetjük, mint a világháború legfőbb közvetlen okát, mert Németország ellen irányult és rákényszerítette Németországot az általános mozgósításra. De Oroszország nemcsak ezért felelős. Felelős azért is, hogy szította a szerb-osztrák ellentéteket. Az orosz militaristák biztosak voltak abban, hogy francia és angol támogatással övék a győzelem. Poincaré nagy művének ötödik kötetében meg akarja győzni olvasóit Franciaország ártatlanságáról, de ez nem sikerül neki. Mert mit tett Franciaország a háború elhárítására? Semmit. Meg sem kísérelte az orosz mozgósítás megakadályozását, s az ultimátum elküldésének napjától kezdve Poincarénak egyetlen gondja volt: megnyerni Angolországot. Nem mentes a felelősségtől Angolország sem. Lloyd George igen súlyos vádakot emel Grey külügyminiszter ellen, aki az angol külpolitikát csaknem teljhatalommal intézte, és a vádak nem alaptalanok. Lloyd George kifejti, hogy Grey háborút akart, ezért nem értesítette kellő formában s határozottsággal Németországot Nagybritannia szándékairól; ha ezt megteszi, Németország idejében észbekap, és Szerbia megtámadásában megakadályozza Ausztria-Magyarországot. Grey valóban úgy viselkedett, mintha törbe akarta volna csalni Németországot. Többször közvetített, nem vallott színt egyik fél mellett sem, s amikor az első német katona átlépte Belgium határát, megüzente Németországnak a háborút. Szverbejev, berlini orosz nagykövet jelentette július 29-én Pétervárra, hogy a berlini angol nagykövettől nem kapott határozott választ arranézve, hogy mi lesz Nagybritannia magatartása; pedig a helyzet kulcsa Nagybritannia kezében volt. Berlinben biztosra vették, hogy Anglia nem avatkozik be, erre építették összes számításukat és Bethmannék nagyon meg voltak szeppenve, amikor Anglia meg-

üzente a háborút. Ki tudhatja, vajjon a bécsi és a berlini hadvezetőség nem arra számított-e, hogy ha Anglia semleges marad, Olaszország semlegességének biztosításával a másik két nagyhatalmat sikerül megvernie?

Egyes német történészek a felelősség terhét egyszerűen az Osztrák-Magyar monarchiára hárítják, azt mondván, hogy Németországot az a szerencsétlenség érte, hogy Ausztria-Magyarország volt a szövetségese. Brandenburg Erich német történész szerint Németország azért nem tudott megegyezni Oroszországgal, mert támogatnia kellett Ausztria-Magyarország politikáját; Bismarck — szerinte — a kettős szövetséget védelmi szövetségnek szánta, s lehetetlenségnek tartotta volna, hogy Ausztria felhasználja terjeszkedési célokra. Erre az a válaszuk, hogy nem találjuk komoly nyomát annak, hogy azok, akik Bismarck bukása után a német külpolitikát intézték, meg akartak volna egyezni Oroszországgal. És ha — mondjuk — igaz az, hogy a Németbirodalom a Habsburg-monarchia miatt nem egyezhetett meg Oroszországgal, mi komoly akadálya volt annak, hogy megegyezzen Angolországgal? El kell utasítanunk azt az állítást, hogy Németország a monarchia háborús készülődéseiről mit sem tudott, és csupán szövetségi hűségből vállalta a háborút. Berchtold elmondotta említett nyilatkozatában, hogy az ő elhatározásukra Berlin beleegyezése nem lebecsülendő hatást gyakorolt. De tudjuk más forrásokból is, hogy Bécs és Berlin között igen élénk eszmecsere folyt, s elképzelhetetlen, hogy Berchtoldék belementek volna ilyen veszedelmes vállalkozásba a császár és a német kormány tudta és beleegyezése nélkül. Berlin a monarchia vállalkozását a legnagyobb odaadással támogatta. Tisza István egy levélben, melyet Tschirschky német nagykövethez intézett, elmondja, hogy a monarchia, mielőtt a Szerbia elleni megtorló lépésre elszánta volna magát, mindent megbeszélt Németországgal és a német kormány biztatása és felvilágosítása után küldte el az ultimátumot.

Németország belement a Szerbia elleni háborúba, biztatta a monarchiát. Miért? Biztosan nem tudhatjuk. Valószínűleg azért, hogy nagyratörő hatalmi céljait közelebb vigye a megvalósuláshoz, és közirói a szerencsétlen Habsburg-birodalomra rakják a felelősséget, melynek a meggondolatlanul vállalt háború veszét okozta. Berlinnek voltak jövőbe vágó tervei. Ott van a Naumann-féle Mitteleuropa-terv; ismerjük a nagy-német irodalmat; kevéssel az összeomlás után került nyilvánosságra a szövetségelmélyítés terve. Tisza Istvánt igazán nem lehet németellenességgel vádolni. 1915 decemberében egy

nagynémet, osztrák, magyar bizalmas politikai tanácskozási programpontjaira a következőket jegyezte meg: „... a többi pontok leplezetlen vazallusviszonyt konstruálnak a monarchia számára. Egy bizonyos felháborodással kell minden ilyen „Zumutungot” (magyar szót nem találok rá) visszautasítani mindenkinek, akiben egy szemernyi magyar nemzeti önérzet él”. Könnyen elképzelhetjük, mi várt volna a monarchiára német győzelem esetén. Az Osztrák-magyar monarchia és a Németbirodalom között igen belső kapcsolat állott fenn; úgy össze voltak forrva a külpolitikai kérdésekben, hogy ha felelősségről szó van, akkor az megoszlik arányosan kettőjük között.

Mi a világháborúba tragikus végzetszerűséggel sodródunk bele, annak az államjogi kapcsolatnak kényszere révén, amelybe 1867-ben léptünk Ausztriával, belevitt bennünket másodszer a Németországgal való szövetségi kapcsolat. A világháború közvetett okai között elsősorban a pánszlávizmus és a pángermanizmus harca szerepel, melyet tudósok, közírók, agitátorok esztendő óta tudatosan élesztettek, — ezután következnek a francia revánseszmé, az olasz és az angol hatalmi aspirációk; minket a germánsághoz kapcsolt történeti végzetünk. Magyarország felelőssé semmiképp sem tehető; kitartott, elvérzett becsületből egy olyan harcban, melyben alig volt szemernyi érdeke.

A felelősség kérdésének ezek a részletei és szempontjai késő évtizedek múlva, ha majd a lehiggadt, objektív történetírás veszi szemügyre a világháború okait, bizonyára teljesen elhomályosodnak. Világrendről volt itt szó, mely a fegyverekre volt építve. A későbbi idők kutatói csodálkozni fognak azon, hogyan tettek felelőssé népeket, országokat háborúért, amely bizonyos technikával mesterségesen bármikor felidézhető és nem fogja megérteni a jövődöbéli, napjaink elfogultságától mentes kutató azt sem, miért büntettek meg ártatlan tömegeket, amikor a háború és béke kérdéseit a világháború kitörésekor az államfőknek, a dinasztiaiknak felelőtlen ügynökei intézték.

III.

A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI AZ 1916. ÉV VÉGÉIG.

LÁTTUK az előzményekben, hogy az európai népek közvéleménye az elkerülhetetlenek látszó fegyveres mérkőzésre jól elő volt készítve, szóval a lélektani kellékek a mozgósítás zavartalan végrehajtásához nem hiányoztak. Mégis a világ művelt népei mintha valami rettentő parancsoló kényszer hatása alatt rontottak volna egymásnak; kereken, világosan megfogalmazott hadicélok ugyanis nem voltak. Clausewitz tábornok ismert mondása szerint a háború nem egyéb, mint a politika folytatása más eszközökkel. Ezt a mondást klasszikusan igazolja az 1870/71-i francia-porosz háború. Franciaország és Poroszország között a politikai vita úgy kiéleződött, hogy nem lehetett többé paktumokkal elsimítani, nem volt más hátra, mint hogy az egyik fél reáerőszakolja a maga akaratát a másikra. A világháború első tekintetre ezt a tételt nem igazolja. Egyik hadakozó félnek sem volt konkrét, pontosan körvonalazott programja, majdnem mindegyik azt hirdette, hogy megtámadták és kénytelen saját határainak védelmére fegyverhez nyúlni. Ezt mondták a frontra induló katonaságnak, *ezt* harsogta valamennyi hadviselő állam sajtója. Az angol lapok augusztus első napjaiban azt írták, hogy Nagybritannia a népszabadság, a civilizáció, a világbéke megmentésére fogott fegyvert, nagy és eszményi célokért. Az igazi célokat bevallja Grey emlékirataiban, ahol kifejti, hogy a benemavatkozás Németország uralmát, Angolország körülzárását, s azoknak gyűlöletét jelentette volna, akik Nagybritannia támogatására számítottak, s ami még ennél is fontosabb, a győzelem esetén a Németbirodalom suhogtatta volna meg jogarát az egész európai szárazföld felett.

A világháború pontosan meghatározott hadicélok nélkül indult ugyan meg, Európát azonban régi, évek, sőt évtizedek óta lappangó, s meg nem oldott kérdések idült betegség

kínozták. Kjellen Rudolf, a kiváló svéd tudós, geopolitikai, ethnopolitikai, szociopolitikai, alkotmányos és kultúrpolitikai csoportoka osztja Európának a világháború kitöréséig összegyűlemlt nagy kérdéseit. Az első csoportba tartoznak a nagyhatalmaknak azok a törekvései, hogy földrajzi elhelyezkedésükön és földrajzi határaikon változtassanak, részben hatalmi, még inkább gazdasági okokból. Oroszország például kijáratra akart szert tenni a konstantinápolyi szorosokon keresztül a meleg tengerre; Angolország indiai birtokainak biztosítása végett tisztázni akarta az egyiptomi kérdést és meg akarta szerezni Mezopotámiát. Egyiptom ugyanis — mint Delbrück megjegyzi — az a pont, ahol az angol világbirodalom halálra sebezhető. A Németbirodalomnak kevés volt a tengerpartja és Anglia tengeri egyeduralma miatt folyton akadályokba ütközött mozgási szabadságában.

Ezeknél a nyilvánosság szemei előtt elzárt kérdéseknél sokkal ismertebbek és hangosabbak voltak az ethnopolitikai kérdések, amelyeken a különböző nemzetiségi törekvéseket és irredentákat kell értenünk. Ezek voltak a világháborúnak legtöbbet hangoztatott kérdései, úgyhogy a nemzetiségek jogainak elismerése már a háború legelején belekerült az entente-hatalmak háborús programjába, nem azért, mintha az entente-politikusok az eszményi emberi jogokért nagyon lelkesedtek volna, hanem azért, mert a Habsburg-monarchiát, mint nemzetiségi államot, ennek az elvnek hangoztatásával lehetett legkönnyebben felbomlasztani. A Habsburg-birodalomban ugyan nem nyomták el a nemzetiségeket, mindegyik élhetett saját nyelvvel és fejleszthette nemzeti kultúráját; a XIX. századnak azt a szofizmáját azonban, hogy a nemzeti állam a világtörténelem utolsó szava, kitűnően lehetett alkalmazni” a rozoga birodalom szétrobbantására. Európa a világháború kitörése előtt sok mindenféle irredentától visszhangzott: volt olasz irredenta Dél-Ausztriában, szerb és román irredenta Magyarországon, ukrán irredenta Oroszországban, lengyel Németországban. Az Osztrák-magyar monarchiában a cseh önállósági törekvések voltak évtizedek óta a legveszedelmesebbek, mert Összeköttetésben állottak a pánszláv, később a neopánszláv mozgalommal és a szláv agitátorok hívták fel a germánság iránt ellenséges külföld figyelmét az Osztrák-magyar monarchia belső viszonyaira. A Habsburg-birodalom belső bajainak 1914 előtt már egész irodalma volt. Mindezekhez járultak még a nagy világgazdasági kérdések. Angliának az volt a célja, hogy állandósítsa a világgazdasági felsőbbbőségét, Németországnak az, hogy ezt megdöntse és kivívja a tengereken az egyensúlyt.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a világháborúnak nem a június 28-i esemény volt az egyetlen oka, ellenkezőleg: minden jel arra vall, hogy a szerajevói merénylet csak ürügyül szolgált.

A mozgósítási gépezet minden országban a legremekebbül működött. Az állandó hadseregek és az általános védkötelezettség rendszere kitűnően bevált; egyetlen jelre, egyetlen parancsóra mindenki a helyére sietett. A lelkesedés sem hiányzott, mert a hadbavonulók mindenütt azt hitték, hogy hazájuk határait kell megvédeniök. A kivételes törvényekkel minden országban életbeléptették az állami parancsuraimat, amely nélkül háború el nem képzelhető. A mozgósítás csodás pontossággal néhány nap alatt mindenütt végbement. Most először jelentek meg az emberiség történetében milliós tömegek a hadiszíntereken. A központi hatalmak 1914 augusztusában 3,400.000 embert, az entente-hatalmak 5,700.000-et dobtak a harcterekre. Ezek a milliók alkották az emberiség fizikailag, erkölcsileg, lelkileg legkitűnőbb, legegészségesebb emberanyagát. A pacifista pártok és szekták (a szocialisták, a radikálisok) meg sem mertek mukanni, a keresztény egyházak pacifizmusa hasonló módon csődött mondott, minden más hangot elnémított az általános háborús és hazafias hangulat. Mindjárt kezdetben kitűnt, hogy a népek második nagy catalaunumi csatája készül, nem az államok kormányaié. Kezdetben mindenki azt hitte, hogy a nagy mérkőzés hetekig, vagy talán csak hónapokig fog tartani. Ezt a tévhitet az keltette, hogy a modern lőfegyverek hatása rendkívüli, de megfeledeztek arról, hogy a védelem módjai a fegyverek hatásához fognak majd alkalmazkodni. Másodszor annak tulajdonítható a tévedés, hogy senki sem hitt az államok pénzügyi teherbíró képességében. Az első perctől fogva minden országban mindenki és minden a háborút szolgálta. Rögtön behozták mindenütt az újság- és könyvcenzúrát, korlátozták a gyülekezési szabadságot, majd a hadviselés szolgálatába állították az egész gazdasági életet; megvalósult Wagner Adolf német közgazdász álma: az államszocializmus, a központilag irányított, piactalan termelés.

A hatalmi csoportok a következőképpen állottak egymással szemben: Németország és Ausztria-Magyarország az egyik oldalon, amelyekhez októberben Törökország, a következő esztendőben pedig Bulgária járult; a másik oldalon Angolország, Franciaország, Oroszország, Belgium, Szerbia, Montenegro; ehhez a csoporthoz augusztusban Japán, a következő esztendőben pedig Olaszország csatlakozott. Az első nagylendületű támadást azonban a számra nézve gyengébb központi hatalmak kezdték meg. A német haditervet gróf Schlieffen Alfréd,

a vezérkar volt főnöke készítette el, amelyet utóda, Moltke nagyjából magáévé tett. A Schlieffen-féle iskolát általában a gyorsaság és az offenzív szellem jellemezte. Megrohanni, amilyen gyorsan csak lehet és teljesen tönkretenni az ellenséget... Schlieffen eszménye — mint ezt Ludendorff egyik életírója kifejti — Hannibál pun vezérnek Cannae mellett aratott győzelme volt, amelyet Titus Livius ír le. A pun hadvezér Kr. e. 216 augusztus 2-án Terentius Varrót, a lassú és meggondolt római konzult gyors támadással verte meg és seregét teljesen megsemmisítette. Schlieffen régi haditerve az volt, hogy először Oroszországot kell legyőzni, azután Franciaország ellen kell fordulni; ezt a tervet utóbb megváltoztatta, s az új terv szerint a németeknek át kellett gázolniuk Belgiumon és onnan vonulni Párizs ellen, csak aztán támadni meg Oroszországot teljes erővel, miután Franciaországot leverték. Winston Churchill, volt angol pénzügyminiszter, aki a világháborúról kiváló könyvet írt, azt állítja, hogy ez a módosított haditerv rossz volt. Szerinte a németeknek Oroszország ellen kellett volna teljes erővel felvonulniuk, mert Oroszország megverhető ellenfél volt, s aztán vonulni a főerővel Franciaország ellen, ha Oroszországgal végeztek. Foch tábornagy viszont kitűnőnek tartja a Schlieffen-féle tervet,

A német hadvezetőség hét nagy hadsereget indított útnak Franciaország megtámadására. Az I-t Kluck tábornok vezette, a köln-düreni vonaltól északra; a II.-at Bülow, az Aachen—Weismes—Euskirchen területen; a III.-at Hausen tábornok, St. Vith és Kyllburg között; a IV.-et Albrecht württembergi herceg indította el Trierből; az V.-et a porosz trónörökös vezette, Diedenhofen és Metz között; a VI.-at Rupprecht bajor trónörökös vezette, ez Metz és Saarburg között helyezkedett el; a VII.-et Heeringen tábornok a Vogézekben. Moltke tábornok a terveken mindössze annyit változtatott, hogy gyengítette egy kissé a jobbszárnyat, mert attól tartott, hogy a franciák nagy erővel fogják megrohanni Elzász-Lotharingiát. A tervet 1912-ben az akkori kancellárnak, Bethmann-Holwegnek is bemutatták, akinek nem nagyon tetszett Belgium semlegességének megsértése, de az ő véleményére a hadvezetőség nem sokat adott. Belgium semlegességét, amelyet két nemzetközi szerződés biztosított, megsértették, mert nem volt tanácsos megkockáztatni a Franciaország hatalmas keleti erődövében való áttörést. Megsemmisített a háború egy másik nagyjelentőségű nemzetközi egyezményt is: az 1856-i párizsi deklarációt, amely tengeri háború esetén a semlegesek kereskedelmi hajóinak sértetlenségét biztosította.

A francia haditerveket Joffre tábornok, a vezérkar főnöke dolgozta ki, és ez ugyanolyan támadó szellemű, tisztán csak támadásra, s nem védelemre épített haditerv volt, mint Schlieffené. Az erős támadó szellem kétségkívül megvolt a francia hadseregben; a tisztikart a katonaiskolákban ugyanolyan szélső nacionalista szellemben nevelték mint a németet. Jean de Pierrefeu francia író szerint Franciaország hadvezetőségét megfertőzte Bergsonnak, a nagynevű filozófusnak „élan vitafelmélete, s a hadvezetőség jelszava volt: „offensive á outrance” — támadás a végsőkig. És a francia hadvezetőség a háború első percétől kezdve támadott rettentő erővel, kíméletlenül pocskolva a hadi- és az emberanyagot. Belgium megrohanása nem érte meglepetésszerűen a francia hadvezetőséget. A Michel-féle régi haditerv, amint Churchill írja említett könyvében, számolt azzal, hogy a németek, félredobva a nemzetközi szerződéseket, északról hatolnak majd be Franciaországba. A francia hadvezetőség már augusztus 2-án tisztában volt azzal, hogy a németek Belgium ellen vonulnak, s ezért Joffre augusztus 5-én megkezdte a francia hadseregnek északi irányba való átcsoportosítását. Tudta azt is, hogy a belga hadsereg, melyet nemrég szerveztek újjá, alig jöhet számításba a németek ellen. Az erők különben meglehetősen arányosak voltak. A mozgósított francia haderő öt hadseregre oszlott és száma nézve valamivel felülmúlta a körülbelül 1,600.000 főre rúgó, nyugatra vonuló német haderőt. A fővezérséggel Joffre József tábornokot, a vezérkar főnökét bízták meg, akinél alkalmasabb ember nem állhatott volna ezekben a kritikus időkben a francia hadsereg élére. Nagykészsétségű, igen tanult stratégia volt Joffre, amellet lelkileg rendkívül erős, nyugodt, kitűnő idegzetű katona. Ő volt arra rendelve, hogy megmentse Franciaországot történelmének egyik legválságosabb pillanatában.

A NÉMETEK ELSŐ GYŐZELMEI A NYUGATI HARCTÉREN.

A németek az első pillanattól kezdve szinte ellenállhatatlan erővel támadtak. Augusztus 4-én már áttörték a belga határt és 7-én romhalmazzá lőtték Liége (Lüttich) város erődjét, ahová Emich tábornok csapata rögtön bevonult. Itt tűnt fel először Ludendorff, akkor még vezérőrnagy, a vezérkar későbbi főnöke. A belga erődök, amelyek nem voltak olyan modernek és erősek, mint amilyenek a közhit tartotta őket, a német negyvenkettes és az osztrák-magyar harminc és felesek tüzeiben kártyavárként omlottak össze. A francia hadsereg következőképen vonult fel: az I. Belfortnál, a II. Nancy—Tóul és Neuchatel irányában, a III.

Verdunnél, a IV. a Bar le Duc—Chalons sur Marne vonalon maradt, az V. Sedan irányában vonult előre. Az akkor még nagyon kicsiny, 150.000 főnyi angol hadsereg a francia hadseregnek balszárnyát alkotta és Maubeuse-nél védte a csatornát. Angliában augusztus 6-án Kitchener lordot, a szudáni győzőt, a nagytehetségű szervezőt nevezték ki hadügyminiszterré, aki már rég sürgette Angliában az állandó hadsereg bevezetését.

Közben a franciák is nagy erővel támadtak. Az I. és II. hadsereg erős támadást intézett a német hadsereg balszárnya ellen, a németeket azonban nem tudta előnyomulásukban megakadályozni. Augusztus 7-én Mühlhausennél hatolt be a francia hadsereg német területre, majd 14-én Sarrebourg és Saarbrücken irányában Elzász-Lotharingiába, de 20-án, 21-én és 22-én a németek egész vonalon megverték és a határon túlra szorították őket. A belgák egymásután szenvedték a legsúlyosabb csapásokat. Augusztus 18-án a németek Antwerpenig hatoltak, 20-án elesett Brüsszel, ugyanakkor Gallwitz tábornok Namurt vette be. A Joffre-féle, szintén támadásra alapított hadvezetés kezdetben nem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek; a franciák augusztus végén már az egész vonalon mindenütt védekezésre szorítkoztak és helyzetük kétségbeejtőnek látszott, szinte az 1871-i porosz-francia háború legnehezebb napjaira emlékeztetett. A németek mindenütt bent jártak francia földön. A franciák azonban kitűnő, gyors és találékony szervezőknek bizonyultak a világháború első lázas hónapjaiban, Joffre tábornok pedig nem veszítette el lélekjelenlétét. Gyorsan két új hadsereget szerveztek meg és állítottak szembe a németek túlgyorsan előnyomuló és számban már kissé megfogyatkozott hadosztályaival.

A KELETI HARCTÉREN.

A német hadvezetőség mindössze egy hadsereget küldött keletre, a határok védelmére, a VIIL-at, melyet kezdetben Prittwitz tábornok vezetett. Oroszország kitűnően fel volt készülve; már régen kiheverte a japán háború okozta súlyos veszteségeket, a nagy nyugati stratégiai vasútvonalakat pedig francia pénzen jól kiépítették. Az oroszok óriási tömegei szinte meglepő gyorsasággal jelentek meg a galíciai és keletporoszországi harci mezőkön. Nikolajevics Miklós nagyherceg, az orosz haderő fővezére, két hadsereget, a Rennenkampff- és Szamszonov-féle hadseregeket küldte Poroszország ellen, négy hadsereget pedig Ausztria-Magyarország ellen vonultatott fel. Az oroszok olyan hatalmas erővel s jól felkészülve jelen-

tek meg, hogy az osztrák-magyar hadvezetőség a Szerbia ellen mozgósított három hadsereg közül egyet kénytelen volt felvinni a keleti harctérre. Miklós nagyherceg említett négy hadserege Lublin, Rowno, Kamenec-Podolszk irányából fenyegetett, Frigyes főherceg, az osztrák-magyar hadsereg fővezére és Conrad vezérkari főnök arra törekedtek, hogy ezt a hatalmas ellenséges áradatot feltartóztassák, még pedig támadásokkal. Kritikusaik ezt a módszert nem tartják éppen helyesnek, mert a legjobb emberanyag feláldozásával alig mutattak fel kézzel fogható eredményt. Conrad az I. és IV. hadsereget a balszárnyon, a III. hadsereget és a Kövess-féle hadseregcsoportot a jobbszárnyon állította fel. Az orosz hadvezetőség elgondolása nem volt helytelen: arra a lehetőségre volt alapítva, hogy a monarchia elégedetlen szlávjaira igen nagy lelki hatással lesz ennek az óriási méretű orosz hadseregnek megjelenése és győzelme, s valószínűleg arra is számítottak, hogy ez Romániát és Olaszországot meg fogja ingatni semlegességében. Conrad tervei szerint az I. és IV. hadseregnek a Bug- és a Visztulafolyó között kellett támadásba átmennie, a II. és III. hadsereg Lemberg és a Dnyeszter között maradt védekező állásban. Augusztus 23-án a Dankl-féle I. és a IV. hadsereg támadásba ment át és Kraszniknál fényes győzelmet aratott; 28-án Auffenberg tábornok Komarovnál verte meg az oroszokat. Mindezeket a győzelmeket azonban megsemmisítette Brudermann nagy veresége Lemberg-nél. Az osztrák-magyar hadsereg minden erejének megfeszítésével harcolt, de a túlerővel Özönlő orosz hadseregekkel szemben nem állhatta meg a helyét. A IV., V., III. és VIII. orosz hadseregek óriási szürke tömegekben vonultak be Galíciába, s magukban foglalták az orosz ármádia elitjét, az összes szibériai, kaukázusi és turkesztáni hadtesteket.

A döntő nagy csata Lemberg-nél folyt le, melyet szeptember első napjaiban három osztrák-magyar hadsereg próbált felmenteni, de az orosz túlerővel szemben minden igyekezet hiábavalónak bizonyult. Lemberg elesett és szeptember 11-én a fővezérség kiadta a parancsot az általános visszavonulásra. Az osztrák-magyar hadseregnek több mint kétszázkilométeres arcvonalon kellett visszavonulnia, Przemysl, a monarchia legfontosabb keleti várát az oroszok körülzárták, ugyanekkor a Kárpátok vonala és Magyarország is veszélyben forogtak.

A galíciai sikertelen támadásokban felemésztődött a monarchia elsőrangú emberanyagának legnagyobb része és a hadvezetőség a nagy áldozatokkal szemben úgyszólván parányi sikerrel sem dicsekedhetett. Sokkal szerencsésebbek voltak ugyanez alatt az idő alatt a keleti harctéren a németek.

Augusztus 22-én Prittwitz tábornokot, a VIII. német hadsereg fővezérét, az akkor már nyugalomban lévő Hindenburggal váltották fel és Ludendorff Erich vezérőrnagyot adták melléje, mint vezérkari főnököt. A VIII. hadsereg majdnem olyan rossz hadihelyzetben volt ebben az időben, mint Benedek tábornok hadserege Sadovánál 1866 júliusában: az a veszedelem fenyegette, hogy beszorul a két nagy orosz hadsereg közé. Hindenburg és Ludendorff, akik egymást megértő házastársak módjára dolgoztak együtt a világháború végéig, elhatározták, hogy a túlsúlyban lévő orosz hadsereggel döntő csatába bocsátkoznak. Ezt a két nagy csatát azóta igen sok kritika és gáncs érte. Pierrefeu és Delbrück azt állítják, hogy a tannenbergi és a Mazuri-tavaknál végbement nagy csata vakmerő hazardjáték volt. Az bizonyos, hogy ebben a nehéz helyzetben a Schlieffen-féle módszer kínálkozott a legjobbnak: bekeríteni és gyorsan megsemmisíteni az ellenséget. Először Szamszonov öt hadtestből álló hadseregét támadták meg, gyorsan körülzárták és augusztus utolsó hetében vívott csatában Tannenberg mellett teljesen megverték. Az orosz hadsereg halottakban és sebesültekben 50 ezer embert, azonkívül 90.000 foglyot és 300 ágyútt vesztett. Szeptember második hetében hasonló sors érte a Mazuri-tavaknál Rennenkampf tábornok seregét. Itt a német hadsereg 45.000 foglyot ejtett és 150 ágyút zsákmányolt. A két nagy győzelem felszabadította Poroszországot a fenyegető orosz veszedelemtől, Hindenburg nevét szárnyra kapta a hír, s ez időtől fogva mint a világháború legnagyobb hadvezérét emlegették, a tannenbergi csata pedig a hadtörténetben úgy szerepel, mint a világháború legtökéletesebb győzelme.

A MARNEI CSATA.

Sokkal rosszabbra fordult a német hadsereg helyzete nyugaton. Szeptember első napjaiban azt lehetett volna hinni, hogy a francia hadseregek ellenállóereje megrendült és maga a hadvezetőség sem gondol többé komoly ellenállásra. Legalább ebben a hitben élt Moltke és a német hadvezetőség. A francia kormány már elköltözött akkor Bordeaux-ba, a fővárost a kormány augusztus 28-án nyílt városnak nyilvánította. Moltke annyira optimista volt, s annyira meg volt győződve a győzelem biztosságáról, hogy már azon gondolkozott, hogy csapatainak egy részét átküldi keletre.

A Kluck-féle I. német hadsereg gyors iramban vonult előre, átlépve a Somme-folyót. Közben a franciák, nem veszve el lélek jelenlétüket, egész új hadsereget szerveztek meg a főváros védelmére, majd szeptember 4-én visszavonták a kormánynak

azt a rendeletét, amely Párizst nyílt városnak nyilvánította és készültek az ellenállásra. Az újonnan szervezett VI. hadsereget, amely körülbelül 140.000 főből állott, Párizstól északra állították fel. Ami ezután a franciáknál a Marne melletti nagy győzelméig végbement, azt sokan úgy tüntetik fel, mint a véletlennek szeszélyes játékát, amely az entente javára döntötte el a világháború egyik legnagyobb és döntő jelentőségű csatáját. Ezt terjesztették kezdetben német részről, pedig a számszerű adatok teljesen megcáfolják ezt az állítást. Joffre tábornok érezte, hogy Franciaország megmentéséről van szó, mert ha Párizs elesik, ez olyan demoralizáló hatással lehetett volna a francia népre, hogy lemondott volna a további ellenállásról. Foch tábornok, a világháború győzelmes hadvezére, a marnei csatával kapcsolatban azt írja, hogy a német haditerv kitűnő volt, de igen rossz volt a vezetés. Moltke tábornok milliós hadseregeket nem tudott kézben tartani; gyorsan, szinte száguldva ment előre, miközben a csapatokkal minden közvetlen összeköttetése megszakadt. Ha egy Napoleon-szerű zseniális hadvezér áll a német seregek élén, az tudta volna, hogy csak lassan, óvatosan haladhat előre, s nagyon vigyázott volna arra, hogy az egyes csapattestekkel az összeköttetést el ne veszítse. A németeket azóta, hogy Kluck átlépte a Somme-folyót, egymásután érték a meglepetések. Augusztus 30-án és szeptember 1-én az I. német hadsereg, megváltoztatva addigi irányát, dél felé fordult, a II. átlépte az Aisne-folyót, a III. Chalons sur Marnet érte el, a IV. megszállta Reims várost. Kluck olyan gyorsan ment előre, hogy már szeptember 4-én és 5-én négy hadteste és két lovashadosztálya jutott át a Marne-folyón. A Kluck-hadseregnek az volt a célja, hogy Lanrezac tábornok seregét körülkerítse. A franciák már szeptember 2-án észrevették, hogy a németek nem mennek Párizsba, erre a fővárost védő VI. hadsereget megerősítették, Joffre az ötödik, a Lanrezac-féle hadsereget és az angolokat visszavonta, s az ötödik hadsereggel St. Quentin-nál ellentámadásba ment át, majd, miután Galliénnel, Párizs parancsnokával tárgyalt, elhatározta, hogy a marnei arcvonalon megkezdji a támadást.

Joffre már eddig is nemcsak roppant erélyű, hanem gyors elhatározású hadvezérnek is bizonyult. Bizonyára számított arra, hogy a német hadsereg a rettentően gyors és erőltetett előnyomulásban kifulladásig halad. Foch írja emlékirataiban, hogy a németek fáradtságát ő is észrevette és feltűnt neki, hogy Kluck és Bülow csapatai már nem mutatják azt az erőt és lendületet, mint kezdetben. A francia hadvezetőség azt is meglátta, hogy a német vezetésbe itt-ott hibák csúsztak be: nem volt benne

egyöntetűség, nem irányította az egészet egységes, szilárd akarat.

A világhistoria egyik legnagyobb és kihatásaiban egyik legfontosabb ütközetében 1,200.000 ember vett részt, maga a frontszakasz, amelyen az óriási mérkőzés végbement, 350 kilométert tett ki. Egy megvert, majdnem egy hónap óta állandóan visszavonuló hadsereg kezdett támadni, ami az angol és francia hadseregnél a háborúhoz szükséges lelkielőzések legnagyobb fokát mutatja.

Joffre szeptember 4-én elhatározta, hogy 6-án megkezdje az általános ellentámadást. Felvonultatta nyugatról a Manoury-féle VI. hadsereget, délnyugatról a French tábornok vezetése alatt harcoló angolokat, délről Franchet d'Esperey és Foch hadseregeit az I. és II. német (Kluck- és Bülow-féle) hadseregek ellen. Moltke észrevette a bajt, kiadta a parancsot, hogy Kluck és Bülow Párizs ellen forduljanak, de Kluck megszegve a parancsot, Manoury hadseregét támadta meg azzal a szándékkal, hogy Párizs felé szorítja. Eközben az ő serege és Bülowé között 50 kilométeres rés támadt, melyet lovassággal tömtek be. Ekkor jelent meg Moltke kiküldöttje, a marnei csatával kapcsolatban sokat emlegetett Hentsch alezredes, akit a németek megtettek bűnbaknak. Az alezredes a német fővezér nevében közölte a parancsot, hogy Klucknak az Aisne-folyó mögé kell visszavonulnia, mert a Bülow-féle hadsereg katasztrofális veresége csak ezen a módon kerülhető el. Szeptember 8-án a Bülow-féle hadsereg helyzete nagyon komolynak látszott; a franciák megújult erőt mutattak, s minden támadást visszavertek. Szeptember 9-én az említett részbe benyomultak az angolok és Franchet d'Esperey csapatai, erre a németek megkezdték a visszavonulást.

Német részről a vereséget igyekeznek szépíteni. Azt mondják, hogy a visszavonulásra nem lett volna szükség, mindennek a sötétben látó Hentsch volt az oka, mert ha a németek még egy napig kitartanak, övéké a győzelem. Ezzel szemben a tárgyilagos igazság az, hogy a német hadsereg helyzete rossz volt, a csapatok a hanyatthomlok való előrenyomulásban kimerültek, s olyan nagy és pihent francia erőkkkel állottak szemben, hogy az igazán nagy vereséget, a frontátörés veszedelmét csak visszavonulással kerülhették el.

A német haditerv a gyors előnyomulásra és a néhány hét alatt kiverekedett győzelemre volt alapítva, amit az is bizonyít, Moltke tábornok a marnei vereség hírére kétségbeesésében így kiáltott fel: „A háborút elvesztettük!” Kevés fegyverténynek volt olyan nagy jelentősége, mint a marnei csatának.

A háború legelején megdőlt az a hit, hogy a német hadsereg verhetetlen és kitűnt az is, hogy a francia hadsereg nem olyan komolytalan operettármádia, mint amilyenek a központi hatalmak álstratégái hirdették. A franciák felszabadultak egy szörnyű lidércnyomás alól, a kormány visszaköltözött Párizsba, a vallásos párizsiak pedig ájtatosan rebesgették, hogy Sainte Geneviève, a város védőszentje, megszabadította őket a barbárok inváziójától. Moltke, a különben gyenge, betegeskedő, erélytelen hadvezér, az ütközet után testileg-lelkileg összetörve visszavonult és nemsokára Falkenhayn hadügyminiszternek adta át helyét. A marnei csata legnagyobb következménye az volt, hogy a mozgóharc állóharccá változott: a németek, miután visszavonultak az Aisne mögé, feladták Chemin des Dames-t és Reims várost, jobbszárnyuk pedig Verdun mögé húzódott vissza.

Falkenhayn, Moltke utóda, sem bizonyult alkalmasnak a reá váró nagy feladatokra. A közhangulat már ekkor Hindenburg, a központi hatalmak legnagyobb hadvezére mellett döntött. A németek legfőbb igyekezete az volt, hogy megtartsák Belgiumot, amely Antwerpen eleste után birtokukba került és ne adják fel Franciaország északi departement-jait, amelyeket az augusztusi nagy támadásban elfoglaltak. Antwerpent, amelyről azt hitték, hogy hosszú ideig tudja magát tartani, Beseler tábornok foglalta el október 9-én, 85.000 emberből álló hadseregével.

A küzdelmek a nyugati fronton tovább tartottak: nagy és véres harcok színhelye volt egész november elejéig az Oise-től nyugatra eső terület; említést érdemelnek az Amiens, az Arras melletti, a Somme- és a Lys-folyók mentén végbement kisebb-nagyobb ütközetek. Október végén már nyilvánvaló volt, hogy egyenlő erejű felek állanak egymással szemben a nyugati harctéren. Joffre hasztalan próbálta meg bekeríteni a németek jobbszárnyát, novemberben mindkét fél kimerült és a harc úgynevezett állóharccá alakult át.

A harcnak ez az új neme szokatlan volt azelőtt a hadászat történetében. A csapatokat mindenütt támadóharcra képezték ki, s a háború legelején egyik fél sem foglalkozott komolyan azzal, hogy a föld alá temetkezve folytatja a hadműveleteket. A japán háború már ismerte a lövészárkokat, de itt nem volt nagyobb jelentőségük. A világháborúban jöttek rá arra, hogy a föld milyen kitűnő védelmi eszköz minden fegyvernem ellen. Ezeket a föld alá süllyesztett védelmi állásokat a technika minden vívmányával felszerelték. A parancsnokságokat telefonvonalak kötötték össze, a fedezékekbe bevezették sok helyen

a villanyvilágítást, a tábori vasutakat kiépítették egészen az első vonalig. Az élelmezés olyan szabályosan bonyolódott le, akárcsak a kaszárnyában békeidőben. Ilyen kiépített árokrendszer messziről olyan volt, mint egy gyártelep. Attól fogva, hogy a megerősített vonalak kiépültek, nagyobb lett a nehéztüzérség szerepe, mert ezeket a hatalmas drótakadályokkal és gránátmentes fedezékekkel ellátott állásokat a gyalogság nagy tüzéségi előkészületek nélkül meg sem közelíthette. 1914 novemberében már kiépült a nyugati fronton a nagy árokrendszer, amely Nieuporttól a svájci határig terjedt, vagy 700 kilométeres hosszúságban.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR CSAPATOK VERESÉGE

SZERBIÁBAN.

AZ OROSZOK A KÁRPÁTOKBAN.

A galíciaiainál is súlyosabb vereség érte az osztrák-magyar csapatokat a szerbiai hadiszíntéren, ahol pedig presztízis- meg politikai okokból gyors és döntő győzelemre lett volna szükség. A győzelem ugyanis valószínűleg arra indította volna az akkor még habozó bolgár kormányt, hogy a központi hatalmak oldalán rögtön beavatkozzék. Az itt harcoló csapatok — V. és VI. hadsereg — fővezérletét a VI. hadsereg parancsnokára, Bosznia és Hercegovina katonai kormányzójára, Potiorek Oszkár tábornagra bízták, aki augusztus 12-én átlépte a Drinát. Szerbiának nyugat felől való megtámadása mellett fontos stratégiai és politikai megfontolások szólhattak, ellenkezett azonban azzal a régi, Hunyadi János és Szavojai Jenő koráig visszanyúló tapasztalattal, hogy az országnak Belgrád a legtermészetesebb támadási pontja; maga a szerb hadvezetőség is innét várta a támadást. Potiorek, ahelyett, hogy egységes támadást indított volna a szerbek ellen az Összes rendelkezésére álló erőkkel, először Frank tábornokot menesztette előre az V. hadsereggel Valjevo felé. Frankot a Szabácstól délre kifejlődő nagy ütközetben a szerbek megverték, s ugyanakkor a Száva mentén a 4. (budapesti) hadtest sem aratott sikert. A szerb hadvezetés az osztrák-magyaránál fölényesebbnek bizonyult, aminek az is egyik magyarázata, hogy a szerbek a nemrég lezajlott balkáni háborúban gazdag hadi tapasztalatokat szereztek.

A VI. hadsereg harcai augusztus 13-án kezdődtek és augusztus 22-ig nagyobb ütközetek zajlottak le Visegrádnál, Bijelobrdónál, amelyek az osztrák-magyar csapatok győzelmével végződtek. Potiorek szeptember 9-én újból támadásba ment át, ismét a Drinánál. Csapatai nagy, véres harcokban többször megverték a szerbeket, s győzelmesen vonultak Valjevo felé,

melyet november első napjaiban sikerült is elfoglalniuk. Ekkor a fővezér kiadta a parancsot a Kolubara-folyó mentén való előnyomulásra, közben Frank tábornok serege Belgrád ellen vonult. Már úgy látszott, hogy az osztrák-magyar csapatoké lesz a győzelem babérja. A megvert szerb hadsereg Kragujevac felé vonult vissza, itt azonban Putnik vajda, a fővezér, rendbeszedte a meglehetősen felbomlott szerb erőket és december 3-án megkezdte az ellentámadást, amely az agyonhajszolt és kimerült osztrák-magyar hadseregre nézve végzetes eredménnyel járt. A győztes szerbek egészen a határig nyomultak előre. A monarchia vesztesége 147.000 ember a 132.000 főre rúgó szerb veszteséggel szemben. A közvéleményre, amelynek várakozását Frank tábornok túlzottan beharangozott belgrádi álgyőzelme felcsigázta, a vereség kiábrándító hatást gyakorolt.

A keleti hadszíntéren a helyzet nem változott meg a központi hatalmak javára. Az oroszok tengernyi tömege a Kárpátok felől Budapestet, Galícia felől Bécsét fenyegette, s mivel az első nagy támadásokban az Osztrák-magyar monarchia emberanyaga a kíméletlen pocsékolás miatt nagy részben felőrlődött, az osztrák-magyar hadvezetőség német segítségért folyamodott. A németek, hogy az osztrák-magyar hadvezetőség nehéz helyzetén segítsenek, még szeptemberben felállítottak egy második (déli), négy hadtestből, egy tartalékhadosztályból álló hadsereget, amelyet Hindenburg tábornok vezetett. Októberben az osztrák-magyar csapatok nagy sikert is arattak; 9-én elérték a Szán-folyót, utána felmentették Przemysl erősségét, melyet a bulgár Dimitrijevi Ratko tábornok ostromolt. Roppant erővel állottak szemben az osztrák-magyar és német seregek, Nikolajevicsnak 60 hadosztályból álló seregével, mely ebben az időben kapta a „gőzhenger” nevet. Falkenhayn azért ment bele a segélynyújtásba, mert Przemysl eleste nagy hatással lett volna a háború további folytatására, meg azért is, mert nem az osztrákoknak, hanem a magyaroknak akart kedvezni, akik szerinte „a háborús akarat legszilárdabb támaszai voltak a monarchiában”. Nagy szükségük lett volna a központi hatalmaknak új általános támadásra, de ehhez nem volt elegendő emberük, a németek pedig, az angolok és franciák szakadatlan támadásai miatt, nyugati hadseregeiket nem gyengíthették. A veszély igen nagy volt. Dankl kénytelen volt visszavonulni a Visztulától november elején, s ugyanakkor Nikolajevics, a Ruszki tábornok alá rendelt öt nagy hadseregével, minden pillanatban készen állott az offenzívára. Hindenburg, aki november elsején az egész keleti front főparancsnokságát átvette, a veszedelmet merész offenzívával hárította el,

megkezdte a támadást Lodz és Lowitz irányában, s ezzel teljesen felborította az oroszok haditerveit. Ugyanakkor Mackensen a délnémet hadsereggel támadott. November 17-én Lodz előtt volt nagy csata, amely az oroszok kétségbeesett, szívós védelme után, december 6-án a németek kezébe került.

Külön ki kell emelnünk azt a nagy csatát, amely december 4-e és 12-e között Limanova körül zajlott le. November végén attól lehetett tartani, hogy Dimitrijev Ratko orosz hadserege Krakkó felől előretör a magyar határ felé. Conrad, hogy ezt megakadályozza, egy nagyobb hadseregsóporttal az oroszok déli oldalát támadta meg, Boroevicsnek pedig parancsot adott, hogy akadályozza meg a Bruszilov-féle orosz hadsereg egy nagyobb csapatának Krakkó felé való átcsoportosítását. A nagy ütközet Limanova körül folyt le. Résztvett benne a tiroli hadtest, egy német hadcsóport, kivették benne a részüket a magyar huszárok, akik a lóról leszállva, mint gyalogosok verekedtek; kiváló sikerrel vett részt a limanovai csatában két honvédhadtest: Hadffyé és Szurmayé, mindkettő döntőleg befolyt a nagy és sikeres hadművelet kimenetelére. Conrad főleg a hősiességgel verekedő magyar csapatoknak köszönhette fényes győzelmét. Az eredmény igen nagy volt: Dimitrijev Ratkó hadserege a Dunajec mögé hátrált.

A monarchia megmenekült szorongatott helyzetéből, az oroszbarát franciák álmai pedig szétfoszlottak, mert elzárult a nyugat felé vivő út az orosz áradat elől, s Nikolajevics nem vonult be diadalmenetben Berlinbe, mint Maurice Barrés remélte a háború első hetében.

A mozgóharc ezután keleten is megszűnt. A harcvonal megmerevült, kiépült a lövészárokkrendszer, a Balti-tengertől le egészen a román határig. Melyik fél győzött a háború első öt hónapjában? Egyik sem. A németek elfoglalták ugyan Belgiumot, s megszállva tartották Franciaország északi részét, de előnyomulásukban megálltak; az oroszok szörnyű veszteségek árán a Kárpátokig jutottak, de a központi hatalmak további előnyomulásukban megakasztották őket.

A tengeri nagyhatalmak a világháborúban nagyon kímélték a drága flottákat, amelyekbe oly rengeteg pénzt beleöltek béke idején, úgyhogy a tengeri haderők jelentősége csak egészen alárendelt volt. Anglia nem akart döntő ütközetbe bocsátkozni, hogy hadihajóit kímélje, a németek viszont nem merték felvenni a harcot a nagy fölényben lévő angol tengeri erőkkel. December 8-án volt egy nagyobb tengeri csata a Falkland-szigetekenél, s ettől fogva Anglia arra használta flottáját, hogy

megvédelmezze a partokat, s ellenőrizze a semlegesek kereskedelmi hajóit. Még novemberben proklamálta Angolország az Északi-tenger blokádját, amire Németország azzal válaszolt, hogy 1915 februárjában háborús zónát vont Írország és Anglia közé, amelyen belül a semlegesek kereskedelmi hajóit elsüllyesztették. Churchill, az angol haditengerészet polgári lordja, azt indítványozta, hogy az entente hajóhada kezdjen ostromot a Dardanellák ellen, hogy birtokba véve Konstantinápolyt, a szövetségesek a tengeren közvetlen összeköttetést kapjanak Oroszországgal. A vállalkozás azonban kudarccal végződött.

A külügyminiszterek szobáiban folytatott diplomáciai harcokban a központi hatalmak ugyanolyan gyengéknek bizonyultak, mint a világháborút megelőző évtizeden keresztül. Kezdetben elvesztették két szövetségesüket, Olaszországot és Romániát és az entente politikusai már az első hónapokban megteremtették az egyesült és társult hatalmak legszorosabb egységét a szeptember 4-i egyezményvel, amelyben kimondták, hogy „a háború folyamán különbékét nem kötnek”. A központi hatalmak diplomáciája nagy ügyel-bajjal szerezte meg Bulgáriát és Törökországot, ezt a két, csekély erőt jelentő, kimerült, vérszegény országot. Ismét bebizonyult, mint Európa történetében már két ízben, hogy a nagy összeütközések kimenetelét az angol világbirodalom dönti el, kimeríthetetlen erőforrásaival, nagyszerűen kiépített összeköttetéseivel és csodásan dolgozó diplomáciájával. A központi hatalmak politikus dilettánsai kezdetben azzal ámították önmagukat és a közvéleményt, hogy Angolország gyarmatai vagy elszakadnak, vagy a legrosszabb esetben minden segítséget megtagadnak az anyaországtól. Ennek ellenkezője történt. A gyarmatok szállították a katonaságot, az élelmet az anyaországnak; még a meghódított egykori búr köztársaságok is hűeknek bizonyultak az anyaországhoz. Helyesen jegyezték meg, hogy VII. Edward szelleme a világháború alatt inkább élt, mint valaha; a körülzárás politikája pedig a diplomáciatörténet legsikerültebb alkotásának bizonyult.

A nyugati harctéren az 1915. esztendő elején mind a két fél ki volt merülve, ezért az első hónapokban csak helyi harcok fordultak elő. Említést a soissoni csata érdemel és a németek január 7-i, 8-i támadása, amely semmit sem változtatott a stratégiai helyzeten. A champagnei téli hadjáratban egyik fél sem ért el említésreméltó eredményt. Ezeket a csatákat a világháború két „vívmánya” teszi emlékezetessé; egyik a pergőtűz,

melyet a franciák alkalmaztak először a németek állásai ellen, a másik az április 22-i első gáztámadás, amelyet egy német kémikus talált ki.

A GORLICEI ÁTTÖRÉS.

A Kárpátok gerincén december óta csaknem állandósult a front, de az orosz hadsereg roppant tömegekkel csaknem állandóan támadott. A fagyban, hóban rettenetes és elkeseredett élet-halálharc kezdődött, amelyben mindkét részről rengeteg ember pusztult el. Nikolajevics nagyherceg három hadsereget, körülbelül 500.000 embert korbácsolt neki a Kárpátoknak, a vele szemben álló osztrák-magyar haderők ennek a tömegnek felét sem tették ki. Falkenhayn, aki a nyugati harcteret mindennél fontosabbnak tartotta, Conrad hosszú könyörgésére mindössze három hadosztályt küldött a Kárpátokba. A Böhm-Ermolli-, a Pflanzer-Baltin-, a Boroevics-féle osztrák-magyar hadseregek és a Linsingen-féle német hadsereg januári offenzívája, ámbár a támadó seregek egyik szárnya a Dnyeszterig is elért, mindössze azzal az eredménnyel járt, hogy a szorosok ismét a központi hatalmak birtokába kerültek. A németek azonban meglehetősen sikerrel ismételték meg a Mazuri-csatát. A február 14—21 közötti csatákban erdős, mocsaras terepen, dermedt hidegben megverték ismét az oroszokat, de sikerüknek mindössze csak az a haszna volt, hogy Przemysl várát rövid időre tehermentesítették. Az oroszok azonban március 22-én, miután hatalmas tartalékjaikat ismét bedobták, elfoglalták Przemyslt, ahol körülbelül 40.000 foglyot ejtettek.

Közben az osztrák-magyar hadsereg az oroszok megismétlődő támadásai miatt a Kárpátokban ismét igen nehéz helyzetbe került. Uzsokot ugyan megtartották, de tőle mindkét oldalt a kárpáti hágók az oroszok kezére kerültek. Ekkor az osztrák-magyar hadvezetőség ismét a németektől kért segítséget, Falkenhayn Marwitz tábornokot küldte el a Kárpátokba hat hadosztállyal. A Kárpátok gerincén és szorosaiban, a hóban és jégben, az óriási orosz hadseregnek jelentékeny része azonnal felmorzsolódott. A hadtörténeti szakírók megállapítása szerint 1914 novembertől a következő esztendő áprilisáig több mint 500.000 embert vesztek az oroszok. Ezek után az osztrák-magyar és a német hadvezetőség úgy látta, hogy elérkezett a nagy döntő ellentámadás ideje. Ludendorff régtől fogva hangoztatta, hogy a döntést keleten kell kierőszakolni, de elgáncsolta Falkenhayn, aki viszont nem volt a gyorsan végrehajtott nagy hadiakciók barátja. Végre Hindenburg, Ludendorff és Conrad április elején elhatározták, hogy az oroszok legyen-

gült arcvonala ellen a döntő támadást megkezdik. Legalkalmasabb pontnak a gorlicei szakasz kínálkozott, részben azért, mert itt látszott az orosz hadsereg leggyengébbnek, részben pedig, mert az áttörés az orosz vonal gyors felgöngyölését tette lehetővé. Egy német hadsereg, az újonnan felállított XI. hadsereg vett részt az áttörésben, Mackensen tábornok vezérlete alatt, aki mellett Seeckt, akkor még mint ezredes, vezérkari főnökként működött, és a IV. — a József Ferdinánd-féle — osztrák-magyar hadsereg.

Egy erőt mutató, nagy következményekkel járó győzelemre politikai okokból is szükség volt: Románia és Olaszország ingadoztak, nem lehetett tudni, mely pillanatban avatkoznak be a központi hatalmak ellen. Az előkészítés nagystílű volt; 191 ezer embert, 1050 ágyút állítottak neki a Gorlice—Tarnow melletti, mindössze 40 kilométeres arcvonalszakasznak. A támadást május 2-án reggel háromórás iszonyú erejű pergőtűz (ágyú- és aknavetőtűz) vezette be, melynek végeztével a rohamra induló német és osztrák-magyar csapatok az oroszok első vonalán áttörték. Május 3-án és 4-én a harcok tovább tartottak, a támadók az oroszok minden vonalán áthatoltak, s már 5-én nyilvánvaló volt, hogy a vállalkozás fényesen sikerült, nemcsak Dimitrijev Radko hadserege rendült meg, hanem az egész orosz arcvonal.

A gorlicei fényes diadal után a támadó hadműveletek tovább folytak. A németek leküldték három hadosztályt, de csak tüntetési célból, hogy a szerbeknek kedvük ne kerekedjék támadni és hogy hassanak a román kormányra, mely a háború kezdete óta az entente-hatalmakkal tárgyalt a beavatkozásról. Az oroszok elvesztették minden ellenállóerejüket: június 2-án Przemysl jutott a győzők kezére, június 22-én Lemberg esett el. A hadvezetőség körében felmerült egy óriási koncepciójú támadó terv is, amely abból állott, hogy a győzelmes csapatok egyenest Kievnél tartanak és egy hatalmas darabot kikanyarítanak Oroszország testéből; ezt azonban Falkenhayn, aki a nagy, merész tervekért nem nagyon lelkesedett, idejekorán lefűjta. Júliusban és augusztusban a központi hatalmak előnyomulása tovább tartott keleti, illetve északkeleti irányban. Augusztus első napjaiban Varsó és Ivangorod adták meg magukat; augusztus 19-én elfoglalták Novogyorgyevszk hatalmas várát, 26-án Breszlitovszk vára esett el. Conrad tábornok Rovno ellen irányuló szeptemberi támadása azonban az oroszok szívós ellenállásán megtört, s az osztrák-magyar hadsereg ismét bajba került volna, ha a németek nem sietnek segítségére. Ősszel a keleti arcvonal megszilárdult; kialakult egy körülbelül

1000 kilométeres hosszúságú vonal, amely a román határtól nagyjából északi irányt követve, Csernovitztól keletre, Pinszken és Baranovicin keresztül, Szmorgontól nyugatra, felhúzódott a Balti-tenger partjáiig egészen Dünaburg elé. Az eredmény szinte káprázatos volt, de nem hozta meg a döntést. A harctér közben megnőtt Olaszországgal, a keleti győzelmek viszont nem morzsolták úgy össze az ellenséget, mint ezt a központi hatalmak vezetősége remélte. Nikolajevics fővezért elbocsátották és Oroszország újból lázasan készült, hogy az 1915-i csorbát kiköszörülje.

OLASZORSZÁG BEAVATKOZÁSA.

A központi hatalmaknak ez a nagy, döntő jelentőségű győzelme nem tudta elodázni Olaszország beavatkozását. Olaszországnak a központi hatalmak mellett való beavatkozására a monarchiában és Németországban senki sem számított, aki az olasz politika céljait, s az olaszországi közhangulatot csak valamelyest is ismerte. Az ultimátum elküldése után Olaszország azt hozva fel okul, hogy a hármasszövetségi szerződésből származó kötelezettségei csak védelmi háborúra terjednek ki, nem avatkozott be a központi hatalmak oldalán. A valódi ok az volt, hogy a hármasszövetség már 1902 óta haldoklott. Nemcsak az olasz irredenta volt az ok, amely Ausztriát és Olaszországot egymástól elkülönítette, hanem az is, hogy Itália szintén igényt tartott a Balkánra és a Habsburg-birodalom dél felé való terjeszkedését nem nézte jó szemmel. Az Adriai-tenger mint „mare nostro” élt már ekkor az olasz köztudatban. Az 1912 december 5-én megújított hármasszövetségi szerződés arra kötelezte Olaszországot, hogy három hadtestből álló sereget küldjön a Rajnához, ha Németország és Franciaország közt kitörne a háború... de már az első naptól fogva kétes volt az is, hogy Olaszország megmarad-e a jóakarató semlegesség állapotában. Mérey, a monarchia nagykövete, augusztus óta tárgyalta San Giuliano olasz külügyminiszterrel és a tárgyalások során az a kérdés is felmerült, hogy milyen engedmények fejében volna hajlandó Olaszország megőrizni semlegességét. San Giuliano halála után (október) Sidney Sonnino vette át az olasz külpolitika vezetését, s ugyanakkor a német császár leküldte Olaszországba külön megbízatással a kegyvesztett Bülowot, akinek ott házassága révén kitűnő személyi összeköttetései voltak. Kezdetben a Trentinónak, Tirol déli csücskének átengedéséről volt szó a tárgyalásokon, de az olaszok ezzel a kis területtel nem elégedve meg, még Triesztet követelték a semlegességért jutalmul. Bülow

állandóan tárgyalt Sonninoval és olasz barátaival. Helyzetét azonban nagyon megnehezítette az, hogy Ausztria-Magyarországnak nem volt a tárgyalásra alkalmas embere. Méreyt, miután helyzete tarthatatlanná vált, visszahívták és Macchiót nevezték ki utódául, de ez is tipikus hivatalnok, lassú, nehézkes, judíciumnélküli, indolens ember volt.

Januárban Berchtold lemondott és Burián István báró, volt közös pénzügyminiszter lett Metternich, Beust és gróf Andrássy Gyula utóda. Burián szintén a csöndes, jóakarátú, de közepes tehetségű hivatalnok-politikusok közé tartozott, aki elvégezte szorgalmasan, becsületesen a tárcája keretébe vágó ügyeket. Ő Avarna herceggel, Olaszország bécsi nagykövetével tárgyalt; természetesen ellenkezett. Kijelentette, hogy Trentino örökös tartomány, melynek átengedése veszedelmes precedenst jelentene, különben is a monarchia a Balkánon kérne igen nagy kárpótlást. Április 10-én mégis létrejött valami megegyezési formula és „in theoria” megegyeztek abban, hogy Ausztria átengedi Trientet és Trentinót, Trieszt pedig autonómiát kap, de Burián viszont azt követelte, hogy az egyezmény végrehajtásáról ne legyen szó a háború befejezése előtt. Eközben az angol propagandisták, a franciák, a szabadkőművesek és egyéb agitátorok valósággal elárasztották és lázították Olaszországot a központi hatalmak ellen, mire az olasz kormány folyton többet és többet követelt. Burián nem igen mert ígérni, mert Ferenc József a legerélyesebben tiltakozott, hogy elszedjenek egy talpalattnyi földet is birodalmából.

Ezek után jött létre Olaszország, Anglia és Oroszország között az április 26-i egyezmény, melyet Imperiali márki, Grey, Paul Cambon és Benckendorff írtak alá, amely szerint Olaszország, ha az entente-ot fegyveresen támogatja, megkapja Dél-Tirolon kívül többek között Görzöt, Gradiskát, Dalmáciát a szigetekkel együtt és még Durazzót. Május 4-én Avarna herceg tudatta Buriánnal, hogy Olaszország semmisnek tekinti a hármasszövetségi szerződést.

Bebizonyult, hogy a hármasszövetségi szerződés ámitás volt és a központi hatalmaknak nincsen megbízható szövetségük. Olaszország május 24-én megüzente Ausztria-Magyarországnak és a Németbirodalomnak a háborút. Az új ellenség nem vont el a keleti hadszíntérről jelentékenyebb csapattesteket. Mivel a terepviszonyok kiválóan alkalmasak a védelemre, az olasz támadásokat fel lehetett tartóztatni aránylag igen csekély erőkkal.

HADJÁRAT SZERBIA ELLEN. AZ ENTENTE JÚLIUSI TÁMADÁSA.

Az 1915. esztendő őszén a központi hatalmak új, nagy-szabású támadó hadjáratot indítottak Szerbia ellen. Ez nem büntető expedíciónak készült, mint az 1914-i; nagy stratégiai okokból indították meg, elsősorban azért, hogy a közvetlen összeköttetést megteremtsék a szorongatott Törökországgal. A haditervet Seeck és Conrad dolgozták ki. Közben a központi hatalmak diplomáciájának sikerült rávenni Bulgáriát semleges-ségének feladására. Nem volt könnyű feladat: az 1915. év eleje óta Ferdinánd királyt és a Radoszlavov-kormányt az entente-hatalmak is több ízben megkörnyékezték, s megpróbálták rábírni a hozzájuk való csatlakozásra. 1915 februárjában Ferdinándot francia unokaöccse, a Guise herceg, az Orleans-trónkövetelő kereste fel Szófiában, Delcassénak azzal a titkos megbízásával, hogy mozdítsa őt ki a semlegességből és vigye át a szövetséges hatalmak táborába. A küldetés nem járt sikerrel. Az entente-hatalmak megbízottai a bulgár királyt Macedónia egy részének átengedésével kecsegtették, az Osztrák-magyar monarchia többet ígért: területeket Görögországból és Romániából, amelyeket az 1913. évi bukaresti szerződés nekik juttatott. Végre 1915 szeptember 6-án Szófiában létrejött a megegyezés, melynek értelmében Bulgária Macedóniának Szerbiához tartozó részét, Romániának a szövetségesekhez való csatlakozása esetén Dél-Dobrudzsát, Görögországnak a szövetségesekhez csatlakozása esetén a bukaresti békében hozzákapcsolt részeket kapja beavatkozásáért jutalmul. A másik feltétel még az volt, hogy a katonai vezetést a háború egész folyamán a német hadvezetőség vállalja.

A nagy gonddal és német alaposággal előkészített támadás október 6-án kezdődött, 16 osztrák-magyar és német gyaloghadosztállyal, most nem a Drinán, mint 1914-ben, hanem a Dunán és Száván át. A fővezérletet Mackensen tábornokra bízták, aki mellett Seeckt, a világháború egyik legkiválóbb stratégája, mint vezérkari főnök működött; a támadó haderők egy német és egy osztrák-magyar hadseregből állottak Gallwitz, illetve Kövess tábornok parancsnoksága alatt. Belgrád gyors elfoglalása után a győzelmes osztrák-magyar és német csapatok Szerbián három hét alatt keresztülgázoltak, miközben a Szalonikiban összpontosított entente-haderő meg sem mert moccani. A bulgárok már november 15-én átlépték a szerb határt. A megvert szerb hadsereg, minthogy a dél felől előnyomuló bulgárok elvágták útját, délnyugati irányban, Montenegrón és Albánián keresztül menekült. A teljesen demoralizálódott, minden ellenállásra képtelen armádiából mindössze 50.000 ember maradt meg.

Falkenhayn, aki szerint a központi hatalmak Szerbia leveretése után elérték a legfőbb hadicéljukat, meg akarta állítani a hadműveleteket, Conrad azonban le akart hatolni egészen Szalonikiig, s elengedhetetlennek tartotta Montenegró és Albánia meghódítását. A Kövess-hadsereg csakugyan tovább ment és 1915 decemberében Montenegrót, a következő hónapban pedig Albániát hódította meg. Falkenhayn, aki makacsul ragaszkodott ahhoz a meggyőződéséhez, hogy csak a nyugati hadszíntér a fontos, a szerbeken aratott diadalt ugyanúgy nem engedte kihasználni, mint félesztendővel azelőtt a keleti harctéren elért fényes eredményeket. Hoffmann tábornok szerint ez végzetes hiba volt; mert ha a Szalonikiban összpontosított entente-hadsereg megsemmisül, a bulgárokat máshol lehetett volna értékesíteni, s ami még ennél is fontosabb: igen nehéz helyzetbe került volna Románia, amelyet ebben a helyzetben színvallásra lehetett volna kényszeríteni. Montenegró és Albánia meghódításával Conrad igazolódott Falkenhaynnal szemben, mert különben az entente ezt a két területet Szerbia visszaszerzésére használta volna fel operációs bázisul. A szerb hadsereg roncsait Korfu szigetére szállították az olaszok, innét később Szalonikiba vitték át újjászervezés céljából.

Mialatt a központi hatalmak keleten és délen egyik győzelmüket a másik után aratták, az entente-hatalmak is felkészültek nyugaton egy nagy, döntőnek szánt offenzívára. A közös akciót az 1915 július 7-én tartott tanácskozáson határozták el, amely után roppant arányú technikai felkészüléshez fogtak, kihasználva az angol és az amerikai nagyipar nyújtotta összes előnyöket. Megkésztették először a géppuskák számát és megszervezték a nehéztüzérséget, amelyben a németek eddig határozott fölényben voltak. Joffre fővezér abban reménykedett, hogy kicsikarja a döntést és a központi hatalmak keleti és déli harctéri sikerét egycsapásra megsemmisíti. Támadási pontul a champagnei és az artoisi kisterjedelmű arcvonalszakaszt szemelték ki, s hogy az ellenség figyelmét eltereljék, cseltámadást kezdtek Elzászban. A támadó sereget Champagne-ban Castelnau, Artois-ban Foch tábornok és French angol tábornok vezették, akik közel 60 hadosztályt dobtak tűzvonalba. A németek ellenállását Rupprecht bajor trónörökös vezette. A tüzérségi előkészítés 19-én kezdődött idegeket emésztő gyilkos pergőtűzzel, és tartott, kis megszakításokkal, 25-éig. Az entente-hadvezetőség azonban csalódott. A németek állásait a hatnapos ágyútűz nem tette tönkre annyira, hogy a csapatok ellenállóképességét megrendítette volna és a támadókat rettentő gép-

puskatúz fogadta. A németek niebelungi hősiességgel tartottak ki, annak ellenére, hogy Champagne-ban 30 hadosztállyal mindössze 7 német hadosztály állott szemben. A támadók csak jelentéktelen helyi sikereket értek el; a 25 kilométeres német frontszakaszt itt-ott hátranyomták.

A champagnei és az artoisi csaták azt mutatják, hogy a világháború a második esztendőben már a gépek háborújává változott, s előre sejthető volt már akkor, hogy az a fél győz majd, amely tovább bírja hadiszerral és emberanyaggal. A hadászat művészete, a hadvezérek találékonyága, amely a mozgóharcban a tehetségesek, a gyorsabb elhatározású hadvezérek javára dönti el a csaták sorsát, itt már jóformán megszűnt. Arról volt szó, kinek van több hadiszere, ágyúja, lövedéke. Az aránylag kis frontszakaszon az entente-haderőknek 1750 nehéz, 2780 táborigyűjű ontotta a vasszilánkokat, de az októberi támadások nem jártak számottevő eredménnyel. Veszteségeik ezzel szemben igen nagyok voltak: a franciák 130.000, az angolok 60.000 embert vesztek. Csorbát szenvedett Joffrenak a marnai győzelemmel szerzett presztízse.

Az 1915. esztendő a központi hatalmakra fényes eredménnyel végződött. Meghódították Volhyniát, Lengyelországot, Szerbiát, birtokukba jutott Montenegró, Albánia, megszállva tartották Belgiumot, s ugyanakkor a német csapatok vasfalán megtört a francia és angol csapatok támadó ereje. Hasonlóan elvéreztek az olaszok összes támadásai a Karsztok vad szikláin és a déli Alpések megközelíthetetlen szorosaiban. Békéről természetesen ebben az időben még szó sem volt, hiszen a nyugati hatalmak erejüknek és kimeríthetetlen erőforrásaiknak tudatában csak most kezdtek igazán készülni. Angolországban 1916 elején Kitchener lord rég hirdetett álláspontja győzött és behozták az általános védkötelezettséget. Igazuk lett azoknak, akik a háború elejétől kezdve azt hirdették, hogy Angolország, ha nagy nemzeti érdekei kívánják, szakítani fog történelmi hagyományával és behozza az európai minta szerint való védkötelezettséget. French tábornokot eltávolították az angol hadsereg éléről és Douglas Haig-gel váltották fel. Franciaország pedig ugyanakkor, hogy az anyaország fogytán lévő emberanyagát pótolja, bevonta a hadseregszervezés keretébe színes lakosságú gyarmatait, és nagyban készült a megvert Oroszország is. A támadó szellem azonban a központi hatalmaknál sem csökkent.

Az 1916. esztendő elején a harctereken meglehetősen csend uralkodott. Csak az oroszok vonultak fel nagyobb erővel

Bukovinában a Pfianzer-Baltin-hadsereg állásai ellen, de támadásaik összeomlottak s ugyanerre a sorsra jutott a szövetségesek vállalkozása Gallipoliban. Sokkal jelentékenyebb volt mindkettőnél Verdun ostroma, a világháború egyik legnagyobb és szintén döntő jelentőségű fegyverténye, amely a németek kudarcával végződött.

VERDUN OSTROMA.

Verdun ostroma Falkenhaynnek volt nem éppen szerencsés eszméje. Február 21-én kezdték meg Franciaország egyik leghatalmasabb várának, Franciaország keleti kapujának ostromát, s felvonultatták a német technika, a hadi tudás, a német erő összes produktumait. A franciák, minthogy német hadifoglyoktól idejében megtudták a németek készülődéseit, az ostromot meglehetősen felkészülve várták. A német hadvezetőség a trónörökös hadseregének szánta a vár elfoglalásának dicsőségét és roppant tüzérségi előkészítés után február 21-én kezdődött meg a gyalogsági támadás. A háború története azt mutatja, hogy a gyors, nagy technikai felkészültséggel kezdődő támadások legtöbbször részletsikerrel jártak; így volt Verdunnél is. Február 25-én elesett Douaumont, Verdun egyik erődje, március 8-án Vaux falu került a németek kezére, majd a Meuse jobboldalán a német gyalogság körülbelül 15 kilométernyi mélységben bevonult a franciák állásaiba. A francia hadvezetőség először Castelnau tábornokot küldte Verdunbe, aki azonban Európa egyik legnagyobb és legjobbnak tartott erődítési művét nem a legkielégítőbb állapotban találta. A franciák iszonyú áldozatokkal védték a várat, amelynek védelmében annyi francia vérzett el századok folyamán. Midőn az első vonal kimerült, a megfogyatkozott csapatokat rögtön új tartalékokkal pótolták. Mindennek dacára a vár válságos helyzetbe került, amikor segített a helyzeten a vár parancsnokává újonnan kinevezett Nivelles tábornok erélye. Sikert ért neki május 23-án a Douaumont-erődöt visszafoglalni. Ettől kezdve a németek egy tapodtat sem mentek előre.

A verduni csatát hadászati szempontból Churchill igen mélyrehatóan elemzi és méltatja említett művében s megvédi Falkenhaynt az ellen a vád ellen, hogy hiába áldozta fel a német katonák százezreit. Falkenhayn nem akarta mindenáron elfoglalni az erődöt, csak az ellenségnek akart ártani, tudván azt, hogy a franciák országuk legfontosabb védelmi pontjánál kétségbeesett ellenállást fognak tanúsítani. Ezt a célt Falkenhayn el is érte, mert a franciák 66 hadosztályt fordítottak a vár védelmére (a 45 támadó hadosztállyal szemben) és több mint 300.000

ember feláldozásával ünnepelték a németeken aratott diadalukat. Annyi kétségtelen, hogy Verdun ostrománál a legragyogóbban tündököltek mindkét szembenálló fél harci erényei: a németeknél az elszántság, az erő a támadásban, a franciáknál a rettenthetetlen bátorság és makacs kitartás a védelemben. A csaták egész júniusig elhúzódtak, amidőn a kelet felől tornyosuló új veszély a németeket az ostrom félbeszakítására kényszerítette.

A BRUSZILOV-FÉLE TÁMADÁS. ROMÁNIA BEAVATKOZÁSA.

Oroszország a múlt esztendei vereség óta erősen felkészült. Az Osztrák-magyar monarchia seregeivel szembenálló orosz arcvonal vezérletét Bruszilov tábornok, a világháború legnagyobb orosz hadvezére vette át. Bruszilov tipikus orosz hadvezér volt, a végsőig kíméletlen, kegyetlen, akinél az orosz muzsik élete nem számított, aki az emberanyagot pusztán ágyú-tölteléknek tekintette.

Az orosz támadás előtt egy hónappal kezdte meg Conrad a támadást Olaszország ellen, hogy valóra váltsa régi, hat esztendő óta ápolta, kedvelt tervét és megverje Olaszországot. Május első napjaiban indultak meg a hadműveletek Dél-Tirolban, az Etsch- és Brenta-folyók között elterülő hegyekben, és az osztrák-magyar csapatok győzelmesen haladtak előre Asiago erődjei felé, midőn a Bruszilov-offenzíva megindult és váratlanul nagy sikerei megállásra kényszerítették őket. Bruszilov támadása ugyanis június 4-én megkezdődött három ponton: Bukovinában, Toporutz és Rarancze táján, Tarnopoltól északra és Lucknál. Hatalmas tüzérségi előkészület után az oroszok félelmetes tömegei Bukovinában és Lucknál áttörték a frontot és előrenyomultak a Kárpátok felé, illetve Lengyelország belsejébe. Szerencsére a Böhm-Ermolli-féle II. osztrák-magyar hadsereg és a Bothmer-féle déli német hadsereg minden támadást visszavert. A legnagyobb csapások József Ferdinánd főherceg arcvonalát érték. Olykánál (Luck előtt) június 4-én a Kaledin-féle orosz hadsereg áttörte az állásokat és főleg a magyar csapatok szenvedtek rendkívül súlyos veszteségeket. Június 7-én Luck elesett, mire a fővezérség József Ferdinándot felmentette, s utódává Terstyánszky tábornokot tette meg. Dubnónál az oroszok a Puhallo-féle hadsereget verték meg; utána Pflanzner-Baltin bukovinai arcvonalát egész a Kárpátokig szorították hátra. A monarchiát és a németeket emberanyagban több mint félmillió, helyrehozhatatlan veszteség sújtotta. A Bruszilov-féle támadással csaknem egyidőben az olaszok az Isonzónál kezdték támadást. A központi hatalmak ugyanolyan válságos helyzetbe

kerültek, mint az 1914. esztendő végén. Az oroszok előnyomulását északon a német beavatkozás nagynehezen megállította és a Kárpátok gerincén ismét fennakadt az orosz balszárny offenzívája, de augusztusban beavatkozott Románia és a váratlanul fellépő új ellenség nagyban növelte a nehézségeket.

A román kormány az entente-megbízottakkal a világháború eleje óta állandóan tárgyalt. A francia, az angol és főleg az orosz diplomácia próbálták az entente táborába csalni Romániát, odaígérve neki már a háború legelején Erdélyt és a Bánátot. Előrelátható volt, hogy Románia a világháborút nem hagyja kihasználatlanul. Ha a központi hatalmak győznek, akkor Besszarábiát kapta volna semlegessége vagy segítsége fejében. A magyarországi románok úgy viselkedtek a háború elejétől fogva, mint Magyarország hű és lojális alattvalói és egyes román ezredek igen jól megállották a helyüket; a román kormány ugyanakkor folyton azt hangoztatta, hogy az ország semleges marad. Amíg Károly király élt, addig biztosítva volt Románia semlegessége. Nyilvánvaló volt az is, hogy a kormány ugyanolyan taktikát követ, mint 1913-ban: figyelemmel kíséri a háborús helyzet változásait, lesi az alkalmat és majd a legalkalmasabbnak vélt pillanatban beavatkozik. Egyik román politikus nem is csinált titkot egy entente-diplomata előtt a kormánynak abból a szándékából, hogy Románia csak a háború utolsó négy hónapjában fog beavatkozni. A Bratianu-kormány ravasz alkudozásainak, ígéreteinek és már harmadik esztendeje tartó köntörfalazásának Blondel bukaresti francia követ vetett véget 1916 júliusában, tudtára adva Bratianunak a szövetségeseknek azt a szigorú határozatát, hogyha Románia rögtön be nem avatkozik, a béketanácskozásokból egyszerűen kizárják, így jött létre az entente-tal való egyezmény, melyet 1916 augusztus 18-án írtak alá Bukarestben Románia és az entente-hatalmak megbízottai. Az egyezmény értelmében a szövetségesek arra kötelezték magukat, hogy a béketárgyalásokon Romániának adják Bukovinát (az északi megyék kivételével), azonkívül Erdélyt és a Bánátot, ezzel szemben Románia kötelezi magát arra, hogy rögtön hadat üzen Ausztria-Magyarországnak. Az osztrák-magyar és a német diplomácia, főleg Czernin Ottokár, az Osztrák-magyar monarchia bukaresti követe, nem is sejtették, mi készül Romániában. Vilmos császár augusztus 26-án azt a megjegyzést tette valaki előtt, hogy a legbiztosabb és leghitelesebb értesülései szerint Románia nem fog beavatkozni és tizenkét óra múlva, augusztus 27-én Románia megüzente a háborút. Hindenburg tábornagy ezt az idő-

pontot a háború legválságosabb időpontjának nevezi emlékirataiban. A románok megrohanták a védtelen Erdélyt és gyorsan haladtak előre. Ha a vezetés olyan elsőrangú náluk is, mint aminő a németeknél vagy a franciáknál volt, ha egy hivatott nagy hadvezér áll a teljesen intakt hadsereg élén, a románok meg sem állanak egészen Budapestig és beavatkozásukkal már 1916 nyarán eldöntik a háború sorsát. Erdélyt mindössze 25.000 főnyi, gyatrán felszerelt népfelkelő alakulat védte, amely azt az utasítást kapta, hogy lehetőleg tartsa a Maros vonalát.

A központi hatalmak támadó szellemét és rendkívüli életerejét mutatja, hogy a csapások súlya alatt szinte bámulatos gyorsan összeszedték magukat. Először a vezetésben kellett végbemenni a nagy változásoknak. Falkenhaynnak, aki Moltke lemondása óta a német hadvezetést intézte, a verduni ostrom balsikere miatt vissza kellett lépnie és helyébe Hindenburg és Ludendorff jöttek. Hindenburg a vezérkari főnök címet kapta, de a valóságban ő lett a fővezér, Ludendorff az első főszállás-mesteri titlust adta önmagának, de a valóságban ő volt a vezérkar főnöke. A legfőbb hadvezetés átszervezésének szükségképen be kellett következnie. A háborúnak ki kellett választania természetszerűleg a hadvezetésre leginkább rátermetteket; sajnos, hasonló szelekció nem ment végbe a politikai életben. A katonai tudományok és a hadászat művészetének legnagyobb szaktekintélye diktátorrá lett anélkül, hogy ő maga akarta volna. A császár főparancsnoksága Moltke és Falkenhayn alatt is névleges volt csupán, s még névlegesebbé lett, midőn Hindenburg és Ludendorff a hadsereg élére kerültek.

Ludendorff mint stratégia rendkívül nagy, de mint egy kitűnő életírója — Kari Tschuppik — kifejti, az egyoldalú katonai szakember típusa, s ez volt a sajátmaga, s ugyanakkor Németország tragédiája. Az egyoldalú katona politikai téren is ellenséget lát, akit meg kell semmisíteni, nem ismer sem megalkuvást, sem mértéket. Ludendorff az ellenség térdre kényszerítése után csak annexiós békéről akart hallani, s mindent a végső győzelem egyetlen kártyájára tett. Elképzelhetjük-e, hogy az öreg Vilmos császár a győzelmes osztrák és francia háború után nem Bismarcktól, hanem Moltkétól kért tanácsot és ez utóbbi szabta volna meg a béke feltételeit? Ludendorff és Hindenburg, akik mindketten ízig-vérig katonák voltak és saját bevallásuk szerint nem értettek a politikához, beleszóltak a politikába is, mert a császárnak velük egyenlő értékű és tekintélyű politikusai nem voltak. A két hadvezér az osztrák-magyar hadvezetésre is mind nagyobb befolyást gyakorolt.

Bruszilov támadása csak félsikerrel járt; nem foglalhatta el Lemberget, mint szeretne volna, csak behorpasztotta a frontot Lucknál és Bukovinában, igaz viszont, hogy az Osztrák-magyar monarchiának ebben az időben már pótolhatatlan veszteségeket okozott. Az orosz fővezér hadserege októberben már a kifulladás jeleit mutatta. Ez nagy szerencsénk volt a központi hatalmaknak, mert csak így tudtak felszabadítani a románok ellen némi haderőt.

Románia, amely 750.000 mozgósítható emberéből 500.000-et dobott a tűzvonalba, nem tudta kellőképp kihasználni Erdélyben aratott olcsó sikerét. Elmulasztva körülbelül négy hetet, már a támadás kezdetén, amidőn egy jól vezetett hadseregnek nem szabad megállást ismerni, időt engedett a központi hatalmaknak a felkészülésre. Szeptember végén a német hadvezetőség már befejezte a csapatok átcsoportosítását, s Mackensen tábornok dél felől, Dobrudzsa felől, Falkenhayn és az Arz-féle I. osztrák-magyar hadsereg pedig nyugatról megkezdte a támadást. Románia teljes vereséget szenvedett. A nagy csaták közül érdemes megemlíteni a Targu Jiu melletti, a Nagyszebennél és Brassónál aratott győzelmet. Mackensen Szisztovánál átlépte a Dunát, gyorsan haladt Bukarest felé, s ugyanakkor az osztrák-magyar-német haderők az erdélyi keleti és déli hegy szorosokat lépték át. A román hadsereg, amely sem emberanyag, sem pedig felszerelés dolgában nem vetekedhetett a központi hatalmaknak ekkor már meglehetősen megviselt csapataival, gyorsan felmorzsolódott. Az argesi csata után elesett Bukarest (december 6.), s a megvert román hadsereg az alsó Szerethfolyó mögé húzódott vissza. Az entente-politikanak a románok katonai erényeire épített számításai egyszeriben semmivé váltak, nemcsak hogy nem tehermentesítette Románia az entente hadvezetőségét, hanem ellenkezőleg, ő maga szorult rá a katonai támogatásra. Így a román beavatkozás a szövetséges hatalmak számára stratégiaileg semmit sem jelentett, ügyüket egy lépéssel sem vitte előbbre. Párizsban és Londonban nagy, kínos kiábrándulás következett. Joffre már július elején várta a román támadást, amikor talán még sokat jelentett volna. A románok sok hibát követtek el, nemcsak azzal, hogy elkéstek, hanem azzal is, hogy Erdélyre támadtak rá és nem Bulgáriára, amelyet az entente déli hadseregének támogatásával könnyen legyőzhetek volna. A román hadsereg fölött aratott fényes győzelem amellet bizonyít, hogy a központi hatalmaknál még mindig érintetlen volt a harci szellem, annak ellenére, hogy hadiszerek tekintetében ebben az időben a szövetségesekkel szemben már hátrányos helyzetben voltak.

Mialatt a Bruszilov-offenzíva javában tartott keleten, nyugaton a Somme-folyó mellett még ádázabb harc lángolt fel, a hadigépeknek olyan harca, amelyenről 1914-ben a legelevenebb fantázia sem álmodhatott. Itt a csaták július 24-én kezdődtek meg, rengeteg hadiszerral, sokezer ágyúval és tekintélyes emberanyaggal. A franciák ugyanis 44, az angolok pedig 50 hadosztályt küldtek támadásba, amelyekkel a németeknek mintegy 67 hadosztálynyi csapatuk állott szemben. Itt már a világháború összes új emberirtó szerszámaikat alkalmazták, a lángszórókat, az aknákat és szeptemberben itt jelentek meg először a tankok, amelyeknek harctéri alkalmazása Churchillnek volt az ötlete. Az óriási erőfeszítésnek, rengeteg emberélet- és hadianyagpocsékolásnak mindössze az volt az eredménye, hogy az entente-csapatok a németek állásait 4—6 kilométernyire benyomták.

A tengereken az 1914/15. esztendőkből nem volt nagyobb esemény. Az 1916. esztendő elején Scheer admirális vette át a német flotta vezetését, aki, miután kicserélte az egész flottavezérkart, elhatározta, hogy támadólag lép fel a tengeren. Az angol flottát továbbra is Jellicoe tengernagy vezette. 1916 május 31-én folyt le a Skagerrak-tengerszoros előtt a világtörténelem legnagyobb tengeri csatája, melyet német részről Scheer admirális, angol részről Jellicoe vezetett. Ennek a csatának azóta nagy irodalma támadt, mely azt vitatja, hogy kié volt a győzelem. Természetesen mindkét fél magának tulajdonítja a diadalt; a vitathatóság azonban azt bizonyítja, hogy a nagy tengeri mérkőzés eldöntetlenül végződött. Ha a veszteséget vesszük alapul és ha az a győztes, aki ellenfelének nagyobb veszteségeket okozott, akkor a németeké a győzelem babérja, mert az angolok 60.000 tonnányi német veszteséggel szemben 116.000 tonna tartalmat vesztek.

Miután az osztrák-magyar csapatok 1916 május-júniusi nagy támadása Olaszország ellen a Bruszilov-támadás miatt megakadt, Cadorna megkísérelte a görzi arcvonalt átörésíteni. Augusztus 5-én kezdődött meg hatalmas arányú tüzérségi előkészülettel a 6. isonzói csata, amelyben az olaszok részletsike-eket értek el. Benyomultak a görzi hídfőbe, melyet a magyar csapatok ritka kitartással védtek, elfoglalták a Monté Sabotint és a Monté San Michele tetejét. Boroevics, hogy az arcvonalt megrövidítse, csapatait az Isonzó mögé vonta vissza. Görz város elveszett. A 7., 8. és 9. isonzói csaták már alig jártak számottevő eredménnyel. A 7. szeptemberben kezdődött, amikor Boroevics némi erősítést kapott az északi harcterről, s az

olaszok minden támadása véresen összeomlott a nagyrészt magyarokból álló védők hősiesség ellenállásán. Október 9-én kezdődött meg a 8. isonzói csata, s az olaszok néhány helyen benyomultak az osztrák-magyar csapatok első árkába. A november első napjaiban kezdődő 9. isonzói csatában az olaszok rengeteg emberélet feláldozásával annyit értek el, hogy két kilométerrel hátrább nyomták a végsőig kitartó védők állását.

Az entente közel 400.000 főből álló déli hadserege, melynek Sarrail francia tábornok volt a vezére, 1916 szeptember 12-én megindult, de csak részletsikert ért el a bulgár-német arcvonal ellen. Szeptember 18-án elfoglalták az entente-csapatok Florinát, november 19-én Monastirt és a Valonában levő olasz hadsereggel megteremtették az összeköttetést.

Az 1916. esztendő, miután a német és osztrák-magyar hadsereg Románia egy részét meghódította, ugyanakkor az osztrák-magyar hadseregek délen és a német csapatok nyugaton minden ellenséges támadást visszavertek, a központi hatalmakra nézve tűrhető eredménnyel végződött.

A NEMZETKÖZI POLITIKA A VILÁGHÁBORÚ ALATT.

A háborúban a bel- és a külpolitikának a hadviseléssel kapcsoltnak kell együttműködnie, kölcsönösen kiegészítve egymást. A háború céljait a politika határozza meg, a politikusoknak kell megállapítaniuk azt az alkalmas pillanatot is, amikor meg lehet kötni a békét. A politika minden hadviselő államban elsősorban arra törekedett, hogy háborús légkört teremtsen, ébrentartsa a nemzeti áldozatkészséget, elszántságot, a háborús akaratot, amellet a legéberebben vigyázott arra, hogy a belső arcvonal össze ne omoljon. A hadvezetés és a politika a nyugat-európai demokratikus országokban a legteljesebb összhangban működtek együtt. A központi hatalmaknál már kevésbbé. Tisza Istvánnak — mint hátrahagyott írásaiból látjuk — állandóan összeütközései, nézeteltérései, vitái voltak a legfőbb hadvezetőséggel. A központi hatalmaknál a belső harcteret is ellenőrizte a hadvezetés és befolyása a hadászat területén kívül eső kérdésekben annyira ment, hogy a polgári hatóságok nem egyszer neki voltak alárendelve.

A diplomáciának évszázadok óta kialakult szövevényes hálózata 1914 augusztusában egyszerre szétszakadt. Az államok diplomáciailag három, egymástól élesen elkülönült csoportra oszlottak, úgymint: a két hadviselő csoportra és a semlegesek csoportjára. A hadviselők arra törekedtek, hogy mennél több semleges államot nyerjenek meg a maguk ügyének és vigyenek át saját táborukba, s ebből a célból óriási erőfeszítéseket tet-

tek. Meg lehet állapítani, hogy ezen a téren az entente-hatalmak diplomáciája a központi hatalmakénál sokkal tehetségesebbnek, ügyesebbnek, rugékonnyabbnak bizonyult. A Schlieffen-féle haditerv bukása a marnei csata után felborította Németország összes számításait, de a német közvélemény még mindig hitte azt az egészen elhibázott feltevést, amelyet Bethmann-Hollweg kancellár is hirdetett, hogy a háború igen rövid ideig, talán csak hónapokig tarthat. A kancellár politikáját német bírálói általában a legrosszabbnak, a legelhibázottabbnak tartják, s a végzetes hibát azzal követte el, hogy ő üzent háborút Oroszországnak és Franciaországnak. Az entente sajtópropagandája játszi könnyedséggel elhitette a világ közvéleményével, hogy a császár és a birodalom kormánya a főbűnösök a világegés felidőzésében.

Bethmann-Hollweg azt hitte, hogy Amerika közvetítésével a Németbirodalmat könnyen kibékítheti Angolországgal; ebben a tévhitben élt még akkor is, amikor a Lusitania nevű hajó elsüllyesztése miatt az amerikai kormány Németország ellen a végsőkig fel volt bőszülve. Amikor azok a remények, hogy 1914 karácsonyra Németország megkötí a békét ellenfeivel, összeomlottak, a Németbirodalom diplomáciája is az osztrák-magyar diplomáciával együtt igyekezett megnyerni elsősorban Bulgáriát, Törökországot és biztosítani Olaszország, Románia és Görögország semlegességét. Ezekben az országokban a kormányok aszerint hajlottak egyik vagy a másik oldalra, hogy melyik fél volt előnyösebb helyzetben a hadiszíntereken. Bulgária a legszigorúbb semlegességet hangoztatta mindaddig, amíg a központi hatalmak a gorlicei áttörés után meg nem verték Oroszországot. Románia nem mert beavatkozni attól való féltében, hogy a megvert Oroszország nem nyújt neki kiadós segítséget. Az 1914 november 12-én bekövetkezett török hadüzenet, majd a következő év őszén Bulgária csatlakozása, a központi hatalmaknak volt nem megvetendő diplomáciai győzelme.

A hadicélok csak lassankint forrtak ki már a háború folyamán. A központi hatalmak államférfiai és diplomatái egyetlen közös hadicélt hangoztattak az első időkben: azt, hogy határaikat a támadók ellen minden rendelkezésükre álló eszközzel megvédik és csak akkor kötnek békét, ha ellenfeleik nem törnek többé területi épségükre. A szövetséges hatalmak hadicéljai sohasem voltak teljesen egységesek. Legelőször Asquith angol miniszterelnök nyilatkozott 1914 november 9-én a szövetkezett és társult hatalmak közös programjáról, ezek pedig: Belgiumnak vissza kell követelnie egész területét; Fran-

ciaországot biztosítani kell minden újabb megtámadtatás ellen; a kis nemzetek jogait megtámadhatatlan alapra kell helyezni s megsemmisíteni Poroszország katonai hatalmát. Ez néhány szóval az angol kormány 1914-i programja; amint látjuk, meglehetősen szétfolyó és szegényes. Az entente-államok egyébként megteremtették a világégés második hónapjában a legszorosabb politikai és gazdasági egységet. Az 1914 szeptember 5-én létrejött szerződésben kimondták, hogy politikai és gazdasági kérdésekben szorosan együttműködnek és egymás tudta és beleegyezése nélkül békét nem kötnek.

A szövetségesek 1915 december 6-án tartották meg Párizsban az első közös haditanácsot, amelyet azután gyakran megismételtek. Szó volt közöttük a közös vezetésről, amely csak jó későn, 1918-ban valósult meg, majdnem közvetlenül a központi hatalmak összeomlása előtt. A szövetkezett hatalmak rendkívül erélyesen dolgozó diplomáciája a semlegesekre igen nagy befolyást gyakorolt, különösen Hollandiára, Svájcra és a skandináv államokra, amelyeknek módjukban lett volna a központi hatalmak gazdasági támogatása. Az angol kormány elrendelte nemsokára a háború kitörése után Németország ellen a legszigorúbb blokádot, amelyre a német haditengerészet a tengeralattjáró harccal válaszolt. A teljes körülzárás Angolországra könnyen végzetessé válhatott volna. A túlzottan ipari jellegű Nagybritannia 80 százalékig bevitelre szorul élelmiszerekben, s ha sikerül teljesen elzárni a semleges országoktól és gyarmataitól, úgy, amint azt Tirpitz, a német nagyadmirális gondolta, a lakosság éhhalálnak lett volna kitéve. Németország a tengeralattjáró-harccal Angolországnak nagy és érzékeny veszteségeket okozott, gyarmataival és Amerikával való kapcsolatait azonban teljesen megbénítani nem tudta.

A központi hatalmak közvéleménye kezdetben meg volt győződve, hogy Anglia mint komoly harcoló fél alig számít, mert nem tudja életbeléptetni az általános védkötelezettséget, gyarmatai fellázadnak, vagy a legjobb esetben megtagadják az engedelmisséget. Mind a kettőben csalódtak. Az angol parlament 1916 májusában megszavazta az általános védkötelezettségről szóló törvényt, a gyarmatokkal pedig az angol kormány rögtön a háború kitörése után megteremtette a legszorosabb egységet: Kanada azonnal felajánlotta az anyaországnak minden élelmiszerkészletét, törvényhozása megszavazott 20.000 katonát. India egész végig kitartott az anyaország mellett, Ausztrália emberanyagot, élelmiszereket, pénzt áldozott az anyaország érdekeiért és hű és szolidáris maradt még a nem

is olyan túlságosan régen megvert és a birodalomba bekebelezett délafrikai Transvaal is.

Bethmann-Hollweg sokat fáradt főleg azon, hogy a német-amerikai ellentéteket elsimítsa, abban a hiszemben, hogy az Egyesült Államok kormányát sikerül megtartani a semlegességben. Az entente-államok sajtója és diplomáciája azonban a Lusitania és a többi hajó elsüllyesztését igen ügyesen felhasználta a németgyűlölet ébrentartására; hasztalan hivatkoztak a németek arra, hogy az angolok kíméletlen blokádja a német nők és gyermekek ezreit éhhalálra ítéli; ez nem hatott sem Amerikában, sem a semleges országokban annak a tömeglélektani megállapításnak az alapján, hogy a könnyen felfogható és érzékelhető tényeket kell mindig a tömegek lelki szemei elé vetíteni. Az entente sajtója megrázó színekkel ecsetelte, hogy hány utas lelte halálát a németek barbársága miatt az Óceán hullámaiban, és ez hatott. Megpróbálták a németek felhasználni az Amerikában élő németek befolyását, összeköttetésbe léptek az angolelles írekkel, de eredménytelenül: az Egyesült Államok nagyipara ontotta az entente-államoknak a hadiszereket, bankárai pedig egymásután bocsátották ki a hatalmas összegű kölcsönöket. 1916 november 4-én újból Wilsont választották meg az Unió elnökévé, de a német-amerikai viszony ezután sem javult, a német kancellár optimizmusa Amerikát illetőleg semmiképpen sem igazolódott.

Szinte elkeseredett harcot folytattak az entente- és a központi hatalmak diplomatai Görögország megnyeréséért; mindkét félre döntő fontosságú volt, hova csatlakozik Konstantin király. Konstantin, akit a német császárral sógorsági viszony kapcsolt össze, igyekezett megőrizni a semlegességnek legalább a látszatát, de érzelmeivel inkább — a német rokonság révén is — a központi hatalmak felé hajolt. A szövetségesek próbálták őt megnyerni szépszerével, dús ígéretekkel, kilátásba helyezték országának területi gyarapodását, de Konstantin hajthatatlan maradt. Ekkor az entente-barát párt Venizelossal az élén, 1916 őszen Krétában fegyveres felkelést támasztott, amelylyel szemben a király csaknem tehetetlennek bizonyult. A felkelők Szalonikiban átmeneti entente-barát kormányt szerveztek, amely mindenben a szövetséges hadvezetőségnek járt a kezére. 1916 december 1-én Konstantin katonái francia tengereszeket támadtak meg, többeket megsebesítettek közülük, majd véres harc tört ki a király és Venizelos hívei között, mire a szövetséges kormányok válaszul a legszigorúbb blokád alá vették Görögországot.

Az első békeajánlatot a központi hatalmak tették meg

1916-ban, IV. Károly király kezdeményezésére. IV. Károly, nemsokára trónralépése után kijelentette, hogy leghőbb kívánsága mennél előbb megszüntetni a háború borzalmaait és áldozatait.

Az első békeajánlatot a legsiralmasabb kudarc sújtotta, amiben része volt annak is, hogy a békés szándék kinyilvánítása határozatlan és indiplomatikus formában történt. A szövetséges államok kormányai mint az 1916 december 30-i és az 1917 január 10-i nyilatkozataikból látható, győzelmes békéről álmodtak, mégis 1916 január 10-én Wilson elnök előtt ekként körvonalazták békefeltételeiket: „Szerbia, Montenegró, Belgium helyreállítása, Románia, Oroszország elfoglalt területeinek kiürítése, Elzász-Lotharingia visszaadása.” Ezt a békeprogramot később kibővítették a nemzetek autonómiájának elismerésével úgy, amint azt Wilson hangoztatta a hírhedt tizennégy pontban, amely a következő esztendőben került nyilvánosságra.

A POLITIKAI ÉLET A HADVISELŐ ÁLLAMOKBAN.

A hadviselő államokban a politikai pártok a nagy néptömegekkel együtt a kormányok mögé állottak s olyan egységesen, egy akarattal támogatták őket, amilyenre azelőtt, a rendes viszonyok között, sohasem volt példa. Két ország volt csak: Nagybritannia és Oroszország, ahol az ipari munkásság politikai pártjai a háborúról elítélőleg nyilatkoztak. De a polgári pártok, az ország népességének nagy többsége, a közvélemény ebben a két országban is a háború mellett nyilvánult meg. Franciaországban, Németországban, Szerbiában minden ellenvetést elsöpört az elemi erővel megnyilvánult háborús akarat. Ugyanezt látjuk kezdetben Ausztriában és Magyarországon is. A Habsburg-monarchiában a belső bajok csak később, a háború folyamán fakadtak fel. A cseh ezredek nem akartak harcolni, átszöktek az ellenséghez, ugyanezt tették a déltiroli olaszok, a boszniai és a délmagyarországi szerbek, akiket a pánszláv agitáció már megfertőzött. Odaadó hűséggel és tántoríthatatlanul a kettős monarchiában csak a magyarság és a németiség tartott ki egészen végig.

Angolországban, amikor Grey külügyminiszter Belgium megsértése miatt bejelentette a hadüzenetet, MacDonald, a munkáspárt vezére, a háború ellen szólalt fel. Burns, Morley és Trevelyan miniszterek rögtön lemondtak, mert Grey politikájával semmiképp sem tudtak egyetérteni. John Burns, az első proletárszármazású angol miniszter, augusztus 7-én az Albert-Haliban nagy beszédet mondott, amiben a legélesebben állást foglalt a háború ellen. A pacifista munkáspártot azonban az álta-

lános harci kedv és az imperialista politika láza néhány hónap alatt elnémította. Angolország készülődött teljes erővel, a parlament egymásután szavazta meg a hatalmas összegű kölcsönöket a háború viselésére, Kitchener hadügyminiszter, akkor még csak a propaganda eszközeivel, rövidesen egymillió főre emelte a hadsereget. Az imperialista politika főszócsöve, a Times, október 3-án azt írta, hogy Nagybritannia, ha kell, hús esztendőnél tovább is viseli a háborút, s a Morning Post, a konzervatív körök nagytekintélyű lapja, már november 9-i számában sürgette az általános védkötelezettség mielőbbi bevezetését. A kormány leghatalmasabb tagja Kitchener lord volt, az ünnevelt szudáni győző, mellette a legtevékenyebb és egyre tekintélyesebb tagja pedig Lloyd George, akire később a hadiszerügyek irányítását bízták. Kitchener 1915 január 24-én egy amerikai napilapnak adott nyilatkozatában kijelentette, hogy az angolokat nem tántorítja meg az sem, ha Párizst a németek beveszik, ők tovább folytatják a háborút egészen Németország legyőzéséig, egyébként a háború nem kevesebb, mint három esztendeig fog tartani. Az angol hadügyminisztert az események később teljesen igazolták.

Az angol kormány összetételében fontosabb változás az 1915. év végéig nem történt. 1915 november 13-án a Dardanellák sikertelen ostroma miatt lemondott Winston Churchill, a haditengerészet polgári lordja, akinek szintén jelentékeny része volt abban, hogy Anglia Belgium semlegességének megsértését casus belli-nek tekintette. Az általános védkötelezettség kérdése az 1915. év végén napikérdéssé lett s a háborúbarát konzervatív sajtó egyre hangosabban követelte. Simon, az akkori belügyminiszter, e miatt lépett ki a kormányból, még mielőtt a nagy viták megkezdődtek volna. A kormány nem könnyű feladat előtt állt. Angolország, a szélső individualizmus hazája és az évszázadok óta kialakult közfelfogás megengedhetetlennek tartotta, hogy bárkit is olyan élethivatásra kényszerítsenek, amely ellenkezik nézeteivel. Mégis megtörtént: a pacifisták, a munkáspártiak hiába tiltakoztak az általános védkötelezettség ellen; az alsóház már 1916 január 6-án 403 szótöbbséggel megszavazta, májusban pedig elfogadta a lordok háza is.

A kormánynak sok gondot okozott az ír kérdés. Az íreket egyik vezérük, a később halálraítélt Sir Roger Casement még 1914 november 19-én felszólította, hogy az angol hadseregbe ne lépjenek be. 1916 áprilisában a sinfeinisták nagy zavargásokat rendeztek Dublinben, úgyhogy a kormánynak a legkönnyörtelenebb eszközökkel kellett fellépnie a mozgalom elharapózása ellen. A pénzügyi kérdések állandóan napirenden

voltak a parlamentben, amely egymásután szavazta meg a hadi-kölcsönöket, fokozta a jövedelmiadót, majd emelte a vámokat. MacKenna pénzügyminiszter 1916 február végén jelentette be az alsóház ülésén, hogy a költségvetés hiánya több mint egymilliárdra rúg. Angolországoknak azonban nagy vagy súlyosnak mondható pénzügyi nehézségei a világháború alatt egyáltalában nem voltak. A századok óta felgyülemlett mérhetetlen mennyiségű nemzeti vagyon olyan támasztékot nyújtott a hadviselésnek, hogy Nagybritannia nagyobb nehézségek, számottevő pénzhígítás nélkül, pénzügyi egyensúlyának megrendülése nélkül kibírta a világháborút. A hadicélok is kezdtek lassanként kikristályosodni. Asquith miniszterelnök 1916 április 10-én bejelentette az alsóházban, hogy a porosz katonai hatalom teljes megsemmisítése egyik legfőbb hadicél. Mind a háborús belpolitikának, mind magának az angol hadviselésnek egészen új irányt adott Lloyd George-nak miniszterelnökké való kinevezése.

Franciaországban a politikai élet ugyanolyan intenzív volt, mint a béke esztendeiben; maga a parlament pártkülönbség nélkül szélső háborúspárti. A kamara ülését augusztus 3-án összehívták s minthogy a német hadüzenet után a megtámadottságot nem kellett bizonyítani, a franciák ismert szenvedélyekkel, határtalan németgyűlöletől fűtve, állottak mint egy ember a háborús kormányok mögé. Viviani miniszterelnök első nagy háborús beszédében Németországra hárította a felelősséget; ugyanekkor a szocialisták hazafias kiáltványt intéztek Párizs népéhez, melyben azt hangsúlyozzák, hogy az utolsó csepp vérig harcolnak a támadó Németország ellen a köztársaság léteért. A francia parlament egész végig, a központi hatalmak összeomlásáig, a francia nemzet győzelmi akaratának a leghűbb kifejezője. Minden ellentmondás nélkül, egyhangúlag szavazza meg az új hiteleket, a nemzeti kölcsönöket s nem volt ebben a tekintetben különbség a politikai pártok között; a legszélsőbb baloldaltól a szélső jobboldalig a parlamentnek minden pártja, árnyalata egyetért abban, hogy védelmi harcában a nemzetnek semmiféle áldozattól nem szabad visszariadnia. A szélső baloldali szocialista Humanité 1914 december 23-án azt írja, hogy a francia szocialista munkások a nemzet fennmaradásáért, az ország egységéért és Elzász-Lotharingia visszakapcsolásáért küzdenek, a szocialisták el vannak határozva arra, hogy a végső győzelemig harcolnak. A négy és fél-esztendeig tartó küzdelemben Franciaországban valóságban nincsenek sem pártok, sem más-más kormányzati elveket valló,

vagy világnézeti csoportok; csak francia nemzet van, amely győzelmi akarattól van eltelve.

1915 január 4-én, amikor a kamara új milliárdos hadikölcsönt szavazott meg, s kimondotta a Franciaországban levő idegen vagyron lefoglalását, Viviani miniszterelnök kijelentette, hogy a franciák Európa felszabadításáért harcolnak. Lassanként kialakultak Franciaország hadicéljai. Yves Guyot, a nagy hírű közgazdász, 1915 február 27-én Londonban előadást tartott arról, hogy Franciaország nem követelhet sem többet, sem kevesebbet, mint Elzász-Lotharingia visszakapcsolását, Schleswig-Holstein elszakítását Poroszországtól és az önálló Lengyelország feltámasztását.

A francia nemzet fanatizmusig felcsigázott győzelmi akaratát már ebben az időben Clemenceau képviselte, aki a *L'Homme libre*, később a *L'Homme enchainé* című lapjában kíméletlenül, durván, sokszor gyilkos gúnnyal támadta Poincaré elnököt és a kormányt, hogy a hadviselés céljaira és a végső győzelem kivívására nem mozgósítják a nemzet összes meglevő erőit. A másik szélsőséget Caillaux, a kitűnő pénzügyminiszter képviselte, aki egy brazíliai lapban németbarát hangot ütött meg, kijelentvén, hogy a háború csupán Delcassé bűne, szerinte csak egy német-francia szövetségnek van jövője. Németország ugyanis legyőzhetetlen és Franciaország azzal, hogy belement a háborúba, Angolország számára kaparja ki tűzből a gesztenyét. Caillaux ezzel a nézetével egészen egyedül maradt és később, a Clemenceau-kormány idején letartóztatták és el is ítélték. Poincaré, Clemenceau mellett a sovinizta politikának másik szélsőséges megszemélyesítője, a kamarához szóló üzenetében a legerősebben kikelt a pacifizmus és a defetista szellem ellen és mondanivalóját így végzi: „Franciaország győzni akar, Franciaország győzni fog!”

1915 október 29-én a francia kamara a sokat szónokló Vivianit lemondatta és Briand alakított új kormányt, aki a következő hónapban megújította Angolországgal az 1914-i londoni egyezményt. Briand kormányában nevezetesebb személyiségek voltak Galliéni, aki, mint hadügyminiszter lépett be, Ribot, a pénzügyminiszter és Painlevé közoktatásügyi miniszter. Franciaországnak az angolokkal együtt végrehajtott támadásai a németek arcvonala ellen nem értek el számottevő sikert, a háborús hangulatot azonban felfokozta a Verdunnél aratott fényes győzelem. Poincaré május 14-én az elzászi menekültek előtt nagy beszédet tartott, melyben többek között kijelentette, hogy Franciaország nem nyugszik a végső győzelemig és nem

kell olyan béke, amely lehetővé teszi, hogy Németország még egyszer támadhasson.

Egyetlen hadviselő országban sem működött együtt a politika és a hadviselés olyan összhangban, mint Franciaországban. A kamara és a szenátus ülésein szóbakerülnek a nagy hadműveletek; a képviselők a hadvezetőség működését szigorúan megbírálják; 1916 júliusában a kamara kimondotta, hogy a hadsereget kiküldött bizottsággal ellenőrzi, ez a bizottság nem szól ugyan bele a szorosan vett hadvezetésbe, de szigorúan szemügyre veszi a hadsereg élelmezését, a katonákkal való bánásmódot.

December 12-én Briand átalakította a kormányát; Painlevé kivált, a hadügyek vezetését Lyautey tábornok, a hadiszerekről való gondoskodás irányítását pedig Thomas szocialista vezér vette át. December 19-én Briand a német békeajánlatot mint kelepécét és mint a gyengeség jelét, kereken elutasította.

Oroszországban a háború mellett foglalt állást a népességnek politikával foglalkozó felső rétege, a Duma szocialista csoportjának kivételével. Az 1914 augusztus 8-án tartott első háborús дума-ülésen a szocialisták felszólaltak az imperialista politika ellen, amely szerintük Oroszországot elfogadható ok nélkül háborúba sodorta; Oroszország legnagyobb politikusa, Witte Szergej gróf, volt miniszterelnök a háborút örütségnek és kalandnak minősítette, amelyből Oroszországra csak károk származhatnak, bármelyik fél győz. Oroszország értelmisége, amely a nyugateurópai demokráciáért lelkesedett és gyűlölte Németországot, örült a háborúnak, azt remélve, hogy a győzelem és a nép áldozatai a demokratikus politika javára hozzák meg gyümölcseiket. A cár imperialista környezetének és tanácsadóinak hatása alatt szilárdan el volt határozva, hogy a harcot a központi hatalmak ellen a végsőkig folytatja. Az 1914-i győzelmek fokozták a harci kedvet és a háborús politika iránt való lelkesedést, de az 1915-i vereségek hirtelen lehangoltságot idéztek elő a külső behatásokra rendkívül könnyen reagáló orosz társadalomban. Az orosz háborús politikának egyébként nagy céljai voltak: Konstantinápoly megszerzése, a porosz Szilézia bekebelezése és Lengyelország helyreállítása.

Az 1915-i vereségek lesújtó hatása alatt a közvélemény már megoszlott és a nép elégedetlenségét azok a zavargások mutatják, amelyek az esztendő nyarán először Moszkvában ütötték fel fejüket. Nyilvánosságra került Oroszország egyik ősi belső nyavalyája, a korrupció is. Szuchomlinov hadügyminisztert a hadsereg szállítása körüli visszaélései miatt 1915 júniusában elcsapták. A forradalommal már ebben az időben

számolni kellett. Az udvari intrika kinyomta helyéről a vesztes fővezért, Nikolajevics Miklós nagyherceget és 1915 szeptember 15-én a cár maga állott hadserege élére. A cár fővezérsége csak névleges volt, a hadműveleteket Alexejev vezérkari főnök intézte. A birodalmi Dumát a cár reakciós bennfentesi tanácsára elnapolta, hasztalan követelte az összehívást Zemsztvók és a városok moszkvai közgyűlése. Közben a kormányból a szélső jobboldaliak aknamunkái miatt távozni kellett a legtehetségesebb miniszternek, Krivoseinnek, akinek liberális érzelmei közismertek voltak. 1916 február 2-án az agg Goremikin miniszterelnök lemondott és utóda a cárnő kegyeltje, Stürmer Borisz lett. Ettől fogva a bajok fokozódtak. A Bruszilov-féle támadás sikerei rövid időre lelket öntöttek a háborús politikába, de az ország már megindult a hanyatlásnak azon az útján, amely az 1917-i összeomlással zárult.

Németországban a birodalmi gyűlést nem napolták el, az ország belpolitikai élete mégis eseménytelen. A pártok egyhangúlag a háború mellett nyilatkoztak, a szociáldemokraták ugyanúgy, mint francia elvtársaik, a legodaadóban támogatták kezdetben a kormány háborús politikáját. A birodalmi gyűlés és a porosz országgyűlés a legnagyobb áldozatkészséggel és egyhangúlag szavazták meg a háborús költségvetéseket és a hadihiteleket. Az 1916. év végén megszervezték a belső frontot. Az úgynevezett Hindenburg-féle program értelmében Németország is a hadviselés szolgálatába állított mindenkit és a hadicélokra összpontosította a nemzet összes erőit. Megszervezték a legfőbb háborús központot, amelynek Gröner tábornok volt a vezetője, s ettől fogva német organizáció, amely a Frigyesek porosz militarizmusából sarjadt ki, bámulatos precizitással működött. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a központi hatalmak még két esztendeig bírták a háborút. 1917-től kezdve 4 millió nő dolgozott a német nagyipari üzemekben és vagy 125.000 munkást küldtek vissza a harctérről a gyárakba. A politikai hadállás azonban, amely 1914-ben és 1915-ben még egységesnek mutatkozott, 1916-ban már kezdett gyengülni. Liebknecht, a baloldali szocialisták vezére, 1916 áprilisában forradalmat emlegetett, a következő esztendő februárjában pedig megszervezték a független szocialista pártot, azzal a programmal, hogy helyreállítják a II. Internacionálét, azután a béke érdekében nagyarányú mozgalmat kezdenek.

Olaszország nagy belső harcokon, valóságos lelki válságon esett át, mielőtt a háborúba beavatkozott volna. A lakosság zöme békés hajlandóságú volt, csak egy kis hangos és erőszakos csoport követelte a központi hatalmak ellen a beavatkozást.

A háborús párt lelke és mozgatója Sidney Sonnino külügy-miniszter volt. A Vatikán igyekezett semleges maradni, s az volt mindaddig, amíg Mercier belga bíboros a pápai udvart a németek ellen nem hangolta. A hazafias párt (D'Annunzio, Mussolini) végre is győzött: a képviselők kamarája 1915 május 20-án nagy szótöbbséggel megszavazta a központi hatalmak elleni beavatkozást. Salandra miniszterelnök 1916 június 10-én lemondott, utóda Boselli lett, de a külügyminiszter továbbra is Sonnino maradt.

A POLITIKAI ÉLET MAGYARORSZÁGON.

Magyarországon a világháború hatása a politikai életre abban nyilvánult, hogy lecsendesítette a munkapárt és az ellenzék ádáz harcát, s megteremtette egy időre a pártközi békét. Az országgyűlést királyi kézirattal elnapolták, de az egész ország egységesen állott az addig népszerűtlen Tisza István mögé, akit a közvélemény a nemzeti védelem legfőbb megszélyesítőjének és megszervezőjének tartott. Mindenki át volt hatva attól a gondolattól, hogy Magyarországnak, amely a dinasztia hatalmának talpköve, ki kell venni részét a küzdelemből, mindenki érezte, hogy a győzelem az ország területi épségét, a veszített háború pedig szétdarabolását jelenti. A nemzeti közhangulat úgy fogta fel a háborút, mint a védelemnek ránk erőszakolt módját, ezért Tisza maga mellett találta politikai ellenfeleit is, akikkel a mozgósítás előtt néhány héttel még a legelkeseredettebb parlamenti küzdelmet folytatta. Az első időkben ugyanaz a lelkesedés és háborús kedv töltötte el a lelkeket nálunk Magyarországon is, mint Franciaországban, Németországban vagy Oroszországban. A magyar közvélemény értesülve volt arról, hogy a nagyszláv izgatás az ország területi épségére tör, ezért a szerb túlkapások letörése magyar nemzeti érdek is és tudatában volt annak, hogy diplomáciai alkudozásokkal, jegyzékváltásokkal a monarchia és Szerbia közötti ellentéteket elsimítani többé nem lehet. Ebben az időben még nem volt köztudomású, hogy Tisza a háborút ellenezte, s amikor pedig elkerülhetetlennek látta, csak súlyos politikai feltetelek mellett vállalta.

A nemzetiségek hűen kitartottak a magyar nemzeti ügy mellett. Vajda Sándor, a román párt vezére, egy bukaresti lapban nyilatkozatot tett közzé, melyben kijelenti, hogy a magyarországi románok hűek maradnak az uralkodóházhoz és Szent István koronájához. A központi hatalmagnál a politika és a hadvezetés nem működött úgy együtt, mint a szövetségeseknél, de a történelmi igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy

a központi hatalmak politikusai közül Tisza volt az egyetlen, akinek a hadvezérek véleményével szemben véleménye volt, aki még a német főhadiszálláson is ellent mert mondani. Azokat a jogokat, amelyek Magyarországot a 67-es kiegyezés értelmében megillették, Tisza egy pillanatra sem adta fel, sőt megkövetelte, hogy őt, mint felelős tényezőt, a külügyi kérdésekben állandóan tájékoztassák. Berchthold diplomáciai működésével Tisza sohasem volt megelégedve s ebből a nézetéből nem csinált titkot. Amikor Berchthold helyzete tarthatatlanná vált, Buriánt, a király személye körüli minisztert ajánlotta helyette, talán azért, hogy Buriánon keresztül, aki az ő személyes híve volt, a külpolitika irányítására nagyobb befolyást gyakorolhasson. Burián szorgalmas, megbízható hivatalnok volt, semmivel sem több, aki a megszokott formások szerint intézte a tárcája keretébe vágó ügyeket, korántsem az a nagy államférfi vagy diplomata, akire a monarchiának ezekben a nehéz időkben szüksége lett volna. Nemsokára Tisza maga is belátta, hogy Burián képességeiben csalódott.

Súlyos nézeteltérések merültek fel a háború első hónapjaiban Tisza és a németek között. A németek többször tárgyaltak Romániával és megkísérelték ígéretekkel a központi hatalmak mellett való beavatkozásra rábírní, vagy ha ez nem sikerül, megtartani legalább a semlegességben. A tárgyalások közben szóba került az is, hogy Románia a beavatkozásért vagy a semlegességért jutalmat kapna a monarchiától, illetve Magyarországtól; hogy mi lett volna ez a jutalom, pontosan nem tudjuk, csaknem biztos azonban, hogy Magyarországnak még területi áldozatokat is kellett volna hozni Románia semlegességéért. Tisza a legerélyesebben szót emelt az ország területi épsége mellett.

Az első háborús parlament november elején gyűlt össze. A pártvezérek a kormánnyal való küzdelmet felfüggesztették, s majdnem vita nélkül szavazta meg az egész Ház az összes háborús javaslatokat. Ugyanílyen egységet s nemzeti lelkesedést mutatott a horvát tartománygyűlés is. A pártok békéje még 1915 áprilisában is tartott, amikor a Házat újból összehívták; Tisza maga jelentette ki, hogy az ellenzék a hazafiasságnak lélekemelő bizonyítékát adta. De az ellenzék türelme lassanként mégis elfogyott, kilépett a passzivitásból s egymásután tette szóvá a hadseregszállítók visszaéléseit, a gyalázatos kijáráásokat, a cenzúra túlkapásait, a hadirokkantakkal való mostoha bánásmódot és előhozta még a földreform kérdését is. Tisza ez utóbbira megjegyezte, hogy a béke első éveiben az összes hadirokkantakat földhöz juttatják.

Tisza midőn az Olaszországgal való tárgyalások részleteibe beavatták, helytelenítette az engedékenységet s a legélesebben elítélte azt a felfogást, hogy Olaszország semlegességét területi engedményekkel kell megnyerni. Csak később engedett, közvetlen az olasz hadüzenet előtt, attól félve, hogy Olaszország beavatkozása Románia rögtöni beavatkozásával járna együtt, de ekkor már késő volt: Olaszország megüzente a háborút. Arra a kérdésre, hogy elkerülhető lett volna-e az Olaszországgal való háború, ha a monarchia minden olasz követelést elfogad és belemegy a területi engedményekbe is, nem lehet határozott igennel felelni. Valószínűtlennek látszik az a feltevés, hogy Olaszország a semlegességben megmaradt volna. Az entente-befolyás oly rendkívül nagy volt és Olaszország a hármasszövetségben eltöltött évtizedek tapasztalatai alapján annyira nem remélt semmit a monarchiától, hogy aligha maradt volna meg a semlegességben. A hazafias terror (D'Annunzio, Mussolini) különben is oly erős volt, hogy előbb-utóbb rákényszerítette volna a kormányt a hadüzenetre.

A magyar belpolitika legnagyobb kérdése 1916-tól kezdve a választójog. Szóba került az országgyűlés vitáiban a magyarüldözés a hadseregben. Az osztrák hadvezetőség semmibe sem véve Magyarország súlyos véráldozatait és a magyar katonák hősiességét, a magyarokkal szemben mindvégig rosszindulatú és a régi schwarzgelb-szellemű maradt. Tisza beismerte egy alkalommal, hogy „bizonyos ellenszenv itt is, ott is felüti fejét a magyarok ellen”, de közben mindent elkövetett, hogy megőrizze bent a pártok békéjét és Ausztria meg Magyarország között megmaradjon a jóviszony. A hadvezetőség és a magyar törvényhozás között olyan lojális együttműködés és harmonikus barátság, mint amilyen az angol és a francia parlament és a hadvezetőségek között volt, sohasem lehetett. Ezt az együttműködést a viszonyok teljesen kizárták. Az országgyűlés ennek ellenére igyekezett megkönnyíteni a hadvezetőség munkáját, meghozott minden áldozatot, ami szükséges volt a végső győzelem kivívásához.

Általános a panasz az élelmezési bajok és nehézségek miatt. Hadik János a főrendiház egyik ülésén nagy hatást keltő beszédben tiltakozott az ellen, hogy Magyarországból minden szem gabonát kivigyenek Ausztriába és itt a lakosság ellátatlan maradjon. Károlyi Mihály ék egyre vakmerőbbek és a radikális izgatás kezdett aggasztó arányokat ölteni. Károlyi 1915 júniusában a békekötés kérdését tette szóvá. A román betörés 1916 augusztusában még az olasz hadüzenetnél is nagyobb felháborodást keltett. A szeptember 3-i ülésen az ellenzék súlyos váda-

kat zúdított Tisza fejére, rögtöni lemondását követelve, s a pártok eddig is nagy ügyel-bajjal megőrzött békéje egyszerre felbomlott. A békés együttműködés kedvéért az ellenzék a bizalmi rendszer bevezetését kérte — ami abból állott, hogy az ellenzék kijelölt embereit bevonhatták fontosabb külügyi kérdésekbe —, de ez a rendszer nem vált be. Az ellenzék ott hagyta, s az ellentétek a kormány és az ellenzéki csoport között mindjobban kiélesedtek. Nagy politikai zűrzavar közepette következett be egy váratlan esemény: Ferenc József halála.

1916 november 21-én elhunyt Ferenc József császár és király, Európa legtiszteltebb uralkodója. A Szent Szövetség eszmekörében nőtt fel, s egy darabig az uralkodói abszolútizmust képviselte, de később részint a kényszernek engedve, részint józan belátásból belement a parlamentarizmusba, elfogadta a szabadelvű reformokat, az általános titkos választójogot is. Mindamellet az Isten kegyelméből való királyság tekintélyét képviselve, azt mondhatnánk, megtestesült dinasztia volt Ferenc József. Mint uralkodónak sok szép és jó tulajdonsága volt; pontosságban, lelkiismeretességben, munkaszereteten mintaképül szolgálhatott alattvalóinak. Reggeli öt órától kezdve este nyolcig dolgozott; ő volt birodalmának első hivatalnok. De elmerülve a kormányzás apró-cseprő részleteibe, nem látta a nagy kérdéseket. Birodalmának 67-ben megalapozott belső szerkezete már elrozsdásodott; hogy nagyobb újításokba belemenjen, ahhoz hiányzott az elhatározóképesége. A külpolitikában nem volt túlságosan szerencsés. A szövetség Németországgal nagyon helyes volt a maga idején, de amidőn a körülfárás megkezdődött, nem kellett volna kitartani a német császár mellett, helyes lett volna közvetíteni a Németbirodalom és Angolország között, úgymint azt az ifjabb gróf Andrassy Gyula javasolta, és igen nagy hiba volt a sok évtizedes passzivitást tetézni a szerencsétlen annexióval. Ferenc József nem volt nagy uralkodó abban az értelemben, mint elődei közül Nagy Lajos, Mátyás vagy Mária Terézia, a külföldiek közül XIV. Lajos vagy Nagy Frigyes, hanem jó uralkodó. Egyesítette magában a katona és hivatalnok jótulajdonságait, nem tűrt rendetlenséget, nem tűrte a közpénzek pocsékolását. Uralkodói erényei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy országai gazdaságilag és kulturális tekintetben nagyszerűen fejlődtek, személye pedig szimbóluma annak a jólétnek, rendnek, biztonságának, amely napjainkban szinte utópiának tűnik fel.

Utóda, IV. Károly király 29 éves korában, egészen fiatalon vette át az uralmat. Igen rokonszenves ember volt, telve jóakarattal, azonban nem nevelték uralkodónak. Azt a sorsot

szánták neki, hogy életét mint főherceg élje le a monarchia valamelyik helyőrségében, az uralkodásra nem készítették elő kellőképen, keveset tanult s az elmulasztottakat nem pótolhatta. Sok jó tulajdonsága volt IV. Károlynak. Hivatását a legbuzgóbban töltötte be, de kissé határozatlan volt, ami azonban fiatal-ságával és gyakorlatlanságával menthető. Igen későn, már csak 1915/16-ban, mint trónörökös ismerkedett meg közelebbről az államügyekkel. Az embereket nem ismerte jól és kiválogatásukban nem volt éppen szerencsés.

IV. Károlynak trónralépésétől fogva egyetlen óhajtása, célja az, hogy békét teremtsen mennél előbb, úgy kint mint belül. De balsorsa és a viszonyok, melyek a legerősebb akaratot is próbára tették volna, nem engedték, hogy szándékát megvalósítsa.

IV.

A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI A FEGYVERSZÜNETIG.

A KÖZPONTI HATALMAK ÖSSZEOMLÁSA ÉS A FORRADALMAK.

AKÖVETKEZŐ 1917. esztendőben a központi hatalmak csökkenő, kissé megroppant, a szövetségesek egyre növekvő erővel és felkészültséggel folytatták a küzdelmet. Miután a decemberi békeajánlathoz fűzött remények füstbementek, Ausztria-Magyarország és a Németbirodalom végső erejük megfeszítésével küzdöttek tovább és most már mindent csak a végső győzelemtől reméltek. Ludendorffról nem ok nélkül jegyezte meg egyik szigorú kritikusa (Delbrück), hogy hazárd játékot folytatott. A németek szaporították az ezredeket, megerősítették a légi flottát, a lovasságot leszállították a lóról és kiküldöttek a lövészárkokba. De a támadó szellem sem csökkent. A Ludendorff-féle stratégiát az a gondolat hatotta át, hogy csak nagylendületű offenzíva döntheti meg az ellenség fölényét, noha a fogyó s gyengülő csapatokkal a defenzíva lett volna észszerűbb. A csapatok azt a parancsot kapták, hogy az állásokat ellenséges támadás közben végsőkig kell tartaniok és ha a nagy pergőtűzek után az ellenség behatol az első állásba, rögtön megindított ellentámadással vissza kell foglalni. A Ludendorff-féle taktikát offenzív-defenzívának lehetne nevezni. A német vezérkar főnöke az első békeajánlatról elit előleg nyilatkozott, álláspontja az volt, hogy a németeknek kerülniök kell mindent, ami a gyengeség lehalványabb jelét mutatná.

A KORLÁTLAN TENGERALATTJÁRÓ-HARC. AZ ENTENTE TAVASZI TÁMADÁSAI.

Az 1917. esztendő elején újból szóba került a német nagyvezérkar tárgyalásain a korlátlan tengeralattjáró-harc, melynek megkezdését Tirpitz nagyadmirális régóta sürgette. A császár a tervet először elvetette, Holtzendorf tengernagy azonban, aki

azt állította, hogy a korlátlan tengeralattjáró-harc hat hónap alatt térdre fogja kényszeríteni Angliát, megnyerte a főhadiszállást. Ez volt a német hadvezetőség legbotorabb tévedése s legvégzetesebb ballépése a háború alatt. Angolország teljes körülzárásához és a francia partok blokádjához tengeralattjáróknak százai kellettek volna; a németeknek 1915 végén még csak huszonöt tengeralattjárójuk volt, később sem tudták még csak meg sem közelíteni azt a létszámot, amely Angolország körülzárásához elegendő lett volna. Churchill azt állítja, hogyha a németek a korlátlan tengeralattjáró-harc kihirdetésével még nyárig várnak, nem avatkoztak volna be az Egyesült Államok és ebben az esetben legalább is egyezményes békével végződött volna a háború. A korlátlan tengeralattjáró-harc nem ért célt, mert nemcsak Anglia blokádja nem sikerült, de amerikai csapatszállító hajót sem sikerült egyetlen egyet sem elsüllyeszteni.

A német kormány február 1-én tudatta az Egyesült Államok kormányával, hogy a korlátlan tengeralattjáró-harcot megkezdte, amire Wilson elnök február 4-én a diplomáciai kapcsolatok megszakításával felelt. Két hónap múlva (április 6-án) az Egyesült Államok kormánya megüzente a háborút. Mindezt a német politika tehetségtelensége és a hadvezetőség elbizakodottsága provokálta. A németek azzal szokták magukat menteni, hogy ez válasz volt az entente embertelenségére: a német nőket, a gyermekeket az angolok blokádja és a semleges hajók ellenőrzése éhhalálra ítélte. Ez mind igaz, de a meggondolatlan, amellettszámottevő eredménnyel nem járó tengeralattjáró-harccal a százmillió nagy hatalom beavatkozását idézték elő. Az Egyesült Államok kormánya április 9-én a diplomáciai kapcsolatokat Ausztria-Magyarországgal is megszakította, majd Brazília, Sziám, Uruguay, Peru üzenték meg a központi hatalmaknak a háborút.

Miért avatkoztak be az Egyesült Államok a világháborúba? Az első, s legfőbb ok pénzügyi természetű. A szövetségesek eladósodtak Amerikában, annyira, hogy a kölcsönökért ebben az időben már nem tudtak nyújtani elfogadható biztosítékot; az előrelátó hitelező nem engedi elveszni adóságát. A beavatkozásban Wilson elnök angolbarátságának is része volt. Mindezek tetejébe Zimmermann német alállamtitkár azt az oktalanságot követte el, hogy az Unió Texas, Arizona és Új-Mexikó államait győzelem esetén Mexikónak ígérte.

A szövetségesek ennek az esztendőnek elején új nagy támadást készítettek elő nyugaton. A tekintélyét veszített Joffre fővezért az előző esztendő végén Nivelle tábornokkal cserélték ki.

Nivelle volt a politikusok bálványa és Franciaország reménye. Mint tüzér a legnagyobb súlyt a technikai felkészültségre helyezte, s nagy áttörési tervet készített elő, mely arra volt alapozva, hogy megsemmisítő tüzérségi tűz után a franciák és angolok besétálnak a németek állásaiba. De mindjárt kezdetben kellemetlen meglepetés érte az entente-hadvezetőséget. A németek ugyanis, ismerve állásaik gyengéit, Arras és Soissons között visszavonultak az úgynevezett Siegfried-állásokba (Siegfried-Alberich-mozdulat), húsz kilométerrel hátrább, s ezzel kivonták magukat a támadás elől. A franciákat nagyon megzavarta a váratlan visszavonulás és Ribot, az új miniszterelnök (Briand utóda), valamint Painlevé hadügyminiszter, azt tanácsolták, hogy a szövetséges haderők ne kezdjék meg a támadást, hanem várják meg, míg Amerika felkészül. Április elején 191 entente-hadosztály támadta meg, kellő tüzérségi előkészület után, Rupprecht bajor és Vilmos porosz trónörökös 154 hadosztályból álló arcvonalát, de sem az angolok, sem a franciák nem értek el említést érdemlő sikert, ámbar Nivelle tömértelen hadiszert pocsékolt és rengeteg emberéletet feláldozott. A vereség olyan lesújtó hatással volt a francia közvéleményre, hogy az általános felháborodást csak Nivelle rögtöni elbocsájtásával lehetett lecsillapítani. Utóda Pétain lett. A franciák halottakban vagy 32.000 embert vesztek, a sebesültek számát 80.000-re becsülték. De a legnagyobb baj az volt, hogy a hadsereg fegyelme erősen megrendült. A francia katonákat a szörnyű áldozatokkal járó, sikertelen támadások végleg elkésértették, és május első napjaiban mutatkoztak egyes ezredeknél a lázadás jelei. A katonák kijelentették, hogy az árkokat tartják, de újabb támadásra nem mennek. Painlevé, az akkori hadügyminiszter elmondta később egy nyilatkozatában, hogy május 15-én kapta a főhadiszállásról az elégedetlenség terjedéséről az első híreket, és 20-án egyes csapatok nyíltan fellázadtak. Soissons-ban két ezred elfoglalt egy vonatot, s a katonák kijelentették, hogy Párizsba akarnak menni és megrohamozzák a parlamentet. Május végén és június elején a hadseregnél uralkodó állapotok aggasztóak voltak. Ha a németek megtudják, hogy mi van odaát, (Ludendorff a francia hadsereg állapotáról csak három hét múlva értesült) és átmennek támadásba, a francia hadsereg rendkívül nehéz helyzetbe került volna. Pétain tábornok bölcsen alkalmazott szigorúsággal gyorsan helyreállította a fegyelmet. Visszaállították a haditörvényszékeket, amelyeknek működését 1916-ban megszüntették, ártalmatlanná tették az izgatókat, akik közül százötvenet halálra ítélték, orvosolták, amennyire lehetett, a bajokat és panaszokat. Azok a

hírek, hogy Pétain egész csapattesteket agyonlövöldöztetett volna, nem felelnek meg a valóságnak.

A keleti harctereken egészen új helyzet állott elő az 1917 tavaszán kitört orosz forradalom következtében.

OROSZORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA.

A hadviselő államok között a háború megindulásakor egy állam sem volt szilárdabb a cári Oroszországnál, legalább látszatra. Kimeríthetetlen emberanyagának millióit szórta a harcterekre s a szövetségesek benne látták az annyit emlegetett „gőzhengert”. És mégis összeomlott, pedig a győztesek oldalán állott, összeomlott olyan időpontban, amidőn a központi hatalmak győzelme emberi számítás szerint lehetetlenségnek látszott. Az összeomlás logikus folyamánya volt azoknak az adottságoknak, amelyek a nagy eseményeket, a nagy felfordulásokat rendszerint létrehozzák; ilyenek a társadalmi, politikai, gazdasági helyzet, a nép műveltségi állapota, a népjellem, azonkívül a külső behatások. Azok a viszonyok, azokra a külső behatásokra szükségképen ezt az eredményt születték meg. Witte és pacifista elvbarátai, akik Oroszország összeroskadását 1914-ben, a mozgósításkor megjövendölték, teljesen igazolódtak.

A világháború kitörésekor az 1905-i rémes belső megrázókódtatás utórezgései még nem szűntek meg teljesen. A cárizmus halálos ellenségei, akik nagyrészen külföldön húzták meg magukat, várva-várták az alkalmas pillanatot, hogy a rendszert megdöntsék. Az erősen autokratikus orosz államrendben maga a cár volt a birodalom sorsának legfőbb irányítója, II. Miklós cárból azonban teljesen hiányzott nagy autokrata őseinek, Nagy Péter cárnak. I. Miklósnak ritka energiája. Lagymatag, bigott, fatalista ember volt a cár, aki el volt telve Istentől származó jogaival, de játéklabdája volt a cárnének és a köréje sereglő udvari kamarillának. A szűkebb környezet tagjai közül a cári párra a paraszt Rasputin gyakorolt legnagyobb befolyást. Rasputin Grigorij, a baromi erejű szibériai paraszt, a sötét Oroszország egyik legijesztőbb regényalakja, szinte sátáni varázserővel hatott a gyenge idegzetű, bigott cárnéra. Miklós cár és a cárné részben tehetségtelen, részben gálád emberekből álló környezetükkel a cárizmus hanyatlását mutatják. Rasputint 1916 december 29-én Dimitrij nagyherceg palotájában Jusszupov Félix herceg és Puriskievics, a birodalmi Duma szélső jobbszárnyának vezére, meggyilkolták, hogy a cárt és a cárnét rettentő befolyásától megszabadítsák. Ettől fogva az uralkodó pár a bizonytalanság örvényében hánykódott és rövid néhány hónap múlva beteljesedett a cárizmus sorsa.

Az elégedetlenség a Bruszilov-féle támadás fennakadása óta szinte napról-napra nőtt és a nép végsőkéig el volt keseredve. Az orosz népnek nincs sem kiforrott jelleme, sem szilárd értékfogalmakon alapuló erkölce. „Akár politikai, akár értelmi, erkölcsi vagy vallási szempontból vizsgáljuk az orosz — írja Paléologue a cárizmusról szóló feljegyzéseiben —, majdnem mindig a végtelen engedékenység és egyben a legéleesebb forradalmi szellem ellentétes látványát nyújtja. A muzsik kitartása és fatalizmusa, szelídsége és szenvtelensége közismert; jámborsága és lemondása néha fenséges. De egyszerre csak tiltakozik és fellázad. Dühé nyomban rettenetes bűnökre, vad bosszúállásra, a gonoszság és dühöngés végleteibe ragadja.”

Az 1914-i harctéri sikerek rengeteg emberélet feláldozásába kerültek. A Kárpátok a csapatok legjavát felemésztették s az 1915-i nagy vereség után már hallatszottak a forradalmi megmozdulás első morajlásai. Gorlice után a visszavonulás nem fejtellenül ment végbe, hanem szakadatlan ellenállással, ellen-támadásokkal s ezekben a harcokban az orosz hadseregnek még megmaradt emberanyaga nagyrésztben elfogyott. Az 1915-ik esztendőben Oroszország a hadjáratot elveszítette, de szövetségeseinek odaadó támogatásával 1916 tavaszán újból felkészült. Bruszilov jelentékeny győzelmeket aratott, de a legborzalmasabb emberáldozatokkal, a részletsikerek után pedig az orosz hadsereg létszáma leapadt, hadiszerkészletei elfogytak és a támadás megfeneklett. Az 1916. év végén már nyilvánvaló volt, hogy a gyenge, beteg, belső összetartás nélkül való orosz társadalom olyan rettentő megterhelést, mint a világháború, nem bír el. A rossz élelmezési viszonyok, a közigazgatási visszaélések, a szemérmetlen csinovnik-rendszer népnövezése végsőkéig elkésérették az orosz tömegek lelkét.

A reakció és a demokrácia élet-halálharca a birodalmi Dumában a háború kitörése után is tovább tartott. A mérsékelt pártok (kadettek) mindent a győzelmes háborúra építettek, közben a Duma haladó blokkja tovább harcolt a reakció ellen. Goremikin miniszterelnök, miután a pártok békéjét nem sikerült megvalósítania, 1915 szeptember 3-án a Duma üléseit elnapolta. Mint Poincaré emlékirataiban olvassuk, már az 1915-i nagy visszavonulás után szó volt arról, hogy Oroszország különbékét köt Németországgal, de a szövetségeseik diplomáciája kétségbeesett erőfeszítésével megakadályozta. Goremikin miniszterelnök 1916 február elején nyugalomba vonult s utódává a németbarát Stürmert nevezték ki, akit Paléologue mint alacsony jellemű, szegényes értelmű, fogyatékos szellemű embert jellemez. A háború hívei árulással vádolták, s a cárnál minden

követ megmozgattak, hogy elbocsájtására rábírák, végre sikerült: 1916 december 22-én megbukott, utóda Trepov lett. Trepov őszinte barátja volt Franciaországnak, rendíthetetlen híve a háborús politikának, de az intrikák keresztüztében ő sem sokáig tarthatta magát, 1917 január első napjaiban lemondott. A cár Golicin Dimitrijevic Miklós herceget, a szélső jobboldal egyik vezérét nevezte ki kormányelnökké, de ő is tehetetlennek bizonyult a megmozdult tömegekkel szemben.

A hadseregben az izgatás már régóta tartott. 1917 február 27-én három pétervári gárdaezred lázadt fel és csatlakozott a forrongó és sztrájkoló munkásokhoz; ez volt az 1917-i orosz forradalom kezdete. A mozgalom futótűzként terjedt át a pétervári helyőrségeire és az orosz főváros közelében lévő községek helyőrségeire, mire az állandóan ülésző dumabizottság látva, hogy a forradalom többé fel nem tartóztatható, amiért is a legtanácsosabb lesz a mozgalmat nemzeti irányba terelni, elhatározta, hogy ő maga áll a forradalom élére. Az események most már gyors egymásutánban peregtek le: a cár március 2-án tábornokai tanácsára lemondott, abban a hiszemben, hogy ez az egyetlen mód a monarchia megmentésére. A forradalom azonban nem akart többé hallani sem a cárról, sem a cárizmusról és le kellett mondania a trón jelöltnek, Mihály nagyhercegnek, a cár testvérének is. Ezzel a Romanovok 300 éves uralma véget ért. Oroszország 1917-ben, amint a forradalom jelszavaiból látjuk, ott tartott, ahol a nyugateurópai államok 1848 előtt. A dumabizottság ideiglenes kormányt alakított és proklamálta a kormányzás új alapelveit, amelyek között a teljes gyűlekezési szabadság, a nemzetgyűlés egybehívása az általános titkos választójog alapján, a nemzetiségi, felekezeti és egyéb korlátok megszüntetése, szóval a nyugateurópai országok százesztendő jelszavai szerepeltek. Az orosz tömegek örömmámorban úsztak, s abban a boldog reményben ringatták magukat néhány héten keresztül, hogy az újdonsült demokrácia meg fogja szabadítani őket a háború kínszenvedéseitől. Oroszország a kancsuka-uralomból belezuhant átmenet nélkül a nyugateurópai demokráciába. Lwow herceg, az új kormány elnöke, rögtön hozzákezdett a demokratikus elvek megvalósításához. A doktriner Lwow-kormány azt hitte, hogy az orosz nép, miután demokráciát kapott, spontán módon, a cári uralom terrorja nélkül ki fogja fejteni a benne szunyadó nagy lelki erőket. A mozgalom lelke, vezére Kerenszki Sándor ügyvéd volt, a mérsékelt szocialisták egyik feje, aki először az igazságügyministerséget vállalta, később a hadügyet vette át.

Kerenszkiék, akik maguk mögött érezték a szabadságtól

és demokráciától megittasult tömegeket, a legkisebb kételkedés nélkül hozták be Oroszországban a háború alatt a demokratikus újításokat. Ez volt az orosz forradalom tragikus tévedése. Kikiáltani a demokráciát, a szabadságjogokat a háború alatt, amidőn az állami abszolútizmusra tértek át a világ legdemokratikusabb országai, Amerika és Angolország is, szükségképpen azzal járt, hogy a háborús államgépezet pár hónap alatt megállott. Miután a tömegek napról-napra tüntettek és éljenezték a polgári egyenlőséget és a szent fegyelmezetlenséget, gombamódra burjánzottak fel a munkás- és katonatanácsok (szovjetek), amelyeknek gyökere visszanyúlik egészen az 1905-i forradalomig. A pétervári szovjet olyan hatalommá nőtte ki magát, amely elhomályosította rövidesen a kormányhatalmat s ezzel megkezdődött az orosz forradalom tragédiája.

Belpolitikában a forradalom a nyugateurópai népuralom elveit, a külpolitikában azonban a legszélsőbb orosz imperializmus nézeteit vallotta. Miljukov Pável, a külügyminiszter, aki a haladó kadétpártnak volt az embere, tovább akarta folytatni a háborút, s Oroszország hadicéljai közt ott szerepelt továbbra is Konstantinápoly megszerzése. Egyébként Miljukov az annexió- és hadikárpótlásmentes béke alapján állott és proklamálta Lengyelország függetlenségét. Mialatt Szentpéterváron a kormány berendezkedett az új népuralmi elvek szerint, abban a jámbor hiszemben, hogy megteremtette a szabad Oroszországot, a keleti arcvonalon pihentek a fegyverek.

Az entente-körökben nagy aggodalommal szemlélték az oroszországi eseményeket. Hiába volt Miljukov jegyzéke, amelyben el akarta oszlatni a gyanút és az aggodalmat, Párizsban és Londonban kételkedni kezdtek Oroszország szövetségi hűségében, de hogy az országot mégis megtartsák, Pétervárra küldték a francia Thomast, a szocialisták egyik vezérét és Hendersont, az angol munkáspárt egyik vezető emberét. De Oroszországban tovább terjedt az anarchia, hiszen a kormánynak alig volt hatalma. Április végén visszalépett Gucskov hadügyminiszter, május 2-án a szovjetmegbízottak beléptek a kormányba, s megalakult a koalíciós kormány, amelynek tagjai között ott volt Zeretelli, aki épp akkor tért vissza szibériai száműzetéséből, az orosz szocialisták régi, legkipróbáltabb vezére, Kerenszki pedig a hadügyminiszterséget vállalta. A hadsereget tovább demokratizálták, ami ellentmond a militarizmus legbelsőbb lényegének, mert a demokrácia önként nem szívesen veti alá magát fegyelemnek, s ezzel megkezdődött a hadsereg bomlása. Oroszország 1917 március 1-éig, a forradalom kitöréséig 15,123.000 embert hívott be katonai szolgálatra, s a

és demokráciától megittasult tömegeket, a legkisebb kételkedés nélkül hozták be Oroszországban a háború alatt a demokratikus újításokat. Ez volt az orosz forradalom tragikus tévedése. Kikiáltani a demokráciát, a szabadságjogokat a háború alatt, amidőn az állami abszolútizmusra tértek át a világ legdemokratikusabb országai, Amerika és Angolország is, szükségképpen azzal járt, hogy a háborús államgépezet pár hónap alatt megállott. Miután a tömegek napról-napra tüntettek és éljenezték a polgári egyenlőséget és a szent fegyelmezetlenséget, gombamódra burjánzottak fel a munkás- és katonatanácsok (szovjetek), amelyeknek gyökere visszanyúlik egészen az 1905-i forradalomig. A pétervári szovjet olyan hatalommá nőtte ki magát, amely elhomályosította rövidesen a kormányhatalmat s ezzel megkezdődött az orosz forradalom tragédiája.

Belpolitikában a forradalom a nyugateurópai népuralom elveit, a külpolitikában azonban a legszélsőbb orosz imperializmus nézeteit vallotta. Miljukov Pável, a külügyminiszter, aki a haladó kadétpártnak volt az embere, tovább akarta folytatni a háborút, s Oroszország hadicéljai közt ott szerepelt továbbra is Konstantinápoly megszerzése. Egyébként Miljukov az annexió- és hadikárpótlásmentes béke alapján állott és proklamálta Lengyelország függetlenségét. Mialatt Szentpéterváron a kormány berendezkedett az új népuralmi elvek szerint, abban a jámbor hiszemben, hogy megteremtette a szabad Oroszországot, a keleti arcvonalon pihentek a fegyverek.

Az entente-körökben nagy aggodalommal szemlélték az oroszországi eseményeket. Hiába volt Miljukov jegyzéke, amelyben el akarta oszlatni a gyanút és az aggodalmat, Párizsban és Londonban kételkedni kezdtek Oroszország szövetségi hűségében, de hogy az országot mégis megtartsák, Pétervárra küldték a francia Thomast, a szocialisták egyik vezérét és Hendersont, az angol munkáspárt egyik vezető emberét. De Oroszországban tovább terjedt az anarchia, hiszen a kormánynak alig volt hatalma. Április végén visszalépett Gucskov hadügyminiszter, május 2-án a szovjetmegbízottak beléptek a kormányba, s megalakult a koalíciós kormány, amelynek tagjai között ott volt Zeretelli, aki épp akkor tért vissza szibériai száműzetéséből, az orosz szocialisták régi, legkipróbáltabb vezére, Kerenszki pedig a hadügyminiszterséget vállalta. A hadsereget tovább demokratizálták, ami ellentmond a militarizmus legfelsőbb lényegének, mert a demokrácia önként nem szívesen veti alá magát fegyelemnek, s ezzel megkezdődött a hadsereg bomlása. Oroszország 1917 március 1-éig, a forradalom kitöréséig 15,123.000 embert hívott be katonai szolgálatra, s a

hadsereg eddig az ideig 5,975.341 főnyi legénységet és 63.674 tisztet veszített. Ez a rengeteg veszteség természetesen közreműködött a hadsereg felbomlásában. Ugyanekkor csődöt mondott a fegyelem a balti flottánál, majd híre futott a földosztásnak is, ami szintén bomlasztotta a fronton küzdő hadseregeket.

Április 3-án a félszocialista és félpolgári forradalomnak új korszaka kezdődött. Ezen a napon érkezett meg svájci száműzetéséből Lenin (Uljanov Wladimir) több társával együtt, Németországon keresztül, Ludendorff tábornok támogatásával. Lenin amikor Pétervárra megérkezett, az őt üdvözlő szónok szavaira azt válaszolta, hogy világszerte megkezdődött a proletáruralom hajnalhasadása, az egész világ új forradalom előtt áll, melynek az orosz forradalom csak kezdete. A bolsevikiek kezdettől fogva azt hirdették, hogy nem kell kormány, a szovjet vegyen át minden hatalmat és a munkásosztály ragadja magához Oroszország kormányát, minden más társadalmi osztály kizárásával.

Lenin és a bolsevikiek békét hirdettek; ellenfeleik, Kerenszkiek és a társadalmi forradalmárok tovább akarták folytatni a háborút, amelybe már belebetegedett az orosz nép. A bolsevista propaganda tanításait nem értették meg az orosz tömegek; a világforradalom, melyre Lenin számításait alapította, hiú rögzelmének bizonyult, de megértették a tömegek Leninéknek azt a kijelentését, hogy Oroszországnak békét kell kötnie. Mint-hogy propagandájuk a béke jegyében folyt le, rettentően demoralizálták az orosz tömegeket, főleg a katonaságot. A munkások egymásután rendezték a sztrájkokat, s az ipari termelés annyira aláhanyatlott, hogy termelési anarchia fenyegette az országot. Az 1905—1906-ban előtört agrármozgalom most ismét fellángolt. Minthogy a kormánynak nem voltak megfelelő eszközei a fejtelenség megfékezésére, a forradalmi mozgalom csakhamar áterjedt a pétervári helyőrség csapataira és a balti hajóhad matrózaira. Június 5-én kommunizálták a Ruzkaja Wolja című újságot. A mensevisták — a mérsékelt szocialisták — és a társadalmi forradalmárok hovatovább elvesztették a tömegekre gyakorolt befolyásukat. A Kerenszki-kormány azonban azt hitte, hogy megmenti a forradalmat a háború továbbfolytatásával. A demokratikus kormányzatban még volt egy kis erő és ideig-óráig még tudott hatni a katonaságra. A szövetségesek még az 1916-ban, Chantilly-ban tartott értekezleten elhatározták, hogy a következő esztendőben a központi hatalmak ellen nagy általános támadást kezdenek, s ebbe bele kellett kapcsolódnia Oroszországnak is, ámbár Alexejev, a vezér-

kar főnöke, nem titkolta azt a véleményét, hogy az orosz hadsereg már minden nagyobb hadműveletre képtelen.

Kerenszki végigjárta a harctereket, gyűjtő beszédeket mondott a katonaságnak és a demagógia eszközeivel csodás eredményeket ért el; a felbomlásban levő orosz hadsereggel június 16-án megkezdték a támadást Keletgalíciában, Zlocsovnál. Kerenszki lelkesítő napiparancsai után 65 kilométer szélességben 31 hadosztályt összpontosítottak, 800 könnyű-, 158 közép-, 370 nehézágyúval, s a XI. és a VII. orosz hadsereg gyalogsága június 18-án megkezdte a támadást. Az orosz tömegtámadásnak sikerült majdnem egész szélességben benyomni az arcvonalat. Ez a kis eredmény annyira elkápráztatta Kerenszkit, hogy a június 18-át, mint a forradalom nagy napját glorifikálta. Kerenszkiék már néhány nap múlva keservesen csalódtak. Félreismerték Leninek és a baloldaliak erejét, s elfelejtették, hogy a demokrácia és a háború, legalább tartósan, össze nem egyeztethetők. A támadás már június 23-án összeomlott. A XI. és a VII. hadsereget megverték, majd a németek Tarnopolnál támadásba mentek át (július 6-án) és az arcvonalat, amelyet ellanyhult orosz csapatok ímmel-ámmal védtek, számottevő veszteségek nélkül áttörték. Az orosz katonák ezrei szöktek a harctérről, s ámbár Kornilov tábornok, főparancsnok, halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a szökést, az orosz katonák tömegesen indultak haza.

A vereség után egymást érték a sztrájkok, a katonák, a matrózok kisebb sporadikus lázadásai és a kormányválságok. Megalakult közben a második, majd nemsokára a harmadik koalíciós kormány, amelyek harcot kezdtek a szovjetek ellen s megpróbálták helyreállítani a hadseregben a fegyelmet, de sikertelenül. Július 8-án Kerenszki miniszterelnök lett, Zeretelli belügyminiszter, Terescsenko külügyminiszter, aki jegyzékében hangsúlyozta, hogy Oroszország a háborút folytatja, közben üldözőbe vették a bolsevikieket, úgy hogy Lenin kénytelen volt Finnországban elrejtőzni, Trockijt, Kamenevet, Krilenkót pedig letartóztatták. Mialatt Szentpéterváron a pártok egymással viaskodtak és a kormány megpróbálta összeszedni a nemzeti erőket a háború folytatására, a németek a rigai arcvonalat áttörték. Az orosz hazafiak megrémültek és a katonatisztek, a régi cári hagyományok hívei, összeesküvést is szöttek a belső rend helyreállítására és a bolsevista agitáció elfojtására, s felmerült a katonai parancsuralom gondolata is. Az összeesküvés szelleme Kornilov tábornok volt, akit 1917 június 16-án fővezérré neveztek ki, s azóta ő volt Oroszországban a rend híveinek eszköze. Az összeesküvést azonban a kormány megtudta,

erre Lwow miniszterelnököt Kerenszki elfogatta, Kornilovot pedig lemondatta a fővezérségről. Vezérkari főnök ismét a gyenge akaratóú Alexejev lett, a fővezérséget Kerenszki tartotta meg magának. A katonai párt és Kerenszkiék harca természet-szerűleg elősegítette a bolsevikiek győzelmét. Szeptember 25-én új koalíciós kormány alakult — immár negyedik —, amelyben a szocialista forradalmárok, a szociáldemokraták, radikális demokraták és a kadétek voltak képviselve, de ez sem tudott megküzdeni a pétervári szovjettal, amelynek Trockij állott az; élén. Közben az élelmiszerhiány végsőkig elkésérítette a tömegeket. Kerenszki csak frázisokkal tartotta jól az éhező lakos-ságot, de a nyomorúságon segíteni nem tudott; nem volt meg; benne sem az államférfiúi előrelátás és bölcsesség, sem a forradalmi vezérek energiája. Mindezek a tulajdonságok annál nagyobb mértékben megvoltak ellenfelében, Leninben. Szeptember végétől kezdve már nyílt a harc a földalatti agitáció révén napról-napra erősbödő bolsevisták és a Kerenszki-kormány között, s a demokratikus rezsím élete ettől fogva hiú erőlködésben és folytonos tanácskozásban telik el. A bolsevisták annyira megerősödtek, hogy még a gyors békekötés sem tudta volna megmenteni a Kerenszki-kormányt. A bolsevizmus hatalmas éltető elemei voltak: a városokban a leírhatatlan nyomor*, a gazdasági élet gépezetének teljes fennakadása, a tömegek háborús kimerültsége.

A bolsevik párt központi bizottsága október 10-én annyira erősnek érezte magát, hogy Lenin elnöklete alatt elhatározta az államcsíny, 16-án pedig az államcsíny végrehajtására külön bizottságot szervezett. Október folyamán sikerült a bolsevikoknak az egész pétervári helyőrséget forradalmasítaniok. A Kerenszki-kormányt gyakran szokták összehasonlítani a magyarországi szerencsétlen Károlyi-rezsimmel, de a hasonlat nem egészen találó; Kerenszki az utolsó hetekben erélyes volt, s megpróbált szembeszállani a szélsőbaloldali forradalommal: a bolsevikiek lapjait betiltotta, a vidéki közigazgatási közegeknek pedig szigorú utasításokat adott a fejtelenség elfojtására.. De túlerővel állott szemben; Leninek a béke csábító ígéretével megnyerték maguknak Oroszország nagy tömegeit. Kerenszki október 24-én az ideiglenes parlament ülésén, ahol a mensevikiek már ingadozni kezdtek, nagy beszédet mondott, melyben kijelentette, hogy a kormány a készülő bolsevista forradalmat el fogja nyomni. A bolsevikiek ekkor már fegyvereket osztogattak szét a pétervári munkások között és a Péter Pál-erőd az övék volt. Az események most már egymásra torlódtak. Október 25-én a fellázadt matrózok bevonultak Pétervárra és

a városnak minden fontos pontját megszállták. Hiába kért Kerenszki a harcterekről megbízható csapatokat, a forradalmárok körülzárták a téli palotában és csak nagy ügyel-bajjal tudta megmenteni a puszta életét. Cseremisov, az északi arcvonal parancsnoka, elárulta s cserbenhagyta Kerenszkit. A bukkott diktátor Pskowba ment, ahol ellenforradalmi bizottságot szervezett, s miután a bolsevikiek Moszkvában is még aznap győztek, Lenin és társai október 25-ről 26-ra virradó éjjel Oroszországot tanácsköztársaságnak nyilvánították. A pétervári szovjetből a mensevikieket, a társadalmi forradalmárokat kiszórták, kihirdették a saját parancsuralmukat, majd a hírhedt anarchista elméletírónak, Necsajevnek a módszereivel százezrek holttestein felépítették az új világrendet, amely ma is rendületlenül fennáll Oroszországban.

Kerenszki és több orosz politikus, akik azóta megírták emlékirataikat, azt állítják, hogy Oroszország a nyugati hatalmaknak köszönheti összeomlását, mert érettük vérzett el. Ezzel az állítással szemben a pártatlan igazság az, hogy a háborúba az Izvolszkijok és Szászovok politikája, a háborús klikk hatalmi vágya és a bárgyú cárizmus sodorták Oroszországot. Az embertelen, rossz hadvezetés már 1916-ban annyira elkese- rítette a tömegeket, hogy akkor mutatkoztak az összeomlás jelei. Ezt maga Kerenszki állapítja meg; de akkor miért akarta tovább folytatni a háborút? Kerenszki azzal menti magát, hogy megakadályozta a központi hatalmak győzelmét azzal, hogy kitarzott. Ez azonban nem bizonyítható. Csak az biztos, hogy ő és munkatársai fejtetőre állították a józan ész; egy kimerült, összeomlott országgal tovább harcoltak és ezzel elpusztították a csenevész orosz demokráciát, mielőtt meggyökerezett volna. Nemcsak a helyzet, hanem az egyének is nagyban közreműködtek abban, hogy a bolsevista forradalom diadalmaskodott. Kerenszki Sándor csak nagyszabású demagóg volt, ideológus, nem reálpolitikus; a nyugateurópai demokráciát annyira imádkta, hogy nem sajnálta feláldozni érte honfitársai millióinak életét. Lenin és Trockij viszont igazi forradalmi vezérek, amelyeneket csak a cári abszolútizmus, az ochrana hazája tudott kitermelni magából; orosz forradalmi típusok, kiknek jellemrajzát megtaláljuk Dosztojevszkij regényeiben. Trockij a szervező forradalmár, a szovjet fizikai hatalmának megteremtője; Lenin a rendszer kidolgozója, aki eszméinek megvalósításában Dzsingisz khán és Tamerlán módszereit alkalmazta. Munkatársaik az ideológiák őrzőjei, de egytől-egyig kitűnő agitátorok vagy szervezők, mint Zinovjev, Kamenev, Radek, Bucharin. A demo-

krácia megbukott és Oroszország ugyanúgy, mint Franciaország a jakobinusok uralmával, az abszolutizmus karjaiba zuhant vissza.

A német seregek kihasználva az oroszországi felfordulást, Rigáig nyomultak előre, mire a megrettent szovjetkormány békét kért. Hosszas, egyszer megszakadt tárgyalások után 1917 március 7-én Bresztlitovszkban írták alá a békeszerződést.

Az entente támadása közben tovább tartott nyugaton. Július legvégén az angolok támadtak Flandriában, majd Arras, St. Quentin és Chemin des Dames mellett a franciák. Augusztus 20-án a franciák Verdunnél olyan nagy erővel és előkészülettel léptek fel, hogy a németek állásait néhány kilométernyire hátranyomták. Szeptember 20-tól kezdve iszonyú és véres csaták dúltak Flandriában, amelyek eltartottak egészen az esztendő végéig. November 20-án az angolok először alkalmazták önállóan a tankokat és több száz hadigéppel törtek neki a németek állásainak. Ludendorff nagy zavarban volt, alig tudta pótolni a csapatokat ért súlyos veszteségeket. A flandriai harcok egész december elejéig elnyúltak.

Az olasz harctéren az Osztrák-magyar monarchia seregei az 1916-i balsikerű támadás után védekező állásban maradtak. Cadorna olasz fővezérnek kilenc nagy támadása vérzett el az isonzói szakaszon, aránylag csekély osztrák-magyar haderőkkel szemben. A nagy terepnehézségek és az igen jól megszervezett védelem okozták az olasz hadseregek kudarcát. Cadorna 1917 májusban kezdte meg a tizedik isonzói csatát, de ez sem járt még csak részletsikerekkel sem; június folyamán Dél-Tirolban tettek az olaszok kísérletet, majd augusztusban tizenegyedszer rontottak neki, hatalmas tüzérségi előkészítés után, az isonzói sziklafalaknak. Cadorna célja Trieszt elfoglalása volt, s mint-hogy a tizenegyedik támadást már valamelyes részletsiker kísérte, attól lehetett tartani, hogy a tizenkettedik támadás eljut Triesztig. Ez indította az osztrák-magyar hadvezetőséget[^]áfra, hogy nagy támadást kezdjen 1917 októberében. Támadási pontul a Flitsch—Tolmino-frontszakaszt szemelték ki. Résztvett a támadásban Below német tábornok a XIV. német hadsereggel. Október 24-én,- ámbár az olaszok néhány nappal előbb cseh szökevényektől megtudták, hogy támadás készül, a legfényesebb eredménnyel járt az áttörés. Az egész olasz arcvonal megrendült és a hadsereg vagy 300.000 fogoly és rengeteg mennyiségű hadianyag elvesztése után decemberben a Piavefolyó vonalánál állt meg. Az áttörésnek igen jelentékenyek voltak úgy a stratégiai, mint az erkölcsi eredményei. A hosszú, tekervényes olasz arcvonal sokszáz kilométerrel megrövidült,

a győzelem pedig a központi hatalmak támadó erejét és fölénytel bizonyította. Cadorna olasz fővezért kudarcai miatt menesztették, utóda Armando Diaz lett.

Az 1917. esztendő a központi hatalmakra nézve fényes eredményekkel végződött: Oroszország összeomolva kiállott a küzdők sorából, Romániát, Olaszországot megverték, nyugaton pedig a német csapatok az angolok tömegtámadásaival szemben megtartották csaknem összes állásaikat.

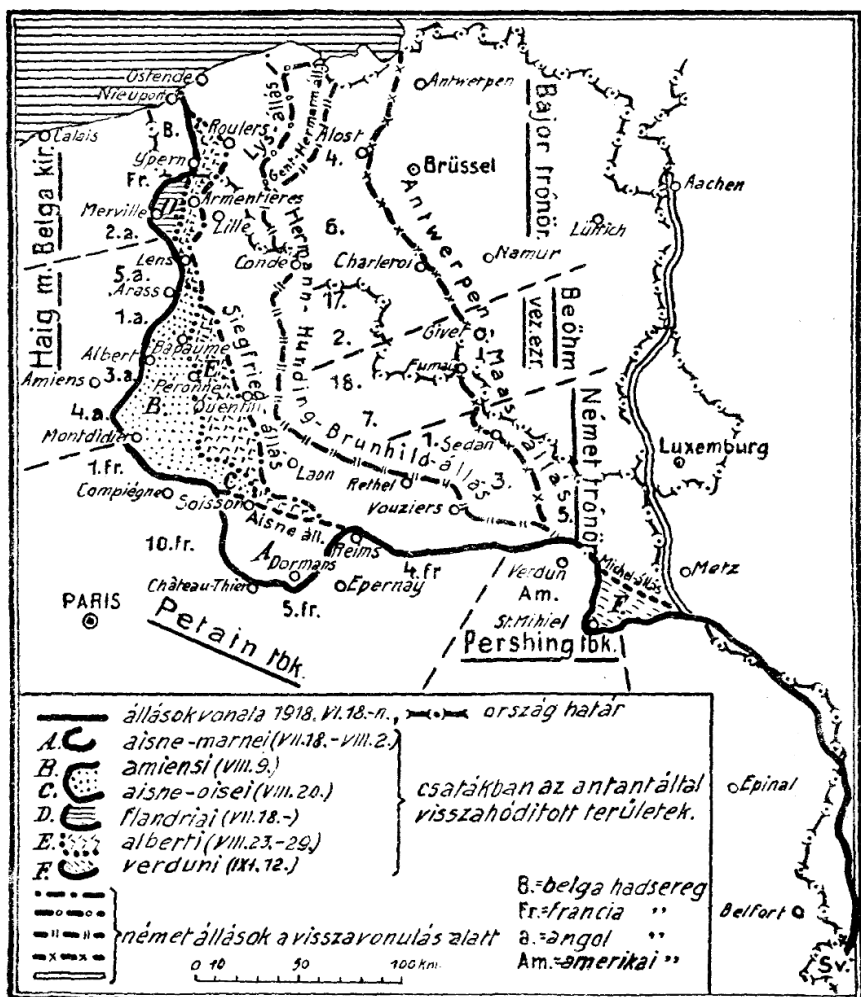
LUENDORFF TAVASZI TÁMADÁSA.

Ha a német hadvezetés szándékaiba beletekintünk, azt vehetjük észre, hogy Németország, amely kezdetben azt hangoztatta, hogy határainak védelmére fogott fegyvert, attól fogva, hogy a tábornokok diktátorokká emelkedtek, olyan célokért harcolt, amelyek túlmentek az önvédelem határán. Hindenburg és Ludendorff győzni akartak és foglalni, megtartani Belgiumot, átalakítani Közép-Európát a német imperialisták elgondolása szerint, megtartani esetleg Franciaország északi megyéit. Ezért ment Németország olyan csökönnyösen, szívósan a végső győzelem kockázatáig. Az 1918. esztendő elején Ludendorff egy minden eddigit felülmúló arányú csata tervein dolgozott, amely az ő elgondolása szerint egy csapásra meghozta volna a várva-várt döntést, s a győzelmes béke gyümölcse egyszerre a birodalom ölébe hullott volna. Ludendorff először január 8-i emlékiratában terjesztette a császár elé a döntőnek készülő csata terveit. A császár megmutatta azt Hertlingnek és Kühlmann-nak, Vilmos mellé azonban ebben a sorsdöntő időben egy Bismarckhoz hasonló zseniális politikus kellett volna tanácsadónak. Az entente-had vezetőség sejtve, hogy mi készül, elhatározta, hogy védelmi állásban marad, közben Ludendorff előkészítette az emberiség történelmének legnagyobb hadműveletét.

A németek a felszabadult keleti harcterről 42 hadosztályt vittek át nyugatra, a többi 40 hadosztály továbbra is Oroszországban maradt. Ludendorffnak 193 hadosztálya volt már 1918 februárjában nyugaton, amellyel 185 hadosztályt kitevő entente-haderők állottak szemben. Az egész német haderő 3,574.906 emberre rúgott február végén; először fordult elő a világháborúban, hogy a németek számbeli fölényben voltak az entente-csapatok fölött. Ludendorff olyan győzelmet akart aratni, amely megsemmisítette volna a franciákat és az angolokat. Homburgban február 13-án, midőn tervezetét a császár elé terjesztette, előadásában kifejtette, hogy a német hadseregre olyan katonai feladat vár, amilyen előtt még sohasem

állott hadsereg a történelemben. Delbrück szerint Ludendorff terve nagystílusú stratégiai eszme volt és a szónak legigazibb értelmében napóleoni. Hoffmann tábornok hibáztatja Ludendorffot, hogy nem dobta be a tűzvonalba az összes rendelkezésre álló erőket; Churchill szerint az egész offenzíva helyrehozhatatlan hiba volt, mert ha Ludendorff defenzívában marad, visszaverte volna még sokáig az entente-haderők összes támadásait, s a világháború egyezményes békével végződött volna. Ludendorff biztosra vette az áttörést, amely után az állóharc ismét mozgóharcra változott volna. A st. Quentin-i 75 kilométeres kicsiny frontszakaszon három hadseregnek: a XVII. Below-féle, a II., a Marwitz-féle és a XVIII. Hutier-féle hadseregnek kellett az áttörés nagy művét végrehajtani. A három támadó hadsereg 59 hadosztályt tett ki. Az entente-hadvezetőség, amely februárban Foch tábornok vezérlete alatt végrehajtóbizottságot szervezett, elhatározta, hogy védekező állásban marad a támadás alatt, arra számítva, hogy a német hadsereg a kiépített állásokon elvérzik. A német gyalogság, megfelelő tüzérségi előkészület után, március 21-én kezdte meg a támadást és sikerült elfoglalnia az egész támadott arcvonalszakaszon az első állásokat, melyeket a III. és az V. angol hadsereg védett. A németek olyan iramban közeledtek Amiens felé, hogy március 25-én már csak 30 kilométernyire voltak a fontos várostól, közben kiterjesztették a támadást egészen a tengerig. Clemenceau miniszterelnök, aki ebben az időben Compiègne-ben tartózkodott, azt jelentette Párizsba, hogy készen kell lenni a város közeli elhagyására, de a franciák harcolni fognak akkor is, ha csapataik a Pyreneusokig vonulnak vissza. Közben Foch tábornok, a politikusok hosszú tanakodása után, március 26-án átvette a fővezérséget és most már a szövetségeseknél is megvalósult, az utolsó órában, az annyi idő óta sürgetett egységes vezetés. De a németek közben kezdtek kimerülni. Soha ilyen harci elszántság nem uralkodott a német hadseregben, soha ennyire nem hatotta át a hadvezetést és a csapatokat a győzelem akarata, mint az utolsó nagy, valóban döntőnek készülő német támadás megindulásakor. A franciák kisebb erőkkel, de a támadókéhoz hasonló szívóssággal védekeztek és hadvezetőségük művészién rendezte a védelmet. A Somme és Oise között fekvő kritikus szakaszon beékeltek három francia hadsereget és az egész szakasz védelmét Fayolle tábornoknak rendelték alá; tudták jól, hogyha Amiens elesik, a legfontosabb stratégiai pont vesz el és ismét Párizst fenyegeti a német hadsereg. Április 4-én és 5-én megismétlődtek a támadások Amiens ellen, de Foch tábornok idejében bevette a tűzvonalba az új tartalé-

kokat, amidőn a németek hadianyaguknak és emberanyaguknak egyformán fogytán voltak. Március 21-től áprilisig a németek 60 kilométert haladtak előre, de az arcvonalat áttörni nem tudták; Ludendorff kudarca nyilvánvalóvá lett. Hoffmann tábornok igen elítélően nyilatkozott Ludendorff taktikájáról. Hibáztatja főleg azt, hogy a támadást esztelen emberpocsékolással tovább folytatta, holott az áttörés már nem sikerülhetett, amiért is a még mindig számottevő német erőkkel védelemre kellett volna berendezkednie.

Az entente-hataltnak támadása és áttörése 1918. július—szeptemberben.

Május végén Ludendorff újból támadást kezdett és csapatai 26-án az állásokat többhelyütt benyomták; 30-án bevették Chateau Thierryt és ismét a Marnenál állottak a német seregek, ahol 1914-ben feltartóztatták őket. De a franciák nem rendültek meg: Clemenceau képviselőházi nagy beszéde csak úgy izzott az elszántságtól. A németek ismét előre mentek és a XVIII. hadsereg július első napjaiban elfoglalta a compiégnei magaslatokat. A franciák új, a támadók taktikájához alkalmazott védelmi módszerükkel azonban az ellenség további előrehaladását megakadályozták.

Június 15-én az osztrák-magyar hadsereg kezdett támadást az olaszok ellen, de a vállalkozás szomorú vereséggel végződött.

József főherceg, aki a piavei támadásban mint a VI. hadsereg parancsnoka vett részt, lesújtó, de igazságos bírálatot mond háborús feljegyzéseiben a tervezett hadműveletről. „Ellátásunk napról-napra rosszabb lesz” írja. „Ma (1918 február végén) már csak 250 gramm húst, melynek kétharmadrésze csont, vizes levest és 400 gramm kukoricakenyeret kap egy ember 24 órára. Egész éjjel nehéz munkát végezni, nappal őrsegen lenni, esetleg küzdeni vagy gyakorlatozni, semmit sem enni és a szabadságtilalom miatt szabadságra sem gondolhatni: ez már valóban túlságosan sok követelmény, amelyet csak rövid ideig lehet elbírní.” József főherceg elmondja még, hogy a támadáshoz szükséges hadianyag hiányos és silány volt; ő maga csekély veszteséggel el tudta foglalni a Montello-magaslatot, de tartalékok és áthajózó-anyag híján nem volt képes tartani. A vereség erkölcsi hatása igen nagy volt; ez rendítette meg először a központi hatalmak verhetetlenségébe vetett hitet.

SZÖVETSÉGESEK ELLENTÁMADÁSA.

Miután a német hadseregek ugyanúgy kifulladtak, mint 1914 szeptemberében, Foch tábornok elérkezettnek látta az időt egy új, nagyszabású ellentámadás megkezdésére, amelynek az 1918. év végén vagy a következő év elejéig meg kellett hoznia a szövetséges és társult hatalmak számára a döntő győzelmet.

Az 1918. év júliusában már több, mint egy millió amerikai katona állott harcrakészen Franciaország földjén és számuk folyton nőtt. Foch tábornok július 18-i támadásában már nagyobb számmal vettek részt. A hadihelyzet tehát mindenképpen kedvező volt arra, hogy a szövetségesek nagy, általános támadást kezdjenek. A németeknek az öt nagy támadás, amelyeket márciustól júliusig a szövetségesek hadállásai ellen intéztek, rengeteg emberükbe került; a csapattestek úgy meg-

fogyatkoztak, hogy a zászlóaljok már csak 400 emberből állottak. Foch tábornok június 24-én beszélte meg az új támadás tervét Petain, Haig, Pershing tábornokokkal. A szövetségesek most már elvitázhatatlan fölényben voltak a németek felett: jobb volt a hadianyaguk, tankjaikkal, repülőik százaival kezdték meg a támadást, kitűnő volt az élelmezés, a német hadsereg utánpótlása viszont megakadt; 60.000 félig-meddig gyógyult sebesültet küldtek vissza havonkint a tűzvonalba, de ezek a veszteségeket nem pótolhatták. Ilyen körülmények között érkezett el augusztus 8-a, a német hadvezetőség „fekete napja”, mint ezt a napot maga Ludendorff nevezi. Augusztus 8-án hajnali 4 órakor megkezdte a támadást az első angol és az első francia hadsereg Amiens ellen. 600 tank kúszott elől, nyomukban mesterséges felhőkbe burkolva az angol és francia gyalogság. A II., XVII., VII., XVIII. német hadseregek néhány óra alatt tönkrementek. A németek az első két órában 16.000 foglyot, 200 ágyút vesztek és a szövetségesek 20 kilométert nyomultak előre. Berlinben olyan nagy volt az ijedelem, hogy Hintze külügyi államtitkár a holland királynő közbenjárását kérte. A szövetségesek ekkor már oly biztosak voltak győzelmükben, hogy békéről szó sem lehetett. Foch tábornok, akit augusztus 7-én Franciaország marsalljává nevezték ki, 10-én tovább támadott, s kiterjesztve a támadási területet Montdidiertől délkeletre, augusztus 20-án Noyon és Soissons között ment át támadásba. Mindenütt győzött, úgyhogy a németek elvesztettek minden területet, melyet a tavaszi támadó hadjáratban szereztek. Szeptember 9-én a szövetségesek elérték a Siegfried-állásokat Cambraínál.

Ludendorff ahhoz a taktikához folyamodott, hogy lépésről-lépésre hátrált, s nem adott fel egy darabka területet sem harc nélkül. De a kritikus augusztus 8-a után ugyanúgy megrendült a hit Ludendorffban, mint ahogy megrendült Napóleonban az 1812-i orosz hadjárat után; nem bíztak benne többé sem a császár, sem a hadsefeg. Ludendorff azt hitte, hogy ilyen tervszerű visszavonulással, a végletekig menő defenzívával, lassanként kimeríti az ellenséget és így elérkezik a pillanat az egyezményes béke megkötésére. De közben megkezdődött a központi hatalmak hadseregeinek bomlása. Bulgária szeptember 29-én kapitulált, a kisázsiai német csapatok elvesztették Palesztinát, mire Törökország is megadta magát szeptember 30-án. Foch tábornagy most a Meusenél készített elő nagy offenzívát (szeptember 26-án), ugyanakkor az angolok a Siegfried-állásokat rohamozták. Szeptember 28-án megkezdték a németek Flandriában a visszavonulást, majd október 11-én és 12-én

Ludendorff elkeseredett harcok után feladta a Chemin de Dames fensíkot. A szeptember 29-i Spaaban tartott összejövetelen Ludendorff már le volt hangolva és Hintze államtitkár előtt kijelentette, hogy tekintettel a forradalom közelségére, rögtön meg kell kezdeni a fegyverszüneti tárgyalásokat. Ugyanakkor elhatározták, hogy Wilson elnökhöz folyamodnak közvetítésért. Hertling kancellár, aki különben most visszalépett és Hintze államtitkár olyan bürokratikusán, lassan, lagymatagon intézték a külpolitikai kérdéseket ezekben a kritikus pillanatokban, mint ahogy békeidőben szokás előkészíteni egy nemzetközi értekezletet. A békeajánlatot Wilson október 5-én kapta meg, de érdemleges választ sem adott, mert még szeptember 27-én kijelentette, hogy csak a győzelem hozhatja meg a szövetségesek számára az óhajtott békét. Badeni Miksa herceg, az új kancellár, ebben az időben már belement volna Elzász-Lotaringia autonómiájába és a bresztlitovszki béke revízióját is felajánlotta. Foch marsall október 14-én parancsot adott ki, hogy az ellenségnek nem szabad időt engedni a defenzívára való berendezkedésre, majd új támadást kezdett az egész vonalon. Ludendorff október 28-án, közvetlenül az összeomlás előtt lemondott, utóda Groener tábornok lett. A német hadvezetőség azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Antwerpen-től egész a német határig visszavonja az összes csapatokat, midőn belátva a további ellenállás hiábavalóságát, fegyverszünetért folyamodott. Foch tábornagy november 7-én kaptái meg a német főparancsnokságtól azt a dróttalan távirón közvetített kérelmet, hogy engedje be az állásokba a német meghatalmazottakat. A Meubeuge—La Chappelle—Guise-útvonalon találkozott össze a francia előőrsökkel a küldöttség, melyet Erzberger, az ismert nevű politikus és Winterfeld tábornok, egykori párizsi katonai attasé vezettek és Campiégne és Soissons között, a laiglei erdőben, egy vasúti kocsiban kezdték meg a tárgyalásokat. A fegyverszünet november 11-én jött létre.

Az osztrák-magyar csapatok erkölcsi értéke az utolsó hónapok kimerültsége, a háborús fáradtság, a rossz élelmezés következtében meglehetősen lesüllyedt. Október 24-én az angolok az alsó Piavenál támadást kezdtek ez ellen a hadsereg ellen, amely régi erejének nagyrészt elvesztette és amelyet a júliusi és augusztusi éhségnapok gyötrelmei teljesen kimerítettek. Nem voltak egyenlő értékűek az erők. Ezt a hadsereget a lelki veszedelmek, az izgatás, s a defetizmus egyéb nemei természetesen megkörnyékezték.

Az élelem legrosszabb volt, az emberek lesoványodtak, ruházatuk a koldusokéra emlékeztetett. A büszke osztrák-magyar armádia, amely 1914—15-ben oly legendás erővel rohamozott meg ellenséges túlerőket, ebben az időben már százalmas látványt nyújtott. Az angol hadsereg VII. hadosztálya minden nagyobb akadály nélkül átment a Piavén és megvetette a lábát a Pappadoli-szigeten. A Boroevics-féle hadsereg hátrálni kezdett és Féltra és Belluno kiürítése után Vittoriótól északra foglalt állást. A kimerült hadsereg fegyelme teljesen megrendült,, csak a gyors békekötés segített volna.

Az angolokkal egyidőben, október 24-én az olaszok a Hét-község fennsíkján kezdtek támadást az asiagói erődnél. A magyar csapatok kezdetben ellenálltak; s az olaszok csak a Monté Sisemolnál értek el némi eredményt, október 25-én azonban a losonci 25-ös gyalogezred egyik zászlóalja, amely az elvesztett állások visszafoglalására parancsot kapott, megtagadta az engedelmességet. Ezután az egész ezred fellázadt és a lázadás áterjedt a 22. székely gyalogezredre. A magyar csapatok lázadása nem jelentette azt, hogy a harci szellem teljesen kialudt volna. A magyar csapatok között az a hír terjedt el, szinte futótűzként, hogy a magyar határok veszedelemben fogognak, a védtelen Erdélyt ugyanúgy megrohanják az oláhok, mint 1916-ban; csapataink haza akartak sietni a haza védelmére. Valóban okatlan és teljesen céltalan volt védeni Ausztriát, amely már nem is létezett. Az összeomlás egyes történetírói; — Nowak, Glaise-Horstenau, Auerbach — a magyar csapatokra hárítják az összeomlás felelősségét. Tagadhatatlan, hogy először néhány magyar csapattest lázadt fel, de az írásos dokumentumok mind amellet szólnak, hogy a különböző nemzetiségű ezredek, a csehek, a horvátok, a tótok, a románok egymásután tagadták meg az engedelmességet és a fellázadt csapatok között sokszorta nagyobb számmal szerepelnek, mint a magyarok. A csehek kint a fronton feltűzték a nemzeti kokárdát, ezt kiabálva: „Klofác hív bennünket!” Az angol és olasz csapatok könnyű győzelmet arattak: október 24-től november 1-ig körülbelül 400.000 foglyot ejtettek. A további küzdelem céltalannak látszott és október 31-én Kroatina tábornok, aki József főherceget a déli hadsereg főparancsnokságában felváltotta, parlamentairek útján fegyverszünetet kért, majd Weber tábornok kisebb kísérettel átment a roverettoi frontszakasz előőrséi között és néhány napos tárgyalás után Páduában Diaz tábornokkal megkötötte a fegyverszünetet (november 3).

A Habsburgok nagyszerű hadserege, melyet évszázados tradíciók és páratlan fegyelem tartottak össze, s amelynek.

megalapítása a nagy Wallenstein nevéhez fűződik, a vesztt háború következtében szétbomlott s megsemmisült utána a Habsburgok birodalma is, melynek a Vittorio Veneto-nál ki-múlt hadsereg volt a fentartó eleme.

Az a kérdés, hogy mi volt az oka a központi hatalmak vereségének, már eldöntöttnek tekinthető. Hogy a defetizmus, az izgatás, a belső front felbomlasztása lett volna a vereség egyetlen oka, ezt csak az elfogultság állíthatja. A kérdés eldöntésére senki nem illetékesebb, mint Ludendorff, aki azt mondja, hogy a központi hatalmak hadereje az ellenséges túlerő következtében omlott össze. A stratégiai írók rámutattak különböző hibákra, amelyeket, ha a központi hatalmak nem követtek volna el, más lett volna a világháború kimenetele. Hoffmann tábornok elmésen állítja össze az elmulasztott nagy stratégiai alkalmakat; Churchill a németek és főleg Ludendorff több nagy stratégiai baklövésére vezeti vissza a vereséget. Ha például 1915-ben a központi hatalmak nem állnak meg az orosz várnégyszög elfoglalása után, hanem nyomulnak tovább előre Oroszországban és a cárizmust békére kényszerítik, — szerte — egészen másképp ütött volna ki a háború, mert hatalmas területet kaptak volna Oroszországban, mely a háborút táplálta volna és azután a franciák és angolok ellen vonulhattak volna, amint azt az eredeti Schlieffen-féle haditerv előírta. Ezek mind utólagos megállapítások, amelyeket azért nem fogadhatunk el, mert nem tudhatjuk, hogy milyen ellenintézkedéseket tett volna a másik fél.

A stratégiai hibák között a legnagyobbnak Ludendorff tavaszi támadása látszik, mert itt morzsolódott fel a német hadsereg, amely védelmi állásban valószínűleg még sokáig kitarthatott volna. A másik kérdésre: hogy meg lehetett-e volna a vereséget tisztességes, egyezményes békével előzni, nem lehet sem határozott igen-nel, sem határozott nem-mel felelni. A világháború nem hadseregek, hanem országok háborúja volt, a harci szenvedélyeket, a gyűlöletet mindkét részen a legmagasabb hatványra szították. Ludendorff éppen úgy győzni akart, mint Clemenceau és Lloyd George, egyik sem gondolt a harmadik eshetőségre: a megegyezésre. Amikor a központi hatalmak első békeajánlatukat megtették, az entente-hatalmak olyan feltételeket hangoztattak, melyek a vereség beismerését jelentették volna. Lehetséges, hogy ha a központi hatalmaknál stratégia és a politika együtt működik, alkalmas időpontban, például 1917 elején létre jön a béke megegyezéses alapon, A központi hatalmak győzelmei sohasem jártak politikai követke-

menyekkel, legfeljebb azzal, hogy tovább húzták a háborút... A világháború kimenetelét eldöntötte végeredményben az a törvény, amely minden fegyveres mérkőzést eldöntött: az a fél győzött, amely tovább bírta hadiszerral meg emberanyaggal.

A HÁBORÚS ÁLLAMOK POLITIKAI ÉLETE 1917—18-BAN.

Az entente-államokban, ahol a közvélemény a fegyverek zaja közben is úr maradt, a politikai élet nagy átalakulásokon ment keresztül. Az angol közvélemény 1916 óta a kormány ügytelenségére hátrította a hosszan tartó háború borzalmaival és 1916 november 12-én — mint említettük — újjá szervezték a kormányt és a radikális Lloyd George-t állították az ügyek élére. Az angol közvélemény, amely bámulatos biztonsággal szokott ítélni nehéz helyzetekben, valóban megtalálta a walesi ügyvédben a vezetésre legalkalmasabb politikust, aki az angol hatalmi akaratot ugyanúgy képviselte a világháborúban, mint Pitt a napóleoni háborúk idején. Az új premier a kormány kebelében háborús bizottságot szervezett, amelybe belevonta a parlamenten kívül álló kiválóságokat is, mint aminők Curzon lord, a munkáspárti Henderson, Miller lord és Bonar Law voltak.

Franciaországban Nivelie tábornok elbocsátása után a Ribot-t is menesztették és Painlevé, az eddigi hadügyminiszter alakított új kormányt. Franciaország és Oroszország eközben fontos tárgyalásokat kezdtek a lengyel kérdéssel. A lengyelek nagyon okos politikát követtek: bekapcsolódtak a központi hatalmakba, és nemzeti céljaiknak Németországot és a Habsburg-monarchiát is megnyerték s ugyanakkor a szövetségesek programjába is beleszorították országuk felszabadítását. Az emigráns lengyelek mindenütt agitáltak, Franciaországban, Angolországban, Amerikában és nagyszabású, szívós propaganda-működésüknek lehet tulajdonítani, hogy Wilson elnök 1917 január 22-én elhangzott kijelentésében azt követelte, hogy meg kell teremteni az egységes, független, önálló Lengyelországot. Wilson szavai Szentpéterváron nem kis riadalmat keltettek. Doumergue és Castelnau tábornok, a francia kormány megbízásából rögtön Pétervárra utaztak és azoknak az aktáknak a tanulsága szerint, amelyeket a Szovjet azóta napvilágra hozott, abban egyeztek meg, hogy Lengyelország önálló tartomány lesz a cár jogára alatt, Oroszország beleegyezik abba, hogy Franciaország megkapja Elzász-Lotharingiát, elfoglalhassa a Saar-vidéket és stratégiai folyosót létesíthessen keleti határvonala és Németország között. A francia kormány elnöke ekkor már Clemenceau volt, aki a végsőkig menő harcot és a teljes győze-

lemig való kitartást hirdette. Clemenceau a baloldali radikálisok régi vezére volt, aki azonban a nemzeti és a hatalmi kérdésekben a nagy forradalom hagyományait képviselte. Lapjában addig tüzelt a kormányok ellen, míg végre Poincaré elnök 1917 november 20-án őt bízta meg a kormányalakítással. A nagy Carnotra, a forradalom szervező zsenijére emlékeztető vadenergiájú vén ember ezzel a jelszóval kezdte meg működését: „La guerre, rien que la guerre!”

A közelgő amerikai segítség lelket öntött a szövetségesekbe, de Lloyd George-nak és Clemenceau-nak kormányelnökké való kinevezése volt mégis a világháború egyik legdöntőbb ténye. Arról, hogy az ellenfelek békésen megegyezzenek egymással, többé nem lehetett szó; a helyzet olyanná vált, mint Napóleon szerencsétlen véget ért oroszországi hadjárata után, 1812-ben. Az entente a Nivelle-féle támadás összeomlásakor közel járt a széteséshez; a franciák közel állottak a lelki összeomlás határához, de most erejük megsokszorozódott. A központi hatalmakkal szemben összehasonlíthatatlanul nagy előnyük volt az, hogy nyitva állott előttük az egész világ, a hadiszerekhez szükséges nyersanyagnak, az élelmiszereknek szinte kimeríthetetlen mennyiségével rendelkeztek, a központi hatalmak viszont körülzárt vár állapotát mutatják és ebben az időben már súlyos élelmezési nehézségekkel küzdöttek* amelyek a következő esztendő folyamán a belső harcot fel is felmorzsolták. Nem volt szükség izgatásra, 1919 elejétől kezdve Magyarországon, Ausztriában és Németországban mindenki érezte, hogy a háború győzelmes befejezéséhez szükséges erőforrások kiapadóban vannak.

A központi hatalmak diplomáciája továbbra is lassú, gyenge, tehetetlen, amit legjobban a jóakarató IV. Károly király békekísérleteinek siralmas csődje bizonyít. Károly király véget akart vetni a vérontásnak, melynek felidőzésében neki nem volt a legparányibb része sem. Burián külügyminisztert nemsokára az első békeajánlat kudarca után 1916 decemberében Czernin Ottokár váltotta fel, a monarchia egykori bukaresti követe, aki mint diplomata sokkal többet ért elődjénél, de ő sem volt a nagy gondolatok vagy nagy tettek embere. Ferenc Ferdinánd szűkebb környezetéhez tartozott, és ő is rabja volt annak az idéetlen nagyosztrák felfogásnak, hogy Ausztria összeomlását Magyarország túlnagy önállósága idézte elő. El kell azonban ismerni, hogy mindenáron békét akart. Még októberben kidolgozott egy béketervezetet, melyet el is vitt Pless-be, a német nagyvezérkar akkori főhadiszállására, ahol akkor már Ludendorff parancsolt csaknem korlátlan hata-

lommal, de meggyőznie a császárt és tábornokait arról, hogy Belgiumot tanácsos volna kiüríteni, esetleg vissza kellene adni Elzász és Lotharingiát, hiábavaló vállalkozásnak bizonyult. Czernin emlékirataiban őszintén bevallja, hogy a németeket gyűlölte és meggyőződése volt az is, hogy Németország okozta a világháborút, mert a német politika, főleg a militarizmus teremtették meg a háborús lelkületet és atmoszférát Európában. Az 1917 február 20-i bécsi tanácskozásokon, amelyeken Tisza István is résztvett, Czernin tiltakozott a korlátlan tengeralattjáró-harc ellen.

Czernin túl óvatos és sikertelen békekezdeményezéseinél sokkal nagyobb jelentőségű Károly király békeajánlata, amelyet sógora Sixtus pármái herceg közölt Poincaréval és az angol királlyal. Károly király és Zita királyné még decemberben elhatározták, hogy bevonják béketerveikbe a királyné két testvérét, Sixtus és Xavér pármái herceget, akik a belga hadseregben szolgáltak. Lehetséges, hogy a kezdeményezés a királynétól származott, aki a németeket nem szerette és a franciák iránt való rokonszenve eléggé ismert. Biztosan ezt nem tudjuk, de nem is túlságosan fontos.

Azok a békefeltételek, amelyeket Sixtus Károly király nevében először felajánlott Párizsban, nem voltak a részletekig kidolgozva s nagyjából ez volt a tartalmuk: Elzász-Lotharingia visszaadása, Belgium kiürítése, Szerbia visszaállítása, — és Szerbia kijáratot kap Albánián keresztül a tengerhez; Konstantinápolyt az oroszok kapják. A legfontosabb feltétel az volt — és a franciákat főképp ez érdekelte —, hogy Elzász-Lotharingiát vissza kell kapcsolni Franciaországhoz. Czernin valószínűleg tudott a békekezdeményezésről, legalább erre vall az a levél, amelyet 1917 február 17-én Zita királynéhoz intézett. Nemsokára a külügyminiszter maga is összefoglalta a saját békefeltételeit, abból a célból, hogy azokat közölje a francia kormánnyal, s ezt a levelet szintén Károly király megbízottja, Erdődy Tamás gróf juttatta ki Svájcba, ahol találkozott a pármái herceggel. Sixtus herceg 1917 március 5-én és 8-án magával Poincaré elnökkel tárgyalt, aki a békefeltételeket nem is utasította vissza, csak azt kötötte ki, hogy Olaszország megkapja Triesztet. Ezek néhány szóval a sokat emlegetett Sixtus-féle levelek előzményei.

Sixtus és Xavér 1917 március 22-én Bécsbe utaztak. Március 24-én adta át Sixtus hercegnek Károly király az első levelet, melyben Poincaré elnököt tudatja arról a szándékáról, hogy Franciaországnak Elzász-Lotharingiára vonatkozó igényeit támogatni fogja. A levél tartalmát Czernin külügyminiszterrel

is közölte, aki még külön levelet is küldött az elnöknek, melyben többek között azt írta, hogy ha a békének a főfeltétele Elzász-Lotharingia átengedése Franciaországnak, Ausztria-Magyarország nem gördítene elé akadályokat. „Mi segítjük a franciákat — írta Czernin — és minden eszközzel hatunk Németországra.” Sixtus visszatérve Párizsba, tárgyalt Poincaré-val, majd Lloyd George-zsal, anyja pedig Londonban az angol királlyal lépett összeköttetésbe. Közben Czernin egyik bizalmasát, Revertera grófot még külön megbízta a békekezdeményezéssel. Revertera egy francia vezérkari őrnaggyal, Armand gróffal jött össze egy svájci városban, hosszasan tárgyalt vele, de minden kézzelfogható eredmény nélkül.

Czernin úgy gondolta, hogy Németországot, az esetben, ha lemondana a két tartományról, Lengyelországgal kárpótolnák, a monarchia pedig elvesztett olasz és egyéb tartományaiért Románia területéből kapna kárpótlást. Ezt a tervét március 16-án közölte Bethmann-Hollweg kancellárral, aki legerélyesebben tiltakozott Elzász-Lotharingia átengedése ellen. Czernin Lengyelország mellé ráadásul még Galíciát ígerte oda, abban a reményben, hogy megpuhítja a németeket, de a kancellárnál ezzel sem ért el sikert. Németországban hallani sem akartak az engedményekről. Bethmann-Hollweg közben megbukott és Michaelis, az új kancellár, aki nem volt egyéb, mint a főhadiszállás végrehajtó közege, tiltakozott minden engedmény ellen, s ugyanakkor Kühlmann, a külügyi államtitkár kijelentette, hogy Németország egy talpalatnyi földet sem hajlandó átengedni Elzász-Lotharingiából Franciaországnak. A két tartomány megoldhatatlan nehézségeket támasztott. Április 3-án a király, Zita királyné, Czernin együtt mentek Homburgba, a német főhadiszállásra, hogy a császárral és a kancellárral tárgyaljanak, és a tárgyalásokon többféle béketerv merült fel, de a császár és tábornokai valamennyit elutasították. Párizsban ugyanakkor Olaszország túlzott követelései gördítettek a meg egyezés elé akadályokat. Franciaországban eközben Briand megbukott és Ribot alakított új kormányt, aki egy kissé bizalmatlan volt Károly király béketerveivel szemben s a Sixtus-féle levelet Sonninoval, az olasz külügyminiszterrel közölte. Min bukott meg Károly király békekísérlete? Sokan Ribot francia miniszterelnök makacsságát okolják, aki rosszakaratból nem ragadta meg az alkalmas pillanatot az egyezményes béke megkötésére, kétségkívül szerepük volt Olaszország követeléseinek, és talán annak a meggondolásnak is, hogy Párizsban Károly királyt nem hitték elég erősnek arra, hogy a német császárt és környezetét rábeszélje Elzász és Lotharingia át

engedésére. Ezeknek a tárgyalásoknak meglehetősen gyér anyagból minden kétséget kizáró módon meg lehet állapítanunk azt, hogy a király békekísérlete sokkal inkább Németország elbizakodottságán és ellenszegülésén jutott zátonyra, mint a szövetségesek kormányainak rosszakaratán. Károly király a legjobb szándékkal csak jót akart és őt nem hibáztathatjuk. A tárgyalásokon nem titkolta, hogy birodalma az összeomlás felé közeledik igen nagy léptekkel. Ausztria belső viszonyai a Masaryk- és Benes-féle agitáció beszivárgása következtében ezidőben már fenyegetőek voltak. Czernin külügyminiszter nem volt sem energikus diplomata, sem jó emberismerő; ismernie kellett volna a németeket és Vilmos császár tábornokainál másképp kellett volna fellépnie. Egy olyan nagy politikus és nagy diplomata, mint amilyen a monarchia külügyi irányítói közül az idősebb Andrássy Gyula volt, megtalálta volna útját és módját annak, hogy mi módon hathat a német császár és környezetének akarására. Károly királyt már csak azért sem szabad hibáztatni, mert az uralkodók és a felelős állásban levő államférfiak a szövetségi hűségben soha sem mehetnek el a gondolataikra bízott államok és népek teljes romlásáig és az öngyilkosságig.

A német főhadiszállás minden ésszerű békekísérletnek makacsul ellentállt s ennek a hajthatatlanságnak egyik oka az volt, hogy vakon bíztak a tengeralattjárók sikerében, Ludendorff pedig meg volt győződve arról, hogy a keleti harctéren felszabadult erőkkel kieroszakolja a döntést. A Sixtus-féle levelek titka a következő esztendő tavaszán kipattant és a szerencsétlen Károly királynak, akit a németek a szövetségi hűség megszegésével vádoltak, a franciákhoz való közeledést le kellett tagadnia a nyilvánosság előtt, majd Canossát járt a német császárnál. Károly király nem árulta el a németeket, mert mint a levelek közvetítőjének, gróf Erdődy Tamásnak feljegyzéseiből kiderült, nem akart elszakadni Németországtól, csak szépszerével rá akarta beszélni a császárt az engedékenységre, hogy a saját birodalmát és Németországot is a vereség katasztrófájától megmentse. A sixtusi levelek abban az esetben, ha a világháborúból Németország kerül ki győztesen, a Habsburg-birodalom és a dinasztia sorsára végzetes hatásúak lettek volna. Németországban ugyanis a háború folyamán hallatszottak olyan hangok, hogy Ausztria-Magyarország régi határai között nem maradhat meg. Vilmos császár — mint azt hiteles tanuktól tudjuk — Erdélyt a győzelmes háború esetére odaígérte a katolikus Hohenzollernek.

XV. Benedek pápa is tett kísérletet a hadban álló felek

kibékítésére, de közvetítő javaslata, amely Bécsben a legrokonszenvesebb fogadtatásra talált, Párizsban és Londonban hatás-talanul hangzott el. Az 1917 esztendő végén a helyzet a lipcei csata előtti helyzethez hasonlatos, és mindkét harcoló fél idéz-hette volna Napóleonnak Talleyrand-hoz intézett szavait: Franciaországnak meg kell semmisítenie Angolországot, ha ő maga nem akar megsemmisülni.

A bresztlitovszki békéről már az előzményekben megemlé-keztünk. 1918 január 8-án hangzott el az utolsó komoly béke-kísérlet Wilson elnök üzenetében. Ez volt ama bizonyos tizen-négy pont, amely meglehetősen általánosságokban tartalmazta azokat a hadicélokat, amelyeket az elnök szobatudós módjára vizsgálva az európai dolgokat, csendes dolgozószobájában ki-gondolt. A béke feltételei között ott szerepelt elsősorban a sokféleképen csűrhető-csavarható önrendelkezési jog, s a ten-gerek szabadságának a joga. Követelte még Elzász-Lotharingia visszacsatolását, Belgium, Szerbia, Montenegró, Románia hala-déktalan kiürítését, a független Lengyelországot, Ausztria olaszlakta területeinek Olaszországhoz való kapcsolását, adriai kikötőt Szerbia számára. Ausztria és Magyarország sorsát főleg a tizedik pont érdekelte, amely így hangzik: „Ausztria s Magyarország népeinek, amelyeknek helyét a nemzetek között megoltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az auto-nóm fejlődésnek legnagyobb lehetőségét.” Ezt a követelést lehet talán magyarázni és lehet vitatkozni arról, mit értünk az autonóm fejlődés lehetőségén és melyek azok az eszközök, amelyekkel *ezt* biztosíthatjuk. Ausztria-Magyarország olyan-szerű feldarabolását, mint amilyen a béketárgyaláson bekövet-kezett, az elnök tizennégy pontjába nem lehet belemagyarázni; Wilson a monarchia számára csak nagyfokú nemzeti önálló-ságot követelt. Egész bátran feltehetjük, hogy ha a központi hatalmak 1918 január első felében elfogadják az elnök béke-feltételeit, és államférfiai teljes enegiával és politikai bölcse-séggel megakadályozzák azoknak a különféle szerződéseknek, ígéreteknek a teljesítését, amelyeket a szövetségesek szorultsá-gukban tettek, akkor az Osztrák-magyar monarchia aránylag kis veszteséggel úszta volna meg a világháborút.

Még kevésbé van meg Ausztria és Magyarország szét dara-bolása Wilson elnök február 22-i üzenetében, amelyben az igaz-ság követelményeinek szemmeltartását hangoztatja és ki-mondja, hogy a népek és tartományok nem vihetők át önké-nyesen egyik politikai fennhatóság alól a másikhoz. A szövet-ségesek hallgatólag tudomásul vették Wilson tizennégy pontját, kérdés azonban, ha a központi hatalmak 1918 januárjában ki-

nyilvánítják határozott békeakarukat, leültek volna-e velük a tizennégy pont alapján tárgyait? Októberben, közvetlenül az összeomlás előtt, a tizennégy pontot már semmibe sem veték. Amikor gróf Andrassy Gyula a wilsoni ígéretekre támaszkodva különbékét ajánlott, azt a választ kapta, hogy ezeket a követelményeket már túlhaladta az idő, pedig az elnök pontjai okosan alkalmazva, megoldották volna a világháború sok nagy kérdését.

Németországban a gyenge és elaggott Hertling gróf kancellár, aki Michaelist 1917 novemberében követte, kijelentette, hogy Németország nem mondhat le a két birodalmi tartományról. Wilson békepontjaira egyébként sem a központi hatalmak, sem a szövetségesek kormányai nem adtak érdemleges választ: a tizennégy pont elhangzása után csak a fegyverek dönthettek. Ausztria és Magyarország külügyi kormánya olyan időpontban kérték az ellenségeskedés megszüntetését, amikor a szövetségeseknek a végső győzelemért már csak a kezüket kellett kinyújtaniok. 1918 szeptember 14-én, amikor Burián külügyminiszter békét ajánlott, naiv ábránd volt azt hinni, hogy az entente rögtön leteszi a fegyvert, hiszen Németország már a biztos összeomlás előtt állt. A szövetségesek arra hivatkozva, hogy Németország Elzász-Lotharingiáról nem fog önként lemondani, a békeajánlatot a legridegebben visszautasították.

MAGYARORSZÁG ÉS AUSZTRIA.

Tisza Istvánt, a központi hatalmak kétségkívül legnagyobb államférfiát, az udvari kamarilla 1917 tavaszán lelökte a hatalom polcáról. Utódává IV. Károly gróf Esterházy Móricot nevezte ki, aki az országgyűlés ellenzéki csoportjaira támaszkodva, kisebbségi kormányt alakított és 1917 június 21-én mutatkozott be a képviselőház ülésén. Esterházy új programmal és nagy ígérekkel jött és elsősorban az általános titkos választójog megvalósítását hangsúlyozta, mint maga mondotta, a kormány ennek a programnak megvalósításával áll vagy bukik. Ígérte még a demokratikus földbirtokpolitikát, a hathatós szociális törvényhozást és az 1848: XX. t.-c. végrehajtását. Látjuk, hogy azok a kérdések, amelyek már régóta, körülbelül a koalíciós kormány óta napirenden voltak, de meg nem oldódtak, most egyszerre egész tömegben tódultak elő és ezek foglalták le a háborús törvényhozás egész tevékenységét. A bemutatkozó beszéd után a konzervatív Magyarország, amely félt a politikai jog kiterjesztésétől, és a haladó Magyarország, amely viszont a szélső konzervatív politikát forradalomra vezetőnek tartotta, teljes erővel csaptak össze. Tisza ismert régi

álláspontját védte és óva intett a választójog kiterjesztésétől, gróf Andrássy Gyula azzal érvelt, hogy Tisza konzervatívizmusa a baloldali radikalizmus karjaiba kergeti az országot.

A választójog érdekében megmozdult egyszerre az utca is. Budapest szervezett munkástömegei június 8-án a Városháza elé vonultak és hangosan követelték az általános és titkos választójog mielőbbi megvalósítását. Feliratukat Bárczy István, Budapest akkori polgármestere terjesztette az uralkodó elé. A magyar politikai viszonyokat egyébként fásultság, zsidbadtság és főleg határozatlanság jellemzik; a kivénült, a nyolc esztendő alatt már teljesen elrozsdásodott parlamenti gépezet nem volt alkalmas nagy kérdések megoldására, nem való volt arra sem, hogy vészterhes, történelmi időkben az ország sorsát intézze.

A Wilson-féle elvek és az entente-politikusoknak egyes kijelentései a monarchia nemzetiségi köreiből nagyon hatottak. Balfour angol külügyminiszter egyik beszédében azt követelte, hogy el kell ismerni a Habsburg-monarchia népeinek önrendelkezési jogát, ami azonban szerinte nem jelenti a nagy történelmi egységnek szétdarabolását. Úgy látszik, többek között ez bátorította fel Radich Istvánt, a horvát parasztpárt vezérét, hogy a Szábor egyik ülésén Horvátország számára Bácskát és a Bánátot követelje. A jóakarátú, rokonszenves, tanult Esterházy Móríc csakhamar belefáradt a rettentő arányokban feltorlódott kormányzati teendők végzésébe, lemondott és utóda az agg Wekerle Sándor lett, ami szintén nem volt szerencsés választás. Wekerle a megalkuvások, kompromisszumoknak az embere volt, nagystílusú pénzügyi szakértő, aki kitűnően megfelelt a ferencfőzsefi nyugodt, konszolidált világban, de már túlöregnek és erőtlennek mutatkozott a háború ezernyi feladatának elvégzésére. Programja ugyanaz volt neki is, mint Esterházyé, a választójog, a földreform, amelyekkel a radikálisok már felizgatták a tömegek fantáziáját s megvalósításuk elkerülhetetlen volt, azonkívül szociális politika, a XX. századnak nálunk is rengetegszer ismételt jelszava. Külpolitikai programja nem igen volt Wekerlenek, pedig ez fontosabb lett volna minden belpolitikai ígéretnél és programnál. Magyarországon a nagyközönségnek a külpolitikai neveltetése teljesen hiányzott, ezek a kérdések, melyeket Bécsben intéztek, sem a sajtót, sem a közvéleményt túlságosan nem érdekelték. Különben mindenki el volt kápráztatva a valóban fényes győzelmektől; a közönség hitt a gyakran nyilatkozó és politizáló tábornokok kijelentéseinek s minthogy a valóságot óvatosan elrejtették előle, szentül meg volt győződve arról,

hogy a nagy küzdelem előbb vagy utóbb a központi hatalmak teljes győzelmével fog végződni.

A közös külügyi kormány a titokban folytatott béketárgyalásokról és a kettős monarchia külügyi helyzetéről a nagy nyilvánosságot nem tájékoztatta. Czernin külügyminiszter október 2-án a miniszterelnöknek egyik ebédjén mindössze annyit árult el, hogy hajlandók vagyunk bármikor tárgyalni, ha ellenségeink a kölcsönös megegyezésen alapuló békét, a tengerek szabadságát és a választott bíróságok életbeléptetését elfogadják tárgyalási alapul. Ez a semmitmondó nyilatkozat szemernyi sem sejtetett abból, hogy a monarchia külügyi kormánya és maga az uralkodó is már örömmel tárgyalnának a békéről, sőt még áldozatokba is belemennének, de mindent megakadályoz a német császárnak és környezetének elutasító magatartása. Így a hazafiasán érző nagyközönség a legrózsásabb reményekkel volt a jövőt illetőleg eltelve és szentül hitte, hogy a győzelem meghozza majd a perszonális uniót, a hadsereg önállóságát, amelyek 1917. év folyamán szóba kerültek. Mint József főherceg feljegyzéseiből tudjuk, a régi osztrák szoldateszka képviselői ezeknek a magyar nemzeti törekvéseknek a leghatározottabban ellenszegültek — a tábornokok tanácsán csak József főherceg és Wurm vezérezredes nyilatkoztak az önálló magyar hadsereg mellett —, és nagy kérdés, vajjon a győzelem meghozta volna-e a magyarságnak ezeket a vívmányokat nagy és véres áldozatai fejében? A mindig optimista vagy magát annak mutató Wekerle egyik felszólalásában kijelentette, hogy a hadsereg kérdésének nemzeti szellemben való megoldása már közel jár a teljes sikerhez. A kormány a nemzeti vívmányok közeledtét azért is hirdette, hogy ezzel ellensúlyozza Károlyiék és a parlamenten kívül álló radikálisok nemzetközi szellemű izgatásait.

Ausztria a háború alatt nem élt politikai életet. A birodalmi gyűlést a végsőkig kiéleződött nemzetiségi ellentétek miatt nem látszott tanácsosnak összehívni; és a felelősségtelen abszolútizmus volt a kormányzásnak egyetlen módja. Az 1917. év végén már mutatkoztak Ausztria belső felbomlásának a jelei: a csehek annyira felbátorodtak, hogy Stanek és Klofác Magyarország területi épségét is támadták. A magyar politikai körök régóta sürgették a delegációk összehívását, hogy a külügyi és a katonai kérdésekben tisztábban láthassanak, s hosszú előkészületek és tanácskozások után összeült a két parlamenti bizottság. A közvélemény azonban a külügyi és a katonai kérdésekről nem sokat tudott meg. Czernin külügyminiszter a delegáció ülésén hosszú történeti előadást tartott a háború

keletkezéséről s fejtegetéseit azzal végezte, hogy a dolgok nehezen a központi hatalmak már túl vannak és nyugodtan tekinthetnek a háború győzelmes befejezése elé. Az amerikai hadüzenetről, amelynek végzetes voltát a közönség is gyanította, azt jegyezte meg a monarchia külügyminisztere, hogy az egészen alárendelt jelentőségű esemény. Stöger-Steiner hadügyminiszter szintén hosszasabban beszélt, de semmit sem mondott, s a katonai helyzetről semmit sem árult el. Mind a külügyminiszter, mind a közös hadügyminiszter az egyre rosszabbodó helyzetet, a feltornyosuló nehézségeket óvatosan titkolták, így a teljes tájékoztatásban tartott s bekötött-szemű közvélemény egyszerre ábrándult ki, közvetlenül az összeomlás előtt.

A központi hatalmak 1917 december 27-én elfogadták Oroszország békeajánlatát. Oroszország összeomlásával a Habsburg-monarchia igazi ellensége kidőlt a harcolók közül; Angolország, Franciaország csak közvetve voltak a monarchia ellenfelei. Ezért ettől az időponttól fogva a világháború első-sorban Németország és az ellene szövetséget kötött nyugati hatalmak küzdelme volt csupán, Magyarország és Ausztria a Németország iránti szövetségi hűségéből véreztek tovább, harcoltak Elzász-Lotharingiáért, Belgium megtartásáért s a Németbirodalom gyarmataiért.

Wekerle 1918 január végén újjászervezte kormányát, majd április közepén Burián külügyminiszterre történt kinevezése miatt lemondott. Czernint ugyanis a Sixtus-levelek és a Franciaországgal való titkos tárgyalások nyilvánosságra jutása miatt fel kellett áldozni, de elbocsátásába IV. Károly király nem avatta be Wekerlét, aki nem térhetett napirendre a közjogi sérelem felett. A kormányalakítást báró Sztérenyi József kísérelte meg, a Wekerle-kormány kereskedelmi minisztere, de vállalkozása a pártok ellenállásán hajótörést szenvedett. Erre ismét Wekerle kapott a kormányalakításra megbízást, aki feledve az előbbi sérelmet, előbbi kabinetjét némileg átalakítva, 1918 május 11-én mutatkozott be a Háznak, a háború alatt most már harmadszor. Nemsokára, május 12-én került nyilvánosságra a német-osztrák blokk megalakításának a híre, amelyről az uralkodók a német-osztrák-magyar szövetség elmélyítése végett, a szélesebb politikai köröket be nem avatva, már régóta tárgyaltak. Ez volt a felelet a Sixtus-féle levelekre. Mi volt ebben a megegyezésben s meddig tartott volna győzelmes háború esetén a „szövetség elmélyítése”, nem tudjuk. Burián egyik nyilatkozatában dicsekedve említette meg, hogy az osztrák-magyar-német bajtársi viszony el fog mélyülni szorosabb gazdasági és

politikai kapcsolattá; szóval — a nagy német törekvések, amelyeket a német publicisztikai irodalomból ismerünk, győzelmes háború esetén megvalósultak volna. Az uralkodók meggyeztek többek között abban, hogy közös lesz a német és az osztrák-magyar hadsereg, a legszorosabb gazdasági kapcsolatba lép a két birodalom egymással. Wekerle természetesen a szövetség elmélyítése ellen lázongó magyar közvéleménytől félve, mindent letagadott, azt mondván, hogy csak szó volt ilyesmiről, a szerződés azonban még nem jött létre.

A belső bajok egyre szaporodtak, sok a panasz a hadsereg-szállítók visszaélései ellen, a Ház ülésein is szóba kerültek a monopolizált központok, amelyek a rideg nyereszkes álláspontjára helyezkedtek s embertelenül, minden erkölcsi gátlást átlépve, használták ki a jó konjunktúrát pénz- és vagyonszerzésre. A kormány ígérte a bankok illegitim üzleteinek megszüntetését, a hadseregszállítók visszaéléseinek megakadályozását, de az ígéreték és az orvoslások már elkéstek. A választójogban kompromisszum jött létre s a törvényjavaslat 2,714.000 főre emelte az ország választóinak számát. A választójog hosszú, bágyadt tárgyalásain már kiderült, hogy az országgyűlés — mint gróf Andrássy Gyula helyesen megjegyezte — túlélté önmagát. A magyar parlament, mint az októberi események megmutatták, ebben az időben már nem alkalmas nagy nemzeti feladatok teljesítésére.

AZ ÖSSZEOMLÁS ELŐTT.

Vegyük most külön-külön szemügyre a monarchia két államát, hogyan viselkedtek az összeomlást megelőző hetekben?

Károly király 1918 szeptember 27-én koronatanácsot tartott, amelyen Burián külügyminiszter, Stöger-Steiner közös hadügyminiszter, Hussarek és Wekerle miniszterelnökök, Arz vezérkari főnök, Waldstädten, a hadműveleti osztály vezetője vettek részt. A vezérkari főnök tájékoztatta az uralkodót és minisztereit a katasztrófa fenyegető közelségéről. A helyzet valóban fenyegető volt. Délfelől Franchet d'Esperey közeledett nagy sereggel, amely szeptember 22-én a bulgárokat megsemmisítette Üszkübnél. Bulgária teljesen leveretve feküdt a győzők lábainál: Malinov miniszterelnök fegyverszünetért esedezett, Ferdinánd cár pedig október 3-án menekült. A koronatanácscon arról volt főleg szó, hogy mi módon mentsek meg a birodalmat, amely a bulgár kapituláció után az örvény szélére került. Elhatározták, hogy Tiszát leküldik Horvátországba és Boszniába, hogy a pártvezérekkel tárgyaljon, esetleg meg tudná nyerni az utolsó órában a délszlávoknak azokat az elemeit, amelyek eddig hűek voltak a dinasztiahoz. Tisza küldetése

kudarccal végződött. A mérsékeltnek látszó horvátok és szerbek, akik addig a dinasztiahoz való hűséget hangoztatták, Tiszának nyíltan megmondták, hogy csak Szerbiával együtt tudják elképzelni a délszláv kérdés megoldását. Most már minden békítő vagy egyeztető kísérlet naivságnak bizonyult. A monarchia szét volt osztva; Wilson elnök, aki Masaryk professzort vette maga mellé, mint európai szakértőt, október elején már látta, hogy a Habsburg-monarchiával nem érdemes többé tárgyalni, mert csak napok választják el az összeomlástól.

A magyar belpolitikai viszonyokat a teljes tanácstalanság, s kapkodás jellemzik. Tisza István munkapárti körökben több ízben nyilatkozott a pártkoncentráció szükségességéről. Valóban ez lett volna egyedül észszerű: nagy nemzeti koalíció, kiegészítve a parlamenten kívül álló elemekkel, egy legszélesebb alapon álló pártszövetség, amelynek az lett volna csupán a feladata, hogy mentse még azt, ami menthető. Tisza kijelentette, hogy gróf Andrássy Gyulát tartja a béketárgyalások vezetésére a legalkalmasabbnak. Az agg Wekerle elvesztve minden energiáját, amidőn a katasztrófa ránszakadása minden nap várható volt és belül az országban végigrezegtek a közelgő forradalom első jeiei, október 11-én lemondott. Wekerle a negyvennyolcas alkotmánypárt ülésén kijelentette, hogy Ausztria nincs többé. Ausztria valóban kimúlt; az entente elismerte hadviselő feleknek a cseheket és október 14-én kihirdették a cseh köztársaságot. Magyarországnak most már haladnia kellett volna a maga útján, nem törődve többé Ausztriával, de a politikusok képzeletét a bomlás utolsó óráiban a perszonális unió álma foglalkoztatta.

Október 15-én tartották utolsó üléseiket a delegációk. A külügyi albizottságban gróf Károlyi Mihály tartott a monarchia külpolitikája ellen kíméletlenül támadó beszédet. Hebehurgyán, indiplomatikusan hányt fel az Osztrák-magyar monarchia külpolitikája ellen olyan vádakot, amelyekről hallgatni kellett volna akkor is, ha igazak lettek volna. Burián külügyminiszter valósággal szánalmas volt. Akadémikus ízű, nyögdecselő fejtegetéseiben szinte derült képet festett az akkor már kétségbeesítő helyzetéről. Október 16-án báró Hussarek bejelentette Ausztria szövetséges állammá való átalakulását, másnap pedig Károly király kiáltványban adta népeinek tudtára, hogy a népek önrendelkezési jogának alapján áll. „Ausztriának népeinek akarata szerint való szövetséges állammá kell átalakulnia, — mondotta a manifesztum, — amelyen minden néptörzs települési helyén saját állami életét fogja megalkotni.

Ausztria lengyel területeinek egyesülése a független Lengyelországgal itt semmi módon nincs érintve. Trieszt város területével együtt lakosságának kívánsága szerint különállást kap”, — mondja a kiáltvány. Károly király és doktriner tanácsadói abban reménykedtek, hogy Wilson professzor tantételének elfogadásával elébe vágnak a birodalom széthullásának. Csak-hogy az önrendelkezési jogot akkor már Wilson is úgy értelmezte, hogy az érdekelt népek állami hovatartozásukról szabadon dönthetnek. Sokan azt állítják, hogy Wilson végzetes tantétele bomlasztotta fel a Habsburg-birodalmat, ez azonban téves állítás. Akik Ausztria történelmét ismerik, jól tudják, hogy Wilson ebben a frázisban, csak formát adott annak, amit esztendőök óta nyíltan hangoztattak Ausztria elszakadni készülő szlávjai. Nemcsak érdekesség, hanem mély tanulságot rejtő jelenség az, hogy a Habsburg-birodalom végvonaglásában, mint utolsó deszkaszálba kapaszkodott a Hohenwart-féle föderalizmusba és a perszonális unióba, amely kossuthi felfogás szerint egyetlen lehetséges kapcsolata volt Ausztriának és Magyarországnak.

A Ház október 16-i ülésén gróf Károlyi Mihály, aki akkor már fegyvertársa a parlamenten kívül álló radikálisoknak, egészen elemében volt és azzal fenyegetőzött, hogy ha a kormány nem cselekszik azonnal, akkor ők lépnek a cselekvés terére. Október 17-én Tisza bejelentette a Házban, hogy „a háborút elvesztettük”. Tisza szavai végleg kioltották a győzelem vagy az egyezményes béke utolsó reménysugarát, de a vereséget titkolni, amidőn ezt már mindenki tudta, szemfényvesztés lett volna. Az addig lojálisnak és hűnek mutakozó nemzetiségek mindjobban felbátorodtak. Október 18-án Vajda-Vojvoda Sándor, október 19-én Juriga Nándor tót vezér Wilson elveire hivatkozva a románok, illetve a tótok önrendelkezési jogát követelték.

A meglepetésszerűen egymást követő események a parlamentben és az országban szinte bombaként hatottak. A 79. horvát gyalogezred betört Fiúméba, a honvédlaktanyát körülfárta és a legénységet lefegyverezte. Az esemény a parlamentben valóságos riadalmat keltett. Wekerle miniszterelnök a közhangulat nyomása alatt már régen sürgette, hogy a magyar csapatokat helyezték át Magyarország határainak védelmére; esztelenség volt védeni a déltiroli sziklákat és pocsékolni a magyar vért, midőn Ausztriának már vége volt. Károly király október 21-én elhatározta, hogy József főherceget, a déltiroli arcvonal népszerű főparancsnokát, a magyar határok védelmével bízta meg, de az osztrák hadvezetőség ellenszegült a rendeletnek,

Wekerlének pedig nem volt elég ereje arra, hogy szembeszálljon vele. Most, midőn gyors tettekre, szilárd elhatározásra lett volna szükség, a király és tanácsadói megkezdték hosszadalmas tanácskozásait. Október 24-én gróf Andrassy Gyulát nevezték ki külügyminiszterré, amit a bécsi megesontosodott schwarzgelb körök nem kis megrökönyödéssel fogadtak. Andrassy azt hitte, hogy a különbékéajánlattal megmenti legalább a monarchikus elvet és okvetlenül megmenti Magyarországot. Október 27-én Károly király azt táviratozta Vilmos császárnak, hogy kénytelen különbékét kötni, mert birodalmában a belső rend a legkomolyabb veszélybe került. Ha az uralkodó másfél évvel azelőtt, a sixtusi levelek elküldése idején jutott volna erre az elhatározásra, akkor talán megmentette volna birodalmát, vagy legalább ennek jelentékeny részét, de a külön békéajánlat sikerében hinni most már naivság volt. Wilson és Clemenceau nem álltak többé szóba a monarchiával, hiszen kezükben volt a végső és biztos győzelem. Andrassyt német részről a különbékéajánlatért szerződésszegéssel vádolták meg. Dinghofer, az osztrák pángermánok vezére, akit Wedel bécsi német nagykövet támogatott, tüntetést rendeztetett az egyetemi hallgatósággal Andrassy Gyula ellen. Andrassy békéajánlatának az volt az egyetlen hibája, hogy elkésett.

A kormányválság Magyarországon tovább húzódott. Mialatt a pártok vezérei és a politikusok a kormányválság megoldásának személyi részén vitatkoztak és szenvedélyes szócsatákat vívtak, úgy mint békeidőkben, Károlyi Mihály és a radikális elemek megszervezkedtek. Ezt igen könnyen teheték. Báró Sztéryi József írja feljegyzéseiben, hogy oly rossz volt a kormány rendőri és információs szolgálata, hogy Wekerle nem is sejtette, mi készül. A forradalmi szellemet a keserves életviszonyok természetesen táplálták. A hadiszállítók és a háború profitját élvező egyéb elemek megtollasodtak és duskálkodtak a jólétben, mialatt a fixfizetésű értelmi középosztály és a munkásosztály nyomorgott. A katonák az orosz fogságból bolsevista tanokkal megmételtyezve kerültek haza. Az is biztos, hogy Wekerle lemondása után a kormány elvesztette lélekjelenlétét és nem használta fel a belső rend védelmére azokat az erőket, amelyek még rendelkezésére állottak volna. Azok a politikusok, akik a háború előtt megszilárdult államrendben nőttek fel, ebben futották meg pályájukat és fejtették ki képességeiket, nem lelték meg a helyes kivezető utat, midőn ez az államrend felbomlóban volt és valósággal összeroskadtak lelkileg. Károlyi Mihályt a közvélemény, amely az ő csekély képességeit és megbízhatatlanságát nem ismerte, jóhiszeműleg támogatta és

látva a kormányzat tehetetlen vergődését, őt avatta a nemzet vezérévé. Károlyi Mihály a Jászi-féle radikálisokkal és a parlamenten kívül álló szociáldemokrata párttal szövetkezve, megalakította a Nemzeti Tanácsot, amelynek proklamációja október 26-án jelent meg. A teljesen doktriner ízű proklamáció a Wilson-féle elveket hirdeti, mint új politikai evangéliumot — amelyben ekkor már Wilson maga sem hitt, — azonkívül a radikálisok és szocialisták régi politikai követeléseit tartalmazta. Közben szakadatlanul tartottak a pártok tárgyalásai, míg végre hosszú vajúdnás után megszületett a Harmadik-kormány, amely arra lett volna hivatva, hogy maga köré csoportosítva a nemzet összes erőit, megmentse a széthullástól az országot. A Harmadik-kormány azonban elkésett: október 30-án a Nemzeti Tanács az engedelmesség megtagadására szólította fel a katonaságot, október 30-áról 31-re virradó hajnalban pedig Károlyi Mihály és társai, az engedelmességet megtagadó menetszázadok és a két nappal előbb hozzájuk csatlakozó rendőrség passzív támogatásával megszerezték az államhatalmat.

A császári manifesztum csak Ausztria szétesését és a hadsereg gyors felbomlását segítette elő. A szláv politikusok már tisztában voltak a helyzettel, s a császári manifesztumot úgy tekintették, mint a hatalomnak végső szánalmas erőlködését. Korosec, a későbbi jugoszláv miniszter, a delegáció külügyi bizottságának ülésén kijelentette, hogy a csehek, a szerbek és a többi nemzetiségek kérdéseinek megvitatására és megoldására csak az általános békekonferencia lehet illetékes. Az „Österreichische Rundschau” című osztrák publicisztikai folyóirat, amely közel állott valamikor Ferenc Ferdinánd trónörököséhez, nagy diadallal üdvözölte az Osztrák Egyesült Államokat, de a szláv lapok, a különböző szláv politikai csoportok ugyanolyan értelemben nyilatkoztak a császári manifesztumról, mint Korosec.

Ausztria, melyet nem népeinek szolidaritása tartott össze, a hadsereg összeomlása következtében széthullott alkotórészeire, és a katasztrófába Magyarországot is belerántotta.

Közben Magyarországon berendezkedett a Nemzeti Tanács; Károlyi Mihály diadalittas munkatársai, akik azelőtt a politikai élet kitagadottjai voltak, megkezdték az „új világ” felépítését. Magát a mozgalmat csak pár szóval jellemezzük. Mi volt az októberizmus? Általában forradalomnak szokták nevezni, de nem volt az; nem egyéb, mint az összeomlás és ennek kísérő jelenségei. Nem a demokrácia diadala volt Károlyiék uralma, mert egy kis oligarchikus csoport kezébe csúszott át az uralom

és ez hozott törvényeket a nép nevében, úgynevezett néptörvényeket, amelyek éppen azért kapták ezt a nevet, mert meghozatalukban a népnek nem volt semmi része sem. A mozgalomnak színt és jellemet a polgári radikalizmus és a szociáldemokrata párt adott, amelyek addig ki voltak rekesztve a hatalomból s ezért nem volt tapasztalatuk és gyakorlatuk a politikában. A szakszervezetek gyorsan megnöttek, nyakra-főre tódultak be opportunistáknak, akik azelőtt a szocializmus szót megvetéssel ejtették ki, s egyszerre felfedezték magukban a nemzetközi elvekért hevülő szocialistát. Október 31-én, a délutáni órákban meggyilkolták gróf Tisza Istvánt, a konzervatív Magyarország leghatalmasabb egyéniségét. Az új rendszer beszennyezte magát a gyilkossággal, amelyet még a politikai célszerűséggel sem igazolt, mert Tisza már nem állott a bal felé való eltolódás útjában. Már az első napokban kitűnt, hogy az új kormánynak még annyi tekintélye sincsen, mint Wekerle kivénhedt kormányának, s valósággal felburjánzottak a legkülönbözőbb „tanácsok”. November 1-én Linder Béla, a Károlyi-kormány hadügyminisztere, kimondotta a végzetes szót, hogy nem akar többé katonát látni, s ezzel megkezdődött a hadsereg tudatos szétbomlasztása. Az októberizmus életében fordulópontot jelent november 4-e, amidőn Pogány József megalapította a bolsevista katonatanácsot. Ez a szervezet a hadsereg intakt ezredeit azzal a szándékkal bomlasztotta szét, hogy összetörjék a polgári társadalmi rend fegyverét és romjain megszervezhessék az új világrend vörös gárdáját. Közben az utódállamok megragadták az alkalmat: kisebb-nagyobb csoportok törtek be Csehországból a Felvidékre, s nyomultak előre Oláhországból Erdélybe és húzódtak fel dél felől Szerbiából, hogy mennél nagyobb darabokat szaggassanak le az ország testéből, hogy fajt accompli-t teremtsenek a békeszerződések számára. Károlyiék azt hirdették, hogy a népek a háború folyamán összetestvériesültek egymással, s a nemzetközi és pacifista jogelvek a legbiztosabban megvédik Magyarország területi integritását. A tények és az ő ködös doktrínáik között olyan kiáltó ellentétek tántogtak, hogy az országnak pusztulnia kellett. November 13-án lemondott IV. Károly király, aki az októberi események óta már különben sem gyakorolta a hatalmat, ezzel teljessé vált az új rend győzelme.

Miért omlott össze Magyarország?

Magyarország tragédiája az okoknak egész tömegére vezethető vissza és a kérdésnek tüzetes kifejtése külön nagy tanulmányt igényelne. Ezért csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

Magyarország katasztrófájának vannak távolabbi — közvetett — és vannak közeli — közvetlen — okai. A közvetett okok tárgyalásánál szigorú bírálat tárgyává kell tenni a 67-es kiegyezéstől a világháborúig terjedő korszakot abból a szempontból, hogy vajjon az a nemzedék, amely az ország sorsát ez alatt az idő alatt intézte, nem hanyagolta-e el a jövőt és több előre-látással nem alapozhatta volna-e meg jobban az országot politikailag és társadalmilag, úgyhogy az kibírta volna a rászakadó világháború viharát. A múlt hibái, az összeomláskor meglevő belső okok és az országra nehezedő külső nyomás, — ez a három tényező működött közre az összeomlásban. Magyarország és Ausztria eresztekei, úgy látszik, annyira gyengék, rozogák voltak, hogy a rájuk nehezedő külső nyomás súlya alatt össze kellett roppanniuk.

Rendkívül fontosak a múltba visszanyúló okok is. Az előzményekben láttuk, hogy a Habsburg-monarchia túlerősen oda-kapcsolta magát a Németbirodalomhoz, Magyarország ugyanakkor oda volt láncolva Ausztriához és a Németbirodalom mind a kettőt magával rántotta az örvénybe. Ha teljesen elfogulatlanul vesszük szemügyre az orosz forradalomtól a Ludendorff-féle támadás kudarcáig terjedő eseményeket, ezt a következtetést kell levonnunk.

Az a kérdés is felvetődhetik, nem lehetett volna-e célszerűbben és a monarchia szempontjából is jobban elrendezni a Szerbiával való viszonyt; a fenyegető, kardcsörtető presztízspolitikai helyett nem lett volna-e helyesebb Szerbiát barátságosan kezelni és gazdasági kötelekkel mennél szorosabban magunkhoz kapcsolni? Az összeomlás oknyomozásánál Magyarország társadalmi és politikai szerkezetét sem szabad figyelmen kívül hagyni. Azoknak, kik az ország sorsát intézték, 1867-től 1914-ig, éppen elegendő idejük lett volna arra, hogy a nemzetiségi kérdést valamilyen módon megoldják, ámde ezt nem tették. Pedig ha Magyarország a nemzetiségi kérdést rendezi, a gyulafehérvári és túrócszentmiklósi határozat talán nem következett volna be.

Magyarország a döntő, a kritikus pillanatokban, a közelgő katasztrófa óráiban sem tett meg mindent, ami megtehető lett volna az összeomlás elkerülésére. Végzetes hiba volt a hadsereg szétzüllesztése. A történet tanulságai szerint az olyan ország, amely végsőkig kitart, sohasem kap olyan rossz békét, mint az, amely eldobja fegyverét és kegyelemre megadja magát. Az októberi napokban hiányzott a nemzeti akarat és a mindenkit átható nemzeti gondolat. Abban az átmeneti zavarban, amely az októbristák győzelmétől a kommunisták uralmáig el-

telt, sok mindent meg lehetett volna menteni, ha van egy erős, összetartó, egységes magyar társadalom és a nemzetnek egy Pilsudski-szerű egyénisége akad. Voltak jobbérzésű emberek, kik látták az ország fenyegető szétdarabolását, megpróbálták összeszedni az ország megbízhatóbb erőit, de vergődésük szinte százalmas: nem tudtak megküzdeni a nemtörődomséggel és közönnyel. Károlyiaknak ölükbe hullott a hatalom, a bolsevistáknak szintén; mind a két jelenség az elernyed, belső kohézió nélkül való társadalomra jellemző, amelyből a spontaneitás hiányzott, amely felülről várt mindent.

A múlt hibái, mulasztásai, a társadalom elernyedtsége, a függetlenségi tudat elhalványulása, a belső orientáció hiánya idézték elő Magyarország összeomlását.

A VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A GAZDASÁGI ÉLETRE.

A világháború a politikai viszonyok mellett legmélyrehatóbban a gazdasági életet alakította át. Soha még a történelemben nem fordult elő, hogy a fegyveres összeütközések kimenetelében oly nagy szerepet játszott volna a gazdasági erő és szervezet, mint most; bebizonyult, hogy a modern háborúban a gazdasági tényezők, az ipar, a földművelés teljesítőképesége éppoly fontosak a végső győzelem kivívásában, mint a fegyverek. A világháború szinte az első perctől kezdve az egész anyagi életet a hadviselés szolgálatába állította. A nemzetközi munkamegosztás egyszerre megbénult, a világkereskedelem hatalmas, szövevényes szervezete, amely az egész földkerekségre kiterjedt, megakadt működésében, a hitelélet megszűnt, helyét elfoglalta a készpénzfizetés.

A régi háborúkban a gazdasági kérdések nem játszottak túlságosan nagy szerepet; a dinasztikák, a kormányok kisebb-nagyobb arányú fegyveres ténykedéseiben a lakosságnak csak egy bizonyos hányada vett részt, a középkorban csak a hivatásos harcias rend, a nemesség, később a hivatásos katonák, a zsoldosok, s ezek a háborúk túlnagy áldozatokkal, a mindennapi életnek teljes fölforgatásával nem jártak együtt. A régebbi háborúk hadiszerekben igen keveset fogyasztottak; nem voltak tűzi fegyverek, amelyek a robbanó vegyszereknek és a lövedékeknek elképesztő mennyiségét fogyasztották. Az egész gazdasági élet, összes szerveivel, a termelés összes eszközeivel s teljes egészében most kapcsolódott be először a hadviselésbe. A liberális-kapitalista kor az általános védkötelezettség bevezetésével megteremtette az igazi militarizmust. A kivételes törvények alapján a kormányok máról holnapra megvalósíthatták az állami parancsuralmat s az életnek minden mozza-

natát a hadviselés érdekeinek vetették alá. A XIX. század annyit magasztalt demokráciája úgyszólván máról holnapra át tudott térni a legszélsőbb állami abszolutizmusra, amely militarizálta az egész életet.

A termelésnek és a javak elosztásának ezt az új módját nehéz volna pontosan meghatározni. Sokban emlékeztet ez a katedra-szocialisták eszményére: az államszocializmusra. Az abszolút államhatalom a hadviselés érdekei szerint irányította a termelést, majd a gazdasági élet egész forgalmi területére rátette a kezét. A magántulajdonjog teljesen megszűnt. Az állam a kivételes törvények alapján kisajátította az összes közlekedési eszközöket: a gépkocsikat, társas gépkocsikat, szekereket; hadicélokra igénybe vehetett minden eszközt és minden anyagot, még a templomok harangjait is. A tőkés termelési rend az új viszonyokhoz szinte csodás gyorsasággal alkalmazkodott; teljesen alávetette magát az állami akaratnak, hiszen profitja megsokszorozódott, sőt az új félkommunista termelési rend azzal az előnyökkel is járt, hogy nem kellett megküzdeni a konkurenciával és nem kellett harcolni a piacért. Az árakat nem a kínálat és a kereslet viszonyai szabályozták ezentúl, hanem a hatósági ármegállapítás. A hadviselő állam nem kultúr- és nem jogállam többé. Ugyanúgy, mint a régi háborúk, a világháború is megengedte a zsákmányolás jogát. A nyersanyag-szerzésnek főleg a központi hatalmak hadjárataiban volt igen nagy jelentősége. Ausztria-Magyarország és a Németbirodalom 1915 őszén a Szerbia elleni hadjáratot nemcsak stratégiai okokból indították meg, hanem azért is, hogy az ország terményeit maguk számára kisajátítsák. A németek őszintén bevallották, hogy a központi hatalmak Románia gabonája és petróleuma nélkül nem tudják folytatni a háborút és ezeknek a fontos terményeknek a megszerzése volt a célja a Románia ellen megindított hadjáratnak 1916 nyarán. Hasonló módon gazdasági okai voltak az ukrajnai expedíciónak 1918-ban.

A világháború első heteiben mindenütt meglehetősen nagy zavar és tanácstalanság uralkodott. A gazdasági szakértők megállapították, hogy az új szükségletekhez legelőször az angol nagyipar tudott alkalmazkodni; ez volt valamennyi között a legrugékonnyabb, csak utána következett a német és a francia. Bebizonyult, hogy minden termelési ág egyformán fontos a hadviselés szempontjából. Nagy, modern háborúban maga erejére támaszkodva nem vehet részt olyan állam, amely kizárólag mezőgazdasági vagy ipari jellegű. Angolországban igazolódott azoknak a sejtelmé, akik aggodalommal néztek az ország egyoldalú ipari jellege miatt egy nagy háború eshetőségei elé.

Az ország nyolcvan százalékban bevételre szorult élelmiszerekben és ha a németek Nagybritanniát tengeralattjáróikkal teljesen el tudták volna zárni a külvilágtól, a lakosság éhhalálnak nézett volna elébe.

Azok a feltevések, hogy az államok a pénzügyi nehézségek miatt nem sokáig bírják a háborút, teljesen hamisaknak bizonyultak. A mindenható állam ugyanis nem törődve a jegybankok autonómiájával, korlátlanul vette igénybe a kölcsönöket; igaz, hogy az infláció következtében a pénz leromlott, de ez a mindenki által fizetett legterhesebb adó kitűnő háborús pénzügyi műveletnek bizonyult. Azután következtek gyors egymásutánban a rendkívüli háborús hitelek, a központi hatalmaknál pedig a milliárdokra rúgó hadikölcsönök. A hosszantartó béke esztendeiben roppant vagyonok halmozódtak fel, rengeteg megtakarított pénz gyűlt össze, ez most mind a háborút táplálta. A polgárság megtakarított pénzei, a szorgalmas munkával szerzett családi vagyonok, amelyeket külföldön a hadihitelekbe, nálunk hadikölcsönökbe fektettek, vasszilánkokká és füstté válva semmisültek meg kint a harctereken.

A monarchiát és Németországot a nagy katasztrófa kitörése meglepő pénzügyi felkészületlenségben találta. Hogy a pénzügyi zavarokat elkerüljék, Magyarországon moratóriumot rendeltek el, ezzel azonban a rendelet hiányossága miatt annyi visszaélést követtek el, hogy később új rendeletekkel kellett pótolni. A fogyasztás mindenütt hirtelen lezuhant, a munkanélküliség néhány hétig nagy arányokban nőtt, de már a második hónapban beállott a hadiüzemek megnövekedése folytán a munkáskeresőlet. A gazdasági szervek s maga az államhatalom is, csak a következő, 1915. esztendőben idegződtek hozzá az új helyzethez. Megalakultak nálunk is, meg Németországban is a nyersanyagközponatok és elosztó irodák, a gazdasági életnek ezek az új bürokratikus szervei, amelyek az orosz szovjetköztársaság mostani hasonló intézményeire emlékeztetnek. Az 1915. esztendőben az ipar teljesen átalakult, új gyárak keletkeztek nagy számban, a régiek pedig kibővültek. A következő 1916. esztendőt úgy lehetne jellemezni, hogy a gazdasági élet teljesen alkalmazkodott a háborúhoz. A németországi Hindenburg-programm nálunk is hatással volt és a hadvezetőség gazdasági szerveinek kezében összpontosult úgy a nyersanyagtermelés, mint a javak elosztásának irányítása. 1917-ben a szükség és a nyomor már szemmel látható; nagy volt a szénhiány és a katonai ellenőrzés mellett dolgozó üzemek nyersanyaghiánnyal küzdöttek; 1918 az ínség és válság esztendeje.

Az entente gazdasági háborúja a központi hatalmak kül-

kereskedelmét a legkisebb mértékre csökkentette. A szövetségesek célja az volt, hogy a gazdasági háborúban a központi hatalmakat kiéheztessék és számításaik beváltak, ha nem is oly gyorsan, mint remélték. A központi hatalmak hadvezetőségét ez indította arra, hogy megszerezzék Szerbiát, majd Romániát és utat nyissanak Törökországhoz. Ez az utóbbi sikerült is, miután Bulgáriát 1915-ben magukhoz kapcsolták. Az entente-hatalmak semmisnek nyilvánítottak minden kereskedelmi vagy jogi ügyletet, amelyeket a központi hatalmakkal békében kötöttek, a központi hatalmak alattvalóinak minden vagyonát lefoglalták, alattvalóikat, kik ott rekedtek, internálótáborba zárták, a semlegesek kereskedelmét, amennyire tudták, ellenőrizték. A monarchia külkereskedelmi mérlegén meg is látszik a gazdasági háború. 1913-ban 226 millió métermázsát tett ki Ausztria és Magyarország behozatala, s 1917 végén ez az összeg 155 millióra hanyatlott alá. A kettős monarchia kivitele 1913-ban 187 millió métermázsát tett ki és 1917-ig 70 millióra esett. Magyarország behozatala 1913-tól 1918-ig 87 millió métermázsáról 52 millióra zuhant, kivitele pedig 70 millióról 18 millióra. A központi hatalmak forgalma főleg egymás között és a megszállt területek között bonyolódott le. Magyarországot Ausztriában és Németországban állandóan támadták, hogy Ausztriával szemben nem eléggé áldozatkész, hogy önzése és szűkkeblősége miatt az osztrák nagyvárosokat éhhalálra kárhoztatja. Ezt az igazságtalan vádat azóta a világháborút tárgyaló német történeti munkák is hangoztatják. Ezzel szemben a valóság az, hogy Magyarország Ausztria gabonaszükségletét 1914 előtt is csak 80%-ig tudta fedezni. Magyarországnak 19 millió métermázsát kitevő gabonafeleslege nem volt elegendő Ausztria lakosságának eltartására. Közben a mezőgazdasági termelés a központi hatalmak minden országában hanyatlott. A német gabonatermés 1913-tól 1918-ig 205 és félmillió métermázsáról 125,3 millióra hanyatlott; a magyar gabonatermés 1913-tól 1917-ig 130,5 millióról 85 millióra csökkent. Még ijesztőbb arányokban hanyatlott Ausztria agrártermelése: 1913-tól 1917-ig 64,1 millióról 24,8 millióra esett le. Magyarország 1916-ban, amikor a gabonatermés csökkenése már igen jelentékeny volt, vállalta az egész hadsereg élelmezését. Ugyanakkor az osztrákok azt is kívánták tőle, hogy az osztrák lakosságot bőségesen lássa el. Nem volt más hátra, mint hogy a központi hatalmak az egyre nagyobbodó hiányt részint a megszállt területekről, vagy amennyire lehetett, a semlegesektől pótolják.

Nehézségek a szövetségesek országaiban is mutatkoztak természetesen korántsem olyan mértékben, mint a központi

hatalmagnál. A termelést, mind az ipari, mind a gazdasági termelést, ott is állami felügyelet alá helyezték. Franciaország rögtön a háború kitörése után eltörölte az agrárvámokat, s az elmaradt oroszországi bevitt Amerikából és gyarmatairól pótolta. Az Egyesült Államokban az élelmiszerelosztást a Hoover-féle bizottság intézte. Igen nagyok voltak az élelmezési nehézségek az agrárius jellegű Oroszországban, ahol a háborús gazdasági szervek a lehető legrosszabbul működtek. Az ország 1913-ban 75.5 millió tonna gabonát termelt s ez a mennyiség 1921-ig 7.5 millió tonnára zuhant le. A földművelés hozadéka csak az Északamerikai Egyesült Államokban növekedett, ahol hatalmas, új területeket fogtak művelés alá, s a gépekkel felszántott földek a gabonaneműeknek rettentő mennyiségét ontották.

Az ipar minden hadviselő országban hadiiparrá alakult át, 1917 tavaszától kezdve az Egyesült Államokban is. A modern háború az ipari termékeknek olyan hallatlan mennyiségét fogyasztotta, amelyről a hadvezetés a mozgósításkor alig álmodott. Mennyi vasat, rezet, ólmot, bőrt, textilárut, cementet, vegyszert emésztett fel a négy és félévig tartó élethalálharc, erre nézve pontos adataink és számításaink nincsenek. Egyhangú megállapítás minden országban, hogy a katonai felügyelet alá helyezés, amely az entente-államokban is megvolt, de nem oly mértékben, mint a központi hatalmagnál, nem használta a termelésnek, aláásta a munkaorganizmus tekintélyét s alapjaiban rendítette meg az ipari termelést, — mint a magyarországi háborús gazdálkodásról szóló összefoglaló jelentésben olvassuk. A francia közgazdasági írók is arról panaszkodnak, hogy a bürokrácia tehetségtelensége, kapkodása igen sok bajnak volt a forrása. Nálunk a munkások teljesítménye csökkent. Nagy baj volt az is, hogy a háborús ipari szervek működése a nyilvánosság szemei előtt teljesen el volt zárva, s rengeteg visszaélés történt, amelyek azonban megtorlatlanul maradtak. A magyar ipar helyzetét külön megnehezítette még az, hogy az osztrák hadvezetőség részrehajló volt és ellenszenvét úgy Magyarország, mint a magyar ipar iránt a nyersanyagelosztásnál és az ipari megrendeléseknél folyton éreztette. Az államszocializmus felé hajló irányzat Ausztriában és Magyarországon jóval erősebb, mint Nyugat-Európában. A közös hadügyminisztérium kincstári üzemekbe közel egymilliárdot fektetett be, de úgy, hogy ebből az összegből aránytalanul nagyobb részesedés jutott Ausztriának, mint Magyarországnak.

A háborús nyereségek roppant összegekre rúgtak, s ámbár a hadikölcsönök nálunk Magyarországon vagy 18 milliárd koronát vontak el a forgalomtól, mégis igen nagy összeg, körülbelül

3 és fél milliárd korona jutott újabb befektetésekre. Az 1918. esztendőben Magyarországon 699 új ipari részvénytársaság alakult. A magyar ipar élete még a világtörténetben e páratlan jó konjunktúra mellett is küzdelem volt az osztrákkal. Az ipari érdekeltségek és a magyar kormány folyton követelték, hogy a hadvezetőség tartsa meg igazságosan legalább a kvótát, de ezt a magyar ipar csak 1916-ban tudta nagynehezen elérni.

A tömegek megélhetése mindenütt megdrágult, a semleges országokban is, de a drágaság legnagyobb volt mégis Magyarországon. A megélhetési költségek, ha az 1913-iatat 100-nak vesszük, Magyarországon 1918-ig 858-ra emelkedtek; Angolországban 225-re, az Egyesült Államokban 203'2-re, Franciaországban 339*2-re, Olaszországban 409'1-re; Hollandiában 392-re. Ez is mutatja, különösen Magyarországon, a háborús államszocializmus tehetetlenségét. A munkások és a fixfizetésű értelmiség jövedelmei a megélhetési index emelkedésével megközelítőleg sem tartottak lépést.

A semleges államok egy része kiválóan keresett, különösen az élelmiszer- és nyersanyagszállító semleges államok, mint Argentína, Brazília, Chile. Egyes semlegesek, mint például Hollandia, Svédország, Norvégia, sőt még Svájc is, sokat szenvedtek a világháború alatt s állandó küzdelmet folytattak a munkanélküliséggel és a nyersanyaghiánnyal. Hollandia rengeteg kárt szenvedett azért, mert 1914 előtt főleg Németországgal és a központi hatalmakkal voltak igen erős kereskedelmi kapcsolatai. Svédországnak, Norvégországnak tengeri hajózását bénította meg a világháború, a kis Dánia, mint fejlett agrárállam, busásan keresett.

A háborús gazdálkodásnak minden hadviselt országban megállapítható legszembevethetőbb jellemvonása a pénzleromlás, a kivétel csak az Egyesült Államok; a dollár szilárdan állotta a háború próbáját. Másik jellemvonása az anyagihiány, a lakosság elszegényedése, lerongyolódása. Csak a vagyon kiváltságosai, a hadseregszállítók tömték meg a zsebüket. Az állami beavatkozás eredményei mindenütt siralmasak; a hadviselt országok gazdasági életéből egy tanulság vezethető le, az, hogy a háborús államszocializmus örökre megbukott. A központosítás és az állami beavatkozás többé-kevésbé minden hadviselő országban kitenyésztette a gazdasági élet kóros kinövéseit, az árulrejtést és a zugkereskedelmet. Általános eredmény az elszegényedés. Ami vagyont, tőkét az 1871—1914-ig terjedő békés korszak összegyűjtött, azt a világháború legnagyobb részben elpocsékolta. Az elpusztult emberélet értéke felmérhetetlen, a veszendőbe ment anyagi javakat 1100 milliárd frankra becsülik.

A BÉKE.

KÖZVETLENÜL a fegyverszünet előtt úgy látszott, hogy a béke Wilson elnök békéje lesz, azok az elvek valósulnak meg, amelyeket az elnök 1918 január 8-án hozott nyilvánosságra az előzményekben ismertetett békeközvetítő javaslatában. Európa pacifistái, mind a győztes, mind a legyőzött oldalon, Wilson elnökben reménykedtek, benne látták a világot megváltó modern apostolt. Pedig a központi hatalmak ekkor már nem nagyon bízhattak Wilsonban. Béketervezetének 10. pontját, amely arról szól, hogy az Osztrák-magyar monarchia nemzetei autonómiát kapjanak, közvetlenül az összeomlás előtt feladta és példátlanul kegyetlenek voltak már a fegyverszünet feltételei; Németországnak ki kellett szolgáltatni minden hadianyagát, át kellett engednie rengeteg vasúti kocsit, s egyéb szállítóeszközt, elvették tőle hadi és kereskedelmi flottáját.

Wilson elnök nagy misszióra készült. Munkatársai a háború utolsó hónapjaiban összeállították a világháború egész írásos anyagát, amely hatalmas tömeget tett ki. Azzal az elhatározással készült a békeértekezletre, hogy megvalósítja nagyszerű terveit, amelyeket az európai viszonyok tüzetesebb ismerete nélkül elgondolt. Olyan feszült várakozások, nagy reménységek előzték meg az elnök európai útját, amelyhez hasonlóra a történelemben alig emlékszünk. A békeértekezlet január közepén kezdődött meg Párizsban, ahol huszonhét háborús hatalom jelent meg, köztük négy ázsiai, tizenkét amerikai.

Az entente-politikusok a világháború folyamán sokat szónokoltak a hadviselés általános céljairól és a közvélemény tájékoztatására szánt kijelentéseiknek rövid foglalatja: lehetlenné tenni a jövőre minden háborút. A legrosszabb akarattal sem lehet tagadni, hogy az amerikai és angol hadicéloknek volt bizonyos pacifista és emberbaráti színezetük; Wilson és Lloyd

George egészen más békéről álmodtak, mint Clemenceau vagy Foch tábornagy. Őket nem ragadta el annyira a gyűlés és volt bennük bizonyos mérséklet. A józan ész és az emberiség magasabb szempontjai azt követelték volna, hogy a háború végeztével üljenek össze a győzők és legyőzöttek, vonják le a rettentő pusztítás tanulságait és a lehetőség szerint olyan békeművet alkossanak, amely az emberiség békeeszményeit legalább is megközelíti. Viszont józan ésszel azt sem lehetett remélni, hogy a legyőzöttek a háborúból nagyobb veszteségek nélkül lábolnak ki. Minden háború területi vagy egyéb veszteségekkel járt a legyőzöttekre nézve. A két előbbi világháború győztesei is a legyőzöttekkel fizették meg a költségeket, de a győzők követeléseikben mérsékletesek voltak. A bécsi kongresszus Franciaországra nem rótt nagyobb büntetést, mint amennyit elszenvedhetett; csak régi határai közé szorították vissza, gazdasági életét azonban a hadikárpótlással nem tették tönkre, pedig a koalíció döntő győzelmet aratott Napóleonon. A párizsi békekonferencia meg sem hívta a legyőzötteket a tárgyalásokra. A tanácskozások január közepén a legszörnyűbb gyűlés légkörében kezdődtek meg. A gyűlés és feldúlt lelkiállapot alig szorul magyarázatra. A világháború a népek csatája volt, s a négy és félévig tartó véres zivatar csapásai mindenkire ránehezdedtek. Ha egy kissé beleéljük magunkat a franciák helyzetébe, az izzó gyűlésen nem csodálkozhatunk. Virágzó északi departement-jai tölcsermezővé változtak, egész sereg községe és falva eltűnt a föld színéről, férfilakosságának igen jelentékeny része elhullott az öldöklésben. A fegyverszünet után az entente sajtója tovább szította a gyűlést és ez a lázas tömeghangulat befolyásolta a politikusok tanácskozásait. Ez a magyarázata annak, hogy a demokratikus korszak felelős politikusi sokkal kegyetlenebbek voltak a legyőzöttekkel szemben és sokkal embertelenebb békét kovácsoltak össze, mint a felelőtlen uralkodók felelőtlen diplomatai száz esztendővel azelőtt.

A BÉKEÉRTEKEZLET SÖTÉT KORSZAKA.

Milyen volt a helyzet a béketárgyalások megkezdésekor, ezt röviden így jellemezhetjük: Európa meghatározhatatlan halmazállapotban volt. A lelki feldúltság, a politikai bizonytalanság, a gazdasági nyomor minden tevékenységet megbénított; a legyőzöttek türtek és vártak, a győzők parlamentje pedig megkezdte tanácskozásait egységes program, irányító elvek, határozott célkitűzések nélkül. Wilson új Európát akart. „A múlt és a jelen halálos viaskodásban vannak” — mon-

dotta —, „el kell törölni a régi rendet és újat állítani helyére”. Ebből azt is látjuk, hogy Wilson doktriner és nem gyakorlati politikus volt, minden tartós vagy épkezléb intézmény és berendezkedés hosszantartó, organikus fejlődésnek az eredménye.

A béketárgyalások bizonyos felmagasztosult hangulatban kezdődtek — mint House ezredesnek, Wilson bizalmasának feljegyzéseiben olvassuk. A kiküldöttek valami világparlament-félének érezték magukat, amely arra van hivatva, hogy lerakja a földön az igazságos és tartós béke fundamentumát, s megalkossa az új országhatárokat, jóvátegye a károkat, végül revideálja a nemzetközi jog kódexét. A megnyitás ünnepélyes hangulatát azonban csakhamar felváltották a nézeteltérések, a veszekedések hétköznapijai. Wilson elnök ezt mondta: „Egyesülnünk kell az új rend alapelveinek, azoknak a leszögezett, s elfogadott elveknek alapján, amelyek a Népszövetséget ismerik el, mint a béke sarokkövét.” Clemenceau ekként nyilatkozott: „Először Franciaország biztonságáról kell gondoskodni.” A pietista, doktriner elnököt és a reálpolitikus, kíméletlen Clemenceau-t majdnem egész világ választotta el egymástól. Hasztalan próbálta az elnök meggyőzni Clemenceau-t, hogy a Népszövetség a garanciája Franciaország biztonságának, Clemenceau azt felelte, hogy ez nem elég, Franciaországnak katonai szövetségre van szüksége; a Rajna legyen a stratégiai vonal a két ország között és Németországot gazdaságilag úgy meg kell nyomorítani, hogy többé helyre ne állhasson. De nemcsak a franciák követeltek túlsókat, hanem a kis népek is. „Minden nemzetiség — írja Wilson — új jogokat, új kiváltságokat követelt, támogatást igényelt, földet, szénbányákat, vasutakat, — s ezeket a dolgokat halasztást nem ismerve, parancsolólag követelte.” A kis államok azt hangsúlyozták, hogyha a nagyhatalmak szét akarják maguk között osztani a világ zsákmányát, miért ne kapnák meg ők is a maguk részét? A belgák, a szerbek, az oláhok mind új területeket, jogokat, haszonrészeseéseket követeltek és már az első napokban hevesen támadták az elnököt, aki néha ellent mert mondani. Az elnök a tárgyalásokon sokkal kisebb hatalomnak, sokkal gyengébbnek bizonyult, mint az európai közvélemény sejtette. Nemcsak azért maradt alul Clemenceau-val szemben, mert erélytelen ember volt, hanem egy más, fontosabb okból: odahaza Amerikában, nem támogatta a republikánus többségű szenátus; nem állt mögötte az Egyesült Államok közvéleménye. Wilson egyedül maradt és ez okozta tragédiáját.

Január 13-án, a békeértekezet megnyitásakor, megalkották

a tízek tanácsát, amely az öt nagyhatalomnak: Amerikának, Angliának, Franciaországnak, Olaszországnak, Japánnak két-két képviselőjéből tevődött össze. A tízek tanácsa március 25-éig volt együtt, s ez állapította meg a programot, ez szabta meg az irányelveket, adta ki a munkát a szakértőknek stb. Minthogy rengeteg kérdés várt megoldásra és tömegtelen sok igény, követelés várt kielégítésre, s a békekonferenciának nem volt semmiféle előre kidolgozott, pontosan körvonalazott programja, érthető volt a zűrzavar. Az elnök elvei olyan általánosságokban mozogtak, hogy azokat magyarázni, vitatni lehetett, összesen Ötvenkét különböző bizottság dolgozott azon, hogy mi módon oldják meg a részletkérdéseket, s ezek felett állt, mint jóváhagyó szerv, a közgyűlés.

Február közepén a nehezen előrehaladó, vontatott tanácskozások egy kis időre megakadtak. Wilson elnök február 14-én lelkileg meglehetősen összetörve, egy hónapra visszament Amerikába, Lloyd George-ot halaszthatatlan belpolitikai kérdések hazaszólitották; Clemenceau ellen február 19-én merényletet követtek el. Baker, Wilson emlékiratainak írója, elmondja, hogy ez az egy hónap volt, mialatt az elnök odahaza az Egyesült Államok belpolitikai ügyeit intézte, a békekonferenciának legreménytelenebb, legsötétebb korszaka. Az elnök február közepéig valahogy fékmentartotta a szertelen követeléseket, távollétében azonban feltámadtak a régi világ ádáz hatalmai: a nemzeti imperializmus, a kardcsörtető militarizmus. Az elnök pozíciója ez alatt az egy hónap alatt határozottan meggyengült. A béketárgyalásokba beleszólt Foch tábornagy, aki, mint győztes hadvezér, természetesen a legintranzigensebb álláspontot képviselte, sokkal túlzóbb volt, mint Clemenceau. A tábornagy azon a nézeten volt, hogy Németország számbeli és gazdasági fölényét meg kell törni és biztosítani kell minden eszközzel az erők egyenlőtlenségét Németország és Franciaország között. Ennek elérésére Foch szerint egyedül célravezető eszköz az lehetett, ha a franciák megvetik lábukat a Rajnánál és kiépítik ezt stratégiai vonalnak; „a Wacht am Rhein francia harci riadó lesz” — mondotta többször a tábornagy. Nála, mint katonánál, a stratégia azonos volt a politikával és csak annexió békét tudott elképzelni. A Wilson-féle Népszövetséget Foch nem vette komolyan.

Clemenceau nem volt annyira túlzó, mint Foch tábornagy, de az elnökkel, kit álmodozónak tartott, a legfontosabb kérdésekben szintén nem értett egyet. Mialatt az elnök távol volt, Clemenceau munkatársai kidolgozták az egyoldalú francia békeprogramot, amely a következő francia követeléseket tar-

talmazta: A Rajna vonalának francia ellenőrzés alá helyezése; a nagyhatalmak állandó szövetsége, hogy Franciaország megmaradhasson birtokaiban; több kisebb állam létesítése, hogy azok Németországot keletről állandóan fenyegezzék; a Német-birodalom területének megcsonkítása; Németország lefegyverzése, de a szövetséges hatalmak továbbra is fegyverkezhetnek; hadikárpótlás egészen Németország gazdasági megsemmisítéséig; a Németbirodalom gazdasági erőforrásainak lefoglalása; olyan kereskedelmi intézkedések és szerződések, amelyek Franciaország gazdasági megerősödését elősegítik, de ugyanakkor tönkreteszik Németországot. Ezeket a békepontokat formulázták meg, mialatt az elnök távol volt. Ezeknek a valóban gyűlölet szülte békepontoknak megvalósulása majdnem a németiség halálos ítéletével lett volna egyenlő.

Az elnök március közepén tért vissza Párizsba és érthető megrökönyödéssel vette tudomásul a békeértekezlet addig végzett munkáját. Egészen magára maradt; Lloyd George hallani sem akart a Clemenceau-féle békéről, de nem volt Clemenceauval szemben elég erős és kétszínű magatartást tanúsított a tárgyalásokon. Ha Wilsonnal beszélt, neki adott igazat, a tizek tanácsában Clemenceau őt is lehengette. Clemenceau olyan nem mindennapi diplomata-tehetséggel volt megáldva, hogy a béketárgyalásokon szinte Talleyrand-ra emlékeztetett. Talleyrand a bécsi kongresszuson olyan előnyöket verekedett ki hazája számára, amilyenekről Napóleon seregének összeomlásakor senki sem mert volna álmodni; Clemenceau olyan előnyöket vívott ki hazájának, mintha egyedül, a két angolszász nagyhatalom támogatása nélkül nyerte volna meg a világháborút. Clemenceau a gyámoltalan, az embereket rosszul ismerő elnökkel remekül tudott bánni. — „Ön jó ember, elnök úr, és nagy ember, de...” — mondotta a megbeszéléseken az elnöknek. A márciusi napok egyébként is nagyon válságosak voltak. Közép-Európát, melyet a tárgyaló feleknek figyelemmel kellett kísérniök, felfordulás fenyegette. A bolsevizmus eljutott egész Magyarorszáig; Károlyi Mihály március 21-én átadta Kun Bélának a hatalmat. Erre a „nagy négyek” (Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Orlando) felszisszentek. Foch tábornagy hadjáratot akart indítani Közép- és Kelet-Európa ellen, Wilson azonban a tábornagy tervét lefújta. A középeurópai zűrzavar, a bolsevizmus réme, a franciák és az olaszok túlzó követeléseai annyira megtámadták az elnök amúgyis gyenge fizikumát, hogy április 3-án ágynak esett, majd április 7-én elhatározta, hogy visszahajózik Amerikába.

Az elnök kétségbeesve látta, hogy a világháborúban fel-

korbácsolt vad szenvedélyek mennyire nem csöndesedtek el 1919-ben. Ha a józan ész kormányozná a világot, akkor a parlamentek és az államfők nem bízták volna a béketárgyalásokat azokra a politikusokra, akik a háború alatt hatalmon voltak. Wilson elítélte a franciák túlzott követeléseit, de nemcsak a franciák voltak túlzók, hanem az olaszok is, és az elnök alig tudott ellenállani az olaszok ostromának. Lloyd George, akinek őt támogatni kellett volna, hasonló módon szintén tájékozatlan volt az európai ügyekben, vezető eszméi nem voltak, a közép-európai bonyolult viszonyokat alig ismerte. Olaszországot Sonnino és Orlando képviselték — és amint Wilson emlékirataiban olvassuk — a tízek és később a négyek tanácsában, és a békeértekezlet ülésein is folyton nehézségeket támasztottak, nem egyszer egymást keresztezve. Franciaországnak az olasz követelések nem voltak rokonszenvesek. Az olaszok nem kevesebbet követeltek, mint azt, hogy az övék legyen az Adria feletti uralom, a „mare nostrum”, s ezért ostromolták az elnököt, hogy adja beleegyezését Dalmáciának és Fiuménak Olaszországhoz való kapcsolásához. Orlando, Olaszország egyik megbízottja, Isztriára, Fiuméra és Dalmáciára vonatkozólag állott elő igen súlyos követelésekkel, hivatkozva Olaszország óriási áldozataira (500.000 halott, 900.000 súlyos sebesült), a néprajzi viszonyokra, az emberi igazságosságra, amely szerinte Olaszország oldala mellett áll; ezek a követelések azonban sehogy sem nyerték meg Wilson elnök tetszését. Fordulópontot jelent a béketanácskozások történetében április 23-a. Ekkor hozta nyilvánosságra az elnök az olaszokhoz intézett memorandumát, amelyben hangsúlyozta, hogy Fiumé nem fog Olaszországhoz kerülni, hanem, mint önálló államnak, az lesz a hivatása, hogy Magyarország, Csehország, Jugoszlávia, Románia tengeri kereskedelmi forgalmát lebonyolítsa. Az elnök memorandumja igen kínos feltűnést keltett a békeértekezleten és az olasz követelések miatt a helyzet kritikussá vált.

Az elnöknek a francia és az olasz békeprogrammal kellett tehát megküzdenie. Midőn az izgalmak következtében ágyának esett, elhatározta, hogy inkább visszatér Amerikába, semhogy tovább viaskodjon az európai politikusokkal, akik nem az ő világában élnek. Rengeteg sok szócsata, tanácskozás, vita után, március végén kompromisszum jött létre az elnök és Clemenceau között, s ennek a kompromisszumnak, amely a francia túlzó követeléseket kissé lefaragta, eredménye a májusban átnyújtott úgynevezett versaillesi békeszerződés. Az elnöknek és Lloyd George-nak nem csekély munkába került a francia szélső nacionalista álláspontot letompítani, s a győzelemtől

megittasult, szintén túlsokat követelő Orlandot és Sonninot legyűrni, s a szertelen imperialista álmokat eloszlatni. A francia szélső nacionalisták abban reménykedtek, hogy sikerül majd Bajorországot kiszakítani a birodalom testéből és Németországot szétrobbantani az 1871 előtti részekre. A tanácskozások eddig nyilvánosságra került adatai alapján meg lehet állapítani, hogy a két angolszász nagyhatalom képviselője mindent elkövetett ezeknek a követeléseknek mérséklésére.

A VERSAILLESI BÉKE.

Május elejére készült el az angol-amerikai és francia kompromisszum alapján a Németországnak szánt békediktátum. A győzők, mind a franciák, mind az angolok, a Németbirodalmat egészen másnak látták 1919-ben, mint amilyen valóban volt. Meg voltak arról győződve, hogy a birodalom nem szerves egység, nem szilárd, kompakt államtest, amely természetes fejlődésnek köszönhetné létét. A németellenes propaganda azt hirdette, hogy a birodalom mesterséges alakulat, s úgy keletkezett, hogy Poroszország 1871-ben a gyengébb német államokat bekebelezte. A franciák bíztak a birodalom szétesésében, s ezt akarták elősegíteni. A birodalom teljes tönkretétele vagy megsemmisítése azonban nem volt sem angol, sem amerikai érdek; Lloyd George és Wilson nem tiltakoztak az ellen, hogy megcsönkítsák a birodalmat, meggyengítsék Poroszországot, Németország teljes tönkretételéhez azonban nem járultak hozzá. Németországot megnyirbálni, bizonyos történelmi jogokra való hivatkozással és az etnikai elvek alapján nem volt nehéz feladat. Vegyük most sorra, hogy nyirbálta meg a békeértekezlet a birodalmat és főleg annak félelmetesebb részét, Poroszországot.

A történelmi jogon igen könnyen el lehetett venni Schleswig-Holsteint, amelyet Poroszország 1864-ben a dán háború után ragadott magához. Dánia semleges maradt ugyan a világháborúban, a szövetségesek egyikét sem támogatta, amiért is nem kellett megjutalmazni, de a schleswig-holsteini kérdés jó ürügyül szolgált Poroszország gyengítésére. A békeszerződés a tartományban népszavazást rendelt el, melyet 1920 tavaszán hajtottak végre, s a déli zóna Németország, az északi pedig Dánia mellett szavazott.

Elzász-Lotharingia visszakapcsolása sem volt nagy probléma. A két tartomány a középkor folyamán többnyire Franciaországhoz tartozott, s részben XIV. Lajos alatt 1674-ben és 1681-ben, részben a forradalom alatt került végleg Franciaország birtokába; népe sajtáságos keverék, se nem francia, se nem

német, hanem átmenetféle a két nemzet között, de mindig a franciákkal rokonszenvezett. A két tartomány történelmi jogon valóban Franciaországot illette. A németek a fegyverszünet megkötésekor kiűrtették a két tartományt, amit a francia érzelmű lakosság nagy lelkesedéssel fogadott. A békekonferencia kijavította a határt Belgium felé is. A belgiumi oldalon Poroszország 1815-ben a bécsi kongresszus határozatai értelmében kapott egy kis területet: Eupent és Malmedyt (64.000 lakos); ezeket Belgiumhoz csatolták. Elvették Poroszországtól jóvátétel címén a Moresnet nevű kis területet is, amelyet szintén Belgium kapott. A 260.000 lakosságú Luxemburg nagyhercegséget, amely féltékenyen őrizte mindig függetlenségét, a békekonferencia épségben hagyta, de a tartomány Franciaországgal lépett vámunióra.

Igen nehéz kérdés volt a Rajna balpartja. Az a rész, amelyet Franciaország magának követelt, körülbelül 5 és félmillió lakost számlál, s Európának egyik leggazdagabb bányavidéke, tehát gazdaságilag és stratégiaileg egyaránt fontos. Az említett 1917-i orosz-francia titkos szerződésben kimondták, hogy Németországnak ez a része, mint Franciaországot és Németországot elválasztó terület, külön autonóm tartomány lesz, francia befolyás alatt. Szó volt arról is több ízben, hogy Franciaország ezt a vidéket egyszerűen megszállja. A tanácskozásokon Foch tábornagy a Rajna-balpart megszállását stratégiai okokból követelte, mint elengedhetetlen intézkedést Franciaország biztonságára nézve. A francia terv megbukott Anglia és Amerika mindvégig következetes ellenállásán. Lloyd George még 1917-ben kijelentette egy tanácskozás alkalmával, hogy Anglia nem nyugodhatik bele abba, hogy új Elzász-Lotharingiát teremtsenek a Rajna balpartján. Miután a tervet a béketanácskozás elejtette, Franciaország a Saar-medence annekiálását indítványozta. Ez a kis terület a Németbirodalom egyik leggazdagabb bányavidéke, amely 17 millió tonna elsőrangú szén termel évenként, s Elzász-Lotharingia északi csücskét alkotja. 1793-tól 1815-ig Franciaországhoz tartozott ez a kis tartomány, de a bécsi kongresszus visszaítélte Poroszországnak. Miután a „nagy négyek” tanácsában Wilson elnök az annexió tervét elvetette, a békeértekezlet átmeneti megoldáshoz nyúlt: kimondta, hogy 1935-ig a 650.000 lakost számláló tartomány nemzetközi területnek tekinti, s ennek az időnek eltelté után a lakosság maga dönt hovatarozandósága felől. A tizenötésztendei időre a lakosság megkapta a teljes önkormányzatot, a szövetségesek felügyelete mellett. A Saar-medence lakossága

német érzelmű és az 1935 januárjában megtartott népszavazás Németország javára döntött.

A nyugatiaknál sokkal nehezebb, bonyolultabb kérdéstömkeleg volt a Németbirodalom keleti határainak új elrendezése. Maga az önálló Lengyelország nem volt nehéz kérdés: a Lengyelországgal elkövetett igazságtalanság jóvátétele szintén áthatotta a művelt világ közvéleményét, ott szerepelt a központi hatalmak hadicéljai között is. A politikaiak mellett az emberbaráti indítékok is nagy mértékben közrejátszottak Lengyelország helyreállításának kérdésében. A XIX. század szabadelvű történetírói mély részvétellel emlékeztek meg mindig a nemes lengyel nemzet tragikus sorsáról, melynek országát szívtelen zsarnokok szétdarabolták. A három szövetséges nagyhatalom miniszterelnökei 1918 június 3-án kimondták a következőket: „Az egységes Lengyelország helyreállítása, szabad kijárással a tengerhez, egyik feltétele az igazságos, tartós békének és a jog uralmának Európában.” Az okok azonban, amelyek a szövetségeseket a lengyel állam helyreállítására indították, nem érzelmi, nem emberbarátiak, hanem tisztán politikai természetűek. Franciaország igen erős, nagy Lengyelországot akart, nem a lengyelek iránti szeretetből, amely Michelet-t annak idején lengyelbarát művének megírására indította, hanem tisztán érdekből; gyengíteni akarták Németországot; „Új Franciaország Németországtól keletre” — ezt mondta több ízben Clemenceau. Egészen más volt Lengyelországgal szemben a józan angol álláspont. Náluk csak emberbaráti szempontok szerepeltek, nagy, erős Lengyelországról azonban Lloyd George nem akart hallani; Róbert Howard lord szerint azért, mert nem bízott az újdonsült állam életképességében, amely két ellentétes érdeket ország közé ékelve, állandóan rászorul a szövetségesek támogatására.

A lengyel kérdés tanulmányozására kiküldött bizottság, amelynek Cambon egykori berlini francia nagykövet volt az elnöke, március végére döntött. Azt indítványozták, hogy Posen tartomány legnagyobb részét szakítsák ki a Németbirodalomtól és csatolják Lengyelországhoz. Ezeken a területeken a lengyel nép a lakosságnak körülbelül hatvanöt százalékát alkotta. A bizottság azután kiharcolta Kelet-Poroszországból egy nagy területet, az úgynevezett danzigi korridort, hogy az új államnak szabad kijárása legyen a tengerhez. A korridor kettészakítja Kelet-Poroszországot, úgyhogy a németek csak a tengeren közlekedhetnek országuknak keleti részével. A németek ezt fájlag legjobban, és, szerintük, égbekiáltó igazságtalanság volt szétkülöníteni Kelet-Poroszországot. Ezzel szemben a valóság

az, hogy ez a terület századokon át a történelmi Lengyelországhoz tartozott — Poroszország az 1772. évi osztozkodáskor kapta meg —, a lakossága tiszta lengyel, annak a 20 ezer németnek a kivételével, akiket a porosz kormány 1871 után telepített ide. Danzig várost, melyet nagy részben németek laknak, szabad városnak nyilvánították. Megkapta ezenkívül Lengyelország az egész Galíciát, s még egy kis darabot Magyarország területéből is. Oroszország felől, ahol a lakosság oroszokkal van összekeverve, igen nehéz volt a pontos határokat megállapítani s a nehézségeket fokozta az a körülmény, hogy az orosz szovjetköztársaság nem volt tárgyalófél a békekonferencián. A Lwow-kormány 1917-ben elismerte az önálló Lengyelországot és a szovjet sem tiltakozott az ellen, hogy a lengyelek a tiszta lengyellakta területeket megkapják. A békeértekezlet 1919 márciusában ideiglenes vonalat állapított meg (Curzon-vonal), a végleges határ kelet felé csak a következő, 1920. év október 12-én, az orosz-lengyel háborút követő rigai béketárgyalásokon dőlt el. A Németbirodalom összes gyarmatait elveszítette. A békeszerződés értelmében Németország, amelynek tengerentúli birtokaival együtt 3.2 millió négyszögkilométernyi területe volt 1914-ben, 0.47 millió négyszögkilométerre csökkent és lakosságának száma, amely az ellenségeskedések megkezdésekor 81 milliót tett ki, a békekötés után 60 millióra esett vissza. Az anyaország 72.466 négyszögkilométernyi területet, 7,128.867 lakost veszített. Még a területi veszteségeknél is jobban sújtotta Németországot a jóvátétel. A régi hadisarc, amelyet a győzők rendszerint ráerőszakolnak a legyőzöttekre, a jóvátétel nevet kapta a világháború alatt. Kiváló gazdasági szakértők, Anglia és Amerika néhány nagy bankembere vettek részt a jóvátételi probléma megvitatásánál, köztük John Maynard Keynes, a cambridgei egyetem nagyhírű közgazdász-tanára, akik nem helyeselték Németország gazdasági tönkretételét, mert esztelenségnek tartották azt, hogy a világgazdaság vérkeringéséből kikapcsolják a legfontosabb országok egyikét. A békeértekezlet elve azonban az volt, hogy Németországnak jóvá kell tennie az összes károkat, amelyeket a szárazföldön, vizén, levegőben folyó harcok a szövetségesek polgári lakosságának okoztak. Etikai alapot a jóvátételhez az egyoldalúan kimondott háborús felelősség szolgáltatta. A békeértekezlet a jóvátétel kérdésében csak elvileg döntött. Többféleképen fogalmazták magát a problémát. Szó volt maximális, szó volt minimális jóvátételről; szó volt arról, hogy megbecsülik az okozott károkat és Németország mindent megfizet; formulázták a jóvátétel kérdését úgy, hogy Németország fizetési képességét veszik alapul és fizettetnek

vele annyit, amennyit lehet. A békeértekezlet, ámbár a jóvátételi összegek már felmerültek (120 milliárd dollár jóvátétel), a végleges megoldást az úgynevezett jóvátételi bizottságra ruházta, amely azt a feladatot kapta, hogy készítse el a jóvátétel fizetésének módjait. Maga a jóvátétel végleg csak 1930-ban oldódott meg és részleteit a következő fejezetben fogjuk ismertetni.

A Németországnak szánt békeszerződés a fegyverszünet utáni hatodik hónapban végre elkészült és 1919 május 7-re megidézték a német békeküldöttséget. A küldöttség, amelyet Brockdorff-Rantzau gróf, külügyminiszter vezetett, május 7-én jelent meg a versaillesi palota tükörtermében, ahol Clemenceau átadta a 440 cikkelyből álló, úgynevezett versaillesi békeszerződést. A német békebizottság egyhónapi haladékat kapott a szerződéstervezet áttanulmányozására és válaszdadásra s ennek eltelével a kormány aláírta a szerződést.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA SZÉTDARABQLÁSA.

A német békeszerződésnél sokkal kisebb kérdés volt az, hogy mi történjék a volt Osztrák-magyar monarchiával. A szövetséges hatalmak politikusai és közvéleménye az Osztrák-magyar monarchiát korántsem gyűlölték úgy, mint Németországot; a franciák gyűlölete a németek ellen irányult, az ősi ellenség ellen és Észak-Franciaország tölcsermezői ezt a gyűlöletet nemcsak a béketárgyalások alatt, hanem még tovább is ébrentartották. Volt egy régi politikai dogma, amelyet Nyugat-Európa közirói és történetírói sokat emlegettek, s amely így szólt: Ha az Osztrák-magyar monarchia nem léteznék, ki kellene találni. A monarchia itt, Közép-Európában, nagyszerű kiegyenlítő hatalom volt és világháború nélkül, évtizedek múlva talán eltűntek volna a XX. század első évtizedeiben felgyülemlett belső bajok; rendeződött volna a Magyarországgal való közjogi viszony és átalakult volna Ausztria belső szervezete is. A világháború folyamán elhangzott különféle politikai nyilatkozatok, például Lloyd George, Cecil lord, Briand nyilatkozatai, sohasem érintették az Osztrák-magyar monarchia területi integritását, annak ellenére, hogy a szövetségesek az augusztusi szerződésben Erdélyt Romániának, az 1915-i egyezményben pedig Ausztria olaszlakta részeit Olaszországnak ígérték. Csakhogy 1919 januárjában, amidőn a béketárgyalások megkezdődtek, a konferencia már fait accompli előtt állt. A románok megszállták Erdélyt, a szerbek felvonultak egészen Szabadkáig, a csehek elfoglalták az egész Felvidéket, az Erdős-Kárpátokkal együtt. Horvátországot, Boszniát, Hercegovinát, a szlovén föl-

det, Dalmáciát bekebelezték Jugoszláviába; szóval a békeértekezlet befejezett tények előtt állt, amelyeket csak jóvá kellett hagynia. Wilson, Lloyd George, az angol meg az amerikai gazdasági szakértők, mint reálpolitikusok, érezték, hogy nagy gazdasági egységet törnek szét darabokra, amit természetesen meg fog sínyleni Európa gazdasági élete. A szövetségesek nem akarták szétdarabolni Ausztria-Magyarországot — olvasuk House ezredesnek, a konferencia egyik résztvevőjének könyvében, de a csehek önállóságát és a jugoszláv államot már a fegyverszünet előtt elismerték, s a békeértekezlet január közepén azt látta, hogy a monarchia szétesett, a csehek már önálló államot alkotnak, Galíciát elragadta a varsói ideiglenes lengyel kormány, Bukovinát, Erdélyt elfoglalták a románok, Jugoszlávia Magyarország minden ellenállása nélkül elfoglalhatta Horvátországot és Dél-Magyarországot. Ebből azt is látjuk, hogy ország nem bűnhődött még szörnyűbben, mint Magyarország, azért, hogy egy két-három hónapig tartó kritikus időszakban megadta magát sorsának.

A békekonferencia példátlan lelkiismeretlenséggel és felületességgel bánt el a volt Osztrák-magyar monarchiával és főképen Magyarországgal. A tizenegy esztendő múlva nyilvánosságra került feljegyzések (Dávid Hunter Miller naplója) mutatják, hogy az értekezlet szakbizottsága a földrajzi, az etnográfiai viszonyok kellő ismerete nélkül, hebehurgyán, néhány óra leforgása alatt letárgyalta Magyarországot. Még az sem lehet melegség, hogy a magyar ügy védtelenül került a békeértekezlet tárgyalóasztalára, s ugyanakkor az utódállamokat legkiválóbb politikusaik, Masaryk, Benes, Pasics, Trumbics, Vesznics és Bratianu képviselték. Ezek odasereglettek Clemenceau köré és ellátták tanáccsal. Clemenceau — mint egy jelenlevő írja — viaszsárga ábrázattal ült karosszékében és unottan hallgatta előterjesztéseiket, de szertelen követeléseiket cinikus nyugalommal tudomásul vette, s az újdonsült államok hatalmi aspirációinak teljesen szabad folyást engedett; hiába állottak a magyarok és az osztrák-németek iránt jóindulattal viseltető amerikai megbízottak Magyarország pártjára. Az amerikaiak és az angolok azt kívánták, hogy néprajzilag igazságosan vonják meg a határokat, Clemenceau viszont örült az utódállamok terjeszkedésének, mert a középeurópai szlávokban ugyanúgy Franciaország védőbástyáit látta, mint Lengyelországban.

Az utódállamok sikere jelentékeny részben annak a nagyszabású, roppant szívós és következetesen végrehajtott propagandatevékenységnek tulajdonítható, amelyet Masaryk Tamás,

a prágai egyetem volt tanára és Benes Eduárd folytatta a háború alatt Franciaországban, Angolországban és Amerikában. Masaryk a világháború után megjelent könyvében maga ismerteti részletesen a prágai cseh bizottság propagandatevékenységét. A Kossuth idejéből megmaradt kis amerikai rokonzenvet Masaryk, mint maga írja, megsemmisítette és megnyerte a cseh ügynek az amerikai tótokat. A cseh-tót megegyezés, amelyet azóta annyit emlegetnek, 1918 május 30-án jött létre Pittsburgban. A pittsburgi egyezményt az amerikai cseh és tót szervezetek kötötték meg Masaryk professzor jelenlétében. Az egyezmény többek között kimondja, hogy a cseh tartományok és a tót föld a háború bevégeztével, mint két külön állam egyesülnek, köztársasági alapon; „Szlovenszónak saját külön közigazgatása lesz, saját országgyűlése, saját bírósága”. Az Osztrák-magyar monarchia összeomlása után a csehek a Felvidék birtokbavételét azonnal megkezdték. Október 30-án gyűltek össze Turócszentmártonban a felvidéki tótság képviselői, Dula Márton elnöklete alatt és meghozták a pittsburgi egyezménnyel együtt gyakorta emlegetett és vele egyenlő jelentőségűnek tartott határozatot, amelyben kimondják, hogy „a tót nemzet mind nyelvileg, mind kultúrtörténelmileg az egységes csehszlovák nemzet része.” A határozatban a formális elszakadás Magyarországtól nincsen kimondva, ámbar az előbbi idézetbe belemagyarázható. Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy a tótok sohasem akartak egyesülni a csehekkel, hanem csak a csehek a tótokkal, s azért találták ki a csehszlovák egységet, hogy a békeértekezleten nagyobb, erősebb nemzetnek tüntessék fel magukat. A cseh propaganda a tótok között kétségkívül igen nagy volt a világháború előtt. A cseh nép azóta, hogy Ferenc Ferdinánd a monarchia politikájára befolyást gyakorolt, nagyon megerősödött és a csehek vezéreit ebben a propagandatevékenységükben senki sem akadályozta sem nálunk, sem Ausztriában. Magyarországon a radikális körökben nagy számmal voltak barátaik is. Blahó Pál és Stefanek, a későbbi cseh közoktatásügyi miniszter, aki százával csukatta be a magyar iskolákat a Felvidéken, a Jászi-féle „Huszadik Század” munkatársai voltak. De így is csak a tótság egy kis része volt csehbarát, amit legjobban mutat az 1919 december 14-én tartott kassai tót nemzetgyűlés, amelyen a tótok kijelentették, hogy Magyarországgal kívánnak gazdasági közösségben maradni. A tót nemzetet, amellyel ezer esztendő óta jóban-rosszban együtt éltünk, Magyarország egy kis igyekezettel meg tudta volna tartani és a Felvidék néhány tót vármegye kivételével, nem veszett volna el, ha Magyarország 1918 november—decem-

berben valamelyes ellenállást tanúsít. Az ötmillió Csehország a békeértekezlet határozatai értelmében 9 millió egyéb nemzetiséget kapott. A békeértekezlet ilyenformán a régi Osztrák-magyar monarchiát állította helyre, a réginél rosszabb, egészen időtlen formában. A monarchiából 140.000 négyszögkilométert nyert Csehország és lakossága a békekötéskor következőképpen oszlott meg: 3.1 millió német, $\frac{3}{4}$ millió magyar, 2.1 millió tót, $\frac{1}{2}$ millió rutén. A békeértekezlet, hogy a csehek, románok, szerbek igényeit kielégítse, nem vette figyelembe sem az etnográfiai, sem a gazdasági határokat. A román állam, amelynek területe 295.000 négyszögkilométert tesz ki, 17.5 millió lakossal, 113.200 négy szögkilométert kapott az Osztrák-magyar monarchiából. 4.3 millióban állapította meg legutóbb a román hivatalos statisztika a nemzetiségek számát, s ezekből két millió a magyar és $\frac{3}{4}$ millió a német lakosság.

A szerb propaganda azt hirdette, hogy a szerb, horvát és szlovén lakosság fajilag, nyelvileg teljesen azonos. Az 1917 július 20-án Korfuban létrejött szerződésben, ahol a magyarországi délszlávokat és horvátokat Trumbics emigráns osztrák állampolgár képviselte, kimondták a szerb-horvát-szlovén állam megalakulását. De nemcsak a Szlovénföldet és Horvátországot ajándékozta Szerbiának a békeértekezlet, hanem Dél-Magyarország és a Bánát jelentékeny részét is, magyar és német többségű lakosságával. Jugoszlávia 143.000 négyszögkilométert kapott a monarchiából és egész területe 249.000 négyszögkilométert tesz ki, (a béke aláírásakor) 12 millió lakossal, amelyek között több, mint félmillió a magyar és félmillióra rúg a németség. A horvát-szerb-szlovén fikciót azóta az események megcáfolták: a katolikus horvátokat és szlovéneket a faji meg nyelvi rokonság dacára olyan mélyreható kulturális ellentétek választják el a szerbektől, hogy csak parancsuralommal lehet fenntartani a jugoszláv állam egységét.

Ausztria németlakta vidékeiből 35.000 négyszögkilométert kanyarítottak ki Jugoszláviának és Olaszországnak, 3*5 millió német lakossal. A st.-germaini békeszerződés Ausztria területét 83.000 négyszögkilométerben szabta meg (6 millió lakos) és 93.000 négyszögkilométerben Magyarországot, amelynek lakossága több mint nyolc milliót tett ki az akkori népszámlálási adatok szerint. Magyarországot Lengyelország első szétdarabolásának analógiájára darabolták szét: a határokat úgy szabták meg, hogy az ország természetes védelmi vonalak nélkül maradjon. Emellett elvesztette erdeinek négyötödét, legjobb termőföldjeit, majdnem összes bányáit. Magyarország a közbejött zavarok miatt csak a következő esztendőben, 1920 június 4-én

írta alá a békeszerződést. A szerződéstervezet átvételekor gróf Apponyi Albert hatalmas beszédben védte meg Magyarország igazát, de szavai hatástalanul hangzottak el, a békeértekezlet szentesítette a bevégzett tényeket, megbüntette Magyarországot azért a bűnéért, hogy Németország mellett végig kitartott.

Az értekezlet nem teljesítette Olaszország minden követelését. Ausztriából megkapta ugyan mindazokat a területeket, amelyeket stratégiai szempontból fontosaknak tartott; határai felnyúlnak egészen Franzensfestéig, amelyet Ferenc császár annak idején már Olaszország ellen épített, megkapta Bozent, Trientet, a másik oldalon Triesztet, az isztriai félszigetet, Görzöt, Gradiskát és a régi osztrák Karszt-vidéket Adelsbergig. De nem kapta meg sem Dalmáciát, sem Fiumét. Dalmáciából csak Zárát kerekítették ki Olaszország számára, Fiumé várost később D'Annunzio foglalta el. Területe 23.000 négyszögkilométerrel nőtt meg, 1 millió 600 ezer lakossal.

A zsákmányból kivette a részét Görögország is. Az ország érdekeit a konferencián a Balkán egyik legnagyobb politikusa, az agyafűrt Venizelosz védte. A görögöknek ajándékozták Törökország Szaloniki-vidékét, egészen a Marica folyóig, Drinápolyt és Kis-Ázsiának nyugati partját, ámbar ezt a londoni szerződés Olaszországnak ígérte.

Törökország sorsa szintén a békeértekezlet nehezebb kérdései közé tartozott. Orosz és angol érdekek ütköztek össze Törökország miatt már közel száz esztendő óta; most végre összeomlott a Törökbirodalom, s még hozzá az a szerencse érte a szövetségeseket, hogy összeomlott a versenytárs, Oroszország is. Az 1920 augusztus 10-én aláírt sévresi szerződés csak azokat a területeket hagyta meg a Törökbirodalomból, amelyek török nyelvűek, többi összes egyéb területeit elvette. Egyiptom angol fennhatóság alá került. Olaszország számára biztosították Tripolisz birtokát; a Vörös-tenger keleti partvidéke, az úgynevezett Hedzsasz királyság, Mekka fővárossal, független állam lett. Az angolok a Balfour-féle deklaráció értelmében kikerekítették Palesztinát és angol fennhatóság alatt önálló zsidóállamot alakítottak belőle. Felszabadították a török uralom alól Örményországot is, de ez rövidesen beolvadt az orosz szovjetköztársaságba. Függetlenséget követeltek Törökország egyéb néptörzsei is, mint a kurdok, az azerbejdzsáni tatárok, akiknek küldöttségei megjelentek a békeértekezleten. Musztafa Kemal felkelése miatt Kis-Ázsiát lehetetlenség volt végleg rendezni. A Palesztina és a Törökbirodalom között elterülő hatalmas terület hovatarozandóságát véglegesen csak a következő esz-

tendőben a San Remóban tartott gyűlésen állapították meg, ahol úgy döntöttek, hogy Szíria, Damaszkusszal együtt francia, Mezopotámia pedig angol fennhatóság alá kerül.

Bulgáriától az 1919 november 27-én aláírt neulliy-i szerződés Macedóniát, a bolgár Dobrudzsát, Nyugat-Thráciát vette el.

A győzők, mint már említettük, a Németbirodalom összes gyarmatait elvették. A német Kelet-Afrikát Anglia kapta, Kamerunt Franciaország, s új, jelentékeny területeket kapott Belgium; Borneo északi része Angolországának jutott, az Egyenlítőtől északra fekvő német szigeteket Japánnak ajándékozták. A Marsai-, a Mariana-, a Carolina-szigetéről 1922-ben úgy döntöttek, hogy ezek az Egyesült Államokhoz tartoznak. Az Új-guineai-szigeten lévő német birtokokat és a Bismarck-szigeteket Ausztráliának ítélték, a Saoma-szigetet Újzeelandhoz csatolták.

A LEFEGYVERKEZÉS ÉS A NEMZETEK SZÖVETSÉGE.

A területi rendelkezéseket a békegyűlés megkoronázta a legyőzöttek lefegyverzéséről szóló határozattal. A lefegyverzésről szóló intézkedés önkéntelen bevallása a béke igazságtalanságának, s beismerése annak, hogy az úgynevezett béke a valóságban diktátum és a legyőzöttek a legelső alkalommal fel fognak kelni ellenük. Meghatározták, hogy a legyőzöttek mindegyike hány katonát tarthat fegyverben. Németország 100.000, Ausztria 25.000, Magyarország 30.000, Bulgária 20.000 embert; s megtiltották nekik a nehéz tüzérség, a mérges gázok és a harci repülőgépek alkalmazását.

Wilson elnök, miután reményei lassanként elpárologtak, azzal vigasztalódott, hogy testetölt a békegyűlésen az ő kedvenc eszméje, a Nemzetek szövetsége, amely orvosolja majd a bajokat és lehetlenné teszi, hogy a világégés a jövőben megismétlődjék. Maga az intézmény régi, nagy eszmének megvalósítása akart lenni, amely századok óta többször felbukkant különböző formákban. A stoikus filozófusoktól kezdve egészen Kantig megtaláljuk a népszövetségi eszmét különféle változatokban, mint államok feletti állam, a békés népek világállama vagy Saint Pierre abbé „Európai Egyesült Államok” tervete.

A békeértekezlet 1919 január 25-én határozta el a Nemzetek szövetségének megalkotását. Wilson elnök elgondolásából azonban nem valósult meg jóformán semmi sem. Az elnök nagy egyetemes szövetségre gondolt, egyenlő jogú tagállamokkal, amelyek közé természetesen a legyőzött Németországot is mindjárt felvették volna. A párizsi gyűlésen többféle tervet merült fel, azonkívül, amelyet Wilson magával hozott. Kidol-

gozott egy népszövetségi javaslatot az angol békeküldöttség egyik tagja, Cecil Róbert lord, a konzervatív, de amellett idealista angol politikus, aki hitt a lefegyverzés lehetőségében. De rengeteg nehézség tornyosult a népszövetségi eszme elé is, ugyanúgy, mint az elnök egyéb javaslatai elé. A franciák azt kívánták, hogy a békeértekezlet szervezzen meg egy nagy nemzetközi hadsereget, amely a Népszövetségnek lenne alárendelve. Elvetni a javaslatot a gyűlés nem akarta vagy nem mertte. A háború rettentő káraiból le kellett vonni azt a tanulságot, hogy szükség van valami új nemzetközi szervezetre, amely a hasonló katasztrófák megismétlődését megakadályozza. A győzők azonban az eszmét meghamisították és a Népszövetség nem a szabad, egyenlőjogú népek szövetsége lett, hanem a győztesek végrehajtó szerve. A legyőzötteket kezdetben kizárták, az alapítók csak a győztes nagyhatalmak voltak; utánuk következtek a semlegesek. A legyőzötteket különös kegyképen csak azután vették fel, amidőn megbízhatóságuknak és megjavulásuknak tanújelét adták. Eredetileg 32 tagja volt a Népszövetségnek: 13 amerikai állam, 10 európai, 5 ázsiai, 2 afrikai, 2 ausztráliai. A hatalmas, 400 milliós kínai birodalom nem számít többet, mint például a Panama állam, Ki van belőle rekesztve India, amelynek 300 millió hindu lakossága van, nem számít Perzsia, sőt nem számít az egész mohamedán világ, nem tagja egész máig a Egyesült Államok sem. Németország és Japán kiléptek. A Népszövetségben az angolok és a franciák uralkodnak. Anglia ugyanis öt domíniumával együtt vesz részt a közgyűlésen, ami hat szavazatot jelent. A 26 cikkelyből álló okmány (Covenant of the League of Nations) szerint a Nemzetek szövetségének két fontos szerve van: a közgyűlés és a tanács. A tanács az öt nagyhatalomnak állandó képviselőiből és a 27 kis tagállamnak négy, időről-időre választott képviselőjéből áll. Az összes fontos javaslatokat a tanács fogalmazza meg és ez kerül a közgyűlés elé, ahol mindegyik tagállamnak egy-egy szavazata van ugyan, de a tanácsban, a Nemzetek szövetségének legfontosabb szervében a nagyhatalmak szava a döntő.

A Népszövetség egészen más lett, mint aminek Wilson gondolta, vagy Léon Bourgeois, a másik népszövetségi apostol, a szolidaritás filozófusa szánta. Nem államok feletti állam és nem egyenrangú, szabad államok társasága. A népszövetségi eszme egyes hívei azonban kiváló, nagyszerű intézménynek tartják mai tökéletlen formájában is. Smuts tábornok, aki tagja volt annakidején a Népszövetséget előkészítő bizottságnak, egyszer Oxfordban beszédet tartott, amelyben következőképen

áradozott a Népszövetségről: „Nézzük ezt igazi tükrében, a kornak, az eszméknek, az emberiség hagyományos szokásainak tükrében és csodálatos dolgot látunk. A történelem nagy csodái egyikének vagyunk tanúi...” A Népszövetségnek vannak gáncsolói, vannak magasztalói, de egyik félnek sincs igaza. Nincs igazuk azoknak, akik elvetni való, felesleges intézménynek tartják, mert idővel kisarjadhat belőle olyan nemzetközi szerv, amilyennek Wilson elnök szánta. Ehhez azonban meg kell változnia a világ közhangulatának, javulni kell az emberiség moralitásának. Még kevésbé van igazuk azoknak, akik a Népszövetségről az elragadtatás hangján emlékeznek meg. A genfi fórum elintézett másfélévtizedes fennállása alatt sok aprócseprő ügyet, elsimított kisebb viszályokat, rendezte néhány gazdaságilag lerongyolódott ország pénzügyeit, mint Magyarországét és Ausztriáét, de még messze van attól, hogy nagy feladatokat megoldjon. A kisebbségi kérdésben hozott határozatai siralmasak és eredménytelenek. Legnagyobb feladatához, a békeszerződéseknek revíziójához még gondolatban sem mert hozzányúlni; a leszerelés kérdését megoldani nem tudja, nem tudta megakadályozni a japán-kínai összeütközést, sem a dél-amerikai háborút. Az olasz-abiszíniai bonyodalom a genfi intézményt alapjaiban megrendítette.

Wilson világ javító terveivel megbukott, nem volt az az erős egyéniség, aki szándékait végre tudta volna hajtani, pedig a szövetségesei neki köszönhették győzelmüket és amidőn Európába áthajózott, körülbelül hárommillió érintetlen, kitűnően felszerelt amerikai hadsereg adhatott volna szavainak nyomatékot. Hogyan gyűrték le Wilsont? Lehet, hogy ennek olyan kulisszatitkai vannak, amelyeket ma még nem ismerünk. Wilsonban csalódtak a legyőzöttek, csalódtak a béke barátai, és ő minden idők egyik legszánalmasabb álprófétája. Mennyire tökéletlen alkotás a békemű, legjobban mutatja, hogy a tinta meg sem száradt a békeokmányokon, amidőn a revíziós mozgalom megindult. Lloyd George a tárgyalások alatt nagy beszédet tartott Manchesterben, és a béke híveit azzal vigasztalta, hogy a párizsi gyűlés határozmányai nem véglegesek. A békemű eredményeit a következőkben fogjuk vázolni.

HARMADIK RÉSZ
A BÉKEKÖTÉS UTÁN

I.

NYUGAT-EURÓPA ÁLLAMAI

MINDEN béketárgyalás a háború folytatása és a békeművek a háborúk szerves tartozékai. Innen van, hogy a történet nem ismer igazságos békét, amelyvel mindkét hadakozó fél megelégedett volna, és hogy minden fegyveres mérkőzés elvetette egy újabbnak a magvait. De míg az újkori nagy és korszakos béketárgyalásokon, Utrechtben, Rastattban és száz évvel később a bécsi kongresszuson, a győzők még némi megértést és jóakaratot mutattak a legyőzött Franciaország iránt, a versaillesi tárgyalásokat a gyűlöletnek ugyanaz a szelleme hatotta át, amely a háborús akaratot négy és fél éven át ébrentartotta. Ezért érthető, hogy a békekötéseken azokat a nagy kérdéseket, melyeket a világháború tárgyalásának kezdetén megemlítettünk: a geopolitikai, az etnopolitikai, szociopolitikai, stb. kérdéseket nem oldották meg. A régi világ nem volt jó: az európai egyensúly már megrendült és csak egyetlen lökésre volt szükség, hogy az egész alkotmány összedűljön; de az új, amit Párizsban építettek, sokszorta rosszabb és rozogább. A békék a régiék helyett új, nehezebb, szinte megoldhatatlan kérdéseket vetettek fel s az általános helyzet a békekötések óta rosszabb, bizonytalanabb.

A békekötések után megváltozott az államok egymás melletti viszonya. A világháború előtt nyolc nagyhatalom, a nemzetek arisztokratái irányították a nemzetközi politikát: a Németbirodalom, az Osztrák-magyar monarchia, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország, Oroszország, az Egyesült Államok, Japán. Ezek közül az Osztrák-magyar monarchia megszűnt, a lefegyverzett Németország sokáig nem számított mint nagyhatalom, Oroszország csak a legújabb időkben jutott szorosabb kapcsolatba Nyugat-Európával, amikor belépett a Népszövetségbe. A békekötések után a régi európai egyensúlyt, a bécsi kongresszusnak a köztudatba átment politikai

dogmáját, felváltotta egy időre a győzők szövetsége, amelyek a „szövetséges és társult hatalmak” nevet adták önmaguknak. De sokáig nem tartotta össze más őket, mint a jóvátétel, melyet együttes erővel hajtottak be a legyőzötteken.

Az etnopolitikai kérdéseket, amelyek a pánszláv propagandisták szerint a világháborút megindították, a békeértekezlet nem oldotta meg, hanem még sokkal jobban összezavarta. A győzők a félcivilizált Balkánt áthozták a Kárpátokon és Ausztria-Magyarország szétदारabolásával gazdaságilag tönkretették Közép-Európát. A győzők a nemzetiségi elvet hangsúlyozták és használták fel propagandaeszközü a központi hatalmak szétbomlasztására, de meghamisították azáltal, hogy magyarokat és németeket idegen országok népei közé kebeleztek be.

A háború végeztével Európa gazdaságilag, pénzügyileg tönkrement, gazdasági vezetőszerpe egy időre megszűnt. A háború alatt a földkerekség aranykészletének vagy ötven százaléka vándorolt át az Egyesült Államokba. Európa kereskedelmi mérlege, a közgazdász tudósok számításai szerint, már közvetlenül a világháború előtti esztendőben passzív volt — a behozatal vagy 8 millió aranymárkával múlta felül a kivitel értékét —, ezt a deficitet azonban az idegenforgalom, s az angol és német közlekedési vállalatok forgalma pótolták. Európa a háború alatt eladósodott. Anglia a békekötés óta 700 millió aranymárka összeget fizet kölcsöntörlesztés fejében évenként Amerikának. A béketárgyalások befejezésekor az úgynevezett szövetségekzi adósságok kerek 20 milliárd dollár összegre rúgtak. Európa gazdasági talpraállását a békeszerződések lehetetlenné teszik; a modern technika nagyszerű vívmányai, a közlekedési eszközök tökéletessége, a repülőtechnika rohamos fejlődése új, nagy egységek kialakulásának kedveznének, a békeszerződések azonban vám-kínai falakkai elválasztott kis életképtelen országokat teremtettek Európában.

A háború és a békék következménye az intézmények válsága. A nagy lelki megrázkódtatás, amelyet a négy és félesztendeig tartó rendellenes erőfeszítés idézett elő, a magyar, osztrák, német, orosz monarchiák bukása, megrendítették a régi demokratikus intézményeket. Az elmúlt tizenhét esztendő alatt sokat vitatkoznak a demokrácia csődjéről. Európának egyik része: Franciaország, Anglia, Svájc és az északi kis germán államok kitartanak a régi, kipróbált demokratikus és parlamentáris elvek mellett, egy másik része azonban félredobta a XIX. század demokratikus intézményeit s a diktatúrára tért át. Oroszországban, amely félparlamentáris állam volt a világ-

háború kitörésekor, ma bolsevista diktatúra van, Olaszországban egy egészen sajátos új rendszer alakult ki, Németországban 1933-ban győzött Hitler diktatúrája; Spanyolországban, Jugoszláviában megpróbálkoztak a diktatúrával. A világválság korát éljük, a világháború és a békekötések olyan viszonyokat teremtettek, amelyek az újkort a középkortól elválasztó átmeneti időre vagy a feudalizmus és a modern demokrácia korát elhatároló időszakra emlékeztetnek.

A felvilágosodási kor és a múlt század nagy vívmányainak hadat üzent az új európai forradalomnak mind a három formája: a bolsevizmus, a fasizmus, a német nemzeti szocializmus; mind a három elveti a demokráciát, elkobozza a szabadságjogokat, kisajátítja vagy megrendszabályozza a gazdasági termelést. A békekötések óta eltelt kis korszakot az individualizmus és a kollektívizmus harca jellemzi, amely nagyon emlékeztet a XVI. század vallási szakadására. Vájjon melyik erősebb? A történész, ha elfogulatlanul szemléli az eseményeket, az individualizmus javára dönti el a kérdést. Az individualizmus, mely a múlt század szabadelvű intézményeiben öltött testet, sok százados múltban gyökerezik; a kollektívizmusnak a világháború utáni formái úgyszólván máról-holnapra törtek elő három egészségesnek nem mondható társadalomban: a cári Oroszországban, a nihilizmus hazájában, a forradalmi szocializmussal fertőzött Olaszországban, az elproletarizálódott, agyonzaklatott Németországban. Az új forradalom belső bajok és társadalmi eltolódások szüleménye. A demokrácia és a parlamentarizmus a középosztály, a polgárság hatalomra jutásával szilárdultak meg; úgy látszik, a proletariátus (a munkás- és értelmi proletariátus) felülkerekedése a régi abszolutizmusba való visszaugrást jelenti.

ANGOLORSZÁG.

Kezdetben az volt az általános felfogás, hogy a nagy felfordulásból Angolország került ki győztesen, mert szövetségese Franciaország pirruszi győzelmet aratott. Új, nagy területeket kapott, melyekre régen igényt tartott, ellenfelét, versenytársát, világszíni konkurensét letiporta, szóval győzött Grey, Churchill, Kitchener imperialista politikája. Ez volt legalább a látszat. Anglia valóban dúsan aratott; új, nagy területeket kapott Kis-Ázsiában, Afrikában; a világháborút végigküzdötte anélkül, hogy pénzügyileg tönkrement volna. A békekötéskor azt lehetett volna hinni, hogy olyan korszak következik az angol birodalom történetében, mint a római nép történetében a pún háborúk befejezése után. A valóság azonban

az elmúlt tizenkét esztendő óta egészen mást mutat. Az angol birodalom, amely Cromwell óta szakadatlanul nőtt, erősbödött, terjedt a földkerekség minden részén, megakadt növekedésében; a kormányok főleg arra törekszenek, hogy az anyaország el ne veszítse tekintélyét önállóvá lett gyarmatai felett, s megőrizték a meglévőt.

Angolország a világháborúban rengeteget veszett és szenvedett. Államadóssága 1914-ben 24 és félmillió fontot tett ki, s ez az összeg 1921-ig 349 és félmillió fontra emelkedett. A világháborúban 9 és félmillió emberrel vett részt, akik közül 3 millió elesett. Elsüllyedt 9 millió tonna tartalmú hajója, ami ropant nagy veszteség olyan országra, amelynek lakossága jelentékeny részben hajózásból él. Piacai legnagyobb részben elpusztultak. Indiai piacát az indusok mozgalma miatt nagy részben elvesztette, távol keleti piacain csökkent a forgalom, egyik legnagyobb vásárlója volt Németország, amelynek vásárlóképessége a háború után annyira csökkent, hogy mint felvevő ország néhány esztendőn keresztül alig számított. Elveszítette középeurópai és oroszországi piacait is, amellet komoly versenytársa támadt Amerikában meg Japánban. Ez az oka annak, hogy a munkanélküliség a világháború befejezése óta Angliának legnagyobb, legégetőbb, szinte megoldhatatlannak látszó kérdése. A brit szigetek lakosságának ugyanis csak hat százaléka foglalkozik földműveléssel, a többi ipari munkás, a kereskedelmi és közlekedési vállalatok alkalmazottja. Az angol munkanélküliek száma két milliót is kitett, s állandó pénzbeli támogatásuk súlyos teherként nehezedik a költségvetésre. Az angol kormányok megpróbálták a munkanélküliséget a kivándorlás előmozdításával csökkenteni, de ez a kezdeményezés sem járt sikerrel. Az angol ipari munkás ugyanis nagyigényű, ragaszkodik tanult munkájához és nem szívesen megy ki idegen klíma alá farmernek. A nagy angol tömegek annak idején politikai és vallási üldözések miatt hagyták el hazájukat és népesítették be a mai Egyesült Államok ősállamait.

Angolország belpolitikai életében 1918 óta igen nagy változások mentek végbe. A szigetország a világháború utolsó esztendejében demokratikus országgá lett, a szónak legmodernebb értelmében. Az 1918-i Lloyd George-féle választójogi törvény szerint minden 21 éves angol férfi választó, s a választói jogosultságot az új törvény alig korlátozza (hathónapos helybenlakás); a nőknél ugyanaz a törvény 30 éves korhatárban állapította meg a választói jogosultságot, az 1927-i Baldwin-féle választójogi reform azonban megadta a választójogot

a 21 éves nőknek is. A Lloyd George-kormánynak sikerült az ír kérdést is megoldania. Először 1921 júliusában kötöttek fegyverszünetet az írek és az angol kormány, s ettől fogva az ír vezérekkel állandóan tanácskoztak a megoldás felett, míg végre 1921 december 5-én és 6-án létrejött a korszakos jelentőségű egyezmény, az úgynevezett „Treaty between Great Britain and Ireland” — szerződés Nagybritannia és Írország között, melyet angol részről Lloyd George, Chamberlain, Churchill, Birkenhead, az írek részéről pedig O’Griobhtha, O’Coileain, Bartun stb. írtak alá. A szerződés értelmében Írország szabad állam lett, s olyan helyet foglal el az angol birodalom keretében, mint a domíniumok. A 18 cikkelyből álló szerződés kimondja többek között, hogy az ír parlament tagjai hűségi esküt tesznek az angol királynak és törvényes utódainak; az angol flotta megvédi Írországot is (Írország csak parti védelemre rendezkedhetik be); s az ír szárazföldi hadseregnek arányosnak kell lenni az angol szárazföldi haderőkkel. A szerződés Észak-Írország (Ulster) különállását is szabályozza. Ezzel a fontos szerződéssel lezárult egy több mint száz esztendeig tartó áldatlan küzdelem, s megoldódott Angolországnak egy rendkívül nehéz, akut belső problémája, melyet Anglia legnagyobb államférfiainak, Palmerstonnak, Disraelinek, Gladstone-nak nem sikerült megoldaniok. Az ír szélsőséges sinnfeinisták, valamint a De Valera-féle köztársaságiak egy pár esztendeig még lázongtak, mozgolódtak, azóta azonban az ír elégedetlenség lassankint megszűnt. A következő esztendő januárjában Collins elnökletével megalakult Írország első kormánya.

Igen nehéz kérdés volt Egyiptom. A kormány először 1922 január 29-én hozta nyilvánosságra az Egyiptommal való meg egyezést, amelyben kimondották, hogy a tartomány szuverén állammá lesz, de igen fontos kikötésekkel. Anglia ugyanis biztosítja továbbra is a maga számára a szuezi víziút szabad használatát, megvédi az Egyiptomban lévő külföldi érdekeket, s evégből az egyiptomi hadsereg parancsnoka (sirdárja) továbbra is angol lesz, és az egyiptomi kormány mellett angol tanácsadó működik.

LLOYD GEORGE BUKÁSA. A MUNKÁS-KORMÁNY.

Lloyd George lassankint elveszítette a világháborúban szerzett presztízsét, népszerűségét. Rendkívül sokat ártott a koalíciós kormánynak a görög-török háború, amely a görögök csúfos vereségével végződött. Anglia ugyanis titokban a görögöket támogatta, hogy biztosítsa a maga számára a görögök győzelme esetén a tengerszorosok feletti uralmat. Sokat ártott

Lloyd George-nak az 1922 április 3-án összeülő génuai konferencia is, amely igen nagy reményekkel indult meg, de pár hét leforgása alatt minden komolyabb eredmény nélkül feloszlott. 1922 október 19-én Lloyd George, miután saját pártja, az unionista és liberális koalíció megvonta tőle bizalmát, lemondott és utódává október 24-én Bonar Lawt nevezték ki, a konzervatívok régi vezető emberét. Az újkori Angolország egyik legnagyobb tehetségű államférfiát félreállították; pártja azóta legyengült, ő maga a politikai életre alig gyakorol befolyást. A proletárszármazású Lloyd George új típust képviselt az angol politikai életben: a radikális típust, aki félelmetesen dörögött a szociálpolitikai viták idején a vagyon kiváltságosai ellen. Páratlan akaraterő és szervező tehetség egyesült benne; ő volt kiválasztva arra, hogy története egyik legválságosabb időszakában megmentse Nagybritanniát.

Az új konzervatív kormányban a pénzügyek vezetését Stanley Baldwin vállalta, külügyi államtitkár pedig az imperialista Curzon lett. De a háborús nyomasztó légkörben megválasztott parlamenttel a kormány nem sokáig boldogult. 1922 október 25-én feloszlatták a parlamentet és a november 15-én megtartott választások után a pártok a következőképpen oszlottak meg: 346 konzervatív, 142 munkáspárti, 58 Asquith-féle és 57 Lloyd George-féle liberális, 12 pártonkívüli. December 6-án nyílt meg az új parlament, s rengeteg bel- és külpolitikai probléma tornyosult fel, amelyekkel szemben azonban a nehézkes, konzervatív kabinet tehetetlenül vergődött. A franciák megszállták a Ruhr-vidéket, ami az angol közvélemény előtt nem volt rokonszenves, de a kormány továbbra is kitartott a franciabarátság mellett. Május 27-én Bonar Law betegsége miatt visszalépett, utóda Baldwin lett, aki a megoldhatatlan belpolitikai válság miatt feloszlatta a parlamentet és december 6-ára kiíratta a választásokat. A választásokon a munkáspárt ismét megerősödött; a konzervatívok 256, a munkások 192, a liberálisok 156 mandátumot nyertek el. Baldwin kisebbségben maradt a munkásokkal és a liberálisokkal szemben. A legégetőbb belpolitikai kérdéssel, a munkanélküliség kérdésével szemben Baldwin éppoly tehetetlennek bizonyult, mint előde. 1924 január 21-én a kormányt a munkáspártiak és a liberálisok leszavazták és január 23-án az angol király Ramsay MacDonaldot, a munkáspárt vezérét bízta meg a kormányalakítással.

A munkáspárt kormányrajutása nagy fordulóponthoz jelentett Angolország politikai fejlődésében. A kicsiny munkáspárt, amely közvetlenül a világháború előtt még mint a liberálisok

balszárnya, igen szerény szerepet töltött be az angol politikai életben, alig néhány évtized alatt nagy gouvernementális párttá nőtte ki magát. „Angol munkáspárt” elnevezésen nem a kontinens szocialista mozgalmát kell értenünk. Ezt a pártot a kontinens szocialista pártjaitól legelsősorban az különbözteti meg, hogy nem forradalmi irányú, s nem szélsőséges osztálypárt. Az új MacDonald-kormány soraiban találunk nemzetségek fényével tündöklő arisztokratákat is. Tagja volt többek között Trevelyan, aki ősrégi arisztokrata család tagja, Macaulaynak, a nagy történetírónak unokája, Ponsonby, aki Viktória királynő alatt apród volt, Parmour lord, szintén előkelő arisztokrata. A kormány legkiválóbb embere kétségkívül maga Ramsay MacDonald volt, a pártnak egyik megalapítója és már évtizedek óta szellemi irányítója. MacDonald, mint szegény halász gyermeke, a skót tengerparton pillantotta meg a napvilágot (született 1866), s igazi angol selfmademan. Rengeteget tanult, dolgozott, volt munkás, néptanító, majd egy liberális képviselőnek lett a titkára, közben mint újságíró is dolgozott; 1906-ban, mint Leicester város képviselője jutott be a Westminster padsoraiba. Egyik elméleti írója a sajátos angol szocializmusnak, amelyet az előzményekben már ismertettünk. MacDonald munkáiban és beszédeiben élesen szembeszállt minden forradalmisággal, de nem áll az osztályharc alapján sem. Hirdeti a társadalmi szolidaritást, a vallás, a család védelmét, a fontos termelőeszközök községecsítését vagy nacionalizálását, de nem nyújt zárt, merev programot, mint a marxizmus. Pénzügyminiszternek MacDonald a makacs és goromba Snowdent vette kabinetjébe, a munkáspárt pénzügyi szakértőjét, külügyminiszter a párt szintén világszerte ismert-nevű vezetőembere, Henderson lett, a népszövetségi eszme rajongó híve. Bent volt a kormányban Sidney Webb, a párt szociológusa és a munkásmozgalom történetírója. A párt, minthogy kisebbséget alkotott a parlamentben, nem léphetett fel teljes programjával, s nem is gondolhatott nagy, merész újításokra. Belpolitikai programjában a munkanélküliség megszüntetése szerepel, a külpolitikai ígéretek között pedig legelsősorban a Szovjet elismerése és az egyetértés Franciaországgal az Angliát is érdeklő külpolitikai kérdések megoldásában. A Ruhr-megszállást a munkáspárti kormány a leghatározottabban elítélte, amint ezt Poincaré és MacDonald levélváltása mutatja. Április 14-én angol-orosz értekezlet tartottak Londonban, melyen elhatározták, hogy a két ország felveszi a gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat.

A francia jobboldal bukása az 1924-i májusi választáso-

kon elősegítette az angol és a francia kormányok közeledését. Július 14-én Herriot Londonban tett látogatást, majd július 16-án megnyitották a londoni konferenciát, amelyen Franciaország, Olaszország, Belgium, Japán, az Egyesült Államok, Portugália, Jugoszlávia, Görögország, Románia megbízottai vettek részt, a programpontok között pedig a német jóvátétel ügyének és Európa égető gazdasági kérdéseinek rendezése szerepelt. Augusztus 5-én a német küldöttség is megjelent Londonban, Marx kancellárral, Stresemann külügyminiszterrel és Luther pénzügyminiszterrel az élén. A nagy ígéretekkel és kilátásokkal megindult tárgyalások eredménye mindössze annyi lett, hogy augusztus 30-án aláírták a londoni jegyzőkönyvet, melynek az a legfontosabb rendelkezése, hogy a Dortmund—Hörde-zóna kiürítésével megkezdődött a Rajna balpartjának a felszabadítása a francia megszállás alól.

A KONZERVATÍV PÁRT GYŐZELME.

A MacDonald-kormány csak a többség jóakarató támogatásával tartotta fenn magát néhány hónapig. Október 8-án MacDonaldot leszavazták, s már másnap feloszlatták a parlamentet és október 29-ére kitűzték a választásokat. A munkáspárt ellenfeleinek kapóra jött az állítólagos Zinovjev-levél. Október 25-én jutott nyilvánosságra a Zinovjev orosz népbiztostól származtatott levél, amelyben a III. Internacionálé központi bizottsága azt az utasítást adta a brit kommunista szervezetnek, hogy erőszakkal forgassa fel az angol állami berendezkedéseket, bomlassza szét a hadsereget. A külügyi hivatal hasztalan jelentette ki, hogy az angol kormány ilyen propagandát nem tűr, a konzervatív sajtó (főleg a Daily Mail) az állítólagos Zinovjev-levelet kihasználta a munkáspárt ellen, s részben ennek tulajdonítható, hogy a konzervatív párt 413 mandátumot kapott a választásokon. A munkáspárt 150 mandátumot szerzett, a liberálisok azonban annyira legyengültek, hogy mindössze 40 hely jutott számukra az új alsóház padsoraiban. Miniszterelnök a MacDonald előtt szereplő Stanley Baldwin lett, a konzervatív párt nem nagy tehetségű leaderje, a külügyi államtitkárságot a franciabarátságáról közismert Austen Chamberlain kapta.

A konzervatív kormány, régi programjához híven, hathatósan védte az Egyesült Királyság iparát, s az új Fináncé Bili értelmében megengedett kisebb vámokat. A vámvédelem Angolországban igen nehéz kérdés és az elmúlt tizenhét esztendő tapasztalatai azt mutatják, hogy mindennemű vámvédelem csak ideiglenes lehet. Rendkívül nehéz a vámkérdés

Angliában azért is, mert a domíniumok gazdasági ügyekben teljesen önállóak, annyira, hogy az anyaország áruit is kizárhatják piacaikról. Az a régi, az idősebb Chamberlain által felvetett eszme, hogy az egész angol birodalom egyetlen vámterületet alkosson, az elmúlt esztendőben felmerült, de a brit gyarmati értekezlet még komoly tárgyalásra sem méltatta. Az 1925. esztendő említésreméltó nagy eseménye csak az, hogy Angolország Winston Churchill pénzügyminiszter javaslatára visszatért az aranyalapra, ami meglehetősen gazdasági megrázkódtatásokkal járt. Sokkal viharosabb volt a következő, 1926. esztendő: a Baldwin-kormánynak el kellett fojtania a szénbányászok és a hozzájuk csatlakozó egyéb munkások hatalmas arányú, szinte forradalmi jellegű sztrájkját.

Anglia egyik legnagyobb, szinte létkérdése a szén. Lakosságának $\frac{1}{12}$ része foglalkozik széniparral, ez a fundamentuma a vasiparnak, a hajózásnak; békében Anglia kivitelének $\frac{4}{5}$ részét tette ki a szén. Az utolsó békeesztendőben, 1913-ban, 98 millió tonna szenet exportált Anglia, 1926-ban pedig csak 48 milliót. Ez a két szám világosan mutatja az angol szénipar válságát. Németország 1925-ben 6 millió tonnával kevesebb angol szenet fogyasztott, mint a háború előtt, Oroszország 13 millióval kevesebbet, s még kevesebb angol szenet fogyasztott Olaszország, mely a fascista kormány alatt kifejlesztette vízierőit. A piac összességében szűkült, ami a munkásságnak nagy részét tétlenségre kárhoztatta. Minthogy a szénbányászok a békekötés óta állandóan mozgolódtak s egy ízben már nagyobb sztrájkot is szerveztek, a parlament 1925-ben a munkabérek megtérítése végett megszavazta a szénipar szubvencióját. Az 1926. év elejétől kezdve azonban a bérkérdések miatt a munkások és a munkaadók közti súrlódások folyton megismétlődtek, s miután az a bizottság, amelyet a kormány Sir Herbert Sámuel elnöklete alatt a közvetítéssel megbízott, nem ment semmire, 1926 május 3-án kitört az általános sztrájk. A sztrájkot a szállítómunkások kezdték, a szénbányászok folytatták, s a cél az volt, hogy a mozgalomba az összes más szakmabeli munkásokat is bevonják. Az általános sztrájk Angliában rendkívül veszedelmes, mert az ország élelmiszerekben nagy bevitelre szorul; a szállítómunkások általános sztrájkja esetén Anglia éhínségnek van kitéve. A parlament, hogy Anglia az általános felfordulást elkerülje, rendkívül hatalmat adott a kormánynak, amely hatályon kívül helyezte a szabadságjogokat védő régi, Habeas corpus törvényeket is. Joynson-Hicks belügyminiszter igen energikus rendfenntartónak bizonyult. A nagy sztrájk mindössze kilenc napig, május 12-ig tartott, s ez alatt

az idő alatt a kormány önként jelentkezőkkel tartotta fenn a közüzemeket, majd a szénbányászok és munkaadók között hosszantartó tárgyalások kezdődtek, amelyek csak novemberben értek véget, de a munkások követeléseiknek minimumát alig kapták meg.

November 23-án végződött be az angol birodalmi konferencia, amelynek határozatait a nyilvánosság orgánumai annak idején alig méltatták, pedig világtörténeti jelentőségűek. A konferencia elfogadta Balfour indítványát, amely szerint a domíniumok autonóm egységek, a brit birodalom határain belül, egyenrangúak egymás között, és semmi módon sincs egyik a másiknak alárendelve, sem belpolitikailag, sem külügyi tekintetében; de mégis közös kötelék kapcsolja őket a koronához, úgy azonban, hogy szabadon társultak össze, mint a nemzetek brit szövetségének tagjai. A domíniumok és a korona között a Governor General az összekötő kapocs és minden domínium önállóan köthet szerződéseket más államokkal, természetesen az angol király nevében, önállóan intézik különféle ügyeiket egymással szemben is. Az 1926-i megállapodás létrejötté óta a brit birodalom voltaképpen államszövetség — Commonwealth —, amelynek az anyaország a legtekintélyesebb tagja.

Chamberlain külügyminiszter külpolitikai irányelve az volt, hogy Anglia tartson ki végsőig a franciabarátság mellett, mert a francia hadsereg a Rajnánál a brit szigetországot is védi. A gazdasági válság némileg enyhült; az 1927. esztendő már tűrhető eredményekkel zárult, a Baldwin-kormány mégis elvesztette lassankint minden népszerűségét. Az időközi választásokon csaknem minden mandátumot a munkáspárt nyert el, ami annak volt a jele, hogy az angol közvélemény elfordult a konzervatívoktól. 1929 május 30-án a Baldwin-kormány választatott, az újonnan összeülő parlamentben a mandátumok következőképpen oszlottak meg: 289 munkáspárti, 260 konzervatív és 58 liberális párti mandátum.

A MÁSODIK MUNKÁSKORMÁNY.

A munkáspárt felemelkedése és a liberálisok elgyengülése a viszonyoknak volt természetes következménye. A liberális párt harcolt több mint egy évszázad óta a választójog kiterjesztéséért, de a politikai jogok fokenkénti kiterjesztésével megnyíltak a parlament kapui a munkások előtt, s ugyanakkor a liberális párt saját szavazatainak nagy részét elveszítette. A párt ártott önmagának a politikai jogok kiterjesztésével, a köznek azonban használt, mert a munkások,

miután bejutottak a parlamentbe, lassankint kormányzóképes politikai csoporttá nevelődtek. A liberálisok hanyatlásának másik magyarázata az, hogy köztük és konzervatív ellenfeleik között lassankint elenyészett csaknem minden különbség. A pacifista programot maga a párt feladta 1914-ben, a szabadkereskedelmi elv mellett nem tartott ki hüen; az a követelése pedig, hogy a politikai jogokat a legszélesebb tömegekre is kiterjessék, megvalósult akkor, midőn a Baldwin-kormány törvényben kimondotta a 21 éves nők választói jogosultságát. A jövőben, ha a munkáspárt megerősödik, igen nagy kérdésről lesz szó a két párt közéleti harcaiban, nem kevesebbről, mint arról, hogy megmaradjon-e a magántulajdon elvén felépült termelési rend, vagy áttérjen Angolország a kollektivizmusnak valamely formájára. A konzervatív párt a magántulajdon, a kapitalista termelési rend fenntartásáért harcol; a munkáspártiak új termelési rendet akarnak a régi helyén. A régi kettős pártrendszer továbbra is megmaradt Angolországban, azzal a különbséggel, hogy a feleslegessé vált liberálisok helyére a munkások léptek.

A munkáspárt nem tett szert az 1929-i választásokon abszolút többségre, ezért rá volt szorulva a liberális csoport jóakarató támogatására. Június 5-én ismét MacDonaldot nevezték ki premierré, aki bevette a kormányba a párt két kipróbált, elsőrangú szakemberét: Snowdent és Hendersont. A párt gazdasági elveinek megvalósítását meg sem kísérelte, minden idejét lefoglalták az égető napikérdések: a munkanélküliség leküzdése és a külpolitikai és gyarmati probléma. Az angol birodalom legsúlyosabb problémája ma a 300 millió lakosságú India. Ez a hatalmas, kiterjedésére nézve Európával vetekedő terület gazdasági és presztízssokokból egyaránt fontos, s több mint száz esztendő óta úgy tekintik, mint az angol birodalom sarkkövét. Az indiai válságnak igen nagy és mély okai vannak. Az ázsiai és afrikai színes népek előtt az európaiak a világháború alatt elvesztették egykori tekintélyüket. A világháború után az indusok is megmozdultak és az angol kormány, látva, hogy nincs meg régi hatalma és tekintélye leg-hatalmasabb gyarmatbirodalma felett, 1919-ben törvényt hozott, amely életbe léptette Indiában a Diarchy System-et, ami azt jelenti, hogy bizonyos indiai kérdések az indiai tanácsok és miniszterek hatáskörébe tartoznak. A Diarchy System átmeneti rendszernek készült az indiai gyarmatbirodalom teljes autonómiájához. Még a konzervatív Baldwin-kormány szervezett egy bizottságot 1928-ban, Sir John Simon liberális politikus vezetésével, hogy az indiai alkotmány kérdését ta-

nulmányozza, s ugyancsak 1928-ban Kalkuttában az indusok is tartottak nemzeti kongresszust. Az indusok nemzeti kongresszusa két pártra oszlott: mérsékeltekre, akiknek Mahatma Gandhi a vezérük, akik megelégednének azzal, ha India az angol domíniumokéhoz hasonló önállóságot kapna; és szélsőségekre, akik el akarnak szakadni az angol birodalomtól. Gandhi küzdelme az angol hatalommal azóta szakadatlanul tart, s ebben a küzdelemben két világszemlélet áll szemben egymással: az indus askézis és spiritualista életszemlélet az angol utilitarizmussal. A kelet spiritualizmusa és a nyugat technikai és materialista kultúrája mérkőznek egy évtized óta Indiában. Gandhit 1931 őszén meghívták Londonba, az úgynevezett kerekasztal-konferenciára, a tárgyalások azonban megfeneklettek az angol kormánynak azon az indítványán, hogy a mohamedánok és a pária-kaszt tagjai külön választótestületet alkossanak, s külön küldjenek képviselőket a leendő indiai parlamentbe. Az askéta indus vezér ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy az indiai lakosság közé ne lehessen válaszfalakat emelni. Visszatérve hazájába a balsikerű értekezlet után, tovább folytatta a szervezést, de letartóztatták, mire éhségsztrájkba kezdett. Az angolok az indus nemzeti mozgalmat lecsendesítették ugyan, de nem lehet tudni, hogy mikor tör ismét elő megújult erővel.

Helyes és igazolható-e Gandhi mozgalma? India, az angol uralomtól megszabadulva, mint önálló állam nem állhatná meg helyét. Ez a belső egység nélküli, rengeteg néptörzsrre oszló, heterogén elemektől összetevődő birodalom, amely ma még korántsem rendelkezik az önálló, modern államok kellékeivel, valószínűleg szétmállanak rögtön alkotó elemeire, vagy pedig könnyű zsákmánya lenne az Ázsiában terjeszkedni akaró Oroszországnak vagy még inkább Japánnak.

A tárgyalások az egyiptomi kormánnyal tovább folytak, végre 1927-ben Sarwat basa és Chamberlain külügyminiszter között megegyezés jött létre. Ez a megegyezés elsősorban a két ország defenzív és offenzív szövetségét tartalmazza, majd ki mondja, hogy Egyiptom politikai szerződést csak Anglia beleegyezésével köthet; a brit csapatok továbbra is Egyiptomban maradnak, s háború esetén Anglia Egyiptom összes közlekedési eszközeit felhasználhatja. A parlament nagy botrányok között utasította vissza a szerződést. Sarwat basa lemondott, utóda Nahas, majd Mohamed Mahmud lett. A nacionalisták lázongása azonban tovább tartott, s ekkor Fuad király, aki az angolokkal való megegyezés híve volt, a parlamentet három esztendőre elnapoltatta. Az 1931-i új választásokon a mérsé-

keltek jutottak többségre. Azóta viszonylagos nyugalom volt Egyiptomban, egészen 1935 őszéig, amikor az olasz-abesszíniai háború ismét kirobbantotta az elfojtott nemzeti szenvedélyeket.

AZ 1931-IKI PÉNZÜGYI VÁLSÁG-

Anglia győzelme a békekötések óta eltelt több mint másfél évtized tanulságai szerint a Napóleonon aratott győzelemmel nem hasonlítható össze, ha eredményeit tekintjük: 1815-ben Anglia szédületes arányú fejlődés előtt állt, ma válságok között vergődik. A mai Anglia társadalmilag és gazdaságilag nem az, ami a háború előtt volt. Egész 1914-ig központja volt a világkereskedelemnek, a Németbirodalom csak fenyegette a világversenyben, de le nem győzte, az északamerikai Unió pedig messze elmaradt mögötte. Az 1931. esztendőben Anglia harmadik helyre zuhant a világkereskedelemben; messze túlszárnyalták az Egyesült Államok és elhagyta egy esztendőben a Németbirodalom. Társadalmilag meglehetősen átalakult: a régi, dús-gazdag pénzarisztokraták elszegényedtek, új rétegek emelkedtek fel, a politikai hatalom pedig a nagy tömegek kezébe került.

Az 1929-ben kezdődő világgazdasági válságot a győztes nagyhatalmak közül Anglia sínylette meg leginkább. A pénzügyileg sziklaszilárdnak hitt Nagybritannia 1931. őszén (szept. 21.) nagy gazdasági eseménnyel lepte meg a világot: az Angol Bank a kormánnyal egyetértve, az aranyfizető kötelezettséget felfüggesztette. Az angol pénzpiac ezzel elvesztette vezető pozícióját, s maga az angol gazdasági élet olyan nehéz helyzetbe került, amelyhez csak a múlt század elején az 1813—16-iki sötét esztendők hasonlíthatók. Az angol pénzügyek megrendülésének legfőbb oka az volt, hogy a nagytőke külföldön elhelyezett hatalmas összegű pénzkövetelései nem hoztak kamatot, másodszor az, hogy a kereskedelmi mérleg, amely 1929-ben még 140 millió fonttal volt aktív, 1931-ben már jelentékeny passzívummal zárult. Ehhez járult még az államháztartás súlyos (170 millió) hiánya. A pénzügyi krízis a politikai élet alapjait is felforgatta, s Angliában augusztusban olyan politikai esemény játszódott le, amilyen a szigetországban több mint száz esztendő óta nem fordult elő. MacDonald, a munkáspárt szellemi irányítója, atyja, megszervezője kilépett saját pártjából, megalakította a nemzeti munkáspárti csoportot, s a konzervatív és liberális pártból kiegészítette kormányát. Miután a nemzeti koalíció megszavaztatta a parlamenttel a legszükségesebb pénzügyi javaslatokat, elrendelte a választásokat, s az október 27-én lezajlott szavazás meglepő eredménnyel végződött: a brit nem-

zeti öntudat valósággal elsöpörte a szocialista pártot; a nemzeti koalíció 553 mandátumot nyert el az 59-re zsugorodott ellenzéki mandátumokkal szemben. Az új MacDonald-kormány, melyben a külügyminiszterséget Sir John Simon, a pénzügyminiszterséget Neville Chamberlain vállalta, s tagjai között van Baldwin is, a volt konzervatív miniszterelnök, november első napjaiban a fontmegszilárdítás és a vámvédelem programjával kezdte meg a kormányzást.

AZ OTTAWAI ÉRTEKEZLET.

Az angol nemzet a rendkívüli súlyos gazdasági és pénzügyi válságban egységesnek, nyugodtnak, fölényesnek mutatkozott, mint történetének nehéz napjaiban már annyiszor. A brit birodalom gazdasági összeomlása kiszámíthatatlan következményekkel járt volna az egész világra és igen könnyen maga után vonhatta volna az egész liberális-kapitalista gazdasági rendszer bukását. Az új kormány első feladata volt rendezni a súlyos hiányokkal küzdő államháztartást. Ez Snowdennek, a munkáspárt pénzügyi szakértőjének műve volt, aki mestersen megfelelt feladatának: új adózási rendszert dolgozott ki, melyet a kormány erélyesen végrehajtott, már az év végére rendbehozta az államháztartást s a megrendült angol pénzügyrendszer megszilárdult.

Az 1931-i választások és a nemzeti koalíció győzelmének rendkívül nagy jelentősége még az, hogy Nagybritannia áttért a védővámrendszerre, ami hihetetlennek tűnt volna fel 1914 előtt, Angolország volt a szabadkereskedelem hazája és egyetlen ország a világon, amely Smith Ádám és Cobden tanításait szó szerint kivitte a gyakorlati életbe és az elv mellett jó száz esztendőn keresztül szilárdan kitartott. És most letért arról az alapról, melynek ragyogó világkereskedelmi sikereit köszönhette a Viktória-korszakban.

A védővámrendszer behozatala után rendezni kellett az anyaországnak és a gyarmatoknak gazdasági kapcsolatait s ebből a célból hívták össze a nagy gyarmati konferenciát a kanadai Ottawa városba 1932 július 21-re. Ez volt eddig az angol birodalom tagállamainak a legnagyobb, szinte korszakos jelentőségűnek mondható összejövetele. Arról volt szó, hogy a birodalmat összefogják egy többé-kevésbé egységes nagy gazdasági területté. Rendkívül nehéz feladat volt, hiszen a dominionok gazdasági kérdésekben önállóak, ők maguk is védik saját iparágukat és az angol árukat az anyaország érdekeire való tekintettel legfeljebb csak mérsékelt vámokkal sújtják. Az önállóvá lett gyarmatok az anyaországból való kivándorlás

elé is gátakat emelnek. Ausztrália már régebben bezárta kapuit, Kanada korlátozza a bevándorlást, 1913-ban még 242.000 angol költözött ki a gyarmatokra. 1929-ben már csak 63.000. A brit Commonwealth nemzetei a földkerekség különböző részein vannak szétszórva, ezért érdekeik is különbözőek s ezeket az érdekeket összeegyeztetni rendkívül nehéz, mert valamennyiét a földrajzi helyzet határozza meg. Csak a korona tekintélye és az angol-szász szolidaritás tartja őket össze, de Írország még ezt a kapcsolatot is szét akarja bontani. Vámközösség elképzelhetetlen, de viszont elképzelhető a világháború után divatosá lett preferenciális vámrendszer, adhatnak a tagállamok az anyaországnak és egymásnak olyan kedvezményeket, amelyeket egyetlen más államnak sem adnak meg. Ebből a megfontolásból indult ki az ottawai gyarmati értekezlet. Határozatait nem részletezzük. Röviden úgy foglalhatók össze, hogy az anyaország nagy vámkedvezményeket adott a domíniumokról bevitt élelmiszerekre. Kedvezményes vámmal megy be az anyaországba Indiából minden gabonanemű, minden fontosabb élelmiszer. A gyarmatokkal való kereskedelem 1929 és 1931 között, a válság nehéz esztendeiben, nagyon leesett; a gyarmatok bevitele 359 millió fontról 248 millióra zuhant. Anglia kivitele 324 millióról 171 millióra. A vámokat az anyaország továbbra is fenntartotta, de minimális összegben szabta meg a domíniumokról és az Indiából származó élelmiszerekre és nyersanyagokra, ugyanakkor a domínionok az angol iparcikkeknek adtak jelentékeny kedvezményeket; így elsősorban leszállították a vegyi termékek, a gépkocsik, a kaucsukárúk vámjait. Már régebben felmerült az a gondolat, hogy az angol birodalmat kiépítsék nagy, egységes vámunióvá, de ez sohasem sikerült és nem sikerült most Ottawában sem, de viszont az új, nagy, bonyolult vámrendszer úgy összekapcsolta az anyaországot gyarmataival, hogy majdnem uniót alkotnak.

Az ottawai gazdasági egyezmények nagy jelentőségűek azért, mert ekkor kezdődött meg a brit szigetország új felvirágzása. Azóta minden iparág termelése fokozódik, a kivitel évről-évre nő és Nagybritannia alig egy-két esztendő leforgása alatt kilábolt az 1931-i aggasztó válságból. A gazdasági kooperáció, mely Ottawában létesült, azért is fontos, mert azóta a „nemzetek brit államszövetségét” nemcsak az eszmei és kulturális kapcsolatok, hanem az érdekek szálai is összetartják.

Snowden pénzügyminiszter a vámkérdés miatt lemondott állásáról, utóda Neville Chamberlain lett. Az 1933. esztendő már a lassú javulás időszaka. Bebizonyult, hogy az angol gazdasági szervezet mennyire egészséges s azok a bajok, amelyek

1931 nyarán és őszén olyan fenyegető módon feltornyosultak, csak átmeneti természetűek voltak. Chamberlain pénzügy-miniszter 1934 áprilisában tartott beszédében előadta, hogy az angol ipari termelés állandóan növekszik, a külfölddel való kereskedelem erős lendületnek indul s az angol állam már abban a helyzetben van, hogy csökkentheti a közvetlen adókat és a köztisztviselők fizetését felemelheti. A költségvetés 30 millió font felesleggel zárult.

A nemzetközi politikában az angol kormánynak legfőbb törekvése az volt, hogy megszilárdítsák a békét, elősegítsék a leszerelést, támogassák a kollektív biztonságot, ezzel együtt a Népszövetség tekintélyét és erejét; a locarnói szerződés óta az angol kormányok lehetőleg nem vállaltak új kötelezettségeket. Meg lehet állapítanunk, hogy Nagybritannia kormányai a közvélemény hangulatának engedelmességgel, minden lehetőt megtettek a béke megszilárdítására. Maga Angolország 1935-ig alig fegyverkezett. A militarizmus éppoly ellentétes az angol közfelfogással ma is, mint 1914 előtt. A háború végeztével az általános védkötelezettséget eltörölték. A hajóhadat 1919 óta alig szaporították, még 1934-ben is csak 850 hadirepülője volt Angolországnak, Franciaország 1600 repülőgéppel szemben. A leszerelési értekezlet elnöke is az idealista angol Henderson volt, a munkáspárt egyik vezére s a leszerelésért 1933/34-ben legtöbbet Edén főpecsétőr apostolkodott, a későbbi külügy-miniszter, aki sorra járta Berlint, Rómát, Párizst, tárgyalva a francia kormánnyal, Mussolinivel, Hitlerrel. 1932 elején nagy reményekkel megindult leszerelési értekezlet zátonyra jutott, amiben Angolország a legkevésbé hibás. Szinte a féltékenység menő óvatosság és határozott békevággy jellemzi Angolországot az elmúlt esztendőben. Fokozottabb fegyverkezésbe az angolok csak akkor kezdtek, mikor Hitler az általános védkötelezettséget bejelentette (1935 március 16.) s az angol nép rettentő módon megijedt. A munkáspárt ideológusai hittek a békében és a leszerelésben. Nem vették figyelembe azt sem, hogy Angolország stratégiai helyzete megváltozott; az angol nemzet arra volt századok óta büszke, hogy a Gondviselés bevehetetlen várral ajándékozta meg. De Nagybritannia nem sziget többé; a háború új eszközei nem ismernek szigetet.

A MACDONALD-KORMÁNY BUKÁSA.

A MacDonald-kormány 1935 június 7-én egészen váratlanul lemondott, az új kormányt Stanley Baldwin alakította meg, a konzervatívok leaderje, aki a kabinetalakítást ezúttal harmadízben vállalta. Baldwin mögött állt az angol közvélemény-

nek szinte osztatlan bizalma. Pedig Baldwin nem nagy, inkább jó politikus; ő maga az átlagos intelligens angol ember típusa. Dúsgazdag gyáros, az angol gyáriparosok elnöke, s kineveztetésekor hosszú, körülbelül negyedszázados politikai múltra tekintett vissza. Józan, mérsékelt ember, gyakorlatias reálpolitikus, nincsenek nagy eszméi, céljai, mint erősen ideológus elődjének, sem nem konzervatív, sem nem radikális, minden szélsőségtől, elhamarkodottságtól, merész újítástól visszariadó természet. MacDonaldot a titkos tanács elnökévé nevezték ki; Sir John Simon, az addigi külügyminiszter a belügyminiszteri tárcát kapta. A legfontosabb tárcát, a külügyit, Sir Sámuel Hoare vállalta. Hoare 1922 óta szerepel az angol közéletben és tölt be magasabb hivatalokat. Vezette egy időben a repülési ügyeket, s része volt az indiai alkotmányreform kidolgozásában; a különböző diplomáciai kiküldetésekből tehetséget árult el, ezért bízták meg most a külügyek vezetésével.

A külpolitikában arról volt szó, hogy el kell találni Angolországnek célszerű magatartását az abesszíniai háború nyomán támadt nemzetközi bonyodalomban. Az új kormányba Ederi is belépett és a népszövetségi miniszteri tárcát kapta. Helyes volt-e Hoare külpolitikája, erről ma még nem lehet véleményt mondani. Nemsokára az új kormány hivatalba lépése után Hoare megegyezett Németországgal a tengerészeti kérdésben, ami az egész világot meglepte, és nem kis nyugtalansággal töltötte el Franciaországot. Az egyezmény rövid előzménye az, hogy 1935 tavaszán Olaszország erősen közeledett Németország felé, közben lázasan folytatta az Abesszímia elleni előkészületeket. A Németországgal való megegyezést az Olaszország elleni sakkhúzásnak szánták. Az egyezmény értelmében Németország is építhet hajóhadat, de az nem lehet nagyobb az angol hajóhad 35 százalékánál és a hajóépítő-programot hét esztendő leforgása alatt hajthatja végre. A német hajóhad ilyenformán hét esztendő múlva sem közelítheti meg az angolt, de még a franciát sem, amely az angol flotta ötven százalékának felel meg.

Angolország 1935 novemberében választatott annak ellenére, hogy még nem telt le az 1931-ben megválasztott parlament megbízatása, nyilvánvalóan azért, hogy egy új parlamenti többséggel biztosabb támaszpontra tegyen szert abban a nagy politikai zűrzavarban és bizonytalanságban, melyet az olasz-abesszím viszály teremtett, amelyet részletesebben az alábbiakban fogunk ismertetni. A Baldwin-kormány fényesen győzött: a konzervatívok 394, a nemzeti liberálisok 31, a nemzeti munkáspártiak 8 mandátumot harcoltak ki s Összesen 433 kormány-

párti mandátum áll az új parlamentben 182 ellenzékivel szemben. A kormány megerősödött, de új irányt, nagyobb határozottságot, energiát az angol birodalom külügyi irányításában kezdetben nem láttunk.

1936 január 20-án meghalt V. György király, uralkodásának 26-ik esztendejében. V. György a vészes és zivataros negyedszázad alatt, amely trónralépésétől kezdve haláláig eltelte, az alkotmányos uralkodónak valóságos mintaképe volt. Nagy megrázkódtatások és megpróbáltatások között mindig a politikai pártok fölött állva, pártatlanul, nyugalommal töltötte be uralkodói hivatását. Nem volt olyan tevékeny, mint atyja, VII. Edward, akinek oly nagy része volt Németország körülzárásában; a kormányzásba nem avatkozott, hanem mindig a közakaratnak engedelmeskedve, bízta meg a legalkalmasabb politikust a kormányzás teendőivel, eleget téve a parlament kívánságának, amely Angliában rendszerint a közvéleménynek hű kifejezője. Baldwin mondotta halálakor, hogy kötelességtudása olyan nagy volt, hogy felért a lángésszel. És ez igaz is. Az uralkodásban fia, VIII. Edward követte.

Meg kell emlékeznünk végül a Baldwin-kormányának egy nagy és határozott külpolitikai sikeréről: a régóta vajúdo egyiptomi kérdés rendezéséről. Az egyezmény, melyet Edén külügyminiszter és Nahas pasa egyiptomi miniszterelnök 1936 augusztus 26-án írtak alá Londonban, korszakosnak ígérkezik Nagybritannia és a Nílus-menti ország kapcsolatainak történetében. Kimondották, hogy Egyiptom teljesen független állam; az angol csapatok bizonyos átmeneti idő múlva Kairót, Alexandriát, s Egyiptom többi városait elhagyják, és a Szezi csatorna védelmére vonják őket vissza. A két ország barátsági és szövetségi szerződésre lép egymással bárhonnan támadó ellenség ellen. A szudáni kondomíniumban az egyiptomiakat az angolokéval egyenlő jogok és előnyök illetik. A szerződés az angol politikai józanság és mérséklet diadala, s életbelépése óta Egyiptomot nem az erőszak kapcsolja Nagybritanniához, hanem a szolidaritásnak, a barátságnak, s főleg a közös érdekeknek sokkal erősebb kötelékei.

A két állam viszonyának ez az új elrendezése Faruk király nevéhez fűződik, aki atyját Fuadot 1936 április 28-án követte az uralkodásban.

Belpolitikai bajai Angliának nincsenek, de a külpolitika irányítása mintha határozatlan, habozó volna. Disraeli a leghatározottabban, szinte kérlelhetetlenségig ellensége volt Oroszországnak; Grey, a háború előtti liberális külügyminiszter viszont következetes oroszbarát és az angol külpolitika 1907

óta minden mozdulatában németellenes. A békekötések óta megmaradt az angol-francia barátság s a nagy kérdésekben a két ország kormányai mindig egyetértenek, de a barátság nem mélyült el ez ideig szövetséggé. Az abesszíniai bonyodalomban Angolország olaszellenes volt, Franciaország viszont elnézőnek mutatkozott Olaszország irányában s kezdettől fogva közvetíteni igyekezett Olaszország és Anglia között, Németországgal szemben viszont Anglia mutatkozik elnézőbbnek és engedékenyebbnek.

A békekötések óta eltelt másfél évtized eredményei igen nagyok. Rendezték az ír kérdést, megalakult a brit Commonwealth, leküzdötte Nagybritannia az 1931-i súlyos pénzügyi válságot. Mindezt végre tudta hajtani régi, kipróbált történelmi intézményeinek a keretében; a fasizmus, a bolsevizmus, a hitlerizmus az angol közgondolkodásra nem gyakoroltak hatást. Hanyatló, széthulló birodalom-e az angol és mi lesz az angol birodalommal? Ezt a kérdést külföldön, meg Angolországban is sokszor felvetették az elmúlt esztendőök folyamán. Felvetették azzal a nagy átalakulással kapcsolatban, mely 1926-ban ment végbe. Vájjon nem a széthullást mozdítja-e elő a dominionoknak az anyaországgal való egyen jogosítása, nem támad-e fel valami partikuláris áramlat és a hat tagból álló birodalmat szétszaggatja? Cecil lord mondotta egy nyilatkozatában: „Az angol birodalmat a korona iránt való hűség tartja össze, s e mögött a rövid mondat mögött rejlik a valódi egység titka, mely a közösséget olyan egységes családdá teszi, hogy tagjai megértik egymást.” Az bizonyos, hogy az angol anyaország belül erős, régi, kipróbált demokratikus berendezéseit nem kezdte ki az idő, s a divatos kollektivisták áramlataival szemben Nagybritannia ma, Franciaországgal együtt, a polgári demokrácia, az egyéni szabadság legszilárdabb mentsvára.

FRANCIAORSZÁG.

Franciaország rettentő áron fizette meg győzelmét. Felnőtt, fegyververhető férfilakosságának közel fele — vagy 3 millió ember — veszett el a világháborúban, ehhez hozzájárultak még a háborúnak egyéb szörnyű pusztításai: 300.000 magánház, 6000 középület, 20.000 kisebb-nagyobb ipartelep vált romhalmazzá Észak-Franciaországban; 2400 kilométer vasút, 50.000 kilométer országút vált használhatatlanná, s több mint 2 millió ember volt kénytelen elhagyni otthonát. Az országnak éppen egytized része esett áldozatul a háborúnak, s az a része, ahol világhírű, nagy szőlőtelepei terültek el. A fegy-

verszűnet után az elpusztult nemzeti vagyon értékét 7 milliárd dollárra tették. De nagyon megviselte a háború Franciaországot pénzügyileg is. Minthogy a törvényes bevételek ugyanúgy nem voltak elegendők a háborús kiadások fedezésére, mint nálunk, a kormány rövidlejáratú hitelekhez folyamodott és szaporította a függő adósságot. Ez volt az oka annak, hogy a békekötés után a frank gyorsan zuhanni kezdett. 1918-ban egy frank 19.30 centimes-t ért, 1926-ban, amidőn Franciaország pénzügyi romlása a legmélyebb pontját érte el, alig érte tizedrészét, s a drágaság is ezzel arányban növekedett. A kis járadékosok, akik Franciaországban a lakosságnak zömét alkotják, akiknek megtakarított összegeiből pénzelte Franciaország annak idején Oroszországot, 1914 előtt meglehetősen nyugodtan éltek; a lakosságnak ez a rétege most csaknem koldusbotra jutott.

1914 előtt úgy ismerte a világ Franciaországot, mint amelynek lakossága, ha nem is fogy, de erősen stagnál. 1921-ben a lakosság 39 millióra rúgott Franciaországban, vagyis 400.000-rel kevesebb volt, mint 1911-ben. Ezzel szemben Németországban a születési arányszám csak a legújabb időkben hanyatlott le a franciaországra. Franciaország többféleképpen igyekszik ellensúlyozni a nemzeti csapást, amely ellen minden módszer tehetetlennek bizonyult, legalább eddig: erősen az országhoz kapcsolják a gyarmatokat; a hadsereget kiegészítik gyarmati csapatokkal — így tudnak fenntartani nagy hadsereget —, a másik mód a népes családoknak való kedvezés, ez azonban eddig hatástalannak bizonyult. A franciák zöme jó katolikus, de nem fogadja meg a katolikus egyháznak azt a tanítását, hogy a születések mesterséges korlátozása bűn. A születési arányszám Franciaországban 16.3 volt 1933-ban; sok európai országban volt rosszabb, így Angolországban 14.9, Németországban 14.7, Ausztriában 14.3, Svédországban 13.7. Franciaország, hogy népességét szaporítsa, igyekszik beolvasztani a nagyszámú idegeneket. Mielőtt a gazdasági válság Franciaországra is átcsapott volna, 3 millióra becsülték az idegenek számát, akik között legnagyobb számmal vannak olaszok, lengyelek, s meglehetősen számmal vannak magyarok (körülbelül 60.000). A kormány 1927 augusztusában törvényt hozott, mely megkönnyíti az idegenek beolvadását.

ÁTTÉRÉS A BÉKEBELI ÁLLAPOTOKRA.

A Clemenceau-kormány 1918-ban, a fegyverszűnet után, rengeteg nehézséggel tudott áttérni a normális békebeli állapotokra. Klotz pénzügyminiszter 1919 március 13-i előterjesz-

tése szerint 171 milliárd frankot tett ki Franciaország háborús kiadása, mely összegből 118 milliárdot a hadseregre és a haditengerészetre költöttek. 1918-tól egészen 1924-ig, a baloldali kartel győzelméig, a francia politikában a jobboldal volt fölényben. 1919 július 7-én a kamara megszavazta az új választójogi reformot, amelynek a listás szavazás és az arányos rendszer a lényege, s az új választásokat november 16-ára tűzték ki. A választásokon a Bloc National győzött — 409 mandátummal —, a baloldali ellenzék 204 mandátumával szemben. A szocialisták tiltakoztak a Németország elleni szigorú rendszabályok ellen, tiltakozó szavuk azonban hatástalanul hangozott el. A következő esztendő január 17-én lejárt Poincaré elnöksége és utódává Paul Deschanelt, a kamara elnökét választották meg. Deschanel jelentéktelen, reprezentáló elnök volt. Elnökségének második napján lemondott Clemenceau, akinek szűkebbkörű pártja a választásokon vereséget szenvedett és utóda Millerand lett, Poincaré alteregója, a szélső, megalkuvás nélküli nacionalizmus másik legkövetkezetesebb képviselője, aki programbeszédében a nemzeti vagyoni felépítését s a versaillesi szerződés betűszerinti végrehajtását hangoztatta. Deschanel elnöksége nem tartott sokáig; betegsége miatt még ennek az esztendőnek szeptemberében le kellett mondania, utódává szeptember 23-án Millerandot választották, aki megválasztása utáni napon Leygues-t bízta meg a kormányalakítással.

1920 novemberében felvette Franciaország a Vatikánnal a diplomáciai kapcsolatot, amely az egyházpolitikai harcok miatt szakadt meg annakidején. Ennek a fordulatnak a francia politika életében be kellett következnie. Közvetlenül a világháború előtt, de még inkább a világháború alatt, ismét visszanyerte a katolicizmus Franciaországban régi tekintélyét és erejét, s hiába ellenkeztek a szocialisták, a radikális szocialisták, kik ma is ragaszkodnak, legalább elvben, az egyház és az állam minden kapcsolatának megszüntetéséhez, a Vatikánnal helyre kellett állítani a diplomáciai kapcsolatokat. Szükség volt rá nemcsak azért, mert a lakosság nagyrésze katolikus érzelmű, hanem azért is, mert a Vatikán támogathatja Franciaországot keleti protektorátusának fenntartásában, azonkívül az egyház és az állam szétválasztása óta is bizonyos katolikus missziók és egyes szerzetesrendek bizonyultak külföldön a francia kultúra legbuzgóbb terjesztőinek. Leygues kormányát 1921 január 12-én a kamarában leszavazták, s utóda Briand Aristide lett, aki beköszöntő beszédében azt hangoztatta, hogy semmi olyant nem kell követelni Német-

országtól, aminek kivitele lehetetlenség. A közhangulat azonban még nem lépett az engesztelődés útjára. Briand 1922 januárjában a cannesi konferencián tartott magatartása miatt a nacionalista közvélemény előtt elveszítette népszerűségét és mennie kellett; utóda (1922 január 15) Poincaré lett, a szélső nacionalisták és reakciók reménye, s azzal a jelszóval vette át a kormányt, hogy a versaillesi szerződés minden betűje szent és a legvégsőbb konzekvenciáig végre kell hajtani.

Franciaország külpolitikájának legfőbb rugója a biztonság. Ebben az időben főleg attól félt, hogy a bolsevista Oroszország szövetségre lép Németországgal, s akkor a hatalmi súlypont áttolódik keletre, sőt az is megtörténhetik, hogy ez a kettő szövetkezve Európa elégedetlenjeivel, a magyarokkal, a bulgárokkal, az olaszokkal, alkalmas pillanatban rettentő erővel rázúdulnak Franciaországra. Ezért Franciaország a Népszövetség nyújtotta kollektív biztonsággal nem elégedett meg: 1920 szeptemberében Belgiummal kötött katonai egyezményt, amelynek értelmében, ha Németország megtámadná Franciaországot, Belgium teljes haderejével siet segítségére. Franciaország vámkedvezményeket is adott Belgiumnak a katonai egyezmények megkötésekor. Másik szövetségese Franciaországnak Lengyelország, amely Clemenceau jóakarátú támogatásával a békekonferencián jóval nagyobb területeket kapott, mint amennyit remélhetett volna. 1920 nyarán Franciaország megmentette Lengyelországot az orosz inváziótól, 1921 februárjában pedig a két ország megbízottai politikai egyezményt írtak alá, amelyben kimondják, hogy minden politikai kérdést együttesen intéznek el és ha egyik felet provokáció nélkül megtámadják, a két ország kormánya együttesen jár el, hogy megvédjék törvényes érdekeiket. Az egyezmény aláírásakor Franciaország 400 millió frank kölcsönt nyújtott Lengyelországnak. Franciaországnak Angliával való viszonya a fegyverszünet óta módosuláson ment keresztül. A háború előtt szorossá vált kapcsolat, ámbar a kölcsönös barátságot és egymásra utaltságot folyton hangoztatják, többször meglazult. Anglia el volt foglalva gyarmatügyi kérdéseivel, igyekezett jóviszonyban lenni az Egyesült Államokkal, és ha Franciaország és Németország között a jóvátételi kérdésben ellentétek támadtak, közvetítőleg hatott. Belgium mellett Csehország Franciaországnak legodaadóbb szövetségese. 1924 január 25-én írták alá a cseh-francia barátsági és szövetségi szerződést, amelyben kimondják többek közt, hogy a két ország kormánya együtt jár el a külpolitikai kérdésekben és minden olyan kérdésben, amelyeknél a biztonságról és a békeszerző-

dések megtartásáról van szó. Közösen járnak el a szerződés értelmében, ha közös érdekeiket bármely részről veszély fenyegetné, így a Habsburg- és Hohenzollern-restaurációk kérdéseiben is. Angolország nem helyeselte a francia kormány 1923-i nagy akcióját, a Ruhr-vidék megszállását. A Ruhr-vidéket január első napjaiban azzal az ürüggyel szállták meg, hogy Németország vonakodik eleget tenni szerződésbeli kötelezettségeinek.

Poincaré 1924 február 21-én megszavaztatta a választójog reformját, amely 626-ról 577-re szállította le a mandátumok számát, március 29-én pedig újjá alakította a kormányt. Az iránta való bizalom azonban annyira megrendült, hogy április 13-án a kamarát fel kellett oszlatni és május 11-ére kiírták a választásokat. A választások nagy és meglepő eredménnyel végződtek. A jobboldali pártok blokkja, az úgynevezett Bloc National, amely a legutóbbi választásokon olyan döntő fölényre tett szert a baloldali pártok fölött, 218 mandátumot kapott a baloldali kartel (Cartel des Gauches) 366 mandátumával szemben. Május 13-án Poincaré visszalépett, s utóda először Francois Marsall lett, majd a baloldal legerősebb pártjának, a radikális szocialista pártnak a feje, Herriot Edouard, aki viszont csak azzal a feltétellel vállalta a kormányalakítást, ha Millerand elnök lemond. Az első eset a III. francia köztársaság életében, hogy az államfőnek politikai magatartása miatt távoznia kellett. Utóda a mérsékelt irányú Doumergue lett.

A mérsékelt irány ebben különbözik a Poincaré-féle nacionalizmustól, hogy békésebb eszközökkel, a mérséklet és megértés politikájával akarja elérni a francia imperializmus céljait. A rögtöni eredmény abban mutatkozott, hogy az Herriot-féle politika Németország demokratikus elemeit Franciaország felé vonzotta. A baloldali kartel azonban nem tudta nagy reményeket keltő kormányzati elveit megvalósítani, mert minden tevékenységét lekötötték a pénzügyi bajok. Híven a forradalom hagyományaihoz törölték a vatikáni követség költségeit, ami a katolikusok között heves felzúdulást támasztott, s nagy ellentmondásokra adott okot még a párt kebelében is. A sok vitának az az eredménye, hogy a francia követség ma is megvan a Vatikánban. Tizenhét hónap leforgása alatt hét pénzügyminisztere volt Franciaországnak, köztük Clementel, De Monzie, majd Marsall; 1925 április 15-én a kormány, miután minden erőfeszítése hasztalannak bizonyult a frank esésének meggátlására, lemondott és április 17-én Paul Painlevé, a volt hadügyminiszter, a világhírű matematikus, a baloldali pártok egyik legkiválóbb embere, alakított kormányt,

amelyben a pénzügyminiszteri tárcát Caillaux vette át, akit Franciaország egyik legnagyobb pénzügyi szaktekintélyének tartanak. De a Painlevé-kormány sem volt szerencsésebb, mint elődei. A marokkói harcok a riffkabilokkal, akik Abd el Krim nevű vezérük alatt esztendőig ellenálltak a francia és spanyol haderőknek, rengeteg pénzt emésztettek fel, úgy, hogy a költségvetés 3.6 milliárd hiányt mutatott. Caillaux a jövedelmi adók emelésével akart segíteni a pénzügyi bajokon, de miután a parlament többsége ellenállt, október 28-án kilépett a kormányból, s a pénzügyminiszter maga Painlevé lett, Briand pedig a külügyminisztérium vezetését vette át.

A LOCARNÓI SZERZŐDÉS.

A Németországgal való békés megegyezés politikája, amit Herriot hangoztatott, 1925 őszén fényes eredménnyel járt. Október 5-én ugyanis létrejött a két ország viszonyában korszakosnak tartott locarnói egyezmény. A közeledés a két ország között még az esztendő elején kezdődött és egyik támogatója Abernon lord volt, Angolország berlini nagykövete, aki a konferencia előzményeit és kulisszatitkait, valamint Stresemann külügyminiszternek a locarnói egyezményben való szerepét azóta megjelent emlékirataiban nyilvánosságra hozta. A német kormány február 9-i jegyzékében felhívta Franciaországot, hogy a Rajnánál érdekelt hatalmak között létesítsenek valami egyezményt, amely a további nézeteltéréseket és súrlódásokat kizárja, s amit az érdekelt hatalmak kölcsönösen garantálnának. Többszörös jegyzékváltás és tárgyalások után a svájci Locarno városában tartották meg a konferenciát október 5—16-án, amelyen Luther kancellár, Stresemann külügyminiszter, Austen Chamberlain, Briand, Vandervelde belga delegátus, Scialoja olasz megbízott, Skrzynski gróf lengyel megbízott és Benes vettek részt. 1925 október 16-án írták alá Németország, Belgium, Nagybritannia, Olaszország, Lengyelország, Csehország megbízottai a locarnói egyezményt, mely először a Németország, Belgium, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország között létrejött szerződést; másodsorban pedig azt a döntőbírósi egyezményt tartalmazza, melyet a Németbirodalom kötött Belgiummal, Franciaországgal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával. A szerződésnek, amelyet a négy nagyhatalom kötött egymással, az a rövid tartalma, hogy Franciaország, Nagybritannia, Belgium, Olaszország elismerik a Rajna melletti határokat, tehát Franciaország keleti és Németország nyugati határait nézve a status quot. Angolország, mely kevéssel azelőtt MacDonald és Herriot művét,

a genfi jegyzőkönyvet visszavetette, hozzájárult a locarnói szerződéshez, pedig ez is súlyos kötelezettségekkel jár. Franciaország keleti határát ugyanis az aláírókkal együtt Anglia is garantálta. Ha Németország a versaillesi szerződésben megjelölt határokat erőszakkal meg akarná változtatni, Angliának teljes haderejével kell Franciaországot és Belgiumot támogatnia, viszont a szerződés értelmében Németországot kellene támogatnia, ha Franciaország és Belgium tennének kísérletet a status quo erőszakos megváltoztatására. Franciaország, Anglia, Belgium kötelezték magukat arra is, hogy minden közöttük felmerült vitás kérdést az engesztelő bírósághoz, vagy a nemzetközi döntőbírósághoz utalnak. A locarnói szerződés ilyenformán kiküszöbölte volna a négy érdekelt nagyhatalom között a háborút, kivéve a jogos önvédelem esetét. Lengyelországot a nagyhatalmak nem biztosították és nem garantálták Csehország határait sem. Ezzel a két országgal viszont Németország a felmerülő vitás kérdések békés elintézésére döntőbíróági egyezményt kötött.

A locarnói egyezményhez Franciaország szinte szenvedélyesen ragaszkodott s rátámaszkodva a biztonság hamis illúziójában ringatta magát. A francia kormányok a Locarnói végleges egyezménynek tekintették, holott csak egy újabb, egészségesebb európai elrendeződésnek kiinduló pontja lehetett, ami viszont nem képzelhető el a békék revíziója nélkül. Mennyit ért a locarnói egyezmény s mennyire tévedtek azok, akik azt hitték, hogy ez az új eszményi alapokon nyugvó nemzetközi politika kezdete, megmutatták a következmények.

A PÉNZÜGYI VÁLSÁG.

Painlevé 1925 november 22-én megbukott; utóda december 2-án Briand lett, de a válság tovább húzódott. A pénzügyi válsággal nem boldogult sem Loucheur, sem Perét, sem Cailiaux, aki június 23-án ismét átvette a pénzügyek vezetését, s az indirekt adókat akarta emelni, sem Herriot, sem De Monzie. Már diktátorságot emlegettek Franciaországban és Mussolinit dicsőítették, mint követendő példaképet, amidőn július 27-én Poincaré megalakította a nagy koalíciót és Franciaország megkezdte a frank megmentéséért folytatott második verduni csatáját. Poincaré valóban a győzelmes Franciaország megmentője. Roppant tekintélyével, ismert energiájával megállította a frankot zuhanásában, azokkal az egyszerű módszerekkel, amelyek többé-kevésbé ismeretesek voltak és minden pénzügyi krízisben szenvedő országban beváltak. Ez a mód volt az infláció megszüntetése, a frank stabilizálása, úgy, hogy

egyensúlyba hozták az ország költségvetését, csökkentették az állam kiadásait s emelték a bevételeit. Poincaré már megmentette egyszer Franciaországot, 1912-ben a marokkói bonyodalom idején. A parlamenti pártok ismét benne látták a honmentőt, s ezért megkapta a parlament mindkét házának teljes bizalmát és támogatását. Az adókat 9.300.000.000 frankkai emelte, új jövedelmi adókulcsot állapított meg, s Franciaország volt egy ideig a világ legjobban megadóztatott országa. Eltörölt sok száz hivatalt, csökkentette a tisztek létszámát a hadseregben és rendezte e közben a súlyos függő adósságokat. Minthogy ezeket a reformokat erős kézzel, következetesen végrehajtotta, 1926 végén már deficitmentes költségvetése volt Franciaországnak, először a békekötés óta. A frank értékét 2 centről 4 centre emelte és ott stabilizálta. Két és fél esztendő alatt Poincaré teljesen rendbehozta Franciaország pénzügyeit és megnyerte a külföld bizalmát. Megkezdődött ismét a tőkeképződés, az ipari fejlődés pedig oly gyorsan nekilendült, hogy ha az 1913-i állapotot 100-nak vesszük, a fejlődés 100-ról 128-ra emelkedett és elkezdett az arany visszaömleni Franciaországba. Mialatt a munkanélküliség Angliában, Németországban, Közép-Európában folyvást ijesztően emelkedett, Franciaország csaknem egész munkásságát tudta foglalkoztatni. A takarékbetétek már az 1928. év végén elérték az 1913-i összeget. Az 1928 májusában megtartott választásokon a kormányt támogató pártok erősödtek meg és Poincaré zavartalanul befejezhette a pénzügyi újjáépítés művét. A következő évben rendezte az amerikai adósságokat, miután létrejött a Mellon-Berenger-féle egyezmény (1929 augusztus), amely 1682 millió dollár összegben állapította meg Franciaország adósságait. Poincaré 1929 július 27-én lemondott, utóda Briand lett, a kormányválságok újból kezdődtek; gyors egymásutánban követték egymást: Daladier, Tardieu, majd Steeg, és végül Laval kormánya.

A FRANCIA POLITIKA VÁLSÁGOS ÉVEL

Az 1931. és 1932. esztendőkből Franciaország jól bírta a gazdasági válságot. A közgazdasági élet vezetői csak áremelkedésről panaszkodnak, de a munkanélküliség még 1931—32-ben alig számottevő más országokéhoz képest. Még mindig 2 millió külföldi munkás dolgozott az üzemekben és a munkanélküliek száma mindössze 17.400 az 1931. év végén. Annál nagyobb hullámzásokat és megrázkódtatásokat mutat a politikai élet.

1932 január közepén Laval, a kamara bizalmatlansága miatt, újjászervezte kormányát, de az új, kiegészített kormány sem

maradt hosszúéletű. Laval a jobboldaliaknak kedvező választójogi törvényjavaslatával nem nyerte meg a szenátus tetszését és távoznia kellett. Február 21-én Tardieu alakított kormányt. Közben, egy kiállítás alkalmával, agyonlőtték Doumer köztársasági elnököt, kinek utódává Lebrun Albertet, a szenátus elnökét, választották meg. Lebrun, aki mérnök, s egy időben mint a párizsi kereskedelmi főiskola tanára működött, 1900-ban kapcsolódott bele a politikába mint képviselő, majd mint szenátor. Nagykészségsű, gyakorlott politikus; minthogy szorosán nem tartozott egyik politikai párthoz sem, inkább mérsékiőleg s kiegyezőleg igyekezett hatni a jobb- és baloldal között, kiválóan alkalmas volt az államfői méltóságra. Május 8-án Franciaország választott s a baloldal aratott nem várt nagy győzelmet, ami megpecsételte Tardieu és a jobboldali koalíció sorsát. Tardieu-t úgy ismerték, mint a kérlelhetetlen szélső nacionalizmus képviselőjét és a versaillesi status quo legkonokabb védőjét, de viszont csalódtak, akik azt hitték, hogy a jobboldal bukása Franciaország külpolitikájában irányváltozást jelent.

1932 júniusában a legnagyobb párt vezérét, s a baloldal legnagyobb tekintélyű, legagilisabb emberét, Herriot-t bízták meg a kormányalakítással s kezdetben úgy látszott, hogy egy nyugodtabb, baloldali éra következett el Franciaországban. De Herriot kormánya sem bizonyult hosszúéletűnek; december 13-án a kamara a külföldi adósságok fizetésének kérdésében cserbenhagyta Herriot-t; utóda Paul-Boncour lett. Joseph Paul-Boncour, aki a francia politikai élet egyik legfontosabb szereplője, a háború után emelkedett fel. A Robespierre-külsejű Paul Boncour kiváló, patetikus szónok, sokoldalú ember, a kormányzatnak minden ágában egyformán járatos s miniszterelnökségéhez igen nagy reményeket fűztek. Az a feladat hárult rá, hogy a külföldi adósságok kérdését megoldja, úgy, hogy Franciaország sem Amerika, sem Anglia barátságát ne veszítse el. Pénzügyminiszternek a fukarságáról ismert Henri Cheron-t választotta, s kormányának tagjai voltak többek között Pierre Cot, Daladier, Painlevé, Sarraut, szóval a baloldalnak minden nagy embere. De a Paul-Boncour-kormány alig ért meg hat hetet, január végén lemondott. Tízmilliárdos hiányt kellett volna eltüntetni a költségvetésből, amit Cheron szigorú takarékosági rendszabályokkal akart elérni, de nem nyerte meg a kamara tetszését, 1933 február első napjaiban Daladier jött.

Az egész 1933-as esztendő válságos, s már-már a parlament csődjétől lehetett tartani. Daladier kormánya sem ma-

radt hosszúéletű. A 13 milliárdos költségvetési hiányt sikerült neki lefaragnia egészen 6 milliárdig. Ezt az összeget a kormány úgy akarta behozni, hogy leszállítja a tisztviselők fizetését. A közalkalmazottak érdekeit védő szocialista párt azonban a kormány ellen fordult, s Daladier-t október végén a bizalmi kérdés felvetésénél leszavazta a kamara. A kormányalakításra Sarraut Albert szenátor kapott megbízást, s ő birkózott tovább a százfejú francia parlamenttel; utána Chautemps jött (november 26), de alig maradt két hónapig, neki is távoznia kellett.

Az 1934. év elején súlyos válság napjai következtek Franciaországra. A világsajtó ekkoriban tette ismertté egy Stavisky nevű orosz vagy balkáni kalandor nevét, aki Bayonne-ban, egy kisebb délfraanciaországi városban mint bankár működött, s összejátszva a Credit Municipal vezérigazgatójával, a kötvények meghamisításával igen sok embert megkárosított. A botrányba előkelő személyiségek, politikusok s képviselők is belekeveredtek, s amikor az ügy a kamarában is szóba került, zajos jelenetek játszódtak le. A sajtó a botrányt óriásivá dagasztotta, s megmozdultak a párizsi tömegek. A Chautemps-kormány helyzete, mivel egyik miniszter-tagja is belekeveredett a botrányba, tarthatatlanná lett. 1934 január 30-án Daladier alakította meg a kormányt, de őt is csakhamar kiemelték a párizsi uccai tömegek. A francia parlamentarizmus betegségei a harmadik köztársaság fennállása óta sohasem mutatkoztak olyan mértékben, mint ezekben a napokban. Párizs uccáin két napig dúlt a harc; több halott volt, sokszáz sebesült, felvonult a köztársasági gárda és a katonaság is, hogy megvédje a képviselők testi épségét.

Az új kormány megalakítására Doumergue Gaston, a köztársaság volt elnöke, kapott megbízást. Doumergue mindig a józan mérséklet és kiegyenlítések embere volt, s mint elnök nagyszerűen tudta áthidalni a két nagy pártcsoport közötti, sokszor éles ellentétet, s mint államfő, kitűnően töltötte be hivatását. Az öreg, tapasztalt politikus, akire az a feladat várt, hogy a francia parlamentarizmust a fenyegető csódtól megmentse, a parlament legjobb erőiből pártokra való tekintet nélkül nagy koalíciós kormányt alakított, majdnem azonos célokkal, mint Poincaréé 1926-ban, a nagy pénzügyi válság idején. Vállalkozása részben sikerült, terveit, köztük a parlament időszzerű reformját, megvalósítani nem tudta, de a Stavisky-ügy miatt támadt tömegmozdulások csakhamar elcsendesedtek.

Franciaországnak 1931 óta a legnagyobb kérdése a pénz. A kormánynak a legnagyobb gondot a költségvetés okozta,

amelynek minden apró-cseprő részletét meghányják-vetik, alaposan meg kell gondolni, mire költség a polgárság pénzét. Doumergue elődei túlsókat költöttek, meggondolatlan, legtöbbször csak pártérdekeket szolgáló kiadások miatt az 1926-i Poincaré-féle költségvetés óriásivá duzzadt. A Doumergue-kormány is a megszokott szabályok szerint járt el: leszállította a kiadásokat a legkisebb mértékig és emelte az állam bevételeit. Az eszközök meglehetősen kíméletlenek voltak; a közalkalmazottak 10%-át elbocsátották s vagy 86.000 embert tettek ki máról-holnapra a hivatali szobákból. A Doumergue-kormány ezenkívül 5—10%-kal csökkentette a felsőbb bürokrácia fizetéseit, a minisztériumok hiteleit is 600 millióval leszállította s ilyen módon két és félmilliárdnyi összeg tűnt el rögtön a költségvetés 4 milliárdot kitevő deficitjéből. Germain-Martin pénzügyminiszter ezenkívül nagystílű adóreformot készített elő, hogy a súlyos milliárdokra menő tesaurált pénzeket visszavigye a gazdasági életbe. A költségvetési törvény végrehajtása természetesen nem ment simán, a közalkalmazottak sztrájkokkal fenyegetöztek, Doumergue azonban az ő régi mérsékletével és energiájával néhány hónap alatt végrehajtotta a legszükségesebb pénzügyi rendelkezéseket és a frankot újból megszilárdította.

Doumergue 1934 november 8-án lemondott. Franciaország egyik legtapasztaltabb és legtisztább szándékú államférfiát a radikálisok állították félre, mert meg akarta szüntetni a parlament túlhatalmából származó bajokat. Utóda Flandin lett, aki az alkotmányreformot levette a napirendről és helyreállította egy időre a parlament békéjét. Flandin egészen 1935 május 31-ig kormányzott, amikor már tűrhetetlenekké váltak Franciaország pénzügyi bajai. Germain-Martin pénzügyminiszter a parlamenttől felhatalmazást kért azoknak az intézkedéseknek rendeleti úton való életbeléptetésére, amelyek a francia pénzrendszer megvédésére szükségesek. A kamara a kormány kívánságát megtagadta, mire Flandin lemondott. Június elsején először Bouisson, a házelnök tett kísérletet a kormányalakításra, maga mellé véve pénzügyminiszternek Caillauxt, a békeidők egyik legnagyobb pénzügyi szaktekintélyét, akit időnként elővesznek Franciaország miniszterelnökei, amikor a pénzbajok tűrhetetlenekké válnak. A kamara a felhatalmazási törvényt június 4-én Bouissontól is megtagadta, most már az utca is kezdett megmozdulni, a közvélemény pedig igen hangosan nyilvánította elégedetlenségét a parlamenttel és a pártokkal. A bajok egymás hegyén-hátán tornyosultak, s mind aggasztóbbá vált a nemzetközi feszültség, amikor az elnök Lavalt nevezte

ki kormányelnökké. Sikerült is megalakítania a kormányt, amelybe Pietrit, az előző kormányok költségvetési miniszterét, vette be pénzügyminiszternek. Laval iránt, aki Franciaország egyik legnagyobb ügyvédje, s az alkudozásoknak és az ellentétek elsimításának valóságos művésze, olyan bizalom nyilvánult meg, hogy megkapta a felhatalmazást, amit két elődjétől égsz ridegen megtagadott a kamara.

Laval a jobb- és baloldal állandó támadásai közepette, nagyszerű taktikázó művészetével, egészen 1936 január 22-ig tartotta magát. Utóda Sarraut lett, aki folytatta elődjének sziszifuszi munkáját s próbált megküzdeni az 1935. év nehéz örökségével, az egyre nyomasztóbb gazdasági és pénzügyi válsággal.

Franciaország gazdasági és pénzügyi válsága több okra vezethető vissza. A költségvetési hiány az 1935. esztendő nyarán már milliárdokra rúgott. A kormányok évek óta szórták az adózók pénzét, emelték a közkiadásokat, milliárdokat ölték bele hadfelszerelésekbe. Közben az ország külkereskedelmi forgalma erősen megcsappant. Az aranyfrank miatt bent nagy volt az árszínvonal, jóval nagyobb, mint az aláértékelt valutájú országokban, ugyanakkor a megmerevített pénz mindjobban kizárta a világforgalomból az országot. Egyik legfontosabb nemzeti jövedelmi forrás, az idegenforgalom, esztendőök óta csökkent. 1935-ben többször felmerült a pénzaláértékelés kérdése, de a kormányok ettől az eljárástól visszariadtak. Húszmillióra becsülik ugyanis azoknak a számát, kiknek bank- és takaréketétjük van — a bankbetétek 1932-ben 35 milliárd frankra rúgtak, a takaréketétek 55'3 milliárdra s azóta lényegesen nem estek —, s ott, ahol annyi embernek van veszíteni valója a pénzaláértékelés folytán, mint Franciaországban, érthető, hogy a kormány csak a legvégső esetben nyúl hozzá ehhez a kockázatos eszközhöz.

A Sarraut-kormány 1936 május első napjaiban választott, a gazdasági és külpolitikai válság meglehetősen nyomasztó és kiszámíthatatlan hangulatában. A 17 politikai párt most két nagy csoportban tömörült; a szélső baloldaliak: a radikális szocialisták, a szocialisták és a kommunisták a népi arcvonalban egyesültek, ugyanakkor a jobboldali pártok felvették a nemzeti arcvonal nevet. A népi arcvonal pártjai a választási hadjáratban azt hangoztatták, hogy ragaszkodnak a nagy forradalom demokratikus hagyományaihoz, legélesebben ellenszegülnek mindennemű fasiszta- vagy jobboldali kísérletnek. A választások meglepő eredménnyel végződtek. A népi arcvonal győzött, maga a kis kommunista csoport 72

mandátumra tett szert. A legtöbb mandátumot a szocialisták szerezték, — 146-ot, utánuk a feloszlatott parlament legerősebb pártja, a radikális szocialisták következnek 116 mandátummal. A jobboldali csoportok közül Marin-éknak a népkégy 88 mandátumot juttatott, a baloldali republikánusoknak 84-et. A középpártok majdnem teljesen felmorzsolódtak. A legkínosabb meglepetést a kommunisták nagy előreugrása keltette. A kommunisták elsősorban annak köszönhetően nem várt diadalukat, hogy nem a moszkvai kommunizmus vagy államkapitalizmus ígéretével, hanem kispolgári programmal harcoltak a választási kampányban, talán még inkább annak, hogy németgyűlölőknek vallották magukat, ami különösen hatott, mert az új német imperializmus a francia tömegek körében a germanofobiát újjólag felkorbácsolta.

Lebrun elnök 1936 június 4-én a népfront és a szocialista párt vezérével, Léon Blumot bízta meg a kormányalakítással, aki a francia politikai életben főleg a békekötések óta szerepel, s akit már többször megkínáltak a kormány vállalásával. Blumot, aki dúsgazdag ember, hazájában doktriner-szocialistának tartják. Jó író, kitűnő szónok és a nagynevű Jaurésnak, a francia szocialistáknak meggyilkolt vezérének környezetéből került a párt élére. Pártja marxistának nevezi magát, de ma már inkább kispolgári párt, s annyiban szocialista, hogy harcol a társadalmi igazságtalanságok ellen és igyekszik megteremteni a munkásosztály számára, a tőkés termelési rendszer keretében lehetséges legnagyobb jólétet. A külügyet Ivón Delbos, a nemzetvédelmet Daladier, a pénzügyek vezetését Vincent Auriol vette át az új kormányban. Blum igen rossz előjelek között vette át a kormányt. Egymást érték a sztrájkok, csaknem az összes iparágakban; a munkások megszállták a gyárakat. Szerencsére a francia közvélemény a szervezett munkások szertelenségeit nyugodtan tűrte, és várta, hogy a kormány megtegye kötelességét. A negyvenórás munkahéttel, melyet a Blum-kormány törvénybe iktatott és béremeléssel sikerült nagynehezen leszerelni a munkások mozgalmát.

A kormány azt ígérte, hogy az aranyfrankhoz nem nyúl hozzá, de szeptember 25-én váratlanul a francia pénz 33 százalékos devalvációjával lepte meg a világot. A frank aláértékelése, amelyet a másik két demokratikus nagyhatalommal, Nagybritanniával és az Egyesült Államokkal hónapok óta tartó tárgyalások után hozott a francia kormány nyilvánosságra, fordulóponthoz jelent Franciaország gazdasági életében, sőt valószínűleg messze kiható következményei lesznek az egész világgazdaságban is. Jelentőségét azonban nem láthattuk

eléggé, amikor ezek a sorok íródtak. A gyakori sztrájkokból, s egyéb kilengésekből arra következtetni, hogy Franciaország nagy belső átalakulás, vagy felfordulás előtt áll, egészen helytelen volna. Rosszul ismerik a francia népet és viszonyokat, akik az országot összehasonlítják Spanyolországgal. Franciaországnak jómódú, politikailag érett polgársága van, amely az erős iparosodás dacára a nemzet zöme, a külső és belső biztonságon kitűnő hadsereg őrökdi, s kormány mellett még van egy láthatatlan nagyhatalom; ez pedig a francia vezérkar. Franciaország is, ugyanúgy, mint Angolország, minden időszerű kérdését meg tudta oldani régi intézményeinek keretében, ezért a liberális-kapitalisztikus berendezkedésekhez, a XIX. század demokráciájához, a kis jobboldali csoportokat nem számítva, végsőkéig ragaszkodik Franciaország közvéleménye.

NÉMETORSZÁG.

Az első Németbirodalmat, mely Poroszország és Franciaország véres mérkőzésében született meg 1871-ben, eltemette a világháború, az 1918-i vereségből és az összeomlást követő zűrzavarból feltámadt a második. A második — a weimari Németország — tisztára forradalmi alakulat volt, amelyet német politikus-tudósok gyártottak. A félautokratikus német császárságot egy szélsőséges demokratikus német köztársaság váltotta fel, minden átmenet nélkül. A junker-kaszt, mely a császárság alatt mindvégig uralmon volt, megbukott és az addig ellenzékbe szorított szociáldemokraták kerültek a német politikai élet élére. A weimari Németországnak le kellett vonnia a veszett háborúnak összes következményeit. Hatalmi politikát nem folytathatott; egyetlen út és mód volt lehetséges: alkudozásokkal, taktikázásokkal, békés megegyezéssel könnyíteni a birodalom terhein és ujjat nem húzni a győztes és hatalmas Franciaországgal. A háború előtti hatalmi politikáról le kellett mondania, mert az veszedelmes volt és időszerűtlen.

A régi pártkeretek már a világháború alatt felbomlottak. Tirpitz admirális, a szélső nacionalista politika egyik zászlóvivője, 1916-ban pártot alakított Vaterlandspartei néven. Ugyanebben az esztendőben alakult meg a szociáldemokrata párt keretében a Haase-féle független szocialista csoport, amelynek a Luxemburg Róza és Liebknecht vezetése alatt álló kommunista csoport volt szélső balszárnya. Az 1918 november 4-én kezdődő forradalom legelőször Bajorországban aratott diadalt, ahol elkergették a Wittelsbach-dinasztiát, s kikiáltották a köz-

társaságot. A császár november 9-én lemondott, s Hollandiába költözött s a politikai hatalom a szociáldemokraták kezébe jutott. November 12-én a szociáldemokrata párt megalakította a népbiztosok kormányát, Ebertnek, a párt régi kipróbált és mérsékelt vezérének vezetésével, s az ideiglenes kormánya bevették Haaset is, és a függetlenek néhány vezető emberét. Az ideiglenes kormány első dolga az volt, hogy proklamálja a köztársaságot és kiírja a nemzetgyűlési választásokat. A kommunisták a közügyekből távortartották magukat. Vezéreik, Liebknecht és az exaltált Luxemburg Róza, kezdettől fogva azt hirdették, hogy a munkások és katonák tanácsának kell minden más társadalmi osztály kizárásával átvenni a hatalmat. A mérsékelt szocialisták tiltakoztak minden megrázkódtatással járó forradalmi újítás ellen és a kommunista kisebbség terrorjának ellenállottak. December 6-án történt meg az első véres összeütközés a mérsékelték és a magukat Spartacus-csoportnak nevező szélsőbaloldaliak között Berlin utcáin, sok sebesülten és számos halottal. Decembertől kezdve az összeütközések a szocialisták két frakciója között állandóak voltak és Németország nehéz választás alá került. Ha bolsevizálódik, megkapja Oroszországot szövetségesül, de kitette volna magát annak, hogy rögtön átlépik a Rajnát az összes entente-haderők. Szerencsére a mérsékelt szocialistáknak erőskező emberük akadt Noskenak, a szocialista hadügyminiszternek személyében, ki a Spartacusok készülő felkelését irgalmatlanul vérbe fojtotta. Liebknechtet és Luxemburg Rózát január 15-én le tartóztatták s a katonák mindkettőjüket megölték. Az 1919 január 19-én tartott nemzetgyűlési választásokon 16 millió szavazat esett a polgári jelöltekre, 14 millió a szociáldemokratákra, s ebből csak két és félmilliót kaptak a Haase-féle baloldali szocialisták. Weimarban gyűlt össze a 421 tagú nemzetgyűlés, amely február 11-én Ebertet elnökévé választotta és néhány hónapig tartó munkával megalkotta a második német birodalom új alkotmányát. A weimari alkotmány szerint „a német birodalom köztársaság. A politikai hatalom a néptől származik.” A köztársasági eszme Németországban nem új; hiszen már a frankfurti gyűlés többsége köztársasági érzelmű volt száz esztendővel azelőtt. De abban az időben oly erős volt a konzervativizmus, s oly hatalmasak voltak a dinasztiaik, hogy a köztársasági eszme megvalósítására gondolni sem lehetett. Az alkotmány kimondja, hogy a nemzeti szuverenitást a Reichstag (birodalmi gyűlés) képviseli, amely az általános, nőkre is kiterjedő, titkos választójog és arányos képviselőlet útján gyűl össze minden negyedik esztendőben. A régi Bundesrat helyébe

a Reichsrat (birodalmi tanács) lépett, amelyben a szavazatok kétötöde Poroszorszáé, de hatáskörét tekintve, alárendelt jelentőségű. Az alkotmány értelmében a birodalom, úgyszintén a tagállamok is, parlamentáris felelős kormányt kaptak. Az elnök jogköre és hatalma nagyjából az Egyesült Államok elnökére emlékeztet. A hét évre választott elnök a birodalom reprezentánsa; az elnök nevezi ki a birodalmi kormányt, gyakorolja a kegyelmi jogokat, kihirdeti a törvényeket és ha a parlamenti gépezet nem működik simán s nem szavazza meg a fontos törvényjavaslatokat, kiadhat úgynevezett szükségrendeleteket.

A zavaros forradalmi állapot tovább tartott Németországban, ami természetes következménye volt a gazdasági belső bajoknak és a külső nyomásnak. 1919 június 20-án Scheidemann kormánya lemondott és utóda a szintén szocialista Bauer Gusztáv lett, aki azonban centrupártiakkal egészítette ki kormányát. Közben egy igen erős jobboldali ellenforradalmi kilengés rázkódtatta meg a birodalmat. 1920 márciusában egy Kapp nevű hivatalnok a Vaterlandsparteiban tömörült katonatisztekkel szövetkezve, meg akarta szerezni az államhatalmat. Március 13-án Erhardt kapitány bevonult Berlinbe, s a birodalmi kormány, minthogy kevésszámú csapat állott rendelkezésére, kénytelen volt a felkelőknek átengedni a fővárost. Szerencsére Kappot Németország cserbenhagyta. A munkások proklamálták az általános sztrájkot, a hadsereg kitartott a kormány mellett, mire Kapp látva vállalkozásának sikertelenségét, március 17-én Svédországba menekült. Március 26-án Hermann Müller, a szociáldemokrata párt másik vezére alakított kormányt, amelyben a szociáldemokratákon kívül a centrupártiak és a demokraták vettek részt. A Müller-kormány június 6-ára elrendelte a választásokat, amelynek lezajlásával a német birodalmi gyűlés 466 mandátuma a következőképpen oszlott meg: szociáldemokrata 112, nemzeti néppárt 66, néppárt 62., centrum 68, független szocialista 81. Június 21-én a centrupárti Fehrenbach megalakította a köztársasági Németország első polgári kormányát. De Németországnak sem belső, sem külső viszonyai nem javultak. A jobb- és baloldali szélsőségek kilengései állandóan zavarták a belső viszonyokat; 1921 augusztusában megölték Erzbergert, a centrupárt kiváló emberét, ki annakidején a fegyverszüneti tárgyalásokon képviselte Németországot, s a következő esztendő júniusában az igen tehetséges Rathenaut gyilkolták meg politikai ellenfelei. 1921 decemberében Németország pénzügyei oly rosszul állottak, hogy a kormány kénytelen volt a jóvátételi fizetésekre mora-

tóriumot kérni, s a kormányváltások is egymást érik. 1921 december 2-án Wirth alakított kabinetet, s a legnagyobb váltásban telt el az 1922. esztendő, amelynek végén Cuno alakított koalíciós kormányt. A következő esztendő elején a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, hogy Németországot ezen a módon kényszerítsék jóvátételi kötelezettségeinek teljesítésére. A németek passzív ellentállással és szabotázzsal védekeztek a francia megszállás ellen, s közben a Rajna vidékén, nyilvánvalóan a franciák támogatásával, feléledtek a lappangó szeptarációs törekvések. Az évekig tartó Ruhr-megszállás a németek türelmét a legvégsőkig próbára tette, s magának Franciaországnak sem sokat használt, mert a jóvátételt mégis békés, úton kellett rendezni.

A JÓVÁTÉTEL. A DAWES-TERV.

A jóvátételi ügyet a háború utáni Európa legnagyobb gazdasági és pénzügyi kérdéstömkelegét, először az 1920 júliusában (5—16), a Spaaban tartott konferencián rendezték, amelyen Németország megbízottain kívül Lloyd George angol és Millebrand francia miniszterelnök is résztvettek. A hatalmak és Németország megbízottai abban egyeztek meg, hogy a Németbirodalom 1920 augusztus 1-től kezdve havonta 2 millió tonna szenet fizet, s a nemfizetés esetére megfenyegették már akkor a Ruhr-vidék megszállásával. A pénzbeli jóvátételt azonban nem tudták rendezni. Németország addigi teljesímenyeit a spaai konferencia húsz milliárd márkára becsülte, s az indexszámot a következőképen állapította meg: Franciaország 52, Angolország 22, Olaszország 10, Japán 0.75, Belgium 8, Portugália 0.75 százalék részesedést kap. A megmaradt 6 és fél százalékot felosztották Jugoszlávia, Görögország és a többi, jóvátételre igényt tartó országok között. Nemsokára Párizsban tartottak a szövetségesek konferenciát, amelyen Doumer, a későbbi köztársasági elnök, azt indítványozta, hogy a Németbirodalom 30 esztendőn belül 200 milliárdnyi összeget fizessen. Lloyd George angol miniszterelnök tiltakozott ez ellen a szörnyű összeg ellen, s az indítványt elvetették, de mégis megállapodtak 42 évi időtartamban, olyképpen, hogy a birodalom az első két évben 2 milliárd aranyárka jóvátételt fizet, a következő három esztendőben 4 milliárdot, minden további három esztendőben 5 milliárdot, s az utolsó 31 évben 6 milliárd márkányi összeget. Zálogképen pedig lefoglalják a birodalom összes vámbevételeit.

Az 1924-ik év tavaszán pénzügyi szakemberekből álló bizottság ment Németországba, amelyben Dawes amerikai

tábornok és Young bankár, a jóvátételi kérdés egyik legkiválóbb szakértője vettek részt. Miután bejárták Németországot, s a német nemzeti vagyont felbecsülték, 1924 április 9-ére elkészültek a Dawes-terv néven ismeretes szakértői tervvel, melynek fontosabb rendelkezései a következők:

A német államvasutakat birodalmi vasúttársasággá alakították át és jelzálogszerűen biztosított, 11 milliárd aranymárka értékű, 5 százalékkal kamatozó adóssághókötvénnyel terhelték meg. Ugyanakkor a német nemzeti vagyont — a mezőgazdasági vagyon kivételével — 5 milliárd aranymárka értékű, szintén 5 százalékos kamatozású ipari kötvénnyel terhelték meg. A pénzbeli teljesítményeket pedig a következőképpen szabályozták: az első évben Németország ezer milliót, a másodikban 1220 milliót, a harmadikban 1200 milliót, a negyedikben 1750 milliót, az ötödikben 2500 milliót fizet. A Dawes tervnek a legnagyobb hibája az volt, hogy Németország teherbíróképességét véve alapul, nem állapított meg véglegesen fix összeget. A megterhelés túlnagy volt, a szakértők elmentek ugyanúgy, mint a párizsi konferencián, Németország fizetőképességének legvégső határáig, s amellet a Dawes-terv nem rendezte az átutalások igen nehéz kérdését.

Keynes professzor, a kiváló angol közgazdász, azonnal megjósolta, hogy a Dawes-terv néhány esztendő leforgása alatt össze fog omlani. Valóban, a szakértői terv, amelyet egyesek annak idején minden idők legnagyobb pénzügyi műveletének neveztek, már 1929-ben tarthatatlanná vált. A szakértők működésének mégis volt egy nagy haszna: Németországot pénzügyileg talpraállították. A birodalom 800 millió aranymárka amerikai kölcsönt kapott, amelynek segítségével újjászervezték a Birodalmi Bankot és kibocsájtották az új aranyfedezetű pénzt. Németország iránt a bizalom világszerte helyreállt, ipara és kereskedelme a pénzügyek rendezése után csakhamar fellendült.

A STRESEMANN-KORSZAK.

1924 december 7-én a birodalom választott a következő eredménnyel: a szocialista párt 131, a nemzeti néppárt 103, a centrum 69, a néppárt 51, a demokrata párt 32 mandátumot kapott. A következő esztendő januárjában Luther alakított polgári kormányt, amelyben a külügyeket a békepolitika úttörője, Stresemann vette át. Stresemann volt a weimari Németország legnagyobb szelleme. Már egyéni természete és jelleme arra rendelték őt, hogy békepolitikának legyen a képviselője. Lassú, igen megfontolt ember volt, csak azt nézte,

hogy békés alkudozásokkal milyen pillanatnyi előnyöket érhet el. Ennek az esztendőnek februárjában meghalt Ebért köztársasági elnök, akinek utódává, igen heves választási harc után, Hindenburg tábornagyot választották meg. Hindenburg megválasztása Párizsban nem kis rémületet keltett: a franciák azt hitték, hogy a revanspolitika kerekedett felül Németországban és Hindenburg megválasztása a Hohenzollernek restaurálását hozza magával. Stresemann külügyminiszter megnyugtató kijelentései csak nagynehezen tudták eloszlatni a félelmet. Az agg és köztiszteletben álló tábornagy megválasztása kétségkívül bizonyos reakciót jelentett: Németország polgári többsége megunta a szocialisták kormányzását. Hindenburg személye a középutas politikát és a belső rend és nyugalom helyreállítását jelentette, és esztendőkön keresztül az ő személyén egyensúlyozódtak ki a szélső jobb- és szélső baloldali csoportok összecsapásai.

A locarnói politika, amelynek Stresemann külügyminiszter volt a szószólója, tökéletesen bevált és eredményei mutatkoztak: a birodalom külpolitikai helyzete megszilárdult. 1926 áprilisában barátsági szerződést kötött a német kormány Oroszországgal és ugyanennek az esztendőnek szeptemberében felvették a birodalmat a Népszövetségbe. 1928 májusában választották meg a birodalom negyedik gyűlését, a következő eredménnyel: 152 szocialista, 78 nemzeti párti, 61 centrum-párti, 45 néppárti, 54 kommunista mandátum; a többi mandátumok a töredékpártok között oszlottak széjjel. A kormányt június 28-án Müller Hermann, a szocialisták vezére vette át.

A jóvátételnek a Dawes-féle szakértői terv alapján való rendezése már 1929-ben megfeneklett, amint azt a közgazdászok előre látták. Az érdekelt nagyhatalmak kénytelenek voltak új konferenciát hívni egybe, amely 1929 tavaszán össze is ült Párizsban, Owen-Young bankárnak, az ismert amerikai jóvátételi szakértőnek elnökletével. A konferencia 1929 július 7-én hozta nyilvánosságra az elnökről elnevezett Young-féle tervet, amely az anyagi természetű szolgáltatásokon kívül körülbelül 100 milliárd aranymárka készpénzfizetésben szabta meg a jóvátételi összeget, felosztva azt évi annuitásokra, amelyeknek fizetése egészen az 1987. esztendőig tartott volna. Két év múlva a Young-terv is megbukott.

Müller, a szociáldemokrata kancellár, 1930 tavaszán lemondott és utódává Heinrich Brüninget, a katolikus centrum új vezetőemberét, a westphaliai keresztény munkásmozgalom egyik megszervezőjét nevezték ki. Brüning a közben elhunyt Stresemann politikájának követője, Curtiusszal, Stresemann

utódával, az új kabinet külügyminiszterével együtt. Pártja, a centrum, melyet Windthorst annak idején Bismarck ellen alakított meg, s a császári Németországban a szélső jobboldalt, az ultramontán katolicizmust képviselte, a német politikában a háború után mint baloldali csoport szervezkedett meg újra. A katolikus vallás- és erkölcsi alapon álló párt a szociáldemokratákkal együtt a weimari köztársasági alkotmánynak volt egyik oszlopa, s a centrupártiak, mint több esetben láttuk, igen jól meg tudnak férni egy kormányban a szociáldemokratákkal. Az elpolgáriasodott szocialistákkal, akik nem is gondoltak az erfurti kommunista program megvalósítására, a centrupárt kormányzati elvek tekintetében többé-kevésbé egyetértett, a közöttük fennálló világnézeti különbségeket pedig nem feszegették. Ennek az esztendőnek őszén (szeptember 14) Németország újból választott, de a gazdasági nyomorúság a jobb- és baloldali szélsőségeknek kedvezett. A szociáldemokraták 143 mandátumra tettek szert, a szélső nacionalista Hitler-csoport 107 mandátumot kapott, a kommunisták pedig 77-et. Valamennyi polgári párt meggyengült; a centrupárti mandátumok száma 68-ra, a nacionalistáké 41-re, a néppárté 30-ra csökkent.

A BRÜNING-KORMÁNY.

Brüning minden tekintetben kitűnő ember volt, szelíd, idealista, jóindulatú, de éppen ezért kevésbé alkalmas arra, hogy megküzdjön az egyre fenyegetőbb új forradalmi tömeg-erőkkel. A centrum 1924-ben küldte be a birodalmi parlamentbe, ahol csakhamar ő lett a párt szellemi irányítója. A csendes, a nyilvánosság szemei elől elzárt munkának élt csak Brüning és sohasem tört vezető szerepre. Amikor a szocialista Müller megbukott s a szocialisták egyébként is már lej aratták magukat, az ő személye felé fordult az összes polgári pártok bizalma. A helyzet nagyon súlyos volt, amikor a kancellárságot átvette: a gyáripar hanyatlott, a földművelés nehéz napokat látott, a munkanélküliség napról-napra nőtt. Megakadályozni a készülő s mind hangosabban mutatkozó második forradalmat, ez lett volna a Brüning-kormány feladata, de erre Brüning gyenge volt.

Az 1930-ik esztendő szomorú eredményekkel zárult. Az egyes, fontosabb iparágakban 12—18 százalékos hanyatlás mutatkozott és az államháztartás is igen nagy hiánnyal küzdött. Közben kivívták Stresemann békepolitikájának egyik fő célját: 1930 június 30-án kiűrtették a harmadik rajnai zónát, amit azonban már Stresemann nem ért meg. A választások hasztalan szilárdították meg Brüning helyzetét, a belső viszonyok

rohamosan rosszabbodtak és abban a mértékben erősödtek meg a jobboldali és baloldali szélsőségek: a nemzeti szocialisták és a kommunisták. Németország képtelen volt a súlyos jóvátételi összegeket fizetni. Ekkor indítványozta Hoover amerikai elnök, az annak idején nagy feltűnést keltett moratóriumjavaslatot, amelyhez az érdekelt hatalmak 1931 júliusában hosszú tanácskozások után hozzájárultak, s egy esztendőre fel függesztették a jóvátételi fizetéseket, de a birodalom áldatlan gazdasági helyzetén ez sem segített.

1931 október 10-én Brüning újjászervezte kormányát, közben Hitlerek teljes erővel törtek előre, behálózták az egész országot szervezeteikkel, főleg a kommunistáktól rettegő nagytőke pénzbeli támogatásával. A nemzeti szocialista mozgalom olyan hatalmas lendületet vett, hogy maga Hindenburg elnök tárgyalt egy alkalommal Hitlerrel és kísérelte meg mérsékletre inteni. A nemzeti szocializmus terjedéséhez és diadalához azonban minden lélektani kellék bőségesen megvolt. 1929 ősztől egész Európa visszazuhant a békét közvetlenül követő idők gazdasági bizonytalanságába. A nagytőke elzárkózott, egyébként a pénzek menekültek Németországból, s a válság 1931-esztendő végétől kezdve egyre fenyegetőbb, míg a következő 1932-esztendőben mélypontját érte el. Egyelőre azonban Hindenburg elnök az ő rendületlen tekintélyével megvédte a weimari államrendet s Hitlerek nem kerekedhettek felül. A demokráciának nagy hátránya az, hogy önmagának mond ellent, ha a szervezkedés elé akadályokat gördít s a vélemény-szabadságot elfojtja; így volt Németországban is: a horogkeresztesek a weimari alkotmány nyújtotta szabadságjogok védelmében szabadon agitálhattak, akadálytalanul szervezhedhettek, hogy azután így megerősödve, megdönthessék azt az államrendet, amely lehetővé tette az ő felemelkedésüket.

Hindenburgot 1932 áprilisában nagy többséggel újból a birodalom elnökévé választották, de Hitler a 36 millió szavazatból több mint 13 milliót kapott. Tisztán Hindenburg köztiszteletben álló személye akadályozta meg Hitlerek győzelmét. Ha Hindenburg már nem él, a horogkeresztesek uralomra jutnak már 1932 áprilisában. A weimari pártok, úgy látszik, lassanként elernyedtek s elveszítették azt az önbizalmukat, erejüket, amelyet 1919 tavaszán mutattak, amikor letörték a Spartacus-mozgalmat. Alkalmos vezető személyiségük sem akadt, akit annak idején Noske hadügyminiszter személyében találtak meg. Elkerülhetetlennek látszott a horogkeresztesek győzelme s Hindenburg megválasztása után egy végsőkig kiéleződött

harc indult meg a nemzeti szocialisták és az alkotmányvédő pártok között.

A kormányt 1932 június első napjaiban egy katonapolitikus, Papen vette át. A birodalmi gyűlést június 4-én feloszlatták s a választásokon a horogkeresztesek ismét előretörték: a több mint 36 millió szavazatból közel 14 milliót kaptak meg. A szociáldemokraták és a polgári pártok messze elmaradtak mögöttük, ami annál feltűnőbb és érthetlenebb, mert már 1914 előtt a német centrum és a szociáldemokrata párt volt Európa két legjobban megszervezett politikai pártja.

Már Hitleréknek kellett volna igazságosan a kormányt átvenni, olyan erősek voltak, de az agg Hindenburg még ellentállt. A birodalmi gyűlés elnöke, Hitlernek egyik legbizalmasabb munkatársa, Göring lett. Az a néhány hónap, amely a következő év januárjáig elterjedt, a weimari alkotmányhoz és demokráciához ragaszkodó elnök harca a horogkeresztes párttal. Hindenburg újból feloszlatta a birodalmi gyűlést, Hitlernek vesztettek is néhány millió szavazatot, de nem annyit, amennyiből meggyengülésükre lehetett volna következtetni. Az elnök 1932 december 2-án Schleicher tábornokot nevezte ki kancellárnak, de ekkor már az egész weimari államrend felbomlóban volt. Schleicher lett volna az erős kéz kormánya, amelynek szilárd nacionalista alapon állva, Hitlernek rohamait ellensúlyoznia kellett volna. Arról volt szó, hogy Schleicher kormányozni fog, ha kell, a nemzeti szocialista többségű birodalmi gyűlés ellenére is. Már Papennek alig volt a birodalmi gyűlésen pártja, Schleicher pedig csak körülbelül 175 főnyi csoportra támaszkodhatott a birodalmi gyűlés 583 képviselője közül, tehát parlamentáris kormányzásról szó sem lehetett. Schleicher szigorú katona volt, mellette állott a német hadsereg, melyet ő szervezett meg, azonkívül az államfő teljes bizalmát bírta. Azt lehetett volna hinni, hogy a horogkeresztes mozgalmat, a hadseregre támaszkodva, elnyomja..., de nem így történt. Január 31-én Hindenburg Hitleret nevezte ki a birodalom kancellárjává. Mi történhetett? Nem tudjuk. Olyan kulisszatitkai lehetnek, amelyek a kutató szeméi előtt egyelőre el vannak zárva.

A III. NÉMETBIRODALOM.

Alig pergett le egy emberöltő, a Németbirodalom társadalmi és politikai fejlődésének már harmadik alakulatába lépett 1933-ban.

Hitler Adolf, akinek a III. Németbirodalom megalapításában ugyanolyan szerep jutott, mint Mussolininak az új olasz államrend megteremtésében, Ausztriába átszármazott

bajor parasztcsaládból származik. (Született: 1889 április 20-án, Braunauban.) Festőművésznak készült, de árvasága és szegénysége miatt nem tudván elvégezni a festőiskolát, Bécsbe ment munkásnak. Esztendőkön át itt dolgozott. Hányatott életet élt, de így alkalma volt megismerni az emberi életet igazi mélységeiben. A nagynémet eszmének oly nagy rajongója már a háború előtt, hogy a világháborút a németek soraiban küzdötte végig, és 1919-ben Münchenben telepedett meg. Itt alapította meg egyik sörözőházban 1920 február 24-én azt a kis csoportot, amelyből a hatalmas nemzeti szocialista párt fejlődött.

A kis csoportnak már kezdetben nagy sikerei voltak. Hitler Adolf Mussolinival egyenrangú, kitűnő szervező, elsőrangú népszónok; s ő is meg munkatársai is azoknak a vágyaknak és törekvéseknek adtak formát, melyek ott éltek a német lelkekben, ami minden szervezésnek és tömeghatásnak elengedhetetlen kelléke. Hirdették többek között, hogy az államnak egyetlen célja, hogy az arra szorulóknak munkát és kenyeret adjon. Ezzel megnyerték a munkanélküli munkásokat. A vállalatok államosítása is ott szerepelt első programpontjaik között; követelték ezenkívül a „kamatrabszolgaság” megszüntetést. A német értelmiséget megnyerték szélső nacionalista programjukkal, ami kiemelte a német népet megalázottságából és az alacsonyrendűség tudatából, melybe 1918-ban zuhant. A hitlerizmus alapja a német faji misztikum, az a tanítás, hogy a német fajjal szemben minden más faj alacsonyabb rendű s a németiség nagy faji céljait csak úgy valósíthatja meg, ha a szerteszt élő német törzseket egyesíti egy nagy Németbirodalomban. Hitlerék visszatértek a francia Gobineau szociológiai elméletből származó fajelmélethez, melyet szélesebb alapokra Chamberlain fektetett. Ennek a tanításnak komoly tudományos alapja nincsen; hiszen a kultúrnépek mind fajok keveredései, a német is az, sőt a német törzsek közül a porosz telítve van szláv elemekkel; —, de ahhoz, hogy valamely állítás, elmélet megnyerje a tömegek tetszését, nincs szükség arra, hogy az tudományos módszerekkel igazolást nyerjen, s a józan ész előtt elfogadhatóvá tegyék. A III. birodalomnak ez a tanítás az éltető szelleme.

A Hitler-kormány 1933 március 5-én választatott és a szavazatoknak több mint 50 százalékát kapta meg (több mint 17 milliót), de ez elég volt arra, hogy az államhatalomnak most már rendelkezésére álló eszközeivel a horogkeresztes párturalom alá kényszerítse az egész Németországot. Hitler megkezdte most a weimari alkotmány omladozó épületének lebontását.

s a fölépítését az új „totalis” államnak, melyet a horogkeresztes mozgalom programjaiban, röpirataiban, újságjaiban kezdetől fogva hirdetett. Az állami totalitás, a vezéri (Führer-) elven épül föl. A nép lemondott természeti jogáról s azt egy emberre ruházta, aki mindent megtehet, amit a köz érdekében jónak lát, aki fölüláll törvényeken, mert az ő akarata a törvény. A Führer személyi hatalma a német fasiszta-rendszerben sokkal erősebben kidomborodik és érzéklődik, mint az olaszban. Hindenburg megmaradt, mint államfő, de hatalma semmivé süllyedt; a horogkeresztesek ellenfeleit, a katolikusokat, a szociáldemokratákat, a kommunistákat a falhoz szorították. Politikai jogok, a XIX. század közszabadságai, sajtószabadság, szabad véleménynyilvánítás, a Führer-elv szerint berendezkedett Németországban 1933 márciusában megszűntek, ugyanúgy, mint annak idején Olaszországban. A német föderális állam is megszűnt — Bismarck állama —, s mindenkit beolvasztottak a hitleri egységes, totalis állam nagy kohójába. Két gondolat uralkodik a hitlerista értékrendszerben: az etatista gondolat, amely a hitlerizmust a bolsevizmus és a fasizmus lelki testvérévé avatja, — hogy ezen a téren meddig megy el majd a hitlerizmus, nem tudjuk —; a másik a hatalmi gondolat: visszaszerezni a Németbirodalomnak a békeszerződésben elveszített tekintélyét és állását.

A hitlerizmus átvette a marxizmus tőkeellenes nézeteit, a fasizmusból és a bolsevizmusból pedig kölcsönvette az állami mindenhatóság tanát. A demokráciát ugyanúgy elveti a hitleri államrend is, mint a bolsevizmus vagy a fasizmus.

A HITLERIZMUS MAGYARÁZATA.

Igazuk van azoknak a gondolkodóknak, akik az ógörög példákra hivatkozva a tömegek uralmától rettegtek. A XIX. és a XX. században a politikai életbe betódult nagy tömegekben nem erősödött meg mindenütt az emberi és a polgári öntudat és az egyéni helyállásnak az a tudata, az a felelősségérzet, ami minden demokráciának elengedhetetlen kelléke. Ezeknek a tőkés termelési rendszerben teljesen uniformizált és atomizált tömegeknek nem kell a polgári szabadság, s a mindenkit megillető természetes jogokról könnyen lemondanak, csak vegetatív életük nyugodt élését biztosítsa számukra az államhatalom. Németországban is ennek a jelenségnek vagyunk tanúi. A horogkeresztesek a gazdasági válság nyomorában kenyeret, munkát ígértek a tömegnek. Milliókra ment Németországban az elhelyezkedni akaró, állástalan fiatal emberek száma, s ebből az állástalan, de élni akaró értelmiségből tobor-

zódtak Hitler elszánt rohamosztagai. Az igazán forradalmi elem az elhelyezkedni nem tudó értelmiség minden országban; a fasizmus, a bolsevizmus harcias katonái mind ezeknek sorából kerültek ki a világháború után.

Ha a hitlerizmus irodalmát nézzük, egészen elfogulatlanul, azt kell róla megállapítani, hogy szellemszegény. Még Hitler főműve, a mozgalomnak a bibliája, a „Mein Kampf” sem valami nagystílusú, szellemes alkotás. Maga a vezér kiváló szervező, páratlan energiájú ember, nagyszerű népszónok, de ha beszédeit olvassuk s a mélyebb értelmet, a nagy gondolatokat, a világot megváltani akaró nemzeti evangéliumot keressük bennük, csalódás sújt bennünket. A szabadelvű új kor nagy szónokainak beszédei, Burke Edmundé, Kossuth Lajosé, Mirabeau-é, Gambettáé ma olvasva is lebilincselik a figyelmet. A német vezér beszédei olvasva ugyanolyan tartalmatlanok, ugyanolyan közhelyekből állanak, mint Robespierre-é, a francia forradalom rettegett diktátoráé. Ezek a beszédek mégis szinte leírhatatlan hatással vannak a német tömegekre. Miért? Mert az átlagember, a mai tömegember értelméhez vannak szabva, annak akaratát akarják megindítani, s ezt a célt elérik.

A parasztságból, a proletariátusból, az átlagos értelmiségből kerültek ki a horogkeresztes mozgalom nagy, hatalmas tömegei. Az infláció és az 1929-ben kezdődő gazdasági válság Németország középosztályát lehengerelte. Az országon beteljesedett Marx sötét jóslata; abban az időben, amikor Hitlerék felülkerekedtek, az ország lakossága két részből állt: nagykapitalistákból és egy szegény, éhező értelmi- és munkásproletariátusból.

A hitlerizmus elméleti megalapozottsága eléggé sovány. Vannak elméletek, gondolatok, szociológiai elgondolások, az 1914 előtti időkből, amelyek a hitlerizmusnak bölcséleti alapul szolgáltak. Ilyen például: Wagner Adolf államszocializmusa, amely úgylátszik nagy hatással volt Gottfried Feder-re, a horogkeresztes mozgalom gazdasági elméletirőjára. Max Weber, a kiváló közgazdász és szociológust szintén a III. Németbirodalom elméleti előfutárjának lehet tekinteni. A szociális népállam a marxizmus gondolata, és ha összehasonlítjuk a szociálisak erfurti programját Gottfried Föder gazdasági programjával, nem sok különbséget találunk közöttük. Az erős állam Bismarck nézete volt, Hegel a porosz rendőrállamot tekintette az állam eszményének; — ilyenformán össze lehetne szedegetni a hitlerizmusnak még kiforratlan, zavaros elméleteit régebbi írók, gondolkodók, politikusok írásaiból és beszédeiből. Hogy a mozgalom 1930 óta olyan szélvész-gyor-

sasággal terjedt és az enervált weimari Németországot kiforgatta sarkaiból, ennek a jelenségnek egyik magyarázata az lesz, hogy a néplélek hajlamos a horogkeresztes tanok befogadására. A német nép szükségét érzi a fegyelemnek. A Frigyesek erős kezű uralma iránt való tisztelet s a feltétlen meghajlás a hatalom, a tekintély előtt, ott lappang a német, de főleg a porosz néplélek átöröklődött alapjaiban.

BERENDEZKEDÉS.

Az egész 1933-ik év a III. birodalom berendezésével telt el. Igen nehéz föladat volt és sehogysem ment simán. A III. Németbirodalmat ugyanis nehéz pénzügyi bajok fojtogatják. Mussolininak sokkal könnyebb dolga volt, mint Hitlernek; ő bevonult Rómába a legjobb gazdasági konjunktúra idején, Hitler átvette a hatalmat a leglesújtóbb gazdasági és pénzügyi válságban. A kormány 1933 júniusában a devizaállomány csökkenése miatt kénytelen volt kimondani a transzfermoratóriumot, amely a hitelező államokban nem kis megütközést keltett, s egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy felkeltsék a III. Birodalom gazdasági intézői iránt a bizalmat.

A III. birodalom aranykészlete egy év alatt 850 millió márkával csökkent. Nagy hiba volt az, hogy az önellátás végsőikig való csigázásával az új kormány szétszaggatta a nagyipar külföldi kapcsolatait és hibás vámpolitikájával nem enyhítette, hanem még súlyosbította a gazdasági válságot. A német jegybank helyzete az 1933. év végén és 1934 elején szinte katasztrofális annyira, hogy szigorú valutavédelmi rendszabályokat kellett a kormánynak életbeléptetni. Németország külföldi adósságtérhei is igen súlyosak voltak, amikor Hitler az uralmat átvette, s ezek a terhek azóta nem csökkentek. 1933. év végén angol becslés szerint a birodalom külföldi tartozása közel 15 milliárd márkát tett ki, s ebből a rövidlejáratú tartozások összege több mint 7 milliárdra rúgott. A nyersanyagok behozatalát korlátozni kellett, ami viszont azzal a veszedelemmel járt, hogy a gyárakat nem tudták eléggé foglalkoztatni. Hitlernek kétségtelen érdeme, hogy a munkanélküliek számát milliókkal apasztotta, de ezt a kormány úgy érte el, hogy igen sok munkanélküli munkást úgy erőszakoltak rá a vállalkozókra. A horogkeresztes kormány főleg a mezőgazdaság emelését erőszakolja, holott Németország hatalmas iparának köszönhetette 1914 előtti nagyságát. A végsőikig vitt gazdasági autarkia, a hatalmi célokat szolgáló vámpolitika megbosszulták magukat: a III. birodalom, szinte leküzdhetetlen gazdasági és pénzbajokkal küzd.

A III. birodalom 1934 júniusában nagy belső válságon

esett át. A horogkeresztes rohamosztagok kétes elemei Röhm kapitánnyal az élükön, államcsínyt készítettek elő, amit azonban Hitler idejében elnyomott. Okul az szolgált, hogy szélsőradikális elemek nem voltak megelégedve Hitlerrel, mert nem hajtotta végre egész könyörtelenséggel az ígért gazdasági programot, jó viszonyt tartott fenn a nagytőke embereivel, nem államosította a bankokat, és nem darabolta szét a nagy birtoktesteket. Röhmöt agyonlőtték, s még ugyanaznap agyonlőtték Berlinben Schleicher tábornokot, a volt kancellárt és a birodalmi hadsereg megszervezőjét, feleségével együtt. Schleicher tehetséges katona volt, de folyton politizált és intrikált, s valószínű, hogy titkos aknamunkát folytatott a III. birodalom vezetősége ellen. Megölték Kahr-t, a volt bajor miniszterelnököt, s összesen vagy 60 embert lőttek agyon. A tisztogató munkának az eredménye az lett, hogy Hitler megszabadult azoktól a desperadóktól és lazaerkölcsű elemektől, akik ott settenkedtek közvetlen környezetében, de akik a kormányzás zavartalanságát veszélyeztették.

1934 augusztus első napjaiban meghalt Hindenburg birodalmi elnök. Mint kötelességét hűen teljesítő katona, fogadta el annak idején az államfői méltóságot, hogy hazájának használjon. Az ő személye a békét, a rendet s a társadalmi konszolidációt jelentette. Minden tetteiben férfias erő, nyugodt bölcsesség, kiegyensúlyozottság nyilvánult meg. Hadvezéri és politikai pályafutásán azonban két olyan egyéniség került melléje, akik az ellenkező végleletet jelentették. A háborúban legelső munkatársa Ludendorff volt, a nagytehetségű stratégia, aki azonban hazardőr természet, politikai pályájának végén pedig Hitler, a lángoló szenvedély és akarat embere.

Hitler még Hindenburg halálának órájában négysoros törvénnyel önmagára ruházta az államfői méltóságot, és azóta, a führer-elv értelmében, egyetlen kézben összpontosul Németországban a törvényhozói, végrehajtói, a bírói hatalom. A diktatúra tehát Németországban a rendes, szabályos útját tette meg. Minden parancsuralom, amint a történelemben látjuk, arra törekszik, hogy teljessé tegye önmagát. A vezér korlátlan úr volt saját pártjában, Hindenburg halála óta korlátlan úr Németországban.

A belső konszolidáció 1935-ben is igen keveset haladt előre. Állandóak az összeütközések a két keresztény egyházzal. Mussolini igen bölcsen megegyezett a Vatikánnal s az egyháznak lehetőleg minden kívánságát teljesítette. A horogkeresztes kormányok is megkötötték a Vatikánnal a konkordátumot, de a katolikus sajtóüldözések 1935-ben is napirenden

voltak és a Vatikán hivatalos lapja, az „Osservatore Romano”, nem egyszer kelt ki igen élesen a katolikus sajtó üldözése ellen és kárhóztatta a német sterilizációs törvényt, amely ellentétben van a katolikus egyház tanításaival. A birodalom gazdasági helyzete egész esztendőben alig javult. Az 1934—35-ös költségvetést a kormány homályba burkolja, nem lehet tudni, mekkora az összeg. Magánbecslések szerint a birodalom adósságai 30 milliárd aranymárka körül járnak, s a márkabankjegyeknek körülbelül 97 százalékát az úgynevezett munkateremtési váltók fedezik. Rengeteg összeget költött a birodalom fegyverkezésre és költ különösen 1935 március 16. óta, amióta az általános védkötelezettséget kimondta. A német pogánymozgalom miatt, amelynek az élén a kormányhoz közelálló emberek állnak, a felekezeti béke lehetetlenség.

Vannak a III. Birodalomnak 1936-ig kézzel fogható sikerei? Kétségkívül vannak. Hősies erőfeszítéssel szállította le a munkanélküliséget és enyhített a nagy tömegek nyomorán, igaz, hogy az általános életszínvonal közben igen alacsonyra szállott le. Német nemzeti szempontból Hitler legnagyobb érdeme eddig az, hogy az országot megmentette az 1933-ban fenyegető anarchiától; a gazdasági élet a termelés eredményei azonban igen csekélyek. 1929-ben körülbelül közel 29 milliárd tett ki a Németbirodalom külkereskedelmi forgalma, ez az összeg 1935-ig 9 milliárdra hanyatlott alá. Ebben a két számban benne van a Németbirodalom gazdasági tragédiája. A III. birodalom külpolitikája, melyről az alábbiakban részletesebben szólunk, szerencsésnek a legjobb akarattal sem mondható. A hiterizmusról, annak kormányzati módszereiről, eredményeiről ma ítéletet mondani nem lehet; Németország ma egy óriási, de bizonytalan kimenetelű kísérletnek a színhelye.

OLASZORSZÁG.

Olaszország felfordult, szinte kétségbeejtő állapotban érte meg a fegyverszünetet. A háborúban Itália lelki és anyagi erőfeszítésének legvégső határáig elment, s ugyanolyan drágán fizette meg a győzelmet, mint Franciaország. Az óriási ember áldozathoz, a lelki, gazdasági, a pénzügyi kimerültséghez hozzájárult még a nagy csalódás, amely a nemzetet a béketárgyalásokon sújtotta. Olaszország ugyanis nem kapta meg azokat a területeket, amelyeket követelt, nem kapta meg Fiúmét, amelyre az olasz nacionalisták legelsősorban igényt tartottak, nem kapott gyarmatot. Oroszország után kétségtelesenül erre az országra nehezült rá legnagyobb erővel a

világháború terhe, s ez állott legközelebb az összeroskadáshoz közvetlenül a fegyverszünet előtt. Az 1919. év első hónapjaiban Olaszország rettentő lelki válságban vergődött, de ennek a lelki válságnak nemcsak a háború okozta viszonyokban, hanem bizonyos tekintetben a múltban találjuk meg magyarázatát. Cavour, Mazzini, Garibaldi Olaszországa korántsem volt olyan szilárd politikai egység, mint amilyennek kívülről látszott; azok a liberális intézmények, amelyeket az egységes Itália megteremtői 1871 után megvalósítottak, nem szilárdultak meg, s mivel nem voltak szerves fejlődés eredményei, nem vertek mélyebb gyökeret a lelkekben.

A békekötéskor Olaszországban Vittorio Emánuel Orlando kormányzott, aki a béketárgyalásokon az országot képviselte. Lemondása után Francesco Nitti vette át a kormányt (1919 július), egy szintén a régi iskolából való kiváló, tapasztalt, igen tanult politikus, de ő is annak a régi, liberális, demokratikus iskolának volt az embere, amely azt hitte, hogy egy mérsékelt, középutas kormányzat, ha híven kitart elvei mellett, nem őrlődhetik fel a jobb- és baloldali szélsőségek malomkövei között. Nitti alatt adott először életjelt magáról az új, terjedő jobboldali szélsőség, a fasiszta szervezet. D'Annunzio költő, összetoborozva egy csomó hazafias matrózt, 1919 szeptember 12-én elfoglalta Fiumét, amelyet a békekonzferencia önálló államnak nyilvánított. Nitti 1919 novemberében választatott az új, módosított választójogi törvény alapján, amely behozta Olaszországban a proporcionalis rendszert, főleg azért, hogy a szocialisták el ne nyerjék a parlamenti többséget, a szocialisták azonban, akik 1921-ig egy táborban voltak a kommunistákkal, így is 150 mandátumot kaptak. A demokratikus, a liberális pártok azonban töredékekre morzsolódtak szét, mint a Giolitti-féle liberális demokraták, az olasz demokraták, kiknek Nitti volt a vezérük, a független demokraták, a szociális reformisták stb. A parlamentben végeláthatatlan zűrzavar ütötte fel a fejét, s mialatt a demokraták és liberálisok csoportjai egymással hadakoztak, a baloldali és a jobboldali szélsőségek szabadon szervezkedhettek. Olaszország politikai élete a novemberi választásoktól kezdve 1922 őszéig, a jobboldali nemzeti forradalom győzelméig, reménytelen parlamenti válság. Nitti bukása után (1920 július) Giolitti próbálkozott meg a kormányalakítással. Őt Bonomi váltotta fel, aki 1922 januárig maradt kormányon. Bonomi koalíciót alakított Don Luigi Sturzo 105 tagú klerikális pártjával, de miután a parlamenti krízissel ő sem boldogult, Luigi Facta-nak adta át a kormányt. Facta tízhónapos kormánya alatt Olaszország az

örvény szélére jutott: az ország külső tekintélye teljesen aláhanyaglott, az államháztartást csőd fenyegette. Ezek voltak röviden az előzményei az 1922 október 28-án diadalmaskodó fasiszta forradalomnak.

A FASISZTA FORRADALOM.

Az olasz fasiszta mozgalom, amelyet az európai közvélemény kezdetben egyszerű kalandnak minősített, 1919 elejéig nyúlik vissza. Ennek az esztendőnek márciusában szervezte meg Mussolini Benito, a Popolo d'Italia szerkesztője, Milanóban harctéri katonákból az első fasciót. (Fasci del combattimento.) Mussolininak és fegyvertársainak jelszava kezdetben a szocialista szélsőségek és a tehetetlen parlamentarizmus elleni harc volt, hívei a kispolgárságból, a bolsevizmustól féltő kapitalistákból, s a szélső nacionalista fiatalságból toborzódtak. A fasiszták programja kezdetben még kiforratlan és zavaros. Mussolini a Popolo d'Italia egyik cikkében azt hangoztatta, hogy a fasiszták célja megszüntetni a nagytőke visszaéléseit; be kell zárni a tőzsdét, s a nagy részvénytársaságokat, el kell kobozni minden egyházi vagyont. Ezt a programot később módosították. A kis, elszánt társaság gyorsan kiépítette szervezeteit, főleg Észak-Olaszországban. A szervezkedés 1921-ig annyira haladt, hogy a fasiszták római nagygűlésükön politikai párttá alakultak, s kidolgozták részletes programjukat és nyíltan hirdették azt a szándékukat, hogy megszerzik maguknak az államhatalmat az erő jussán, és a társadalmat saját elveik alapján újjászervezik. A fasciók olyan emberekből szerveződtek meg, akik mertek. 1920 őszén a kommunisták csaknem egész Észak-Olaszországot elárasztották, egymásután kommunizálták a gyárakat, s a vörös forradalom annyira elharapózott, hogy Olaszország bolsevizálásától lehetett tartani. A fasiszták a munkásterrorra ellenterrorral feleltek és a mozgalmat néhány hónap leforgása alatt vérbefojtották. A világ 1920 őszén vett először tudomást a fasizmusról és Mussolini neve ebben az időben járta be először a világot.

Mussolini Benito Olaszországnak Cavour óta a legnagyobb államférfia és vezető egyénisége, 1883-ban született Romagnában, ahol atyja kovácsmester volt. Kalandos életpályát futott végig: volt munkás, közben néptanító; húszesztendőskorában még vakolatot habart. Egész fiatalon csatlakozott az olasz forradalmi munkásmozgalomhoz és mint az Avanti munkatársa olyan hevesen agitált, hogy csak szökéssel menekült meg a börtönbüntetés elől. A háború elején azonban már

buzgó patrióta és lapjában az Osztrák-magyar monarchia elleni beavatkozást sürgeti. A háborúban mint kombattáns katona vett részt, s a fegyverszünet után D'Annunzióval együtt a legélesebben támadta az Orlando-kormány tehetetlenségét, közben megszervezte az első fasciót. Mussolini kiváló szónok; a szónokok azonban nem mindig a tett emberei; Mussolini tetteiben mindjárt kezdetben megnyilvánult ugyanaz az energia, ami beszédeiben.

A fasizmus 1922 októberében már hatalmas párt volt: százezrek sorakoztak Mussolini zászlaja alá, s miután a Facta-kormány a kormányválsággal nem boldogult, a fasiszták elhatározták, hogy megszerezik az államhatalmat. Október 28-án, midőn a kormánykörökben éppen arról tárgyaltak, hogy Giolitti és Salandra koalíciós kormányt alakítanak, a tettek terére léptek, mozgósították a milíciát és bevonultak Rómába. A király és a kormány engedtek, Mussolini átvette a közhatalmat, egyelőre a régi parlamenti pártokkal együtt.

A fasizmus ideológiai megalapozása nagyrészen Mussolini személyes műve. Rendszerbe foglalni a fasizmust, visszavinni a legmélyebb gyökerekig, igen nehéz feladat, mert igen sok elemből tevődik össze. Georges Valois francia fasiszta író szerint a fasizmus a francia géniusz terméke és elméleti alapjait Soréinak, a *Réflexions sur la violence* szerzőjének, a francia szindikalista mozgalom elmélet-írójának műveiben találhatjuk meg. Szerinte a munkásosztály egyeduralma, az úgynevezett proletárdiktatúra Leninen keresztül az orosz bolsevizmust, Mussolinin keresztül a fasizmust szülte. Ez az elmélet, ha nem is igaz, mindenesetre tetszetős. A fasizmus rendszerében kétségtelenül megtaláljuk a francia szindikalizmust, találunk benne sok olyan elemet, amely megvan a bolsevizmusban, tökéletes formájában látjuk a fasizmus elméletében Hobbes Tamás államtanát, megvan benne az individualizmus ugyanúgy, mint annak tagadása. Nem állja meg helyét az a széltében elterjedt felfogás, hogy a fasizmus a liberalizmus teljes negációja, mert rendkívül nagyra értékeli az egyéni helytállást és elismeri a gazdasági liberalizmus számos tételének helyességét.

Az olasz fasizmus ugyanúgy, mint az orosz bolsevizmus, elveti az újkori demokrácia többségi elvét; a kisebbség szerint is ráerőszakolhatja akaratát a többségre. Az állam és a társadalom viszonyának kérdésében azt a liberális tételt, amely szerint az állam csak a társadalom hatalmi szervezete és csak arra való, hogy az egyének biztonságát, jólétét szolgálja, a fasiszták teljes egészében tagadják. Szerintük csak

állam van és ez a nemzet életformája, amiből az is következik, hogy nép és nép jogok nincsenek a szónak szabadelvű értelmében, mert az állam mindent magába zár, mindenki és minden az összességet kifejező államhatalmat szolgálja. Ezért a fasiszta állam a Hobbes-féle halandó Isten, a mindenkinek akarátát reprezentáló, egyetlen személy; *civitas est ima persona, cuius voluntas pro ipsorum omnium voluntate habenda est*” — mint Hobbes írja. „A fasiszta nacionalizmus szerint az állam-nemzet isteni, aminthogy isteni az állam, amelyből kiárad. Minden törvényes, amit az állam véghezvisz, mert az állam hatalma istenségének megnyilvánulása; akarátának minden kifejezése kötelező, mert akarata az egyetlen igazság, szava az egyetlen törvény és teljessége az egyetlen cél.” (Ferrari.) A fasiszta állam tehát Hobbes Tamás Leviathánja, a minden egyéniséget elnyelő, korlátlan államhatalom. Csak-hogy amíg Hobbes államtanában az emberek önként mondanak le saját természeti jogaikról, hogy azt az államra ruházzák, a fasiszta állam hódításból veszi eredetét és jogainak alapja a fasiszta forradalom, amely győzelmesen emelkedett ki a társadalmi és politikai káoszából, a „*Marcia su Roma*” emlékezetes napján.

A fasiszta rezsim, ha közelebbről szemügyre vesszük, párturalmi rendszer, amely kétségtelenül nagy reformokat alkotott, átalakította az olasz alkotmányt, bizonyos rendszert teremtett a termelésben, de korántsem alakította át a társadalmat annyira és nem forgatta fel fenekestől, mint a bolsevizmus tette Oroszországban. A piemonti alkotmányból, amely annak idején a belga alkotmány mintájára készült, a fasiszták nem sokat hagytak meg. A királyságot nem törölték el, ám-bár kezdetben köztársaságiaknak vallották magukat; meghagyták a királyt, mint szimbólumot, mint összekötőkapcsot a jelen és múlt között. Megmaradt a régi szenátus is, régi tekintélyével, de egykori hatalma nélkül. A végrehajtó hatalom összessége az 1925 december 24-i törvény értelmében a kormányelnök — a *capo del governo* — kezében fut össze, aki csak a királynak felelős, de ez a felelősség inkább csak névleges. A kormányelnök személyes hatalma korlátlan, ő változtatja össze minisztereit, akik önállóak ugyan a saját hatáskörükben, de valamennyien a kormányelnök ellenőrzése alatt állanak, irányítja a törvényhozás működését is, amennyiben beleegyezése nélkül törvényjavaslat nem kerülhet a kamara elé.

A fasiszták sokáig nem tudták, hogyan biztosítsák a jogfolytonosságot. 1929 óta, amidőn a fasiszta állam alkotmányos.

fejlődése betetőződött, a húsztágú nagytanács a legfőbb állami szerv; tehát a legfőbb végrehajtó hatalom a kormányfő, az államhatalom reprezentánsa a nagytanács. Tagjai a miniszterek nagyrésze, a hivatásos testületek négy elnöke és van még három meghívott tagja. Ez a testület szabályozhatja a trónöröklés rendjét és ez jelöli ki a kormányelnököt, ha lemond vagy meghal. Az olasz államhatalomnak a fasiszta párt a talpköve, az államnak ez a kiváltságos rendje, melynek szerepe nagyjából ugyanaz, mint Oroszországban a kommunista párté, a lényeges különbség azonban az közöttük, hogy a fasiszta párt nem osztálypárt — benne van az olasz társadalomnak minden osztálya, foglalkozási csoportja és rétege. A fasiszták teljesen azonosítják magukat a rendszerrel, illetve annak megszemélyesítőjével, a kormány és a nagytanács fejével. A pártba való belépésük alkalmával ezt az esküt kell letenniük: „Esküszöm, hogy a Duce parancsát gondolkodás nélkül követem és minden erőmmel, ha szükséges, véremmel is, a fasiszta forradalom ügyét szolgálom.”

A fasiszták a régi parlamentet az úgynevezett szakparlamenttel, a korporációk képviselőinek gyülekezetével helyettesítik, ennek azonban semmi köze sincs az európai parlamentekhez. Mussolini a fasiszta uralom kezdetén a régi parlamenttel kísérletezett, de állandóan harcolnia kellett az ellenzékkel, ezért 1928 májusában felállították a korporációs kamarát, amely nagyon emlékeztet I. Napóleon parlamentjére. Az új kamarának négyszáz tagját úgy választják, hogy az egész ország egyetlen választókerület, s a választók elfogadják vagy elvetik az eléjük terjesztett listát. A hivatásos testületek ezer nevet adnak be a nagytanácsnak, amely az ezer névből négyszázat kiválaszt, de írhat a listára új neveket is.

Az olasz fasiszta párt fizikai erejét a fasiszta milícia alkotja, amely a rendszer kialakulásakor 283.000 közemberből és 17.684 tisztből állt, nagyobb volt tehát, mint a rendes hadsereg tényleges állománya, amely 230.000 főre rúgott.

A REFORMOK.

A fasizmus állami szolgálatba állította legelőször a gazdasági termelést, de úgy, hogy nem törölte el a magántulajdon elvén felépült gazdasági rendet, s nem kísérletezett sem az étatizmussal, sem az államkapitalizmussal, sem az államszocializmussal, hanem a gazdasági tevékenységet megrendszabályozta, állami felügyelet alá helyezte. A fasizmus egyes kritikussai azt állítják, hogy az új olasz állami és társadalmi rend a szocializmusnak és a kapitalizmusnak szerencsés összetétele,

ez a megállapítás azonban téves. A fasiszták először azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy ugyanabba a szakszervezetbe terelik össze a munkásokat és a munkaadókat. Ezt az elvet azonban, amely közeledés lett volna a szocializmus felé, elvetették, ehelyett megalkották az államosított szindikátusokat, ami egészen más, mint a szocialista szakszervezet, amely a társulásnak többé-kevésbé önkéntes formája. A fasiszták felállították külön a munkások és külön a munkaadók szervezeteit (szindikátusait), ezeket föderációkban, a föderációkat ismét konföderációban egyesítették. Így az egész ország területén tizenhárom nagy munkás- és munkaadó-konföderációt létesítettek, amelyek mind a munkaügyi minisztérium felügyelete alá tartoznak. A szindikátusok és ezeknek tömörülései, a föderációk, nem jogi személyek, mint a céhek voltak hajdan, hanem az államközigazgatás szervei. A szindikátusok száma egész Itália területén 8000. Előnyös volt-e a munka ilyenszerű megrendszabályozása magára a munkára és a termelésre, erre a kérdésre ma még nem lehet felelni. A korporációs szisztéma még évtizedes sincs, s minthogy közbejött a gazdasági világválság, még nem nyílt alkalom arra, hogy kipróbálják az új rendszert normális viszonyok között. A gazdasági élet legfőbb irányítója maga az államhatalom, anélkül, hogy kisajátította volna a termelőeszközöket. Ellenkezőleg: a fasizmus a magánkezdeményezésnek, szóval a klasszikus gazdasági iskola elveinek annyira kedvez, hogy állami vállalatokat is megszüntettek és magánkézbe juttattak vissza.

Mussolini belpolitikai programja ez volt: takarékoság, munka, fegyelem, s ezt a programot erős kézzel valósította meg a bolsevista s egyéb izgatások következtében megrendült országban. Külpolitikai programja főleg az volt, hogy Olaszország visszanyerje elvesztett külföldi presztízsét. A fasiszta uralom kezdetén megszüntetett minden felesleges hivatalt, elkergette a felesleges vasutasok ezreit, kellő létszámra szállította le a diplomáciai szolgálatot, megszüntetett felesleges törvényszékeket stb. 1922 december 24-én kereskedelmi szerződést kötött Oroszországgal az a rezsim, amely a bolsevizmust kigyomlálta Olaszországban. A következő, 1923. esztendőben Mussolini megszervezte a légi haderőt. Az államháztartást olyan gyorsan rendbehozta, hogy a deficit, amely 1922-ben 3586 millió lírát tett ki, 1184 millió lírara esett vissza a következő év végéig. A parlamenti pártokkal Mussolini állandó küzdelmet folytatott. 1924 január 15-én feloszlatta a régi kamarát és áprilisban újonnan választott Olaszország, s a választásokon a párt 375 mandátumot kapott 40 populari és 17

Giolitti-féle liberális párti mandátummal, s egy csomó kommunista és szocialista töredékkal szemben. A fasiszmus tovább haladt rendszerének kiépítésében, amely lassankint kiforrott és 1929-ig végleges formát nyert. Mussolini 1925 januárjában 95 gyanús klubbot bezárított, egy csomó lapot betiltatott, majd új választójogi reformot terjesztett elő, melynek alap gondolata a pluralitás, s még ebben az esztendőben elbocsájtották hivatalaikból az összes nem-fasiszta érzelmű közalkalmazottakat és minden ellentétes véleményt elhallgattatott.

A fasiszta államrend 1926—27-ben tervszerűen tovább épült, s ugyanebben a két esztendőben nagy külpolitikai sikereket is ért el. 1926 november 24-én barátsági és garancia-paktum jött létre Albániával (tirániai szerződés), amely kezdete akart lenni Olaszország balkáni terjeszkedésének; a következő év április 5-én pedig Bethlen István magyar miniszterelnök kötötte meg Mussolinival az olasz-magyar döntőbíróági és barátsági szerződést. Az Albániával való barátsági egyezmény 1927 november 27-én defenzív és offenzív szövetséggé alakult át. 1927 április 21-én a nagytanács aláírta a Carta del Lavoro-t, az olasz munkajog kódexét, melyről már szóltunk. A fasiszmus belső ellenségeit lassankint teljesen letörték, annyira, hogy 1927 február 1-én nyugodtan bejelentette Mussolini a parlamentben, hogy Olaszországnak nincsenek többé veszedelmes belső ellenségei, majd február 20-án nyilvánosságra hozták az új korporációs alkotmányt, melvnek lényegét szintén ismertettük az előzményekben. Az államháztartás az 1928. év végéig annyira rendbejött, hogy a költségvetés 497 millió líra felesleggel zárult.

Hosszú tárgyalások után, 1929 február 11-én, hozták tető alá Gasparri államtitkár és Mussolini megbízottai a Vatikánal kötött konkordátumot, az úgynevezett lateráni szerződést. Ebben a megállapodásban, melynek jelentőségét annak idején kétségkívül túlozták, kimondták többek között, hogy a pápa szuverén, a Vatikán pedig külön államot alkot. A püspököket a pápa nevezi ki, de neveiket előbb be kell terjeszteni az olasz kormánynak, s kinevezésük után a püspökök kötelesek hűségi esküt tenni az olasz államnak. Az olasz iskolákba bevezették ismét a vallástanítást, a papok pedig azt a jogot kapták, hogy az egyházi házassági szerződés megkötése után a polgári házassági szerződést is megkössék, de annak tartalmát kötelesek megküldeni a polgári hatóságoknak.

1929 április 27-én választott először Olaszország az új rendszer szerint és április 20-án ült össze az új parlament,

melynek az volt első tette, hogy jóváhagyta a Vatikánnal kötött lateráni szerződést.

A fasizmus érdeme, hogy az olasz nemzet megerősödött és visszaszerezte a háborúutáni első esztendőkből elvesztett nemzetközi presztízsét. Elvitathatatlan érdemei vannak abban is, hogy Olaszország gazdaságilag rendbejött, már amennyire szűkös gazdasági erőforrásai mellett rendbejöhett. A búza-termelést Mussolini annyira fejlesztette, hogy az ország csak igen kis bevételre szorul; fejlődött az ipar is, annyira, hogy Olaszország erősen agrárjellege megszűnt. Növekvő iparágai közül említést érdemelnek a kémiai, a textil-, a gép- és gépkocsiipar, s nagy kivitele van különösen a balkáni országokba az egyre emelkedő gyapot-, gyapjú- és selyemipar termékeiből. Minthogy az országnak szene nincs, Mussolini kormánya főleg a vizierők gazdasági kihasználását mozdítja elő állami támogatással. A vegyipar kétszerannyit termel, mint 1914 előtt. A fasiszta kormány az iparénál mégis sokkal fontosabbnak tartja a földművelés fejlesztését, s mindent elkövet, hogy az ország főleg élelmiszerekben ne szoruljon bevételre. A búza-csatát, melyet Mussolini beszédeiben, cikkeiben annyiszor emleget, a fasiszta kormány megnyerte: 1913-ban 49,896.000 métermázsá búzát termelt Olaszország; 1925-ben már 70,755.000 métermázsát varázsolt elő a rossz, sziklás olasz talajból, természetesen nagy önköltségi áron, az olasz kormány búzapolitikája. Erős fejlődésnek indultak a fasiszta irányítás alatt Olaszország északafrikai gyarmatai is, a kivándorlás pedig csökkent.

Mussolini kifelé igyekezett tekintélyt szerezni az országnak, de külpolitikája bizonyos ingadozást árul el, amit a háborúelőtti olasz külpolitikánál is tapasztalhattunk. Egy darabig igen jó barátságban volt Olaszország Németországgal, még a horogkeresztes uralom alatt is, nagyon kereste sokáig Angolország barátságát, a Franciaországgal való viszony sokáig éppenséggel nem volt jónak mondható. Csak 1933-tól kezdve indult meg mindkét részről egy barátságos áramlat, amelynek felkeltésében nagy része volt Jouvenel szenátornak, az olaszbarát francia politikusnak. 1935 január 7-én írták alá Rómában az olasz-francia barátsági és szövetségi szerződést, amely nagy gyarmati előnyöket is biztosított Olaszországnak. Közben azonban az osztrák kérdés miatt Itália elidegenedett Németországtól. Mussolini nem felejtkezett meg Közép-Európáról sem, s hogy az itteni pozícióját megerősítse, barátsági szerződésre lépett először Magyarországgal, majd igyekezett, különösen 1933 óta, magához kapcsolni Ausztriát. 1934

februárban jött létre a hármass szerződés Olaszország, Magyarország és Ausztria között, amelyet két év múlva megújítottak, de a hármass egyezményt a fasiszta kormány nem építette ki annyira, hogy Olaszország középeurópai helyzetét valóban szilárdnak mondhatnánk.

A fasiszta Olaszország terjeszkedni igyekszik, területeket akar szerezni települési célokra. Mussolini hivatkozva az 1906-i és 1925-i egyezményekre, amelyek Olaszországnak a gazdátlan Kelet-Afrikában bizonyos jogokat biztosítanak, kihasználva a Népszövetség tehetetlenségét, Franciaország olaszbarátságát, a féltékeny és tiltakozó Angolország katonai felkészületlenségét, 1935 október 3-án megindította a háborút Abesszínia ellen. A vállalkozást az olasz hadsereg technikai fölénye és az abesszíniai törzsek egyenetlenkedése révén siker koronázta, de Olaszországnak a Népszövetség tiltakozása dacára végrehajtott hadivállalkozása fejtetőre állította az amúgy is kiegyensúlyozatlan nemzetközi helyzetet. Nagybritannia a népszövetségi szolidaritást és a kollektív biztonság elvét hangoztatva, 51 népszövetségi tagállamot nyert meg a szankciók alkalmazására, s Itália éles összeütközésbe keveredett mind Angliával, mind a Népszövetséggel. Az ellentétek 1936 őszen még nem simultak el. Itália a sikert nagy áldozatokkal fizette meg, de a hatalmi politika káprázatában élő, nagyot akaró nemzedék az abesszíniai császárságot kapta értük cserébe.

SPANYOLORSZÁG.

Spanyolország, mint boldog semleges állam úszta meg a világháborút; a háborús konjunktúra itt is bőven ontotta áldásait; vállalkozói megszedték magukat, maga az eladósodott állam pénzügyileg meglehetősen konszolidálódott. A latin szenvedélyek azonban ismét előtörttek; egyik kormányválság a másikat érte, miközben Moszkvából irányított bolsevista agitáció az ipari városokat, különösen Barcelonát, a régi anarchista fészket teljesen aláaknázza. Az ország a fölfordulás előtt állt, midőn Primo de Rivera, egy ismeretlen nevű tábornok, Barcelona katonai parancsnoka 1923 szeptember közepén szétkergette a parlamentet és proklamálta a katonai diktatúrát azzal az ígérettel, hogy a zaklatott országban helyreállítja a belső békét és nyugalmat.

Primo de Rivera nem szentelhette minden idejét a belső rend helyreállítására, mert Spanyolországnak be kellett avatkoznia az Abd el Krim-féle marokkói háborúba Franciaország oldalán. A hadjárat szerencsés befejezése után Primo de Rivera

hozzálátott a belső rend helyreállításához; egymásután bocsátotta ki rendeleteit, s átszervezte a kormányt oly módon, hogy ő maga miniszterelnök maradt és öt polgári személyt állított a különböző minisztériumok élére. Azonban nem bizonyult Mussolininak. 1926-ban megkezdődött a diktatúra válsága. Primo de Rivera először a tüzértisztikarral került összeütközésbe, de ő győzött. 1927 októberében összehívta a nemzetgyűlést, de ezzel nem boldogult. 1928 szeptemberében új katonai összeesküvést fedeztek föl, 1929 február elején pedig több spanyol városban lázadás tört ki a diktatúra ellen, amelyet Sanchez Guerra volt miniszterelnök vezetett. Az összeesküvés elfojtása után a király egy rendelettel megerősítette Primo de Riverát állásában, de a helyzet továbbra is bizonytalan maradt. Minthogy a katonaság emelte annakidején vállaira, s neki köszönhette minden hatalmát, a diktatúra sorsa a katonaság jóindulatától függött. 1930 elején már maga is úgy látta, hogy hatalma ingadozik, ezért azt a kérdést intézte a spanyol tisztikarhoz, hogy híve-e továbbra is a diktatúrának és ő maga megmaradjon-e felelősségteljes állásában. A tisztikar nemmel válaszolt, mire Primo de Rivera január 29-én benyújtotta lemondását, utóda Berenguer tábornok lett. Tragédiáját főleg az idézte elő, hogy alkotótehetséggel nem volt megáldva; nem hozott semmiféle új politikai elgondolást vagy nemzetmentő tervet, de még olyan állapotokat sem tudott teremteni, amelyek a régi alkotmányos rezsim zavartalan helyreállítását lehetővé tették volna. Csak rendeletekkel tudott kormányozni addig, amíg maga mögött érezte a hadsereg osztatlan erejét.

A diktatúra annyira megrősítette a köztársasági mozgalmat, hogy a forradalom 1931 tavaszán elkerülhetetlennek látszott. A községi választásokon a köztársaságiak győztek. A forradalmi lavina 1931 áprilisában eltemette a királyságot és XIII. Alfonz király menekülni volt kénytelen (1931 április 14).

Spanyolország Alfonz király elmenekülése óta köztársaság, de a jobb- és főleg a baloldali szélsőségek annyira aláaknázták, hogy a kormányoknak azóta egy nyugodt pillanattuk sincs. Az ideiglenes kormányt Alcalá Zamora, a győztes republikánusok egyik vezére vette át, aki nagy energiával fogott hozzá a belső rend helyreállításához, de nem tudta lefojtani a hol itt, hol ott felbukkanó forradalmi erőket. 1931 május 9-én a catalániai tűzfészek ideiglenes alkotmányt kaptak. A kormány nemsokára megtartotta a választásokat (június 28), amelyek a szocialisták, a republikánusok, a radikálisok, szóval a baloldali pártok nagy győzelmével végződ-

tek, s még ennek az esztendőnek az őszén szabályozta az egyházi kérdést, amihez nem csekély elszántság kellett. Kimondták a vallási egyenlőséget; a katolikus vallás állam vallási jellege megszűnt; megtiltják, hogy a papság iparral és kereskedelemmel foglalkozhassak; kimondotta a törvény azt is, hogy az államhatalom minden, nem közvetlenül iskolai vagy kulturális célt szolgáló egyházi vagyont lefoglalhat. A törvényjavaslat betervezése után elkezdődött küzdelem kezdődött az egyházzal, amely azóta sem ért véget.

Október 15-én Azana alakított új kormányt, s teljes erővel folytatta a reformpolitikát, melyet Alcalá Zamora megkezdett. 1931 december 10-én, miután a törvényhozás az alkotmányjogi kérdéseket rendezte, Alcalá Zamorát óriási többséggel a köztársaság elnökévé választották.

A következő, 1932. esztendő sztrájkmozgalmakkal, kisebb, sporadikus felkelésekkel és általános nyugtalansággal kezdődött. A kormány az egyházpolitikai reformokat kérés nélkül végrehajtotta, közben a leghatalmasabb és legbefolyásosabb szerzetesrendet, a jezsuitarendet feloszlatta (január 14), vagyonát elkönfiskálta. A kormány igen erősnek látszott. Az augusztus 10-i katonai felkelést könnyű szerrel elnyomta, majd tovább haladt egy nagy lépéssel a reformok útján. A szeptember 9-i agrártörvény kimondotta, hogy a grandok nagybirtokait minden kárpótlás nélkül elszedik és a nép közt szétosztják. A lappangó forradalom 1933 elején a régi anarchista központban, Barcelonában tört elő, de a kormány véresen leverte. Most egy darabig nyugodtabb hónapok következtek. Azana szeptember 12-én lemondott és a másik radikális vezér, Lerroux alakított kormányt, de már október 8-án visszalépett és utóda Barrios Martínez lett. De ő sem sokáig tartotta magát, megint Lerroux tért vissza.

Az 1934-ik esztendő Spanyolországban forradalmi jellegű sztrájkokkal, felkelésekkel, ostromállapottal kezdődött, míg végre, április 25-én, kitört az általános sztrájk. A sztrájkmozgalmat baloldali elemek szervezték meg, amelyek nem voltak megelégedve a kormánynak, szerintük, nem eléggé baloldali politikájával. A nagyvárosok, Madrid, Sevilla, Barcelona véres jeleneteknek voltak színhelyei. Április 28-án Samper alakított kormányt a republikánus pártból. Október 1-ig tudta magát tartani, amikor a cortes katolikus csoportja leszavazta. Október 9-én ismét Lerroux került kormányra. Az 1934-ik esztendő igazi forradalmi eredményekkel végződött; az utcai harcokban 321 ember lelte halálát, 870-en megsebesültek, ezenkívül a felkelők 63 állami épületet, 58 templomot, 703 magán-

házat perzseltek fel. A következő esztendő majdnem ugyanígy telt el. A politikai bűntények állandóak, a papokat, az apácákat üldözik, 1935 szeptember 25-én nagy koalíciós kormány alakult Chapaprietával az élén, amelyben tárcát kapott Gil Robles is, a katolikusok vezére. Chapaprieta december 15-én visszalépett s utóda Portela Valladores lett, aki 1936 január 2-án feloszlatta a kortezt és elrendelte a választásokat. Az 1935. év végén megismétlődtek az 1934-es esztendő véres jelenetei; a tömegek rengeteg templomot, kolostort gyújtottak fel s ismét százával ölték meg az apácákat és a papokat.

1936 július második felében a lappangó világnézeti ellentétek, amelyek eddig kisebb csetepatékban, az egyház bántalmazásában, utcai harcokban, munkások sztrájkjaiban nyilvánultak meg, véres, pusztító polgárháborúvá fajultak. Ennek a belső háborúnak méretei az egykori carlista háborúéra emlékeztetnek. A spanyolok két nagy pártra szakadva ugyanazzal a dühvel, kegyetlenséggel rontottak egymásnak. A spanyol történet a maga valóságában mutatja be a spanyol nép lelkületét, ezért a jelenetek, amelyek világszerte borzalmat keltettek, nem lephették meg azokat, akik az ibériai félsziget népének történetét valamelyest ismerik. A spanyol nemzetben nincs nemzeti szolidaritás, szétbomlik csoportokra, ha hiányzik az erős kéz és a kényszerítő, a nemzeti élet egészét magába záró akarat.

A társadalmi forradalom 1936 február 16-án lezajlott választásokkal kezdődött, amelyeknek befejezte után a baloldali pártok kerültek be nagy többségben a cortezba, köztük tizenhat kommunista képviselővel. A spanyol népfront, amely a baloldali republikánusok, a szocialisták és a kommunisták szövetségéből állott, igen erős politikai csoport illúzióját keltette, a hatalommal azonban nem tudott élni; nem tudta megfékezni az anarchisták, a szindikalisták, a kummunisták kilengéseit. Alcalá Zamora köztársasági elnök májusban lemondott s utódává Azanát választották meg, ugyanakkor a kormányelnökséget Casares Quiroga vette át, az addigi belügyminiszter. A felfordulás veszedelmesen közelgett. Augusztus 18-án adta hírül először a világsajtó, hogy a spanyolországi állapotok aggasztóbbak, mint addig bármikor, s küszöbön áll a polgárháború. Sotelo jobboldali vezér meggyilkolása után a régóta szervezkedő jobboldali csoportok türelmüket veszítették. Kitért a katonai forradalom, Franco tábornoknak, az ország egyik legtehetségesebb katonájának vezetésével. A felkelést a spanyol Marokkóban készítették elő a felkelők s azzal a szándékkal indultak meg, hogy délről felfelé haladva, néhány nap alatt elfoglalják a fővárost. Tervük nem sikerült. A kormány rosszul

felszerelt csapataival szívós ellenállást fejtett ki, majd a rendelkezésére álló pénzügyi erőkkel új csapatokat vonultatott fel ellenük, s elkeseredett harc kezdődött, amely szeptember utolsó napjaiban még teljes erővel tombolt.

Quirogát José Giral követte a kormányelnökségben, őt pedig Largo Cabellero váltotta fel, az anarcho-szindikalisták vezére. A kormány mindinkább eltolódott baloldalra, végre a hatalom még a moszkvai kommunistáknál is szélsőségesebb anarcho-szindikalisták kezébe került. Egyik tábor sem volt egységes. A baloldal három csoportra: a republikánusok, szocialisták, kommunisták csoportjára oszlik, az anarcho-szindikalisták a szocialisták balszárnyát alkotják. De a másik Spanyolország: Franco táborra sem egységes; ez a carlistákból, fasisztákból, királpártiakból és jobboldali republikánusokból tevődik össze.

A spanyol polgárháború a hatalmak kormányait megrémítette. Spanyolország miatt már egyszer hosszantartó, több mint évtizedes háborúba bonyolódott Európa; a napóleoni háborúk alatt a félsziget a francia és angol hatalmi törekvések ütközőpontja; az 1870/71-i porosz-francia háborúra a spanyol trónkérdés szolgált ürügyül. Az 1936-i polgárháborúban két világnézet állt egymással szemben: a fasiszmus és az anarcho-szindikalista-bolsevista vörös arcvonallal az orosz bolsevisták, a francia népfront s az angol munkáspárt rokonszenveznek. Az angol és francia kormányok ijedelmét még egy más okból is magyarázhatjuk. A földközi-tengeri egyensúlyt Spanyolország semlegessége tartja fenn, melyet a napóleoni háborúk óta semmi sem zavart. Ha a két szembenálló tábor közül valamelyik külföldi segítséggel győz, olyan idegen befolyás érvényesülhet a félszigeten, amely kérdésessé teszi a semlegességet. Ha Francóék például olasz segítséggel győznek, a Gibraltár vagy a Spanyol-Marokkó olasz befolyás alá kerülhetnek s elkerülhetlenné válnék az angol-olasz összeütközés. Ugyanígy felborítaná földközi-tengeri egyensúlyt, ha a népfront a bolsevista Oroszország segítségével győzne.

Az 1936-i spanyol polgárháború olyan jelenség, amelyet könnyen megérthetünk a hasonló jelenségeket előidéző adottságokból. Spanyolországban 1812-ben kitört a forradalom és azóta nem ért véget.

II.

KÖZÉP-EURÓPA ÁLLAMAI

AUSZTRIA.

Közép-Európát, amelynek jegecedési pontját a közép-korban a magyar birodalom, Buda visszavétele óta pedig a Habsburg-monarchia alkotta, a párizsi békekonzferencia szétszaggatta és a régi nagy egység helyére a következő államok kerültek: Ausztria, Magyarország, Csehország, Nagyrománia, Jugoszlávia. A Dunamedence szétrobbantása gazdasági téren kegyetlenül megbosszulta magát; mind az öt ország a legsúlyosabb gazdasági bajokkal küzd. Európa kérdéstömege megszaporodott az elmúlt esztendőkből a mind többet emlegetett „középeurópai kérdéssel”, melynek megoldását egyes nyugat-európai politikusok úgy képzelik, hogy össze akarják boronálni a volt monarchia utódállamait egy nagy gazdasági egységbe. Ennek azonban súlyos politikai akadályai vannak.

A Habsburgok örökös tartományaiból csak a németéglakta hegyvidék maradt meg, körülbelül hét millió lakossal, egy kis, túlságosan életképesnek nem mondható ország, amely se nem ipari, se nem agrárius jellegű. Népeességének körülbelül egyharmada Bécsben lakik, amelynek kereskedelmi és pénzügyi szervei a régi nagy monarchia testéhez voltak szabva, s amelyek ilyenformán a békekötések óta természetesen lassú elsovadásra vannak ítélve. A maradék Ausztria, mint szövetséges állam rendezkedett be az összeomlás után és a következő részekből tevődik össze: Burgenlandból (az előbbi Nyugat-Magyarországból), Karintiából, Alsó- és Felső-Ausztriából, Salzburgból, Stájerországból, Tirolból, Vorarlbergből, Bécs fővárosból. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1918 novemberében kikiáltotta a köztársaságot, s egyúttal kimondta, hogy az új Német-Ausztria köztársaság, a nagynémet köztársaságnak szerves alkotórésze. A saint-germaini és versailles-i békék azonban a csatlakozást a leghatározottabban megtiltották. Az új forradalmi alkotmány kimondta, hogy Ausztria demokratikus köztársaság; minden hatalom a népből származik. A köz-

társaság törvényhozótestülete a nemzeti tanács, melynek 165 tagját húszéves korhatárhoz kötött, nőkre is kiterjedő általános, titkos választójog alapján választják. Mellette működik az ötven tagú szövetségstanács; ennek tagjait a tartománygyűlések választják önmagukból. Az elnököt a nemzeti tanácsból és a szövetségi tanácsból alakult szövetségi gyűlés választja négy esztendőre. Az elnök az állam képviselője.

A politikai hatalom Ausztriában a keresztényszocialisták — Lueger egykori pártja — és a szocialisták között oszlott meg, s ez a két különböző világnézetű párt egy darabig egészséges egyensúlyban tartotta egymást. Az ország gazdasági erőforrásai semmiképp sem állnak arányban lakosságával s annak a művelt lakoságnak igényeivel, mely egykor a nagy monarchia dicsfényében sütkérezett és a Habsburgok nagyságának s hatalmának minden javát élvezte. A szövetséges hatalmak minden módon életképes államot akartak teremteni Ausztriából, hogy ne csatlakozzék Németországhoz. 1920-tól kezdve Ausztria gazdasági és pénzügyi helyzete ijesztően rosszabbodott. Az ország külpolitikai kormányzatának tevékenysége ez időtől fogva alig áll másból, mint kölcsönszerzésből. Az 1920-tól 1921-ig felvett francia, angol, olasz amerikai kölcsönök összege elérte a 25 millió fontnyi összeget, de ez nem volt elég az ország kiadásainak fedezésére. A hatalmak folyton adták a jótanácsokat Ausztriának, főleg azt hangsúlyozván, hogy lépjen közvetlen belső kapcsolatba az utódállamokkal elsősorban Csehszlovákiával. Alá is írták 1921 decemberében az osztrák és cseh kormányok a lanai szerződést, amelyben a két ország szoros gazdasági kapcsolatba lépett, de Ausztria pénzügyi helyzetén ez sem segített. 1922 márciusában Seipel Ignác prelátus, a keresztényszocialista párt kiváló vezetője lett a kancellár. Seipel félredobta az Anschluss-tervet, először Olaszországba, majd Párizsba sietett, s feltárta mindenütt Ausztria kétségbeejtő pénzügyi helyzetét. Hosszú tárgyalások után a Népszövetség vállalta Ausztria pénzügyi újjáépítését, és 1922 október 4-én Anglia, Franciaország, Olaszország, Csehország meghatalmazottai három jegyzőkönyvet írtak alá, amelyek Ausztria pénzügyi újjáépítésének terveit foglalták magukban. A jegyzőkönyv értelmében Ausztriának le kellett mondani az Anschluss-tervről és 650 millió aranykorona népszövetségi kölcsönt kapott, azzal a kikötéssel, hogy a kormány egyensúlyba hozza az állami bevételeket és kiadásokat. A pénzügyi újjáépítés három esztendőre terjedő időszakára az országot népszövetségi ellenőrzés alá helyezték. 1925-ben, midőn az újjáépítési mű befejeződött, az ellenőrzés pedig megszűnt, úgy látszott, hogy az

ország gazdaságilag, pénzügyileg teljesen talpraállt, s a Népszövetség hívei úgy könyvelték el az eredményt, mint a népszövetségi intézménynek kiválóan nagy, történelmi jelentőségű sikerét.

A Népszövetség Ausztriát csak látszólag szanálta. Az ország továbbra is a hatalmak jóakarátára és kölcsöneire van utalva. 1929-ben és 1930-ban nagy port vert fel a szélső nacionalista irányú Heimwehr-mozgalom, amely a fővárost hatalmában tartó szocialista párt ellen irányult. A keresztényszocialisták a Heimwehrrel szövetkezve, 1930 elején kicsikarták az alkotmányt módosító törvényeket és az eddiginél jóval nagyobb hatáskörrel ruházták fel a köztársasági elnököt. Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság óta Ausztria ismét többször rászorult a nagyhatalmak jóakarátára. A Németországgal való gazdasági Anschluss kísérlete az ország kétségbeesett erőfeszítésének egyik tünete. A régi monarchia legnagyobb pénzügyi intézetének, a Creditanstaltnak bukása 1931 júniusában, sokkal több volt, mint egyszerű bankbukás: a valóságban az ország pénzügyi összeomlását szimbolizálta, mert ezen az intézeten keresztül bonyolódott le a gazdasági és pénzügyi életnek vagy hetven százaléka.

A német-osztrák gazdasági unióról szóló egyezményt, amelyet Curtius német külügyminiszter és Schober osztrák helyettes kancellár 1931 április 19-én kötöttek, amely az első lépés lett volna a politikai csatlakozáshoz, Franciaország mint a szappanbuborékot fújta szét; Ausztriának a szerződések tiszteletben tartása mellett kellett keresnie boldogulását. 1932-től kezdve a belpolitikai viszonyok mindinkább eltolódnak jobb felé; a szocialistákat háttérbe szorítják, végre teljesen letörik őket. Január 27-én Buresch kancellár lemondott, s ismét az ő vezetésével tiszta keresztényszocialista kormány alakult, amelynek Vaugoin hadügyminiszter és Dollfuss földművelésügy miniszter a legjelentékenyebb tagjai. A heimwehrek azonban olyan hangosan követelték a jobb felé való eltolódást, hogy Buresch kénytelen volt lemondani; utóda 1931 május 20-án Dollfuss lett, az eddigi földművelésügyi miniszter, egy szélsőjobboldali: a keresztényszocialistákra, a Landbund-ra és Heimatblock-ra támaszkodó kormány élén.

DOLLFUSS KORMÁNYA.

Dollfuss Engelbert kancellár Seipel prelátus mellett az új Ausztria legjelentékenyebb államférfia. Tudatos osztrák patrióta, buzgó katolikus, s erősen középkorias gondolkozású ember volt Dollfuss, aki érezte azokat az erkölcsi és kulturális

különbségeket, amelyek Ausztriát és Németországot elválasztják egymástól. Nem mindennapi energiával fogott hozzá céljainak megvalósításához, amelyek ebben összegezhetők: Ausztria függetlenségének és önállóságának megvédése s a baloldali elemek háttérbeszorításával az új osztrák rendi állam kiépítése. Hogy az ország gazdasági életének zavartalanságát biztosítsa, nagyobb nemzetközi kölcsönt vett fel, melynek feltételeit a lausanne-i jegyzőkönyvben határozták meg. (1932, augusztus.)

Az 1933-ik esztendő nehéz küzdelmekkel teljes. A tavaszi hónapokban a nemzeti szocialisták a németországi horogkeresztes központtól támogatva olyan agitációs rohamot intéztek Ausztria ellen, hogy a kormány kénytelen volt a legszigorúbb rendszabályokat életbeléptetni. Az agitátorok a „tett propagandájától” sem riadtak vissza, s egymást érték a merényletek épületek, hidak s vasúti berendezések ellen. Ausztria és a Németbirodalom között feszültté vált a viszony, különösen akkor, amikor a két látogató német birodalmi minisztert Dollfussék kitessekelték. A német szocialisták Ausztriát, a nyelvközösségre hivatkozva, szinte magukénak tekintették, pedig vannak fontosabb tényezők, amelyek egy közületet összetartanak. Svájcban három különböző nyelvű népelem szilárd államot alkot, s a horogkeresztes propaganda nem tudta felébreszteni a svájci németekben az elszakadási hajlamot. Az osztrák és a porosz két élesen megkülönböztethető lelkiség; az egyik a katolikus, latinizált németiség, a másik a Frigyesek kaszárnyaállamának népe. Az Ostmark, a mai Ausztria őse, német hűbér volt ugyan, de önállóan fejlődött, saját nemzeti kultúrája van, s ha ezt meg akarja őrizni, érdekei inkább a Duna-völgyben való elhelyezkedésre utalják, és sokkal észszerűbb, ha Magyarországgal és nem a Németbirodalommal keresi a kapcsolatokat.

A jobb- és baloldali ellentétek mind jobban kiéleződtek, s a két felfegyverzett alakulat: a köztársasági Schutzbund és a heimwehrek közül egyiknek pusztulnia kellett. Starhemberg heimwehrvezér 1933 márciusában követelte először a Schutzbund feloszlását. Ebben a vonatkozásban az osztrákok is „németek”, ők sem ismerik a politikai türelmet, a politikai ellenfél az ő szemükben ellenség, akit meg kell semmisíteni. A szocialisták és a keresztényszocialisták harcában nem két politikai párt, hanem két Ausztria állott egymással szemben. A Dollfuss-kormány két arcvonalon harcolt: a nemzeti szocialisták és a vörös szocialisták ellen, pedig ez utóbbiak igen könnyen fegyvertársul szegődtek volna. Miután Vaugoin had-

ügyminiszter átszervezte a hadsereget, 1933 szeptember 21-én Dollfuss parlamenten kívüli, úgynevezett tekintélyi kormányt alakított, azzal a céllal, hogy a heimwehrek által sürgetett alkotmányreformot mennél előbb megvalósítja. A horogkeresztes fenyegetés és a gazdasági bajok valóban szükségessé tették Ausztriában az erős kormányt, ha nem is mindjárt az alkotmányreformot és a demokrácia megsemmisítését.

Nem sokára elkövetkeztek Ausztria nehéz, válságos napjai. Az egymás ellen agyarkodó jobb- és baloldali csoportok feneketlen gyűlölete 1934 februárjában véres és brutális összeütközésben robbant ki. Dollfuss kancellár nem tudott a pártok fölé kerekedni, mint kiváló elődje Seipel, hanem teljesen azonosította magát a jobboldallal, s a heimwehrekre támaszkodva kormányozta az országot. A szocialistákkal több ízben tárgyalt, de ezek a tárgyalások, valószínűleg a világnézeti ellentétek miatt, eredménytelenül végződtek. Starhemberg heimwehrvezér és elvtársai régóta követelték a marxizmus teljes kigyomlálását, s a szocialisták — úgy látszik, nem akartak olyan gyáván és csúfos halállal kimúlni, mint az előző esztendőben német elvbarátaik — elhatározták, hogy a kormány lefegyverzési rendeletének ellenszegülnek. A zendülés Lintzben tört ki, aztán folytatódott Bécsben, Steyrben és a többi ipari városban. A szocialisták, kiknek elszántsága az egész világot meglepte, egyes bécsi központjaikban olyan csapatokat vívtak a rendőrséggel és katonasággal, amelyek felérték a világháború egy-egy kisebb ütközetével. Az akkori jelentések kétezer halotról és háromszor annyi sebesültről számolnak be. A polgárháború a Dollfuss-kormány teljes győzelmével végződött.

Dollfuss 1934 áprilisban hozta nyilvánosságra Ausztria új „rendi” alkotmányát, azt a sajátságos osztrák szellemi terméket, amely leginkább Othmar Spann német szociológus társadalmi koncepciójához hasonlít. Az osztrák rendi alkotmány, melynek az életbe való átültetése Dollfuss utódára várt, tagadása a XIX. és XX. század szabadelvű és demokratikus elveinek. A lakosságot hivatásos rendekbe osztja be, s mindenki csak a rendben érvényesülhet, s abban gyakorolhatja alaposan megnyirbált politikai jogait. A felelős kormány megszűnt; a törvényhozó testület vagy elfogadja vagy elutasítja a kormány eléje terjesztett javaslatait. A kormány mellett négy tanácsadó-testület működik: a 40—50 tagú államtanács, melynek tagjait a szövetségi elnök hívja össze az ország kiválóságai közül; a 30—40 tagot számláló kultúratanács; a 70—80 tagú gazdasági tanács; a tartományok tanácsa, amelybe minden osztrák tarto-

mány két-két tagot küld. Ezek a tanácsok a törvényhozó testületbe 59 tagot küldenek. A kormány tekintélyi kormány; tetteiért senki sem vonhatja felelősségre.

1934 tavaszán és nyarán új horogkeresztes terrorhullám szántott végig Ausztrián, az 1933-inél is nagyobb kíméletlenséggel. Már-már az aláaknázott osztrák államrend összeomlásától lehetett tartani. Július 25-én horogkeresztes terroristák betörték a kancellári hivatalba és Dollfuss kancellárt megölték. A kancellár meggyilkolása ismét napirendre tűzte az osztrák kérdést, amely majdnem olyan veszedelmessé fajult 1933—34-ben, mint a Balkán-kérdés a világháború előtt. Ausztria abban is kezdett veszedelmesen hasonlítani a Balkánhoz, hogy a másfél év óta tartó horogkeresztes terror Macedóniává züllesztette. Az elsősorban érdekelt nagyhatalmak: Olaszország, Franciaország és Nagybritannia az 1934 február 16-i nyilatkozatukban garantálták Ausztria függetlenségét; ezt a nyilatkozatukat most felújították. Mussolini minden eshetőségre készen, rögtön csapatokat küldött a Brenner-hágóra, hogy Ausztria függetlenségét megvédjék.

A kormány vezetését Schuschnigg Kürt vette át, a Dollfuss-kormány igazságügyminisztere. Az új kormány kérlelhetetlen energiával hajtotta végre a közrendet biztosító rendeleteket és sikerült a nemzeti szocialista terrort megfékeznie. Az 1935-ik esztendő már aránylag nyugodtan telt el.

Mussolini írta egy cikkében, hogy „az osztrák kérdés nem csak osztrák, hanem európai kérdés is. Ausztria független és továbbra is független államnak kell maradnia”. Valóban az osztrák kérdés, különösen amióta a horogkeresztes propaganda és terror rávetette magát az országra, egyik legégetőbb kérdéssé lett, maga Ausztria pedig Európa egyik legfontosabb állama. Szerepe az egykori Konstantinápolyéra emlékeztet: a hatalmak féltékenyen őrködnek, hogy idegen uralom alá ne kerüljön, hogy függetlenségét el ne veszítse. Az Anschluss szinte beláthatatlan következményekkel járna. A Németbirodalom megnövekednék egy hétmilliós tartománnyal és sokkal nagyobb súllyal nehezednék Franciaország felé a Rajnára; Csehszlovákiát a megsemmisülés veszedelme fenyegetné, a gyenge dunai országok: Magyarország, Jugoszlávia, Románia érdekkörébe kerülnének. Félelmetesen nehezednék rá Olaszországra is, sőt talán meg sem állana az Adriáig. Ausztria függetlenségének fenntartásában Olaszország látszik legelső sorban érdekeltnek, s ez a magyarázata annak, hogy Mussolini, 1933 óta úgyszólván mindent elkövet, hogy mennél szorosabbá váljanak Itália és Ausztria barátsági és gazdasági kapcsolatai.

Magyarország állapota az összeomlás után az olyan emberéhez hasonlított, akit hosszú gyámság után kiengedtek az életbe és visszanyerve szabadságát, nem tudta, mihez kezdjen, mitévő legyen. A társadalmak nehéz, válságos átmeneti időkben igazi valóságukban mutatják be magukat. Valóban most lett szemelláthatóvá Magyarország minden belső gyengesége: kitűnt, hogy a magyar társadalom szétmálló; az egészséges, kiforrott közakarat hiányzik; s miután a törvényes kormány kezéből kicsúszott a hatalom, nincs az országnak erős, összetartó, hivatásos vezető rétege.

Károlyi Mihály körülbelül három hétig a nemzet vezére volt, de csak három hétig. Az első csalódás akkor következett be, amikor aláírta a belgrádi fegyverszüneti szerződést és az ellenséges szomszédok előnyomulásukat megkezdték. A kezdetben nemzeti színekkel ékeskedő októberi mozgalomból a bolsevista tendenciák rövidesen kiütköztek és a katonai tanács megalakulása óta a Károlyi-rezsim nem volt más, mint gyors iramban való vágatás a bolsevizmus felé. A polgári sajtó és közvélemény abban a téves hitben élt, hogy csak a szocialisták menthetik meg, ami még menthető (ugyanúgy, mint Németországban), minthogy ők alkották az egyetlen számottevő szervezetet a feldúlt, folyékony állapotban levő országban. Csakhogy a magyar szocialistáknak hiányzott az államkormányzáshoz való gyakorlatuk: nem értették meg, hogy ők kisebbség és csak a polgári elemekkel együtt vállalhatják a közhatalom átvételét, s ami ennél is nagyobb baj volt, nem akadt Scheidemannjuk és Noskékjuk. Az ügyefogyott Károlyi Mihállyal könnyen elhitették bolsevista érületű tanácsadói, hogy „a termelés rendjét csak úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat a proletariátus veszi a kezébe” és március 21-én a Kun Béla vezetése alatt álló kommunista társaságnak átadta a hatalomra vágó csoportok játéklabdájává süllyedt országot. Mindezt az események logikája hozta így magával; nem volt senki, aki a baloldali végletbe való zuhanást feltartóztathatta volna.

A bolsevizmus nemzeti süllyedésünk legmélyebb pontját jelenti és történelmünknek ez a kis, négy hónapig tartó epizódja voltaképpen Oroszország történetéhez tartozik. A népbiztosok tanácsa a Bucharin szerint értelmezett marxizmussal felfegyverkezve, vad energiával fogott hozzá a rombolás munkájához és sikerült is könnyűszerrel megvalósítania a kommunizmus negatív programját. A pozitív program megvalósítására nem maradt idejük. Tervük az volt, hogy valami

dunai konföderációt hoznak össze itt Közép-Európában, s úgy gondolták, ha ez sikerül, a bolsevizált Duna-medencéből halálos gyilkot döfhetnek Európa szívébe.

A bolsevizmus nem maradhatott fenn sokáig itt Közép-Európában, mert a hatalmak nem túrték volna meg, s valószínűleg felőrldött volna a tömegek ellenállásán. Nem a munkások osztályuralma volt, hanem azé az álművelt, selejtes értelmiségé, amelyet társadalmi felfordulások alkalmával a vérnek valami titkos törvénye szokott összetömöríteni. A románok tiszántúli győzelme megpecsételte a magyarországi kommunizmus sorsát. Kun Béla és társai július végén elmenekültek és a hatalmat Peidl Gyula elnöklete alatt megalakult szocialista kormánynak adták át. Augusztus 3-án a román csapatok Romanelli olasz ezredes tiltakozása ellenére, bevonultak Budapestre és augusztus 7-én a Fehér Ház nevű ellenforradalmi társaság, Peidl Gyula kormányát lemondásra kényszerítette, majd József főherceg tábornagyot kikiáltotta kormányzóznak, aki Friedrich Istvánt nevezte ki miniszterelnökké.

AZ ELLENFORRADALOM-

Az ellenforradalom a forradalomnak természetes következménye. Az erkölcsi világ kilengéseit az inga lengéséhez szokták hasonlítani. A szélső kilengés után egy másik szélsőségnek kell következnie; az inga csak azután állhatott meg lengési pályájának közepén. Különös zűrzavaros hónapok következtek, amelyek a hatvanhetes idők hasonló zűrzavaraire emlékeztetnek. Rengetegen siettek a haza megmentésére, rajongók, szélsőséges emberek, írók, álírók; jöttek az új keresztény és nemzeti jelszavakkal, menteni a hazát. Ugyanazok az emberek, akik félesztendővel azelőtt progresszív és internacionalista eszmékért rajongtak, egyszerre csak felfedezték magukban a keresztény és nemzeti gondolatért hevülő honmentőt. A jelszavak azóta nagyrészt feledésbe mentek, mert az élet realitásban nem verhetek mélyebb gyökeret.

Október 23-án a párizsi ötös tanács Magyarországra küldte Sir George Clerk angol diplomatát, hogy az egyensúlyát veszített országban rendet csináljon. És ugyanúgy, mint hajdan a pápák követei a trónválságok idején, ő is megkezdte a politikai hatalomra törekvő csoportok vezéreivel való tárgyalásokat. November 22-én az entente-kiküldött tanácsai értelmében Huszár Károly koncentrációs kormányt alakított, amelyben az összes pártárnyalatok és csoportok résztvettek. Néhány nappal előbb, november 16-án, a román csapatok elhagyták a fővárost és hozzá lehetett fogni a nemzetépítés munkájához.

Decemberben megindultak a választási mozgalmak, s a következő év január 25-én és február 13-án megtartott választások a következő eredménnyel végződtek: a kisgazdapárt 79, a keresztény nemzeti egyesülés pártja 72 mandátumot kapott; a szocialisták nem vettek részt a választásokon, s a megmaradt mandátumok megoszlottak a kis párttörödékek között. Két új párt támadt fel, amelyek a magyar közéletben azelőtt nem szerepeltek: Nagyatádi Szabó István kisgazda pártja, amelyet a párt vezére a régi Tisza-féle parlamentben másodmagával képviselt; s a keresztény nemzeti egyesülés pártja, ennek magja a régi katolikus néppárt volt. Azóta mind a két párt megszűnt. A kisgazdapártot, amelynek a spontán erővel feltámadt magyar parasztmozgalom adott alapot, elnyelte Bethlen István egységes pártja, a keresztény egyesülés pártja pedig egy kis szerény politikai csoporttá, a keresztény gazdasági párttá törpült. A fejlődés természetes menete az lett volna, hogy a keresztény nemzeti egyesülés pártja a jelentékeny részben katolikus vallású Magyarországon nagy, szilárd politikai csoporttá erősödjék, olyanszerűvé, mint az osztrák keresztényszocialista párt, vagy a német centrum vagy a belga keresztényszocialisták pártja. A kisgazdapárt hasonló módon alulról életre kelt természetes mozgalom; a szabadelvű nemzetállam korában elhanyagolt „negyedik rend” panaszainak, kívánságainak ez adott hangot. Az új nemzetgyűlés egyébként összetételében, jellemében a lázas tömeghangulatot tükrözött vissza, s az is eléggé meglátszott rajta, hogy Magyarországon minden átmenet nélkül hozták be az általános, titkos választójogot.

A koncentrációs kormány megalakulása után Magyarország meghívót kapott a béketárgyalásokra, s a békeküldöttséget gróf Apponyi Albert vezette január 15-én a francia külügyminisztérium palotájába, ahol Clemenceau átadta a Magyarországnak szánt békeszerződést. Gróf Apponyi Albert másnap mondotta el nagyszabású beszédét, de hasztalanul mutatott rá a jogfosztás és a kegyetlen békediktátum következményeire, érvei nem ingatták meg elhatározásában a békekonferenciát. A nemzetgyűlés február 23-án kezdte meg munkáját, s legelőször is az 1920. évi I. t.-c.-t alkotta meg, amelyben önmagát a nemzeti szuverenitás törvényes képviselőjének nyilvánította, majd kimondotta a jogfolytonosság elvét, amiből logikusan következett a királyság ősi intézményének helyreállítása.

Március 1-én Horthy Miklóst, a nemzeti hadsereg fővezérére az ország kormányzójává választották. Huszár Károly

kormány, mely csak ideiglenes jellegű volt, március elején lemondott és Simonyi-Semadam Sándor alakított kormányt (március 17), de vállalkozása iránt nem nyilvánult meg túl-nagy bizalom. Június 25-én Teleki Pál állított össze új kabinetet, a kisközpárt és a keresztény nemzeti párt vezetői közül. El kell ismerni, hogy a nemzetgyűlés rengeteget dolgozott; törvényalkotásai vaskos kötetekre rúgnak, de a zavaros idők hangulatát sok törvényén meg lehet érezni. Megszavazták a numerus claususról szóló törvényt, amely azóta rengeteg vita és támadás tárgya. Ez a törvény, amely a Népszövetség figyelmét sem kerülhette el, engedélyhez köti a főiskolákra való felvételt, s évről-évre megállapítja a különböző tanszakokra felvehető hallgatók számát. A numerus clausust az értelmi proletariátus túltengésének megakadályozásával indokolták, ami valóban nyomós ok: Magyarországon nincs meg a gazdaságilag termelő s nem termelő rétegek között az egészséges arány, ezért meg kell valami úton-módon akadályozni az értelmi pályákra való tördulást. A numerus clausus-szal nem érték el ezt a célt. Azóta szaporították a közép- és felsőiskolákat, és légiókra rúg az állástalan diplomások száma.

Sokkal komolyabb és nagyobb kérdés volt ennél a föld-reform kérdése. Sokan vitatták a földek fölprózásának helyes vagy helytelen voltát. Egyik szélsőséges álláspont azt hirdeti, hogy a kis mezőgazdasági üzemek akadályai a többtermelésnek, mert kiadós termelés, amelynek a kivitelén kívül legfőbb célja a nagyváros élelmezése, csak nagybirtokon lehetséges. Ezzel a felfogással szemben a tárgyilagos igazság az, hogy a mezőgazdasági termelés eredményei, minősége, mennyisége vagy jövedelmezősége nem annyira a birtoktest nagyságától, mint inkább a termelési módszerektől függenek. Többtermelés kisbirtokon éppúgy lehetséges, mint nagybirtokon, ha a földet a szükséges szakértelemmel művelik, mint azt a világ egyik legvirágzóbb agrárországának, Dániának a példája mutatja. A gazdaságtörténet tanulságai szerint a fejlődés a kultúrországokban (Angolország kivételével) mindenütt a nagybirtoktes-tek felaprózódása felé haladt, még Amerikában is, de Magyarországon a fejlődésnek ezt az irányát 1867 után mesterségesen feltartóztatták. A gazdasági és tulajdonjogi szempontokon kívül szociális oldala is van a kérdésnek: szakértők megállapítása szerint kisbirtokon háromszor annyi ember élhet meg, mint nagybirtokon, s a túlnépes Csonka-Magyarországon a föld-reform kérdésének elbírálásánál elsősorban ez a szempont mérvadó.

Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter 1920 augusztus 18-án terjesztette a nemzetgyűlés elé a földbirtok helyes megosztásáról szóló törvényjavaslatot. A hivatalos adatok szerint 1,300.000 holdat osztottak szét törpebirtokosok vagy nincstelenek között és körülbelül 400.000 családdal növelték a kisbirtokosok számát. Kiosztottak még a Nagyatádi Szabó István-féle törvény szerint körülbelül 250.000 házhelyet. A közállapotok, főleg az ország siralmas pénzügyi helyzete, komoly földreform megvalósításának nem igen kedveztek, s a rosszul sikerült földreform mentségére ezt lehet felhozni. Mert a Nagyatádi Szabó-féle törvény végrehajtása egy tudatos, nagyszabású földreform-műveletnek legfeljebb csak kezdete lehet. Az ország 16 millió hold szántóföldjéből 8.4 millió a közép- és nagybirtok, s ebből a kötöttforgalmú nagybirtok 3.2 millió holdat, a hitbizományi nagybirtok pedig kerek egymillió holdat tesz ki. Eredményes földreform elképzelhetetlen pénzügyi művelet és telepítési akció nélkül.

Csonka-Magyarország másik nagy kérdése volt még a pénzügyi kérdés. A pénz romlása még a világháború alatt kezdődött, amidőn az állam, minthogy a törvényes bevételek és a hadikölcsönök a hadikiadásokra nem voltak elegendők, mind nagyobb és nagyobb összegű fedezetlen papírpénzkölcsönt vett fel a jegybanktói. Az ország pénzügyi megmentését 1920 decemberében Hegedűs Lóránt, az új pénzügyminiszter vállalta.

Hegedűs Lóránt első dolga az volt, hogy függetlenítette az osztrák és a magyar valutát, aminek az eredménye abban mutatkozott, hogy a magyar pénz, amely 1.5 árfolyamon állott Zürichben, rögtön elkezdett emelkedni felfelé. Az államháztartás deficitjéből, mely 9 milliárd koronára rúgott, midőn a pénzügyek vezetését átvette, rögtön kezdetben eltüntetett 6'5 milliárdot, majd megalkotta a mezőgazdaság, ingatlan, s az ipari üzemek vakságáról szóló és külön a háborús vagyonok vakságáról szóló törvényt. A földbirtokosok (a 20 millió aranykorona készpénzen kívül) 400.000 hold földet adtak át az államnak földváltás címén. Hegedűs azonban nem tudta reformjait megvalósítani; ősszel megbukott, rengeteg munkája kárbaveszett, nagy lelkesedéssel és optimizmussal hirdetett reformtervei mind füstbe mentek. A hiba nem ő benne volt és nem terveiben, melyekről külföldi szakértők is elismerték, hogy nagyszabásúak és végrehajthatók, hanem az akkor még mindig beteg magyar közviszonyokban: nem támogatta őt egységes, szilárd közakarat elgondolásainak kivételében. Így azután Magyarország nem kerülhette el az inflációt és a vele járó pénzügyi csődöt.

IV. Károly király a legitimista csoport vezetőinek *biztatására*, 1921 március 26-án visszatért az országba, hogy trónját átvegye. A király visszatérési kísérlete óriási nemzetközi kavargást idézett elő; a kisentente mozgósítással fenyegetőzött, amire a volt uralkodó, miután kiáltványt intézett az ország népéhez, visszatért svájci tartózkodási helyére. A királykérdés a valóságban itt kezdődött Magyarországon, ekkor különültek el a kérdéssel foglalkozók két egymással szembenálló táborra: legitimistákra, akik a Habsburgok trónöröklési jogát elismerik és szabad királyválasztókra, akik azt hirdetik, hogy a *pragmatica sanctio* néven ismert törvényünknek minden hatálya megszűnt. A nagyköveti konferencia április 4-én határozatilag kimondotta, hogy a hatalmak nem tűrik meg a Habsburg-dinasztia restaurációját. A királypuccs kormányválságot idézett elő; gróf Teleki Pál lemondott és utóda április 15-én gróf Bethlen István lett.

GRÓF BETHLEN ISTVÁN KORMÁNYA.

Gróf Bethlen István a társadalmi és politikai konszolidáció programjával jött, s ezzel a kijelentéssel kezdte meg a kormányzást: „Legyen vége a forradalmi szellemnek.” Nagy kül- és belpolitikai nehézségeket kellett legyőznie mindjárt kezdetben. Időszerűvé vált az Ausztriának ítélt Nyugat-Magyarország elszakítása, amibe a nemzeti közvélemény nem nyugodhatott bele. A Bethlen-kormány érdeme, hogy a Velenében, 1921 október 11—12-én tartott konferencia, miután Bethlen és Schober osztrák kancellár megegyeztek, az elszakítandó terület egy részére népszavazást rendelt el. A belpolitikai helyzetet, amely az első királypuccs után látszólag nyugvópontra jutott, október végén megzavarta a második királypuccs. A magyar kormánynak kettő között kellett választania: ellenszegül a királynak, aki egy kisebb csapattal közeledett a főváros felé, vagy csatlakozik hozzá, ebben az esetben rögtön hadat üzen a kisentente, a nagyhatalmak pedig legjobb esetben megszakítják a diplomáciai kapcsolatokat. A kormány az előbbit választotta. A második királypuccs eredménye az 1921. évi XLVII. t.-c, amely kimondja, hogy a *pragmatica sanctio* érvényét veszítette. A szabad királyválasztók szívesen, örömmel és önként, a legitimisták zúgolódva, mint ők mondták, a kényszernek engedve fogadták el a törvényjavaslatot. Bethlen 1922 februárjában belépett Nagyatádi Szabó István kispártjába, s megszervezték együtt az úgynevezett egységes pártot, amelynek kezdetben a kispárt volt az alapja. A párt különféle elemekből tevődött össze: elsősor-

ban a kisgazdapártból és a hozzásegődő kereszténypártiakból; sokan csatlakoztak hozzá a régi munkapártból és igen sokan olyanok, akik a miniszterelnöknek személyes hívei voltak, így a történelmi Magyarország megszűnt egypárt-uralmi rendszerét felülről újból kiépítették. Az egységes párt kisgazdajellege azóta csaknem teljesen megszűnt; tagjai nagyrészt a hivatalnok-értelmiség köréből toborzódtak (volt szolgabírók, alispánok s egyéb közalkalmazottak). 1922 január 27-én terjesztette be gróf Klebelsberg Kuno, az akkori belügyminiszter az új választójogi javaslatot, amely elvetette a titkosság elvét és kimondta többek között, hogy választó minden 24 éves magyar állampolgár, ha tíz év óta egy helyben lakik és legalább négy elemiit végzett; választó minden nő, ha harmincadik életévét betöltötte, tíz éve magyar állampolgár, négy elemiit végzett és két gyermeke van, vagy nyolc középiskolát végzett, vagy férjének hasonló a kvalifikációja. Az új választójogi törvény Budapestet és környékét, azonkívül a törvényhatóságokat titkos és lajstromos kerületeknek nyilvánította. A régi Tisza-féle törvényt vették alapul, de az új törvény ezzel összehasonlítva, nagy haladást jelentett a demokratikus jogok kiterjesztése felé, mert a csonkaország választóinak létszámát, a nőekkel együtt, 2,477.300-ra emelte (ami a nagykorú lakosság 60 százalékának felel meg), holott a történelmi Magyarországon, a világháború előtt csak 800.000 ember élhetett a képviselőválasztás jogával. A júniusban megtartott választásokon a kormánypárt 162, az ellenzék (24 szocialistával együtt) 74 mandátumot kapott.

A következő esztendőben tovább emésztette az országot a leküzdhetetlen pénzügyi válság; a kormány indemnitásokkal tartotta fenn magát, s a gazdasági és pénzügyi helyzet a korona állandó zuhanása miatt kétségbeejtőnek látszott; az egész adózási rendszer fölborult. Bethlen 1923 májusában Párizsba utazott, ahol a jóvátételi bizottság elé terjesztették Magyarország helyzetét és kérte a zálogjogok felfüggesztését, hogy az ország külföldi kölcsönt kaphasson. Majd hosszantartó diplomáciai tárgyalások indultak meg. A népszövetségi tanács novemberben bizottságot küldött Magyarországra a kérdés tanulmányozása végett; december 10-én Párizsban, ahol a Népszövetség tanácsa tárgyalta az ügyet, Bethlen és Kállay pénzügyminiszter részvételével megszerkesztették az I. és II. számú jegyzőkönyvet és Magyarország pénzügyi újjáépítési tervét. A pénzügyi újjáépítés műve magában foglalta az államháztartás egyensúlyának helyreállítását, a valuta stabilizálását, az új Nemzeti Bank felállítását. Magyarország 250 millió arany-

korona kölcsönt kapott, melyet 20 év alatt kell visszafizetnie, az évenként 10 millió aranykoronát kitevő jóvátételi teherrel együtt. Az újjáépítés öt esztendeig tartó idejére a Népszövetség főbiztost küldött ki a pénzügyek ellenőrzésére, Smith Jeremiás amerikai ügyvéd személyében. A papírkoronát 14.500 szorzószámon megszilárdították, s végül az új pénzegységnek, a pengőnek értékét 12.500 papírkoronában szabták meg.

A kormány az 1926-iki választásokig befejezte a pénzügyi újjáépítést, gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter megalakította a nagy iskolareformművét, amely magában foglalja az új középiskolai típusok föllállítását, a gyűjtemény-egyetem megszervezését, az elemi iskoláztatás kor színvonalra való emelését (tanyai iskolák). Az 1926 novemberben tartott választásokon a kormány megszorította mandátumait: az egységes párt 177 mandátumot nyert el, a kormány támogató keresztény gazdasági párt 35-öt, a szocialista ellenzék 14-re olvadt le.

A Bethlen-rezsimnek tagadhatatlan érdemei vannak. A félforradalmi állapotból a belső konszolidáció útjára vezette az országot; a szanálással megmentette a pénzügyi összeomlástól*, az olasz-magyar barátsági szerződés megteremtésével végét vetette a külpolitikai izoláltságnak. Az elfogulatlan kritika azonban nem hallgathat el bizonyos hibákat. Nem ok nélkül” vetik a Bethlen-kormány szemére többek között azt, hogy túl sokat költött, s a kultúrfölény lidércfényétől vezetettve egész sokaságát létesítette olyan intézményeknek, amelyek legnagyobb részt feleslegesek és az adózók túlságos megterhelését jelentik. Az 1925—26. évi 756 millió pengős kiadási főösszeget az 1928—29. költségvetési évben 1357 millióra emelték. Az 1930. évben a gazdasági válság már mély pontját érte el, de a kormánynak nem jutott eszébe kiadások csökkentése, Bethlen mentségére föl lehet azonban hozni, hogy az államok máshol is sokat költöttek s felhozhatjuk mentségére még azt is, hogy a kormányfőket nem lehet mindenért felelőssé tenni, mert vannak bizonyos évszázadok óta kialakult erkölcsi adottságok, amelyekkel a népek és országok kormányzásában többé-kevésbé számot kell vetni, vannak helyzetek, melyek még olyan kiváló és nagystílű politikust is, mint amilyen Bethlen István, károsan befolyásolnak.

Bethlen 1931 június 29-én választatott, s az egységespárt szenvedélyes választási harc után 158 mandátumot szerzett. Új párt is szerepelt a választási küzdelemben: a Gaal Gaszton-féle független kispárt, amely 200 ezer szavazatot kapott, de mindössze csak 10 mandátumot. Bethlen az ország nyo-

masztó pénzügyi helyzete miatt lemondott (augusztus 19), utódjára, gróf Károlyi Gyulára hagyva a pénzügyi rendezés terhes örökét.

A KÁROLYI- ÉS GÖMBÖS-KORMÁNY.

Gróf Károlyi Gyula nem hozott nagy gondolatokat, nem emlegetett soha nagy terveket, nem feszegetett nagy kérdéseket, egyetlen kormányprogramja volt; helyreállítani a megrendült gazdasági és pénzügyi egyensúlyt. A külpolitikában az olasz-magyar barátság mellett erősen hangsúlyozta a közeledést Franciaország felé. A francia-barátság eredménye kölcsön lett, melyet Franciaország minden feltétel nélkül nyújtott a megszorult Magyarországnak. Minthogy a gazdasági válság nem enyhült, a kormány 1931 december 22-én kimondotta a transfermatoriumot, majd a hitelezőkkel hitelrögzítő egyezményt kötött. Az esztendő nyarán és őszén fenyegető gazdasági összeomlás legsúlyosabb eredménye az, hogy a gazdasági élet minden területén fokozódott az állami beavatkozás, mely a behozatal korlátozásában, a nyersanyagkivitel állami irányításában és a kötött devizagazdálkodásban nyilvánul.

Károlyi egyesztendő kormányja nem mutathat föl fényes sikereket, de erre nem is törekedett; nagy eredmény már az is, hogy az országot megmentette egy újabb pénzügyi katasztrófától. A kormánnyal senki sem volt megelégedve. Az ellenzék, különösen Gaal Gaszton kisgazdái, folyton igen erősen támadták, hiszen az agrárkrízis 1932-ben tetőpontján állott, a külfölddel való forgalom a legmélyebbre apadt, de nem volt megelégedve a kormánnyal saját pártja sem. A szerény, kötelességtudó, de nagy becsvágyaktól nem fűtött Károlyi Gyula 1932 szeptemberében lemondott, utóda szeptember 29-én, az eddigi honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula lett. Az annyira fontos pénzügyminiszteri tárcát a Gömbös-kormányban Imrédy Béla vállalta.

Gömbös Gyula a magyar politikai élet új nemzedékéből való; az októbrizmus vetette felszínre, majd a bolsevizmus alatt a szegedi ellenforradalmi táborban tevékenykedett. Bethlen kormányzása alatt élére került az úgynevezett fajvédő csoportnak, amely az ország közvéleményében nem tudott erősebb gyökeret verni, s ezt látva, átment Bethlenhez, s először a honvédelmi államtitkárságot, azután a miniszterséget vállalta. Gömbös Gyula beszédeiből s egyéb megnyilatkozásaiból az tűnik ki, hogy az óvatos, nagyon fontolva haladó Bethlen Istvánnal és Károlyi Gyulával szemben a régi szabadelvű korszak terheitől mentes haladó politikát képviselte; legalább is ez volt

a becsvágya. Egyéni jellemvonásai közül a tettvágy emelkedik ki, nagy ambíciók sarkalták, s politikai pályájának kezdetétől fogva a nemzetvezérség délibábja vonzotta. Nagy újításokat, gyökeres reformokat akart, szemben józan, hideg, megfontoltabb elődeivel, akik úgy gondolkoztak, hogy a világválság háborújai között a trianoni Magyarország létének fenntartása is elég nagy államférfiúi feladat. Egyéni jóhiszeműségét, szándékainak becsületességét senki sem vonhatja kétségbe. Tettvágya azonban nem egyesült tetterővel, s elfogulatlan bírálója abban összegezi nézeteit, hogy az új korszak, melyet néhány bizalmas munkatársával együtt képviselt, nem volt egyéb az előbbinek nivótlanabb, rosszabb kiadásánál.

Októberben tartott nagy rádió-beszédében adott először kormányprogramot, amelyben szembefordult a diktatúra gondolatával, veszedelmesnek nyilvánította a túlságavitt gazdasági önellátás politikáját, a „bel-és külpolitikai összhang” helyreállítását ígérte. A képviselőházban 1932 október 11-én elmondott bemutatkozó beszédében külpolitikai irányelveit is kifejtette, s hangsúlyozta, hogy a kormány külpolitikája a Berlin—Róma-tengelyen nyugszik. Ehhez az elgondoláshoz következetesen ragaszkodott, noha a Róma—Berlin-tengely nem valami szilárd politikai adottság. Olaszország és Németország kapcsolatai hol tágulnak, hol szűkülnek a konjunktúrák s a világpolitikai események hullámzásai szerint.

A gazdasági válság, s az általános elszegényedés arra kényszerítette a kormányt, hogy csökkentse a Bethlen alatt rendkívüli mértékben megduzzadt állami kiadásokat, a csökkentés mértéke azonban korántsem áll arányban az adózók jövedelmeinek zuhanásával. Kénytelen volt a kormány a közalkalmazottak régóta tervezett 10 százalékos fizetéscsökkenését is végrehajtani, majd leszállította az összes nyugdíjakat és fizetéseket. De ezzel a pénztechnikai eszközökkel is csak nagy nehezen tudta a kormány a költségvetést egyensúlyban tartani, ámbár a teherbíróképesség legvégső határáig elment az adóztatásban, és azelőtt ismeretlen kíméletlenséggel hajtotta be a közszolgáltatásokat. Takarékosági és egyrészt szociális célokból alkotta meg a kormány az 1934-iki nyugdíjtörvényt is. A Gömbös-kormányról minden elfogulatlan bíráló el fogja ismerni, hogy sokat dolgozott, sokat alkotott, de sok törvénye, rendelkezése és beavatkozása nem keltett közmegelegedést. A nagy általánosságokban mozgó 95 pontot nagy részben végrehajtotta, de nincs valami sok látszatja. A reformokban nem ment el annyira, hogy megnyerte volna az újítások híveinek tetszését, a konzervatívokat pedig magára haragította. A gazdavédelmi rendelet

üdvös és helyes célt szolgált, a gazdák széles rétegeit mégsem tudta a kormány megnyerni. Legáltalánosabb tetszést Hóman Bálint kultuszminister iskolarendelelei és törvényei keltették, aminek az a magyarázata, hogy a kormány kulturális tevékenységének megítélésénél nem érvényesül annyira a párt-szempon.

Hóman közoktatásügyi miniszter 1934-ben teljesen átszervezte a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egész ügyvitelét, a minisztérium egyes osztályai megszűntek, s új osztályok és hivatalok keletkeztek; az új középiskolai törvénnyel pedig egységes gimnázium-típust alakított ki, s a gyakorlati irányú felsőbb iskolákat a József nádor műszaki és gazdasági egyetemen egységesítette.

Gömbös Gyula kormánya mögött az a képviselőházi többség állt, amely 1931-ben Bethlen István lobogója alatt gyűlt egybe. A párt Bethlen Istvánnal az élén támogatta a kormányt, de Gömbös feloszlatta a parlamentet, arra hivatkozva, hogy az egységspárt támogatása nem őszinte, s a párt ellenséges indulattal viseltetik a kormánynak a 95 pontban kifejtett reformprogramja iránt. Gömbös nyilvánvalóan olyan többségre akart szert tenni, melyet teljesen magáénak mondhat. A megegyezés, melyet Eckhardt Tiborral, a független kisgazdák vezérével kötött, a választási kampány alatt fölborult, Eckhardt ellenzékben maradt, s az ellenzékbe szorult Bethlen István is. Még nem volt Magyarországon a hírhedt Bánffy-féle választások óta választás, amely ellen annyi panasz, még hozzá jelentékeny részben jogosult panasz hangzott volna el, mint az 1935-iki Gömbös-féle választások ellen. Most tűnt ki igazán, hogy az annyit kárhuztatott nyílt szavazás és a vele kapcsolatos ajánlási rendszer mennyire a kormány választási eszközeivé süllyeszti a hatóságokat, mennyire demoralizálja a választókat, s hamisítja meg magát a parlamentarizmust, melynek a választók befolyásolástól mentes megnyilatkozása a lényege.

A választásokon a Nemzeti Egység Pártja 169 mandátumot kapott, a Független Kisgazdapárt 24-et, a Keresztény Gazdasági Párt 24-et; a szociáldemokraták 11-et, a szabadelvűek és demokraták 7-et, a pártonkívülek összesen 11-et, tudtak megszerezni; a párttöredékek: reformnemzedék, legitimisták 8-at. Az elkeseredett választási küzdelem a kormánypárt és az ellenzék között, ugyanúgy, mint a Bánffy-éra idején, áthidalhatatlan szakadékot támasztott. A Nemzeti Egység Pártja jellemét, politikai szemléletét tekintve, korántsem egységes. Tagjai között akadnak szép számmal olyanok, akik német hatás alatt az ősi magyar alkotmány félredobását, az állami totalitás és a

parancsuralom bevezetését követelik, holott Magyarországon, ahol a törvényeknek mindenki vonakodás nélkül engedelmeskedik, az erős kéz kormánya is fölösleges. Akik ezt hirdetik, nem gondolják meg, hogy a magyar alkotmány megsemmisítése a magyar történeti hivatás összeomlásával egyenlő. A hitlerizmus beszűrődése részben a magyar nacionalizmus gyengeségére vezethető vissza, részben a túlerős német kultúrhatásnak tulajdonítható.

A Gömbös-kormány a hatalmas többségtől támogatva most már megkezdhetette rég ígért reformterveinek végrehajtását. „Megkezdődött a reformok kora”, „új ezerév”, „új korszak” — gyakran hallatszottak ezek a jelszavak. A kormány be is terjesztett két reformjavaslatot: a hitbizományok reformját és a telepítésről szólót, reformnak azonban mindkettő rendkívül szerény méretű. A külügyi tárcát Puky Endre lemondása után, 1933 január 5-én, Kánya Kálmán vette át, egy ballplatz-i iskolát járt, gyakorlott, tanult, kvalitásos diplomata, kinek nagy érdeme már az is, hogy a Gömbös-kormányt merészebb, kockázatosabb elhatározásoktól visszatartotta.

Ez a könyv nyomtatás előtt állott, amikor Gömbös Gyula miniszterelnök hosszas betegeskedés után egy müncheni szanatóriumban elhunyt (1936 október 6). Utóda Darányi Kálmán lett, a Gömbös-kormány földművelésügyi minisztere, aki néhány személyi változást nem számítva, a régi kabinet élén jött, s kineveztetése általános meglepedést és megnyugvást keltett.

A GAZDASÁGI ÉLET EREDMÉNYEI.

Magyarország gazdasági életét az egyre fokozódó állami beavatkozás jellemzi. Az állami beavatkozás már 1914 előtt, az úgynevezett szabadelvű korszakban is igen nagy volt, nagyobb mint Oroszország kivételével bárhol Európában, s a békekötés óta az étatizmus és protekciónizmus folytatódott olyan mértékben, hogy lassanként a gazdasági szabadság utolsó csenevész maradványai is eltűnnek. A gazdasági életet, a forgalmat, a javak értékesítését rengeteg törvény és rendelet szabályozza, egész sereg új hivatal, s intézmény jött létre, amelyek a magántevékenységbe mélyen beavatkoznak. A korlátozások hívei nálunk is azt mondják, hogy ezek nem kivételes, a viszonyok által parancsolt rendszabályok, hanem az új időknek elkerülhetetlen szükségletei, s ezeké a jövő, mert a szociális szempont — mondják — fontosabb, mint az egyes egyéné. Viszont azonban nem látjuk, hogy növekedett volna az alsóbb néposztályok jóléte és vagyona a nagyvagyonok rovására;

ellenkezőleg: az 1869-i és 1874-i sötét esztendők óta soha olyan tömegnyomort nem látott Magyarország, mint az 1932—1936. években.

Attól fogva, hogy az ország az infláció örvényéből kijutott, megalakult a Nemzeti Bank, s állandó értékű pénz váltotta fel az értékét vesztett régi fizetési eszközt, a prosperitás rövid ideig tartó korszaka következett, ugyanúgy, mint külföldön. Az agrárkonjunktúra ontotta áldásait, a gazdák kerestek, a gyárilpar lendületnek indult. A búzatermés mennyisége 1920-ban még csak 10,322.000 métermázsá, 1923-ban már több mint 14 millió; az 1925—29-es átlagtermés 21,648.000 métermázsá, s ez azóta állandó maradt. S ez a fejlődés megállapítható az agrártermelés egész területén. Az 1929-ben kezdődő válság nálunk is elsősorban a gazdákat és az agrárnépességet sújtotta.

Az ipar, különösen a gyárilpar, amely kihasználta az ország gazdasági önállóságát, s a vámvédelmet, szinte ugrásszerű emelkedést mutat. Az ipari termelés értéke a bányászattal együtt 1925-ben már megközelítette a mezőgazdaságét. Az egy esztendei termelés értéke 1921-ben 979 millió pengő volt, 1928-ban már 2870 millió. Magyarország már nem mezőgazdasági, hanem iparos-mezőgazdasági ország. Az ipar 1933 óta kezd kilábolni a ránehezedett súlyos válságból. Az új, a trianoni iparok, a textil, a bőr, 1934 végén elérték az 1929-i virágzásukat. A magyar ipar szénfogyasztása 1929-ben 43,888.900 métermázsát tett ki, ez a mennyiség 1932-ig 26,065.300 métermázsára zuhant, 1935-ig ismét 34,506.300 métermázsára emelkedett. Az ipari termelvények értéke 1934-ben 1935 millió pengőre rúgott, s ugyanebben az esztendőben a nehézipar és a vasipar kivitele 75 millió pengőt ért. A kisipart védő új ipartörvény és a rendeletek hatása abban mutatkozik, hogy a kis- és középipar is fellendült. A 20-nál kevesebb segéddel dolgozó vállalatok alkalmazottainak a száma 222.813 volt 1934-ben, a 20-nál többel dolgozóké 233.864. Magyarország szinte a kis- és középipar hazája. A szövő-fonó ipar, amely 1914 előtt szinte kezdetleges iparág volt Magyarországon, ma 71.000 munkást foglalkoztat, s a termévény értéke több mint 51 millió pengő. A vasiparban 1935-ben 34.300 munkás volt alkalmazva, s az 1929-i termelésének 71 százalékát érte el. A malomipar, Budapestnek sokáig legnagyobb iparága, 1915 óta összezsugorodott.

A gazdasági válság elsősorban a behozatal és kivitel ijesztő hanyatlásában nyilvánult. Magyarország behozatala 1.184,931.000 P-t tett ki 1928-ban, s ez az összeg 336,509.000-re

zuhant az 1932. év végéig; a kivitel értéke, amely 1932-ben 1.052,057.000-re rúgott, az 1932. év végéig 332,801.000-re esett. De már 1933-tól kezdve lassú javulás mutatkozik. 1934-ben a behozatal kerek összegben 344 milliót, a kivitel 405 milliót tett ki, 1935-ben a behozatal 398 milliót, a kivitel 458 milliót. Kérdés azonban, hogy ez a feltűnően emelkedő kivitel nem erőltetett, és nincs-e belőle több kára, mint haszna az országnak. A külfölddel való forgalom 1932 óta kliringegyezmények és árucsereregyezmények útján bonyolódik íe, s a kormánynak és hivatalainak legfőbb gondjuk a fizetési mérleg egyensúlyban tartása.

CSEHSZLOVÁKIA.

A Csonkamagyarországot körülölelő három utódállam: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia a világpolitikában együtt szerepelnek kis-entente néven. A három ország szövetsége az 1920. év végén alakult meg, Benes Eduárd cseh külügyminiszter kezdeményezésére. Ennek a szövetségnek semmi egyéb célja nincs, mint közös erővel biztosítani a közös zsákmányt, a békeszerződésekben megállapított statusquot.

A Habsburg-monarchiát nem tartotta össze állameszme, nemzetei között nem fejlődött ki az az érzelmi szolidaritás, amely Svájc nemzeteit egybekapcsolja, s így nem élte túl a világháború viharát. A helyén keletkezett új államrendszer azonban nem pótolja a nagyszerű gazdasági és geopolitikai alakulatot. A három új nemzeti állam: Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, az önmagát ki nem élte, uralkodni akaró, brutális nacionalizmusnak, a szinte patológikus hatalmi akaratnak köszöni léteét. Ahhoz, hogy ez a három állam igazi szolidaritásra lépjen egymással és főleg Magyarországgal és Ausztriával, arra van szükség, hogy megszűnjék az a szellem, amely őket megteremtette.

A három kisentente-ország közül belsőleg leggyengébbnek Csehszlovákia látszik. Ezt az országot tisztán a csehek mindenre elszánt uralomvágya tartja össze, a bürokrácia és az erőszak eszközeivel. A mai Csehszlovákia a régi Osztrák-magyar monarchia képét mutatja, ennek mintegy kisebbitett mása, összes rossz tulajdonságaival, összes szervi bajaival, de a régi nagy monarchiának tagadhatatlan előnyei nélkül. A cseh államot ezzel a kifejezéssel jellemezhetjük legjobban: állam, mely folyton fél. Kormányzata szüntelen attól retteg, hogy valami belső vagy külső támadástól az egész államrend felborul; a cseh államot néha kis események megremegettik (pél-

dául a szentgotthárdi fegyverszállítás, Rothermere lord revíziós cikkei). Ez az állandó félelem jellemzi a cseh kormányk minden kormányzati tevékenységét. A csehek az állami berendezkedést azzal kezdték, hogy hatalmas bürokráciát szerveztek és mindent, az adminisztrációt, a gazdasági élet irányítását, a kultúrpolitikát, szóval az állami és nemzeti életnek minden ágát Prágába központosították. A prágai központi kormányzat hatalmas rendőrséget ültetett az ország nyakára, az egész országra kiterjedő kémiszervezetei. A nagyvilág előtt Csehszlovákia úgy szerepel, mint az emberi szabadságjogoknak, a sajtó- és vélemény szabadságnak ideális országa. Masaryk elnök, a humanista állambölcs munkáiban valóban igen szép demokratikus elveket hirdet, s a cseh propaganda azt akarja elhitetni a nagyvilággal, hogy az elnök eszméi szolgálták az új cseh állam megalakításakor zsinórmértékül. Ezzel szemben a valóság az, hogy Csehország központosított hivatalnok- és rendőrállam és semmiben sem különbözik a Bach-korszakbeli Ausztriától.

A csehszlovák állam a Masaryk—Benes-féle csehszlovák fikción épült fel, amelyre azért volt szükség, hogy a magyar Felvidéknek az új államhoz való kapcsolását igazolják. A körülbelül 15 millió lakosságú országban a csehek száma alig 7 millió, s ilyenformán a különböző nemzetiségek: a németek, magyarok, tótok, rutének száma az összlakosságnak körülbelül 50 százalékát alkotja. A legnagyobb, legerősebb nemzeti kisebbség a német, körülbelül 3 és félmilliót számlál, s nagy része egy tömbben él Csehország északi szélén.

Az új állam gyorsan, szinte könnyedén berendezkedett, amit az a körülmény magyaráz meg, hogy a csehek, mint hivatalnokok, a régi Habsburg-monarchia kormányzatában igen előkelő szerepet játszottak. A kormányok kezdetben súlyos pénzbajokkal küzdöttek; csak 1922-ben tudták az állam pénzügyeit rendezni és jó későn, 1925-ben tértek rá az aranyalapra. Kezdettől fogva egészen 1926-ig az úgynevezett nemzeti koalíció kormányzott, amely a Kramarz-féle nacionalistákból és Benes nemzeti szocialista pártjából tevődött össze. Az első miniszterelnök Kramarz volt, utána Tusar következett, majd Benes külügyminiszter rövid ideig tartó kormánya után Svehla jött az agráriusok élén.

A cseh alkotmány francia mintára készült; az elnök jogköre nagyjából ugyanaz, mint a francia köztársasági elnöké; az ország a parlamentarizmus és demokrácia mintaországa — papíron, a valóságban azonban Európának egyik legbürokratizáltabb és legközpontosítottabb állama. Az új állam korma-

nyai, hogy a cseh hegemoniát biztosítsák, nem riadtak vissza sem az általános emberi jogok megsértésétől, sem a cseh kormány által is aláírt nemzetközi szerződések megszegésétől. A földreformot, mely rengeteg korrupcióra adott alkalmat, úgy hajtották végre, hogy a magyarságot kiforgassák javaiból, s ezzel a cseh hegemoniát megerősítsék. Cseh hivatalnokokat meg légionáriusokat telepítettek a színmagyar vidékekre, a magyarok elkobzott földjeire. Sok küzdelme volt a cseh államnak a katolikus egyházzal, míg végre 1929 januárjában létrejött a Vatikánnal az úgynevezett „modus vivendi”, amely többek között kimondja, hogy az egyházmegyék összeesnek az országhatárokkal; az érsekek, püspökök, koadjutorok neveit, mielőtt a pápa kinevezné őket, be kell terjeszteni jóváhagyás végett a prágai kormánynak, a szerzetesrendházak főnökei csak cseh állampolgárok lehetnek.

A csehszlovák államnak legnehezebb s megoldhatatlan kérdése a kisebbség. A tótok tekintélyes része a pittsburgi egyezményre hivatkozva autonómiát követel, ugyancsak autonómiát követelnek a ruthének is, a magyarok erős ellenzéke a prágai kormánynak; a gazdaságilag is igen erős németséggel megegyeztek a csehek. Az ilyen poliglott államnak, mint amilyen a cseh állam, az volna a hivatása, hogy lehetőleg minden nemzeti igényt kielégítsen, a cseh nemzet azonban ebben a hebehurgyán összetákolt, geográfiai forma tekintetében is idétlen országban teljes hegemoniára törekszik. A kormányhatalom rendszerint koalícióra támaszkodik, amely a legutóbbi választások óta az agráriusokból, klerikálisokból, szociáldemokratákból és nemzeti szocialistákból áll. Egészséges parlamentarizmus azonban a csehszlovákiai pártviszonyok mellett alig képzelhető el. A parlamentarizmus a csehszlovák államnak nem is fontos szerve; fontos a központi hatalom, amely egyelőre össze tudja tartani a heterogén elemekből össze-ragasztott országot.

A csehszlovák állam külpolitikai sikereit és tekintélyét főleg Benes Eduárd volt külügyminiszternek köszönheti, akinek ügyességét, energiáját, éberségét lehetetlenség tagadni, ő teremtette meg Pasiccsal és Take Jonecsuval együtt a kis-entete-ot, ő a katonai egyezménnyel megpecsételt francia-cseh szövetség szerzője, s a Népszövetségben mint külügyminiszter olyan nagy szerepet játszott, mintha csak egy konszolidált nagyhatalom állana mögötte.

Svehlát még 1929 februárjában Udrzal váltotta fel a kormányelnökségben a régi koalíció élén, s egészen 1932 október 29-ig maradt hatalmon. A gazdasági és pénzügyi nehézségek

miatt mondott le és utóda Malipetr lett. Az 1930-ban kezdődő gazdasági válságot a három kisentente-állam közül Csehország élte át legkevesebb nehézséggel és zavarral. A cseh köztársaság belső életében fordulópontot jelentenek az 1935 májusában lezajlott választások, amelyek a kitűnően megszervezett németiség meglepő előretörésével végződtek. A szudétai németiség, amelynek Henlein Konrád a Führereje 1,176.517 szavazatot kapott, jóval többet, mint eddig bármely választáson, és 44 képviselővel vonult be a prágai képviselőházba és 23-al a szenátusba. A cseh parlament legerősebb pártja, az agrárpárt 45 mandátumot kapott; a szocialisták, a keresztényszocialisták, a földművesszövetség mandátumainak száma a réginek felére csökkent.

A szudéta-németiség egyik vezére a képviselőház ülésén kijelentette, hogy a németiség teljesíteni fogja minden kötelességét a csehszlovák állam iránt, ragaszkodik az államformához, a szokásokhoz, de igényt tart a csehszlovák köztársaság keretén belül az önkormányzatra. Valószínűleg nem túlzás az az állítás, hogy az 1935-i májusi választásokkal a csehszlovák állam történetének új fejezete kezdődik. Ha a németiség kivívja az autonómiát és önkormányzatot, a többi autonómiára és önkormányzatra is sor kerül. Malipetr 1935 november 5-én lemondott, s utóda Hodzsa Milán lett, a magyar országgyűlés egykori tagja, az addigi földművelésügyi miniszter. Az elaggott Masaryk Tamás, a cseh köztársaság egyik megeremtője lemondott és nyugalomba vonult, utódává Benes Eduárd külügyminisztert választották meg. Benes utóda a külügyminiszteri székben addigi helyettese Krofta lett.

ROMÁNIA.

Az utódállamok közül Románia közelíti meg leginkább a homogén nemzeti állam típusát. Összlakossága 18.5 millió, s ennek állítólag (a román kimutatások szerint) 73.4 százalékáa román, a többi a nemzeti kisebbségek között oszlik meg. A magyarok és székelyek az összlakosság 7.7 százalékát, a németek 4.3 százalékát alkotják. Nagy-Románia mindamellett ugyanabban a szervi betegségben szenved, mint Csehszlovákia meg Jugoszlávia: lakossága nem alkot lelki és kulturális egységet. A fejlettebb kulturális miliőben élő erdélyi román-ságot egyesítették a balkáni fajrokonáival, de a különbséget, amelyet az erdélyi románoknál a magasabb kultúrához tartozás jelent, lehetetlenség eltüntetni máról-holnapra. Az egységsítési törekvések Romániában is igen erősek, ugyanúgy,

mint Csehszlovákiában, vagy Jugoszláviában, de itt sem jártak eddig sikerrel.

A pártviszonyok a világháború befejezése után nagy átalakulásokon mentek keresztül. A régi konzervatív párt, amely 1914-ben ellenezte a központi hatalmak ellen való beavatkozást, érthető módon megszűnt és diadalmasan született újjá a Bratianu-féle régi liberális csoport, amely annak idején az entente mellett való beavatkozást sürgette. A háború végén alapította meg Avarescu tábornok a néppártot. Ugyancsak ekkor szerveződött meg a Mihalache-féle parasztpárt. Ehhez később Madgearu és Lupu csatlakoztak s ebből a koalícióból lett Maniuék csatlakozásával a nemzeti parasztpárt. A Bratianu-féle liberális párton nem valami nyugateurópai értelemben vett szabadelvű politikai alakulatot kell érteni; ez Romániában egy hatalmas klikknek az elnevezése, amely szövetkezve a nagytőke meg az ipari vállalatok képviselőivel, hosszú esztendőkön keresztül szinte diktatórikus hatalmat gyakorolt.

A Nagy-Románia megalakulása után először Vajda-Vojvoda Sándor, az erdélyi románok vezére, az elszakadás egyik értelmi szerzője, alakított kormányt, őt azonban a király márciusban egyszerűen elbocsátotta. Az új választásokból Avarescu tábornok néppártja került ki győztesen. A tábornok vagy másfél évig kísérletezett. Elkészítette többek között a földreformot, de kegyvesztett lett: 1922 január 19-én Bratianu Jonel vette át a kormányt, és a választáson megszerzett parlamenti többséggel szinte korlátlan hatalommal kormányzott 1926 márciusig. 1926 január 4-én Bratianuék rendezték a trónkérdést olymódon, hogy Károly trónörökösét lemondatták és fiára, a kiskorú Mihály hercegre ruházták a trónörökösi jogokat, aki mellé arra az időre, míg nagykorúságát el nem éri, háromtagú régenstanácsot rendeltek. 1927 júliusában meghalt Ferdinánd király, rá négy hónapra Bratianu, a Nagy-Románia egyik megteremtője költözött el az élők sorából. A régenstanács öccsét, Vintilla Bratianut nevezte ki utódává, belőle azonban hiányoztak bátyjának kitartása, energiája és páratlan adminisztratív képességei.

A nemzeti parasztpárt 1928 nyarán tartotta meg a gyulafehérvári gyűlését. A félelmes arányokban kibontakozó parasztmozgalom a liberális kormány helyzetét hovatovább lehetetlenné tette és Vintilla Bratianu a régenstanács bizalmát is elvesztve, 1928 októberében lemondott. Néhány napos kormányválság után Maniu, a parasztpárt feje alakított kormányt, kinek első dolga volt felosztatni a kamarát és 1928 decemberében megtartotta a választásokat. Romániában min-

dig az a párt győz, amelyik választat; most is ez történt: 381 mandátumból 348-at kapott a kormánypárt, a nagy liberális párt mindössze 13 mandátumhoz jutott. Maniu Gyula a magyar közélet iskolájában nőtt fel. Mint fiatal erdélyi ügyvéd került be a magyar képviselőházba, ahol a kis román nemzetiségi csoportnak lett a vezére, s mint ilyen, a tótokkal, a szerbekkel és a szászokkal együtt harcolt a magyar szupremácia ellen, sőt az sem volt titok, hogy összekötetésben áll Ferenc Ferdinánd trónörökösrel. Erdély elszakadása után a királyságbeli román pártok ellen hadakozott, amelyek Erdélyt úgy tekintették, mint román hódítást, s oda is bevitték a náluk megszokott balkáni korrupciót és elnyomást. Maniu kormányrajutása a román kormányzás módszereiben tehát bizonyos új utakat jelentett. Maniu legnagyobb részben erdélyi politikusokat vett be kabinetjébe, akik nálunk, Magyarországon tanulták az országkormányzás módszereit, a politikai helyzetben mégsem állott be a várva-várt megnyugvás. A Bratianu-féle klikk ugyanis nehéz örökséget hagyott Maniura: megoldhatatlannak látszó gazdasági és pénzügyi válságot. Közben Károly trónörökös, aki 1928 óta készült a visszatérésre, (1930 június 6-án) repülőgépen váratlanul Kolozsvárra érkezett, onnét pedig Bukarestbe ment. Miután Maniu lemondott, a néhány napig tartó Mironescu-kormány megsemmisítette az 1926-i trónfosztó törvényt és Károly trónörökösöt királynak nyilvánította.

Károly arra törekedett, hogy az összes pártokat összefogva, koalíciós kormányt alakíttasson, a liberálisok és a parasztpártiak között azonban áthidalhatatlan űr tátongott. Maniu lassankint kibetegedett. Utóda Mironescu lett, aki azonban nem tudván elsimítani az egyre nagyobbra tornyosuló pénzügyi bajokat, lemondott, s ekkor a kabinetalakítást Jorga Miklós, a bukaresti egyetem rektora, a kis nemzeti demokrata csoport vezetője vállalta. Jorga 1931 májusában választatott és a román kormányhatalom megszokott eszközeivel legázolta a nagy parasztpárti többséget és alig néhány tagot számláló kis csoportja mint diadalmas kormánypárt vonult be a bukaresti parlament termébe.

Az állami költségvetés leküzdhetetlen hiánya, az ország gazdasági bajai, a teljes pénzügyi és bankválság megingatták a Jorga-kormány lábait alatta a talajt; 1932 május 31-én Jorga lemondott és Vajda-Vojvoda Sándor alakított átmeneti jellegű kormányt. Az évek óta tartó gazdasági válság, mellyel szemben a Jorga—Argetoianu-kormány tehetetlennek mutatkozott, demoralizálta a tömegeket. Lesújtó volt a kormánya Rist

francia közgazdász jelentése. Rist, akit a francia kormány küldött Romániába abból az alkalomból, hogy a román kormány külföldi kölcsönt kért, követelte jelentésében a legszigorúbb takarékoságot, a felesleges kiadások leépítését, az igazságos adóztatást, a körültekintőbb gazdasági politikát, s a gazdasági politika odakapcsolását Franciaország érdekköréhez. A kormány 1930 július 17-én újból választott, s a nemzeti parasztpárt megsemmisítő győzelmet aratott: 277 mandátumot nyert el; a Jorga—Argetoianu-féle nemzeti uniónak mindössze öt mandátum jutott. A Duca-féle ó-liberálist 28, a Cuza-párt 11, a magyarpárt 14 mandátumra tett szert. Vajda-Vojvoda október 17-én lemondott és október 20-án Maniu Gyula a győztes nemzeti parasztpárt feje vette át a kormányzást.

Maniu 1933 január 12-ig tudta magát tartani, amikor a királlyal való nézeteltérése miatt lemondott. Utána ismét Vajda-Vojvoda Sándor kísérletezett, de mivel ő sem tudott a súlyos pénzügyi nehézségekkel megbirkózni, november 12-én lemondott, s Dúcának, az ó-liberális párt vezetőjének adta át hatalmát, aki a decemberi választásokon a szokásos romániai választási módszerekkel megkapta a többséget. Dúcát december 29-én a sinajai vasúti állomáson egy román diák lelőtte. Tettét bosszúból követte el azért, mert a Duca-kormány feloszlatta a szélső jobboldali nézeteket hirdető vasgárdát, amely erőszakoskodásaival a kormányoknak igen sok gondot okozott. Először átmenetileg Angelescu, 1934 január 9-én pedig Tatarescu alakított kormányt. A külügyeket 1932 október óta 1936 augusztus 30-án történt bukásáig Titulescu intézte.

A román állam két súlyos belső szervei bajban szenved. Egyik a tömegek nagyfokú tudatlansága, s befolyásolhatósága, a másik a közigazgatás egész Európában szinte páratlanul álló romlottsága. A korrupciót a román fanariota-rendszer, amely nem tudja megváltoztatni ősi balkáni lényegét, honosította meg s vitte be Erdélybe. Románia utolsó másfél évtizedes története egy különös jellemvonást mutat: minden nagyobb esemény, változás hirtelen, robbanásszerűen szokott beállni; rejtett erők működnek, nem tudhatni, mikor következik be nagy változás, máról-holnapra, meglepetésszerűen. Azt mondhatnánk: Románia a politikai kiszámíthatatlanságok hazája.

JUGOSZLÁVIA,

Csehországhoz hasonló módon nemzetiségi konglomerátum az új jugoszláv állam is. A 14 milliót állítólag meghaladó lakosságából 4,600.000-et tesznek ki a szerbek, közel 3 millióra rúgnak a horvátok, millión felül vannak a szlovének, félmillió

a magyarság száma, s a többi megoszlik a kucó-oláhok, németek, albánok, törökök s egyéb nemzeti kisebbség között. A délszláv állam az 1917 júliusban nyilvánosságra került Korfusziszigeti deklarációval született meg, melyet Pasics és Trumbics írtak alá, amelyben kimondták, hogy a délszláv népek: a szerbek, a horvátok, a szlovének egy állammá egyesülnek a Karagyorgyevics-dinasztia uralma alatt.

A szerbek, akik a horvát, szlovén és egyéb területeknek országukhoz való kapcsolását úgy fogták fel, mint a világháborúban aratott győzelmük sikerét, mindjárt kezdetben elárasztották az országot korrupt balkáni hivatalnokokkal, ugyanúgy, mint a csehek a Felvidéket és Ruszszakrajnát csehekkel. Ámbár a horvátok és a szlovének hallani sem akartak a Nagy-Szerbiába való beolvasztásukról, s meg akarták tartani közigazgatási és kulturális autonómiájukat — ami a korfui egyezményben és később a genfi tanácskozáson az egyesülés feltétele volt —, az új jugoszláv alkotmány, az úgynevezett Vidovdán-alkotmány az összes új területeket központosította Belgrád uralma alá.

Az új kormányt 1918 végén Protics Sztoján alakította meg. Ennek a kormánynak húsz tagja közül tizenhárom volt a szerb és csak öt a horvát, ami azt mutatta, hogy a szerbek nem hajlandók számuk arányában megosztani a horvátokkal és szlovénekkal az uralmat. Az ideiglenes nemzetgyűlés 1919 márciusban ült össze, de mivel a horvátok el se mentek Belgrádba, a kormány abszolutisztikus módon intézte az államügyeket. A régi Pasics-féle radikális párt, amely a nagyszerb agitációt Karagyorgyevics Péter trónrajutása után megindította, továbbra is többségben maradt; mellette csak Davidovics Ljuba demokrata pártja számított. Ez a párt a szerbek mérsékelt elemeit, valamint a horvátoknak, szlovénekeknek azokat az elemeit foglalta magában, akik a délszláv egység hívei voltak. 1919-től kezdve a kormányválságok egymást érték. Decemberben Davidovics alakított kormányt, utána 1920 februárban ismét Protics, majd Vezlics Milenko. Az 1920 novemberi választásokon Radics István horvát parasztpártja 49 mandátumot kapott, ugyanakkor a kommunisták 58-at. 1921 január 1-én Pasics Nikola, a szerbek legnagyobb politikusa, a Nagy-Szerbia egyik megteremtője alakított kormányt. Az ő elgondolása szerint szerkesztették meg az új jugoszláv alkotmányt, amelyet a nemzetgyűlés Szent Vid napján, 1921 június 28-án el is fogadott. (Innét a Vidovdán-alkotmány elnevezés.) Pasics centralisztikus módszerekkel kormányzott két esztendőn keresztül. 1923 márciusában választott és 312 mandátum közül

108-at kapott meg, de ugyanakkor Radics horvát parasztpártja 72 mandátumra tett szert, s ezzel olyan erős parlamenti csoporttá nőtt, hogy bármikor felboríthatta a szkupstinában az egyensúlyt. Radics nagy győzelme után nemzetvezérré lett.

Az igen művelt, de temperamentumos és szertelen ember ettől fogva a horvát és szlovén hazafiak reménye. Támadó beszédeivel úgy magára bősztette a kormányt, hogy letartóztatását csak meneküléssel kerülhette el (1923 július). Először Angliába ment, abban a reményben, hogy az angol politikai köröket megnyeri a szövetséges Jugoszlávia eszméjének, de süket fülekre talált. Innét Moszkvába utazott és a III. Internacionáléhoz csatlakozott, amivel azt érte el, hogy a Pasics-kormány megszavaztatta a kommunisták ellen irányuló államvédelmi törvényt és ezt rögtön érvényesítette a horvát parasztpárt ellen. 1924 november 6-án a Pasics—Pribicsevics-féle koalíció lépett kormányra, amely 1925 februárjában választott, minden eddigit felülmúló példátlan terrorral. De Radics így is 67 mandátumot kapott. Ekkor következett be Radicsék nagy pálfordulása. Radics Pál képviselő a párt nevében a szkupstinában nyilatkozatot terjesztett elő, melyben bejelentette a horvát parasztpártnak a Vidovdán-alkotmányhoz való csatlakozását, s a nyilatkozat elhangzása után a parasztpárt belépett a kormányba. A Pasics—Radics-féle koalíció azonban nem maradt tartós, mert a horvát paraszttömegek elfordultak elveiket megtagadó vezéreiktől.

Az elaggott Pasicsot 1926 áprilisában Uzunovics Nikola, a radikális párt egyik jelentéktelen tagja váltotta fel a kormányelnökségben. Az 1927-i választás után a Korosec-féle szlovén csoport belépett a kormánykoalícióba, amelyet Vukicsevics alakított, aki Uzunovicsot még 1927 áprilisában követte. A gyenge és tehetségtelen Vukicsevics-kormány tehetetlennek mutatkozott az anarchiával szemben. Radics hívei nap-nap után hallatlan botrányokat rendeztek. Ekkor következett be a szkupstinában elkövetett merénylet, amely csak azokat lephette meg, akik nem ismerik a délszláv erkölcsöket és temperamentumot. Racsics Punisa Pasics-párti képviselő lelőtte Radics Istvánt és Radics Pált, egy harmadik horvát parasztpárti képviselővel együtt. Sándor király a véres botrány után koalícióval kísérletezett; július 27-én Korosecet bízta meg a kormányalakítással, aki megpróbálta jóakarattal leszerelni a végsőkig elkeseredett horvátok ellenállását. A horvátok azonban tovább lázongtak; otthagyták a szkupstinát és augusztusban tartott zágrábi nagygyűlésükön kimondották, hogy többé nem vesznek részt a belgrádi parlament tanácsko-

zásában. A fenyegető felfordulás arra indította a királyt és a régi nagyszerb kamarillát, hogy semmisítsék meg az alkotmányt, töröljék el a parlamentet és proklamálják az uralkodó diktatúráját. 1929 január 6-án életbelépett a parancsuralom, amely átszervezte a közigazgatást és eltörölte az S. H. S. királyság elnevezést, a délszláv államot oszthatatlan, egységes jugoszláv államnak nyilvánította. Zsifkovicz tábornok katonai kormánya rendeletekkel kormányzott egészen az 1931. év végéig. A szeptember 2-án megjelent királyi dekrétum Jugoszláviának új alkotmányt adott, s az új ország visszakapta két-kamarás parlament formájában a népképviselőket — de csak papíron. A szavazás nyílt, az ellenzékét korlátozták jogainak gyakorlásában. Az októberi választás a tényleges helyzeten nem sokat változtatott: a diktatúra megmaradt, csak más formát öltött.

Látszatalkotmány, de fenntartani minden eszközzel az állam egységét — ez az enyhített jugoszláv diktatúra célja. Zsifkovicz 1932 áprilisában Marinkovicznak engedte át helyét; Marinkovicst Szrszkics követte (november 3), őt pedig Uzunovics 1934 januárjában. 1933 és 1934-ben egymást érték az elkeseredett parasztság forradalmi színvetű megmozdulásai Boszniában meg Horvátországban. 1934 október 9-én Sándor királyt, aki a francia fővárost akarta meglátogatni, horvát összeesküvők golyója a marseille-i kikötőben leterítette. Az uralkodói teendőket a kiskorú trónörökös helyett egy háromtagú kormányzótanács látja el, amelynek Pál herceg áll az élén. Uzunovics miniszterelnököt a régenstanács 1934 decemberében elbocsájtotta és Jefticset nevezte ki utódává. Jeftics, hogy az egyre hangosabban morajló belső elégedetlenséget lecsillapítsa, 1935 májusában választatott, de az eredmény balul ütött ki: az ellenzék annyira megerősödött, hogy őt magát elsöpörte, és kiforgatta sarkaiból az egész parancsuralmi rendszert. Jeftics utóda Sztojadinovics lett, akinek kinevezésével a kormánydiktatúrának valamivel enyhébb formája kezdődött.

Az úgynevezett kisentente-ot az előbbi három állam 1920—21-ben létrejött szövetségét az a közös cél tartja együvé, hogy a területi statusquo-ot változatlanul fenntartsák. Ez a cél tisztán negatív és nem alkalmas Közép-Európa újjáépítésére. Kisentente éberrel figyeli Magyarországot. Károly királynak első visszatérése alkalmával (1921 március) Benes rögtön tudtára adta a magyar kormánynak, hogy Csehszlovákia blokádnak alá veszi Magyarországot, s katonai tüntetést rendel el, ha a király nem távozik az országból. 1921 októberében, a

király második visszatérése alkalmával még fenyegetőbben nyilvánult meg a kisentente magatartása: nem elégedett meg a katonai tüntetéssel, hanem felszólították a magyar kormányt, hogy törvényben mondja ki a Pragmatica Sanctio érvénytelenségét. Erősebb gazdasági kapcsolatokat, ámbár a kisentente-értekezleteken a gazdasági kérdések mindig szóbakerülnek, az érdekellettek miatt eddig nem sikerült létesíteni; az említett politikai célt szolgáló politikai kapcsolatok azonban elég erősek. 1921 április 23-án Románia és Csehország között jött létre katonai egyezmény és szövetségi szerződés; ugyanebben az évben, június 7-én, Románia és a délszláv állam léptek szerződésre egymással; 1922 augusztus 31-én Jugoszlávia és Csehszlovákia kötnek szövetséget. 1933 februárjában a három kisentente-állam állandó jellegű szövetséggé alakult át, állandó jellegű tanáccsal, amelynek a külügyminiszterek a tagjai. Az illetékes nyilatkozatok és újságkommentárok szerint a prágai, bukaresti és belgrádi kormányok azért határozták el magukat erre a nagy lépésre, mert Közép-Európában előrehaladt a békerevizió eszméje, s ennek megvalósulását kell közös erővel megakadályozniuk; ehhez pedig egyéb szerződések (népszövetségi- és Kellogg-paktum) nem elegendők. A békerevizió gondolata valóban nagyon előrehaladt. Revíziós a hivatalos Olaszország, sok híve van a békereviziónak az angol politikai körökben, Lengyelországban; Franciaországban egész irodalma van. Az állandó jellegűvé szilárdult kisentente a közép-európai politikai és gazdasági feszültséget nagy mértékben fokozza s a főakadály annak, hogy Közép-Európa újra való elrendezése a népek önrendelkezési jogának tisztességes érvényrejuttatásával létrejöhessen.

III.

KELET- ÉS DÉLEURÓPA.

LENGYELORSZÁG.

AZ ÚJJÁÉLEDT LENGYELORSZÁG, a Polonia restituta, sok bajjal, nehézséggel, küzdelemmel kezdte meg több mint százéves megszakítás után állami életét. A bajok érthetőek: a nemzet annyi időn keresztül háromfelé szakítva és szétszotva, három különböző jellemű és más-más módszer szerint kormányzott állam között, nem tudta máról holnapra megteremteni a modern nemzeti állam kellékeit és létfeltételeit. Franciaország, amely Amerika mellett legtöbbet tett az ország feltámasztásáért, az új lengyel államot védőszárnyai alá vette. Mialatt a lengyel állam a belső szervezkedés nehézségeivel küzdött, 1920 tavaszán a határkérdések miatt háborúba keveredett Oroszországgal. Először a lengyelek győztek, Oroszország azonban, amelynek ekkor már erős hadserege volt, ellentámadásba ment át és a megvert lengyel hadsereget egyre szorították Varsó felé. Már-már úgy látszott, hogy a gyászos emlékű Ostrolenka melletti veszített csata balvégzete lesz Lengyelországnak, midőn megjelent Weygand francia tábornok, aki gyorsan rendbeszede a lengyel sereget. A lengyel hadsereg győzött Grodnónál, Breszt-Litovszknál, Lucknál, s a világháború emlékezetes csatahelyein az orosz sereg súlyos vereségeket szenvedett. Lengyelország az 1920 október 12-én aláírt békében viszanyerte 1772-ben elvesztett területeinek legnagyobb részét.

A parlamentarizmus gépezete folyton megakadt, s a belpolitikai nehézségek egyre nyomasztóbbakká váltak; hasztalan támogatták az új országot bőkezűen Amerika meg Franciaország. Az első 1919-i országgyűlésen több mint 50 politikai párt jelent meg, ami lehetlenné tette az egészséges parlamentáris kormányzást. Szerencsére Lengyelországnak kiváló, erőskezü vezető személyisége akadt Pilsudszki József

tábornagy személyében, aki valamikor a cári hadseregben szolgált és lengyel nacionalista érzelmei miatt Szibériát szenvedte végig, majd a világháború alatt résztvett hazájának fel-támasztásában. Pilsudszki több esztendőn keresztül valóság-gal diktatori hatalommal kormányzott; a széthúzó, sok pártra bomlott, vitatkozó parlamenttel szemben ő képviselte a szilárd nemzeti akaratot. Kezdetben együtt kormányzott Paderewszki-vel, a világhírű zongoraművésszel, aki az első lengyel kor-mányt megalakította. 1922 december 9-én Pilsudszki lemondott és utódává Narutowitzot választották meg, akit azonban egy nacionalista merénylő december 16-án meggyilkolt. December 20-án Wojciechowskyt, a baloldaliak jelöltjét vá-lasztották meg elnökké. Pilsudszki most egy időre kiszorult a politikából. Közben Lengyelország ugyanúgy, mint ebben az időben Németország, Ausztria és Magyarország, belezuhant egy rettentő pénzügyi válságba. Az új lengyel pénz, a lengyel márka, az infláció következtében folyton veszítette értékét és végre 1927 tavaszán egykori értékének egymilliónyolcszázezred részére zuhant. Az országgyűlés diktatori hatalommal ruházta fel Grabszky pénzügyminisztert, aki a máshol is bevált eljárá-sokkal: az állami bevételek és kiadások egyensúlyba hozata-lával és külföldi kölcsönrel rendbehozta Lengyelország pénz-ügyeit. A márkát stabilizálták, megszervezték a lengyel ban-kot (Bank Polski) és áttértek az új frankértékű, aranyalapú pénzre, a zlotyra. A kormányválságok továbbra is egymást érték; Pilsudszki ekkor türelmét veszítve, 1926 május 12-én nagy katonai készültséggel bevonult Varsóba, s az ellenzék ellenállását az utcai harcokban leverte. Nem vállalt sem mi-niszterelnökséget, sem az államfői méltóságot nem ruházta magára. Az 1928-i választásokon Pilsudszki erőszakos eszkö-zökkel szerzett magának többséget, de azóta az 1926-ikihoz hasonló súlyos válságok nem zavarták meg az ország belpoli-tikai életét.

Pilsudszki győzelme után Bartel, az ő jelöltje vette át a kormányt és egészen 1930 március 15-éig maradt hatalmon, s ettől fogva ismét egymást érik a kormányválságok. Utána rövid ideig Seymanski kísérletezett, majd 1930 március 29-én Szlawek alakított kabinetet, de ő is csak augusztus 25-ig ma-radt. Most Pilsudszki jött az új kormány élén, melyben ő maga a hadügyminiszterséget vállalta, de már november 28-án lemondott, átadva a hatalmat Szlaweknek. A nehézségek most ismét megsokasodtak: állandóak az állami költségvetés bajai, amelyeket esztendőök óta egy kormány sem tudott kiküszö-bölni: a pártokra, csoportokra bomlott parlament pedig lép-

ten-nyomon megnehezítette a kormány munkáját. Galiciában, az ukrán lakosság körében a polgárháború tünetei mutatkoztak. Úgy látszik, ez indította Pilsudszkit az 1931 februárjában nyilvánosságra hozott alkotmányreformra, melynek az a lényege, hogy megnyirbálták a rosszul működő parlament hatalmát, s kiterjesztették az elnök jogkörét. Szwawek május végén visszalépett; utóda Prystor lett.

Az 1932—33. esztendőkből a politikai válság kissé szünetelt; Prystor utóda 1933 májusában Zdzisław Żymkiewicz lett, közben Moscickit újból a köztársaság elnökévé választották, de már 1934-ben ismét felvetődött az alkotmányreform kérdése. Lengyelországban jogosult az erős központi kormány. A parlament rengeteg pártra töredezik szét, a nép nem járta meg a demokrácia iskoláját, s nem fejlődhetett ki benne az önkormányzat érzéke, s még ezek tetejébe az ország rendkívül nehéz helyzetben van: két félelmes nagyhatalom közé van ékelve. A nehéz külpolitikai helyzet 1934 januárjában arra indította a kormányt, hogy a Németországgal való viszonyt rendezze. Amióta Beck ezredes a külügyek vezetését átvette, Lengyelország erősen közeledett Németország felé, anélkül azonban, hogy a Franciaországgal való jóviszonyt megszakította volna, így jött létre, hosszú tárgyalások után, 1934 január 26-án a két ország között a meg nem támadási szerződés, s ezzel a jó szomszédi viszonyt megpecsételték. Május 12-én Zdzisław Żymkiewiczet Kozłowski váltotta fel a kormányelnöki székben; a külügyminiszter továbbra is Beck maradt, a lengyel-német szerződés szerzője. Májusban meghalt Pilsudszki tábornagy, az új Lengyelország megeremtője.

Az új lengyel állam jelentékeny részben Pilsudszki tábornagy műve; ő személyesítette meg alkalmas pillanatban a nemzeti akaratot és az ő tetterejének, szervezőképességének tulajdonítható, hogy a másfélszázaddal azelőtt szétszabdalt Lengyelország feltámadt. Pilsudszki kétségkívül a világháború utáni időknek egyik legnagyobb államférfia. Dilettáns katona volt — eleinte orvosnak készült — s mint hadvezér nem közelíti meg a világháború egyetlen nagy hadvezérét sem, mégis nagyobb ember valamennyinél. Életrekelteni, megszervezni Lengyelországot az állami létnek másfélszázados szünetelése után, óriási, szinte emberfeletti munka volt. Szerencséjére Lengyelországnak Pilsudszkija akadt, az egész világon csodált politikai bölcsesség és tetterő. A tábornagyot, mérsékletes, bölcs, józan elmét, egészen elhibázott dolog volna összehasonlítani korunk diktátoraival. Arra törekedett, hogy nemzete a maga lábán is meg tudjon állni, s első dolga volt

összehívni a nemzetgyűlést, majd megalakította a kormányt, vállalta ugyan az államfői méltóságot, de 1922-ben lemondott. Többször lehetett volna teljhatalmú diktátor; módjában állt volna megsemmisíteni a parlamentarizmust, de az 1926-i zavarok idején megelégedett azzal, hogy a tehetetlen kormányt félreállítsa.

1935 nyarán elkészült az alkotmányreform, melyet a kormány úgy tekintett, mint Pilsudszki végrendeletének végrehajtását. Mint minden új alkotmánynak (olasz, német, osztrák) ennek is a célja, hogy a központi kormány befolyását növelje, s a végrehajtó hatalmat mennél felelőtlenebbé tegye. Ez az utóbbi esztendőben általános irány mindenütt, akár van rá szükség, akár nincs. Helyettesíteni a parlamentet a felelőtlen végrehajtó hatalommal, ez az 1935-i lengyel alkotmány reform rövid tartalma. Az új alkotmány 2. pontja az államfő hatalmáról ezeket mondja: „Isten és a történelem előtt ő a felelős az állam sorsáért.” Ez annyit jelent, hogy az államfő éppenúgy, mint a régi monarchák, Isten kegyelméből való uralkodó, s ki van véve a földi igazságszolgáltatás kezei alól. „Személyében egyesül az államhatalom, mely egy és oszthatatlan”, —mondja az új alkotmány 4. pontja. A kormány, a parlament, a hadsereg, a törvényszékek mind az elnök hatalmának vannak alárendelve; dekrétumai törvényerejűek. Az utódát is ő jelöli ki. Lengyelországban az alkotmányreform életbeléptetése óta „prezidencializmus”, elnöki omnipotencia van, ugyanúgy, mint Dél-Amerika latin államaiban. Nagy újítás még az, hogy a képviselőket a szavazók nem közvetlenül, hanem elektorok útján választják.

Az új alkotmány, amely a parlamentarizmust és a demokráciát üres formasággá süllyesztette, nem hozta meg a várt nyugalmat és belső megszilárdulást. A belső zavarok és válságok gyakoriak. Az 1935 szeptember 8-án lezajlott választásokon az ellenzéket összezúzták, majd Szlawek miniszterelnök lemondott és Koscialkowski Zyndram alakított kormányt. De látszik, hogy nincs Pilsudszki, a feltétlen tekintély, aki előtt mindenki meghajolt. 1936 májusában a túlzó pilsudszkista „ezredesi csoport” mozgalmat indított Moscicki elnök és a kormány elmozdítására, s a fenyegető válságot az elnök úgy oldotta meg, hogy egyik személyes hívét, Kwiaszkowski tábornokot nevezte ki kormányelnökké. A külügyminiszter továbbra is Beck maradt. Az új alkotmány tejhatalommal ruházta fel az elnököt, ezt a hatalmat azonban helyettese, Rydz-Smigly gyakorolja, a vezérkar főnöke.

OROSZORSZÁG.

Az orosz cárizmus világveszedelem volt a XIX. és XX. században; az orosz expanzív törekvések a távol Keleten és a közel Keleten ébrentartották az európai hatalmak féltékenységet, izgalomban tartották Angliát, később Ausztria-Magyarországot és Németországot; a telhetetlen orosz imperializmus a világháborúnak egyik főoka. Az új Oroszország ugyanolyan világveszedelem, mint a régi volt. Az a társadalmi és államrend, amelyet a bolsevista Oroszország tűzzel-vassal, az erőszaknak, terrornak minden elképzelhető nemeivel megvalósított, az egész művelt világra nyugtalanítólag hat.

A bolsevizmus Oroszországnak ugyanolyan sajátos szellemi terméke, mint Olaszországnak a fasizmus. Szocializmus-e a bolsevizmus és milyen kapcsolatban van az európai szocializmussal? Ezt a kérdést többen felvetették az orosz bolsevizmusnak ma már könyvtárt kitevő irodalmában. Werner Sombart szerint a bolsevizmus nem egyéb, mint a marxizmus szószerint átültetve az életbe. Az európai szocialisták teoretikusai a legerélyesebben tiltakoznak ez ellen az állítás ellen, és szerintük a bolsevizmusnak a marxizmushoz semmi köze sincs; a marxizmus csak fejlődés útján, mint az evolúciónak természetes terméke valósulhat meg. A bolsevizmus Marx tanításaiból egyformán igazolható és cáfolható is. Marx osztályharcot, osztályuralmat hirdetett és materialista etikát. Igaz, hogy tanításainak megvalósítását az evolúcióra bízta, de viszont a forradalmat és a forradalmi erőszakot úgy tekintette, mint rendkívül fontos faktort, amely a mindenható termelőerőt munkájában elősegíti. A bolsevizmus részben a marxizmusból, részben az orosz nihilizmusból tevődik össze. A szovjetrendszer elméleti alapja elsősorban kétségtelenül a marxizmus. A filozófiai marxizmus sivár, régen megcáfolt, idejétmúlt materializmusát a bolsevisták mint örökérvényű hittételt vallják. Istent, lelket tagadnak és ezzel együtt tagadják az embernek minden magasabbrendű vallási vagy metafizikai rendeltetését.

Csoport- vagy egyéni diktatúra-e a bolsevizmus? Ezt a kérdést szintén nehéz eldönteni. Dzsingisz khán és Tamerlán tatár birodalma, ahol minden agyon volt rendszabályozva, ahol az alattvalók életének minden apró-cseprő mozzanatát ellenőrizte a mindenható államhatalom, megdöbbenően emlékeztet a Szovjet-Oroszországra. Csodás módon összetalálkoztak a régi tatár államrend és a modern marxizmus. A bolsevisták elvetették a modern demokrácia többségi elvét, mely azon a megfontoláson alapul, hogy egyikünk sincs a kinyilatkoz-

tátott, megmásíthatatlan politikai igazság birtokában, ezért az helyes, amit a többség annak tart; azt mondják, hogy a megcáfolhatatlan igazság birtokában vannak, tehát joguk van a saját akaratukat ráerőszakolni a többségre.

A szovjetrendszer külsőre csoportdiktatúra és az orosz kommunista párton nyugszik. Ez a kis csoport Oroszország lakosságának alig néhány százalékát alkotja. Ezért a szovjet hatalma tisztán azon a tényen alapul, hogy a modern fegyverek korában a fegyveres kisebbség elnyomja a fegyvertelen többséget. A tanácsköztársaság intézménynek a legfőbb központi szerve és az orosz tanácsköztársaságok szövetségének reprezentáló intézménye az úgynevezett központi bizottság, amely körülbelül azt a szerepet tölti be Oroszországban, amit Olaszországban a fasiszta nagytanács. A központi végrehajtó bizottság feje volt annak idején Lenin, akit Sztálin követett. Ez a központi végrehajtóbizottság két részből, két bizottságból: a közigazgatási és a politikai bizottságból áll. A kettő közül a politikai bizottság a fontosabb. A 450 tagú központi bizottság politikai bizottságának főtitkára ma Sztálin, aki valóságban a legfőbb hatalmat gyakorolja. A népbiztosok kormánya 14 tagból áll, s egyes tagjai bent vannak a központi végrehajtóbizottság politikai bizottságában is. A központi végrehajtóbizottság tagjait a kétévenként összeülő s 1200 tagú szovjetkongresszus választja, amelyben a falusi és a városi tanácssejtek kiküldöttei foglalnak helyet. A III. Internacionálé végrehajtóbizottsága — a sokat emlegetett Komintern — a központi végrehajtóbizottsággal parallel működik, s ennek az élén is a politikai bizottság főtitkára áll.

A tanácsuralom tehát látszólag pártidiktatúra; a valóság azonban az, hogy sem a népbiztosok tanácsa, sem a központi végrehajtóbizottság, sem a Komintern nem tehetnek semmit annakidején Lenin akarata nélkül és ma sem tehetnek semmit Sztálin beleegyezése nélkül. A tanácsköztársaság választási törvénye úgy van megszerkesztve, hogy a szavazók, akik közül az önálló iparosok, kereskedők, gazdák, papok ki vannak zárva, csak eléjük terjesztett listára szavaznak s a listákon szereplő neveket választás előtt egy bizottság válogatja ki. A szovjetkongresszus tagjainak megválasztására a helyi szovjetek elektorokat választanak; a városi szovjetek 25.000-et, a falusi szovjetek 125.000 szavazót.

Hogyan építette most már újjá a bolsevista diktatúra Oroszországot? Vegyük sorra a tulajdont, a termelés, a pénz, a kereskedelem, a család, a vallás kérdését.

A BOLSEVISTA ÁLLAMI ÉS TÁRSADALMI REND FELÉPÍTÉSE.

A kommunizmus legfőbb lényege abban nyilvánul meg, hogy a magántulajdont és vele együtt az egyéni kezdeményezést és felelősséget a gazdasági termelésben megsemmisíti. Homlokegyenest ellentéte tehát a kommunizmus a nyugat-európai gazdasági liberalizmusnak, amely azt tanítja, hogy az egyes ember kezdjen, vállalkozzék, üzletéért viselje a felelősséget, küzdjön meg a konkurenciával; a kommunizmus azt követeli, hogy az ember minden kezdeményezése szűnjék meg, a termelőeszközök átmennek az állam tulajdonába és a hatalom mindenható ágensei irányítják a termelést. Ezt mondták ki a bolsevisták még 1917-ben, midőn hatalomra jutottak, legalább elvben. Ez az elv nem maradt pusztá célkitűzés, megvalósítottak belőle annyit, amennyit lehetett. Minden termelőeszköz és minden fontosabb tulajdon, a gyárak, az ipartelepek, a bányák, a vasutak, a házak, a földek mind átmentek az állam tulajdonába; Leninek a földet csak ideiglenesen hagyták meg a parasztok kezében. Állam tulajdonba vették legelsősorban az ipari nagyüzemeket, az ipartelepeket és hatalmas bürokráciát szerveztek az ipari termelés irányítására. Faguet írja, hogy a megvalósult szocializmus az „egyetemes bürokráciát” jelenti. Ez a tétel bebizonyult Oroszországban: 1922-ben 1,320.000 szovjethivatalnok irányította a termelést, 1924-ben 1,500.000, 1930-ban már 4,596.000. Oroszországnak nem nagy, de egyre gyarapodó ipara volt a világháború előtt. 1911—13-ban 649.3 millió pud szenet, 167.9 millió pud vasércet, 842 millió pud nyersvasat, 69.4 millió pud öntöttvasat termelt az orosz birodalom. 1917—18-ban, amikor Lenin kiadta a „rabold el a rablottat” jelszót, a munkások tanácsai rögtön beleültek a gyárakba és megkezdődött a kommunista termelés. A kommunista termelés első esztendeje azonban siralmas eredménnyel végződött: a munkások a fegyelemnek nem vetették magukat önként alá, a berendezéseket tönkretették, rettentően költséges befektetéssel alig termeltek valamit. Az integrális kommunizmusnak ez a siralmas csődje arra indította a tanácsköztársaság ipari vezetőit, hogy átszervezzék az egész ipari termelést. Ekkor trösztöket szerveztek, s felállították az államosított iparnak azokat az új adminisztratív formáit, amelyek többé-kevésbé a kapitalista rendszer trösztjeinek voltak a másolatai; 459 nagy trösztöt állítottak fel és még több ezer kisebb üzemet. A szovjet ilyenformán fejlődésének ebben a második fázisában az államkapitalizmusra tért át: a kapitalista vállalkozó az állam lett, bérabszolgája a munkás, akin a szovjethatalom állítólag nyugszik, s a többnyire kommunista

ézelimű tröszttvezérek a magángazdálkodás elvei szerint vezették az állam tulajdonában levő nagy- és kisüzemeket. Ez a rendszer egész 1927-ig fennállt, amidőn a június 29-i dekrétummal az összes tröszttöket ismét centralizálták. Ez volt a szovjettermelésben a harmadik kísérlet. Rettenő erőfeszítéssel, a munkások és a munka szigorú megrendszabályozásával, külföldi szakértők, mérnökök bevonásával elérték annyit, hogy a vastermelés 1930-ban megközelítette az 1913-i termelés szintjét. A külföldi szakértők, akik bent jártak Oroszországban s az ipari termelést mélyrehatóan tanulmányozták, megállapították, hogy a centralizált államkapitalista orosz nagyüzemek sokkal nagyobb önköltségi áron termelnek, mint a külföldi magánkézben levő vállalatok, viszont tizennégyévi kísérletezés után sem mennyiségben, sem minőségben nem tudták a cári Oroszország nagyipari termelését elérni.

Még tán ennél is tanulságosabb a pénz története a kommunista Oroszországban. A pénzt, a modern időknek ezt a titokzatos hatalmasságát, amelynek igazi lényegét alig ismerjük, a kommunisták mellőzni akarták. A marxizmus fölösleges, amellet átkos intézménynek tartja a pénzt, amely a takarékosoknak gyűjtésre, tőkeszerzésre s ilyenmódon kizsákmányolásra nyújt lehetőséget. Bucharin kijelentette, hogy a pénz a kommunista forradalom diadala után rögtön elveszti jelentőségét. A szocialista társadalomnak nincsenek pénzügyei — mondták a propagandisták. Csakhogy az ipar mindjárt kezdetben összeomlott s a munkásokat fizetni kellett, nemkülönben a parasztnak is meg kellett fizetni terményeiket. Lenin és munkatársai úgy gondolták, hogy a pénzt, ha már nem semmisíthetik meg egyszerre, inflációval lerontják, s majd így minden értékét elvesztve, a forgalomból magától kiesik. De tévedtek: a pénzt mint csereeszközt és értékmérőt nem tudták nélkülözni és 1924-ben visszaállították a régi egy rubel értékű aranypénzt, amelyeket cservonecnek neveztek el; megszervezték az új állami bankot, amely a bankjegyek kibocsátására jogot kapott s az új bankjegyeket 25 százalékgig arannyal, azontúl platinával, valutákkal és váltókkal fedezték. A rossz gazdálkodás, az ötéves terv, a külföldi agitációk költségei azonban annyiba kerültek, hogy az állami bank kénytelen volt fedezetlen bankjegyeket kibocsátani s az ilymódon feleresztett cservonec 1930-ban értékének csak egyötödét érte.

A marxizmus szerint a kereskedelem felesleges, amellet élődsi jellegű foglalatosság, amiért is a jövő kollektív társadalmában semmi helye sincs. A bolsevista forradalom azért abban látta első feladatát, hogy a kereskedelmet, a kapitalista

társadalmi rendnek az ő felfogása szerint legkárhózasabb visszaélését, megszüntesse. Az 1917-től 1921-ig tartó borzalmas gazdasági nyomorúság és fejtelenség azonban, amelyhez hasonlót a történelem szinte nem ismer, Leninre és társaira kijózanítólag hatott és az 1921 márciusában kitört matrózlázadás után visszaállították a kereskedelmet. Ezzel kezdődött meg Oroszországban az új gazdasági irány, melyet a világsajtó Nep szóval szokott jelölni. (A No vaj a Ekonomicsesz-kaja Politika, új gazdasági politika rövidítése.) A Nep ellen azonban a szélső kommunisták részéről csakhamar megkezdődtek a támadások. Lenin már a reformok terére lépett, de ő a bolsevista Oroszország nem kis szerencsétlenségére meghalt s utána Sztálin és a szélső kommunisták kezébe került a hatalom. Trockij Leó száműzetése után a szélsőséges kommunisták végleg felülkerekedtek és ettől fogva rossz napok jártak a Nep-re: agyonrendszabályozták a kereskedelmet, sanyargatták, büntették a kereskedőket, elharácsolták pénzüket, végre 1927—28-ban az egész új gazdasági rendet lehengettek. Ebben az esztendőben kezdődik az orosz kommunizmus harmadik fázisa.

A külkereskedelem Oroszországban 1924 óta állami monopólium. Az orosz szovjet kereskedelmi népbiztossága arra törekszik, hogy a külkereskedelmet lehetőleg emelje, hogy így mennél több valutát kaphasson külföldről, a külkereskedelmi deficitet azonban eddig nem sikerült eltüntetnie. 1924 óta csak két deficitmentes esztendeje volt az orosz külkereskedelemnek. A legnagyobb összegű kivitel 1928—29-ben 890 millió rubelt tett ki, a legnagyobb összegű behozatal pedig 946 milliót. Oroszország exportja azonban a kegyetlen rendszabályok s a lakosság élelnívójának leszállítása mellett sem érte el a cári Oroszország exportjának felét. A kivitelt megnehezíti az, hogy Oroszország a bürokrácia óriási költségei miatt most igen drágán termel, ugyanakkor a kormánynak állandó problémája a lakosság ellátása meg a szegénység. A szovjetdumping, ami a nyugateurópai gazdasági köröket az 1930—1931 esztendőben annyit foglalkoztatta, tisztán forradalmi célokat szolgál: a nyugateurópai kapitalista államok és Amerika felforgatását. Célja még az is, hogy Oroszország, amelynek pénze akkor a névértékének csak egyötödét érte, mennél több jó pénzt kapjon külföldről, amit úgy érthettek el, hogy a legminimálisabba lenyomták a lakosság szükségleteit.

Oroszország a Sztolipin-féle földreformmal megindult az egészséges fejlődés útján, mert egy 95 százalékban földműves lakosságú és talajviszonyainál fogva agrárkultúrára rendelt

országban az lett volna a termelés jövője, hogy lassan agrár-demokráciává alakuljon át. Oroszországot ebben a természetes fejlődésben a bolsevizmus megakasztotta. A kommunistáknak az a tervük, hogy a parasztságot is proletarizálják. A földbirtokosoktól vagy 40 millió deszjatin területnyi földet koboztak el, a jobb módú parasztságtól 50 millió deszjatint vettek el kárpótlás nélkül, s ezeken az elkobzott birtokokon nagy mezőgazdasági termelőközösségeket rendeztek be. Milyen eredménnyel járt a szovjetgazdálkodás, ezt a szakértőknek az a megállapítása mutatja legjobban, hogy 1914-től 20-ig a parasztság soraiból 14 millió ember pusztult el Oroszországban. A parasztság életszínvonala túlalacsony volt a cárizmus alatt is; akkor a fejre eső jövedelem a parasztságnál 113 rubelt tett ki; ez a szám 1926-ig 83 rubelra zuhant le. A parasztságnak 1930-ig 50 százalékát proletarizálták, 20 százaléka mint „felesleges ember” bevonult a városokba, hogy ott munkát, vagy munkanélküli segílyt kapjon, a többi ellen a szovjet irtóháborút folytat. 1929-ben Sztálinék a jobb módú parasztságot, úgynevezett kulakokat ellen intéztek támadást; földjeiket elszedték és kollektív üzemekké alakították át, őket magukat pedig nyomorba döntötték. 1929—30-ban új polgárháború zajlott le Oroszországban. A kollektivizmusban odáig mentek, hogy államtulajdonba vették nemcsak a földet, hanem még a mezőgazdasági berendezéseket és az állatokat is, s ezzel a jobb módú s termelő parasztságot, amely táplálta volna az ipari központokat, koldusbotra juttatták.

AZ ÖTÉVES TERV ÉS EREDMÉNYEI.

A sokat emlegetett ötéves terv Oroszország teljes industrializálását foglalja magában, hogy megvalósuljon a kommunisták álma, a nagyipari tömegtermelés. De amíg Amerikában, a korlátlan szabadverseny s egyéni szabadság hazájában a nagyipari tömegtermelés természetes és organikus fejlődésnek az eredménye, kétséges, hogy lehet-e Oroszországot industrializálni, amely természeti alkatánál fogva agrárjellegű, az iparnak és gépkultúrának pedig tradíciói nincsenek. 1933-ban kellett volna az ötesztendős tervnek befejeződnie, de a végrehajtás folyton akadályokba ütközött. Ami eredményt eddig az industrializálás terén elértek, annak köszönhető, hogy a vállalatokat jelentékeny részben kapitalista országok finanszírozták és hogy busás fizetésekkel átcsalták Oroszországba a kapitalista országok mérnökeit és gyáripari szakembereit.

Az ötéves tervnek — mint Sztálin a kommunista párt 1933 januárban tartott kongresszusán kifejtette —, célja az volt,

hogy az elmaradt orosz ipart modern nagyiparrá fejlesszék, az eddigi túlnyomólag mezőgazdasági államot iparivá változtassák át, s kiküszöbölve teljesen a kapitalizmust, felépítsék a szociális államot, aminek egyik fontos feltétele a kis mezőgazdasági egységek átalakítása nagy kollektív mezőgazdaságokká. A földművelés nem nagyon fejlődött, mert Sztalinék az erőszakos iparosításra vetették rá magukat, és a parasztság letörése sem használt a földművelésnek. Az 1909—1912. években az összkivitel 70%-a mezőgazdasági termény; 1924—1933. években már csak 287%-a. Ugyancsak 1909—1912-ben 30%-át tették az egész kivitelnek az ipari termények. 1924—1933. években 71.3%-át. Ezek a számok világosan mutatják azt az óriási méretű átalakulást, amelyet a szovjet erőszakolt rá a cárizmus alatt még elsősorban nyerstermelő Oroszországra. Sztálin előadta jelentésében, hogy az ipari termelés megháromszorozódott, s az ötéves terv 93.7 százaléknnyira teljesült. Lehet, hogy ezek a számok túlzottak, de a külföldi statisztika is kimutatott annyit, hogy az ipar az egész nemzeti termelésnek 41.1 %-a 1913-ban, és 70.4%-a 1933-ban, az ötéves terv végén. A szénfogyasztás 1929-ben 41.8 millió tonna volt; 1932-ben 64.3 millió, 1934-ben 93.5 millió. A vas- és acélttermelés majdnem megkétszereződött. A szovjetkormány az indusztrializálásban feltétlen sikerrel dicsekedhetik; igazi siker-e ez, szilárd alapokon nyugszik-e az ipari termelés, milyen a minőség, kiállja-e külföldivel a versenyt, az természetesen más kérdés. A számok csak külső, nem igazi, nem tartós sikert jelenthetnek.

A szovjetkormány a mezőgazdaság terén több millió kisbirtokot megsemmisített az ötéves terv végrehajtása során, s ezek helyett ötezer szovjetbirtokot és készázezer kollektív gazdaságot létesített. A bevetett terület 1933-ig jelentékenyen emelkedett, s a megművelt földek 70%-a társadalmosítva van. A szovjetkongresszusi jelentések nem szeretnek megemlékezni arról, hogy milyen a terméseredmény, mekkora az állatállomány, milyen a földműveléssel foglalkozó népesség keresete és táplálkozása. 1928-tól 1934-ig a lóállomány 50%-kal, a marhaállomány 60%-kal csökkent. A világgazdasági válság igen nagy hatással volt Oroszország gazdasági életére is. A külföldre szállított orosz áruk értéke 1931-ben elérte a világháború előttit, attól fogva azonban 50%-kal zuhant. 1929-ben 482 millió aranydollar értékű árut vittek ki Oroszországból, 1934-ben 216 milliót.

Az új gazdasági rend, amelyet a szovjet az államterror minden elképzelhető eszközökkel igénybevételeivel megvalósított, az államkapitalizmusnak és az államszocializmusnak a szín-

tézise, nem kommunizmus, aminek hirdetik. A vállalatok, az ipari, a mezőgazdasági üzemek a kapitalista módszerek szerint termelnek, csak az állam tulajdonában vannak, s a munkások, a hivatalnokok az állam alkalmazottai. A termelt javak szétosztása szintén állami feladat, úgy, amint ezt az államszocializmus hirdeti.

A szovjet lassanként kibékült Európával, a nagyhatalmak elismerték, és felvették vele a diplomáciai kapcsolatokat. Elismerte Németország, Olaszország, majd 1924-ben Anglia; 1933-ban az Egyesült Államok ismerték el és léptek vele szorosabb kapcsolatba a mindkettőjüket fenyegető japán veszedelem miatt. 1934 tavaszán Olaszország közbenjárására elismerte a Szovjet-Oroszországot Magyarország is. A népbiztosok kormánya kezdetben Ázsiára vetette rá magát, ott agitált, ott hirdette a bolsevizmus eszméit, Ázsia népeit lázította Európa ellen, s úgy látszott, Oroszország szakít Európával. De egyszer csak beállott itt is a nagy fordulat: 1934 szeptember 17-én a szovjet belépett a Népszövetségbe, ezzel visszatért Európába. Mint állig felfegyverzett ország, a világpolitikában igen nagy tényező, ezért keresik barátságát a Németországtól féltő Franciaország meg Anglia. 1935 tavaszán Edén angol külügyminiszter látogatott el a proletárdiktatúra fővárosába, utána Laval francia miniszterelnök.

Sztálin (családi nevén Djugashvili) 1926 óta, amikor Trockijt, Zinovjevvet, Kamenevet eltávolította a kormányból, tejhatalmú diktátor. A világ második legnagyobb birodalmának korlátlan hatalmú kormányzója, 1879-ben a vadregényes Kaukázusban, Baku vidékén, Gori faluban pillantotta meg a napvilágot, azon a vidéken, ahol egy sereg őskultúra-maradvány és hagyomány találkozik össze s ahol máig élnek a nagy pusztítókhöz Dzsingisz khánhoz és Tamerlánhoz fűződő emlékek. Papnak készült, de Marx munkáinak olvasásán kapták rajta és a tifliszi szemináriumtól kizárták. Ekkor kezdődött meg kalandos életpályája. Belépett a szocialista pártba s egyik legtevékenyebb tagja lett a sötét orosz alvilágnak, amely 1917-ben megsemmisítette a cárizmust. 1903 óta összekötöttesben állott Leninnel, ő szervezte meg a kaukázusi bolsevista csoportot, közben megismerkedett a szentpétervári börtönnel, utána Szibériával. Lenin halála óta (1924 január) övé a főhatalom Oroszországban, minden nagy kérdésben az ő szava döntő. Kíméletlenül végrehajtani a kommunista társadalmi és gazdasági programot, legázolni mindenkit, aki a végrehajtásnak útjában áll, iparosítani Oroszországot, — ez volt Sztálin jel szava. Az ő elgondolása az öt éves terv is.

A szovjet, mint a Népszövetség tagja, beleszól az európai politika intézésébe, de továbbra is kettős arca van mint régen, politikája kettős irányú: Európa felé hirdeti a békét, a közeledést, a kiengesztelődést, de közben a moszkvai Komintern folytatja a földalatti agitációt, szítja a világforradalmat, mint azt a spanyol polgárháború eseményei mutatták. Sztálin nem mondott le a világforradalomról, de elsősorban mégis orosz imperialista, ebben alig különbözik koronás elődeitől, a cároktól, s emiatt szövetkezett össze ellene a kommunista alvilág, melynek fejeit (Kamenevet, Zinovjevét) 1936 őszén másvilágra küldte.

Oroszország fegyverkezik hatalmas arányokban, roppant erős szárazföldi hadsereget tart fenn és óriási repülőflottát. Kiépítette kettős vágányúvá a szibériai nagyvasutat, és Blücher tábornok parancsnoksága alatt igen erős szovjethadsereg vigyáz Japánra. A hadügyi népbiztos (Vorosilov) 1934 óta a hadseregfőparancsnok. 1936 júniusában került nyilvánosságra az új szovjet-alkotmány, melyet az orosz sajtópropaganda úgy harangozott be, mint valami új Emberi jogok deklarációját s a „teljes demokrácia” kezdetét. Az új alkotmány azonban nem sokat változtatott az orosz állami és társadalmi szervezeten, melyet minden idők legvéresebb forradalma hozott létre két évtizeddel ezelőtt. Az orosz állam továbbra is „a munkások és parasztok állama”, ahol „a hatalom összessége a városok és falvak dolgozóié, a dolgozók szovjetjeinek személyében”. Az államnak ez a fogalma nem egyeztethető össze a szabadság, az egyenlőség, a demokácia nyugateurópai fogalmával. Az összes termelőeszközök továbbra is az állam tulajdonában maradnak, az új alkotmány csak annyiban jelent haladást, hogy elismeri a kisparaszt- és a szövetkezeti tulajdont. Az államhatalmat a Szovjetunió legfőbb (kétkamarás) tanácsa képviseli, melynek tagjait a helyi szovjetek négy esztendőre választják. De még ennél is nagyobb hatalom az „elnökség”; valóban ez az állam életét irányító legfőbb szuverén. Az elnökség áll a főtanács elnökéből, négy alelnökből, harminc tagból. Ez a testület hívja össze a kétkamarás legfőbb tanácsot, ez hirdeti ki a törvényeket, semmisíti meg a népbiztosok tanácsának határozatait, nevezi ki a népbiztosokat, gyakorolja a kegyelmi jogot, felügyelete alá tartozik a hadsereg, dönt a háború és béke kérdéseiben. A „sztálini alkotmány” szerint „a vallási kultuszok gyakorlásának szabadsága és a vallás elleni propaganda szabadsága, minden polgárnak meg van engedve”. Oroszország az új alkotmány életbeléptetése után is marad, mi volt, Lenin proletár-osztályállama.

BULGÁRIA ÉS GÖRÖGORSZÁG,

Bulgária I. Borisz király erélyes kormányainak vezetésével meglehetősen kiheverte a veszített háború csapásait. Az ország 1912 óta rengeteget szenvedett. A Balkán-háborúkban Bulgária hozta a legnagyobb véráldozatot, neki köszönhető a Balkán-szövetség a Törökországon aratott győzelmet, a zsákmányra éhes szomszédai mégis rárontottak, kifosztották, újonnan szerzett területeinek nagy részét elszedték. A békekötés óta állandó volt a zűrzavar az országban. A Sztambulinszki-féle félbolsevista parasztdiktatúrát a Cankov-féle fasiszta kormány követte, de ez sem hozott belső megnyugvást, s nem tudta helyreállítani a belső rendet Malinov és Musanov sem, aki a demokraták élén kormányzott. 1934 tavaszán Georgien ezredes államcsínyt szervezett és a királytól kikényszerítette a katonai diktatúra elismerését. A parlamentet eltörölték, a törvényhozás munkáját 75 kinevezett és 25 rendi alapon választott képviselő végezte. Georgien 1935 februárjáig maradt hatalmon; utóda Tosew Iván lett, akit már novemberben Kiosseivanov György, az addigi külügyminiszter követett.

Bulgáriánál is kevésbé megszilárdultnak látszik Görögország, annak ellenére, hogy a szövetségesek jóvoltából elég bőven részesedett a győzelem áldásaiban. Miután a „Nagy-Görögország” délibábja a törökök győzelme folytán szétfoszott, forradalmak és trónválság követték egymást. A görög nép a kisázsiai vereségért Konstantin királyt tette felelőssé és 1922 szeptember 27-én lemondásra kényszerítette. Utóda legidősebb fia, György lett, a hatalom azonban a pártok és a vezérek kezébe került. Ezek az áldatlan, felfordult állapotok 1925 júliusáig tartottak, amikor egy tisztí összeesküvés Pangalos tábornokkal az élén, kikiáltotta a katonai parancsuralmat és a királyt elmozdította. Pangalos uralma sem tartott sokáig; a következő esztendő nyarán egy másik tábornok, Kondilisz követte. Kondilisz jó vezetőnek és nagybóttíllú államférfiúnak bizonyult. Helyreállította a feltétlen állami tekintélyt, majd előkészítette a talajt a száműzetésben élő II. György király visszatérésére, ami népszavazás útján meg is történt 1935 novemberében. Az új királyság első kormányát Metaxas alakította meg, a győztes rojalisták vezére, aki először parlamentáris és demokratikus módszerekkel kísérelte meg a kormányzást. Ez azonban neki éppen úgy nem sikerült mint elődeinek. Megmozdultak a köztársaságiak, a munkások

Athénben és Pireusban kimondták az általános sztrájkot, mire Metaxas 1936 augusztus 5-én a királlyal egyetértve feloszlatta a parlamentet s azóta a parancsuralmi rendszer szerint kormányoz.

TÖRÖKORSZÁG.

A balkáni országoknál sokkal több érdekességet nyújt és több figyelmet érdemel az új Törökország. Ezt az országot a békeszerződések készítői valósággal halálra ítélték, nem számolva azzal, hogy ott már a XIX. század második felében megszületett az életakaratnak új formája: az ifjútörök mozgalom. A nehéz időkben nemzetvezér is támadt Kemal Atatürk pasa személyében, aki az új Törökország megteremtésében ugyanazt a szerepet tölti be, amit a nyugati népek gondviselészerű államférfiai és hősei. Nagy egyéniségek a török nemzet történetében nem ritkák. A szultánok között három is van, akiket a világtörténelem legnagyobb uralkodói közé sorolhatunk: II. Mohamed, Konstantinápoly, II. Szelim, Egyiptom meghódítója, II. Szülejman, a nagy törvényhozó és szervező. Az új Törökország megteremtője is közbük tartozik. Kemal Atatürk (született 1881-ben, Szalonikiban) kitüntette magát már a világháború alatt, de akkor a hiú Enver pasa nagyravágyása miatt tehetségéhez mérten nem érvényesülhetett; csak az összeomlás után érkezett el az ő ideje, midőn Törökországot csak egy rendkívül erős akarat, egy nagy egyéniségnek teremtő tevékenysége menthette meg a végső katasztrófától.

Az ifjútörökök, akik a sèvres-i békeszerződés kegyetlen végzéseibe nem nyugodhattak bele, Erzerumban Musztafa Kemal köré sereglettek; megalakították az első török nemzetgyűlést, s miután kimondták, hogy ez a török nemzet szuverén testülete, megkezdték a nemzeti ellenállás megszervezését (1919 szeptember). A török nemzetgyűlés kimondotta, hogy a kalifátus hatalmát megdönti, s megszünteti a fizikailag, erkölcsileg degenerált VI. Mahmud szultán uralmát, aki a nagyhatalmak kapzsiságának teljesen szabad folyást engedett. A nemzetgyűlés Erzerumból Ankarába költözött át, amelyet fővárosnak nyilvánítottak, s az új választások után proklamálta Törökország függetlenségét. Kemal Oroszországgal lépett diplomáciai összeköttetésbe, amely a török hadsereget ellátta hadiszerekkel. A szervezés munkája elég gyorsan haladt előre; alig két esztendő múlva (1921 augusztus végén) az új török hadsereg Sakariánál az előrenyomuló görögöket döntőleg megverte. Kemal nemzeti hős lett, neve egyszeriben be-

járta a világsajtót, a hatalmak pedig, elsősorban Anglia, a görögök támogatója, kénytelenek voltak az ifjútörök mozgalommal számolni.

Kemál, ugyanúgy, mint Mussolini, a legkitűnőbb, leghasználhatóbb emberekkel vette magát körül. Ankarában, az ország közepén, olyan központot teremtett, amelyet a nagyhatalmak meg sem közelíthettek. Sem Anglia, sem Franciaország nem gondolhattak ebben az időben háborúra belső viszonyaik miatt. A francia kormány 1921 őszén Franklin-Bouillont küldte a török fővárosba, hogy Kemállal külön békéről tárgyaljon. Közben Kemál az új Törökország egész haderejével a görögök ellen fordult és 1921. év őszén Szmirna elfoglalásával tiszta helyzetet teremtett. A lausannei béke, melyben a sévresi szerződés rendelkezéseit revízió alá vették, a szentnek és sérthetetlennek hirdetett párizsi békeművön az első nagy részt ütötte.

Most következtek a reformok. Kemál megszüntette legelőször a szultánság hatalmát; először a világi, azután az egyházi hatalmától fosztotta meg a szultánt, majd eltörölte a mohamedán vallás házassági rendelkezéseit. A nemzetgyűlés többségére támaszkodva, kíméletlenül európaizálta az országot; a törvénykönyvet svájci mintára szerkesztették meg, az arab betűket kiküszöbölték a mindennapi használatból, s behozták a latin írást; mindezt végül európai naptár és az európai mértékrendszer követte. Kemál a reformok terén elment a legvégsőig, megsemmisítette a régi mohamedán világot, még külsőségeit sem kímélve (turbán- és fezziselet megtiltása). A vallást a kemalisták nem üldözik, de közömbösek vele szemben; a vallást náluk a nemzeti hivatásban való hit pótolja. Az ifjútörökök fanatizmussal terjesztik a nyugateurópai kultúrát s úgy látszik, hogy a Jókai-regények színeiben pompázó, romantikus Törökországa örökre eltűnt.

A külpolitika intézésében a török nemzet mindig sok jártasságot, leleményt, tehetséget árult el, már a régibb időkben is, amikor először lépett kapcsolatba Európa nemzeteivel. Ugyanezt elmondhatjuk az új Törökországról is, amely megszilárdulását nagyrésztben Atatürk Kemál és kormányai nem mindennapi diplomáciai művészetének köszöni. Kemál megszakított az izlammal és a pánizlalizmussal minden kapcsolatot és legelőször a Szovjet-Oroszország barátságát és támogatását sikerült megszereznie, s mindent elkövetett, hogy az európai államok rokonszenvét megnyerje. Még az ősi, halálos ellenséggel, Görögországgal is kibékült. A kormány rendezte az ország viszonyát Franciaországgal, Németországgal, Perzsiával, baráti kap-

csolatba lépett Itáliával. Legbelsőbb kapcsolatai azonban a bolsevista Oroszországgal vannak, amely odaadóan támogatta Törökországot a békekötések utáni nehéz megpróbáltatások idején. Csicserin orosz népbiztos és Tefik Rüsdi török külügyminiszter 1922-ben Odesszában államaik nevében szövetségi szerződést kötöttek. 1932 óta az ország tagja a Népszövetségnek, s azóta a mozgékony Rüsdi Arras külügyminiszter résztvesz minden fontosabb nemzetközi értekezleten. Mennyire érdek- és reálpolitikát űz Törökország, legjobban a Görögországhoz való közeledés mutatja. Kemál és Izmet miniszterelnök Venizeloszt Ankarában nagy ünnepséggel fogadták, s miután a béke és barátság összes külső jeleivel elhalmozták, 1930 június 10-én aláírták a török-görög barátsági szerződést, amely a sokszázados, 1453-ban, Bizánc elestével kezdődő nagy pernek végét vetette.

IV.

AMERIKA ÉS ÁZSIA.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK, miután győzelemre segítettek a szövetségeket, visszavonultak az európai politikától; kormányuk nem írta alá sem a versaillesi, sem a többi békeszerződést, s nem lépett be a Népszövetségbe, melyet Wilson alkotott. Politikust még nem hagyott cserben nemzete olyan ridegen, szinte csúfosan, mint Wilson elnököt. Pártja, a demokrata párt 1920 novemberében kisebbségben maradt és a republikánus párti Harding szenátort választották meg elnöké. Az elmúlt tizenhét esztendő folyamán Amerika a világpolitikában sajátos, amerikai szempontból azonban érthető magatartást tanúsít. Elvben nem vesz részt európai ügyekben, de a fontos nemzetközi értekezletekre rendszerint megfigyelőt küld. Az amerikai közvélemény visszatért a Monroe-tanhoz és attól tart — a nagy tanulság után nem is ok nélkül —, hogy reánézve csak baj származhatik abból, ha Európával ismét szorosabb kapcsolatba lép. Egy időben úgy látszott, hogy az Unió csatlakozik a hágai nemzetközi bírósághoz, Coolidge elnök, Harding utóda azonban 1926 novemberében ezt a gondolatot is a leghatározottabban elutasította. Teljes visszavonulás ma lehetetlenség; a „splendid isolation” álláspontjának vége; nagy kérdések vannak, melyek állandóan érdeklők és foglalkoztatják a világ összes népeit. Szovjet-Oroszország hadat üzent a polgári társadalomnak, mégis elküldi képviselőjét minden nagy nemzetközi kérdés tárgyalására és belépett a Népszövetségbe.

Az Egyesült Államok népe az elkülönüléssel rokonszenvez, a kormány mégis többízben fellépett mint kezdeményező. Harding elnök 1921 júliusában értekezletre hívta össze Washingtonba a tengeri nagyhatalmakat, Nagy-Britanniát, Franciaországot, Olaszországot, Kínát, Japánt, hogy meg-

beszéljék a leszerelés, s elsősorban a tengeri leszerelés általános feltételeit. Az értekezlet, melynek programmpontjai között elsősorban a távol Keletnek a leszerelés kérdésébe való bekapcsolása szerepelt, 1921 november 12-én kezdődött és a következő évben, február 6-án ért véget. A szárazföldi leszerelés szóba sem került, a tengeri leszerelésről szóló washingtoni egyezmény azonban az öt érdekelt nagyhatalom között létrejött olyképen, hogy 5:5:3:2: 2-ben állapították meg az amerikai, angol, japán, francia, olasz hajóhad arányszámaikat. Kimondták, hogy a megállapodás 1931-ig érvényes. Kellogg államtitkár 1928-ban Briand-nal együtt elkészítette a róluk elnevezett paktumot, amely elveti a háborút, mint a politika folytatásának eszközét. Jelentősége nem túl nagy, de lebecsülnünk sem szabad, mert az első nemzetközi egyezmény az emberiség történetében, amely elítéli a háborút. Hoover elnök 1931 júliusában döntőleg szólt bele Európa pénzügyi kérdéseibe azzal az indítványával, hogy Németország egyeztetős moratóriumot kapjon a jóvátételi fizetésekre (Hoover-terv). Amerika tehát nem tudja magát elszakítani Európától politikailag.

Sokkal nagyobb mértékben sikerült az Egyesült Államoknak elkülöníteni magukat Európától társadalmilag. A világháború előtt több mint félévszázadon keresztül egy nagy emberáradat mozgott az Óceán két partja között és az Egyesült Államok népessége állandóan új nagy tömegeket vett fel, magába szippantotta az európai társadalom szerencselovagjait, vállalkozó szellemeit, kitűnő, elsőrangú munkásanyagát, amely vagyont akart szerezni a dollárok hazájában, és kitagadottjait. Ez a folyamat a háború után megszűnt; az Egyesült Államok kormánya olyan szigorú kivándorlási kontingenst állapított meg s a kivándorlási rendelkezéseket olyan kíméletlenül végrehajtja, hogy a kivándorlás nem számít többé.

A GAZDASÁGI ÉLET A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

A világháború a legnagyobb hatást az Unió gazdasági életére gyakorolta. Külkereskedelme 1914 előtt még szerény méretű, az európai háborús bonyodalom kezdetétől fogva azonban hallatlan arányokban gyarapodott. A nagyvállalatok gyorsan átadomultak az új konjunktúrához és Amerika a készárúknak, a nyersanyagoknak roppant mennyiségét szállította át az Óceánon, hogy a hadviselő entente-hatalmak megsokszorozódott szükségleteiket fedezhessék. Ezt a háborús konjunktúra folytán megnövekedett termelést igyekeztek a békekötés után tovább fenntartani az Egyesült Államok gazdasági hatal-

másságai. A békekötések után a vállalatok ismét csodás gyorsasággal átalakultak, s 1922-ben a prosperitásnak olyan új időszaka kezdődött, amely messze felülmúlta az 1914-iket is. Az 1914 előtti körülbelül 1 milliárd dolláros kivitel már kezdetben megkétszereződött; a tudományos üzemvezetés — a scientific management — tökéletességének majdnem tetőfokát érte el, s azt hitték, hogy az új korszak áldásainak sohasem lesz vége. Az optimista Ford új világnak a kezdetét emlegette, s egyik munkájában azt írja, hogy a megerőltető testi munka nehéz századai után a mechanizált termelés paradicsoma következett el az emberiségre. A munkások jóléte is nagymértékben fokozódott; közvetlen 1929 előtt 700 millió dollárra becsülték az ipari munkásság tulajdonában levő részvények értékét. A búzatermelés mennyisége 1922—29 között 58 százalékkal nagyobb, mint 1914 előtt, a kukoricatermelése 35 százalékkal, a gyapoté 49 százalékkal. Ez az időszak volt az, amikor a detroiti Ford-üzem naponta átlag 8000 gépkocsit állított elő. A válságnak természetesen be kellett következnie abban a pillanatban, amikor a termelésfölösleget átvevő országok a gazdasági autarkiára tértek át. Amint Oroszország ismét megjelent a világgpiacokon, azonkívül a vásárló országok felvevőképessége csökkent, az Egyesült Államok gabonakészletei eladatlanul maradtak. A gazdasági válság, amely egyúttal a világgazdasági válságnak is kezdete, 1929 októberében a newyorki tőzsdeösszeomlással kezdődik. Hoover, az akkori elnök, napirendre tért felette, azt mondván, hogy mindez semmi, egy kis tőzsdei láz az egész, gyorsan el fog múlni, mert az ország gazdasági élete egészséges. A gazdasági hatalmasságok úgy fogták fel a tőzsdei katasztrófát, hogy az nagyobb forgószél volt, melynek hatásai gyorsan elenyésznek. Csak-hogy a tőzsdei összeomlás kezdet volt, csak előjátéka az év végén már minden termelési ágban mutatkozó válságnak. A nagy gabonatermelő országok — az Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Ausztrália — 1925-ben már 30 millió métermázsa felesleges búzát termeltek, 1929-ben már 122 milliót; ez a szám 1933-ban 180 millió métermázssá emelkedett. A fogyasztáshoz képest ez nem túlnagy mennyiség, de éppen elegendő volt ahhoz, hogy az árakat lenyomja. A mezőgazdaságnak ez a súlyos válsága magával rántotta az Egyesült Államok iparát, melynek a körülbelül 50 százalékot kitevő agrárnépesség a főfogyasztója. Soha nem álmódott vállalkozás, jólét, profithajszó, csodás fellendülés, mely 1921—22-ben megkezdődött, 1929 őszen egyszerre véget ért, s a rossz konjunktúra

és a vele járó szegénység sötét napjai következtek az Unió jóléthez szokott népére.

Hoover elnök kapkodott ide-oda, félrendszerabályaival nem ment semmire, s a pártjához tartozó trösztvezérek és egyéb gazdasági hatalmasságok is tehetetlenül állottak a félelmetesen közelgő gazdasági katasztrófával szemben.

ROOSEVELT ELNÖK KÍSÉRLETE.

Wilson bukása óta a republikánus párt volt uralmon, megszakítás nélkül 1932-ig. Hoover elnök tehetetlensége miatt ismét a demokraták napja virradt fel, s a párt jelöltjét Franklin D. Rooseveltet, a nagy Rooseveltt unokaöccsét választották meg elnöknek, aki merész gazdasági programjával és ígéreteivel nyerte meg a választók kezét, ő vette át a hatalmat 1933 márciusában.

Az új elnök nem meggondolatlanul, nem ötletszerűen kezdte meg a reformművet, melyet a választási kampányban megígért. A gazdasági válság alatt jól átgondolt, nagyszabású újjáépítési tervet készített, mely könyvalakban is napvilágot látott ilyen címmel: „Looking forward” (Előretétekintés), s mielőtt elnökké megválasztották volna, gazdasági nézetei eléggé ismertek voltak. Ő is az Unió individualista hagyományaiban nőtt fel és hazájának történetét, annak elméletét, s állambölcséleti alapjait kitűnően ismeri. Az Unió másfélévszázados nagy tradíciója a gazdasági és politikai szabadság. Ez a régi, puritán, vallásos eredetű tanításokban gyökerezik, és Amerika szabad földjén érte el legtisztább, legtekélyesebb formáját. Másfél évszázaddal ezelőtt, amikor az alapítók azon gondolkodtak, milyen intézményekkel rögzítsék meg az új államot, két nézet állott egymással szemben: Hamiltoné, aki erős, autokratikus központi hatalmat akart, és Jeffersoné, aki szélső demokráciát és decentralizációt követelt. Az Egyesült Államok népe a mai demokratikus, helyi önkormányzaton felépült alkotmány mellett döntött. Rooseveltt munkájában ebből a nagy elvi harcából indul ki, s azt írja, hogy midőn a két nagy férfiú nézetei szemben álltak egymással, az Unió még hatalmas, gazdaságilag egyáltalán ki nem használt új terület, amelyen szinte korlátlan gazdasági lehetőségek nyíltak. Szükség volt ezért mennél korlátozatlanabb gazdasági szabadságra, hogy mennél jobban kihasználhassák az új államnak akkor még ismeretlen nagyságú termelő erőit. A XIX. század folyamán a gazdasági élet területén az Unió lett a legelőrehaladottabb társadalma a világnak. Ámde a kormányzás módszerei semmit nem változtak, annak dacára, hogy roppant átalakulá-

son mentek keresztül azok az életviszonyok, amelyek között annak idején az alkotmány és a demokratikus berendezkedések megszülettek. Épségben maradhatnak-e továbbra is ezek a régi berendezkedések, megfelelnek-e azok még mindig az Egyesült Államok megváltozott viszonyainak?

Roosevelt szerint a nagy találmányok, az ipari termelés tökéletesedése, a népesség roppantarányú gyarapodása, a csaknem korlátlan szabadság légkörében olyan új gazdasági intézményeknek adtak életet, amelyek ma már ellentétben állanak a szabadság gondolatával és nem szolgálják többé a jólétet. Hiába tiltotta el annak idején a Sherman Act a trösztöket, azok vígan felburjánzottak, kezükbe került a politikai hatalom is, öncéllá váltak, s alárendeltek nekik mindent, mind az egyes ember jólétét és munkáját, mind az ezek felett álló nagy államérdeteket. A trösztök megfojtottak minden szabadságot — írja Roosevelt. — Ha ez az elhibázott, torzirányú fejlődés tovább tart, a gazdasági hatalmasságok jobbágyaivá süllyed mindenki, s hova-tovább egy tucatnyi nagy konszern kezében összpontosul minden vagyon és hatalom. Kifejti még az elnök, hogy a gazdasági élet régi szervei nem alkalmasak arra, hogy segítsenek a bajokon. Ezek a gazdasági hatalmasságok minden mástól függetlenül, önkényesen szabták meg a termelés módját, a fogyasztás mikéntjét, a munkabért, a szállítási díjakat, szóval saját kényük-kedvük szerint döntöttek a társadalom minden életkérdésében, természetesen saját érdekeiket és hasznukat tartva szem előtt.

Roosevelt alapelve az, hogy a jövőben többet kell törődni a fogyasztóval, kevesebbet a termelővel. Ez a cél pedig csak úgy érhető el, ha a gazdasági életnek egész területére, magának a termelésnek és a fogyasztásnak minden ágára kiterjesztik az államhatalmat. Az államhatalom lépjen a gazdasági oligarchák hatalmának a helyébe.

Az Egyesült Államokban 1933 első hónapjaiban valóban a gazdasági összeomlás réme fenyeget, és Roosevelt elnök, amikor 1933 március 4-én hivatalba lépett, kétségbeejtő feladultságban találta a 120 milliós köztársaságot. 1929 óta 50 százalékot tett ki az átlagos áresés. A szénbányák és a vasipari üzemek harmadrészre leszállított erővel dolgoztak. A bankok ezrei buktak meg, és a nagy prosperitás idején jómódhoz szokott lakosságnak közel egyharmada támogatásra szorult. A munkanélküliek száma túllépte a 12 milliót, amikor az új elnök, Hoover terhes örökét átvette. A válságot megérezte az államháztartás is, melynek számadása 500 millió dolláros hiánnyal zárult. Chapin, az Egyesült Államok kereskedelmi

minisztere mondotta március első napjaiban, hogy olyan gazdasági bajok szakadtak az Egyesült Államokra, amelyek közelebbről érintik a nemzet életét, mint a világháború. A pénzügyi válság szinte óráról-órára súlyosbodott. Március első napjaiban közel 30 állam korlátozta a bankforgalmat és a betevőroham már a newyorki nagybankokat is kikezdte. Szó volt arról, hogy elrendelik az egész országra kiterjedő bankzárlatot is. A federal-rendszerhez tartozó newyorki bankok egy hét alatt 44 millió dollárbetétet vesztek. Az infláció jelei is kezdtek már mutatkozni. A bankok aranyvesztesége százmilliókra emelkedett, s a válság már az Egyesült Államok egész nyugati részére is kiterjedt. Ilyenek voltak az állapotok Roosevelttel hivatalbalépésekor. Az Egyesült Államok hivatalos statisztikája szerint a nemzeti jövedelem több mint 81 milliárd dollárra rúgott 1929-ben, s ez az összeg 48.9 milliárdra zuhant le az 1932. év végéig.

Roosevelt azzal kezdte meg nagy reformművét, hogy enyhítette a farmerek adósságterheit. Az Egyesült Államok farmerjeit gyötörte meg legjobban a gazdasági válság, amely tulajdonképpen az agrárválsággal kezdődött. Az adósságterhek csökkentését háromféle módon érte el: moratóriummal, adósságleszállítással, a pénzügyi lerontásával. Miután a kongresszustól teljhatalmat kapott, rögtön hozzáláthatott a gazdasági újjáépítés művéhez, amit azzal kezdett meg, hogy minden átmenet nélkül letért az aranyalapról; a világ legjobbnak tartott értékmérőjét lerontotta abban a hiszemben, hogy a pénz az őről szolgálóvá teszi, s ily módon megszabadítja az országot a dollár zsarnokságától. Az elnök azt hitte, hogy a pénzügyi lerontással rögtön eléri a nyersanyagárak emelkedését, ez pedig a munkanélküliség csökkenését vonja maga után. A farmerek régóta követelték a pénzügyi lerontását abban a hiszemben, hogy ezzel elérik terményeik áremelkedését. A dollár lerontása után azonban nem igazolódott az elnök optimizmusa: az árakban még nagyobb fejtelenség állt elő, a nyersanyagárak emelkedtek valamelyest, de a pénzügyi lerontás nem fokozta a kivitelét. Az Egyesült Államokban 50 millió ember élt közvetlenül a földből és közvetve még vagy 10 millió. A mezőgazdasági termények árai 1933-ban, amikor az elnök a hatalmat átvette, 40 százalékkal voltak alacsonyabbak az 1914-i áraknál, ugyanakkor az iparcikkek árai 90 százalékkal voltak nagyobbak, mint 1914-ben. Az elnök, hogy az agrárakat is emelje, nagy területeket — sok millió hektárt — kikapcsolt a termelésből, a farmereknek pedig rengeteg kedvezményt adott. Leszállította a kamatot, csökkentette az adókat, szabályozta újból az agrár-

vámokat, hogy lehetőleg a belső piac fogyassza el az ország minden mezőgazdasági terményét. Mindezekkel az intézkedéseivel azonban csak igen szerény mértékben tudott segíteni az agrárnépesség rendkívül súlyos helyzetén.

Hatalmas bürokratikus szervezet létesített: National Recovery Administration-t (N. R. A.), és a következő évben, az újjáépítés második évében, a híres agytrösztől támogatva, fiatalos lendülettel és hittel fogott hozzá ígért reformművének végrehajtásához. A „new deal”, ahogy az újjáépítési korszakot általánosságban nevezik, hadüzenet volt a klasszikus gazdasági iskola „laissez faire” elvének. Az ipart az úgynevezett munkakódexek alapján szervezte újjá. Johnson tábornok, az N. R. A. ipari osztálynak vezetője, ezeket az ipari kódexeket rákényszerítette minden vállalatra és megállapította legelsősorban a munkabérminimumot. Kimondották, hogy a munkabérminimum 500.000-nél nagyobb lakosságú városban nem lehet kevesebb heti 15 dollárnál; ennél kisebb városokban 14 dollár 5 centnél, a 250.000-nél kisebb lakosságú városokban pedig 14 dollárnál. A munkaadók kénytelenek voltak elismerni a munkások szakszervezeteit, azokkal kellett megbeszélni a munkaidőt és a munkabért. Az állam beleszólt a termelés irányításába, beleszólhathatott még abba is, hogy valamely gyár milyen gépeket, vagy újításokat alkalmazzon, vehet-e fel kölcsönt vagy nem. 1933-ban és 1934-ben Rooseveltnagyon népszerű. A munkástömegek benne látták a régóta várt szociális apostolt, s egy darabig úgy látszott, hogy végre tudja hajtani merész terveit. Csakhogy a farmerek kárpótlása és támogatása milliárdokat emésztett fel, s megnövelte az államháztartás kiadásait. Sikerült csökkenteni a munkanélküliséget is; az 1932. év végétől az 1935. év közepéig 20 százalékkal esett a munkanélküliek száma, ami eredmény ugyan, de az elnök két évvel azelőtt tett ígéreteihez képest felette kevés.

EREDMÉNYEK.

Ért-e el az elnök kézzelfogható eredményeket? Az amerikai kísérlet elfogulatlan vizsgálói a kérdésre határozott igen-nel felelnek, csak az a baj, hogy a „new deal” eredményei korántsem kielégítőek; nem állnak arányban a cél elérésére fordított áldozatokkal és munkával. A gazdasági válság már 1932-ben elérte mélypontját, azóta több-kevesebb javulás mutatkozik csaknem minden országban. Nagybritannia, Oroszország a válságból meglehetősen kiláboltak, sokkal gyorsabban, mint az Egyesült Államok. Az elnök beszédeiben, nyilatkozataiban, cikkeiben gyors, kiadós javulást ígért, és propa-

ganda-útjain az 1929 előtti prosperitás helyreállítását vetítette a tömegek lelki szemei elé. Ha azonban összehasonlítjuk az 1935-i állapotokat az 1929 előtiekkel, azt kell mondanunk, hogy az Unió közgazdasága teljesítőképeség és jövedelmezőség tekintetében a többi országok mögött messze elmarad. Európa nyersanyagtermelése 1932-ben érte el mélypontját. Ebben az esztendőben a termelési index-szám 101 volt, amely az 1934. év végéig 11 l-re emelkedett. De ugyanakkor az Egyesült Államok nyersanyagtermelése 83-ról 76-ra hanyatlott. A kifizetett ipari munkabérek százalékos emelkedése az 1933—35. években jóval nagyobb Európában, mint Amerikában.

Az iparnak az elnök kísérletei alig használtak; az elveszett piacokat nem sikerült visszaszereznie. A külkereskedelem nem emelkedett, hanem ellenkezőleg: esett. A bevétel havi átlaga 1930-ban 255 millió dollárt tett ki; a kivétel havi átlagban 320 milliót; 1934-ben a bevétel havi átlagos 138 millió dollár, a kivétel 178 millió. Ha az ipari termelés 1929-iki eredményeit 100-nak vesszük, ez a szám az 1933 év első negyedében: 53; az 1934 év első negyedében 68; az 1935 év első negyedében: 75; az 1936 év első negyedében 83. Az emelkedés elég lassú. Az Unió külkereskedelmi forgalma 9496 millió dollár 1929-ben; 1935-ben csak 2541 millió. Az 1936-ik esztendő második felében nagy gazdasági fellendülés indult, váratlanul, olyan arányokban, hogy a mindig optimista amerikaiak már prosperitásról kezdtek beszélni. Az összes nagyvállalatok hatalmas összegű nyereségeket mutattak ki. A General Electric, az Egyesült Államok egyik mammutvállalata az 1936 év első kilenc hónapjában 26.5 milliós nyereséggel dicsekedett, az előbbi év megfelelő időszakának 17.2 milliós nyereségével szemben. Egyik kimutatás szerint a huszonhárom legnagyobb ipari vállalat az 1936 év harmadik évnegyedében 50 százalékkal nagyobb üzleti nyereséget ért el, mint az 1935 év megfelelő időszakában. A munkanélküliség az előző évi 9 millióról a nem hivatalos becslések szerint 3 millióra csökkent. Mennyiben érdeme az újonnan megindult prosperitás az elnöknek, s az ő gazdasági kísérletének, őt illeti-e ezért az elismerés, vagy az egész a hosszú ideig tartó rossz konjunktúra természetes visszahatása, — az megint más kérdés.

Az elnök nézetei emlékeztetnek Wagner Adolfnak, az államszocializmus megalapítójának tanításaira, aki azt hirdette, hogy az állam az erkölcsi szolidaritás legfőbb szerve, s nemcsak az a kötelessége, hogy az egyes embert az erőszak ellen megvédelmezze, hanem az is, hogy mennél több embert részesítsen a civilizáció áldásaiban; az államra hárul a munkások és munkaadók viszonyának szabályozása. Az elnök egye

bíráói szerint közel áll a bolsevistákhoz, mások szerint a fasisztáktól tanult legtöbbet, némelyek szerint a hitleristáktól. Valószínű, hogy az elnök gazdasági nézeteire az új kollektívizmusnak mind a három formája hatott, de őt egyikhez sem szá[^]míthatjuk. Rooseveltt a demokráciához nem nyúlt, terveinek végrehajtásához a kongresszustól kapott felhatalmazást; csak megrendszabályozta az ipari és a mezőgazdasági termelést, mindent felülről irányít és szab meg, bilincsekbe verte a kapitalizmust. Jobb szó híjján állami tervgazdaságnak vagy vég-sőkg vitt étatizmusnak lehetne nevezni az elnök rendszerét.

Terveinek végrehajtása közben az elnököt két nagy csapás érte. Az Egyesült Államok legfőbb bírósága először a National Recovery Act-ot bélyegezte törvénytelennek, amelynek alapján az ipari termelés reformját végrehajtotta, majd törvényellenesnek nyilvánította az Agricultural Adjustment Act-ot, amely szerint a kormány a különböző nyerstermékek feldolgozása után forgalmi adót szedhet. A legfőbb bíróság ezzel az ítéletével felrobbantotta a Rooseveltt-terv két tartó pillérét.

Őt ez nem rendítette meg; derűs nyugalmával, s rendületlen optimizmusával folytatja tovább kísérletét. Csak a friss erejű, az emberiség fiatalágát képviselő, gátlásoktól mentes Amerika alkalmas az ilyen kísérletekre. Bryce lord írja a következőket: „A kongresszusi pénzügyi rendszer alatt Amerika milliókat pocsékol el évenként, de gazdasága oly nagy, jövedelme oly rugékony, hogy nem érzi meg a veszteséget. Neki van meg az ifjúság dicső kiváltság a, s az a kiváltság is, hogy követhet el hibákat anélkül, hogy megszenvedné következményeiket.”

A LATIN-AMERIKA.

A PÁNAMERIKA-MOZGALOM.

Amerika latin országai a békekötések óta nem egyszer magukra vonták a világ figyelmét. A nemzetközi politikában közvetlenül nem igen vesznek részt, s nem számítanak túl sokat, de annál nagyobb súlyuk van a világgazdaságban mérhetetlen, ma már kihasznált természeti kincseik és nyersterményeik révén. Argentína 1929-ben 6,613.000 tonna búzát szállított ki külföldre; Brazília kávétermelése egy időben az egész földkerekség kávétermelésének 86 százalékát érte el, — 1929-ben több mint 12 millió métermázsát termelt.

A világesemények krónikáiban a latin országok a forradalmaikkal szerepeltek. A gazdasági válság következtében külföldi piacaik nagyrészt elvesztették, s a szertelen, vad spanyol tem-

peramentum a kívülről jövő csapás miatt az uralmon levő pártok és közhatalmak ellen lázadt fel, s rajtuk állt bosszút. 1929-től kezdve végig szántott a forradalom csaknem minden latin amerikai országon, s csak évek múlva viharzott el hosszú véres belső válságok után. Kitört az elégedetlenség először Mexikóban, amely éveken keresztül egyházpolitikai harcoknak is a színhelye, majd Argentínában, Brazíliában, Peruban, Chilében, végül az Atlanti Óceán paradicsomán, Kuba szigetén. Bolívia és Paraguay éveken keresztül viaskodtak egymással a Gran-Chaco területnek vitás részéért. Bolívia ezen a területen juthat a Paraguay folyóhoz, és ezen keresztül a tengerhez, a Paraguay állam viszont ragaszkodik hozzá főleg védelmi okokból. Argentína, Peru, Brazília, Chile éveken át közvetítettek, de 1933 májusában mégis kitört a háború. A Népszövetség öt tagú közvetítő és békéltető bizottságot küldött le, ugyanakkor megkísérelte a szembenálló felek kibékítését az Egyesült Államok kormánya is, de a bolíviai és paraguayi kormányok elutasították mindkét fél javaslatait.

A latin országok belső villongásainál a világpolitika szempontjából sokkal nagyobb jelentőségű a békekötések óta egyre erősödő, nagy egységesítő törekvés, a pánamerikai mozgalom. Arról van szó, hogy az összes latin országok nagy államszövetséggé tömörülnének össze, s nagy germán fajú és kultúrájú köztársasággal, az Egyesült Államokkal teljes szolidaritásban a nagy amerikai egységet alkotnák. Az egységesítő törekvésnek minden kelléke megvan: azonos nyelv, faj, vallás, kultúra, s ami talán még ennél is fontosabb, a föld egy részén sincsenek meg olyan parancsoló módon azok a geográfiai, geofizikai tényezők, amelyeknek jelentőségére Kjellén mutatott rá a nagyhatalmakról szóló leírásában. A spanyol Amerika 19 államra bomlik szét, s valamennyi gyenge egymagában arra, hogy nagyobb politikai vagy gazdasági hatalom szerepét töltsse be, viszont roppant erőt jelentené az esetben, ha a portugál Brazíliával együtt egy nagy déli Egyesült Államokká összeszövetkezének. Egy nagy egység-gondolat megvalósítására Amerika rendkívüli mértékben alkalmas: két világtenger övezi, a másik két kontinenstől messze esik, nem könnyen keveredik velük összeütközésbe; s elősegíti az egység-gondolatot a faji homogenitás: az észak germán, a dél latin eredetű. A mai széttagoltság oka az, hogy a spanyolok a felfedezések után nem alakítottak nagy, egységes gyarmatot.

A pánamerikai gondolat már régen, száz évvel ezelőtt, a spanyol gyarmatok elszakadása idején felmerült, a mozgalom igazi megindítója, apostola azonban James G. Blaine, az Egye-

sült Államok egykori külügyi államtitkára. Ő hirdette, hogy mialatt az európai nagyhatalmak Afrikában, Ázsiában gyarmatosítanak, az Egyesült Államok Amerika országaival keressék a szorosabb kereskedelmi kapcsolatokat, az Unió legyen a mezőgazdasági jellegű latin országok ipari szállítója. Béke és barátság Amerika népeivel, — ez volt Blaine jelszava. Az ő kezdeményezésére gyűlt össze az 1889—90-iki Washingtonban tartott pánamerikai kongresszus, amelyen már a vámszövetség, a közös súly- és mértékrendszer kérdései is szóba kerültek. A pánamerikai kongresszus újból összeült 1901—02-ben Mexikóban, 1910-ben Buenos Airesben, 1923-ban Santiago de Chilében, de valamennyinél fontosabb az 1928-ban Havannában tartott kongresszus, amelyen Amerika összes államai résztvettek. Ezen a kongresszuson Machado kubai elnök elnökölt, s Coolidge, az Egyesült Államok elnöke is megjelent. Kimondták a kötelező döntőbíráskodást, elfogadtak egy határozatot, amely szerint együttes erővel munkálkodnak egymás jóllétén, s hozzájárultak a Kellogg-paktumhoz.

Az amerikai szolidaritás gondolata a Pánamerikai Unióban fejeződik ki intézményesen. Az Unió 1890 március 29-én Washingtonban alakult meg Blaine kezdeményezésére; tagjai a tagállamoknak Washingtonban levő diplomáciai megbízottai.

KÍNA.

A békekötések óta eltelt tizenhét esztendő legnagyobb és korszakosnak számító eseménye az ázsiai népek felszabadulása Európa uralma alól. Az ázsiai népek lelkében a világháború alatt olyan folyamat játszódott le, amelynek rugóit nem ismerjük. Európa elvesztette egykori tekintélyét. Anglia és Franciaország az imperializmus korában bevitték szellemüknek, munkájuknak azokat a termékeket, amelyekkel mi Ázsiát messze túlhaladtuk, bevitték a gépeket s megismertették velük a mi kényelmi berendezkedéseinket s ugyanakkor beoltották Ázsiát az európai politikai szellem termékeivel is, mint amiók a demokrácia, parlamentarizmus, a munkásmozgalom, a szocializmus. Úgy látszik, hogy az ázsiai népek Európától annyit tanultak, hogy végre nagykorúakká nőttek s nincs szükségük az európai nemzetek gyámkodására. Kínában már a háború előtt megkezdődött a felszabadulási folyamat. 1907-ben Anglia és Oroszország a perzsa népnek tiltakozása nélkül oszthatták szét egymás között Perzsiát. Próbálnának ma hozzányúlni a perzsa nép függetlenségéhez. Azt látjuk, hogy egy új nemzeti imperialista folyamat indult meg Elő-Ázsiában, Szíriá-

ban, Irakban, ez folytatódik Afganisztánban, ennek részlet-jelensége az indiai mozgalom és a kínai nemzeti pártnak az idegenek ellen folytatott küzdelme.

Az ázsiai országok közül a közérdeklődést a legtöbbet Kína foglalkoztatja. Ez a hatalmas, területre nézve Európával egyenlő nagyságú birodalom, 1912 óta névleg köztársaság. Az 1923-i módosított alkotmány szerint a birodalmat öt évre választott elnök kormányozza, a törvényhozás munkáját a 264 tagú szenátus és az 596 tagot számláló képviselőház végzi. Az egyes becslések szerint több mint 400 millió lakosságú birodalom 18 tartományra oszlik s valamennyi tartománynak külön-külön a nép által választott helyi parlamentje van. Pápiron tehát Kína európai mintájú demokratikus köztársaság. A valóságban azonban rettenetes, véget nem érő polgárháborúnak a színhelye; több mint egy évtized óta harcol az észak a dél ellen és a polgárháború több ízben még egy veszedelmes kommunista színezetű parasztfelkeléssel is komplikálódott.

Az orosz szovjetpropaganda kezdetben teljes erővel rávetette magát Ázsiára, elsősorban Kínára. Nemzeti jelszavakkal próbálta meg felébreszteni a gyűlöletet Európa, főleg Anglia ellen s a kínai nemzeti mozgalmat ellátta fegyverrel, lőszerrel, viszont azonban a múlt esztendőben azt is láttuk, hogy a nacionalisták, miután megerősödtek, nemcsak emancipálták magukat az orosz befolyás alól, hanem ellene fordultak. A nemzeti- és állameszmét a nankingi kormány képviseli, uralma azonban csak mindössze néhány dél-kínai tartományra terjedt ki.

JAPÁN.

Japán a világháborúban mint Nagybritannia szövetségese vett részt, nem teljes haderejével s nem azért, hogy nagyobb áldozatot hozzon a szövetségesek ügyének, hanem csupán azért, hogy az európai nagyhatalmak mérkőzéséből hasznot merítsen. 1914 augusztus 14-én a kormány ultimátumot küldött Berlinbe és a Csingtao-terület rögtöni átadását követelte. Minthogy a válasz tagadó volt, hadat üzent Németországnak.

Csingtao a német csapatok szívós ellenállása után, november 7-én elesett és Japán a gazdaságilag fontos területet rögtön bekebelezte. Ha nincs világháború, az európai nagyhatalmak valószínűleg még sokáig nem ismerik el Japán ázsiai vezető hatalmi állását. Ezt a nagy alkalmat azonban Japán nem hagyhatta kiaknázatlanul. Amikor az Egyesült Államok 1917 tavaszán a központi hatalmakkal megüzenték a háborút, hogy hátukat a Csendes-tenger felől biztosítsák, tárgyalni kezdtek

Japánnal és november 3-án létrejött megegyezés értelmében elismerték a szigetország vezető szerepét. Az akkor már teljesen felfordult és belső háborúba bonyolódott Kína rögtön Japán befolyás alá került. Japán kormánya a béketárgyalásokon is résztvett, hogy új előnyöket s előjogokat biztosítson magának, a távol keleti kérdés rendezése azonban későbbre maradt, a washingtoni értekezletre.

A washingtoni értekezletet 1921 november 12-én nyitották meg s a nagyfontosságúnak ígérkező összejövetel célja az volt, hogy rendezze az ázsiai ügyeket s főleg az, hogy határt szabjon Japán mértéket nem ismerő terjeszkedésének. Az értekezlet a következő esztendő februárjában igen vékony eredménnyel zárult be. Már a tárgyalásokon kitörték az ellentétek Japán és az érdekelt nagyhatalmak között. A hatalmak szeretnék volna az akkor már aggasztóvá lett keletázsiai bonyodalmat elsimítani, de ahelyett még jobban összebonyolódtak a kérdések, élesebbé váltak az ellentétek Japán, Kína, illetve Japán és a nagyhatalmak között. A washingtoni értekezleten megerősítették Kína függetlenségét; kimondták, hogy a kínai birodalom önálló és Mandzsúriával együtt területi egységet alkot, hangsúlyozták újból a „nyitott kapu” elvét Kínában, végül megállapodtak abban, hogy a Csendes-óceán szigetein flottabázist egyik hatalom sem építhet. A washingtoni egyezménynek minden határozata papíron maradt és az egyezmény, amelynek az lett volna a célja, hogy pótolja az 1902-ben létrejött, de 1921-ben lejárt angol-japán szövetségi szerződést, olyan történeti emlékké vált, mint a háború előtti időkben a björköi vagy a pottsdami megállapodás. A japán veszedelem először közelebb hozta egymáshoz az Egyesült-Államokat és a Szovjetet, majd a Szovjetet és Angliát. Ennek a három nagyhatalomnak érdekei a távol keleti kérdésben egyformák s előreláthatólag mindig egységesen fognak fellépni Japán expanziója ellen.

Oroszország rögtön megkezdte a védekezést. Hogy Japán nyugatra irányuló terjeszkedése ellen védelmi bázist teremtsen, 1920-ban kicsikarta a nagykiterjedésű Mongólia tartomány függetlenségét, amit Kína 1924-ben, Japán pedig ugyanehezen 1925-ben ismert el. Azóta Oroszország teljesen bolsevizálta és katonailag megszervezte Mongóliát s ezzel igen nagymértékben megerősítette szibériai pozícióját. Japánt 1923 szeptember 1-én egy szörnyű és a történetben eddig páratlanul álló földrengés sújtotta, amelyben több millió ember pusztult el és rengeteg vagyont vált semmivé. A rettentő elemi csapás a hódító politikát néhány esztendőre megbénította. Közben

nagy belső pártharcok dúltak az országban. A haladópartok kikényszerítették a választójog reformját s 1925 óta minden 25 éves japán férfi szavazó. A nőkre a választójogot 1931-ben terjesztették ki. 1926 december 25-én meghalt Yoshihito császár, akinek uralma alatt Japán világhatalommá emelkedett, és utóda Hirohito lett.

JAPÁN ÉS MANDZSÚRIA.

Japán 1933-ban Mandzsúriát elszakította a kínai birodalomtól. Mandzsúria hatalmas, több mint 385.000 négyszögmerő földnyi kiterjedésű tartomány; jó éghajlatú, igen termékeny, ásványi kincsekben, főleg vasban, szénben eléggé gazdag. Őslakossága, a mandzsu nép, századokkal ezelőtt átvette Kína vallását és kultúráját s azóta teljesen kínaivá lett. Japán hatalmi törekvései Mandzsúriában nem újkeletűek, egészen 1905-ig a japán-orosz háborút bezáró portsmouthi békéig nyúlnak vissza, amikor a győztes Japán megkapta Koreát. A békekötés alkalmával megegyeztek abban, hogy Mandzsúria nagy vasútvonalai japán és orosz kézbe kerülnek. Az élelmes japán számára a koreai félsziget kitűnő támaszpontul szolgált. A vasútvonal kiépítésével egyidőben bevonult Mandzsúriába a japán ipar, a japán kereskedelem; egyre-másra alapították a gyárakat, létesítettek villamos- és gázműveket, úgy hogy az ipar és kereskedelem irányítása teljesen a japánok kezébe került. A japán bevándorlás azóta folyvást tart; 1931-ben 220.000 japán vándorolt ki Mandzsúriába. A békekötések óta a ritkán lakott tartományban tervszerű japán terjeszkedés folyik. A japán kormány megakadályozta annak idején, hogy a kínai kormány Angolországban és Amerikában vasútépítési célokra kölcsönt kapjon, de közben ő maga három esztendő leforgása alatt három nagy vasútvonalat épített. Minthogy az említett washingtoni egyezmény papíron maradt, Japán igen ügyesen kihasználva az európaiak féltékenységét, és Kína tehetetlenségét, tovább terjeszkedik az ázsiai kontinensen és minden alkalmat megragad Kína megalázására és megfélemlítésére.

A mandzsúriai tartomány elszakadására irányuló mozgalom 1931 őszen kezdődött. A japán kormány megbízottai addig dolgoztak, hogy a mandzsúriai alkotmányozó gyűlés, az angolok és amerikaiak nem kis megrökönyödésére, 1932 február 16-án a tartományt független állammá nyilvánította. Kimondták, hogy Mandzsúria alkotmányos köztársaság, ideiglenes kormányzó elnöknek a száműzött kínai császárt, Pu-ji-t hívták meg. Japán módszere Kínában és Mandzsúriá-

ban ugyanaz, mint az angoloké volt Indiában és Délafrikában. Először betelepülnek a kereskedelmi vállalatok, a bankok, megépítik a vasutakat, amikor gazdaságilag már minden jól elő van készítve, akkor megjelenik a kormány hadseregével.

Hiábavaló volt az európai nagyhatalmak és a Népszövetség minden tiltakozása, Japán azt mondta, hogy ő addig kétmilliárd yent (ötmilliárd pengő) fektetett be a tartományba, és az elhanyagolt, félbarbár Mandzsúriát a virágzásnak magas fokára emelte, neki tehát ott jogai vannak. Japánnak igaza volt: 1907-től 1929-ig a kereskedelmi forgalom meghúszszorozódott Mandzsúriában; 1907-ben még csak 152 gyára volt a tartománynak, 1933-ban már 800. Közben magát Japánt sem kímélték meg a belső zavarok. 1932 februárjában összeesküvők megölték Inouye pénzügyminisztert, 1932 májusában pedig Inukai miniszterelnököt. A politikai gyilkosságot titkos forradalmi szövetség követte el, amely a korrupció és a pénzhatalmasságok uralma ellen való elégedetlenséget juttatta ilyen módon kifejezésre. Május 25-én Saito alakított kormányt és július 29-én Usida külügyminiszter kihirdette Mandzsúria függetlenségét.

Mandzsúria függetlenné nyilvánítása óta a feszültség Oroszország és Japán között egyre nőtt, úgy hogy júniusban már Araki hadügyminiszter bejelentette a parlamentben a háborús veszély állapotát Japán és Oroszország között. A távol keleti kérdésben érdekelt nagyhatalmak, Amerika, Angolország és Oroszország Japán ázsiai előtörésével szemben szinte tehetetlenül állottak. A Népszövetség megbízásából egy küldöttség ment Mandzsúriába, hogy megvizsgálja a helyzetet, s a jelentés megállapította, hogy a feszültség előidézésében egyedül Japán a bűnös. Erre Japán válasza az volt, hogy 1933 március 27-én kilépett a Népszövetségből.

Kína tehetetlen Japánnal szemben. Az óriási, több mint 400 milliós lakosságú birodalom a legszörnyűbb fejetlenség színhelye a császárság bukása óta. Kína ma 18 tartományra oszlik, amelyeket semmiféle központi hatalom vagy belső erő nem tart össze, az uralom becsvágyó tábornokok kezébe került s így a birodalom kifelé nem tud mint egységes állam fellépni. Ha az európaiak erősek, ha nem gyöngíti le őket a világháború, valószínűleg már régen Japánnal együtt osztozkodtak volna Kínán. A kínai birodalmat ma Nanking képviseli, az ifjú kínai mozgalom központja, ez szervezte meg az ellenállást Japánnal szemben és ez képviseli Kínát ma külföldön. De a nankingi kormány hatalma csak mindössze néhány déli tartományra terjed ki. Az északiak Japán befolyás alá kerültek. Japán legfőbb célja az, hogy a partikularizmust fenn-

tartsa, ezért szítja a tartományoknak az önkormányzatra irányuló mozgalmát s minden alkalmat megragad, hogy megalázza a nankingi kormányt, a nemzeti eszme és a kínai egység képviselőjét. Főleg erre az öt északi tartományra vetette rá magát: Cshar-ra, Siu-Yuan-ra, Sansi-ra, Hope-ra, Santung-ra, amelyek körülbelül egymillió négyszög kilométert tesznek ki s valamennyi gazdag gabonatermő, vagy ásványi kincsekben bővelkedő tartomány. Ezek a tartományok Mandzsúria elszakadása óta Japán érdekkörébe kerültek.

JAPÁN MINT GAZDASÁGI HATALOM.

Japán gazdasági élete 1914 előtt lassan fejlődött, de annál nagyobbarányú és rohamosabb a haladás 1914 után. Mialatt a Nyugateurópai hatalmak Németországgal és szövetségeseivel vívták élet-halál harcukat, Japán rátette a kezét Nagybritannia, Németország, Amerika, Franciaország összes távol keleti piacaira. Az iparosodás és a gazdasági élet expanziójára az országot főleg természeti viszonyai készítetik. Japán természeti kincsekkel és gazdasági erőforrásokkal mostohán van ellátva, amellet a szigetországot rengeteg nép lakja, amely még hozzá felette szapora. A békekötések óta volt néhány esztendő, amikor több mint egymillió japán született. 1898-ban 43,763.855 lakosa volt Japánnak; 1920-ban 57,418.671, 1930-ban 66,892.183. A japán birodalomnak Koreával együtt több mint 83 millió lakosa van. A japán szigetország ma a föld legsűrűbben lakott országa, a népsűrűség nagyobb, mint Belgiumban, Angolországban vagy a Németbirodalom egyes részein. Mezőgazdaságilag művelhető területe nem sok van, mindössze 18 százalék. Ámbár a japáni nép kisigényű, élelemre, ruházatra közel sem költ annyit, mint Nyugateurópa népei, a szigetország a szegényes erőforrások következtében még a legintenzívebb művelés és kihasználás mellett sem tudja eltartani túlságosan szaporodó népességét. A lakosság megélhetésének biztosítására egyetlen mód van: ipart teremteni. De a nyersanyagok közül csak reze van bőségesen, minden fontosabb anyagot, szenet, vasat, gyapotot, gyapjút külföldről visz be.

Japán iparának hatalmas arányú fejlődését illusztrálja a következő néhány szám. 1900-ban 7.284 olyan ipari üzeme van az országnak, amely legalább 10 munkást foglalkoztatott; 1910-ben már 13.523 legalább 10 munkást foglalkoztató ipari üzeme van, 1914-ben 17.062. A munkáslétszám 1914-ben egymillió körül járt. A legerősebb a szövő-fonó, a selyemipar, utána a vas- és a fémipar. 1918-ban az ipari üzemek száma már 22.391, tehát az 1900-i létszám megháromszorozódott.

1918-tól 1930-ig ez a szám felment 30.843-ra, a munkáslétszám ugyanebben az esztendőben több mint másfél millió. Az összes ipari termelés értékét 1929-ben már 7.766,774.000 yenre becsülték; az 1914-i még alig volt több egy milliárdnál.

A japán ipar eltanult az angol és az amerikai ipartól mindent, átvette annak szövő-fonó eljárásait és gépeit; a munkások európai munkarendszer szerint dolgoznak. Szövő-fonó ipara az elmúlt évtizedben annyira kifejlődött, hogy hozadéka lassanként megközelíti az angolét és így Japán ma a legversedelmesebb versenytársa a lancashirei szövő-fonó iparnak a Távolság Keleten. Indiában, a keletázsiai szigeteken, Kínában, mindenütt az olcsóbb japán ipari termékeké az elsőbbség. 1932-ben Japán gyárai 2.031 millió yard gyapotszövetet termeltek, Nagybritanniáé 2.198 millió yardot, tehát alig többet, mint Japáné. Japán ezt a nagy sikert nemcsak az európaival és az amerikaiival egyenlőrangú gyártási eljárásaival, hanem alacsony munkabéréivel éri el. A japán munkás életszínvonala egészen alacsony, meg sem közelíti az európai vagy az amerikai munkását.

Japán nagyobbarányú terjeszkedésének 1935-ben és 1936-ban, amikor az európai nagyhatalmak a földközítengeri és a rajnai kérdéssel voltak elfoglalva, belső viszonyai s főleg pénzügyi helyzet vetettek gátat. 1936 februárjában egy súlyos következményekkel járó katonai összeesküvés keltett világszerte figyelmet és árulta el, hogy a nyugodtnak, belsőleg szilárdnak látszó Japánban titkos erők forronganak. Fialat katonatisztek összeesküvést szöttek, s a hozzájuk pártoló legénység segítségével elfoglalták a tokiói rendőrfőnökséget, megszállták a minisztériumokat. Okada miniszterelnököt, Takahashi pénzügyminisztert halálra keresték, majd Watanabe hadseregfelügyelőt vagy nyolcvan magasabb rangú személyiséggel együtt megölték. A lázadás vezetői antikapitalista és antiparlamentáris jelszókat hangoztattak, de maga a mozgalom az európai fasiszta és hitlerista mozgalmakkal nincs rokonságban. A parlamentarizmus, a demokrácia és a gazdasági szabadság hívei ütköztek össze a szélső konzervatívokkal, akik helyre akarják állítani a császár korlátlan hatalmát. Még mindig él Japánban a samurai kaszt szelleme, és a februári felkelésben szélső militarista és népi formát öltve tört elő. A szélső jobboldali elemeket az keserítette el, hogy a konzervatív Seiyukai'-párttal szemben a liberális Minsei'to-párt nyerte el a többséget. Goto, az új miniszterelnök a császár és hozzá hű csapatok segítségével elfojtotta a mozgalmat. A császár óriási tekintélyét olyan irányzat elnyomására használta fel, amely azért támadt fel, hogy visszaállítsák őseinek isteni tekintélyét és korlátlan uralmát.

VILÁGPOLITIKA ÉS VILÁGGAZDASÁG.

AZ 1871-től 1914-ig terjedő időszak általános politikai irányát könnyű volt jellemezni. Törekvés a hatalomra, a katonai és gazdasági erők kifejlesztése, terjeszkedés addig a határig, ameddig csak lehetséges, — ezek a nagyhatalmak politikájának fő jellemvonásai. Annál nehezebb, sőt csaknem lehetetlenség az általános politikai irányt meghatározni 1919 óta. A győztes nagyhatalmak közül Nagybritanniát, Franciaországot, az Egyesült Államokat nem lehet azzal vádolni, hogy terjeszkedni szándékoznának. Ezek hárman a teljesen kielégült, „szaturált” nagyhatalmak, melyek örülnek, hogy megtarthatják meglévő birtokállományaikat. S valóban azt láttuk az elmúlt esztendő folyamán, hogy igyekeztek minden rendelkezésükre álló eszközzel fenntartani a békét.

Megteremteni a tartós békét, amit a győztes nagyhatalmak annak idején ígértek, nem sikerült; ellenkezőleg: soha még háború után nem féltek úgy az emberek egy új, hasonló katasztrófa bekövetkezésétől, mint ma. És ez érthető; a leggonoszabb emberi szenvedélyek ismét alkalmazzák a tudomány és technika napról-napra fejlődő borzalmas eszközeit az élet kioltására és a vagyonok elpusztítására, s nem kell erős fantázia annak kitalálására, milyen lenne egy új háború a mai haditechnika szörnyű eszközeivel, a repülőekkel és mérgezőgázokkal.

A nagyhatalmak a békekonferencián elvetették az egyensúly régi politikai elvét, a Népszövetség intézménye azonban, amellyel az egyensúlyt pótolni akarták, nem felelt meg a hozzáfűzött kívánalmaknak. Szervezete annyira nehézkes, hatásköre annyira szűkkörű, hogy nem folyhat be döntően a béke és háború kérdéseibe. Az entente szónokai a világháború folyamán többször hangsúlyozták, hogy a titkos diplomáciának és a háborúelőtti szövetség-rendszereknek végét kell vetni. Franciaország mégis nagy szövetségrendszer épített maga köré: katonai szerződést kötött Belgiummal, Lengyelországgal, a kisentente-államokkal, 1935-ben Oroszországgal. Hely-

zete ma ugyanaz, mint a Németbirodalomé a francia-orosz szerződés előtt. Mennyire ingatag alapokon nyugszik a béke, ezt rögtön látjuk, ha a térképre vetjük tekintetünket és elősoroljuk a földkerekség különböző részein a kényes és veszedelmes ütközőpontokat, azokat a súrlódási felületeket, amelyek alkalmas pillanatban könnyen idézhetnek elő háborús konfliktust.

Az óvilágnak legveszedelmesebb része ebből a szempontból a Földközi-tenger. Angolország Indiába vivő útja a Gibraltáron, a Földközi-tengeren, a Szezi-csatornán és a Vörös-tengeren visz keresztül, s mit jelent Angolországra nézve India, az eléggé közismert. Ez ma az anyaországnak gazdaságilag legfontosabb gyarmata, ez az egyetlen komoly exportterülete; a domíniumok inkább szállítói az anyaországnak, nem vásárlói. India megtartása tehát nem tisztán hatalmi és nem presztízskérdés. India 1922—23-ban 1 ½ milliárd yard szövöttárut vásárolt Nagybritanniától. Az angol hitelezők és bankárok közel 150 millió dollárnyi összeget kapnak tőle évente. Ez a magyarázata annak, miért ragaszkodik Anglia annyira Indiához. Az indiai út Angolországra nézve létkérdés, s a Földközi-tengeri uralmat nem engedheti át sem Franciaországnak, sem Olaszországnak. Málta, Ciprus-sziget, ahol Angliának flottabázisai vannak kiépítve, a Szezi-csatorna, a Vörös-tenger, Aden mind olyan stratégiai pontok, melyeknek birtokáért Anglia a legnagyobb áldozatokat is meghozza. Éppen ezért Egyiptom is veszedelmes pont. Az olasz-abesszin bonyodalombban azért lépett fel olyan határozottan, mert nem lehet reánézve közömbös, hogy új olasz birodalom keletkezzék az Indiai-óceán nyugoti partján, legfontosabb víziútja közelében.

A középtenger medencéjében még három versengő ország van: Franciaország, Olaszország, Jugoszlávia. Az Adria, melyet az olasz nyelv „il mare nostro”-nak nevez, könnyen idézhet elő háborús összeütközést Olaszország és Jugoszlávia között. Jugoszlávia igényt tart Szalonikire és Fiuméra is, amely ma az olaszok birtoka. De vannak kényes pontok Európa térképén máshol is. Igen nehéz és kényes terület Danzig és környéke, az úgynevezett korridor, melyet kiharítottak Németország testéből, hogy Lengyelország a tengerhez jusson. Állandóan viszálykodnak egymással Lengyelország meg Litvánia. Romániát orosz veszedelem fenyegeti Besszarábia miatt. Ha Távolság Kelet térképére tekintünk, azt látjuk, hogy a földnek ezen a részén is vannak ütközőpontok, súrlódási területek. A túlnépes Japánnak ugyanúgy szüksége van új települési területekre, mint Olaszországnak. A washingtoni egyezmény-

ben Amerika és Japán megosztzkodtak a Csendes-tenger uralmán, de láttuk a világháború előtt, hogy egyezmények milyen keveset érnek. Japán semmit sem ad az egyezményre, tovább beavatkozik Kína ügyeibe, s igyekszik minél jobban behatolni a felfordult, védtelen birodalomba.

Elégedetlen, s mai helyzetén változtatni akaró nagyhatalom Németország is. Túlnépes, gyarmatait elvették, nyersanyagtermő területei nincsenek. A föld felületének háromötöd része négy nagyhatalom között oszlik meg; ezek: Nagybritannia, Franciaország, Oroszország, az Egyesült Államok, s a nyersanyagtermő területek kétségkívül igazságtalanul vannak megosztva. Ezt Hoare angol külügyminiszter is elismerte egy beszédében, melyet 1935 őszén az olasz-abesszin kérdésben mondott. A többi országok, köztük a világ egyik legnagyobb iparos országa, minden gazdasági expanzió lehetőségétől el vannak zárva, s a gazdasági autarkia következményeit rettentően érzik. Németország külkereskedelmi forgalma 1930-tól 1935-ig 29 milliárdról 9 milliárdra zuhant. Megváltatni a gyarmatok elosztását bajos volna, s nehéz elképzelni, hogy Nagybritannia vagy Franciaország átengedjenek jelentékenyebb területeket gyarmatbirodalmaikból, melyeket évszázadok munkájával szereztek.

A Népszövetség az emberiség első kísérlete olyan intézmény létesítésére, amely lehetségessé teszi a viszályok békés elintézését. A genfi intézménynek ez az igyekezete azonban teljesen meddőnek bizonyult. Elintézett sok apró-cseprő dolgot, s végzett hasznos munkát is. 1922-ben elsimította a görög-bulgár viszályt, elhárította 1823-ban az olasz-görög összeütközést, sikerrel közvetített 1928-ban a bolívia-paraguayi feszültségben; kölcsönt juttatott Magyarországnak, Ausztriának, Bulgáriának, Görögországnak. De megbukott a Népszövetség a kisebbségek kérdésében: 350 kisebbségi petíció hever elintézetlenül a genfi irattárban. Nagy ügyekben, veszedelmes bonyodalmakban semmire sem ment; tehetetlenül nézte a Bolívia és Paraguay közötti háborút, a távolkeleti állandó feszültséget és összeütközéseket Japán és Kína közt, végre megrendült az abesszíniai háború következtében. Ez volt a Népszövetség utolsó nagy próbája, melyet azonban nem állott ki. A Nemzetek Szövetsége csődjének az a főoka, hogy a békeszerződések égbekiáltó igazságtalanságokat teremtettek, s emiatt nem jöhett létre nyugodt, békés légkör, ami egy tartós békét szolgáló intézmény megszilárdulásához szükséges. 1930 óta az elzárkózás, a fegyverkezés, a háborús láz a népszövetségi eszmét teljesen eltorzították.

FONTOSABB NEMZETKÖZI ESEMÉNYEK 1919 ÓTA.

A világháborút megelőző félszázadban a nemzetközi élet közel sem volt annyira gazdag fontos eseményekben, mint 1919 óta. Rengeteg paktum, megegyezés, szerződés keletkezett, Genfben a Nemzetek Szövetsége tanácsstermében évenként többször is Összeülnek a tagállamok kiküldöttei. Meg lehet állapítani, hogy 1922 óta erős békeáramlat lengte át a világot, amely azonban nem tartott sokáig; 1930 óta fokozódik a feszültség, amely azóta a békepolitika gyenge csemetéit teljesen elpusztította. A békepolitika első nagy diadala az előzményekben már ismertetett locarnói szerződés, melynek az a lényege, hogy Németország véglegesnek ismeri el a békeszerződésben megszabott nyugati határait, s a szerződést Anglia és Olaszország garantálják. A megegyezéssel politika másik nagy okmánya a Kellogg-Briand-paktum. A locarnói egyezményt Nyugat-Európában az optimista békebarátok úgy fogták fel, mint jobb kor kezdetét, mint egy szilárd talpkövet, amelyen felépül majd a modern nemzetközi jog új épülete.

A nyugateurópai politikai körök még a locarnói egyezménynél is nagyobb jelentőségűnek, sőt korszakosnak tartották az 1932 júliusában Lausanne-ban létrejött nemzetközi egyezményt, amely a háború egyik leggyűlöletesebb hagyatékának, a jóvátételi kérdésnek végleges rendezéséről szól. Némelyek úgy tekintették, mint a végérvényes békét az új Európában. Azt hitték, hogy a politikai természetű fizetések megszűnése végét veti a világgazdaság minden bajának, a jóvátétel rendezésével a világgazdasági válság is megszűnik. Az 1932. esztendő elején Németország ismét nehéz napokat élt át: a márka megingott, az akkori Brüning-kormány kapkodott fűhöz-fához; a birodalom még a Young-féle tervben előírt jóvátételi fizetésének sem tudott eleget tenni. Németországot új pénzügyi összeomlás fenyegette, amikor az érdekelt nagyhatalmak nemzetközi értekezletet hívtak össze Lausanne-ba. Az értekezlet valóban nagyjelentőségű egyezményrel zárult: Németországnak 33 milliárd összegű jóvátételt elengedtek, csak 3 milliárdot volt még köteles fizetni, de ennek letörlesztésére is kedvező feltételeket kapott.

A franciák feltűnő nagy engedékenysége Herriot-nak tulajdonítható, ő szerzett a megegyezésben legnagyobb érdemet. Az optimista számítások, jóvendölések, melyeket komoly politikusok fűztek annak idején a valóban nagyjelentőségű megegyezéshez, nem váltak valóra. Sokan Németországban is azt hitték, hogy a békepolitikának ez a győzelme Hitlernek szervezeteit szétmállasztja, s a horogkeresztes izgatás sem-

mivé válik, s az áldozat, melyet a birodalom hitelezői, főleg a franciák meghoztak, megteremti a valódi békét. De csalódtak. A Lausanne volt a Locarnóval kezdődő békepolitika záróművelete.

A békés áramlat 1933-ban, a német nemzeti szocialisták győzelmével megszakadt, az ezután tartott értekezleteken és hatalmak egyéb tárgyalásain most már másról lesz szó: a biztonságról, a védekezésről, nem a nemzetközi élet békés alapjainak további építéséről. Mussolini négyhatalmi paktuma már inkább a biztonság céljait szolgálja.

A négyhatalmi egyezmény a paktum-korszak egyik legjelentéktelenebb alkotása; a legkisebb mértékben sem befolyásolta az utána következő eseményeket. Mussolini eszméje volt, ő sürgette hónapokon keresztül, úgylátszik, azzal a szándékkal, hogy ebben a nagy világtörténetnek szánt nemzetközi eseményben Olaszországé legyen a kezdeményezés dicsősége. Mussolinin az a megfontolás is vezethette, hogy sokkal helyesebb, ha az elégedetlen Németország bekerül egy nagy európai szövetségbe mint egyenrangú fél, mintha éreztetik vele megálázott helyzetét.

A hat szakaszból álló szerződés, melyet 1933 június 7-én írtak alá, nem mond jóformán semmit. Megállapodtak a szerződők abban, hogy minden őket érintő kérdésben érintkezésbe lépnek egymással; minden kérdést a Népszövetség keretében igyekeznek megoldani; mindent megtesznek, hogy a leszerelés sikerét biztosítsák; megállapodásra igyekeznek jutni minden gazdasági természetű kérdésben. Ez a rövid tartalma a négyhatalmi egyezménynek. A szerződő felek aláírták, azután haladt tovább mindegyik a maga útján.

Az 1934. esztendő elején Németország és Lengyelország tíz évre szóló megneemtámadási szerződést kötöttek. Ebben az esztendőben főleg Ausztria függetlenségének kérdése kötötte le a nagyhatalmak figyelmét. A féktelen horogkeresztes izgatás nem kis nyugtalanságot keltett Párizsban, Londonban és Rómában, s a kormányok az 1934 februári, júliusi és szeptemberi nyilatkozataikban kimondták, hogy Ausztria függetlenségét megvédik.

A régóta tartó olasz-francia tárgyalások 1935. év elején fejeződtek be, és január 7-én írták alá Rómában Mussolini és Laval az első legfontosabb szerződést, melyet Franciaország eddig Olaszországgal kötött. A szerződésnek két része van; az első rész az afrikai gyarmati kérdést szabályozza; a második részben kimondják, hogy a két nagyhatalom azonos politikát követ a közép-európai és az osztrák kérdésben. A gyar-

mati kérdés megoldását Olaszország régóta sürgette. Az 1915-i szerződésben azt az ígéretet kapta, hogy jelentékeny területeket kap majd, a háború győzelmes befejezése után Németország gyarmataiból; ez a kívánsága azonban a párizsi békeértekezleten nem teljesült. Anglia csak 1924-ben engedett át Itáliának két kisebb darabot afrikai birtokaiból. Franciaország sokáig ellenállt. Most azonban megegyezett Olaszországgal abban, hogy a francia birtokokból Líbiához csatolnak egy 114 ezer négyszögkilométernyi területet, és szabályozzák a határt Eritrea és a francia Szomáli között. A szerződés szerint a Tuniszba bevándorolt olaszok megtartják olasz állampolgárságukat. Végül kimondták, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel megőrzik Ausztria függetlenségét.

1933 óta az európai nagyhatalmak politikáját Németország irányítja. A Németországtól való félelem tette engedékennyé a franciákat Olaszország iránt, s azóta minden óvóintézkedés ellene irányul. A Németbirodalom még 1933 októberben otthagya a Népszövetséget, majd 1935 március 16-án, a leszerelési értekezlet csődjére hivatkozva, kimondta az általános védkötelezettséget. A hatalmak, Anglia, Francia-, Olaszország, válasza az április 12—14-én Stresában tartott értekezlet határozata, amelyben kimondják, hogy Ausztria függetlenségét megőrzik, megsértője ellen együttesen járnak el. A stresai arcvonal kizárólag Németország ellen irányult.

Azt lehetett volna hinni, hogy kialakult egy új hatalmi csoport, amely bezárja Németországot, s arra fogja kényszeríteni, hogy a csoportot alkotó három nagyhatalom minden kívánságát teljesíti. A stresai arcvonal az abessziniai háború kezdetén szétszakadt, s ez sem egyéb a békekötés utáni idők kérészéletű alkotásánál.

Németország ellen irányul a francia-orosz szerződés is. A biztonságáért aggódó Franciaország már régebben közeledett Oroszországhoz, s a baloldali pártok mindig helyeselték a Szovjettal való barátság elmélyítését, csak a szélső jobboldali politikusok hadakoztak sokáig ellene. A német fegyverkezés s az az elkeseredett hangulat, amelyet Hitler március 10-i bejelentése keltett, eldöntötte ezt a kérdést is: 1935 májusában került nyilvánosságra annak az egyezménynek a tartalma, melyet Európa legnagyobb demokráciája, a polgári Franciaország kötött a proletárdiktatúrával. A paktumot, amely az összes 1919 óta kötött paktumok között a legfontosabb, kölcsönös segélynyújtási paktumnak szokták nevezni, és az a rövid foglalata, hogy ellenséges megtámadás esetén Franciaország meg Oroszország, miután a Népszövetség eldöntötte,

hogy ki a támadó fél, kölcsönösen segítik egymást. A szerződésnek bent Franciaországban is meglehetősen ellenzéke volt, úgyhogy a Sarraut-kormány csak 1936-ban terjesztette a parlament elé, amikor Németország megszállta a rajnai demilitarizált övet, s a javaslat megszavazására érkezett a lélektani pillanat.

Azt látjuk 1919 óta, hogy minden megegyezés, minden szerződés rövid életű. 1936 elején az abesszíniai háború és a rajnai öv megszállása következtében olyan bizonytalanság és zűrzavar állott elő a nemzetközi politikában, hogy egyik állam sem tudta biztosan, hogy melyik az ellenfele, és melyik a szövetségese.

A LESZERELÉS CSŐDJE.

A nemzetközi politikának esztendőkön keresztül a leszerelés volt a legnagyobb kérdése. Kimondották annak idején a béketárgyalásokon, hogy a legyőzötteket lefegyverzik ugyan, de egy bizonyos idő múlva a győzők is a minimálisra csökkentik haderőiket. Hosszú előkészületek után 1932 februárjában nyílt meg a leszerelési értekezlet Genfben, Henderson Arthur-nak, az angol munkáspárt jóhiszemű és idealista lelkiületű vezérének elnökletével.

Hosszú, vontatott tanácskozások kezdődnek, s már kezdetben kitűnt, hogy a leszerelés sokkal nagyobb, s bonyolultabb probléma, mint maga az idealista Henderson gondolta, aki az értekezlet megnyitásakor a legrózsásabb színekkel ecsetelte a jövőt. A főbizottság 1932 februárjától kezdve szakadatlan tanácskozott, de az első esztendő eredménye a semmivel volt egyenlő. Hol az angolok, hol meg a franciák terjesztettek elő közben világszenzációként ható javaslatokat, ezek friss vért öntöttek a végvonaglásban szenvedő értekezlet ereibe, de az egész mégis elposványosodott: 1933—34-ben már teljesen hiányoztak azok a lelki feltételek, amelyek talán még megvoltak a locarnói szerződés idején. Közben az összes államok fegyverkeztek, teljes erővel. A hadikiadások ma sokkal nagyobbak, mint 1914 előtt. 1925-ben 62 állam összes hadikiadásai 3497 millió aranydollárt tettek ki; 1928-ban 3950 milliót; 1930-ban 4128 aranydollárt millió aranydollárt. 1936-ig ezek a kiadások még tovább emelkedtek.

A leszerelési értekezlet kudarcát főleg a francia-német ellentétek idézték elő. Franciaország 1932 novemberében nagy-szabású tervvel állt elő, amelynek lényege a Népszövetség felfegyverzése és a hadianyaggyártás nemzetközi ellenőrzése. A hatalmak elutasították a francia tervet. Az értekezlet válsága azonban csak 1933 október közepén kezdődött, amikor

a Németbirodalom éppen az értekezlet csődjére hivatkozva kilépett a Népszövetségből. Most már a legoptimistábbak is kezdtek kételkedni az értekezlet sikerében. Az év végén Hitler azt indítványozta, hogy engedjék meg Németországnak, hogy az akkori százezer főnyi hadseregét 300 ezer főre emelhesse; ugyanakkor tíz évre szóló megnemtámadási szerződést ajánlott fel Franciaországnak. A javaslatot a franciák megbotránkozva utasították vissza.

1934-ben hosszabb idő telt el Henderson elnök és Barthou francia külügyminiszter szócsatáival. A jóakarátú Henderson újból be akarta kapcsolni Németországot, a franciák azt követelték, hogy Németország térjen vissza Genfbe és minden *ieAtétel* nélkül lépjen vissza a Népszövetségbe. Henderson le akart szerelni, a franciák biztonság nélkül nem tudták elképzelni a leszerelést. Franciaország a weimari Németországban sem bízott, a hitleri Németországnak pedig egyáltalán nem hitt, s kereste a saját biztonságát más úton, új szövetségrendszer kiépítésével. Így az értekezlet, a francia-német áthidalhatatlan ellentétek miatt, a legsiralmasabb kudarcba fulladt. Mindebből az tűnik ki, hogy az a szellem, amely a világháború előtt a fegyverkezést táplálta és a nemzeti államok politikáját eltöltötte, tovább él. Okai ennek a rossz békeszerződések is. A párizskörűli békék új államokat teremtettek, és meg nem érdemelt területeket ajándékoztak nekik. Ezek az új államok féltékenyen őrzik hatalmi állásukat; Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia ellenségei a leszerelésnek, ellenségei az igazi, kiengesztelődésen nyugvó békének, mert mai létüknek alapja kizárólag a fegyveres béke.

Franciaország most már gyorsan kiépítette a keleti erődvonalat, és közeledett egykori szövetségese, Oroszország felé. Moltke tábornok írásaiban olvassuk: „Amíg a nemzetek elkülönített létet folytatnak, mindig lesznek közöttük viszályok, amelyeket csak fegyverrel lehet elintézni, de az emberiség érdekében remélhető, hogy a háborúk, amelyek méreteikben iszonyúbbak lettek, ritkábbakká is lesznek.” Moltke jóslata nem vált be; új háborús érába jutottunk: 1919 óta alig múlt el esztendő, hogy ne lett volna valahol kisebb vagy nagyobb fegyveres összeütközés, hogy valahol vér ne folyt volna.

A KÖZÉPEURÓPAI KÉRDÉS.

A középeurópai kérdést a békeszerződések teremtették meg a Habsburg-monarchia oktalan szétdarabolásával. Ez a kérdés két részre oszlik; egyik a nemzeti kisebbségek kérdése, amelyek számára a békeszerződések a nyelvi- és kulturális

jogok zavartalan élvezetét biztosították. A békeszerződéseknek ezeket a határozmányait egyik utódállam sem tartja meg. A nemzeti kisebbségeket mindenütt tervszerűen elnyomják; minden utódállamban nem kívánatos népelemnek tekintik őket. Az elnyomás többféle módon nyilvánul meg: a magasabb kultúrájú kisebbségek iskoláit elszedték, a birtokreformmal a birtokos-réteget koldusbotra juttatták, rájuk kényszerítik az állam nyelvét, amit a szerződések tiltanak, bántalmaznak, zaklatják őket, szóval úgy bánnak velük, mint az állam másodrangú polgáraival. A nemzeti kisebbségeknek ma jóval kevesebb emberi joguk van az utódállamokban, mint egykor Ausztriában vagy Magyarországon.

Az 1919-i „rendezés” után nagyobb az etnológiai zűrzavar, mint 1914 előtt. Csehszlovákiában a kisebbségek a lakosság többségét alkotják; 6,775.000 „többséggel” 6,838.000 „kisebbség” áll szemben; Romániában a többség 11.545.000, a kisebbség 5,505.000; Jugoszláviában a többség 6,491.000, a kisebbség 5,526.000. A kevert nemzetiségű államokban 65,194.00-et tesz ki a többség, 28,504.000-et a kisebbség lélekszáma.

A középeurópai kérdés másik része gazdasági természetű. A szétdaraboltság Középeurópát szinte megoldhatatlan gazdasági problémák elé állította. Azáltal, hogy az összetartozó gazdasági területeket természetes központjaiktól elszakították, s a kereskedelmet, a forgalmat ösidők óta kialakult iránytól erőszakkal másfelé terelték, leküzdhetetlen gazdasági anarchiát idéztek elő. Így azután érthető, hogy a világgazdasági válság csapásai a középeurópai országokra nehezedtek legsúlyosabban.

A kis Ausztria csaknem életképtelen ország. A nagy osztrák ipar Csehországra és Morvaországra esett, maradt ugyan Ausztriának meglehetősen nagy vas- és fémipara, szénbányái azonban nincsenek, és Bécstől alig 60—70 kilométernyire vámfalak emelkednek. Az entente-hatalmak későn látták be, hogy hebehurgyán szétmorzszolták Európa legtermészetesebb és legtökéletesebb gazdasági egységét, amit egész Európa gazdasági élete megszervezett.

A politikusok és gazdasági szakértők főleg 1930 óta foglalkoznak igen sokat Közép-Európa kérdéseivel, főleg azóta hogy a horogkeresztes agitáció Ausztria nyugalmát felverte. A mozgalom ugyanis, győzelem esetén, végzetes hatással lehet Európa sorsára. Ha az Anschluss beteljesedik, Németország megnövekszik egy 7 milliós területtel, s közel 80 milliós németiség nehezednék rá az Adriára és Olaszországra. Olaszország ennek az elhárítása céljából csatlakozott 1935-ben a stresai fronthoz. Középeurópa többi államai: a gyenge Magyarország,

a kisentente-államok egyszerre a Németbirodalom érdekkörébe kerülnének és a birodalom minden nagyobb akadály nélkül megvalósítaná az úgynevezett Ostraum-tervet, a nagy-német érdekszférát, amely a Balti-tengertől le a Fekete-tengerig terjedne. A nyugateurópai hatalmak vezető politikusai most már belátják, hogy csak egy erős Középeurópa tarthatja egyensúlyban a pángermán és a pánszláv hatalmi törekvéseket, és a monarchia szétdarabolása végzetes nagy hiba volt. Ma a Dunamedence nem szilárd pont, hanem nagy szakadék, és Európának nincsen központja.

Középeurópa rendezése komoly formában először 1932 februárjában merült fel. Tardieu, az akkori francia miniszterelnök, a francia kamara pénzügyi bizottsága előtt nagy beszédet mondott, melyben előadta, hogy Genfben Magyarország, Ausztria és a kisentente-államok meghatalmazottai előtt indítványt tett egy gazdasági Középeurópa megalakítására. Az öt állam, — mondotta Tardieu — vámszerződésre lépne egymással, a preferenciális rendszer alapján. A Tardieu-féle terv nagy hatást keltett, a gazdasági és politikai körök hónapokon keresztül foglalkoztak vele és nagyrészt helyeselték is. Az elgondolás azonban a politikai és hírlapírói viták özönében végre is elmerült és az öt utódállam politikai ellentétei miatt véglegesen hajótörést szenvedett.

Tardieu tervének bukása után Olaszország kezdett komolyabban foglalkozni a középeurópai kérdés rendezésével. Olaszország a középeurópai problémákban elsősorban érdekelt. Hogy adriai pozícióját szilárdan tarthassa, szüksége van egy középeurópai támaszpontra, főleg adriai versenytársa, Jugoszlávia ellen, amely a „maré nostro” zavartalan uralmát könnyen veszélyeztetheti. Amióta Németországban a nemzeti szocialista párt uralomra jutott, egyre erősebbek Olaszország és Ausztria gazdasági és politikai kapcsolata; azóta közeledik erősebben Olaszország Ausztriához és Magyarországhoz. A közeledésnek gazdasági okai is vannak. Trieszt és Fiume kikötői ma elhagyottan állanak, nincsen gazdasági hátterük. A fiumei kikötőt a monarchia idején a gazdaságilag erős Magyarország, a triesztit pedig Ausztria táplálta.

Dolfuss osztrák kancellár 1933 áprilisában járt először Rómában, majd annak az esztendőnek augusztusában Riccione-ban találkozott Mussolinival, s minden találkozás alkalmával arról volt szó, hogy Olaszország és Ausztria gazdaságilag és politikailag mennél szorosabban kapcsolódjanak egymáshoz. Olaszország és Németország most már az osztrák kérdésben szembe kerültek egymással. 1934 februárban Bécs-

ben és Budapesten járt Suvich külügyi államtitkár s nemsokára Rómában megkötötték a hármás: olasz, osztrák, magyar egyezményt. Sajátságos módon az egyezménynek a gyakorlati életben egyáltalában nem mutatkozott hatása. Nemhogy élénkebb árucere-forgalom nem fejlődött ki Magyarország és Olaszország között, hanem ellenkezőleg, a régi is csökkent; Magyarország továbbra is a Németbirodalom felé orientálódott. Ezt a megegyezést újították fel 1936 februárjában. 1936-ban a középtengeri és rajnai kérdés foglalta le az érdekelt nagyhatalmak figyelmét, és Középeurópával nem igen foglalkozhattak. Annál erősebben, s feltűnést keltő módon avatkozott bele a középeurópai kérdésbe Itália. 1936 július 11-én az együttműködést szolgáló, barátságos megegyezés jött létre Berlin és Róma között, azzal a főfeltétellel, hogy a birodalom tiszteletben tartja Ausztria függetlenségét. Olaszországot Franciaország eltávolodása és az Angliával való nézeteitérések indították a Németbirodalomhoz való közeledésre; így megszilárdult volna a „Berlin—Róma-tengely”, legalább ideiglenesen. Maradandóságában nehéz hinni azok miatt a belső ellenmondások miatt, amelyekről előbb már szólottunk.

VILÁGGAZDASÁG.

A világháború után mindenütt igen erős, az 1914 előtti messze felülmúló védővamos gazdasági politika kezdődött, mintha a népek átvitték volna gazdasági térre a küzdelmet. A békekötés utáni első esztendők — az 1920, 1921, 1922 — nehezek, válságosak voltak; sem a mezőgazdaság, sem az ipar nem tudtak máról-holnapra a normális, békebeli viszonyokhoz alkalmazkodni. Sokáig hiány volt élelmiszerekben, ami szinte páratlanul álló agrárkonjunktúrát idézett elő. A chicagói tőzsdén 1859 óta 1919—20-ban jegyezték legnagyobb áron a búzát. A gabonatermelés emelkedését a következő néhány számadat mutatja:

Az Egyesült-Államokban 1913-ban 19,059.000 hektár terület volt gabonával bevetve; 1926-ban 22,749.000 hektár, 1929-ben 24,743.000; Canadában 1913-ban 1,084.000 hektár, 1929-ben 6,552.000, Ausztráliában 1913-ban 3,076.000, 1929-ben 5,873.000 hektár; Oroszországban 1913-ban 29,950.000 hektár, 1929-ben 30,644.000. A föld összes gabonatermő országai 1913-ban 1.034 millió métermázsza búzát termeltek; 1928-ban 1.289 milliót. Volt egy bizonyos túltermelés, ha nem túlságosan nagy. 1933-ban mutatták ki a legnagyobb eladatlan búzamennyiséget: 180.000 métermázsát, ami a búzafogyasztó emberiségnek mindössze 54 napos szükségletét fedezi. A túltermelés úgy állott

elő, hogy minden ország az autarkias irányzatra tért át, azóta erőltetik a gabonatermelést ott is, ahol annak a talajviszonyok nem túlságosan kedveznek, mint például Olaszországban, Ausztriában, Németországban.

A termelés talpraállítását egy darabig a pénzügyek rendezetlen volta akadályozta meg. Az inflációs papírpénz mind nagyobb mértékben árasztotta el először a Németbirodalmat, azután Lengyelországot, Ausztriát, Magyarországot, Oroszországot. A brüsszeli nemzetközi pénzügyi értekezlet, ahová harminckilenc állam küldte el képviselőit, megállapította, hogy a válság oka a forgalom, de főképen a hitelélet hiánya és hogy ez megszűnjék, minden államnak vissza kell térnie a békebeli aranyalapra. Az aranypénz, amely a XIX. és XX. században egy azelőtt ismeretlen méretű gazdasági fellendüléssel járt együtt, most is beváltotta a hozzáfűzött reményeket: minden országban, amely visszatért az aranyalapra, nagy kilátásokkal biztató gazdasági fejlődés indult meg. Németország nagyipara a pénzügyi újjáépítés után még az 1914 előttinél is nagyobb termelési eredményeket ért el. Volt egy esztendő közvetlenül a világgazdasági válság kitörése előtt, amikor a német kivitel, először a világtörténetben, felülmúlta az angolt. A Németbirodalom kivitele 1925-től 1929-ig 9.4 milliárd aranymárkáról 13.5 aranymárkára emelkedett. Ugyanezt a jelenséget látjuk világszerte mindenütt; az Egyesült-Államokban, Japánban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, az északi germán államokban, Magyarországon. A nemzetközi politika békés irányzata, különösen a locarnói szerződés után, a gazdasági fellendülésnek kedvezett. A tőke nem zárkózott el; Amerika, Anglia, Franciaország óriási kölcsönműveleteket bonyolítanak le. Általában 1929 végéig világszerte mindenütt prosperitást, a termelésnek emelkedő irányzatát látjuk, az árucsera megélénkült, a pénzforgalom nőtt.

A tőkés termelési rendnek ez a rövid ideig tartó reneszánsza 1929 végén egyszerre véget ért; a gazdasági gépezet, ugyanúgy, mint az 1873-i nagy válság alkalmával, váratlanul megakadt működésében. A newyorki tőzsdei összeomlás csak kifejezője a már lappangó válságnak. A válság okainak kikutatása nem tartozik tárgyunkhoz, annak megállapítására szorítkozunk csak, ami legfeltűnőbb: a nemzetek közötti bizalmat hirtelen félelem váltotta fel, ezt nyomon követte az általános nyugtalanság, kölcsönös elzárkózás és fegyverkezési verseny. A válság külső kifejezője az volt, hogy 1930-tól 1933-ig az összes világtermények árai lezuhantak. Az áresés a kaucsuknál 77 százalék, az ausztráliai búzánál 65, az argen-

tíniai kukoricánál 63, a kávénál 60, a cukornál 40 százalék. A kávé- és búzaárakat nem sikerült megjavítani azzal, hogy a brazíliai nagy kávéfeleslegeket a tengerbe süllyesztették, az Egyesült-Államokban pedig az eladatlan búzát elégették. A XX-ik század közgazdasági felvetették azt a kérdést, melyet J. B. Say vet fel egy levelében, melyet Malthus-hoz intézett: „honnan van az, hogy teljesen túl vannak telítve a föld összes piacai, amelyekre állandóan szállítják az árukat azért, hogy veszteséggel adják el?!” A helyzet tökéletes mása volt a napóleoni háborúk utáni helyzetnek: 1820—25 között felére, sőt harmadára estek a gabonaárak, állatarak felére zuhantak, az iparcikkek árai már kevésbé hanyatlottak, a közterhek ugyanolyan súlyosak voltak, mint a világháború után a jóvátételek, államadósságok és fegyverkezések következtében. A kollektivisták és a tervgazdaság hívei magát a kapitalista rendszert okolták a válságért, holott ami 1914 óta a gazdasági életben végbement, a kapitalizmus alapvető elveinek tagadása. A kötött gazdaság, a sok rendszabály, amelyek a termelésre nehezdednek, a vámkínai falak, a nemzeti termelés erőltetése ellenkeznek a kapitalizmussal, amelynek a korlátlan gazdasági szabadság, kockázat, s vállalkozó kedv a lényege. Valóban nem a tőkés termelési rend, hanem a tőkés termelési rendet lényegéből kiforgató gazdasági rendszabályok jutottak válságba.

A válság esztendei közül a legnehezebb az 1932. esztendő volt; akkor állott a világgazdasági válság a mélyponton. Ebben az esztendőben a nemzeti jövedelmek átlag 40—50 százalékkal estek, s a munkanélküliség elérte a 25 milliós létszámot. A világkereskedelem 1929—1933-ig 40 százalékkal esett vissza; Nagybritanniában az ipari termelés az eddigi minimumnak 25 százaléka alá hanyatlott. Az angliai pénzügyi pánik óta, amikor maguk az angolok kezdtek menekülni a fonttól, a nemzetközi tőkeforgalom teljesen megbénult. A válság kezdete óta 35 ország tért le az aranyalapról és 27 országban léptették életbe a legszigorúbb valutaellenőrzést, azonkívül a behozatalnak és kivitelnek legszigorúbb állami ellenőrzését, hogy a pénz belső értékét ily módon rendezzék. A Népszövetség kimutatása szerint 37 államban vannak behozatali és kiviteli kontingensek és a legszigorúbb beviteli korlátozások. 1931 óta 50 állam emelte a vámokat és tért át a gazdasági önellátás rendszerére, ami a depressziót és munkanélküliséget természetsszerűen fokozta. A gazdasági életnek ezek a jelenségei mind szerves kapcsolatban vannak a politikai élet nagy eseményeivel és a nemzetközi politikában beállott változásokkal.

A távol keleti események, a folyton fenyegető japán-kínai és japán-orosz háború, a leszerelési konferencia kudarca, az új német imperializmusnak, a hitlerizmusnak a győzelme, s az ennek a nyomán támadt feszültség, az olasz-angol ellentéték az olasz-abesszíniai háború miatt, — mind fokozzák az általános gazdasági bizonytalanságot.

Ha a Népszövetség valóban az az erős és nemzetek felett álló szerv volna, aminek elgondolói szánták, orvosolta volna a világ súlyos gazdasági bajait. De a bajokat tétlenül nézte. Megkísérelte a nemzetközi gazdasági helyzet rendezését az 1933-i londoni gazdasági értekezlet, de eredménytelenül osztott szét. Nem a józan ész, hanem a szenvedélyek, a hatalmi politika irányítják a gazdasági kérdéseket is. A békeszerződések 20 ezer kilométeres új vámhatárt állítottak fel, s az aprócseprő gazdasági egységek, amelyekre Párizsban Európát szétosztották, egymás ellen védekeznek, egymást igyekeznek ki játszani. A volt Habsburg-monarchia utódállamai között olyan erősek a politikai ellentéték, hogy gazdasági megegyezés szinte elképzelhetetlen közöttük.

Kismértékű javulás jelei az 1933. év végén és az 1934. év elején voltak észlelhetők. Erős javulás indult meg Angolországban, amely 1935 és 1936-ban már megközelítette az 1928-i állapotokat. Nagy hatással voltak Angolország gazdasági életére az ottawai értekezlet határozatai (1932), amelyek a brit Commonwealth államait szoros gazdasági kapcsolatba hozták egymással. Némi javulásnak a jelei mutatkoztak 1933—34-ben Németországban, a munkanélküliség csökkent, csakhogy a Hitler-kormány a javulást mesterséges beavatkozásokkal érte el; a birodalom külkereskedelme 1934-ben erős hanyatlást mutatott. Javulás volt észlelhető 1934-ben Belgiumban, Hollandiában, Dél-Amerika államaiban, Japánban. Az egész világtermelés 1934-ben 10 százalékkal emelkedett; Belgiumban. Franciaországban a termelés hanyatlott. Az 1935. évben a javulás egész lassú volt, s annyira felszínes, hogy igazi javulásnak alig vehető. A nagykereskedelmi árak emelkedtek csaknem minden országban, csökkent a munkanélküliség, a javulás azonban nem kielégítő. Az ipari termelés erősebben emelkedett 1932 óta Japánban, Oroszországban, Spanyolországban, Olaszországban, Magyarországon; Franciaországban fennakadt. A világkereskedelem emelkedése egész csekély. Emelkedett a következő országok külkereskedelmi forgalma: Ausztriáé, Angolországé, az Egyesült-Államoké, Svédországé, Brazíliáé, Olaszországé. Hanyatlás volt: Kanadában, Németországban, Hollandiában, Svájcban. Franciaország külkeres-

kedelme 1935. évben; az 1936. év első felében erősen hanyatlik. Németországé pedig katasztrofálisnak mondható. A Népszövetség által alkalmazott gazdasági megtorlások 30 százalékkal csökkentették Olaszország külkereskedelmi forgalmát; igaz, hogy eközben a megtorlásokban résztvevő államok is sokat vesztek, különösen Jugoszlávia, Románia és Bulgária, amelyeknek legerősebb kereskedelmi kapcsolataik vannak Itáliával

Az ipari és mezőgazdasági termelés emelkedett csaknem minden országban, de nem mutat emelkedést a világforgalom; itt a válság tovább tart. Az 1934-ik esztendő eredményei aranyértékben már hanyatlást mutatnak az előző 1933-ik eredményekhez képest, s a világkereskedelem nem tüntet fel számottevő javulást az 1935. esztendőben sem. Ennek az ellenmondásnak, hogy a termelés emelkedett, a forgalom viszont csökkent, nem lehet más magyarázata, mint a végsőig vitt autarkia: a földműves jellegű országok erősen iparosodnak, az iparos országok földművelésüket fejlesztik. A világkereskedelem értéke 1925-ben még 68.606 millió aranydollárt tett ki, 1932-ben már csak 39.703 milliót, 1934-ben 23.375 milliót.

1929 óta annyi korlátozó rendszabályt raktak az államok a gazdasági életre, főleg a külkereskedelemre, hogy teljesen megfojtották a gazdasági individualizmust. A külkereskedelem béklyóba van verve. A devizakorlátozások, a csereforgalom alapuló külkereskedelem, mint előbbi számaink mutatják, a nemzetközi áruforgalom nagyobb arányú emelkedését lehetetlenné teszik. A külső forgalomnak ez a korlátozása természetesen az államok belső gazdasági életére is bénítólag hat. Betűszerint érvényesek a XIX. század gazdaságtörténetének tanulságai: a gazdasági szabadforgalom jelenti a békét, a népek egymáshoz való közeledését, a munkát és az emelkedő jólétet; a megkötöttségek, a forgalom állami megrendszabályozása, a kényszergazdálkodás velejárói azok a jelenségek, melyeket 1929 óta észlelünk: a pénzrendszerek megrendülése, a népek közötti ellentétek kiéleződése, a bizonytalanság, a háborús veszély. A helyzetet a következőkkel egészíthetjük ki:

Az 1935. év második fele és az 1936. év első háromnegyede a termelésnek csaknem minden ágában emelkedő irányzatot mutat minden országban, az „aranyblokk” országainak kivételével. A világforgalom emelkedése azonban csekély. Az ipari termelés fokozódása elsősorban az általános fegyverkezésben és háborús készülődésben leli magyarázatát. Erre költenek az államok újabban rengeteget, ebbe a holt befektetésbe ölik pénzüket. A tankok, a repülők gyártása, a gáz- és légi támadás elleni védekezés adott mindenütt nagy lendületet a hadiipar-

nak; ezért csökkent a munkanélküliség Angolországban, Németországban, Francia- és Olaszországban, Belgiumban. Az egész világ ipari termelése, ha az 1929-ikét 100-nak vesszük, 1934-ben 85, 1935-ben már 95, s az ipar főleg azokban az országokban tüntet fel nagy emelkedést, amelyeknek számottevő nagyiparuk azelőtt nem volt, ami az autarkias irányzat következménye. A nemzetközi statisztikák különösen kiemelik Japán, Chile, Angolország, Svédország, Dánia, Finnország, Új-Zéland, Németország iparának nagyobb arányú fellendülését, s ugyanakkor rámutatnak arra, hogy az aranyalapon álló országok: Franciaország, Svájc, Hollandia, Spanyolország nem tudnak kilábolni a válságból. A táplálékul szolgáló mezőgazdasági nyersanyagok terméseredménye szintén gyarapodást tüntet fel, nem annyira a régi mezőgazdasági országokban, hanem inkább az ipariakban, ami annak a törekvésnek a következménye, hogy mennél kisebb élelmiszerbevitelre szoruljanak háború esetén. Ha az 1925—29 mezőgazdasági terméseredmény 100, az 1934-i 106, az 1935-i 104, s feltűnően nagy az emelkedés Németországban és Olaszországban, csekély Oroszországban és az Egyesült Államokban. A világkereskedelem, a nemzetek közötti forgalom, a nagy hajózási vállalatok forgalma úgyszólván semmit sem javul; az 1929-ikihez képest az 1935. év eredményei is siralmasak. A föld összes országainak bevétele 35.319 millió aranydollar 1929-ben, 1935-ben 12.093 millió aranydollar; az összes országok kivitele 32.810 millió aranydollar 1929-ben, 1935-ben 11.457 millió.

1936 szeptember 27-én került nyilvánosságra a rendkívül nagyjelentőségűnek ígérkező francia, angol, amerikai pénzügyi egyezmény. Ez talán a békekötések óta eltelt időszak legügyesebben, legnagyobb sikerrel végrehajtott gazdasági és diplomáciai művelete. A kormányok megbízottai már június óta tárgyaltak a legnagyobb titokban, s úgy látszik, nagy része volt az egyezmény létrehozásában Morgenthaunak, az Egyesült Államok pénzügyminiszterének. A három állam közös nyilatkozata többek között ezeket mondja: „... a közös kívánság istápolni azokat a feltételeket, amelyek fenntartják a békét, amelyek leginkább hozzájárulnak a rend helyreállításához a nemzetközi gazdasági viszonyok területén; olyan politikát követni, mely alkalmas a jólét helyreállítására a világon és felemeli az élet-színvonalat.” Kimondják a három nagyhatalom közös nyilatkozatában azt is, hogy kerülnek mindent, ami megzavarná azt a nemzetközi alapot, amely a tervbevett pénzügyértékeszállításokból fog előállani. A nyilatkozat megjelenése után a francia kormány leszállította a frank értékét olymódon, hogy a fontster-

linghez való viszonyát 10576-ban állapították meg a régi 77'62 helyett. A demokratikus nagyhatalmak csatlakozásra hívták fel az összes országokat, mire Svájc és Hollandia rögtön letértek az aranyalapról. Németország úgy válaszolt, hogy a nürnbergi pártnapon kimondták a legszélsőbb gazdasági önállóságra való áttérést, proklamálták a négyéves gazdasági tervet, majd gazdasági diktátorrá tették meg Göring porosz miniszterelnököt, aki nemsokára hadiállapotot létesített a népélelmezés és a nyersanyagellátás terén. A Németbirodalom azért nem csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, mert rendeznie kellene a külföldi adósságokat, a pénzügyek újból való rendezése nagyobb külföldi kölcsön nélkül nem lehetséges, ennek pedig politikai feltételei volnának. Az egyezmény azért nagy esemény, mert a három nagyhatalom a szükséges vámrendszabályok meghozatala, s a valuták egymáshoz való rögzítése után, hatalmas gazdasági blokká egyesülhet; — hármuk birtokában van a gazdasági erőforrások nagy része, — ők, a három demokrácia, a világ gazdagjai; a világ szegényei pedig Olaszország meg Németország, a három demokratikus országgal szemben álló fasiszta hatalmak.

VISSZAPILLANTÁS.

Az elmondottakra vessünk még egy futó pillantást!

1815-től, a bécsi kongresszustól, 1914-ig terjedő század meglehetősen békés, az emberiségnek talán legbékésebb korszaka. Ha összehasonlítjuk az előbbi századokkal, az öldről XVII. századdal vagy a szintén háborús, zavaros XVIII. századdal, ezt kell megállapítanunk. Vannak forradalmak és társadalmi mozgalmak; a krími háború, a francia-porosz háború, a török-orosz háború, de nem nagy méretűek. Lefoglalják az egész századot a gazdasági munka, a távoli földrészek gazdasági meghódítása, a társadalmi kérdések; az ellentétek, súrlódások, például Angolország és Franciaország afrikai ellentétei, békésen elmúlnak. A gazdasági életben a szabadkereskedelmi elv uralkodik, a vámok mérsékeltek, a védővamos, elzárkózó nacionalizmus mai túlzásai ismeretlenek. Minden megváltozik a XX. század első esztendeiben. Az ellentétek mindinkább kiéleződnek: hódító elgondolásaikban keresztezik egymást a pánszlávizmus és a pángermanizmus, Angolország féltékeny lesz Németországra, Franciaország nem felejt el az 1871-i megaláztatást; Németországgal szembekerül Oroszország, Nagybritannia, Franciaország. A fegyverkezés a század első esztendejétől kezdve évről-évre fokozódik, és a vezérkarok beleszólhatnak a politikába. Minden nagyobb nemzetközi esemény a

fegyverkezés növekedésével jár, mint az entente cordiale 1904-ben, az algzirasi egyezmény, az 1907-i orosz-angol szerződés, az annexiós válság, a második marokkói válság, a balkáni háborúk nyomán támadt nemzetközi bonyodalom. Így jutunk el, ezeken a kiemelkedő eseményeken keresztül az 1914-i katasztrófához.

A békeszerződések készítői a Nemzetek Szövetsége intézményére akarták a tartós békét felépíteni. Elgondolója Léon Bourgeois, prófétája Wilson elnök, a gyakorlati életbe átültetői az angolok. Készítői azt hitték, ha van közös szerv, közös fórum, amelynek révén a népek érintkezhetnek egymással, az elentétek el fognak simulni. De csalódtak. Volt egy időszak, 1922-től 1930-ig, amikor úgy látszott, hogy a Népszövetség beavált; ez a genfi intézmény rövid ideig tartó fénykora.

A Népszövetséghez és a tartós békéhez, annak főfeltételéhez, a lefegyverzéshez fűzött illúziók eloszlottak, s 1936-ban ismét benne vagyunk a lázas fegyverkezés korában. Hogyan jutottunk ide, mi az oka az 1930-ban kezdődő féltékenységek és nyugtalanságnak? A kérdésre nehéz volna kielégítő feleletet adni. Talán Franciaország túlzott aggodalma a saját biztonságáért, az új német imperializmus, vagy a vörös Oroszország? Németország a békekötések utáni megalázottságból és a levertség tudatából másik szélsőségbe csapott át, ami érthető módon fokozta a franciák aggodalmait. Angolországot és Franciaországot békebontó szándékkal vádolni nem lehet; nincs olyan esztelen francia, aki hódítani akarna a Rajnán innen, Anglia pedig lemondott az iraki mandátumáról, s megadta Egyiptomnak a teljes állami függetlenséget. Az orosz bolsevista rendszer leigázva tartja a lakosság jelentékeny részét, s különben sincs kialakulva, ha bárki ellen háborút indít, a biztos vesztébe rohan.

Ellentétek, súrlódások vannak bőségesen, de nehéz volna megmondani, ki ki ellen készül, s fegyverkezik ijesztő, lázas tempóban. Olyan többé-kevésbé körvonalazható hatalmi csoportok sincsenek mint 1914 előtt. Legszorosabb a kapcsolat Angolország és Franciaország között, ami szinte a világháború alattira emlékeztet; mindent együtt tárgyalnak meg, minden nemzetközi kérdésben egyetértenek, s együtt járnak el. Franciaország Oroszországgal, s Lengyelországgal van szövetségi viszonyban, s mind a kettő komoly szövetség; keveset érő, s nem nagyon megbízható szövetséget jelent Franciaországra nézve a kisantant. Angolország barátságos érzelmekkel viseltetik még Lengyelország, Görögország és Törökország iránt, a nagy amerikai angol-szász köztársasággal való szolidaritása

a régi. Az itt elszámláltak alkotnának egy nagy, de még meg-
lehetősen laza hatalmi csoportot. A másik csoportot a két
fasiszta állam, Olaszország és Németország alkotnák, amelye-
ket a közös világnézet áthidal ugyan, de közel sem tartanak
össze olyan érdekkötések, mint Angolországot és Francia-
országot. Az általános zavart és bizonytalanságot a világ-
nézeti ellentétek is nagyban növelik. A két kollektivista és
demokráciaellenes irányzat, a faszizmus és a kommunizmus vad
gyűlölettel üldözik egymást; a német nemzeti szocialisták és
a kommunisták a spanyol polgárháború kitörése óta napról-
napra hangosabb szócsatákat vívnak egymással. Madrid körül
nemcsak a két Spanyolország, hanem ugyanakkor bolsevizmus
és a két faszizmus vívják véres harcukat.

Összefogni a népeket új Népszövetségbe, ez volna a fenye-
gető katasztrófa elhárításának a módja, ennek azonban el-
engedhetetlen feltételei az új, igazságos béke, a kiengesztelő-
dés, a nemzetközi gazdasági forgalom akadályainak megszűn-
tetése. A Népszövetség reformjával, a biztonság új alapokra
fektetésével foglalkoztak 1936 nyarán és őszén a nemzetközi
politika nehéz és izgalmas napjaiban: Edén, Blum, Delbos.
A világ két lehetőség előtt áll: újólag való elrendeződés, az
igazságos béke alapján; vagy hanyathomlok belezuhanás új
világfelfordulásba, amely 1930 óta egyre rémesebben fenyeget.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS.

- 1871 Francia-német békekötés Frankfurtban (május 10). — A Commune-lázadás Párizsban. — Bismarck a Németbirodalom kancellárja. — A porosz kultuszminisztériumban megszüntetik a katolikus osztályt. A német kultúrharc kezdete. — A Hohenzwart-féle kísérlet bukása Ausztriában. — Gróf Andrássy Gyula az Osztrák-magyar monarchia külügyminisztere. — Lónyay-kormány Magyarországban.
- 1872 A hármas császáregyezmény (szeptember). — A jezsuita-törvény Németországban.
- 1873 Thiers lemondása. — Mac Mahon a francia köztársaság elnöke. — A májusi törvények Poroszországban. — Chambord gróf kísérletének megghiúsítása Franciaországban. — Spanyolországban Amadeo király lemond és kikiáltják a köztársaságot. — Világgazdasági válsái¹.
- 1874 Angolországban a konzervatív párt (Beaconsfield) kerül kormányra. — XII. Alfonz király elfoglalja a spanyol trónt. — Bittó István kormánya Magyarországban.
- 1875 Franciaországban megszilárdul a köztársaság; az új francia alkotmány. — Magyarországban megalakul a szabadelvű párt; Tisza Kálmán kormánya. — Németországban hozzák a polgári házasságot. — Disraeli megvásárolja a Szezei-csatornarészvények többségét. — Felkelés tör ki Boszniában és Hercegovinában.
- 1876 Lázadás Bulgáriában. — A baloldaliak győzelme Olaszországban. — Depretis kormánya. — Törökország alkotmányt kap.
- 1877 Kitér az orosz-török háború. — Plewnai csata; Ozmán török fővezér. — Japánban leverik az ellenforradalmat.
- 1878 A san stefanói-béke (március 3). —A berlini kongresszus (június—július). — Az Osztrák-magyar monarchia megszállja Boszniát és Hercegovinát. — II. Viktor Emánuel olasz király halála; I. Umberto. — IX. Pius pápa halála; XIII. Leo.
- 1879 Jules Grévy-t a francia köztársaság elnökévé választják. — Szövetség Németország és Ausztria-Magyarország között (kettős szövetség; október 7). — Új német vámtörvény. — Falk miniszter visszalép. — Taaffe kormánya Ausztriában.
- 1880 A szabadelvűek győzelme Angolországban; Gladstone harmadik kormánya. — A Taaffe-féle nyelvrendelet Ausztriában.
- 1881 A franciák Tuniszban. — Károly Románia királya. — Megújítják a hármas császár-egyezményt. — Garfield amerikai elnököt megölik. — II. Sándor orosz cárt a nihilisták meggyilkolják; utóda: III. Sándor. — A japán császár alkotmányt engedélyez népének. — Gladstone ír-törvénye.

- 1882 Olaszország csatlakozik a német—osztrák-magyar szövetséghez (hármasszövetség; május 20). — Az angol-francia hajóraj megjelenése Alexandria előtt. — Az angolok meghódítják Egyiptomot. — Franciaországban elvilágiasítják a népoktatást. — Milán Szerbia királya.
- 1883? Románia csatlakozása a hármasszövetséghez. — A betegség elleni biztosításról szóló törvény Németországban.
- 1884 Az első német gyarmatok. (Togo, Kamerun, Üj-Guinea.) — Cleveland-et, a demokrata párt jelöltjét, az Egyesült Államok elnökévé választják. — Kongo-konferencia Berlinben (november 15-től). — Angolország szerződésre lép a délafrikai búr köztársaságokkal.
- 1885 A szerb-bolgár háború kitörése; Kelet-Ruméliát egyesítik Bulgáriával. — Ito megkötöi Li-Hung-Csanggal a tiencsini-szerződést. — Tonkin francia gyarmat lesz. — A szudáni lázadás; Gordon halála Kartumban. — Az olaszok elfoglalták Massanát.—Anglia birtokba veszi Birmát.
- 1886 Battenberg Sándor fejedelem bukása Bulgáriában. — Boulanger francia hadügyminiszter. — XIII. Alfonz trónralépése Spanyolországban; Mária Krisztina özvegy királyné régens. — Gladstone előterjeszti az első Homrule-javaslatot.
- 1887 Bismarck viszontbiztosító szerződést köt Oroszországgal. — Véget ér a német kultúrharc. — Megújítják a hármasszövetségi szerződést. — Coburg-Koháry Ferdinándot Bulgária fejedelmévé választják (július 7). — Jules Grévy lemond; Sadi Carnot a francia köztársaság új elnöke.
- 1888 I. Vilmos császár halála; Frigyes császár kilencvenkilenc napos uralma. — II. Vilmos trónralépése (június 15). — A német bank megkapja az első vasútépítő koncessziót a török kormánytól. — Közigazgatási reform Angolországban. — Franciaországban kitör a Panama-botrány. — Harrison Benjámin az Egyesült Államok elnökévé választják.
- 1889 Szerbiában Milán király lemond és Obrenovics Sándor átveszi az uralkodást. — Japánban életbe lép az alkotmány. — Megnyílik a párizsi világkiállítás. — Boulanger elítéltetése. — Új szociális törvények Németországban. — Nemzetközi szocialista értekezlet Parisban. — Braziliában lemondatták Pedro császárt és az ország köztársaság lesz.
- 1890 Bismarck bukása; utóda: Caprivi. — Megszakadnak Németország és Oroszország barátságos kapcsolatai. — Angolország Helgoland-szigetet átengedi Németországnak. — Vilmos császár rendelete a munkásvédelemről; a szocialisták elleni törvények hatályukat veszítik. — Eritrea olasz gyarmat lesz. — A Mac Kinley-féle vámok Amerikában. — A kiskorú Vilma királynő trónralépése Hollandiában. — Tisza Kálmán bukása.
- 1891 A francia-orosz entente cordiale. — A francia hajóhad látogatása Kronstadtban. — A hármasszövetség második megújítása. — Németország kereskedelmi szerződést köt az Osztrák-magyar monarchiával, Olaszországgal és Belgiummal.
- 1892 Franciaország katonai egyezményt köt Oroszországgal (augusztus 18). — Az új német véderő törvény. — Cleveland az Egyesült Államok elnöke. — Wekerle-kormány Magyarországon.

- 1893 Gladstone második Homrule-javaslat. — Taaffe bukása Ausztriában. — Dahomey francia birtok lesz. — A franciák Sziámban. — Crispi-kormány Olaszországban.
- 1894 Sadi Carnot francia köztársasági elnök meggyilkolása; Casimir Périer elnöksége. — A Dreyfus-pör kezdete. — Japán és Kína között kitör a háború. — A polgári házasságról szóló törvény Magyarországon. — Caprivi megbukik; utóda Hohenlohe. — III. Sándor cár halála; utóda: II. Miklós (november 1). — Formális katonai szövetség Franciaország és Oroszország között (január 4).
- 1895 Faure Félix a francia köztársaság elnöke. — Salisbury-kormány Angolországban. — Japán és Kína Shimonoseki-ben békét kötnek. — Bádeni-kormány Ausztriában; Bánffy-kormány Magyarországon. — Jameson betörése a búr köztársaság területére. — Felkelés Cuba szigetén.
- 1896 Menelik néguis megveri az olaszokat Aduánál. — Rudini olasz miniszterelnök. — Mac Kinley az Egyesült Államok elnöke. — Vilmos császár távirata Krüger búr elnöknek. — Japán-orosz Korea-szerződés. — Olasz-abessziniai béke Addis-Ábebában (október 26).
- 1897 Kitör a török-görög háború. — Az Egyesült Államok megszállják a Hawaii-szigeteket. — Madagaszkár a franciáké lesz, Kiaucsau a németeké. — Togo-egyezmény Németország és Franciaország között. — Badeni osztrák miniszterelnök nyelvrendelcte (április 5) és bukása. — Tirpitz a német haditengerészeti hivatal államtitkára. — Törökország és Görögország Konstantinápolyban békét kötnek (december 4).
- 1898 A német flottatörvény (április 10). — Bismarck halála. — Vilmos császár keleti útja; a damaszkuszi beszéd. — Új orosz-japán egyezmény Koreáról. — Kitchener győzelme Omdurmannál; a Faschoda-affér. — Miklós cár békekonferenciára hívja fel a nagyhatalmakat. — Kitör a spanyol-amerikai háború. — Spanyolország és az Egyesült Államok Parisban békét kötnek, amelyben Spanyolország lemond összes amerikai birtokairól.
- 1899 Loubet a francia köztársaság elnöke. — Az első hágai békeértekeztet. — Németország megveszi Spanyolországtól a Karolina-, Palau- és Marianna-szigeteket. — Németország emeli a hadsereglétszámot. — Dreyfus kegyelmet kap. — Kitör az angol-búr háború. — Angolország szövetségi ajánlatot tesz Németországnak. — Németország megkapja a bagdadi vasút építésének koncesszióját. — Széll Kálmán-kormány Magyarországon.
- 1900 Roberts lord megveri a búrokat. — Umberto olasz királyt meggyilkolják; utóda: III. Viktor Emánuel. — Az új német flottatörvény. — Bülow birodalmi kancellár. — Megegyezés Olaszország és Franciaország között az északafrikai érdekszféráról. — Világkiállítás Parisban. — A boxerlázadás Kínában; az európai csapatok bevonulnak Pekingbe. — Körber-kormány Ausztriában.
- 1901 Viktória angol királynő meghal; utóda: VII. Edward (január 22). — Mac Kinley amerikai elnököt meggyilkolják; utóda: Roosevelt. — Ausztrália szövetségi állammá alakul. — A pekingi béke. — A harmadik angol szövetségi ajánlat Németországnak.

- 1902 A búr háború véget ér; a pretoriai béke. — A hármasszövetség harmadik megújítása. — Angolország szövetségre lép Japánnal (január 30). — Az új német vámtörvény. — XIII. Alfonz király megkezdi az uralkodást. — Vilmos császár meglátogatja Miklós cárt Révaiban.
- 1903 Edward angol király látogatása Parisban. — Sándor szerb királyt megölik; utóda: Karagyorgyevic Péter. — Loubet elnök Londonban. — Angolország és Franciaország döntőbíróági egyezményt kötnek (október). — Chamberlain birodalmi vámunió-terve. — A mürzsteigi egyezmény Ausztria-Magyarország és Oroszország között a balkáni statusquóról. — XIII. Leó pápa meghal; utóda: X. Pius. — Edward angol király látogatása Bécsben. — Politikai válság Magyarországon; Tisza István kormánya.
- 1904 Az orosz-japán háború kitörése. — Az angol-francia marokkói egyezmény (entente cordiale). — Loubet elnök Rómában; szaktítás Franciaország és a Vatikán között. — Franciaország bevezeti a kétéves katonai szolgálatot. — Plehve orosz belügyminisztert megölik. — Rooseveltet újból az Unió elnökévé választják.
- 1905 Az első összeütközés Franciaország és Németország között Marokkó miatt. — Port Arthur elesik; a japánok győzelme Mukdennél. — A tsusimai tengeri csata. — Anglia és Japán újból szövetségre lépnek. — Orosz-japán békekötés Portsmouthban. — A björkői találkozó. — Delcassé bukása. — Az orosz forradalom. — Oroszország „Magna Chartája” (október 30). — Svédország és Norvégia között megszűnik az unió; VII. Haakon Norvégia királya. — A liberálisok győzelme Angolországban (december). — A szabadelvű párt bukása Magyarországon; a nemzeti ellenállás.
- 1906 Fallières a francia köztársasági elnök. — Campbell—Bannerman-kormány Angolországban. — Az algezirasi konferencia. — Az első Duma Oroszországban. — IX. Keresztély dán király meghal; utóda: VIII. Frigyes. — Sztolipin-kormány Oroszországban. Izvolszkij külügyminiszter. — Goluchowski osztrák-magyar külügyminiszter lemond; utóda: Aehrenthal. — Clemenceau-kormány Franciaországban. — Wekerle a magyar koalíciós kormány élén.
- 1907 VII. Edward látogatása Parisban. — Második hágai békeértekezlet — Muzaffer ed-din perzsa sah halála; utóda: Muhammed Ali. — A második és harmadik orosz Duma. — A messinai földrengés. — Az angol-orosz perzsiai egyezmény (augusztus 31).
- 1908 Az új német flottatörvény. — Pánszláv kongresszus Prágában. — Asquith lesz Campbell-Bannerman utóda. — A török forradalom. — Aehrenthal és Izvolszkij találkozója Buchlauban. — Bosznia és Hercegovina annexiója. — Bulgária királyság lesz. — Az első Balkán-krízis. — A Narodna Odbrana egyesület megalakulása. — I. Károly portugál királyt meggyilkolják.
- 1909 A szerb Szkupstina a háború mellett. — VII. Edward látogatása Berlinben. — Franciaország és Németország megegyeznek a marokkói kérdésben. — VII. Edward tárgyalásai Fallières elnökkel Parisban és Alfonz spanyol királlyal Biaritzban. — Abdul Hamid szultánt leteszik; utóda: V. Mohamed. — A hatalmak

- és Szerbia elismerik Bosznia és Hercegovina annexióját. — A racconigi-i találkozó. — Bülow német kancellár lemond; utóda: Bethmann-Hollweg. — Taft az Egyesült Államok új elnöke.
- 1910 VII. Edward halála (május 6); utóda: V. György. — Megalakul a délafrikai Unió. — Portugália köztársaság lesz. — Az alsóház és a lordok harca Angliában. — Japán bekebelezi Koreát. — Vilmos császár és Miklós cár találkozója Potsdamban. — A koalíció bukása és a munkapárt győzelme Magyarországon.
- 1911 Caillaux-kormány Franciaországban (június 23). — A „Panther” Agadir előtt. — Lloyd George fenyegető beszéde Németország ellen. — A második marokkói válság; francia-német egyezmény. — Olasz hadüzenet Törökországnak; Tripolisz annexiója.
- 1912 Kína köztársaság lesz; Yuangsikai ideiglenes elnök. — Megalakul a Balkánszövetség. — Olaszország megszállja Rhodoszt és a Dodekaneszot. — Montenegró, Szerbia, Bulgária, Görögország hadat üzennek Törökországnak. — Az első Balkánháború. — Olasz-török békekötés Lausanne-ban (október 18). — Törökország veresége. — Canalejas spanyol miniszterelnököt meggyilkolják. — Wilson az Egyesült Államok új elnöke. — Orosz-francia flottaegyezmény. — A londoni konferencia (december 17). — Az Asquith-kormány beterjeszti a Homerule Billt. — Mutsuhito japán császár halála; utóda: Yoshihito.
- 1913 Poincarét a francia köztársaság elnökévé választják; Briand kormánya. — A második Balkánháború. — I. György görög királyt Szalonikiban meggyilkolják; utóda: Konstantin. — Bukaresti béke (augusztus 10). — Wied Vilmos herceget Albánia fejedelmévé választják. — Franciaország újból bevezeti a hároméves katonai szolgálatot. — Limán von Sanders küldetése.
- 1914 György angol király és Grey külügyminiszter látogatása Parisban. — Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd találkozása Konopistben. — Orosz-román tárgyalások Constanzában (június 14). — Ferenc Ferdinánd trónörökösét és Hohenberg Zsófia hercegnőt meggyilkolják Szerajevóban. — Poincaré elnök Péterváron (július 21—23). — Ausztria-Magyarország ultimátuma Szerbiához (július 23). — Szerbia válasza; Szerbia mozgósít; részleges mozgósítás Ausztriában és Magyarországon (július 25). — Ausztria és Magyarország Szerbiának megüzeni a háborút (július 28). — Oroszország részleges mozgósítást rendel el (július 29). — Az angol hajóhad hadikészenlétben (július 29). — Általános mozgósítás Oroszországban (július 30). — Németországban ki mondják a háborús veszély állapotát; ultimátum Oroszországnak (július 31). — Általános mozgósítás Ausztriában és Magyarországon. — Jaurést meggyilkolják Parisban (július 31). — Németország mozgósít (augusztus 1). — Német hadüzenet Oroszországnak (augusztus 31, este). — Német hadüzenet Franciaországnak (augusztus 3). — A német csapatok átlélik a belga határt (augusztus 3). — Grey bejelenti az alsóházban a Németországnak szóló angol hadüzenetet (augusztus 4). — Osztrák-magyar hadüzenet Oroszországnak (augusztus 5). — Lüttich el esik (augusztus 7). — Megkezdődik az osztrák-magyar csapatok támadása Szerbia ellen (augusztus 12). — X. Pius pápa halála (augusztus 20). — Tannenbergi csata (augusztus 26—28). — Japán

- hadat üzen Németországnak (augusztus 27). — XV. Benedek pápa (szeptember 3). — A Marne melletti csata (szeptember 5—9). — Csata a Mazúri tavaknál (szeptember 5—15). — Antwerpen eleste (október 9). — Törökország belép a háborúba (november 1). — Az angolok a Falkland-szigetekenél megsemmisítik a német hajóhadat (december 8). — Az osztrák-magyar csapatok veresége Szerbiában. — Az oroszok a Kárpátokban. — Állóharc a nyugati hadiszíntéren.
- 1915 Nagy harcok a Kárpátokban, a Mazúri tavaknál, Lucknál. — Limanova. — Német támadások Flandriában és Ypernnél. — Olaszország megegyezése az entente-hatalmakkal (április 26). — A gorlicei áttörés (május 2); Galícia, Bukovina felszabadulása. — Olasz hadüzenet Ausztria-Magyarországnak (május 29). — A központi hatalmak megegyezése Bulgáriával (szeptember 6). — Nagy harcok Champagne-ban. — A központi hatalmak győzelmes támadása Szerbia ellen (október).
- 1916 A németek veresége Verdun-nél. — Stürmer-kormány Oroszországban. — A sinnfeinisták felkelése Írországnak. — Az osztrák-magyar csapatok támadása Olaszország ellen. — A skagerraki tengeri csata (május 31). — A Bruszilov-féle offenzíva kezdete. — Nagy harcok a Somme-nál. — Románia hadüzenete az Osztrák-magyar monarchiának (augusztus 27). — A központi hatalmak győzelmes hadjárata Románia ellen. — Hindenburg hadseregfőparancsnok; Ludendorff a vezérkar főnöke. — Wilson újból az Egyesült Államok elnökévé választják. — Ferenc József halála (november 21). — IV. Károly. — Czernin az Osztrák-magyar monarchia külügyminisztere. — Az entente-hatalmak elutasítják a központi hatalmak békeajánlatát (december 30). — Lloyd George-kormány Angolországban (december).
- 1917 Németország kimondja a korlátlan tengeralattjáró-harcot. — Az Egyesült Államok megszakítják a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal (február 3). — A pétervári helyőrség lázadása (március 14). — Lwow alakítja meg az orosz kormányt. — IT. Miklós cár lemondása (március 16). — Az Egyesült Államok megüzenik a háborút Németországnak (április 6). — IV. Károly békeajánlata Poincarének és az angol királynak Sixtus közvetítésével (március—április). — A flandriai csaták. — Az isonzói nagy harcok. — Az osztrák-magyar csapatok győzelme az olasz harctéren. — Bethmann-Hollweg kancellár megbukik; utóda: Michaelis. — Kerenszki-kormány Oroszországban; Oroszország összeomlása. — A bolsevikiek győzelme; Oroszország tanácsköztársaság lesz (november 6—7). — Hertling német kancellár (november 1). — Franciaországban Clemenceau alakít kormányt (november 20). — Tisza bukása; az Esterházy- és Wekerle-kormányok Magyarországon. — Békétárgyalások Bresztlitovszkban (december 23).
- 1918 Wilson elnök tizennégy pontja (január 8). — Békekötés Oroszországgal Bresztlitovszkban (március 3). — Ludendorff tavaszi offenzívája (március 21-től). — Foch tábornok az összes entence-csapatok fővezére (április 24). — Az osztrák-magyar hadsereg sikertelen támadása az olasz harctéren (június 15). — A német hadsereg „fekete napja” (augusztus 8). — Bulgária kapitulál (szeptember 29). — Bádeni Miksa herceg német kancellár (ok-

- tóber 3). — Ferdinánd bolgár király lemond; utóda: Boris (október 3). — Az entente haderők közelednek a teljes győzelem felé.
— Olasz támadás az osztrák-magyar hadsereg ellen. — IV. Károly manifesztuma (október 16). — Ludendorff lemond; utóda: Gröner (október 26). — Gróf Andrássy Gyula a monarchia külügyminisztere (október 24). — Törökország fegyverszünetet kér (október 31). — Vilmos császár Hollandiába menekül (november 10). — Fegyverszünet a nyugati harctéren (november 11). — Az októberi forradalom Magyarországon; Tisza István meggyilkolása (október 31). — Berlinben kitör a forradalom (november 9). — Károly császár és király lemond (november 11). — Spartacus-lázadás Berlinben (december).
- 1919 Megnyitják a békeértekezletet Parisban (január 18). — A weimári nemzetgyűlés (február 6); Ebért német birodalmi elnök; Scheidemann kancellár. — Proletárdiktatúra Magyarországon (március 21). — Új kormány Németországban Bauer elnökletével. — Németország aláírja a versaillesi békét. — A bolsevizmus bukása Magyarországon (augusztus 1); a román megszállás. — A st.-germaini béke (szeptember 10). — A neuilly-i béke (november 27).
- 1920 Deschanel a francia köztársaság elnöke (január 17). — A Kapp-féle puccs Németországban. — A san-remói konferencia (április 18). — Magyarország aláírja a trianoni szerződést (június 4). — Giolitti-kormány Olaszországban. — A spaa-i konferencia (július 5). — A sévres-i szerződés Törökországgal (augusztus 10). — Cseh-jugoszláv szerződés (kis-entente, augusztus 14). — Lengyel-orsz háború; a lengyelek győzelme Varsónál. — Millerand francia köztársasági elnök (szeptember 23). — Harding az Egyesült Államok új elnöke. — A rapallói szerződés (Olaszország és Jugoszlávia között, november 12). — Oroszországban leverik a Wrangel-féle ellenforradalmat. — A Népszövetség ülése. — Konstantin király visszatér Görögországba (december 19).
- 1921 Lengyelország és Olaszország békét kötnek Rigában (március 18). — Károly király első visszatérési kísérlete Magyarországra (március 28). — Szénbányász-sztrájk Angolországban. — Török-görög háború. — Katonai egyezmény Csehszlovákia és Románia között (április 30). — Péter szerb király halála; utóda II. Sándor (augusztus 16). — Károly király második visszatérési kísérlete (október 21); a kisentente beavatkozása; a trónfosztó törvény. — A washingtoni konferencia (megnyílt: november 11). — Az angol-ír megegyezés (december 6). — Népszavazás Nyugat-Magyarországon (december 17).
- 1922 A cannes-i értekezlet. — Poincaré francia miniszterelnök. — A genovai konferencia (megnyílt: április 10). — A londoni konferencia (augusztus 7). — Végleg megalakul a kisentente (marienbádi értekezlet augusztus 31). — Konstantin görög király lemond; utóda: György. — Kemál pasa megveri a görögöket. — Mussolini bevonul Rómába (október 28). — VI. Mahmud szultánt lemondatták (november 1). — Cuno-kormány Németországban (november 22).
- 1923 A franciák megszállják a Ruhrvidéket. — A lausannei béke Törökországgal (július 24). — Primo de Rivera parancsuralma

- Spanyolországban (szeptember 13). — Nemzeti szocialisták puccskísérlete Münchenben.
- 1924 A Dawes-féle terv a német jóvátétel rendezésére. — A baloldali pártok győzelme Franciaországban; Herriot miniszterelnök. — Millerand lemond az elnökségről; utóda: Doumergue (május — június). — Németország a londoni megegyezésben elfogadja a Dawes-féle tervet; a birodalom pénzügyi szanalása. — MacDonald munkáspárti kormányt alakít. — Baldwin kormánya.
- 1925 Hindenburgot a Németbirodalom elnökévé választják (április 16). — A locarnói egyezmény (október).
- 1926 Általános sztrájk Angolországban. — A brit commonwealth. — Pénzügyi válság Franciaországban; Poincaré reformja. — Németországot felveszik a Népszövetségbe. — Pilsudski bevonulása Varsóba.
- 1927 Olaszország barátsági szerződést köt Magyarországgal. — Angol-egyiptomi megegyezés.
- 1928 Poincaré pártja győz a franciaországi választásokon. — Müller Hermán kormánya Németországban. — Parasztpárti kormány (Maniu) Romániában. — Kellogg—Briand-paktum.
- 1929 MacDonald második kormánya. — Poincaré lemondása; utóda: Briand (július 27). — A Young-féle terv a német jóvátétel rendezésére. — Parancsuralom Jugoszláviában (január 9). — A fasiszta állam rend teljes kiépítése Olaszországban; összeül az első korporációs parlament. — Udrzal-kormány Csehszlovákiaiban. — A világgazdasági válság kezdete.
- 1930 Pilsudski-kormány Lengyelországban (augusztus 25). — Károly román király visszatérése. — Müller német kancellár lemond; utóda: Brüning.
- 1931 A kerékasztal-konferencia Londonban. — Súlyos pénzügyi és gazdasági válság Angolországban; a kormány letér az aranyalapról. — A nemzeti koalíció megalakulása MacDonald vezetésével; Snowden pénzügyi reformjai; választások. — A nemzeti szocialisták előretörése a németországi választásokon; súlyos gazdasági válság Németországban. — Bethlen lemond; utóda: gróf Károlyi Gyula. — Spanyolország köztársaság lesz (április 4).
- 1932 Angol birodalmi konferencia Ottawában. — Laval- és Tardieu-kormányok Franciaországban; Doumer elnököt meggyilkolják; utóda: Lebrun. — Franklin D. Rooseveltet az Egyesült Államok elnökévé választják. — Megnyílik Genfben a leszerelési konferencia Henderson elnökléscvel (február). — A lausannei konferencia megszünteti a német jóvátételi fizetéseket, — Hindenburgot újból elnökké választják. — Gömbös Gyula kormánya.
- 1933 Hitler kormányra jut (január 31). — Választások Németországban (március 5). — Daladier-kormány Franciaországban. — Mandzsúria független ország lesz; Japán kilép a Népszövetségből.
- 1934 Franciaországban Doumergue alakít kormányt; utána Flandin jön. — Német-lengyel megnehtámadási szerződés. — Állandó forlongás, sztrájkok Spanyolországban. — Hindenburg halála; Hitler vezér és kancellár (augusztus). — Pilsudski halála (május). — Sándor jugoszláv királyt Marseille-ben megölik (október). — Ausztriában leverik a szocialistákat; a rendi alkotmány:

- Dollfuss kancellárt meggyilkolják (július). — Hármasszerződés Ausztria függetlenségének biztosítására. — Oroszország belép a Népszövetségbe.
- 1935 Általános védkötelezettség Németországban. — Franciaország barátsági szerződést köt Olaszországgal. — A stresi arcvonal (április). — MacDonaldbukása; utóda a kormányelnökségben: Baldwin; a nemzeti koalíció győzelme a választásokon (november); külügyminiszter: Hoare. — Pénzügyi válság Franciaországban; Laval-kormány. — Olaszország megindítja a háborút Abesszínia ellen (október). — Masaryk, Csehszlovákia elnöke lemond; utóda: Benes.
- 1936 V. György angol király meghal; utóda: VIII. Edward (január 20). — Kölcsönös biztonsági szerződés Franciaország és Oroszország között. — Hitler felmondja a locarnói szerződést és a német katonaság bevonul a rajnai semleges övbe. — A népfront győzelme a francia választásokon; Léon Blum-kormány; külügyminiszter: Delbos. — A Montreux-ben tartott értekezlet megváltoztatja a Dardanellákra vonatkozó egyezményeket. — A spanyol polgárháború kitörése (augusztus). — Delbos és Edén angol külügyminiszter kezdeményezésére Londonban benemavatózó bizottság alakul. — Pénzügyi egyezmény Franciaország, Angolország és az Egyesült Államok között (nyilvánosságra hozták szeptember 27-én).

IRODALOM.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a legújabb kor világtörténetének forrásairól s irodalmáról szóló ismertetésünk megközelítőleg sem teljes. Ennek az időszaknak forrásanyaga, de főleg történeti és publicisztikai irodalma óriási terjedelmű, s tüzetes áttanulmányozásához egy rövid emberélet sem volna elegendő. Aki a XIX. és XX. századdal foglalkozik, nem tanulhat, nem tudhat eleget. Az alább felsorolt források, szakmunkák, részlettanulmányok úgyszólván csak a minimumát alkotják annak, amit a korral foglalkozó írónak ismernie kell.

A világháború okainak megismeréséhez elég gazdag kiadott levéltári anyag áll rendelkezésünkre. A felelősség kérdésének vitatása sietette a fontos dokumentumok napvilágra hozatalát; így történt, hogy a békekötés utáni első évtizedben leleplezték majdnem az egész háború előtti titkos diplomáciát. Legelső sorban a „Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914” című hatalmas német kiadvány érdemel említést; fontosak az Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik című 8 kötetes mű, s a francia külügyminisztérium Documents diplomatiques című kiadványa. Ennek utolsó, éppen legfontosabb kötetét, amely nemrég jelent meg, sajnos, már nem tudtam felhasználni. Fontos emlékiratok is nagy számmal jelentek meg. Ezek többé-kevésbé mind öngigazolást tartalmaznak, ezért a legerősebb kritikával kell őket használnunk. A fontosabbak *Bethmann-HoUweg*, *Tirpitz*, *Jagow*, *Poincaré* emlékiratai. Mind a négyben találunk értékes adatokat különösen a felelősség kérdésére nézve. Nem régen adta ki emlékiratait *Lloyd George*, s igen súlyos vádakot emel *Grey* külügyminiszter ellen. Találhatunk fontos adatokat a *Berliner Monatshefte* tizenkét évfolyamában is. A különben elég jól szerkesztett folyóiratot egyoldalú német szempontjai miatt szintén óvatosan kell használni.

Itt említem meg, hogy céltudatosan hoztam az eseményeket majdnem az utolsó kézirat leadásának napjáig. Ez nálunk Magyarországon egészen szokatlan, de ebben külföldi példákat követtem. Felhozhatom példának *Temperley*-nek a XIX. és XX. századot tárgyaló összefoglaló művét, a *Propyläen-Weltgeschichte*-t, a *Paul Herre*-féle nagy két kötetes kiadványt, hogy többet ne említek. Franciaországban, Németországban, Angliában és Amerikában a legújabb kor éppen olyan komoly kutatás tárgya, mint a távolabbi korok vagy a középkor. A közelmúltban lejátszódó események megítélése természetesen sokkal nehezebb, mint a távoli korok eseményeié.

A könyv bevezetéséhez főleg *Benjámín Constant*, *Cours de poli-*

tique constitutionelle (I—II. k. Paris, 1872), *Meinecke*, Weltbürgertum und Nationalstaat (München—Berlin, 1908), *Thureau-Dangin*, füst. de la Monarchie de juillet (7. k. Paris, 1887—92), *A. Siern*, Geschichte Europas (1815—70) című művét használtam. A szabadelvűség eredetét és történeti jelentőségét kifejtettem *A liberalizmus történelme, gazdasági és politikai tanításai* című 1926-ban megjelent munkámban.

A világháború előzményeire vonatkozó fontosabb gyűjtemények, emlékiratok, feljegyzések a következők: *Lepsius*, *Mendelssohn-Bartholdy*, *Thimme*, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinete 1871—1914. 40 k. Berlin, 1922—1927. *Bittner*, *Uebersherger*, *Pribram*, *Srbik*, Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegausbruch 1914. 8 k. Wien u. Leipzig, 1930. *Schwefeger*, Zur Europäischen Politik, 5 k. Berlin, 1919, 1925; Dokumentarium zur Vorgeschichte des Weltkrieges, 1914, 3 k. Wien, 1919. *Siebert-Schreiner*, Diplomatische Aktenstücke. Berlin u. Leipzig, 1921. *Kautsky*, Die deutschen Dokumente zum Kriegausbruch. 4 k. Berlin, 1919. *Bogitschevitch*, Kriegaursachen. Zürich, 1919; Die auswärtige Politik Serbiens. I—II. Berlin, 1929. *Adamow*, Die europäischen Mächte und Türkei während des Weltkrieges. I—II. Dresden, 1930. *Gooch*, G. P., British Documents on the Origins of the War. I—II. London, 1927. *Gooss*, Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. Wien, 1919. *Stieve*, Diplomatischer Schriftwechsel Iswolskis. 4 k. Berlin, 1924; I. und der Weltkrieg. Berlin, 1925. *Les Affaires Balkaniques* 1912—1914. 3 k. Paris, 1922. *Great Britain and the European Crisis*. London, 1914. *Dirr*, Bayerische Dokumente zum Kriegausbruch. München u. Berlin, 1925. *Pribram*, Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns. Wien, 1920. *Romberg*, Falsifications on the Russian Orange Book. New-York, 1923. *Bismarck*, Erinnerungen und Denkwürdigkeiten. I—III. Berlin, 1921. *Bülow*, Denkwürdigkeiten. 4 k. Berlin, 1931. *Conrad*, Aus meiner Dienstzeit. 5 k. Wien, 1922—25. *Hohenlohe-Schillingsfürst*, Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. Berlin u. Stuttgart, 1931. *Mollinary*, 46 Jahre im österreichisch-ungarischen Heere. 1833—1879. Zürich, 1906. *Poincaré*, Au Service de la France. 6 k. Paris, 1927—31. *Grey*, Twenty-five Years. 2 k. New-York, 1925. *Bethmann-Hollweg*, Betrachtungen zum Weltkriege. Berlin, 1919. *Foch*, Memoires. I—II. Paris, 1931. *Tirpitz*, Erinnerungen. Leipzig, 1920. *Lerchenfeld-Koefering*, Hugó, Gráf, Erinnerungen und Denkwürdigkeiten, 1894—1925. Berlin, 1935. *Lloyd George*, Dávid, War Memoirs. I—II. London, 1933. *Snowden*, Philip, Viscount, An autobiography. I—II. London, 1934.

A könyv átdolgozásánál külön figyelmet és munkát szenteltem a pánszlávizmus és a pángermanizmus irodalmának. A pángermanizmusra gróf Tisza Istvánnak egy idézett levele tett figyelmessé, s azonkívül az, hogy egyes német írók az osztrák-magyar monarchiát teszik felelőssé a saját nemzeti szerencsétlenségükért. Vádaskodásuk könnyűszerrel megcáfolható. A pángermanizmus irodalma szinte meglepően benünket. A monarchia szétdarabolásának vagy a német hatalmi szférába való bekapcsolásának egész irodalma van. Igazságtalan az az állítás,

hogy a császár és a birodalom kormánya a bűnös a háború felidézéséért, de viszont az bizonyos, hogy a pángermanizmusnak a pánszlávizmussal együtt nagy része van a háborús légkör megteremtésében. Ezek a pángermán törekvések a világháború alatt, úgy látszik, a győzelmek hatása következtében, már mint német külpolitikai programra jelentkeznek, s ezeknek tulajdonítható, hogy a szövetséges hatalmak hallani sem akartak megegyezéssel békéről. A fontosabb munkák a következők:

Andler, Charles, Collection de documents sur le pangermanisme. I—II. Paris, 1915. *Imbart de la Tour*, Pierre, Pour la vérité 1914—15; le pangermanisme. Paris, 1916. *Robinet de Cléry*, A., La politique douanière de l'Allemagne depuis de l'avènement de Caprivi jusqu'à nos jours. Paris, 1935. *Richárd*, Gaston, Le conflit de l'autonomie nationale et l'imperialisme. Paris, 1916. Fontos a „20 Jahre alldeutsche Arbeit und Kämpfe” című kiadvány. *Bertrand*, Ariën, La conquête de l'Autriche-Hongrie par l'Allemagne. Paris, 1916. *A pánszlávizmushoz: Leger*, Louis, Le panslavisme et l'intérêt français. Paris, 1916. *Vrba*, R., Russland und der Panslavismus. I—II. Prag, 1913. *Bresnitz von Sydacoff*, Die panslavische Agitation und die südslavische Bewegung in Oesterreich-Ungarn. Berlin, 1899. *Brückner*, A., Die Slaven und der Weltkrieg. Tübingen, 1916. Említést érdemelnek még *Hoetzsch*, *Heffler*, *Edít Durlan* szláv kérdéstről szóló dolgozatai. A német-szláv ellentételekre rámutat Bülow említett emlékirataiban. Magyar politikusok közül először báró *Wesselényi* Miklós hívta fel a szláv veszedelemre a figyelmet a *Szózai a' magyar és szláv nemzetiségek ügyében* című művében. A szláv kérdéstről könyvet írtak még: *Kállay* Béni, a volt közös pénzügyminiszter, *Bonkáló* Sándor és *Nádasdy* Béla. Mind a három magyar szerző értékes és a kérdés megismeréséhez használható munka.

A nagyhatalmak belpolitikai életét és főleg a nemzetközi politikában való szerepét tárgyaló szakmunkák közül legfontosabbak:

Seignobos, *Gooch*, *Ashley*, *Temperley* munkái, a *Paul Herre* szerkesztésében megjelent *Weltgeschichte der neuesten Zeit* című munka, azonkívül: *Brandenburg*, E., Von Bismarck zum Weltkriege. Berlin, 1924. *Debidour*, Histoire diplomatiques de l'Europe. I—II. Paris, 1917. *Bourgeois*, Emilé, Manuel historique de politique étrangère. I—IV. Paris, 1922. *Horváth* Jenő, A Szent Szövetségtől a Népszövetségig, Budapest, 1935.

Az 1871-től 1914-ig terjedő időszak általános politikai irányára vonatkozólag: *Seilliére*, E., Philosophie de l'Imperialisme. Paris, 1908. *Gobineau*, Essai sur l'inégalité des races humaines. I—II. Paris, 1923. *Hobson*, J. A., Imperialism. London, 1905 (főleg a nagyhatalmak gazdasági terjeszkedésével foglalkozik). *Stiernberg*, Fritz, Der Imperialismus. Berlin, 1926. *Salz*, Arthur, Das Wesen des Imperialismus. Leipzig, 1931. *Gross*, Leo, Pazifismus und Imperialismus. Leipzig, 1931. *Friedjung*, Das Zeitalter des Imperialismus. I—II. Berlin, 1919. Szocialista pártszempontból tárgyalja a kérdést *Kautsky* a Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund (Nürnberg, 1915) című munkájá-

ban. A német gazdasági terjeszkedést kitűnően megvilágító munka: *Hoffman, Ross, J. S., Great Britain and the germán trade rivalry 1875—1914.* Philadelphia, 1933. Ugyanerről a kérdésről: *Woodward, Anglo-german Rivalry before the War.* Cambridge (Unió), 1936.

Az úgynevezett imperialista korszak megírásához felhasználtam & következő munkákat:

Fay, Sidney Bradshaw, Origins of the World War. I—II. New-York, 1929. *Egelhaaf, Bismarck.* Berlin, 1922. *Morley, Life of Gladstone.* 3 k. 1903. *Brandes, Lord Beaconsfield, 1879.* W. *Churchill, Life of Randolph Churchill.* 2 k. 1906. *Williamson, James, Evolution of England.* Oxford, 1931. *Seaton-Watson, Disraeli Gladstone and the Eastern Question.* London, 1935. *Bailey, John, Queen Victoria (Quarterly Review, 1931 jan.). Wertheimer Ede, Gróf Andrássy Gyula és kora.* I—II. Budapest, 1908. E. *Wertheimer, Bismarck im politischen Kampf.* Berlin, 1930. *Hahn, Geschichte des Kulturkampfes in Preussen.* 1881. O. *Stillich, Die politischen Partéien in Deutschland.* 1911. *Rimbaud, Histoire de la Russie.* Paris, 1918. M. *Kovalevsky, Institutions politiques de la Russie.* Paris, 1900. *Lavisse, Hist. de Francé.* VII—VIII. k. *Oncken, Zeitalter de Kaisers Wilhelm.* 2 k. 1890—92. *Hanotaux, Histoire de Francé contemporaine.* 4 k. Paris, 1893—09. *Waldeck-Rousseau, La defense républicaine.* Paris, 1902. *Faguet, L'AntiIéricanisme.* Paris, 1906. *Debidour, Histoire des Rapports de l'Église et de l'État en Francé.* Paris, 1898. *Darestes, Constitutions modernes.* I—II. Paris, 1891. *Hanotaux, La Politique de l'Équilibre.* Paris, 1912. *Friedjung, Geschichte Oesterreichs von 1848 bis 1900.* Stuttgart u. Berlin, 1908. *Sosnoski, Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns.* I—II. Stuttgart u. Berlin, 1913. *Chlumeczy, Österreich-Ungarn u. Italien.* Leipzig u. Wien, 1907. *Trubeckoi, Russland als Grossmacht.* Stuttgart u. Berlin, 1913. *Peyer, Die russische Agrárreform.* Berlin, 1912. *La Chesnais, La Revolution Russe et ses resultates.* Paris, 1908. *Hoetzsch, Ottó, Russland.* Berlin, 1917. *Beiträge zur russischen Geschichte von Nikolaus I. zu Alexander Hl.* Leipzig, 1882. *Kulczicky, Ludwig, Geschichte der russischen Revolution.* I—III. Gotha 1911. *Croce, Histoire de l'Italie contemporaine.* Paris, 1929. *Recouly, La guerre russo-japonaise.* Paris, 1910. *Burleigh Bennet, The Japán and Russia at war.* London, 1906. *Südland, L. von, Die südslawische Frage und der Weltkrieg.* Wien, 1918. *Kallay, Gesch. der Serben.* Wien u. Leipzig, 1878. *Ranke, Serbien und die Türkéi im neunzehnten Jahrhundert.* Leipzig, 1879. *Jirecek, Gesch. der Serben.* Gotha, 1911. *Herkalovic, Vorgeschichte der Okkupation Bosniens und Herzegowina.* Zagreb, 1906. *Gopcevic, Russland u. Serbien.* München, 1913. *Chlumeczy, Erzherzog Franz Ferdinands Wirken u. Wollen.* Berlin, 1929. *Berard, La Revolution Turque.* Paris, 1909. *Hanotaux, Entente cordiale.* Paris, 1912. *Jorga, Historie des Étate balkaniques.* Bucarest, 1914. *Boucabelle, La guerre turco-balkanique en 1912.* Paris, 1913. *Madol, Hans, Roger, Ferdinánd von Bulgarien.* Berlin, é. n.

Az Egyesült Államokhoz:

Roz, Firmin, Histoire des États Unies. Paris, 1930. *Rhodes*, F. J., History of the United States. I—VII. New York, 1899—1911. *Schönmann*, Friedrich, Die Vereinigten Staaten von Amerika. I—II. Stuttgart-Berlin, 1932. *Coolidge*, Cary, Archibald, Les États Unies, puissance mondiale. Paris, 1908. *Schlesinger*, Arthur, Meier, Political and social History of the United States. I—II. New York, 1925. *Hoetzsch*, Ottó, Die Vereinigten Staaten von Nord-Amerika. Bielefeld-Leipzig, 1904.

Japánhoz:

Mazelière, de la, Le Japon. I—V. Paris, 1907—10. *Porter*, P., Róbert, Japán. London, 1915. *Saito*, Hisho, Geschichte Japans. Berlin, 1912. *Lauterer*, Joseph, Japán. Leipzig, é. n. *Chamberlain*, B. H., Moeurs et Coutumes du Japon. Paris, 1931. *Courant*, Mauric, ókubo. Paris, 1904. *Brown*, J. Arthur, Japans Aufstieg zur Weltmacht. Zürich-Leipzig, 1931. *Katsouró*, Histoire du Japon. Paris, 1926. *Uyehara*, George, Etsujiro, The political development of Japán. London, 1910.

A világháború hadászati részének ma már alig van kérdése; a katonai szakirodalom úgyszólván mindent tisztázott. Bizonyos kérdéseket (például azt, hogy a Marne-melletti döntő ütközet, a véletlen műve volt-e vagy az erőviszonyok természetes következménye) valószínűleg még sokáig vitatni fognak; vitatják azt is, hogy a skageraki tengeri csatában ki győzött: az angolok-e vagy a németek.

A világháború irodalmából a fontosabb munkák a következők:

Gooch, Before the War. London, 1936. *Barnes*, Harry, Elmer, The Genesis of the World War. New York, 1926. *Wegener*, Alfréd, Der Beginn des Krieges. Berlin, 1934. *Reckenwald*, Friederike, Kriegsziele und öffentliche Meinung Englands 1914—1916. Stuttgart, 1929. *Bourgeois et Pagés*, Les Origines et Responsabilités de la grandé Guerre. Paris, 1921. *Renouvin*, Les Origines immédiates de la guerre. Paris, 1927. *U. a.* La crise européenne. Paris, 1934. *Seaton-Watson*, Sarajevo. London, 1922. *Dobrorolski*, Die Mobilmachung der russischen Armee. Berlin, 1922. *Frantz*, Russlands Eintritt in den Weltkrieg. Berlin, 1922. *Jagow*, Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges. Berlin, 1929. *W. Churchill*, World Crisis. 5 kötet. London, 1929—31. Der Weltkrieg (Betrachtet im Reichsarchiv.) *Schnitler*, La guerre mondiale. Paris, 1928. *Recouly*, Raymond, Histoire de la grandé guerre. Paris, 1934. *Hosse*, Die englischen Aufmarschpläne gegen Deutschland. Wien, 1930. *Grasset*, Verdun. Paris, 1931. *Seifert*, Das rote Russland. München, 1931. *Smilg-Benario*, Von Kerenski zu Lenin. Berlin, 1929. *Tarassoff-Rodionoff*, La Revoition de Février. 1917. Paris, 1931. *Szende*, Z., Die Ungarn im Zusammenbruch. Oldenburg, 1931. *Werkmann*, Deutschland als Verbündeter. Berlin, 1931. *Tschuppik*, Ludendorff. Wien u. Leipzig, 1931. *Kerchnave*, Der Zusammenbruch der öster.-ungar. Wehrmacht. München, 1921. *Ludendorff*, Urkunden der obersten Heeresleitung, 1916—1918. Berlin, 1922. *Pershing*, Mes Souvenirs de la guerre. Paris. *Krausz*, Die Ursachen unserer Niederlage. München, 1921. *Repington*, The first World War 1914—18. I—II. London, 1920. *Hin-*

denburg, Aus meinem Leben. 1920. Ludendorff, Meine Kriegserinnerungen. 1919.

A világháború gazdagnak éppen nem mondható magyar irodalmából ki kell emelnünk elsősorban József főherceg hatalmas művét, amely „A világháború, amilyenek én láttam” címen hét vaskos kötetben jelent meg. Kiváló és értékes munka, amelyet a nagyközönség és katonák egyformán haszonnal forgathatnak, Julier Ferencé: 1914—1918, A világháború magyar szemmel. Említést érdemel még Aggházy Kamii és Stefán Valér, A világháború 1914—18. A részletkutatások közül: doberdói Breit József könyve, Az 1914. évi osztrák-magyar-szerb-montenegrói hadjárat, és vitéz Nagy Vilmos, Az 1914. évi szerbiai hadjárat (2 k.). A politikai részhez fontos adatok találhatóak: Gróf Tisza István összes munkái, 4-ik sorozat, IV. kötetében (Budapest, 1927).

A párisi békekonferencia történetének főforrása: Temperley, H. W. V., A History of the peace conference of Paris. I—IV. London, 1920. Hunter Miller, Diary at the Conference of Paris, amelyből a trianoni szerződésről szóló részt Czako István fordította le magyarra. Abernon, Diary. London, 1930.

A békekötés óta eltelt idő történetéhez főforrásaim a napi események krónikái, a hírlapok és politikai folyóiratok összefoglaló külpolitikai szemléi és cikkei. Sokat felhasználtam különösen a Temps és a Times politikai és közgazdasági tudósításaiból. A folyóiratok közül a Revue politique et parlementaire-t, a Contemporary Review-t, a Foreign Affairs-t kell említenem. A külpolitikai eseményeket szépen és jó kritikával tárgyalja Oitlik György Székfü Gyula Magyar Szemléljében. Az utolsó tizenhét esztendő külföldi politikai irodalmából a következő munkákat használtam fel: Kjélien, Die Grossmächte vor und nach dem Weltkrieg. Leipzig u. Berlin, 1930. Delaisi, Les deux Europes. Paris, 1929. Bastide, L'Angleterre nouvelle. Paris, 1929. Recouly, Raymond, George V. et son peuple. Paris, 1935. Horkenbach, Das deutsche Reich. Berlin, 1930. Michels, Italien von heute. Zürich u. Leipzig, 1931. Eschmann, Der faschistische Staat. Breslau, 1930. Ferrari, Le Régime Fasciste. Paris, 1928. Sillani, L'État Mussolinién. Paris, 1931. Siebarth, Werner, Hitlers Wollen. München, 1935. Piatnitsky, La dictature fasciste en Allemagne. Paris, 1935. Haumont, La Formation de la Yougoslavie. Paris, 1930. Tibal, La Roumanie. Paris, 1931. Steier, Lajos, Die Vergewaltigung Ungarns. Wien, 1930. Wortham, Mustapha Kemal of Turkey. Boston, 1931. Bratter, Die Vereinigten Staaten von Amerika. Berlin, 1928. Siegfried, Die Vereinigten Staaten von Amerika. Zürich, é. n. Loncarevic, D., Jugoslaviens Entstehung. Zürich, é. n. Hassinger, Hugó, Tschechoslovakei. Leipzig, é. n. Riotor, Léon, La nouvelle Autriche. Paris, 1932. Viliari, Luigi, Italy. London, 1929. Maxwell, Bertram, W., The Soviet State. Topeka, é. n. Pilsudski, Josef, Erinnerungen und Dokumente. Essen, é. n. Iljin, Welt vor dem Abgrund. Berlin, 1931. Crane, The little entente. New York, 1931. Zára, Philippe, de, Mustafa Kemal dict.ateur. Paris, 1936. Zischka, Anton, Japán in der Welt. Berlin-Wien, é. n.

Akagi, Roy, Hidemichi, Japan's foreign Relations. Tokyo, 1936. *Madariaga*, Salvador, de, Englishmen, Frenchmen, Spaniards. London, 1929. U. a. Spain. London, 1931. *Ballester*, R., Histoire de l'Espagne. Paris, 1928. *La Pradelle*, A. de, La conflit italo-éthiopien. Paris, 1936. *Bainville*, Jacques, La troisième République. Paris, 1935. *Kleinwachter*, Friedrich, Die Anschlussfrage. Wien-Leipzig, 1930.

Igen használható a *Schulters-féle* Europäischer Geschichtskalender, melynek főleg a német események tárgyalásánál vettem hasznát. A békekötés utáni idők diplomáciai eseményeihez legjobb forrás a Toynfree-féle Survey of international affairs (12 k.) és a *Wheeler-Bennet-féle* Documents of international affairs (5 k.) című gyűjtemény.

Az új európai forradalom (bolsevizmus, fasizmus, hitlerizmus) magyar irodalma rendkívül csekély. Az orosz forradalom pusztításait *Huszár Károly* írta meg (Égő Oroszország). A szovjetrendszerrel *Kovrig Béla* tett közzé nagyobb tanulmányt, s ő foglalkozott a fasizmussal és hitlerizmussal is. *Makkai János* Germánia új utakon című könyve a hitlerizmus védelmében írt brosúra. Komoly tanulmányok a harmadik birodalomról: *Vanyó Tihamér*, Az új német pogányság (Pannonhalma, 1936.) és *Vértesi Dezső*, Gondolatok a német diktatúráról (Magyar Szemle, 1932. február).

Magyarország utolsó hetven esztendejéhez:

A magyar nemzet története X. (*Beksics Gusztáv*). *Halász Imre*, Egy letűnt nemzedék. Gróf *Apponyi Albert*, Emlékeim. *Pethő Sándor*, Világostól Trianonig. *Nagy Miklós*, A Világostól Trianonig bírálata. *Ballá Antal*, A magyar országgyűlés története. 1867—1927. *Ashóth János*, Irodalmi és politikai arcképek. *Verhovay Gyula*, Az álarc korszaka. *Kecskeméthy Aurél*, Politikai arcképek. Gróf *Lónyay Menyhért*, Naplója. *Gorove István*, Naplója. Bárány *Orczy Béla*, Naplója. *Beksics Gusztáv*, A szabadelvű párt története. Bárány *Szterényi József*, Régmúlt idők emlékei. *Ferenczi Zoltán*, Deák Ferenc élete. *Kákay Aranyos*, Tisza Kálmán. Bárány *Prónay Dezső*, Emlékei és beszédei. *Szekfü Gyula*, Magyar történet VII. k.; Három nemzedék. *Sebess Dénes*, Két Magyarország. *Gratz Gusztáv*, A dualizmus kora. 2 k. A magyar társadalom szervezetlenségét és a szociális kérdések elhanyagolását *Szekfü Gyula* állapítja meg. Az összeomlás zavarait, a társadalom tehetetlenségét megkapóan írja meg *Kozma Miklós* Az összeomlás 1918—19. című könyvében. Az összeomlás és kísérő jelenségeit megírtam a szerkesztésben megjelent A magyar országgyűlés története 1867—1927. című könyvben. Az összes adatok felhasználásával megírta ennek a két átmeneti esztendőnek történetét *Gratz Gusztáv* A forradalmak kora című művében. Gratz könyve nyugodt ítéletű, kitűnően megszerkesztett, jó stílusban megírt mű.

A gazdaságtörténet irodalmát összeállítottam *A legújabb kor gazdaságtörténete* című könyvemben.

Köszönetet kell mondanom *Nagy Miklós* barátomnak, a kép viselőházi könyvtár igazgatójának, aki több fontos szakmunkára és forrásra hívta fel a figyelmemet, s akinek tanácsait több helyt felhasználtam e könyv megírásánál.

NÉVMUTATÓ.

- Abd el Krim 462, 493
Abdul Azis 188, 197
Abdul Hamid 188, 190, 196, 198
Abdul Keman 263
Abdul Kerim 188, 189
Abe Masahiro 229
Abernon lord 462
Aehrenthal 117, 118, 119, 121, 122,
267, 268, 299
Ágoston (Szent) 282
Albert (Szász-Koburg herceg) 28
Albrecht főherceg (tábornagy) 246
Albrecht (würtenbergi herceg) 332
Alexejev 383
Alfonz XII. 167, 168
Alfonz XIII. 168, 169, 273, 494
Almodovar 259
Alves 220
Amadeo 166
Anasztázia (nagyhercegnő) 318
Ando Nobumasa 229
Andrássy Gyula, gróf, id. 24, 57, 106,
108, 110, 117, 124, 126, 132, 188, 189,
190, 191, 246, 248, 261, 399
Andrássy Gyula, gróf, ifj. 143, 144,
145, 147, 401, 402, 405, 406, 408
Apponyi Albert, gróf, 133, 136, 199,
141, 143, 144, 147, 432, 506
Arabi 35
Arago 75
Argetoianu 522
Arndt 16
Arnould 77
Arras, Rusdi 544
Artamanov 319
Arthur (Chester, A.) 209
Arz 405
Asquith 49, 365
Atatürk (Kemal) 542, 543
Auerbach 393
Auersperg 106, 107, 109
Auffenberg 335
Aurette de Paladines 76
Auriol, Vincent 469
Avarescu 521
Avarna 349
Azana 495
Bach
Bádeni Miksa 392
Baker 421
Bakunin 95, 174, 282
Baidwin 444, 446, 449, 454, 455,
Balfour 40, 44, 45, 47, 253, 448
Bánffy Dezső 135, 137, 139, 141, 158,
514
Bardoux, Jacques 41
Bark 186
Baross Gábor 131
Barrière 256
Barrés, Maurice 165, 304
Barrios, Martinéz 495
Barros, Moracs 220
Bartel 529
Barthou 303, 569
Bartun 443
Battenberg Sándor 195
Bauer, Gustav 472
Báva (tábornok) 160
Beaconsfield I. Disraeli
Bebel 68
Beck (osztrák miniszterelnök) 113,
114, 115, 118
Beck (lengyel külügyminiszter) 530
Below 385, 388
Benckendorf 349
Benedek, XV. (pápa) 336, 399
Benes 399, 429, 462, 517, 518, 519, 520,
526
Bentham 27
Beöthy Ákos 139
Berchtold 295, 299, 307, 311, 313, 314,
315, 316, 323, 325, 326, 327, 349, 370
Berenguer 494
Bergson 333
Bernadotte 203
Berstein 68
Berth 95
Bertie 321
Berzeviczy Albert 146
Bethlen István, gróf 491 506, 509, 510,
512, 514
Bethmann-Hollweg 71, 274, 287, 288,
289, 291, 307, 310, 311, 315, 321, 322,
323, 325, 332, 360, 362, 398
Beust 106, 125, 245, 246

- Bienerth 114, 115, 123
 Bienvenu-Martin 321, 322
 Bilinski 313
 Birkenhead 443
 Bismarck 18, 41, 50, 52—56, 58, 59, 61, 64, 65, 134, 153, 155, 156, 189, 245, 247, 248—252, 261, 271, 279, 281, 309, 327, 386, 476, 481
 Bittó István 126
 Blahó Pál 430
 Blaine, James 554, 555
 Blondel 355
 Blum, Léon 469
 Böhm-Ermolli 345, 354
 Boisdeffre 253
 Bolívar, Simon 15
 Bonar Law 395, 444
 Borisz király 541
 Boroevics 353, 358
 Bossuet 88
 Botha 39
 Bouisson 467
 Boulanger 59, 83, 84, 85
 Bourgeois, Émile 315
 Bourgeois, Léon 265, 344, 579
 Braga, Teofil 171
 Brandenburg, Erich 327
 Bratinau, Jonel 52, 521
 Bratianu, Vintilla 521
 Briand 90, 91, 96, 98, 283, 366, .167, 428, 459, 460, 462, 463, 464, 546
 Bright 46
 Brisson 86
 Brockdorff-Rantzau 428
 Broglie 79
 Broqueville 201
 Brudermann 335
 Brüning 475, 476, 565
 Bruszilov 354, 357, 358
 Bryan 212
 Bryce 553
 Buchanan 319, 321
 Bucharin 384, 504, 535
 Buligin 182
 Bülow 60, 62, 65—70, 71, 116, 239, 256, 257, 258, 261, 274, 287, 2⁹, 310, 324, 348, 332
 Bülow (tábornok) 337, 338
 Bunsen (nagykövet) 326
 Buresch 500
 Burian 118, 349, 370, 404, 405
 Bürke 481
 Burns 46, 363
 Byron 12

 Caballero, Largo 497
 Cadorna 153, 358, 385, 386
 Caillaux 93, 96, 289, 290, 301, 303, 366, 462, 463, 467
 Cairoli 156
 Cambon, Jules 290, 426
 Cambon, Paul 44, 292, 323, 349
 Campbell-Bannerman 46, 47
 Campos, Martinez 167
 Canalejas 170
 Cankov 541
 Canning 15, 29
 Canovas del Castülo 167
 Caprivi 62, 63, 66, 252, 253
 Carey 209
 Carlos, VII. (trónkövetelő) 167
 Carnot (Sadi) 63, 84, 85, 86, 282
 Carnot. 251
 Casement, Roger 364
 Cassel 291
 Castelar 166, 167
 Castelnau 353, 395
 Cavaignac 86
 Cavour 19, 65, 154, 156, 485
 Caza 523
 Cecil, lord 428, 434, 457
 Cervera 213
 Chabrinovics 312
 Chamberlain, id. 32, 33, 37, 45, 46, 66, 67, 223, 253, 279, 310
 Chamberlain, Austin 443, 447, 448, 450, 462
 Chamberlain, Neville 452, 453, 454
 Chamberlain, Houston Stewart 244, 479
 Chambord 79, 80
 Chapapricta 496
 Chapin 549
 Chateaubriand 22, 88
 Chautemps 466
 Cheron 465
 Chlumeczky 105, 142
 Chotek Zsófia 139
 Christensen 203
 Churchill, lord 33, 36, 37, 43
 Churchill, Winston 290, 292, 332, 333, 344, 358, 375, 388, 394, 441, 443, 447
 Clam-Martinic 110
 Clausewitz 329
 Clemenceau 75, 83, 85, 91, 93, 95, 96, 97, 301, 366, 388, 390, 394, 395, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 428, 429, 458, 460, 506
 Clementel 461
 Clerk, George, Sir 505
 Cleveland 209, 212, 213, 216
 Cobden 20, 21, 27, 29, 46
 Colbert 88
 Collins 443
 Combes 89, 90
 Comte, Auguste 23
 Conrad 118, 122, 165, 293, 311, 314, 315, 316, 321, 335, 343, 346, 350, 351, 354
 Constant, Benjámín 8

- Coolidge 545, 555
 Corti 247
 Cot 465
 Crispi 157—160, 165, 250
 Croce, Benedetto 152, 161
 Cromwell 442
 Cronje, Piet 40
 Csai-Cse 227
 Csáky Albin, gróf 132, 133
 Csemegi Károly 131
 Cseremisov 384
 Csernajevev 188
 Csicserin 544
 Csing (herceg) 227
 Cuno 473
 Curtius 500
 Curzon 223, 427, 444
 Czernin 355, 356, 357, 399, 403
- Daladier 464, 466, 469
 Dankl 335, 342
 DANunzio 163, 165, 432, 485, 487
 Darányi Ignác 137, 144, 145
 Darányi Kálmán 515
 Darboy 77
 Darwin 282
 Dato 170
 Davidov 323
 Davidovics 524
 Dawes 473, 475
 Deák Ferenc 103, 104, 124, 127, 132, 139
 Dehn, Paul 271
 Delbos 469, 580
 Delbrück 330, 388
 Delcassé 44, 47, 87, 92, 93, 96, 256, 259, 271, 272, 302, 310, 350, 366
 Delescluze 76, 78
 De Maistre 22, 88
 De Meester 202
 De Monzie 461
 Denis 313
 Depretis 154, 157, 160
 Derbv 190
 Deschanel 92, 459
 Désy Zoltán 147
 De Valera 443
 Dewey 213
 Deuntzel 203
 Diaz (olasz hadvezér) 386, 393
 Diaz (mexikói elnök) 219
 Diesel (német mérnök) 276
 Dilke 36
 Dimitrijevev, Ratko 296, 342, 343
 Dimitrijevevics, Dragutin 311, 319
 Disraeli 28, 30—33, 65, 190, 191, 242, 243, 247, 456, 539
 Dolgorukov (Péter és Pál hercegek) 180
 Dollfuss 500—503
- Dombrowski 77
 Dosztojevszkij 243
 Doumer 465, 473
 Doumergue 96, 303, 395, 466, 467
 Dreyfus 86
 Drummond 86
 Dúca 523
 Du Faure 82
 Durnovo 176
- Ebért 471, 475
 Eckhardt Tibor 514
 Edén 580
 Edhem pasa 196
 Edison Tamás 276
 Edward, VII. 40, 41, 48, 61, 66, 92, 262, 273, 274, 292, 299, 344, 456
 Edward, VIII. 456
 Eiffel 85
 Emánuel, II. 171
 Emerson 217
 Emich 333
 Engels 22, 52
 Enver bej 198
 Eötvös József, báró 125
 Erdődy Tamás, gróf 397, 399
 Erhard (kapitány) 472
 Erzberger 392
 Erzsébet (királyné) 282
 Esterházy Móric, gróf 401, 402
- Faguet 91
 Falk 54 55
 Falkenhayn 340, 342, 346, 350, 353
 Fallières 91
 Farrère, Claude 238
 Faruk (egyiptomi király) 456
 Faure 86, 87
 Favre, Jules 75
 Fay, Sidney Bradshaw 272, 308, 316, 325
 Féder, Gottfried 481
 Fehrenbach 472
 Fejérváry Géza, báró 140, 143
 Ferdinánd, VII. (spanyol király) 160
 Ferdinánd (román király) 191
 Ferdinánd (nápolyi király) 18
 Ferdinánd (bulgár király) 195, 196, 267, 295, 296, 298, 299, 300, 312
 Ferenc császár 11, 12
 Ferenc Ferdinánd 101, 113, 139, 142, 143, 144, 310, 311, 312, 409, 430, 522
 Ferenc József 56, 57, 105, 106, 113, 119, 120, 125, 129, 140, 142, 144, 155, 192, 197, 246, 250, 267, 273, 305, 312, 314, 315, 349, 372
 Ferry 82
 Ferry, Enrico 160
 Fichte 23
 Flandin 467

- Floquet 85
 Flotow 322
 Foch 332, 337, 338, 351, 388, 390, 391, 392, 419, 421
 Fonseca 220
 Ford 210, 211
 Forgách 120, 316, 326
 Fortis, Alessandro 162
 Fourier 22
 Franchet d'Esperay 338, 405
 Franco, Joao 171
 Franco (spanyol felkelővezér) 496, 497
 Frank, Liborius 342
 French 351, 352
 Freycinet 82
 Friedjung 242
 Friedrich István 505
 Frigyes (főherceg) 335
 Frigyes (Nagy) 18, 60
 Frigyes, III. 60
 Frigyes Vilmos I, 18, 60
 Frigyes Vilmos III. 11
 Frigyes Vilmos IV. 14
 Fuad (egyiptomi király) 450, 456
- Gaal Gaszton 511, 512
 Gagern 17
 Gaj Lajos 269
 Galimberti 162
 Galliéni 366
 Gallifet 88
 Gallwitz 334, 350
 Gambetta 75, 78, 79, 82, 83, 251, 481
 Gandhi 450
 Gapon György 181
 Garfield 209
 Garibaldi 19
 Gasparri 491
 Gautsch 111, 113, 115, 123
 Gentz 11, 102
 Georgián 541
 Gerardin 77
 Germain-Martin 467
 Gervais 252
 Ghyczy Kálmán 126, 128
 Giers 253
 Giolitti 158, 159, 161, 162, 163, 164, 485, 487, 491
 Giral, Jósé 497
 Gladstone 28, 29, 30—35, 38, 188, 443
 Glaise-Horstenau 105
 Gobineau 244, 479
 Gogol 173
 Goldis László 139
 Golicin 379
 Goluchowsky 117, 255
 Gömbös Gyula 512, 513, 515
 Gomez 220
- Goncourt testvérek 282
 Gorcsakov 57, 125, 179, 189, 246, 247
 Gordon 35
 Goremikin 186, 368, 378
 Göring 578
 Gorove 125
 Grabský 529
 Grant 207
 Granville 36
 Grévy, Jules 75, 82, 84
 Grey 43, 46, 47, 121, 122, 259, 262, 289, 290, 291, 292, 294, 299, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 329, 363, 441, 456
 Griffith 46
 Griffuelhes 95
 Groener 392
 Grotius 245
 Gucskov 380
 Guesde 84, 94
 Guizot 13
 Gurko 189, 190
 Gusztáv, V. 203
 Guzman 220
 Guyot, Yves 366
 György, V. (angol király) 28, 48, 456
 György, I. (görög király) 196
 György, II. (görög király) 541
- Haakon 204
 Haase 471
 Hadfy 343
 Hadik János 371
 Haeckel 72
 Haig 352, 391
 Haldane 291, 292, 310
 Halin pasa 298
 H amilton 548
 Hanotaux 74, 76, 274
 Harding 545
 Hardinge 44, 262, 294
 Harriman 210
 Harrison 212
 Hartwig 295, 296, 319
 Hesse, Ernst 271
 Hatzfeldt 66
 Hausen 332
 Hayashi 44
 Hayes, Rutberford 208
 Heeringen 332
 Hegel 58, 481
 Hegedűs Lóránt 508
 Hegedűs Sándor 137
 Helfy Ignác 133
 Henderson 395, 445, 568, 569
 Henlein 520
 Hentsch 338
 Herriot 446, 461, 465, 565
 Hertling 386, 401
 Herzen 174

- Hindenburg 336, 342, 345, 355, 356,
 386, 475, 477, 478, 480
 Hintze 243
 Hintzpeter 60
 Hirohito 558
 Hitler 271, 392, 476, 484, 565, 567, 575
 Hoare 455, 564
 Hobbes 282, 487, 488
 Hodzsa 520
 Hoffmann 301, 389
 Hohenberg Zsófia 212
 Hohenlohe (kancellár) 62, 63, 65
 Hohenlohe (bíbornok) 54
 Hohenwart 106, 112, 125, 246, 407
 Holstein 62, 287
 Holtzendorff 374
 Hóman Bálint 514
 Hoover 416, 477, 546, 547
 Horthy Miklós 506
 Horváth Boldizsár 132
 Hotta Masahiro 229
 House 420
 Howard, lord 426
 Hoyos Sándor, gróf 315, 326
 Huerta 219
 Hugó, Victor 75
 Humboldt Sándor 85
 Humboldt Vilmos 7, 8
 Hunter Miller 429
 Hussarek 405
 Huszár Károly 505, 506
 Hutier 388
- Iesada (shogun) 229
 Ignatjev 179, 190, 191
 Ii-Naosuke 229
 Imperiali 349
 Imrédy Béla 512
 Inouye 559
 Irányi Dániel 132
 Ismail (khedive) 35
 István Dusan (cár) 193
 Ito Hirobumi 232, 234
 Ivanov (bulgár tábornok) 297
 Izvolszkij 118—122, 262, 266, 267, 270,
 294, 299, 300, 303, 319
- Jackson 216
 Jagow 307, 315, 322
 Jahn 271
 Jameson 39
 János, VI. (portugál király) 170
 Januskevics 319
 Jaurés 317
 Jászi Oszkár 430
 Jefferson 216, 548
 Jeftics 526
 Jellicoe 358
 Joffre 87, 270, 332, 334, 337, 338, 340,
 351, 352, 357, 375
- Johnson (Andrew) 207
 Johnson (tábornok) 551
 Jorga 522
 Joubert 39
 Joynson-Hicks 447
 József, II. (császár) 101
 József, főherceg 390, 393, 403, 407, 505
 József Ferdnánd, főherceg 346, 354
 Juarez (mexikói elnök) 219
 Juriga Nándor 407
 Justh Gyula 145, 147
 Jusszupov 377
- Kahr 483
 Kállay Tibor 510
 Kálnoky 136
 Kamenev 304, 539
 Kaneko 233
 Kang You-wei 225, 226
 Kant 7, 9, 307
 Kánya Kálmán 515
 Kapp 472
 Kara Györgye 192
 Karadzics Vuk 194, 269
 Karatheodory 247
 Károly, I. (portugál király) 171
 Károly, I. (román király) 192, 249, 355
 Károly, XV. (svéd király) 204
 Károly, X. (francia király) 13, 79
 Károly, IV. (spanyol király) 167
 Károly, IV. (osztrák császár és ma-
 gyar király) 363, 371, 372, 373, 396,
 397, 398, 399, 401, 404, 405, 407, 509,
 526
 Károlyi Alajos, gróf 56, 102
 Károlyi Gyula, gróf 512
 Károlyi Mihály, gróf 146, 148, 403 406
 407, 408, 409, 412, 422, 504
 Károlyi Sándor, gróf 138
 Katalin, II. (cárnő) 172
 Kellog 546
 Kerenszki 379—384
 Keresztély, X. (dán király) 203
 Kerkápoly Károly 126
 Ketteler 54
 Keynes 427, 474
 Khuen Héderváry Károly, gróf 133,
 140, 146
 Kiamil (török nagyvezér) 296, 297
 Kiderlen-Wächter 287, 289, 290
 Kiosseivanov 541
 Kitchener 36, 87, 334, 364, 441
 Kjellén, Rudolf 330, 554
 Klebelsberg Kuno, gróf 510
 Klotz 403
 Klotz 458
 Kluck 332, 336, 338
 Kokovcov 186, 302
 Kollár 269
 Komarov 184

- Kondilisz 541
 Konoye 226
 Konstantin (görög király) 298, 362, 541
 Körber 111, 112, 113, 115, 141
 Kornilov 382
 Korolenko 180
 Korosec 525
 Koscialkowski 531
 Kossuth Ferenc 136, 144, 147, 148,
 Kossuth Lajos 14, 103, 104, 124, 126,
 127, 130, 132, 133, 139
 Kovalevszkij 180
 Kövess 335, 350
 Kozłowski 530
 Kramarz 518
 Krilenko 382
 Kristóffy József 143
 Krizsanics György 269
 Krobotin 393
 Krofta 520
 Kropotkin 174, 282
 Krüger Pál 39, 40
 Krustalev 183
 Kühlmann 386
 Kun Béla 422, 504, 505
 Kuropatkin 236
 Kuyper 201, 202
 Kwaskowski 531
- Laboulaye (nagykövet) 251
 La Ceciia 77
 Lafargue 94
 Lagarde 271
 Lagardelle 95
 Lajos, XIV. 60, 88, 424
 Lajos, XVIII. 183
 Lajos (portugál király) 171
 Lajos Fülöp 13
 Lamsdorff 255, 258, 259, 262
 Lange, Friedrich 271
 Lanrezac 337
 Lansdowne 93, 272
 Lansing 308
 Lanza 153, 154
 Lardy 323
 Lascelles 254
 Lassalle 52, 58
 Laval (feltaláló) 276
 Laval (politikus) 464, 467, 468, 566
 Lebrun, Albert 465, 469
 Ledru-Rollin 75
 Leguia 221
 Lenin 176, 181, 381, 382, 383, 384, 533,
 534, 536, 539, 540
 Lenoir (feltaláló) 275
 Leo, XIII 56, 89, 156, 161, 283
 Le Play 138
 Leroy-Beaulieu 89
 Lerroux 495
- Lesseps 32, 85
 Leygues 459
 Liang ki-csao 226
 Lichnowskv 320, 323
 Liebknecht 52, 368, 470, 471
 Li Hung-Csang 226, 234, 235
 Limán von Sanders
 Lincoln 207, 208, 214
 Linder Béla 410
 Lindman 204
 Linsingen 345
 Lipót, herceg (Hohenzollern-Sigmarin-
 gen) 24
 List, Friedrich 21, 271
 Lloyd George 47, 289, 326, 364, 365,
 394, 395, 396, 398, 419, 422, 423, 424,
 426, 428, 429, 435, 442, 443, 444, 473
 Lónyay Menyhért 125, 126
 Lorisz-Melikov 176
 Lotharingiai Károly 271
 Loubet 87, 90, 91, 93, 257
 Loucheur 463
 Ludendorff 332, 333, 336, 345, 356,
 374, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392,
 394, 396, 399, 483
 Lueger 109, 113, 499
 Lukács László 137, 146, 147
 Lupu 521
 Luther (kancellár) 446, 462
 Lwow 180, 379, 427
 Luxemburg Róza 470, 471
 Luzatti 163
- MacDonald 46, 363, 444, 445, 451, 454,
 455, 462
 Machado 555
 Mac Kenna 365
 Mackensen 346, 357, 365
 Mac Kinley 212, 213
 Mac Mahon 77, 79, 80, 82
 Madero 219
 Madgearu 521
 Mahmud (nagyvezér) 298
 Mahmud Sefket 292
 Maiozescu 298
 Maíato 298
 Malinov 405
 Malipetr 520
 Malthus 574
 Maniu 521, 522, 523, 469
 Manoury 338
 Marehand 87
 Mária da Glória 170
 Mária Krisztina (spanvol régensnő->
 169
 Mariana, Jüan 169
 Marinkovics 526
 Marsall 461
 Marschall 66
 Marwitz 345, 388

- Marx 22, 34, 52, 68, 76, 181, 241 281, 481, 539
 Marx (kancellár) 446
 Masarvk 110, 179, 267, 399, 406, 429, 430, 518, 520
 Matsudaira Katamori 230
 Maura 169, 170
 Mazzini 19, 485
 Meillet, Léon 77
 Menelik 160
 Mensdorff 322
 Mercier 369
 Mérey 349
 Merry de Val 90
 Mescserszkij 184
 Metaxas 541, 542
 Methuen 204
 Metternich (kancellár) 11
 Metternich (nagykövet) 289
 Midhas, pasa 198
 Michaelis 401
 Michel 333
 Michelet 426
 Miechelsen 204
 Mihaleche 521
 Mihály (Obrenovics) 320
 Mihály (román herceg) 521
 Miklós, I. (cár) 173, 176
 Miklós II. (cár) 120, 179, 182, 197, 258, 269, 298, 318, 323, 377, 379
 Miklós, nagyherceg (az 1877-iki fővezér) 189
 Miklós, nagyherceg (1914-iki fővezér) 334, 335, 342, 345, 368
 Milán, Obrenovics, 188, 192, 249
 Milica (nagyhercegnő) 318
 Miljukov 180, 184, 380
 Millerand 84, 94, 283, 459, 473, 561
 Milovanovics 121
 Minghetti 154
 Mironescu 522
 Mocsár Lajos 131, 139
 Mohammed V. 198, 542
 Mohrenheim 251
 Molinarv 108
 Moltke/id- 57, 60, 569
 Moltke, ifj. 325, 332, 336, 337, 338, 340
 Monis 289
 Montebello 253
 Montesquieu 8, 81
 Morgan 210
 Morgenthau 577
 Morley 363
 Moscicki 530, 531
 Mulai Hafid 288
 iMüller, Hermán 472, 475
 Murád V. 188
 Muravjev 181
 Musaffer-ed-Din Mirza 264
 Musanov 541
 Mussolini 463, 478, 479, 486, 487, 489, 490, 492, 493, 494, 503, 543, 566, 571
 Musulin 316
 Mutsuhito 230, 232, 239
 Nahas pasa 450, 456
 Napóleon, I. 12, 166, 173, 251, 422, 489
 Napóleon, III. 15, 19, 22, 23, 74, 78
 Napóleon Lajos 14, 79
 Narutovitz 529
 Nathan, Ernesto 164
 Naumann 70, 272, 327
 Návay Lajos 147
 Nazr-Eddin 264
 Nečasjev 174, 175, 384
 Nelidov 120, 300
 Niazi 198
 Nicholson 262
 Nikita 297, 318
 Nisard 90
 Nitti 161, 485
 Nivelles 353, 375, 376, 395
 Nogi 237
 Northcliffe 273
 Noske 477, 504
 Novikov 179
 Nuñez 220
 Obrucsev 253
 O'Coileain 443
 O'Griobhta 443
 Okada 561
 Okubo 234
 Orlando 422, 423, 424, 485
 Ostrogorski 215
 Oswald 72, 284
 Oszkár, I. 204
 Oszkár, II. 203
 Ottler 203
 Owen 22
 Oyama 237
 Ozmán 189, 190
 Paderevszvk 529
 Painlevé 366, 367, 376, 461, 462, 463, 465
 Pál (jugoszláv régens) 526
 Palaczký 269
 Paléologue 318, 378
 Palmerston 443
 Pando 221
 Pangalos 541
 Pankhurst 49
 Papén 478
 Pardo 221
 Parmoor 445
 Pasics 121, 298, 312, 313, 325, 429, 519, 521, 524
 Paul-Boncour 465

- Pauler Tivadar 125
 Peel 29
 Peidl Gyula 505
 Pelloutier 93
 Pelloux 160
 Perét 463
 Perier, Casimir 86
 Pershing 391
 Pétain 376, 377, 391
 Péter (Nagy) 173, 177, 183
 Péter (Karagyorgyevics) 115, 194, 155
 Petrunkevics 180
 Pflanzner-Baltin 345, 353
 Philippovich 109
 Picard 75
 Picquart 93
 Pierola 221
 Pierrefeu 333
 Pietri 468
 Pilsudski 528, 529, 530, 531
 Pius, IX. 56, 153, 156, 161
 Pius, X. 89, 91, 162
 Plechenov 176, 181
 Plehve 176, 180, 181
 Pobjedonoszev 175, 176, 177, 179, 269, 270
 Pogány József 410
 Poincaré 96, 97, 272, 295, 299, 301, 303, 318, 319, 326, 366, 378, 397, 445, 460, 461, 463, 464
 Polónyi Géza 139, 144
 Portela 496
 Potiorek 312, 341
 Pourtalés 116, 120, 323
 Primo de Rivera 493, 494
 Princip 312
 Prittwitz 336
 Protics 524
 Proudhon 174, 282
 Pugacsev 185
 Puhallo 354
 Puriskievics 372
 Puskin 173
 Putnik 342
 Py Margal 167
 Pyat 76, 78

 Quesnay 20
 Quinet, Edgár 24, 75, 88
 Quntino, Sella 154
 Quiroga 496

 Racsics 525
 Radek 384
 Radetzky 107
 Radics István 402, 524
 Radics Pál 525
 Radolin 257
 Radoszlavov 350
 Radowitz 57, 259
 Rákosi Jenő 139, 141
 Rampolla 162
 Ranke 7
 Rasputin 377
 Rathenau 472
 Renan 55, 89
 Rennenkampf 334, 336
 Renouvin 315
 Reuss 248
 Revoir 259
 Reyce 220
 Rhodes, Cecil 37, 38, 243
 Ribot 85, 89, 376
 Ricasoli 154
 Richter 69
 Rifaat pasa 198
 Rieger 106, 110
 Rist 522 523
 Roberts lord 40, 273
 Roca 221
 Rockefeller 210
 Rodbertus 58
 Röhm 483
 Romanelli 505
 Romanones 170
 Roon 60
 Roosevelt, Theodore 213—15, 238, 258, 265
 Roosevelt, Franklin 548, 549, 550, 551, 552, 553
 Rosebery 34, 47
 Rosen 17
 Rothermere, lord 518
 Rotteck 17
 Rousseau 7, 78, 241
 Rouvier 85, 90, 91, 257, 272
 Rudini 158, 159, 160
 Ruedorffer 245
 Rupprecht (bajor trónörökös) 332, 376
 Ruzski 342
 Rydz-Smigly 531
 Sagasta 168, 213
 Saint Pierre abbé 433
 Saint Simon 22
 Saito 559
 Salandra 164, 487
 Salisbury 33, 35, 36, 45
 Sanchez Guerra 87, 190, 242, 252, 499
 San Giuliano 162, 293, 322, 348
 Sándor, I. (cár) 11, 173
 Sándor, II. (cár) 173, 175, 179, 184, 189, 248, 249, 312
 Sándor, III. (cár) 173, 176, 179, 195, 249, 251
 Sándor (Obrenovics) 115, 192, 311, 312, 525, 526
 Sarocco 161
 Sarraill 359

- Sarraut 465, 468
 Sarrien 91, 93
 Sarwat pasa 450
 Say, J. B. 574
 Schafarik 269
 Scheer 358
 Scheidemann 72, 472, 504
 Scheurer-Kestner 86
 Schlegel 17
 Schleicher 478, 483
 Schlieffen 332, 333
 Schnitzler (Emin pasa) 35
 Schober 500, 509
 Schoen 274
 Schön 121
 Schönaich 117, 119
 Schuschnigg 503
 Schwertfeger 102
 Scialoja 462
 Sceserbatov 184
 Sebeko 319, 323
 Seeckt 346, 350
 Seeley 30
 Seilliére 241, 243
 Seipel 499, 500, 502
 Seymanski 529
 Seymour, lord 36
 Sherman 208
 Siemens 275
 Simeon cár 190
 Simon, John, Sir 449, 452, 455
 Simon, Jules 82
 Simonyi-Semadam Sándor 449
 Simson 51
 Sixtus 397, 398, 404
 Skrzynski 462
 Smith, Adam 20, 27
 Smith Jeremiás 511
 Smuts 434
 Snowden 445, 452, 453
 Sombart 532
 Sonnino 159, 162, 349, 369, 398, 423, 424
 Sorel 95, 487
 Sotelo 496
 Spann, Othmar 502
 Spencer, Herbert 233
 Staaff 204
 Stanek 403
 Stanley 36, 243
 Stansky 113
 Starhemberg 502
 Stavisky 466
 Steeg 464
 Stefanek 430
 Stein, báró 9, 16
 Steinmetz 309
 Stephenson 21
 Stirner, Max 174, 282
 Stöcker 61
 Stöger-Steiner 404
 Stössel 237
 Strauss, Dávid 55
 Stresemann 446, 462, 474, 475, 476
 Stürgh 123
 Stürmer 378
 Sturzo, Luigi 485
 Suarez 169
 Südland 193
 Suvich 572
 Svela 518, 519
 Szabó István (nagyatádi) 146, 506, 508, 509
 Szamszonov 334, 336
 Szapáry Gvula 130, 132
 Szaszonov 267, 295, 300, 301, 303, 319, 321, 323
 Széchenyi István 127, 131, 139, 148, 150
 Szekeŕ Gyula 148
 Széll Kálmán 127, 129, 137, 138, 139
 Szilágyi Dezső 133, 139
 Szípjagin 126
 Szlavek 529, 530, 531
 Szögyény Marich László 194
 Szpalajkovic 313
 Szrszkics 526
 Sztálin 533, 536, 537, 539
 Sztambulinszki 541
 Sztambulov 195
 Szterényi József, báró 404, 408
 Sztojanovic 313
 Sztojadinovic 526
 Sztolipin 184, 185, 186, 536
 Szverbejev 376
 Szuhomlinov 367
 SzunAVen 227
 Szuvalov 191
 Taaffe 109, 110, 111, 131, 133, 157
 Taft 214, 215
 Takahashi 564
 Takamori 232
 Take, Jonescu 519
 Talleyrand 264, 422
 Tardieu 464, 465
 Tasin pasa 296
 Tatarescu 523
 Tattenbach 260
 Teleki László 128, 139
 Teleki Pál 507, 509
 Terauhi 239
 Terentius Varró 332
 Terescsenko 382
 Terstyánszky 354
 Tets van Gandraan 265
 Tewfik pasa 198
 Thirs 75, 76, 78, 79, 80, 111, 153
 Thomas 367, 380
 Thorbecke 201

- Thun 111
 Tirpitz 67, 292, 374
 Tisza István 102, 117, 135, 139, 140, 141, 143, 147, 148, 272, 314, 316, 327, 328, 339, 369, 370, 371, 372, 397, 401, 405, 407, 410
 Tisza Kálmán 109, 128, 129, 130, 132, 137, 139, 157, 158
 Tittoni 121, 256, 259, 266, 273, 292, 294
 Titulescu 523
 Togo 237, 238
 Tokugawa Yoshinobu 230
 Tolsztoj 173, 174
 Tosev 541
 Totleben 189
 Treitschke 271
 Trepov 379
 Trevelyan 363
 Trockij 382, 383, 344, 536, 539
 Trubeckoj 184, 187
 Trumbics 429, 431
 Tschirschky 311, 327
 Tschuppik 356
 Tugan-Baranovszkij 302
 Turati (olasz munkásvezér) 161
 Turgenyev 176
 Turgot 20
 Türr István 85
 Tusar 518
 Tzu-si 226

 Udrzal 519
 Uebersberger 313
 Ugrón Gábor, id. 132, 136, 138
 Uljanov Sándor 176
 Uljanov Wladimir, I. Lenin
 Umberto, I. 156, 161, 282
 Usida 559
 Uzunovics 525, 526

 Vaillant 94
 Vajda (Vojvoda) Sándor 369, 407, 522, 523
 Vanderbilt 210
 Vandervelde 462
 Vaszary Kolos 136
 Venizelosz 298, 362
 Venosta 255
 Vermorel 77
 Veznics 120, 121, 429, 521.
 Viktor Emánuel, II. 19, 152, 153, 155, 160
 Viktor Emánuel, III. 161, 293, 294
 Viktória (királynő) 28, 40, 67, 243, 247
 Viliari 158
 Vilmos, I. 18, 24, 52, 54, 56, 58, 60, 155, 356
 Vilmos, II. 60, 61, 63, 64, 67, 70, 248, 250, 254, 257, 262, 274, 311, 314, 315, 322, 355, 399, 408

 Vinoy 76
 Virchow 55
 Visnegradzkij 48. 177
 Viviani 94, 96, 273, 321, 323, 365, 366
 Vorosilov 540
 Vukicsevics 525
 Vukotics 298

 Waddington 82, 247
 Wagner, Adolf 58, 481, 552
 Wagner, Richárd 244
 Waldeck-Rousseau 87, 88, 89, 94
 Waldersee 61
 Waldstätten 403
 Wasanabe 561
 Washington 207
 Watt 21
 Wedel 408
 Weygand 528
 Wekerle Sándor 117, 118, 127, 131, 133, 134, 135, 144, 146, 267, 402
 —
 406, 408
 Welsersheimb 260
 Wenckheira Béla 125, 128
 Wesselényi Miklós 269
 White (tábornok) 39
 Wickham Steed 311
 Wied 299
 Wilson (elnök) 363, 375, 392, 400, 401, 402, 406, 407, 409, 215, 216, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 429, 433, 435, 545, 548, 579
 Wilson (tábornok) 289
 Windthorst 54, 476
 Winterfeld 392
 Wirth 473
 Wiite 178, 181, 183, 184, 185, 185, 186, 323, 367, 377
 Wojciechowsky 529
 Woiseley 36
 Wright testvérek 284
 Wrobeski 77
 Wurm 403

 Xavier 228

 Yamugata 235
 Yan Si-Kai 227
 Yoshihito 239
 Young 474, 475, 565

 Zamora, Alcalá 494, 495
 Zanardelli 161
 Zeretelli 380, 382
 Zimmermann 314, 315
 Zinovjev 384, 446, 539
 Zita 397, 398
 Zola 86
 Zsifkovics 526
 Zsilinszkij 270

TARTALOM

BEVEZETÉS,

Lap

A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség. — A forradalmak. —
A német és olasz egység. — A gazdasági átalakulás. — III. Napóleon
kora 7

ELSŐ RÉSZ- AZ IMPERIALIZMUS KORA. 1871-1914.

I. ANGOLORSZÁG.

Viktória királynő. — Gladstone harmadszor és negyedszer. —
A munkáspárt. — Angolország terjeszkedése Afrikában. — Az angol-
búr háború. — VII. Edvard. — Az angol-német gazdasági verseny.
— Angolország kilép az elszigeteltségből. — A belpolitikai viszonyok
az Asquith-kormány alatt 27

II. NÉMETORSZÁG.

A belső viszonyok a császárság megalakulása után. A kultúrharc. —
Bismarck külpolitikája. — Szociális reformalkotások. — II. Vilmos
császár. Bismarck elbocsátása. — Caprivi és Hohenlohe. — Bülow
kancellársága. — Bülow bukása. — Bethmann-Holwieg 50

III. A HARMADIK FRANCIA KÖZTÁRSASÁG.

A nemzetgyűlés. — A Comrnune-lázadás. — Thiers. — Mac Mahon.
Az új alkotmány. — A boulangizmus. — A Panama-botrány. —
A Dreyfus-pőr. — Az egyházpolitikai harc. — A külpolitika. —
A belpolitikai viszonyok 1914-ig. — Eredmények 74

IV. AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA.

A kiegyezés. — *Auszíria*: Ausztria belső viszonyai a kiegyezés után.
— A boszniai okkupáció. — Taaffe korszaka. — Parlamentáris kor-
mányzás csődjé. — Bosznia és Hercegovina annexiója. — Ausztria
belső helyzete 1914 előtt. — *Magyarország*: Magyarország a szabad-
elvű párt megalakulásáig. — A Tisza Kálmán-korszak. — Az egyház-
politikai küzdelmek és a valutareform. — A dualizmus megrendül.
— A nemzeti ellenállás és koalíció. — A munkapárt uralma. —
Eredmények 101

V. OLASZORSZÁG, SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA.

Az olasz állam és a Vatikán. — A Crispi-korszak. — Sonnino és
Giolitti. — Olaszország 1914 előtt. — *Spanyolország és Portugália* 152

VI. OROSZORSZÁG ÉS A BALKÁN.

II. Sándor cár reformjai. — A reakció III. Sándor alatt. — II. Miklós
cár. — Az 1905-i forradalom. — Oroszország belső élete 1906—1914.
— *A Balkán népei*: Oroszország 1877—78-iki hadjárata Törökország
ellen. — San-Stefano. — Románia. — Szerbia. — Bulgária. — Görög-
ország. — Törökország 172

VII. KISEBB ÁLLAMOK.

Svájc. — Belgium. — Hollandia. — Dánia. — Svédország. — Norvégia 199

VIII. AMERIKA.

Az Északamerikai Egyesült Államok: A gazdasági fejlődés 1876—1896. A republikánusok visszatérése. — Háború Spanyolországgal. — Rooseveltnél elnöksége. — Taft és Wilson elnöksége. — Eredmények. — *A latin Amerika:* Mexikó és Közép-Amerika. — Brazília és az Észak-Kordillerák államai. — Chile, Peru, Bolívia. — A La Plata-országok 206

IX. ÁZSIA.

A Távol Kelet. Kína: A kínai forradalom. — *Japán:* A Meiji-korszak. — A visszahatás. — Japán háborúja Kínával. — Az orosz-japán háború..... 223

X. A NEMZETKÖZI POLITIKA A FEGYVERES BÉKE KORÁBAN.

A VILÁGGAZDASÁG EREDMÉNYEI.

A nemzetközi politika általános iránya. — A Németbirodalom és az Osztrák-magyar monarchia közeledése. A berlini kongresszus. — A hármasszövetség. — A francia-orosz szövetség. — A francia-angol közeledés. Entente cordiale. — Olaszország külpolitikája. — Björkö és Algéziras. — Az angol-orosz szerződés. — A hágai békeértekezlet. — Az annexiók válság következményei. — Pánszlávizmus és pángermánizmus. — Németország körülzárása. — A világgazdaság eredményei 241

MÁSODIK RÉSZ. A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI. A VILÁGHÁBORÚ.

I. AZ ELŐZMÉNYEK.

A második marokkói válság. — A Haldane-misszió kudarca. — A tripoliszi háború. — A Balkán-szövetség. — A Balkán-háborúk. — A központi hatalmak körülzárása teljessé válik. — Az általános helyzet 1914 júliusában 287

H. HOGYAN KELETKEZETT A VILÁGHÁBORÚ?

A világháború közvetett okai. — A szerajevói merénylet. — Szerbia felelősségrevonása. — Az ultimátum. — A háború kitörése — Ki a felelős!? 307

III. A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI AZ 1916. ÉV VÉGÉIG.

A németek első győzelmei a nyugati harctéren. — A keleti harctéren. — A marnei csata. — Az osztrák-magyar csapatok veresége Szerbiában. Az oroszok a Kárpátokban. — A gorlicei áttörés. — Olaszország beavatkozása. — Verdun ostroma. — A Bruszilov-féle támadás. Románia beavatkozása. — A nemzetközi politika a világháború alatt. — A politikai élet a hadviselő államokban. — A politikai élet Magyarországon 329

IV. A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI A FEGYVERSZÜNETIG.

A korlátlan tengeralattjáró-harc. Az entente tavaszi támadásai. — Oroszország összeomlása. — Ludendorff tavaszi támadása. — A szövetségesek ellentámadása. — A háborús államok politikai élete 1917—18-ban. — Magyarország és Ausztria. — Az összeomlás előtt. — A világháború hatása a gazdasági életre 374

V. A BÉKE.

A békeértekezlet sötét korszaka. — A versaillesi béke. — Az Osztrák-magyar monarchia szétdarabolása. — A lefegyverzés és a Nemzetek szövetsége 418

HARMADIK RÉSZ. A BÉKEKÖTÉS UTÁN.

I. NYUGAT-EURÓPA ÁLLAMAI.

Angolország: Lloyd George bukása. A munkáskormány. — A konzervatív párt győzelme. — A második munkáskormány. — Az 1931-iki pénzügyi válság. — Az ottawai értekezlet. — A MacDonald-kormány bukása. — *Franciaország:* Áttérés a békebeli állapotokra. — A locarnói szerződés. — A pénzügyi válság. — A francia belpolitika válságos évei. — *Németország:* Az általános helyzet a világháború után. — A jóvátétel. A Dawes-terv. — A Stresemann-korszak. — A Brüning-kormány. — A III. Németbirodalom. — A hitlerizmus magyarázata. — Berendezkedés. — *Olaszország:* A fasiszta forradalom. — A reformok. — *Spanyolország:* Primo de Rivera. — A király bukása. — A polgárháború 439

II. KÖZÉP-EURÓPA ÁLLAMAI.

Ausztria: Ausztria belső viszonyai a békekötés után. — Dollfuss kormánya. — *Magyarország:* Az összeomlás után. — Az ellenforradalom. — Gróf Bethlen István kormánya. — A Károlyi- és Gömbös-kormány. — A gazdasági élet eredményei. — *Csehszlovákia.* — *Románia.* — *Jugoszlávia* 498

III. KELET- ÉS DÉL-EURÓPA.

Lengyelország. — *Oroszország:* A bolsevista állami és társadalmi rend felépítése. — Az ötéves terv és eredményei. — Sztálin. Az új alkotmány. — *Bulgária és Görögország.* — *Törökország* 528

IV. AMERIKA ÉS ÁZSIA.

Az Egyesült Államok: A gazdasági élet a világháború után. — Rooseveltnél elnök kísérlete — Eredmények. — *A Latin-Amerika:* A pánamerikai mozgalom. — *Kína.* — *Japán:* Japán és Mandzsúria. — Japán mint gazdasági hatalom..... 545

V. VILÁGPOLITIKA ÉS VILÁGGAZDASÁG.

A nemzetközi politika iránytalansága a békekötések után. — Fontosabb nemzetközi egyezmények 1919 óta. — A leszerelés csődje. —

Középeurópai kérdés. — Világgazdaság. — Visszapillantás..... 562
Időrendi áttekintés 581
Irodalom 590
Névmutató..... 597

EUROPA POLITIKAI TÉRKEPE A VILÁGBAN

Mérték 1:13.000.000
TÉRKÉPE A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT.

M. K. Kálmán Térképész.